

श्रीवाजसनेयि — माध्यन्दिन —
शतपथब्राह्मणम्

The
Śatapathabrāhmaṇa

ACCORDING TO THE
MĀDHYANDINA RECENSION
WITH THE
COMMENTARIES OF
SĀYAṆĀCĀRYA
AND
HARISVĀMIN

श्रीराजसूक्तं — माण्डूक्यम् —

शतपथब्राह्मणम्

The Śatapathabrāhmaṇa

ACCORDING TO
THE MĀDHYANDINA RECENSION
WITH THE
COMMENTARY OF
SĀYANĀCĀRYA
AND
HARISVĀMIN

ॐ

श्रीमद्वाजसनेयिमाध्यन्दिन-
शतपथ-ब्राह्मणम् ।

तत्र

बृहदारण्यकोपनिषत् ।

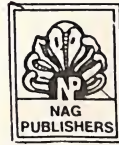

श्रीवासुदेवब्रह्मभगवत्कृत-
वासुदेवप्रकाशिकारण्यभाष्यसमेता ।
बहुभिर्विद्वद्भिः परिशोधिता च ।

चतुर्दशकाण्डात्मक उत्तरसंज्ञको
ब्रह्मविद्यानिरूपकः

पंचमो भागः ५

नाग प्रकाशक

११ ए/यू. ए., जवाहर नगर, दिल्ली-७

नाग प्रकाशक

1. 11 A/U. A. जवाहरनगर, दिल्ली-110007
2. 8 A/3 U. A. जवाहरनगर, दिल्ली-110007
3. जलालपुरमाफी (चुनार-मिर्जापुर) उ० प्र०

ISBN : 81-7081-218-6 (Set)

१६६०

नागशरण सिंह, नाग प्रकाशक, जवाहर नगर, दिल्ली-७ द्वारा प्रकाशित
तथा न्यू ज्ञान आफसेट प्रिंटर्स, शाहजादा बाग, दिल्ली द्वारा मुद्रित

SHRIMAD-VAJSANEYI-MADHYANDIN-

SHATPATH - BRĀHMANAM

BRIHADARANYAKOPANISHAT

WITH VASUDEVAPRAKASHIKA COMMENTARY

SHRI VASUDEVA BRAHMA BHAGWAT

Edited by several learned persons

Part V.

Chapter XIV dealing Brahmavidya.

NAG PUBLISHERS

11A/U. A. JAWAHAR NAGAR,
DELHI-110007 (INDIA)

NAG PUBLISHERS

- (i) 11A/ U.A. Jawahar Nagar, Delhi-110007
- (ii) 8A/3 U.A. Jawaharnagar, Delhi-110007
- (iii) Jalalpur Mafi (Chunar-Mirzapur) U. P.

ISBN 81-7081-218-6 (Set)

1990

PRINTED IN INDIA

Published by Nag Sharan Singh for Nag Publishers, 11A/U.A. Jawaharnagar, Delhi-110007 and printed at New Gian Offset Printers, Delhi.

॥ श्रीः ॥

अथोत्तराख्ये भागे चतुर्दशकाण्डे षडध्याय्यां बृहदारण्यकोपनिषदि
विषयाणामनुक्रमणिका ।

तत्रादिमे आगमप्रधाने मधुकाण्डे-

ब्राह्म विषयाः	पृष्ठाङ्काः	ब्रा० विषयाः	पृष्ठाङ्काः
<p>प्रथमोऽध्यायः ।</p> <p>१ उद्गीथब्राह्मणं वैराजब्राह्मणं वा- तत्र च प्रथमं मृत्वात्मभावसाधन- भूतयोः कर्मज्ञानयोर्यत उद्भवस्तस्यो- द्भावकस्योपास्यस्य प्राणस्य स्वरूपनिर्णा- यिकाया आख्यायिकायाः कथनं, तस्यां च देवा असुराश्चेति द्विप्रकाराः प्राजा- पत्यास्तेऽन्योन्यमस्पृक्षन्तेत्यभिधाय तत्रा- सुराणां बाहुल्यात्तैरभिभूयमाना अल्पा देवाः किं कृतवन्त इत्यभिधानं, विधित्सितस्य शुद्धादिगुणविशिष्टप्राण- विज्ञानस्य स्वरूपनिर्द्धारणाय परीक्षा- प्रकारनिरूपणं, तत्र क्रमेण वाक्प्राण- चक्षुःश्रोत्रमनोदेवतानां परीक्षाया निरू- पणम्, एवं वागादयो मृत्योरतिक्रमणे- ऽसमर्था इति निश्चित्याशरणाः सन्तो देवा मृत्यवतिगमनाय मुख्यं प्राणमेव प्रार्थितवन्त इत्यभिधानं, वक्ष्यमाणैर- यास्याङ्गिरसदूर्भिर्गुणैर्विशिष्टस्य विधान- पूर्वकस्य प्राणकर्मकोपासनस्याख्यायिकां पुरस्कृत्य विविधफलस्य स्फुटीकरणं, प्राणस्य स्वतः शुद्धत्वेऽपि अशुद्धवा- गादिसम्बन्धादशुद्धत्वं स्यादिति शङ्कां वारयितुं पाप्महानिफलासाधारणगुण- कस्य विशिष्टस्योपासनस्य निरूपणम्, अयास्यादिगुणविशिष्टप्राणविदः फला- भिधानम्, उक्तार्थस्यैव स्पष्टीकरणं, देवता-</p>		<p>भावफलाभिधानम्, एवं सामान्येनोक्त- स्यातिबहुनस्य प्रत्येकपरत्वेन निरूपणं, वागादीनामग्न्यादिदेवतात्वप्राप्तावपि-उपा- सकस्य किमायातमिति तन्निरूपणं, उपास्यस्य प्राणस्य कार्यकारणसंघात- विधारकत्वस्य नामगुणान्तरस्य च सहे- तुकं निरूपणम्, एवं प्राणस्यैव स्वातं- त्र्येणानुकृतोपकारभाजित्वं वागादीनां तु तद्वारकमिति कथं निश्चेतुं शक्यमि- त्याशङ्क्य यन्निश्चयादनेनैवेत्येवकारस्य सार्थकत्वं स्यादित्यतस्तन्निर्णयार्थाभि- धानम्, एतद्गुणविज्ञानफलप्रदर्शनद्वारा फलसहितस्य गुणजातस्य निरूपणं, प्राणविद्यां स्तोतुं तद्विद्याविद्वेषिणो दोषाभिधानं, प्राणविदतुरक्तस्य लाभ- प्रदर्शनं च, पूर्वोक्तायास्यत्वेन प्रतिज्ञात- स्याङ्गिरसत्वस्य विवरणं, बृहस्पत्यादि- नामराशिधर्मकं प्राणोपासनं वक्तुं तस्य प्राणस्य क्रमाद्वयजुःसामात्मत्वस्य सोप- पत्तिकं प्रतिपादनं, पुनस्तत्रास्यैव प्राणस्य प्रकारान्तरेण सामत्वस्योपा- सनार्थं निरूपणम्, एतद्गुणकप्राणो- पासनफलस्य प्रतिपादनं च, इदं चोक्तं फलं मध्यप्रदीपन्यायेनोभयतः सम्बद्ध- मित्यवधायमामेव फलश्रुतिमनुसृत्या- ख्यायिकयोद्गीथादिगुणान्तरस्याभिधा- नम्, एवमुद्गीथदेवता प्राण एवेति निद्धार्यं</p>	

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

तस्य सार्थवादं सोपपत्तिकं स्वसुवर्ण-
प्रतिष्ठागुणविधानम्, एवं प्राणविज्ञान-
वतो मंत्रत्रयजपस्य सफलं विधानम्,
उक्तमंत्रत्रयस्य श्रुतिकर्तृकं व्याख्यानम्,
प्राणवदुद्गतुरपि स्वार्थं गानमस्तीत्य-
विधानम्, अस्योद्गातुः सर्वफलसाधक-
त्वकथनम्, एवं समुचितादुपासनाफल-
सिद्धावाशंकासम्भवाभावेऽपि केवलादु-
पासनात्तत्सिद्धिशंका स्यात्तस्या निरा-
करणकथनं चेत्यादि.

१-१६

२ पुरुषविधब्राह्मणं वा आत्मब्राह्मणं
वा सृष्टिब्राह्मणम्-तत्र चैवं ज्ञान-
कर्मण्यां समुचितान्यां प्रजापतित्व-
व्याप्तिं व्याख्यायेदानीमस्य प्रजापतेः
कलभूतस्य जगत्सर्जनस्थितिसंहरेषु
स्वातन्त्र्यादिविभूत्युपवर्णनेन तं स्तोतुं
ज्ञानकर्मणोर्वैदिकयोः फलोत्कर्षस्य
वर्णनं, तत्र प्रथमं सहेतुकं प्रजा-
पतेरुपासनार्थमहमिति यन्नाम तस्य
निर्वचनं, ततः प्रजापतेः पुरुषना-
मनिर्वचनम्, एतद्गुणविज्ञानफलाभि-
धानं च, प्राजापत्यलक्षणं ज्ञानकर्मफलं
संसारविषयं नैवात्यक्रामदित्यस्यार्थस्य
प्रदर्शनद्वारा प्रजापतेर्मयाद्याविष्टत्वेन
संसारान्तर्भूतत्वप्रतिपादनं, तत्रैवारत्या-
विष्टत्वे हेत्वन्तरं प्रतिपाद्य प्रजापतेस्त-
निरसनोद्योगप्रकारस्याभिधानं, लोक-
प्रसिद्धयोर्दम्पत्योरुक्ते निर्वचने लोकातु-
भवप्रदर्शनम्, उक्तेऽर्थेऽभियुक्त्याज्ञवल्क्य-
सम्मतिमभिधाय हेत्वन्तराभिधानं, सृष्टि-
मिथुनद्वारिकेत्यभिधाय गवादिमृष्टेरभि-
धानं, वक्ष्यमाणान्निमित्तमेन्द्रादिर्षिं सिद्ध-
पन्मत्वा सर्वस्याः सृष्टेरुपसंहरणवर्णनं,

स्रष्टुरेतद्गुणविदः फलाभिधानं च, एव-
मनुग्राह्यसृष्टिमुक्त्वाऽनुग्राहकसृष्टेरुपक्रम-
निरूपणं, तत्राविद्वन्मतप्रत्याख्यानस-
हितं सोपसंहारमेकस्थैव प्रजापतेर्द्विधो-
पास्यत्वायाम्यन्तर्गम्योः सोपपत्तिकं
निरूपणम्, एवमनुग्राहकदेवसृष्टिमभिधाय
तां प्रशस्य चैतादृशः प्रजापतेरुपासकस्य
फलनिरूपणम्, एतावतोक्तस्य जगतः
व्याकृतस्य सजीजसंसारोद्धारणप्रयोज-
नाया बीजभूताया अव्याकृतावस्थायाः
सदृष्टान्तं सोपपत्तिकं विवरणम्, एवं मूल-
कारणं तत्कार्यं चाभिधाय तत्र कार्य-
स्रष्टुः प्रविष्टत्वपृथक्त्वयोः सहेतुकं प्रति-
पादनं, यः कृत्स्नदर्शी स ब्रह्मात्मतत्त्व-
दर्शीत्याकांक्षापूर्वकं ब्रह्मविद्यासूत्रस्या-
वतरणं, तत्र पुनस्तस्यात्मनः सहेतुकं
कृत्स्नत्वं सहेतुकं पदनीयत्वं च प्रति-
पाद्य तत्र पदनीये उपायनिरूपणं,
प्रोक्तविज्ञानस्य गुणफलनिरूपणं च,
कुतोऽन्यत्सर्वमनादृत्यात्मतत्त्वमेव विज्ञे-
यमित्याशंकायां लोकट्टिमवष्टभ्य समा-
धानकथनम्, एवमात्मनि मुख्या प्रीति-
रनात्मनि त्वमुख्या प्रीतिरिति स्थिते
यत्फलितं तस्य निरूपणं, यदर्थो कृत्स्ना-
ऽऽद्युपनिषत्तस्यैतस्य सूत्रस्य व्याचि-
ख्यासया प्रयोजनाभिधित्सया चादा-
बुपोदात्तत्वेन प्रश्नत्रयस्य प्रतिपादनम्,
एतेषां प्रश्नानां क्रमेण सर्वदोषानाग-
न्धितप्रतिवचननिरूपणं, तत्र प्रसङ्गा-
द्ब्रह्मविद्यायामग्निहोत्रादाविव मनुष्य-
त्वाद्यधिकारिविशेषणनियमो नास्तीत्य-
भिधानम्, अस्या ब्रह्मविद्यायाः सर्वभावा-
पत्तिः कथमित्येतस्यार्थस्य दाढर्याय

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

श्रुतिप्रदर्शितं मन्त्रमुदाहृत्य तद्वारा सोप-
पत्तिकं विद्यासूत्रं विविच्याविद्यासूत्रस्य
सोपपत्तिकं विवेचनं, पूर्वमनुग्राहकदेवता-
सर्गा प्रक्रम्याग्नेरेवार्थाद्ब्रह्मसृष्टिरुक्तेदानी-
मविद्यां प्रस्तुत्य कर्मणः श्रेयसे तन्निया-
मकक्षत्रसृष्टेरभिधानं, तथा कर्माङ्गभूत-
द्रव्योपार्जनार्थं वैश्यसृष्टेरभिधानं परि-
चारकशूद्रसृष्टेरभिधानं च, ततः क्षत्र-
स्योपत्वात्तन्नियन्तृधर्मसर्गास्य प्रति-
पादनम्, उक्तेऽर्थे लोकप्रसिद्धेरभिधानम्,
इत्थं देवेषु दर्शितस्य चातुर्वर्ण्यस्य मनु-
ष्येष्वपि योजयित्वा प्रदर्शनं, केचि-
द्वाग्न्यादिसाध्यकर्मणा मोक्षमिच्छन्तीति
तेषां मतमनूय तस्य सोपपत्तिकं प्रत्या-
ख्यानं, तत्र तावन्मोक्षसाधनानि यानि
कर्माणि तानि कानि ? के च तैर्यष्टव्या
देवादयः ? तेषामुभयेषां सप्रपञ्चं निरू-
पणं, येन प्रयुक्तो मनुष्यो ग्रहप्रस्त
इवावशः सन्स्वात्मलोकबहिर्मुखीभूतो
दुःखात्मके कर्मण्येव प्रवर्तत इति स
कः प्रवर्तक इत्यपेक्षायां काम एवेति
निर्णयार्थं सप्रपञ्चं निरूपणम्, अन्तेऽत-
र्यज्ञस्य पांक्तत्ववद्वाह्ययज्ञस्यापि सफलं
पांक्तत्वप्रतिपादनं चेत्यादि.

१६-३५

३ सप्तान्नब्राह्मणं वा संवर्गविद्याब्राह्म-
णम्-तत्र चैवं कामप्रयुक्तेन पुरुषेण
पांक्तज्ञानकर्मभ्यां वा केवलज्ञानेन वा-
ऽध्यमानत्वेन सृष्टस्यानभूतस्य जगत
उपासनार्थं विभागेन सप्तधा निरूपणं,
तत्र संक्षेपतः सविनियोगान्नप्रकाश-
कानां सूत्रभूतानां मन्त्राणामुदाहरणं,
तत्र पयसोऽन्नत्वे हेतुं प्रतिपाद्यान्नस्या-
क्षयत्वे च हेतुं प्रतिपाद्यान्नस्याक्षिति-

त्वगुणविज्ञाने फलनिरूपणम्, एतेषां
मन्त्राणां तिरोहितार्थत्वेन तत्तन्मन्त्रस्य
प्रतीकग्रहणपूर्वकं व्याख्यानं, तत्रोक्त-
सप्तान्नविनियोजकमन्त्रभागस्य व्याख्या-
नम्, तत्रापि विशेषतः सर्वसाधारण-
स्यान्नस्यासाधारणीकुर्वतो दोषप्रदर्श-
नम्-मनुष्याणां पशूनां च पथोरूप-
मेकमेवान्नमिति सकारणमभिधानं-पशूनां
पथोऽन्नमस्तीत्यत्र लोकप्रसिद्धेः प्रदर्शनं-
पयसि हीदं सर्वं प्रतिष्ठितमिति विधि-
स्तितदर्शनस्तुत्यर्थं मतान्तरमुद्वाग्य
तस्य निन्दार्थवादप्रतिपादनं च, एवं
पाठक्रमं विहायार्थक्रमवशात्साधनभूत-
मन्नचतुष्टयं व्याख्यायेदानीं पांक्तस्य
कर्मणः फलभूतं क्रमेणाध्यात्ममधिभूत-
मधिदैवमन्नत्रयं कार्यत्वाद्विस्तीर्णविषय-
त्वाद्यत्पूर्वस्मादनचतुष्टयात्पृथगुल्लुष्टं तस्य
व्याख्यानं, तत्र मनोवाक्प्राणरूपे-
ऽन्नत्रये आध्यात्मिकस्य मनसः सप्रमा-
णमस्तित्वं निरूप्य तत्स्वरूपस्य सोप-
पत्तिकं निरूपणम्, आध्यात्मिकाया
वाचः स्वरूपमभिधायाध्यात्मिकस्य
प्राणस्य सप्रमाणं स्वरूपनिरूपणम्,
एवं वागादीनामाध्यात्मिकीं विभूतिमु-
क्त्वाऽऽधिभौतिकया विभूतेर्विस्तारनि-
रूपणं, तत्र वागादीनां लोकत्रयात्मक-
त्वं वेदत्रयात्मकत्वं देवपितृमनुष्यात्म-
कत्वं पितृमातृप्रजात्मकत्वं चेत्यादिनि-
रूपणं, तथा वागादीनां पुनर्विज्ञात-
विजिज्ञास्याविज्ञातवत्स्वात्मकत्वनिरूप-
णम्, एवं वागादीनामाधिभौतिकं
विस्तारमुक्त्वा आधिदैविकविस्तारस्य
प्रतिपादनं, तत्राध्यात्माधिभूतं च या

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

वाक्परिच्छिन्ना तस्या आधिदैविकवाङ्-
 शत्वादंशशिनीश्च तादात्म्यात्तया सह
 तुल्यपरिमाणत्वप्रदर्शनम्, तथाऽध्या-
 त्माधिभूतं च मनःप्राणयोरधिदैविक-
 मनःप्राणांशत्वात्तादात्म्याभिप्रायेण तुल्य-
 परिमाणत्वप्रदर्शनं, तत्रापि विशिष्येन्द्र-
 त्वासपत्नत्वादिगुणविशिष्टस्य प्राणस्य
 सफलमुपासनकथनं, तत आध्यात्मिका-
 धिभौतिकाधिदैविकानां बाह्मनःप्रा-
 णानां ध्यानार्थं समत्वानन्तत्वादिगुण-
 निरूपणं, तत उक्तेऽर्थे वित्तकर्मणोः
 सम्भावनायाः प्रतिपादनद्वारा प्रजापतेः
 पातं कर्मफलत्वमुक्त्वाऽमावास्यायां
 रात्रौ प्राणिनः प्राणं न विच्छिन्त्यादि-
 त्यस्य प्रासङ्गिकार्थस्य निषेधप्रयोजन-
 सहितमभिधानं, यत्पूर्वमाधिदैविकत्रय-
 नात्मकप्रजापत्युपासनमुक्तं तदहमस्मि
 प्रजापतिरित्यहं ग्रहेण कर्तव्यमिति
 दृष्टान्तं सफलमभिधानं, तत उक्तेऽर्थे
 पुत्रकर्मपरविधानां साध्यलोकत्रयप्राप्ति-
 साधनमात्रं सामान्येनावगतं तस्यैव
 पुनर्विशेषज्ञानार्थं विस्तरशः प्रतिपादनं,
 तत्र पुत्रत्वस्य क्रियात्मकत्वात्केन प्रका-
 रेण लोकजयहेतुत्वमित्यपेक्षायां तत्प्र-
 कारस्य सोपपत्तिकं निरूपणं, तत्र
 विशेषतः पितृकर्तृकं सफलं पुत्रानु-
 शासननिरूपणं-पुत्रशब्दनिर्वचनं-पितुः
 पुत्रतादात्म्येनैतच्छोकावस्थाननिरूपणं च,
 तत एनं कृतसम्प्राप्तिकं पितरमेते
 देवा बाह्मनःप्राणाश्च मरणधर्माण
 आविशन्तीति सप्रकारकं निरूपणं,
 “ ते सर्वे समाः सर्वेऽनन्ताः ” इति
 यत्पूर्वमविशेषेण बाह्मनःप्राणानामुपा-

सनमुक्तं तत्र तद्गतान्यतमविशेषप्रति-
 पत्त्यर्थं प्राणविषयकाध्यात्मदर्शननिरू-
 पणं, तदर्थं प्राणव्रतमीमांसांकथनं,
 प्राणव्रतमभ्यस्येन धारणीयमिति निर्धा-
 रणायाख्यायिकांकथनं, तस्यां च विशे-
 षतः करणानामन्योऽन्यस्पर्द्धाप्रकारक-
 थनं-प्रजापतेर्वागादिषु श्रमद्वारा स्व-
 कर्मप्रच्युतिरासीदिति सप्रमाणमभिधा-
 नम्-प्राणव्रतधारणप्रकारकथनं-कर-
 णानां प्राणनामत्वनिरूपणम्-उक्तदर्शन-
 फलनिरूपणम्-उक्ताध्यात्मप्राणदर्शन-
 स्योपसंहरणं चेत्याद्यंशप्रतिपादनं, ततो-
 ऽध्यात्मवत्प्राणविषयकाधिदेवतदर्शननि-
 रूपणम्, उक्तार्थदाढ्याय मन्त्रसंवादप्रद-
 र्शनं, श्रुतिकर्तृकं संवादमन्त्रस्य व्या-
 ख्यानं, प्रकरणार्थस्योपसंहरणं, प्राण-
 व्रताकरणे बाधकनिरूपणं, प्राणव्रत-
 मामरणमनुवर्तयेदिति प्रतिपादनम्, अहं
 च सर्वभूतेषु सूत्ररूपप्राणात्मा सर्वपरि-
 स्पन्दकृदित्येवंप्राणोपासकस्य फलाभि-
 धानं चेत्यादि.

३६-१३

४ त्र्यन्नब्राह्मणं वा अविद्याविषयक-
 संसारतत्त्वप्रदर्शकं ब्राह्मणं वा
 उपसंहारब्राह्मणम्-तत्र च पूर्व-
 ब्राह्मणे सूत्रिताया अविद्यायाः साध्यसा-
 धनलक्षणो व्याकृताव्याकृतरूपो वि-
 स्तरो निरूपित इदानीं तस्यैव प्रति-
 पत्तिसौकर्याय नामरूपकर्मत्वेनोपसंहा-
 रस्य प्रतिपादनं, तत्र च क्रमेण देव-
 दत्तयज्ञदत्तप्रभृतीनां नामविशेषाणां-
 सितासितप्रभृतीनां रूपाणां-मनन-
 दर्शनचलनप्रभृतीनां सर्वकर्मविशेषाणां
 सोपपत्तिकं विवरणम्, एवं नामरूपकर्म-

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

त्वेन संक्षिप्तस्यापि जगतः पुनः संक्षे-
पान्तरकथनं, एकस्मिन्नपि संघाते
कार्यकारणरूपेणावान्तरविभागकथनं—
तत्प्रतिपादकवाक्यस्य श्रुतिकर्तृकं व्या-
ख्यानं चेति.

५४-५६

इति प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

१ अजातशत्रुब्राह्मणं वा पर्यङ्कविद्या-
ब्राह्मणम्—तत्र प्रथमेऽध्याये सृजितयो-
र्विद्याविद्ययोर्मध्येऽविद्यायाः प्रपञ्चो
निरूपितः, सम्प्रत्यस्मिन्ध्याये विद्यायाः
प्रपञ्चस्य निरूपणम् । तत्रादौ वक्तृश्रोतृ-
रूपाख्यायिकयाऽविद्याविषयमेव ब्रह्म-
त्वेनोपक्षिप्य तत्प्रत्याख्यानं, तत्रापि
प्रथमं गार्ग्येण दत्तबालाकिनाऽजात-
शत्रो राज्ञः श्रवणायाभिमुखीकरणप्रका-
रकथनं, ततः संवादेन पर्यायशः आदि-
त्यचन्द्रविद्युदाकाशवाग्व्यन्ववाददर्शदिक्षु
स्थितं पुरुषं तथा गच्छतः पृष्ठदेशे
समुत्पन्नं शब्दं छायामयं पुरुषं तत्तद्गु-
णविशिष्टतयाऽहं ब्रह्मोपास इति दत्त-
बालाकिनोक्तेऽजातशत्रोस्तत्तद्गुणानु-
रोधेन प्रतिपर्यायमुपासनफलनिरूपणम्,
एवं व्यस्तानि ब्रह्माण्युपन्यस्यात्मन्विगु-
णविशिष्टमात्मनिस्थितपुरुषलक्षणं सम-
स्तं ब्रह्माहमुपास इति दत्तबालाकिना
पुनरुक्तं निरुक्तगुणानुरोधेनाजातशत्रो-
रस्मिन्नपि चरमे पर्याये उपासनफल-
निरूपणं, ततस्तूष्णीम्भूते गार्ग्येऽजात-
शत्रुस्तं “ किं त्वया एतावदेव ब्रह्म
विज्ञातं ? नैतावता विदितं भवतीत्यु-
क्तवानित्यभिधानं, ततो गार्ग्ये ब्रह्मजिज्ञासया

छात्रभावेन उपसंगते त्वां ब्रह्म ज्ञप-
यिष्यामीत्यजातशत्रोः प्रतिज्ञाकरणा-
भिधानं, प्रतिज्ञातब्रह्मावबोधार्थमुपक्रम-
करणप्रतिपादनं, तत्राजातशत्रुर्यथोदा-
हरणं व्यतिरेकात्मास्तित्वं प्रतिपाद्या-
स्यात्मनः स्वाभाविकस्वरूपं बोधयितु-
मधिकरणमपादानं चोभयं पृष्ठवा-
नित्याद्यभिधानं, ततो जागरिते
कर्तृत्वभोक्तृत्वादिकं नात्मनः स्वाभा-
विकं किन्तु वागाद्युपाधिसम्बन्ध-
कृतमेव स्वप्ने तद्व्यतिरेकेण कर्तृत्वादे-
र्व्यतिरेकदर्शनादिति दर्शयितुं प्रश्नानु-
वादपूर्वकं प्रथमप्रश्नस्योत्तरनिरूपणं,
यदा शरीरेन्द्रियाव्यक्षतामुत्सृजति
तदाऽसौ स्वात्मानि वर्तते इति कथम-
वगम्यत इत्यपेक्षायां नामप्रसिद्धया
इत्यादि सद्युक्तिकं निरूपणं, दर्शनलक्ष-
णायां स्वभावस्थायां वागादिसम्बन्धा-
भावेऽपि कर्तृत्वादिसंसारस्य दर्शना-
द्व्यतिरेकासिद्धिरित्याशङ्क्य तत्रापि
जाग्रद्वासनायाः सत्त्वात्परिकल्पितस्य
स्वप्नप्रपञ्चस्य मृषात्वान्न व्यतिरेका-
सिद्धिरित्यतोऽस्य स्वतः—शुद्धत्वमेवे-
त्यभिप्रेत्य समाधाननिरूपणं, ततो वेद-
शब्दप्रयोगाद्व्यभिचारदर्शनाच्चैते महा-
राजत्वादयो लोका मृषैव नास्या-
त्मभूता इत्येवमुक्तस्यार्थस्य दृष्टान्तपूर्वकं
कथनं, दर्शनवृत्तौ स्वप्ने वासनाराशे-
र्दृश्यत्वादसंसारधर्मता—इत्यात्मनो विशु-
द्धात्ताऽवगता—तत्र कामवशात्परिवर्तन-
मुक्तम्—इष्टदृश्यसम्बन्धश्चास्य स्वाभा-
विक इति पुनरुद्धतामाशङ्क्य तत्स-
म्बन्धस्य सुषुप्तौ व्यतिरेकदर्शनेनास्वा-

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

भाविकत्वाच्छुद्धत्वमेवास्य स्वाभाविक-
मिति यथायथमुपपादनं, तत्रोक्तशय-
नस्य दृष्टान्तपूर्वकं निरूपणम्, एवं
प्रथमप्रश्नस्य प्रतिवचनमुक्त्वेदानीं
तस्याद्वितीयत्वं प्रकटयितुं द्वितीय-
प्रश्नस्य प्रतिवचननिरूपणं, प्राणोपनि-
षदो निरूपणं चेत्यादि.

१७-६६

२ सर्वान्नब्राह्मणं वा शिशुब्राह्मणम्-
तत्र पूर्वब्राह्मणान्ते उपक्रान्तां प्राणो-
पनिषदं विशेषतया व्याख्यातुमादौ
तस्याः फलार्थवादकथनम्, एवं फलश्र-
वणेनाभिमुखीभूताया जिज्ञासवे शरीर-
मध्यस्थं प्राणं शिशुत्वेन-शरीरस्य
तदाधानत्वेन-शिरसः प्रत्याधानत्वेन-
बलस्य स्थूणात्वेन-अन्नस्य दामत्वेन
चोपवर्णनं, ततस्तस्यैव शिशोः प्रत्या-
धाने शिरस्यारूढस्य चक्षुषि काश्च-
नोपनिषदस्तां विवरणं, तत्राक्षिती-
नामुपपादनपूर्वकं तत्कर्तृकप्राणोपास-
नस्य निरूपणम्, एवंविधोपास्तेः फल-
निरूपणम्, उक्तेऽर्थे मन्त्रसम्मतिमभि-
धाय तस्य मन्त्रस्य सोपपत्तिकं सहेतुकं
व्याख्यानं, “ प्राणा वा ऋषयः ”
इत्युक्तं के ते प्राणा ऋषय इत्यपेक्षायां
तेषामुपपादनं, प्रसङ्गादत्रिशब्दनिर्वे-
चनम्, अत्रिनामनिर्वचनविज्ञानस्य प्राण
याथात्म्यवेदनस्य च फलप्रतिपादनं
चेत्यादि.

६७-७०

३ मूर्तामूर्तब्राह्मणम्-तत्र च कथमेषां
प्राणानां सत्यत्वं कथं वा ततोऽध्या-
त्मनः सत्यत्वमिति जिज्ञासायां कार्य-
कारणात्मकानां सत्यानां पञ्चभूतानां
स्वरूपस्यावधारणं, तत्र प्रथमं “ नेति

नेति ” अपोहद्वारा निर्दिधारयिषितस्य
ब्रह्मणो मायामयस्य रूपद्वयस्याभिधानं,
के ते मूर्तामूर्ते कानि वा कस्य वा
विशेषणानीत्यपेक्षायां तद्विशेषप्रति-
पत्तेनिरूपणम्, उक्तविशेषणचतुष्टयवतो
भूतत्रयस्य यत्सारिष्टं कार्यं तस्य विशे-
षणानुवादपूर्वकमभिधानं, तत्रामूर्तस्या-
धिदैविकस्य कारणात्मकस्य ब्रह्मणो
रूपनिरूपणं, ततोऽध्यात्मतया मूर्ता-
मूर्तयोर्विभागनिरूपणम् । एवमाध्यात्मि-
कस्य कार्योत्पत्तिकस्य ब्रह्मणो रूपं निरूप्य
कारणात्मकस्य यद्रूपं तस्य निरूपणं,
ततोऽस्य कारणात्मनो यद्वासनामयं
रूपं तस्य निरूपणं, चामोक्तहिरण्य-
गर्भवासनारूपोपासनस्य फलमिधानम्,
एवं सत्यस्येति षष्ठ्यन्तस्य स्थूलसूक्ष्म-
प्रपञ्चात्मकं हेयभूतं सत्यशब्दस्यार्थं
व्याख्यायानन्तरमुपादेयभूतप्रथमान्त-
सत्यशब्दार्थस्य सोपपत्तिकं व्याख्या-
नम्, प्रथमब्राह्मणान्ते “ तस्यो-
पनिषत् ” इति प्रतिज्ञाताया उप-
निषद उपसंहारस्य निरूपणं चेति. ७१-७४

४ मैत्रेयीब्राह्मणम्-तत्र चैवं ब्राह्मण-
त्रयेण निरूपिताया ब्रह्मविद्याया अङ्ग-
त्वेन सन्न्यासं विधातुमाख्यायिकाप्रति-
पादनं, तस्यां चादौ याज्ञवल्क्यः
स्वस्य सन्न्यासग्रहणं प्रतिज्ञाय मैत्रेय्याः
कात्यायन्या सह दायंकरवाणीति प्रति-
ज्ञातवानित्यभिधानं, तदा हे भगवन् !
मह्यमियं सर्वा ससागरा वित्तपूर्णा च
पृथिवी यदि दत्ता तेन किमहममृता
स्याम् ? इति तया मैत्रेय्या पृष्ठो याज्ञ-
वल्क्यस्तेनेतरधनिकवत्से जीवितं स्याद-

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः । ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

मृतत्वस्य तु नाशा कर्तव्येति प्रति-
वचनं ददावित्यभिधानं, येनाहममृता
न स्यां किमहं तेन कुर्याम ? येनाहम-
मृता स्यां तन्मे ब्रूहीति मैत्रेय्याः प्रार्थना-
करणकथनम्, एवं प्रार्थितो याज्ञवल्क्य-
स्तस्यै मैत्रेय्यै मोक्षसाधनमात्मज्ञानं
व्याख्यास्यामि निदिध्यासस्व तदिति
समाश्रयास्य तदुक्तवानित्यभिधानं, ततो
याज्ञवल्क्योऽमृतत्वसाधनं वैराग्यमुपदि-
दिक्षुर्जायापतिपुत्रादिभ्यः सकलसुख-
साधनेभ्यस्तत्सन्त्यासविरागमुत्पाद्यात्म-
दर्शनं कर्तव्यमिति विधाय च तत्र
श्रवणमनननिदिध्यासनरूपोपायत्रयं-
दर्शयामासेति निरूपणं, ततः कथम-
स्मिन्नात्मनि विदितेऽन्यत्सर्वं विदितं
भवेदित्याशंक्यात्मव्यतिरेकेणान्यस्याभा-
वादिति समाधिप्रदर्शनं, कथं पुनरिदं
सर्वमात्मैवेति ग्रहीतुं शक्यत इत्याशंक्य
घटः स्फुरतीत्यादिप्रत्ययमाश्रित्य चिन्मा-
त्रानुगमात्सर्वत्र चित्स्वरूपतैवेति -यत्स्व-
रूपव्यतिरेकेण यस्याग्रहणं तस्य तदा-
त्मकत्वमेवेति व्याप्तौ दृष्टान्तत्रयपूर्वकं
समाधिप्रदर्शनम्, एवं स्थितिकाले जगतो
ब्रह्मैकत्वमवगमम्योत्पत्तिकालेऽपि तथा-
ऽवगमयितुं कार्याणामुत्पत्तेः प्राकारणा-
दभिन्नत्वप्रदर्शनं, तथा प्रलयकाले-
ऽपि अस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मात्म-
कत्वं प्रतिपत्तयमिति दृष्टान्तपूर्वकम-
भिधानम्, एवं प्राकृतिकप्रलयप्रदर्शनेन
सर्वं मूलप्रकृतिभूतमद्वयात्मतत्त्वमव-
गम्य “ इदं सर्वं यदयमात्मा ” इति
प्रतिज्ञातत्वादिदानीं ब्रह्मविद्ययाऽविद्या-
ऽतिरोधद्वारेण योज्यमात्यन्तिकः प्रलय-

स्तस्य दृष्टान्तसहितं प्रदर्शनम्, अस्यां
च निरूपितायां कैवल्यवस्थायां
विशेषज्ञानं नास्तीत्यभिधानम्, उक्तेऽर्थे
मैत्रेय्याः सन्देहं प्रदर्श्य तस्य सप्रका-
रकं याज्ञवल्क्यकृतनिराकरणकथनं, तत
एवमुक्तं विशेषविज्ञानाभावमन्वय-
व्यतिरेकाभ्यां दृढीकृत्य यत्र तु ब्रह्म-
विद्ययाऽविद्यानाशमुपगमिता तत्रात्म-
व्यतिरेकेणान्यस्याभाव इति व्यतिरेक-
प्रदर्शनम्, एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां कैवल्य-
वस्थायां विशेषविज्ञानाभावं प्रतिपाद्य
तत्रैव कैमुतिकन्यायं दर्शयितुमविद्या-
वस्थायामपि साक्षिणो ज्ञानविषयत्व-
प्रतिपादनं, पुनर्विद्याऽवस्थस्यासंसा-
रिण आत्मनो ज्ञानाविषयत्वप्रतिपादनं
चेत्यादि.

७४-८२

५ मधुब्राह्मणम्—तत्र च पूर्वं मैत्रेयी-
ब्राह्मणे “ इदं सर्वं यदयमात्मा ” इति
प्रतिज्ञातस्यात्मन उत्पत्तिस्थितिलयहेतु-
त्वमुक्त्वा प्रतिज्ञातस्यार्थस्य निगम-
नार्थं मधुविद्याया निरूपणं, तत्र सर्वेषां
शरीरेणां प्रत्येकं पृथिव्यादयः स्तन-
यित्वन्ता भूतगणा देवगणाश्च कार्य-
कारणसंघातात्मनोपकुर्वन्तो मधु भव-
न्तीति पर्यायशः सोपपत्तिकं निरूपणं,
निरुक्ता भूतगणा देवगणाश्च येन
प्रयुक्ताः शरीरिभिः सम्बध्यमाना मधु-
त्वेनोपकुर्वन्तीति तन्निरूपणं, तत्र
पृथिव्यादिप्रयोक्तारि धर्मे सामान्यरूपेण
कार्यकारणसंघातकर्तारि तु धर्मे विशेष-
रूपेण तत्तदारम्भिकत्वप्रतिपादनं, सत्य-
मपि धर्मवद्विविधम्—तत्र सामान्यरूपं
पृथिव्यादिषु कारणत्वेनानुगतम्, विशेष-

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः । ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

रूपं तु सत्यसंघातत्वेनानुगतमित्या-
द्यभिधानं, धर्मसत्याभ्यां प्रयुक्तोऽयं
कार्यकारणसंघातविशेषो येन जातिविशे-
षेण संयुक्तो भवति तस्य बाह्याभ्यन्त-
रविभागपुरःसरं प्रदर्शनं, यः पुनर्मानु-
षादिजातिविशिष्टः कार्यकारणसंघात-
स्तस्य मधुत्वोपपादनम्, अस्यान्तिम-
पर्यायोक्तस्यात्मनः स्वरूपस्य सदृष्टान्तं
निरूपणम्, एवं साकल्येन निरूपिताया
ब्रह्मविद्यायाः स्तुत्यर्थं प्रवर्ग्यप्रकरण-
स्थिताख्यायिकासंक्षेपकयोर्मन्त्रयोः श्रुति-
कर्तृकं प्रस्तावपूर्वकमवतारणं, ततो
ब्रह्मविद्यार्थयोस्तु तृतीयचतुर्थ्याभ्यामयो-
रर्थं प्रकाशयितुं श्रुतेर्द्वयोर्मन्त्रयोस्तद-
भिप्रायप्रतिपादकब्राह्मणसहितमवता-
रणं, ततोऽध्यात्मनः पारमार्थिकस्व-
रूपस्योपपादनम्, अयमेव सर्ववेदान्ता-
नामर्थ इत्युपसंहारस्य निरूपणं, ततो
ब्रह्मविद्याप्रशंसार्थं मधुकाण्डस्य य एष
स्वाध्यायार्थो जपार्थश्च ब्रह्मविद्याया
वंशस्तस्य विस्तरशोऽभिधानं
चेत्यादि.

८२-९४

इति द्वितीयोऽध्यायः ।

इत्याद्यं मधुकाण्डं समाप्तम् ।

अथ द्वितीये उपपत्तिप्रधाने
याज्ञवल्क्यकाण्डे

तृतीयोऽध्यायः ।

अश्वलब्राह्मणम्-तत्र च प्रथमं
प्रस्तावं कर्तुं ब्रह्मविद्याप्राप्त्युपायप्रदर्श-
नार्थं विज्ञानस्तुत्यर्थायाश्चाख्यायि-
काया निरूपणं, तस्यां च जनकस्य
बहुदक्षिणाकयज्ञकरणं-तस्मिन्त्यज्ञे कुरु-

पञ्चालानां विदुषामुपसंगमनं-उपसंगतेषु
ब्राह्मणेषु जनकस्यान्वृत्तान्तमब्राह्मणविष-
यिणी जिज्ञासा जिज्ञासापूर्त्यर्थं गवां
सहस्रमवरोध्य भो ब्राह्मणाः ! युष्माकं
मध्ये यो ब्रह्मिष्ठः स एता गा उदजतां
इत्युपायचिन्तनं तत्करणं च यदाऽन्ये
सर्वे ब्राह्मणा न दृष्टुस्तदा याज्ञवल्क्यः
स्वशिष्यद्वारा एता गा उदाचकार तेन
ते ब्राह्मणाश्चुकुधुः कथं त्वमेवैकोऽस्माकं
मध्ये ब्रह्मिष्ठोऽसीत्याद्यंशस्य प्रतिपादनं,
एवं क्रुद्धेषु ब्राह्मणेषु जनकस्य होत्राऽध्यलेन
“ नोऽप्रे त्वमेव खलु भो याज्ञवल्क्य !
ब्रह्मिष्ठोऽसीति किमिति ” पृष्ठो
याज्ञवल्क्यो “ वयं ब्रह्मिष्ठाय नमस्कुर्मः
गोकामा वयमतो गोप्रहणं कुतवन्तः ”
इति प्रत्युत्तरं ददावित्यभिधानं, पूर्वत्र
मधुकाण्डे व्याख्याते उद्गीथप्रकरणे
आसङ्गप्राप्तमनो मृत्योरित्ययः समुच्चितेन
कर्मणा संक्षेपतो व्याख्यात इदानीं
तस्यैवोद्गीथदर्शनस्य योऽयं परीक्षाविषय-
स्तस्य वचनप्रतिवचनरूपविस्तारस्य कथनं,
तत्र स्वभाविकादज्ञानासङ्गप्रयुक्ताकर्म-
लक्षणांमृत्योरितिमुक्तेः सोपपत्तिकं
विवरणं, इदानीं तस्य कर्मणः सास-
ङ्गस्य मृत्योराश्रयभूतानां दर्शपूर्णमासा-
दिकर्मसाधनानां विपरिणामहेतोः काला-
क्रियानुष्ठानव्यतिरेकेणापि क्रियायाः
प्रागूर्ध्वं च साधनविपरिणामहेतुत्वेन
कालस्य व्यापारदर्शनात्तस्मादपि काला-
च्चातिमुक्तेः पृथक्पृथक्सोपपत्तिकं विव-
रणं, तथा तिथ्यादिलक्षणात्कालादति-
मुक्तेः सोपपत्तिकं विवरणं, स च
अतिमुच्यमानः केनावष्टम्भेन परिच्छेद-
विषयं मृत्युमतीत्य फलं प्राप्नोतीति

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

प्रश्नं निरूप्य तस्योत्तरनिरूपणं, ततः
सम्पदामारम्भमुपपाद्य प्रश्नोत्तराभ्या-
मृज्जातिषु अर्धयुक्ताहुतिषु मनसि
स्तोत्रियासु च फलसम्पादनप्रकारनिरू-
पणं तत्र स्तोत्रियाणामधिदेवताध्यात्म-
स्वरूपेण प्रतिपादनं चेति. ९९-१०२

२ आर्तभागब्राह्मणं वा जारत्कारव-
ब्राह्मणम्—तत्र प्रथमं बन्धज्ञानं विना
ततो विश्लेषायोगानुमुक्षोः सप्रयो-
जकबन्धज्ञानार्थत्वेन प्रहातिप्रहलक्षणा-
द्वन्द्वान्मृत्योरतिमुक्तिवक्तुमाख्यायिका-
कथनं, तत्रादौ तेषामष्टानां प्रहाणामति-
प्रहाणां च स्वरूपस्योपपादनं, यस्या देव-
ताया मृत्युरप्यञ्जं भवेत्सा देवता केत्यु-
पपादनं तज्ज्ञानफलकथनं च, परमात्म-
दर्शनेन मुक्तस्य किं प्राणा एव
सम्बन्धीयन्ते उत तत्प्रयोजकं सर्वमपी-
त्याशङ्क्यातिमपक्षाश्रयणेन तत्समाधान-
निरूपणं साक्षात्कारज्ञाने जाते विद्वान्
म्रियते—न च तस्य प्राणा अत्यन्तं
सम्बन्धीयन्ते किन्तु जीवन्मुक्तत्वेन स
सर्वदा तिष्ठतीत्याशङ्क्य तन्निराकरणं,
प्रहातिप्रहलक्षणं बन्धनं केन प्रयुक्तमिति,
प्रश्नपूर्वकं तन्निर्द्धारणं, निर्णीतार्थस्य
श्रुतिमुखेन प्रदर्शनं, कर्मैव प्रधानं
कारणमिति प्रशंसापदोपपादितस्य
प्राधान्यस्योपसंहरणं चेति. १०२-१०७

३ भुज्युब्राह्मणम्—तत्र चादौ लक्ष्म्याने-
भुज्योर्बाह्वल्क्यस्य च संवादात्मिकाया
आख्यायिकायाः कथनं, तस्यां च मोक्ष-
स्यापि पुरुषार्थत्वाविशेषादुत्तमेन पुण्यो-
त्कर्षेण मोक्षो भविष्यतीत्याशङ्क्य
तन्निरासार्थं विद्यार्थयुक्तस्यापि कर्मणो

मोक्षारम्भकत्वसम्भवाच्च मोक्षार्थानि
कर्माणीत्यतः कर्मफलानां संसारत्वप्रद-
र्शनं, तत्र भुज्योः स्वविद्यायाः गुरूप-
देशपूर्वकत्वज्ञापनं, गन्धर्वैर्भुज्यवे यः
प्रश्नः कृतः स एव प्रश्नो भुज्युना
याज्ञवल्क्याय कृतः “ क पारिक्षिता
अभवन्ति ? ” प्रदर्शनं, कृतप्रश्नस्य
याज्ञवल्क्यप्रदत्तोत्तरकथनं, प्रसङ्गाद्भु-
वनकोशपरिमाणनिरूपणम्, एतद्विज्ञान-
फलनिरूपणं चेत्यादि. १०८-११०

४ कहोडब्राह्मणं वा निर्गुणब्रह्मविद्या-
ब्राह्मणम्—तत्र च कौषीतकेयस्य
कहोडस्य याज्ञवल्क्यस्य च संवादा-
त्मिकयाऽऽख्यायिकया संसारवतो
बन्धस्य यन्मोक्षासाधनं ससन्ध्यास-
मात्मज्ञानं तस्य सोपपत्तिकं निरूपणम्,
एतद्विज्ञानफलनिरूपणं चेति. १११-११२

५ उपस्तब्राह्मणं वा निर्गुणात्मविद्या-
ब्राह्मणम्—तत्र च चांकायणस्योष-
स्तस्य याज्ञवल्क्यस्य च संवादात्मिक-
याऽऽख्यायिकया यो बद्धः संसरति
सोऽस्ति नास्ति वेति अस्तित्वे च कि-
लक्षणो देहादीनामन्यतमस्तेभ्यो विल-
क्षणो वा—इति विमृश्ये आत्मनो देहा-
दिभ्यो विवेकेनाधिगमायोपायप्रदर्शनं
चेत्यादि. ११३-११४

६ गार्गीब्राह्मणम्—तत्र च वाचकनव्या
गार्गी याज्ञवल्क्यस्य च संवादात्मिक-
याऽऽख्यायिकया पूर्वब्राह्मणयोर्निरूपि-
तस्य सर्वान्तरस्यात्मिनः स्वरूपाधिगमाय
तदुपायभूतत्वेनानात्मभूतान्सर्वान्यदा-
र्यानुक्त्वा तद्वारा सूत्रादवार्त्तनस्य व्याप-
कस्य निरूपणं चेति. ११५-११६

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

७ उद्दालकब्राह्मणमन्तर्यामिब्राह्मणं
सृष्टिप्रवेशब्राह्मणं वेति-तत्र चारुणे-
रुद्दालकस्य याज्ञवल्क्यस्य च संवादात्मि-
कयाऽऽख्यायिकया आगमैकगम्यस्य
सूत्रस्य तदन्तर्गतस्यान्तर्यामिणोऽधि-
देवताधिलोकाधिवेदाधियज्ञाधिभूताध्या-
त्मरूपैः सोपपत्तिकं निरूपणं चेति..११७-१२५

८ वाचक्रवीब्राह्मणं वा अक्षरब्राह्मणं
वा सृष्टिप्रवेशब्राह्मणं वा-तत्र च पुन-
र्गार्ग्यायाज्ञवल्क्यस्य च संवादात्मिकया-
ऽऽख्यायिकयाऽऽशनायादिविनिर्मुक्तस्य
निरुपाधिकस्य साक्षादपरोक्षासर्वान्त-
रस्य ब्रह्मणो निरूपणं, तत एवमशेष-
विशेषणनिषेधावधित्वेन तत्साक्षित्वेन
चाक्षरास्तित्वे सिद्धेऽपि इदानीं तस्यैव
अविद्यकैषितव्यसंबन्धादीश्वरात्मभूतस्या-
स्तित्वायानुमानप्रमाणस्योपन्यसनं तथा,
यस्याज्ञानेन नियता संसारोत्पत्तिर्दि-
ज्ञानेन च संसारविच्छेदस्तदस्य श्रममिति
साधयितुं कर्मणामेव मोक्षहेतुत्वमिति
पक्षस्य निराकरणं, ततोऽभेदहनप्रका-
शकत्ववत्त्वामाविकमक्षरस्य प्रशास्तृत्व-
मिति प्रतिपादनं, तत एतस्य नानात्व-
शङ्काया निराकरणं, गार्ग्या मुखेन
याज्ञवल्क्यस्य ब्रह्मोद्यमप्रतिममिति निरु-
पणं चेत्यादि.

१२५-१३२

९ शाकल्यब्राह्मणग्रन्थो वा शाकल्य-
ब्राह्मणम्-तत्र चान्तर्यामिब्राह्मणे
पूर्वमव्याकृतविषये सूत्रभेदेषु पृथिव्या-
दिषु नियम्येषु तस्य नियन्तृत्वमभिहित-
मिदानीं नियन्तृत्व्यानां देवताभेदानां
प्राणान्तसङ्कोचानन्यपर्यन्तं वस्तु-
निर्देश इत्येतस्यार्थस्य प्रदर्शनं, तत्र

संख्यायाः सङ्कोचविस्तराभ्यां प्राण-
स्वरूपकथनं, ततस्तस्यैव प्राणस्य
ब्रह्मणः पुनरप्यथा देव-लोक-पुरुष-
भेदेन त्रिधात्रिधाऽऽत्मानं विभज्याव-
स्थित एकैको देवः प्राणभेद एवेत्यष्ट-
भेदस्य ध्यानार्थमुपदेशकथनं, ततो
दिविभागेन पञ्चधा विभक्तस्य सर्वस्य
जगतो हृदयात्मन्युपसंहारस्य श्रुति-
मुखेन प्रदर्शनं ततः कार्यकारणयो-
र्हृदयशरीरयोरन्योऽन्यप्रतिष्ठाया निरु-
पणं, ततः प्राणादीनां परम्परयाऽन्त-
र्यामिणि तस्याप्यक्षरे कूटस्थे ब्रह्मणि
प्रतिष्ठाया निरूपणम्, ततः प्राणा-
दीनां परम्परयाऽन्तर्यामिणि तस्याप्यक्षरे
कूटस्थे ब्रह्मणि प्रतिष्ठा इत्यर्थादर्शित-
मेवेत्यभिप्रायेण श्रुतिमुखतो ब्रह्मणः
स्वरूपनिरूपणं, याज्ञवल्क्येन शाकल्यं
प्रति औपनिषदपुरुषविषयिणीं पृच्छां
निमित्तीकृत्य शापः प्रदत्त इति सप्रका-
रकं निरूपणम्, शापप्रसङ्गेनाष्टाध्याय्यां
निर्बृत्ताया आख्यायिकायाः संसूचनम्,
यस्य ब्रह्मणो नेति नेतीत्यन्यप्रतिषेध-
द्वारेण पूर्वं निर्देशः कृतस्तस्यैवेदानीं
विधिमुखेन निर्देशः कर्तव्यो जगतो
मूलं च वक्तव्यमित्येतदर्थं श्रुतिमुखेना-
ख्यायिकया ब्राह्मणानुमतिमानपाद्य
ब्रह्मत्वं नीयमानमन्तर्याय स्यादिति न्यायं
दर्शयितुं ब्राह्मणानुमतिसम्प्राप्तिहेतुभूतं
पराजयं कर्तुं च याज्ञवल्क्यो ब्राह्मणा-
न्पृष्टवानित्याद्यर्थप्रदर्शनम्, तत्र जग-
त्कारणं प्रष्टुं पुरुषवृक्षयोः साधर्म्यस्य
छोकत्रयेणामिधानम्, ततो वृक्षपुरुषयो-
र्वैधर्म्यकथनपुरःसरं जगत्कारणनि-

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

रूपणम्, तत्र शङ्कामुद्भाव्य तस्या निरा-
करणं चेत्यादि. १३२-१४८

१० षडाचार्यब्राह्मणं वा उदङ्गादिषडा-
णम्—तत्र च पूर्वत्र शाकल्यब्राह्मणे
निर्द्धारितस्य सच्चिदानन्दलक्षणस्य ब्रह्मण
एव प्राणाद्यधिष्ठात्रीषु वाय्वादिदेवतासु
ब्रह्मदृष्टिद्वारा निर्णयाय उदङ्गादिषडा-
चार्याणां याज्ञवल्क्यस्य च संवाद-
रूपाया आख्यायिकाया निरूपणम्,
तस्यां च पर्यायषट्केन क्रमात्प्राणवा-
क्चक्षुःश्रोत्रमनोहृदयानां ब्रह्मत्वस्य सोप-
पत्तिकं निर्द्धारणम्, प्रतिपर्यायं प्राणादि-
तत्तद्ब्रह्मोपासितुः फलकथनम्, तथा
प्रतिपर्यायं जनकस्य राज्ञो विद्यानिष्क-
यार्थं प्रतिज्ञाकरणप्रदर्शनं चेत्यादि १४९-१५६

११ कुर्वचब्राह्मणम्—तत्र च पूर्व षडाचार्य-
ब्राह्मणे निरुक्तैर्ज्ञातिसाधनैः प्राणायुपासनै-
र्ज्ञेयस्य ब्रह्मणो जागरादिद्वारा ज्ञानार्थं
जनकयाज्ञवल्क्ययोः संवादस्य निरूप-
णम्, तत्रापि प्रथमं वैश्वतैजसप्राज्ञानु-
वादेन वक्तव्यतया प्रतिज्ञातं तुरीये
ब्रह्म प्रतिपादयितुमादौ वैश्वानरामिन्नस्य
जाग्रदमिमानिनो वैश्वस्य प्रदर्शनम्,
एकस्यैव वैश्वानरस्योपासनार्थं प्रासङ्गि-
कस्येन्द्रश्चेन्द्राणी चेति मिथुनस्य प्रक-
ल्पनम्, ततस्तयोः स्वप्नाजागारित-
गमनमार्गस्य कथनम्, ततो वैश्वतैज-
सयोरज्ञविवेको भोक्तृश्च सूक्ष्मता इत्ये-
तदर्थयितुमिन्द्रियाश्रितानां नाड्यन्तराणां
परिमाणस्य सदृष्टान्तं सोपयोगं सप्र-
योजनमभिधानं, ततो वैश्वतैजसयोरेव
श्रुत्या साक्षात्निर्दिष्टत्वात्तैजसप्राज्ञद्वारा
तुरीयब्रह्मात्मनिरूपः साक्षादेव निर्दिष्टव्यः

इत्यभिप्रेत्य तुरीये लीनस्य तैजसस्य
लयात्प्रागवस्थायां परिच्छेदेहेतुभूता ये
अध्यात्मप्राणास्तेषां लयानन्तरं संवृत्ता-
वस्थोपन्यासव्याजेन तैजसस्य प्राज्ञद्वारा
तुरीये लयप्रदर्शनं, तत एवं सर्वोपसंहारं
कृत्वाऽवस्थितस्य पुरुषस्य विदुषः किं
स्वरूपमित्यपेक्षायामविद्यातत्कार्यभावा-
भावसाक्षित्वेन तद्विलक्षणं निष्प्रपञ्चं स्व-
रूपमिति प्रदर्शनं, यदिदानीं प्रत्यगा-
त्मस्वरूपज्ञापनार्थत्वेन ज्ञानमभिहितं
तस्य ज्ञानस्यापरोक्षानुमवरूपस्य फल-
निरूपणं, ततः शिष्यं कृतार्थमकृत्वा ततो
दक्षिणा न ग्राह्येति मुनिमतं स्मरन् राजा
दक्षिणां दितुमर्हमाणुमवपर्यन्तं ज्ञानं
कृतार्थताहेतुभूतं जातमिति ज्ञापितवानि-
त्याद्यर्थप्रदर्शनं, गवादीनां दक्षिणानामे-
तदुपदिष्टज्ञानानुसृष्टत्वं अभिप्रेत्य जन-
कस्य राज्ञो दक्षिणान्तरदानप्रवृत्तेः सप्र-
कारं निरूपणं चेत्यादि० १५६-१६१

इति तृतीयोऽध्यायः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

१ ज्योतिर्ब्राह्मणम्—तत्र च जनकयाज्ञव-
ल्क्ययोः संवादात्मिकयाऽऽख्यायिकया
प्राङ्निरूपितां जागराद्यवस्थामनुसृत्य
महता तर्केणानेकविप्रतिपत्तिनिरासद्वा-
रेण देहादिव्यतिरिक्तशुद्धस्वयंप्रकाशान-
तिशयानन्दस्वभावलक्षणं प्रागभिहित-
मेवात्मानमधिगमयितुमुपायनिरूपणं,
तत्रादौ प्रसङ्गात्कर्मकाण्डनिर्दिष्टाया आ-
ख्यायिकायाः संसृचनं, ततः प्रश्नप्रतिव-
चनाभ्यामादित्यादिज्योतिःपर्यायैः कार्य-
कारणसंघातानुपाहकमात्मज्योतिःसंघा-
तातिरिक्तं तद्विजातीयं चैतन्यं न्यायतो

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः । ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

निर्द्धारणं, ततो “विज्ञानमयः” इत्यादि-
विशेषणैरात्मज्योतिःस्वरूपस्य निर्द्धारणं,
ततो नित्यमुक्तस्यात्मनोऽविद्यया बुद्ध्या-
दितादात्म्याध्यासादेव संसारिविमिति
दर्शयितुं सूक्ष्मदेहादिव्यतिरिक्ततयाऽऽ-
त्मनः शुद्धत्वप्रदर्शनाय वा स्वप्नस्वरूपो-
पपादनं, तत्र यथैकस्मिन्देहे स्वप्नजाग-
रिते सञ्चरतु आत्मनो देहाद्व्यतिरेकस्तथेह-
परलोकयोः सञ्चारोक्त्याऽपि तस्य
तद्व्यतिरेक इत्यभिधानं, प्रथममुपोद्घात-
त्वेन स्थानभेदप्रतिपादनपुरःसरं पर-
लोकः प्रत्यक्षसिद्धोऽस्तीति प्रतिपादनं,
स्वप्नस्थानं गत आत्मा किमाश्रितः
सन्नेन विधिना परलोकं पश्यतीत्यपे-
क्षायां तत्प्रकारनिरूपणं, तथाऽऽदित्या-
दिज्योतिर्मिरसंस्पृष्टश्चिदात्मा यथा सा-
क्षादेव प्रत्यग्भावेन स्वप्नकाश इत्यवगन्तुं
शक्येत तादृशप्रकारप्रदर्शनं, आत्मा
स्वयं ज्योतिरित्युक्तप्रपञ्चस्य फलितमित्ये-
तत्प्रदर्शनं, ततः स्वप्नेऽपि सर्वस्यादि-
त्यादेर्दृश्यमानत्वात्कथं परिशेषात्स्वयं-
ज्योतिष्ट्वसिद्धिरित्याशङ्क्य तत्समाधानाय
तस्य सर्वस्य वासनामात्रनिर्मितत्वात्त-
त्रात्मा विविक्तः स्वयंज्योतिरिति निश्चा-
यकस्य स्वप्ने बाह्यथायभावस्य प्रतिपा-
दनं, उक्तेऽर्थे स्वप्नप्रपञ्चावेदकमन्त्राणां
तथाऽऽत्मा विविक्तः स्वयंज्योतिरित्याये-
दकमन्त्रशेषस्य संवादप्रदर्शनं, ततो-
ऽन्यदीयं मतं स्वयंज्योतिष्ट्वविघातकं
दुष्टमिति बोधयितुं स्वप्नतपरिशुद्धये च
तदुपन्यसनं, ततो मोहनासायभावप्रद-
र्शनपुरःसरं तत्कारणभूतः कर्मलक्षणो
सृत्पुनर्नात्मनः स्वभाव इति दर्शयितुं स्वप्न-
स्थानाज्जागरितदेज्ञागमनस्य सहेतुकं

सोपपत्तिकं प्रतिपादनं, उक्तेऽर्थे
महामत्स्यादिदृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्भोजनं,
इयेनादिदृष्टान्तदार्ष्टान्तिकाभ्यां सुषुप्तौ
तद्विलक्षणत्वस्य प्रतिपादनं, ततो जाग्र-
त्स्वप्नोपाध्यपगमेन सुषुप्तिगतस्याप्या-
त्मनो न ब्रह्मैकत्वं तत्रापि भेदहेतोरवि-
द्यायाः सत्त्वादित्याशङ्क्य न तावदवि-
द्याऽऽत्मनः स्वभावः- तथा सति चैत-
न्यवत्तदनिवृत्तेरमोक्षापत्तेः-अस्वभावत्वे
तु कामकर्मादिवत्तन्निवृत्तेर्मोक्ष उपपद्यते
इत्यादिविचारपुरःसरमस्वभावत्वकथन-
द्वारा विद्याकामकर्मादिहीनतया निरूपि-
तात्मस्वरूपस्य प्रत्यक्षेण प्रदर्शनं, तत्र
विशेषतो धर्मसहकारिकायास्तस्याः
शुभवासनात्मिकाया अनात्मभूताया
अविद्यायास्तत्कार्यप्रदर्शनद्वारा निरूपणं,
सत्य एवात्मनि विद्योत्कर्षवशादविद्याया
विनश्यमानत्वादपि तस्या अनात्मस्व-
भावतेत्यभिप्रेत्यात्मविद्योत्कर्षवता सर्वा-
त्मभावलक्षणं मोक्षफलमात्मस्वरूपमपि
स्वप्ने प्रत्यक्षत अनुभूयत इत्याद्यभिधानं,
ततो व्यक्ताविद्याविहीनायाः सुषुप्त्यव-
स्थाया दृष्टान्तदार्ष्टान्तपुरःसरं विशदी-
करणं, ततः सुषुप्तिमुपेयुषः पुरुषस्य
विशेषविज्ञानाभावे स्वाभाविकात्मैकत्व-
मेव हेतुः-न स्वयंज्योतिष्ट्वभाव इति
दृष्टान्तेनोपादानात्तन्मनः कामादिव-
त्स्वयंज्योतिष्ट्वमस्वभाव इति प्राप्तङ्गिकं
परिसमाप्त्याधुना प्रकृतिरूपस्य स्पष्टी-
करणं, तत एवमविद्यककामादिरहित-
मात्मस्वरूपं प्रत्यक्षतः प्रदर्शयितुं
तद्वेतुभूतकर्माख्याविद्यासम्बन्धरहितत्व-
मत्यात्मनः सुषुप्तौ प्रत्यक्षमित्याद्य-
भिधानं, उक्तार्थस्यानुवादपूर्वकमनेकैः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

पर्याधिरतितरां स्पष्टीकरणं, ततः “यद्वै तन्न पश्यति” इत्यादिबिस्तरेणोक्त-
रूपस्य प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तस्यात्मन
उपसंहारकरणं, यथा लोके लवणावयवै-
र्लवणाधि लोको बोधयति तथा
मानुषानन्दमारभ्य ब्रह्मानन्दपर्यन्त-
मुत्तरोत्तरशतगुणितातिशयशालिनां प्र-
ब्रह्मानन्दावयवानां प्रतिपादनद्वारेणाव-
यविनो निवृत्तगुणितमेदस्यानतिशयस्य
ब्रह्मानन्दस्य सौन्दर्यं सविशेषं
विवरणं, विदुताः आनन्दमीमांसाया
उपसंहारकरणं, एवं सुश्रुतिविषय आत्मा
निरूपितः सुषुप्ती च दार्ष्टान्तिकः
सम्बन्धस्यात्यन्तं स्पष्टयितुमशक्यत्वाच्च-
दभिप्रेत्यात्मनः सुश्रुतिस्थानाजागरित-
स्थाने प्राप्तिर्भवतीति तस्य दार्ष्टान्ति-
कस्यातितरां स्पष्टीकरणं, ततः स्वमाजा-
गरणप्राप्तिबलोकान्तरं गच्छत्यात्मा इत्य-
स्यार्थस्य यथा सुखेन प्रतिपत्तिः स्था-
तया सोपोद्घातं सोपपत्तिकं सप्रयोजनं
दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकसहितमभिधानं, एवमा-
त्मनो वर्तमानदेहं हित्वा देहान्तरं जिग-
मिषतस्तन्निर्माणे सहायसम्पत्तिमुक्त्वेदानीं
गच्छन्तं संसारिणं केऽनुगच्छन्ति-अनु-
गच्छन्तं संसारिणं केऽनुगच्छन्ति अनु-
गच्छन्तोऽपि किं स्वातंत्र्येणोक्तसंसारि-
कर्मप्रयुक्त्याऽनुगच्छन्तीति जिज्ञासायां
संसारिकर्मप्रेरिता एव बागादयोऽनुग-
च्छन्तीति निर्णयस्य दृष्टान्तदार्ष्टान्तिक-
सहितं सप्रयोजनं सोपपत्तिकमभिधानं
चेत्यादि.

१६२-१८८

२ शारीरकब्राह्मणम्- तत्र च पूर्वत्र
ब्राह्मणे प्रस्तुते संसारोपवर्णने “अयं

शारीर आत्मा एभ्योऽङ्गेभ्यः सम्प्रमुच्य
पुनः” इत्यादिना साकल्येन सम्प्रमोक्ष-
णादि सूचितं तदिदानीं कस्मिन्काले
कथं वेति जिज्ञासायां संसरणस्योप-
पत्तिसहितं वर्णनं, तत्रादौ द्विद्वि करणो-
पसंहारेण स्वात्मोपसंहारणम् अभिधाय
तेन करणानुग्राहकनिवृत्तिनिमित्तकं
रूपाद्यदर्शनं स्वादित्याद्यर्थस्य प्रतिपा-
दनं, ततः करणेषूपसंहृतेषु सत्सु
निष्क्रमणसाधनीभूतो योऽन्तर्व्यापारो
भवति तस्याभिधानम्, उक्तप्रयोजनेन
कर्माजितं लोकं पश्यन्नात्मा मरणकाले
दृष्ट्यात्मेन मार्गेण निर्गच्छतीति जिज्ञा-
सायां तस्य मार्गस्याभिधानम्, निर्ग-
च्छतां प्राणानां मध्ये कस्य प्राधान्य-
मित्यपेक्षायां तस्याभिधानम्, त्रियमा-
णस्य यदर्थसिद्धं तस्याभिधानम्, पर-
लोकाय प्रस्थितस्यात्मनः पाथेयं पुनः-
शरीराद्यारम्भकं च किमित्यपेक्षायां
तस्य निरूपणम्, एवं सम्भृतसम्भारो
देहान्तरं प्रतिपद्यमानः कथं तत्प्रति-
पद्यत इत्यस्मिन्नर्थे दृष्टान्तदार्ष्टान्तिक-
योरभिधानम्, योऽयमात्मनः संसार-
सम्बन्धः स वास्तवो न भवति-किन्त्वौ-
पाधिक एवेति तदुपाधीन् दर्शयितु-
मात्मनो वास्तवस्वरूपस्याभिधानम्,
तत्र विज्ञानमयादिवाक्यार्थस्य संक्षेप-
णाभिधानं च, पुण्यपापयोरेव संसारा-
साधारणकारणत्वमित्यमुं पक्षं पूर्वप-
क्षीकृत्य कामस्यैवासाधारणकारणत्व-
मिति सिद्धान्तस्योपपत्तिसहितमभि-
धानम्, उक्तार्थे मन्त्रसंवादनिरूपणम्,
ततोऽज्ञानकारणकः काम एव संसार-

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

साधारणकारणमित्युक्तमुपसंहृत्य योषि-
दालिङ्गनेनेव पुंसः सुवृत्तिप्राप्तस्यात्मनः
कामादिर्हीनं रूपं मोक्षदृष्टान्तभूतं यद-
तिच्छन्दोवाक्येनोक्तं तस्य दार्ष्टान्तिक-
भूतस्य सोपायस्य मोक्षस्वरूपस्य सोप-
पत्तिकं निरूपणम्, अत्राप्युक्तोऽर्थे
मन्त्रसंवादस्य निरूपणं, ततो विदुषः
सर्वात्मविषयाऽऽत्ममात्रत्वेन प्राणादिषु
बाधितेष्वपि-असौ देहे वर्तते चेत्ततो-
ऽस्य पूर्ववद्देहं हित्वा द्विधा वैयर्थ्यमेवे-
त्याशङ्कायां तस्या निराकरणाय दृष्टान्त-
दार्ष्टान्तिकयोः प्रतिपादनम्, “ अया-
कामयमानः ” इत्यादिब्राह्मणेन
“ यदा सर्वं प्रमुच्यते ” इति मन्त्रेण
च ज्ञानादेव मुक्तिरिति यः संक्षिप्तोऽर्थो-
ऽभ्यधापि तस्यैव विवरणार्थं श्लोकाना-
मुदाहरणं, तेषु विप्रतिपत्तिनिराकरण-
पुरःसरं मोक्षमार्गं निश्चित्य तन्निग-
मनं, प्रस्तुतज्ञानमार्गस्य स्तुत्यर्थं मार्गो-
न्तरस्य निन्दाकरणं, न केवलं ब्रह्मविदो
विषया कृतकृत्यत्वे श्रुतिसम्प्रतिपत्ति-
रेव किन्तु स्वानुभवसंवादोऽप्यस्तीत्य-
भिधानं, उक्तात्मज्ञानमार्गनिष्ठस्य काय-
क्लेशराहित्यं कृतकृत्यता चास्ते इत्य-
भिधानं, विदुषो विहिताकरणादि-
प्रयुक्तं मयं नास्तीति विद्यायाः प्रशंसनं,
तस्य तस्यात्मनोऽमृतत्वं सर्वाधिष्ठान-
त्वेन सिध्यतीत्याद्यर्थस्य निरूपणं,
ईश्वरोऽपि कालावच्छिन्नोऽतो न काल-
त्रयं प्रत्यस्येश्वरत्वसम्भव इत्याशंकायां
तस्या निराकरणम्, पूर्वमन्त्रेणोक्तं
यत्पञ्चजनप्रतिष्ठाभूतब्रह्मविदमृतो भव-
तीति-तत्कथं पुनरेवंविधब्रह्मविद्यो-
दयः स्यादित्यपेक्षायां तदुदयप्रकारस्य

निरूपणम्, भेददर्शननिन्दया नाना-
त्वाभावस्य दृढीकरणम्, अनुदर्शन-
प्रकारस्योपवर्णनम्, उक्तस्य ध्रुवत्वस्य
सोपस्करमुपपादनं, यथोक्तवस्तुदर्शनस्य
निगमनम्, प्रसङ्गाद्बहुशास्त्राध्ययने
दोषाभिधानं च, ततो विविदिषावाक्येन
ब्रह्मात्मनि कृत्स्नस्य वेदस्य काम्यराशि-
वर्जितस्य विनियोगकथनार्थमस्मिन्न-
ध्याये उक्तस्य सकलस्यात्मज्ञानस्या-
स्यानुवादकरणम्, तत्र पूर्वं सशब्देन
ज्योतिर्ब्राह्मणोक्तं विज्ञानलक्षणमयं जीवं
परामृश्य तमेव वैशब्देन स्मारयित्वा
तस्य “ विरजः पर आकाशादज
आत्मा ” इत्यव्यवहितेनोक्तेन परमा-
त्मना सहैक्यस्येतिशब्देन श्रुतिमुखतो
निदर्शनम्, उक्तात्मज्ञानफलकथनं च,
यदर्थमेवा विहिता सफला ब्रह्मविद्या-
ऽस्मिन्नध्यायेऽनूदिता तस्य काम्यकदेश-
वर्जितस्य कृत्स्नस्य कर्मकाण्डस्याविद्यायां
परम्परया विनियोगस्य प्रदर्शनं, ततो-
ऽर्थोक्तस्य सन्न्यासस्य मुनिप्राप्त्यात्म-
लोकमिच्छतां तत्साधनत्वेन विधानं,
तत्र कथमयं सन्न्यासे विधिरिति
निश्चेतुं शक्यते “ प्रव्रजन्तीति ” वर्त-
मानोपदेशादिति संशये-अनन्यथा-
सिद्धार्थवादवशाद्विधिरिव निश्चये इत्य-
भिप्रायेण तस्य विधित्वनिर्णयहेतोरर्थ-
वादस्याभिधानम्, एवमपि किमित्यात्म-
लोकार्थिनां नियमेन पारिव्रज्यं विधी-
यते कर्मणामपि तत्साधनत्वेनानुष्ठेय-
त्वादित्याशङ्कायां तस्यात्मलोक्तस्यो-
त्पाद्यादिविलक्षणत्वेन कर्मासम्बन्धान्न
कर्म-तदर्थिनामनुष्ठेयमित्याद्यर्थस्य सफलं
निरूपणं, एवमुक्ते ब्रह्मविद्याफले मन्त्र-

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

संवादस्य प्रदर्शनं, एवमुपास्यस्वरूपं दर्शयित्वा तदुपासनाफलकथनं, एवं निरुपाधिकब्रह्मज्ञानात्कैवल्यफलमभिधाय सम्प्रति सोपाधिकब्रह्मज्ञानादभ्युदयफलदर्शनद्वारा तत्स्वरूपस्याभिधानं, एवमुपास्यस्वरूपं दर्शयित्वा तदुपासनाफलकथनं, ततो मन्त्रब्राह्मणान्यामुपदिष्टायाः सफलाया विद्याया उपसंहारस्य प्रतिपादनं, एवं राजा जनको याज्ञवल्क्यादात्मज्ञानं प्राप्यात्मीयमशेषविद्यालाम् द्योतयितुं सर्वस्वदानं प्रतिजज्ञे इति प्रतिपादनं, ततः “ तिष्ठमानस्य तद्विदः परायणं ” इत्युक्तस्यैव ब्रह्मात्मैक्यज्ञानफलस्योपसंहाराभिधानं चेत्यादि. १८९-२१२

३ याज्ञवल्क्यमैत्रेयीसंवादब्राह्मणम्— तत्र च एतद्वद्व्यायोक्तार्थस्य निगमनमथवा मधुकाण्डोक्तेन मैत्रेयीब्राह्मणेनागमबलान्मुक्तिसाधनभूता या सन्याससहिताऽऽम्रविद्या प्रतिपादिता सैवाधुना न्यायप्रधाने मुनिकाण्डेऽपि मुक्तिहेतुत्वेन न्यायतो मन्तव्येत्याद्यर्थस्य याज्ञवल्क्यमैत्रेयोः संवादात्मिकयाऽऽख्याधिकया विवरणं, तत्रानेकैः पर्यायैः सर्वमात्मनः कामाय प्रियं भवतीति प्रतिपादनं, तत आत्मदर्शनं कर्तव्यतयाऽभिधाय तत्साधनत्वेन श्रवणमनननिदिध्यासानां सफलमभिधानं, ततोऽनेकैर्दृष्टान्तरात्मतत्त्वस्य सोपपत्तिकं निरूपणं, ततोऽविद्योत्थद्वैते सत्येव विशेषविज्ञानमात्मनस्तदभावे तु तदभाव इत्यन्वयव्यतिरेकान्यामौपाधिकमात्मनो विशेषविज्ञानमिति प्रदर्शनं, ततः “ महद्भूतमनन्तमपारं ” इत्यादिना

सूचितस्य ब्रह्मदर्शनस्य व्याचिख्यासया भूतोपाध्यभावेन विशेषविज्ञानलक्षणसंसाराभाव इति पुनर्व्यतिरेकस्याभिधानं, ततो याज्ञवल्क्यकाण्डप्रवर्तकगुरुशिष्यपरम्परावेदकवंशस्य प्रतिपादनं चेत्यादि. २१३-२२४

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

इति बृहदारण्यकोपनिषदि मध्यमं याज्ञवल्क्यकाण्डं मुनिकाण्डं वा परिसमाप्तम् ।

अथ बृहदारण्यकोपनिषद्यन्तिमं द्वाध्यायं खिलकाण्डम् ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

१ शान्तिब्राह्मणम्—तत्र च तदेवं यद्विज्ञानं केवलममृतत्वसाधनं स आत्मा निरुपाधिकः अशनायायतीतो यदेव साक्षादपरोऽक्षाब्रह्म य आत्मा स सर्वान्तरो नेतिनेत्यादिलक्षणः काण्डद्वयेन निर्द्धारितोऽधुना तस्यैवोपाधिषैशिष्ट्यमापन्नस्य प्रमाणप्रमेयादिव्यवहारविषयतामुपगतस्याभ्युदयफलानां क्रममुक्तिफलानां कर्मसमृद्धयर्थानां चेति त्रिविधोपासनानां पूर्वत्रानुक्तानां प्रतिपादनं, तत्र सर्वोपास्यज्ञभूतानां उक्कारो दमो दानं दयेति पदार्थानां विधित्सया श्रुतिमुखेन पूर्वमात्मयायात्म्यविज्ञानसिद्धये मिथ्याभूतकार्यकारणसम्बन्धमाश्रित्य तात्पर्येण व्याख्यातस्य ब्रह्मणो यच्छुद्धं स्वरूपं तस्य पूर्वोपास्यकार्यकारणसम्बन्धस्य हेतुत्वं द्योतयितुमनुवादकरणं, तत्र लक्ष्यं तत्पदार्थं दर्शयित्वा लक्ष्यस्य स्वतत्पदार्थस्य प्रदर्शनं, त्वम्प-

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

दार्थस्य पूर्णत्वे हेतुमभिधायैक्यज्ञान-
फलस्य निरूपणं, ततो ध्यानविधानार्थं
तस्मिन्निनियुक्तं मन्त्रमभिधाय तद्व्या-
ख्यानमुखेनोक्तप्रतीकं कार्यकारणो-
भयविधं ब्रह्म ध्येयमिति प्रतिपादनं,
ततः प्रणवस्य यथोक्तब्रह्मवाचकत्व-
मस्त्युपपादनं चेत्यादि. २२५-२२६

२ दमदानयेति त्रिकोपदेशब्राह्मणम्-
तत्र च बाह्यसाधनस्य दमादिसाधन-
त्रयस्य विधानं, तत्र तेनापि विशिष्ट एव
बाह्याभ्यन्तरशुचिः सन्सर्वोपास्तिष्वधि-
क्रियते-अतस्तद्विधानायाख्यायिकारूप-
स्यार्थवादस्याभिधानं, लिङ्गदर्शनपूर्वकं
देवमनुष्यासुरेभ्यः प्रजापतिना दत्तस्या-
नुशासनस्य विधानं चेति. २२७-२२८

३ सूर्याग्न्योरुपस्थानब्राह्मणम्-तत्र च
दमादियुक्तस्यापि शरीरपाते तु नामृतत्वं
आध्यात्मिकवात्वादिदेवताप्रतिबन्धक-
त्वाद्देहस्यैव सूक्ष्मतां गतस्य प्रतिबन्धक-
त्वाच्चेत्याशङ्क्यां तस्या निराकरणं, तत्र
सूर्याग्न्योरुपस्थानस्य प्रतिपादनं चेति. २२९

४ हृदयब्रह्मोपासनब्राह्मणम्-तत्र च
सोपाधिकस्य ब्रह्मणो निरुपाधिकस्व-
रूपेऽनधिकृतानां ध्यानभेदस्योपवर्णनं,
तत्र प्रजापतिर्देवानामनुशास्तेति
सामान्यतः श्रवणादक्षादिष्वपि प्रजा-
पतित्वशङ्का मा भूदिति प्रजापतेर्विशेष्य-
त्वेन प्रतिपादनं, तत्रोक्तहृदयस्योपा-
स्यार्थं ब्रह्मत्वप्रतिपादनं, हृदयस्य सूक्ष्म-
त्वात्प्रजापतेश्च सर्वात्मकत्वात्कथं हृद-
यस्य प्रजापतिना सहैक्यमित्याशङ्क्यां
तत्समाधानकथनं, तत उपास्यत्वेन
सिद्धस्य हृदयस्य प्रशंसार्थं तन्नामाक्षरे-

कदेशोपासनस्य निरूपणं, तत्र क्रमेण
त्रयाणामक्षराणां सोपपत्तिकं विवरणं,
एतद्विज्ञानफलकथनं चेति. २३०

५ हृदयब्रह्मणः सत्यमित्युपासनावि-
धिब्राह्मणम्-तत्र चैतस्यैव हृदया-
ख्यस्य ब्रह्मणः सत्यमित्युपासनान्तरस्य
सप्रकारकं विधानं, तत्र तस्य स्वरूप-
कथनपूर्वकं तद्विज्ञानफलस्याभिधानं,
कैमुक्तिकन्यायेन फलान्तरस्याभिधानं,
कथमीदृग्विबुधज्ञानादुपासकस्येदं फल-
मित्यपेक्षायामुक्तोपासकस्यानुवादपूर्वकं
हेतोरभिधानं चेत्यादि. २३१

६ सत्यस्य ब्रह्मणः स्तुतिब्राह्मणम्-
तत्र चादौ सत्यस्य ब्रह्मणः प्रशंसार्थं
प्रथमजत्वं साधयित्वाऽऽशब्दोपलक्षिता-
न्मूलकारणात्स्त्रोत्पत्तिं चाभिधाय तस्य
महत्त्वप्रतिपादनं, ततस्तस्य यक्षत्वं
निरूपयितुमुपपन्नाद्विराडात्मनः सकाशा-
दिन्द्रादिदेवतासुष्टेः प्रतिपादनं, तत्र
यक्षत्वं प्रसाध्य हृदयब्रह्मवदस्यापि
सत्यस्य ब्रह्मणः प्रशंसार्थं वर्णत्रया-
त्मत्वं च प्रसाध्य सफलमक्षरत्रयस्वरूप-
प्रदर्शनं, एवं विशिष्टसत्योपास्तिमुक्त्वा-
ऽधुना तस्यैवाध्यात्मिकाधिदैविकसंस्था-
नभेदवैशिष्ट्यं कल्पयित्वा तदुपास्तेर-
भिधानं, ततः कथं तावन्व्योऽन्यस्मिन्प्र-
तिष्ठितोचित्यपेक्षायां परस्परोपकार्यो-
पकारकभावेनेत्यभिधानं, ततो ज्ञाता-
रिष्टः पुमान्कथं नाम हितमाचरेदित्यभि-
प्रायेण श्रुतिमुखतश्चक्षुरादित्यपुरुष-
प्रसङ्गागतस्यारिष्टदर्शनस्य प्रतिपादनं,
उक्तस्य प्रकृतयोः परस्परोपकार्योप-
कारकावस्थ निगमनं, एवं स्थानद्वय-

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

सम्बन्धि सत्यब्रह्मणो ध्यानमुक्त्वा-
ऽनुना तस्यैवाधिदैविकव्याहृत्यवयवक-
त्वेन आध्यात्मिकव्याहृत्यवयवकत्वेन च
ध्यानस्य सोपपत्तिकं नामविशेषाभि-
धानसहितं सफलं निरूपणं चेति. २३२-२३५

७ विद्युद्ब्रह्मोपासनाब्राह्मणम्-तत्र
चैतस्यैव सत्यब्रह्मणोऽशेषपापध्वंस-
कस्योपासनान्तरस्याभिधानं, तत्र विद्यु-
च्छब्दनिर्वचनं, एवं विद्युद्ब्रह्मोपासितु-
रुपास्यानुगुणं फलं भवतीति निरूपणं चेति. २३५

८ शाण्डिल्यविद्याग्रन्थो वा मनोमयपुरुषो-
पासनाब्राह्मणम्-तत्र चोपाधीनामनेकत्वा-
त्प्रत्येकमनेकविशेषणत्वाच्च तथैव प्रकृ-
तस्य ब्रह्मणो मनउपाधिकस्योपासन-
विधानं, तस्य ध्यानार्थमौपाधिकस्वरूप-
कथनद्वारा स्थानविशेषस्याभिधानम्,
तत्र दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरभिधानम्,
एवमुपासितुः फलनिरूपणं चेति. २३६

९ वेदत्रयीवाग्धेनूपासनाब्राह्मणम्-तत्र
च पुनस्तस्यैव ब्रह्मणो बाहुमयधेनुसम्ब-
न्धेनोपासनस्य महाफलार्थत्वेन विधा-
नम्, तत्रोपासने निमित्तभूतस्य धेनु-
सामान्यत्वस्य सार्वग्येनोपपादनम्,
तत्र स्तनानां विनियोगकथनम्,
क्षत्सत्वसम्पादनं चेति. २३७

१० जठरस्थवैश्वानरोपासनाब्राह्मणम्-
तत्र च प्रकृतस्यैव ब्रह्मणः कौशेयाग्नि-
त्वमापन्नस्यापरोऽक्षत्वं दर्शयितुं पुनरु-
पासनान्तरस्य विधानम्, तत्राग्नेः
स्वरूपकथनम्, तत्सद्भावे मानकथनं
च, ततः प्रासङ्गिकमरिष्टदर्शनं चेति. २३८

११ ज्वरादिव्याध्यादेस्तपस्त्वोपासना-
ब्राह्मणम्-तत्र चैवं ब्रह्मोपासनानां

केषाञ्चित्फलवतां कथनानन्तरं-अब्र-
ह्मोपासनानां केषाञ्चित्फलवतां प्रदर्शनं,
तत्र व्याधौ-प्रेतस्यारण्यं प्रत्याहरणे-
प्रेतस्यान्नावभ्याधाने च परमतपेबुद्धि-
करणप्रतिपादनं, तत्सहैवोक्तोपासनानां
फलप्रतिपादनं चेति. २३९

१२ सर्वासामुपासनानां गतेः फलस्य
च विधायकं ब्राह्मणम्-तत्र चास्मि-
न्प्रकरणे उक्तानां सर्वोपासनानां गते-
रनुक्तफलस्य च प्रदर्शनम्, तत्र छिद्र-
प्रमाणकथनम्, गन्तव्यस्थानकथनम्,
गच्छतो विराडात्मा विश्रामस्थानमिति
कथनं चेति. २३९-२४०

१३ अन्नप्राणयोरेकब्रह्मोपासनाविधा-
यकं ब्राह्मणम्-तत्र च पुनः प्रकृत-
ब्रह्मोपासनमेवानुसृत्य श्रुतिमुखेन “ वि-
रम् ” इति गुणद्वयविशिष्टान्नप्राणो-
पाधिकब्रह्मोपासनं विशिष्टफलकं वि-
धातुमादौ तस्यैतस्यैवोपास्यत्वस्य निर्ण-
यार्थाया युक्तेरभिधानम्, ततोऽन्नप्रा-
णयोरेकत्वेन ब्रह्मदृष्टिः कार्येत्येतस्या-
र्थस्येतिहासकथनद्वारा दृढीकरणम्,
ततः कथं ज्ञानात्कृतकृत्यः स्यादित्यपे-
क्षायामन्नप्राणयोः सशक्तिकयोरेकत्व-
विज्ञानात्तथा स्यान्न केवलयोरेकत्ववि-
ज्ञानादित्याशयेन तयोः शक्तिभूतस्य
गुणद्वयस्य क्रमेणोपदेशकरणकथनम्,
“ वि-रम् ” इत्येतयोर्गुणयोः सोप-
पत्तिकं स्वरूपप्रतिपादनम्, एवमुपा-
सितुः फलनिरूपणं चेति. २४१-२४२

१४ प्राणोपासनाब्राह्मणम्-तत्र च पुन-
स्तस्यैव ब्रह्मण उक्त्यादिगुणपूगविशि-
ष्टत्वेनोपासनस्य विधानम्, तत्रोक्त्यस्व-

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

रूपकथनम्, एवमुपासनस्य क्रमेण दृष्टमदृष्टं च फलं भवतीति प्रतिपादनम्, ततः प्राणस्य योक्तृतागुणवच्चेनोपासनस्य विधानम्, तत्र प्राणे यजुःशब्दप्रवृत्तेः प्रदर्शनम्, एवमुपासितुः पूर्ववत्फलनिरूपणम्, ततः प्राणस्य सर्वप्राणिसम्यग्गमनहेतुत्वगुणवैशिष्ट्येनोपासनस्य विधानम्, पूर्ववदत्रापि प्राणे सामशब्दप्रवृत्तेः प्रदर्शनम्, पूर्ववदुपासनफलनिरूपणम्, ततः प्राणस्य पालकगुणवच्चेनोपासनस्य विधानम्, तत्र प्राणस्य क्षत्वशब्दाभिधेयत्वप्रसाधनम्, एतद्वेदनफलनिरूपणं चेत्यादि.

२४२-२४४

१५ गायत्रब्रह्मोपासनब्राह्मणम्-तत्र च हृदयाद्यनेकोपाधिविशिष्टस्य ब्रह्मण उपासनविधानानन्तरमधुना गायत्र्युपाधिविशिष्टस्य ब्रह्मण उपासनस्य विधानं, तस्या एतस्या गायत्र्याः क्रमेण पादत्रयस्य सोपपत्तिकं स्वरूपनिरूपणं, ततः शब्दलक्षणायाम्निपदाया गायत्र्यास्तुरीयपादस्य स्वरूपोपपादनं, ततः छैलोक्यत्रैविद्यप्राणादित्रयलक्षणपादत्रयवती गायत्री तुरीये दर्शते पदे परोरजसि प्रतिष्ठितेति सोपपत्तिकं प्रतिपादनं, तत्तुरीयं पदं सत्ये प्रतिष्ठितमित्यभिधानं, सत्यं च चक्षुरेवेत्युपपादनं, तत्सत्यं बले प्रतिष्ठितमित्यभिधानं, बलं च प्राण एवेत्युपपादनं, गायत्रीशब्दनिर्वचनं, प्रसङ्गान्मतान्तरं दृष्ट्वा वटवे उपदेश्या गायत्री इयमेव भविष्यतीति विभ्रमो माऽभूदित्यभिप्रेत्य मतान्तरं दूषयितुं तस्योपपत्त्यसनम्,

एवम्प्रासङ्गिकमुक्त्वा गायत्रीज्ञानफलकथनाभिप्रायेण गायत्रीविदः प्रशंसनं, तत एवमुक्तगायत्र्युपासनासङ्ग्रहविषयकस्यैव मन्त्रस्यैहिकफलविशेषोपायकथनार्थमवतारणं, तत्र प्रवृद्धद्वेषवन्तमप्रति-उक्तोपस्थानमन्त्रे ऊहप्रदर्शनेनाभिचारिकस्योपस्थानान्तरस्याभिधानं, कामिनमप्रति पुनराभिचारिकस्योपस्थानान्तरस्याभिधानं, ततो गायत्रीमुखविज्ञानमन्तरेण तद्विज्ञानं पूर्णं न भवति-अतस्तद्विधानार्थमर्थवादस्याभिधानं, तत्र गायत्र्या मुखमग्निरिति बुडिलर्षेर्जनकराजस्य च संवादेन निरूपणं, एतद्गायत्रीविज्ञानवेदनफलनिरूपणं चेत्यादि.

२४५-२५१

इति पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

१ पञ्चाग्निविद्याब्राह्मणं वा श्वेतकेतुब्राह्मणम्-तत्र च कर्मणः फलविज्ञानस्य विवक्षितत्वात्तद्वारेण च पञ्चाग्निविद्यादर्शनस्योत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनस्याभिधानं, तत्राप्यशेषमवगत्युपसंहारः कर्मकाण्डस्यैषा निष्ठा-इत्येतस्य द्वयस्य दिदर्शयिष्याऽऽख्यायिकाया निरूपणं, तस्यां च श्वेतकेतोः पाञ्चालानां परिषदि गमनकथनं, श्वेतकेतुं प्रति प्रवाहणस्य भोः कुमारानुशिष्टोऽसि पित्रेति प्रश्नकरणं, उक्तप्रश्नस्य श्वेतकेतोर्त्तरप्रदानमिति, पुनः श्वेतकेतुं प्रति प्रवाहणस्य पञ्चाग्निविद्यासम्बन्धिप्रश्नपञ्चकस्य विचारणा, पञ्चस्वपि प्रश्नेषु न जाने इति श्वेतकेतोर्त्तरप्रदानं, तत्र पञ्चमप्रश्नगतमार्ग-

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

द्वयसङ्कावे मन्त्रसम्भूतेरभिधानं, ततो विद्याभिमानगर्वपरिहारेण कुदः श्वेत-केतुः पाञ्चालराजप्रतिश्रुतां वसतिमना-दस्य स्वपितरं प्रति प्रत्याजगामेत्याद्यं-शस्य सप्रकारकं वर्णनं, ततः पित्रा पृष्टे पारिवष्ये वृत्तान्ते तस्योपवर्णनं, ततः पितुः पुत्रस्य क्रोधोपशमनकरण-प्रकारवर्णनं, ततः पितुर्गौतमस्यानुपदं दार्शितप्रश्नपञ्चकस्योत्तराणां जिज्ञासया प्रवाहणं प्रति शिष्टभावनोपसंगमनप्रका-रस्य वर्णनं, ततो राज्ञो गौतमप्रार्थितं वरमङ्गीकृत्य तदनुसारेण पूर्वं स्वयं श्वेत-केतुं प्रति पृष्टस्य प्रश्नपञ्चकस्योत्तरपञ्चक-कथनव्याजेन सोपपत्तिकं पञ्चाग्निवि-द्याया निरूपणं चेत्यादि. २५२-२६३

२ ज्येष्ठश्रेष्ठब्राह्मणं वा प्राणाविद्या-ब्राह्मणम्-तत्र च पूर्वं “ प्राणो गायत्री ” इत्यादिना गायत्र्याः प्राण-भावोऽभिहितो न पुनर्वागादिभावः इति यस्माज्ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च प्राणो न वागादयो ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्चमाजः-कथं प्राणस्यैव ज्येष्ठत्वं श्रेष्ठत्वं चेत्यपेक्षायां तस्योपपादनं, ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्चविज्ञानफल-निरूपणं च, ततः सफलं वाक्चक्षुः-श्रोत्रमनोरेतसां क्रमेण वसिष्ठाप्रतिष्ठा-सम्पदायतनप्रजातिवृक्षक्षेत्रविज्ञानस्य पर्यायश उपपादनं, ततो वागादयः प्राणाः “ अहं श्रेयानहं श्रेयान् ” इति विवदमानाः सन्तो विर्णयार्थं ब्रह्म जग्मु-रेति निरूपणं, ब्रह्मणस्तेभ्यो निर्णा-यकोभयस्य कथनं, ततो ब्रह्मण आदे-शेन वागादीनां शरीरादुत्क्रम्यासंवत्सरं प्रोष्य पुनरागत्य मां विना यूयं कथं

जीवितुं शक्नुय इति पृच्छाकरणस्य पञ्चभिः पर्यायैः प्रतिपादनं, प्रतिपर्यायं तस्य तस्य त्वद्वापारादृते स्वस्वव्या-पारं कुर्वन्त एव वयमजीविष्मत्युत्तरं श्रुत्वा पुनः शरीरप्रवेशनस्य कथनं, ततो यदा च प्राण उत्क्रमणमैच्छत्त-दानीमेव वागादयः स्वस्वस्थानाद्विच-लिताः सन्तोऽब्रुवन् हे भगवस्त्वं मोक्ष-मोक्षवदृते वयं जीवितुं नैव शक्याम इति सट्टान्तं प्रतिपादनं, ततः यद्येवं भवद्भिर्मम श्रेष्ठता विज्ञाता तर्हि मे भवन्तः सर्वे करं प्रयच्छतेति प्राणस्या-ज्ञाकरणकथनं, ततो मुख्यस्य प्राणस्या-ज्ञानमुत्सृज्य तस्मै वागादीनां स्वस्ववसि-ष्ठत्वादेर्गुणस्य कररूपेण प्रदानकर-णस्य कथनं, तत एवं गुणविशिष्टस्य मे किमन्नं किं वासः इति प्राणस्य पुनरनुयोगकरणकथनं, ततो यदिदं किञ्च जगत्साश्चक्रिमिकीटपतङ्गभ्योऽन्नं तत्सर्वं तेऽन्नमापो वासश्च स्यादिति वागादीनां प्रतिवचनप्रदानकथनं, उक्तस्य प्राणान्नस्य प्रशंसार्थमर्थवाद-कथनं, ततः प्राणस्य यस्मादापो वास-स्तस्माद्विद्वांसः श्रोत्रिया ब्राह्मणा भोज-नस्यादावन्ते चाप आचामन्तीति सामि-प्रायमभिधानं, एतद्विज्ञानवेदितृभिरिदा-नीन्तनैरपि भोजनस्यादावन्ते चापामाच-मन्ते कार्यमिति पुरुषार्थतया विधानं, उक्तविवेच्यवादकथनं चेत्यादि. २६४-२७१

३ श्रीमन्प्रत्ययकर्मब्राह्मणम्-तत्र च कर्मार्थमप्रत्ययवायकारिणोपायेन वित्त-मुपार्जयितुं श्रीमन्प्राणस्य कर्मण उपा-यत्वेनाभिधानं, तत्रापि विशेषतः प्रवृत्ति-

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

निमित्तकालसामग्रीतिकर्तव्यताप्रभृतीनां क्रमेण प्रतिपादनं, ततः प्रथमे द्वे आहुती समन्त्रके अभिधाय तृतीयस्या आहुतेर्मन्त्रप्रतीकस्याभिधानं, ततो " ज्येष्ठाय स्वाहा " इत्यारम्य " प्रजापतये स्वाहा " इत्यन्तानामाहुतीनां सेतिकर्तव्यताकमनुक्रमणं, ततो मन्थस्य समन्त्रकमभिमर्शनविधानं, ततो मन्थस्य समन्त्रकं पात्रेण सह हस्ते ग्रहणविधानं, ततो मन्थस्य व्याहृतीभिर्मधुमतीभिर्ऋग्भिश्च सप्रकारकं भक्षणविधानं, ततोऽग्नेः पश्चाद्वागे प्राविशरस्कतया शपनस्य विधानं, ततः प्रातरुथायादित्यमुपतिष्ठेतेति समन्त्रकं विधानं, ततो यथागतमागत्य जघनेऽग्निमासीनः सन्वंशं जपेदिति विधानं, तत्र जपसाधनभूतस्य श्रीमन्धर्मकर्मणो गुरुशिष्यपरम्पराद्योतकस्य वंशस्याभिधानं, तत्रापि विद्याधिगमे षट् तीर्थानि तेषां मध्येऽत्र प्राणदर्शनस्य द्वे एव तीर्थे पुत्रान्तेवासिनावित्यनुज्ञापनं, ततः श्रीमन्धर्मसाधनभूतानां केषाञ्चित्प्रधानानां पात्राणामभिधानं, ततो मन्थस्य प्रकृतिभूतानि दश ग्राम्याणि धान्यान्यभिधाय तेषां मन्थसम्पादनेतिकर्तव्यतायाः सविशेषं निरूपणं चेत्यादि.

२७१-२७८

- ४ पुत्रमन्थकर्मब्राह्मणम्-तत्र च प्रथमं यादृजन्मा यथोत्पादितैर्वा गुणैर्विशिष्टः पुत्र आत्मनः पितुश्च लोकयो भवेत्तथा सम्पादनायोपायानां प्रदर्शनं, तत्र भूतादीनां पृथिव्यादयो रसा इति प्रतिपादनद्वारा रेतसः प्रतिष्ठायै प्रजापतेः स्त्रीसृष्टि-

निर्माणकथनं, ततः प्रजापतिः स्त्रीसम्बन्धेन मैथुनाख्यं ग्राम्यधर्मं सृष्टवानित्युपपादनं, ततो मैथुनाख्यस्य ग्राम्यधर्मस्य श्रुतिमुखेन वाजपेयसामान्यत्वोपवर्णनं, मैथुनकर्मणः प्रशंसार्थमर्थवादकथनं, तत्र मैथुनकर्मणो वाजपेयसम्पत्तिं विदुषोऽविदुषश्च किं फलं भवतीत्यपेक्षायां तस्य निरूपणं, तत्राप्यविद्वत्फले उद्दालकनाककुमारहारितानां सहेतुकं मतनिरूपणं, ततः सुप्तावस्थायां जाग्रदवस्थायां वा बहु वाऽल्पं वा यदि रेतः स्कन्देत्तदा तदभिमृशेद्वाऽनुमन्त्रयेत् वेति समन्त्रकं सेतिकर्तव्यताकं विधानं, ततो यदि कदाचिदात्मानमुदके पश्येत्तदाऽप्यभिमन्त्रयेत्तेति समन्त्रकं विधानं, ऋतुमती स्त्रियमभिक्रम्योपमन्त्रयेतेति विधानं, आप्लुती सत्यपि सा चेदस्मै मैथुनं कर्तुं न दद्यात्तदा तां वशीकर्तुमुपायप्रतिपादनं, तत्र मंत्रस्य प्रदर्शनं, यदा च स्त्री मूलत एवानुकूला तदोक्तमन्त्रे ऊहप्रदर्शनं च, ततः स यामिच्छेदियं मां कामयेत तदा तस्या उपस्थमभिमृशेदिति समन्त्रकं सप्रकारकं विधानं, ततः स यामिच्छेदियं मे स्त्री गर्भिणी मा भूदिति तदाऽभिप्राण्यापान्यादिति समन्त्रकं सप्रकारकं विधानं, ततः स यदीच्छेदियं मे स्त्री गर्भिणी भवत्विति तदाऽपान्याभिप्राण्यादिति समन्त्रकं सप्रकारकं विधानं, ततो यस्य जायायै जारः स्यात्तं चेद्देव्यात्तदा तत्प्रत्याभिचारिकोपाययोजनस्य समन्त्रकं सेतिकर्तव्यताकं विधानमुक्तोपायफलप्रदर्शनं च, ततः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

प्रसङ्गाद्गजस्वलायाः त्रियो वर्तनधर्माणां निरूपणं, ततः क्रमेण गौरत्वविशिष्टस्य पुत्रस्य—कपिलस्वपिङ्गलत्वविशिष्टस्य पुत्रस्य—श्यामवर्णत्वलोहिताक्षत्वविशिष्टस्य पुत्रस्य—पाण्डित्यविशिष्टाया दुहितुः—पाण्डित्यप्रख्यातिप्रागल्भ्यैकपाठित्वादिविशेषगुणविशिष्टस्य पुत्रस्य चोत्पादनेच्छायां तत्तदर्थं सेतिकर्तव्यताकस्योपासनस्य पर्यायशोऽभिधानं, तत्रान्तिमे पर्यायस्थोपाये होमादिविशेषेति कर्तव्यताया अभिधानं, तत्रापि सन्निवेशकाले “ अमोऽहमस्मि ” इत्यादिमन्त्रेणामिपद्येतेति विशेषस्याभिधानं, ततः सप्रकारकं समन्त्रकं गर्भाधानकर्मणो विधानं, ततः सप्रकारकं समन्त्रकं सोष्यन्तीकर्मणो विधानं, ततः सप्रकारकं समन्त्रकं जातस्य कर्मणो विधानं, ततो जातस्य कुमारस्य सप्रकारकं समन्त्रकमायुष्यकरणनामकरणयोर्विधानं, तत्र कुमारस्य समन्त्रकमभिर्मर्शनविधानं, तन्मातुश्च समन्त्रकामिमन्त्रणविधानं, ततो जातस्य कुमारस्य मात्रे प्रदानं विधाय माता च तस्मै स्तनं प्रयच्छतीति समन्त्रकं स्तन्यप्रदानविधानं, ततोऽनेन विधिना मन्त्रवतू-र्भाधानजातकर्मादिना जातः संस्कृतश्च पुत्रः पितरं पितामहं वाऽतिशेते इति

तस्य पुत्रस्य प्रशंसार्थमर्थवादकथनं, ततः समस्तकर्मज्ञानोभयकाण्डात्मकस्य वेदविज्ञानस्य य आचार्यशिष्यपरम्पराद्योतकः स्त्रीप्रधानत्वाद्गुणविशेषाभिव्यञ्जको विद्यावंशस्तस्य निरूपणं, वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येन प्रवचनविषयीकृतानामेषां यजुषां वैशिष्ट्याभिधानं चेत्यादि.

२७८-२९१

इति षष्ठोऽध्यायः ।

इति खिलकाण्डं समाप्तम् ।

इति पडध्याय्या बृहदारण्यकोपनिषदो विषयानुक्रमणिका समाप्ता ।

इति चतुर्दशकाण्डात्मकस्य माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणस्य विषयानुक्रमणिका परिसमाप्ता ।

अथ परिशिष्टसूची ।

- १ अथास्य बृहदारण्यकोपनिषदः स्वाध्यायप्रवचनादौ—आद्यन्तयोः पठ्यमानायाः शान्तेरभिधानम् २९३
- २ स्वाध्यायप्रवचनान्ते पठ्यमानस्य स्वाध्यायानिराकरणस्याभिधानम् २९४
- ३ स्वाध्यायोच्चारणपरिभाषावेदकं व्याख्यासहितं प्रतिज्ञासूत्रम् २९५-२९९
- ४ स्वाध्यायस्वरपरिभाषावेदकं व्याख्यासहितं भाषिकसूत्रं चेति. ३००-३२०

इति परिशिष्टसूची ।

इति श्रीगोदातटिनीतटनिकटवर्तिश्रीमन्नासिकमहाक्षेत्रवासिना “ वारे ” इत्युपनाम्ना ज्योतिर्विज्जयरामप्रपौत्रभट्टात्याजीसूरिपौत्रवैदिकतिलकपदसंभूषिताण्णाशास्त्रिसूनुना “ काव्य-तीर्थमीमांसकविद्याभरण ” इत्युपाधिप्रयवता श्रीधरशर्मणा प्रायो भाष्यस्यावतरणिकायनुसारेण क्वचित्स्वमतिवैभवेन च सम्पादिता चतुर्दशकाण्डात्मकमाध्यन्दिनशतपथब्राह्मणस्य विषयानुक्रमणिका

परिसमाप्ता ।

॥ इति ॥

॥ श्रीः ॥

अथ चतुर्दशकाण्डान्तर्गतबृहदारण्यकोपनिषदि अकाराद्य- नुक्रमेण विशिष्टनाम्नां सूची.

नामानि.	अ. ब्रा. क.	नामानि.	अ. ब्रा. क.
अग्निः	१।४।१५, २।२।२ ३।९।२४, ६।३।४ ६।४।१९, ६।४।२४	आरुणिः (उद्दालकः)	३।७।१, २३ १।३।७, ६।४।४
अग्निर्वैश्वानरः	१।१।१, ५।९	आरुणेयः (श्वेतकेतुः)	६।२।१
अज्जातशत्रुः (राजा)	२।१	इन्द्रः	१।४।११, २।२।२ २।५।१९, ३।९।२, ६ ४।२।२, ६।४।२३
अत्रिः	२।२।४	इन्द्रगोपः	२।३।६
अथर्ववेदः	२।४।१०, ४।१।२ ४।५।११	इन्द्रलोकः	३।६
अदितिः	१।२।५	इन्वः	४।२।२, ३
अध्वर्युः	३।१।४	इला (डा)	६।४।२८
अन्तर्यामिः	३।७	उदङ्कः (शौल्यायनः)	४।१।३
अनुनतिः	६।४।१९	उद्दालकः (आरुणिः)	३।७।१, २३ ६।३।७, ६।४।४
अनुष्टुप्	५।१।४।५	उद्गाता	१।३।२८, ३।१।५, १०
अयास्यः (आङ्गिरसः)	१।३।८, १९।२४	उद्गीयः	१।३।१-७-२४।६।३।४
अश्वमेधः	१।१।१, १।२।७ ३।४।२ इत्यादिषु	उपनिषद्	२।४।१०, ३।९।२६ ४।१।२, ४।५।११
अश्वलः (होता)	३।१।२, ५	उषस्तः (चाक्रायणः)	३।४।१, २
अश्विनौ	२।५।१६-१९ ६।४।२२	ऋग्वेदः (ऋक्)	१।२।५,
असुराः	१।३।५।२।१		१।५।५, २।४।१०, ४।१।२, ४।५।११, ५।१।४।२
अक्षरम्	३।८।८, ४।५।१४ इत्यादिषु	क्षत्रियः	२।१।१५, १।४।११, १४
आङ्गिरसः (अयास्यः)	३।३।१ १।३।८, १९।२४	कवन्धः (आथर्वणः)	३।७।१
आथर्वणः (दध्यङ्)	२।५।१६-१९	कश्यपः	२।२।४
आथर्वणः (कवन्धः)	३।७।१	कहोलः (डः) (कौषितकेयः)	३।५।६
आत्मा	प्रायः सर्वत्र.	कात्यायनी	२।४।१
आदित्याः	१।४।१२, ३।९।५	काप्यः (पतञ्जलः)	३।३।१, ३।७।१
आयस्थूणाः (जानकिः)	६।३।१०, ११	कुरुपञ्चालाः	३।९।१९, ४
आर्तिभागः (जारत्कारवः)	३।२।१, १३		४।५।१, २, ३।१।५
		कुमारहारितः	६।४।४

विशिष्टनाम्ना सूची ।

(२३)

नामानि.	अ. नं. क.	नामानि.	अ. नं. क.
कौरव्यायणीपुत्रः	५।१	पूषा	१।४।१३, ५।१५६.
गन्धर्वः	१।१।२, ३।३।१	पैङ्गवः (मधुकः)	६।३।८, ९
गन्धर्वलोकः	६।६, ४।३।३३	पौल्कसः	४।३।२२
गर्दभीविपीतः (भारद्वाजः)	४।१।५	प्रजापतिः	१।३।१, १।५।१४-२१
गायत्री (छन्दः)	५।१४।४-८		३।९।२, ६, ५।२।१, ५।३,
गार्गी (वाचस्त्वनी)	३।६, ३।८		५।५।१, ६।३।३, ६।४।२, २१
गार्ग्यः (दत्तवालाकिः)	२।१६.	प्रजापतिलोकः	४।३।३३. ३।६
गौतमः	२।२।४, ३।७।१, २	प्रवाहनः (जैबलिः) (पञ्चालानां	
	६।२।४ इत्यादिषु.	राजा)	६।१।१
चाक्रायणः (उषस्तः)	३।४।१, २	प्रस्तोता	१।३।२८
चाण्डालः	४।३।२२	प्रातृदः	५।१३।२
चूलः (डः) (भागवितिः)	६।३।२।१०	वर्कुः (वार्णः)	४।१।४
चैकितानेयः (ब्रह्मदत्तः)	१।३।२४	ब्रह्म	प्रायः सर्वत्र
जनकः (वैदेहः)	३।१।१, २, ४।१, ४।२, ४।३, ४।४।७	ब्रह्मा	३।१।६
जमदग्निः	२।२।४	ब्रह्मदत्तः (चैकितानेयः)	१।३।२४
जानकिः (आयस्थूणः)	६।३।१०, ११	ब्रह्मणस्पतिः	१।३।२१
जाबालः (सत्यकामः)	४।१।६, ६।३।११	ब्रह्मलोकः	६।२।१५, ४।३।३३,
जारस्कारवः (आर्तभागः)	३।२।१, १३		३।६, ४।४।२३
जित्वा (शैलिनिः)	४।१।२	ब्रह्मविद्	३।७।१, ४।४।८, ९
जैबलिः (प्रवाहनः पञ्चालानां राजा)	६।१।१	ब्राह्मणः	२।१।१५, १।४।१५,
त्वष्टा	६।४।२१		३।५, ४।४।२३, ६।२।८
त्यम्	३।९।८	बृहस्पतिः	१।३।२०
दध्यङ् (आथर्वणः)	२।५।१६-१९	भरद्वाजः	२।२।४
दूर	१।३।९	भागवितिः (चूलः) (डः)	६।३।९, १०
दत्तवालाकिः	२।१६.	भारद्वाजः (गर्दभीविपीतः)	४।१।५
धाता	६।४।२१	मुज्युः (लाह्यायनिः)	३।३।१, २
नाकः (मोद्वल्यः)	६।४।४	मद्राः	३।९।१, ३।७।१
पञ्चालाः (कुरुपञ्चालाः)	६।२।१६.	मधुकः (पैङ्गवः)	६।३।८, ९
पतञ्जलः (काप्यः)	३।३।१, ३।७।१	मनुः	१।४।१०
पर्जन्यः	१।४।११, २।२।२	मरुतः	१।४।१२
पारीक्षिताः	३।३।१	मृत्युः	१।२, १।४।११
पुरुषः	१।४।१, १।५।२,	मैत्रेयी	२।४।१-३, ४।५
	२।३।३-६, २।५, ५।१५६.	मौद्वल्यः (नाकः)	६।४।४

नामानि.	अ. ब्रा. क.	नामानि.	अ. ब्रा. क.
यजुर्वेदः (यजुः)	१।२।५, १।५।५, २।४।५, ४।१।२, ४।५।११, ५।१३।२, ५।१४।२, ६।५।३	विष्णुः	६।४।२१
यमः	१।४।११, ३।९।२१, ५।१५	वेदाः	४।३।२२, ४।५।७
याज्ञवल्क्यः	१।४।३, २।४, ६।३।७, ८	शाकल्यः (विदग्धः)	३।९, ४।१।१७
राजसूयः	१।४।११	शूद्रः	१।४।१३, १५
रुद्रः	१।४।११, २।२।२	श्वेतकेतुः (आरुणेयः)	६।२।१
रुद्राः	१।४।१२, ३।९।२, ४	शैलिनिः (जित्वा)	४।१।२
लुह्यायनिः (भुशुः)	३।३।१, २	शौल्वायनः (उदङ्गः)	४।१।३
वरुणः	१।४।११, ३।९।२२	सत्यकामः (जाबालः)	४।१।६, ६।३।११
वसवः	१।४।१२, ३।९।२, ३	सरस्वती	६।४।२७
वसिष्ठः	२।२।४	सविता	६।३।६, ६।४।१९
वाजपेयः	६।४।३	साम	१।३।२२, १।६।१, ३, ५।१३।३
वाजसनेयः (याज्ञवल्क्यः)	६।४।३३ इ.	सामवेदः	१।२।५, १।३।२२
वामदेवः	१।४।१०		१।५।५, २।४।१०, ४।१।२,
वायुः	१।५।२२, ३।७।२, ६।४।२२		४।५।११, ५।१४।२
वार्ष्णीः (वरुः)	४।१।४	सामश्रवाः	३।१।२
विदग्धः (शाकल्यः)	३।९, ४।१।७	सावित्री (गायत्री)	५।१४।५, ६।३।६
विराट्	४।२।३	सुधन्वा	३।३।१
विश्व	१।४।१२, १४	सूर्यः	१।४।१०
विश्वामित्रः	२।२।४	सोमः (सोमराजा)	१।३।२४, १।४।११, २।१।१५, ३।९।२३,
विश्वामनुः	६।४।१९		६।२।९, १०, १६, ३।३।३
विश्वेदेवाः	१।४।१२	होता	३।१।३
		इति बृहदारण्यकोपनिषद्धारानुक्रमेण	
		विशिष्टनाम्नां सूची समाप्ता ।	

इति श्रीगोदातटिनीतटनिकटवर्तिश्रीमन्नासिकमहाशेखवासिना “ वारे ” इत्युपनाम्ना
ज्योतिर्विजयरामप्रपौत्रमहृत्पाजीसूरिपौत्रवैदिकतिलकपदसंभूषिताण्णाशास्त्रि-
सुनुना “ काव्यतीर्थमीमांसकविद्याभरण ” इत्युपाधिप्रयवता श्रीधरशर्मणा
संकलिता माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणस्य चतुर्दशकाण्डान्तर्गता
अकाराद्यनुक्रमविशिष्टा विशिष्टनाम्नां सूची परिसमाप्ता ॥

श्रीशः शरणम् ।

अथ बृहदारण्यकोपनिषत्स्थकाण्डाध्याय- प्रपाठकब्राह्मणकण्डिकानामनुक्रमणिका ।

काण्डानि.	पृष्ठाकाः	अनुक्रमांकः	ब्राह्मणनामानि.	कण्डिकाङ्कः	पृष्ठाङ्कः
१-प्रश्वाज्ञानिभागमप्रधानं द्यव्यायं मधुकाण्डम् । १		११-गार्गीब्राह्मणम्	१	११५-११६	
२-सुहृदपदेशनिमोपपत्तिप्रधानं द्यव्यायं याज्ञ- वल्क्यकाण्डं वा मुनिकाण्डम् । २५		१२-जठरस्थवैश्वानरोपासना- ब्राह्मणम्	१	२३८	
३-सारभूतं द्यव्यायं खिलकाण्डम् । २२५		१३-उत्तरादेव्यायस्तपस्वोपासना- ब्राह्मणम्	१	२३८-२३९	
अध्यायाः । प्रपाठकाः ।		१४-इत्येष्टुश्रेष्ठब्राह्मणं वा प्राणविद्या- ब्राह्मणम्	१५	२६४-२७१	
१-प्रथमोऽध्यायः १-प्रथमः प्रपाठकः		१५-ज्योतिर्ब्राह्मणम्	४४	१६२-१८८	
२-द्वितीयोऽध्यायः २-द्वितीयः प्रपाठकः		१६-त्यक्त्रब्राह्मणं वा अविद्यासंसारतत्त्वप्रदर्शकं वा उपसंहारब्राह्मणम्	३	५४-५६	
३-तृतीयोऽध्यायः ३-तृतीयः प्रपाठकः		१७-दमदानदयेति त्रिकोपदेशत्रा. ३	२२७-२२८		
४-चतुर्थोऽध्यायः ४-चतुर्थः प्रपाठकः		१८-पञ्चाम्निविद्याब्राह्मणं वा श्वेतकेतु- ब्राह्मणम्	१९	२५२-२६३	
५-पञ्चमोऽध्यायः ५-पञ्चमः प्रपाठकः		१९-प्राणोपासनाब्राह्मणम्	४	२४२-२४४	
६-षष्ठोऽध्यायः		२०-पुत्रमन्यकर्मब्राह्मणम्	३३	२७८-२९२	
तत्र ब्राह्मणानामकाराद्यनुक्रमेण सूची.		२१-पुरुषविधब्राह्मणं वा सृष्टिब्राह्मण वा आत्मब्राह्मणम्	३१	१६-३५	
अनुक्रमांकः ब्राह्मणनामानि. कण्डिकाङ्कः पृष्ठाङ्कः		२२-भुज्युब्राह्मणम्	२	२०८-२१०	
१-अजातशत्रुब्राह्मणं वा पर्यङ्कविद्या- ब्राह्मणम्	२३ ५७-६६	२३-मधुब्राह्मणम्	२२	८३-९४	
२-अन्नप्राणयोरेकब्रह्मोपासनाविधायकं ब्राह्मणम्	३ २४०-२४२	२४-मनोमयपुरुषब्रह्मोपासनाब्राह्मणम्	१	२३६-२३७	
३-अश्वलब्राह्मणम्	१२ ९५-१०२	२५-मूर्तामूर्तब्राह्मणम्	११	७१-७४	
४-आर्तभागब्राह्मणं वा जारुस्कारव- ब्राह्मणम्	१४ १०२-१०७	२६-मैत्रेयीब्राह्मणम्	१६	७४-८२	
५-उदालकब्राह्मणं वा अन्तयामिब्राह्मणं वा सृष्टिप्रवेशब्राह्मणम्	३१ ११७-१२५	२७-याज्ञवल्क्यमैत्रेयीसंवादत्रा०	२८	२१३-२२४	
६-उद्गीथब्राह्मणं वा वैराज- ब्राह्मणम्	३३ १-१६	२८-वाचकनवीराह्मणं वा अक्षरब्राह्मणं वा सृष्टिप्रवेशब्राह्मणम्	१२	१२५-१३२	
७-उषस्तब्राह्मणं वा निर्गुणात्मविद्या- ब्राह्मणम्	१ ११३-११४	२९-विद्युद्ब्रह्मोपासनाब्राह्मणम्	१	२३५	
८-कहोडब्राह्मणं वा निर्गुणब्रह्मविद्या- ब्राह्मणम्	१ १११-११२	३०-वेदत्रयीवाग्धेनुपासनाब्राह्मणम्	१	२३७	
९-कूर्चब्राह्मणम्	६ १५६-१६१	३१-शाकल्यब्राह्मणं वा शाकल्य- ग्रन्थो वा	३४	१३२-१४८	
१०-गायत्रब्रह्मोपासनाब्राह्मणम्	१२ २४५-२५१	३२-शान्तिब्राह्मणम्	१	२२५-२२६	

अनुक्रमाङ्कः ब्राह्मणनामानि. कण्डिकाङ्कः पृष्ठाङ्कः			अनुक्रमाङ्कः ब्राह्मणनामानि. कण्डिकाङ्कः पृष्ठाङ्कः		
३३--शारीरकब्राह्मणम्	३१	२३२-१४८	३-अक्षरब्राह्मणम्	१२	१२९-१३२
३४--श्रीमन्मन्त्रकर्मब्राह्मणम्	२२	२७१-२७८	४-आत्मब्राह्मणम्	३१	१६-३९
३५--षडाचार्यब्राह्मणं वा उदङ्कब्राह्मणम्	१९	१४९-१५६	५-उदङ्कब्राह्मणम्	१९	१४९-१५६
३६--सत्यस्य ब्रह्मणः स्तुतिब्राह्मणम्	१९	२३२-२३९	६-उपसंहारब्राह्मणम्	६	५४-५६
३७--सप्तमब्राह्मणं वा संवर्गविद्या- ब्राह्मणम्	३४	३६-५३	७-जारत्कारवब्राह्मणम्	१४	१०२-१०७
३८--सर्वान्नब्राह्मणं वा शिशुब्राह्मणम्	६७-७०		८-निगुणब्रह्मविद्याब्राह्मणम्	१	१११-११२
३९--सर्वासामुपासनानां गतेः फलस्य ष विधायकं ब्राह्मणम्	१	२३९-२४०	९-निर्गुणात्मविद्याब्राह्मणम्	१	११३-११४
४०--सूर्याग्न्योपस्थानब्राह्मणम्	१	२२९	१०-पयङ्कविद्याब्राह्मणम्	२३	५७-६६
४१--हृदयब्रह्मोपासनम्	१	२३०	११-प्राणविद्याब्राह्मणम्	१९	२६४-२७१
४२--हृदयब्रह्मणः सत्यमित्युपासना- विधिब्राह्मणम्	१	२३१	१२-वैराजब्राह्मणम्	३७	१-१६
तत्रैकैकस्य ब्राह्मणस्य नेके पर्याया- स्तेषामप्यकाराद्यनुक्रमेण सूची.			१३-शाकल्पग्रन्थः	३४	१३२-१४८
१-अन्तर्धामिब्राह्मणम्	६१	११७-१२९	१४-शाण्डिल्यविद्याग्रन्थः		२३६-२५१
२-अविद्यासंसारतत्त्वप्रदर्शकं ब्राह्मणम्	३	५४-५६	१५-शिशुब्राह्मणम्	६	६७-७०
			१६-श्वेतकेतुब्राह्मणम्	१९	२५२-२६३
			१७-संवर्गविद्याब्राह्मणम्	३४	३६-५३
			१८-सृष्टिब्राह्मणम्	३१	१६-३९
			१९-सृष्टिप्रवेशब्राह्मणम्	३१	१०७-१२९
			२०-सृष्टिप्रवेशब्राह्मणम्	१२	१२९-१३२

इति बृहदारण्यकोपनिषत्स्यब्राह्मणानामकाराद्यनुक्रमणिका समाप्ता ।

इति श्रीगोदातटिनीतटनिकटवर्तिश्रीमन्नासिकमहाक्षेत्रवासिना “ वारे ” इत्युपनाम्ना

श्रीमद्वैदिकतिलकपदभागणाशास्त्रिमुनुना “ काव्यतीर्थमीमांसकविद्याभरणा ”

इत्युपाधित्रयभाजा श्रीधरशर्मा संकलिता बृहदारण्यकोपनिषत्स्य-

ब्राह्मणानामकाराद्यनुक्रमणिका परिसमाप्ता ।

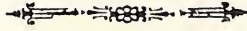

ॐ

श्रीमद्वाजसनेयिमाध्यन्दिन-

शतपथब्राह्मणम् ।

तत्र

चतुर्दशे काण्डे १४-

वासुदेवप्रकाशिकारूपभाष्यसमेता

बृहदारण्यकोपनिषत् ।

अथोत्तराख्ये भागे चतुर्दशे काण्डे षडध्यायी बृहदारण्यकोपनिषत् ।

तत्रादिमं अध्यायं मधुकाण्डम् ।

अथ प्रथमोऽध्यायः प्रारभ्यते ।

तत्र प्रथमेऽध्याये प्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

द्रया ह प्राजापत्याः । (०) देवाश्चासुराश्च ततः कानीयसाऽएव देवा
ज्यायसाऽअसुरास्तुऽ एषु लोकेष्वस्पृहन्त ॥ १ ॥

उद्गीथब्राह्मणम् । वैराजब्राह्मणं वा ।

द्रया ह प्राजापत्याः । देवाश्चासुराश्च । ततः कानीयसा एव देवाः । ज्यायसा असुराः । त एषु
लोकेष्वस्पृहन्त ॥ १ ॥

श्रीमद्वासुदेवब्रह्मभगवत्कृतं वासुदेवप्रकाशिकारख्यं भाष्यम् ।

ॐ नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्तृभ्यो वंशर्षिभ्यो नमो गुरुभ्यः ॥

द्रया ह प्राजापत्या इत्येवमाद्या षडध्यायी माध्यन्दिनीयब्राह्मणोपनिषत् । तस्या इयमल्पप्रमाणा वृत्ति-
रारभ्यते । उपनिषच्छब्देन मुख्यया वृत्त्या ब्रह्मविधौ वाच्या । उप समीपस्थं प्रत्यगात्मैकत्वं नीति निश्चितं सत्
तत्परानां सहैतु संसारं सादयतीत्युपनिषदिति व्युत्पत्तेः । ग्रंथस्तु विद्यासमर्थकत्वेनोपचारादुपनिषदित्युच्यते ।
बृहत्स्वस्यास्य ब्रह्मविद्याहेतुतामन्तरङ्गवहिरङ्गभूतानां बहूनामिहोपदेशात् अर्थतो ग्रंथपरिमाणतश्च बहुत्वात् । आर-
ण्यकत्वस्यास्य नियमपूर्वकमरण्येऽनूच्यमानत्वात् । अथ कर्मकाण्डज्ञानकाण्डयोर्नियतपौर्वापर्ये संबन्धोऽभिधीयते ।
विद्योत्पत्त्यपेक्षितविवेकवैराग्यशमदमादिमुमुक्षुत्वसम्पत्तिहेतुसंस्वशुद्धिसम्पादकतया कर्मकाण्डस्य प्राथम्यम् । तज्ज-
नितशुद्धपेक्षया तत्त्वज्ञानजनकत्वात् ज्ञानकाण्डस्य नियतमुत्तरभाषित्वमित्युपायोपेयभावः काण्डयोः संबन्धः ।

१-अस्य “ उत्तरकाण्डम् ” इत्यपि नामान्तरम् । “ ततः षष्ठियथं कृत्स्नं सरहस्यं ससंप्रहम् । चक्रे सपरिशेषं च सोत्तरं
च प्रवर्षतः ” ॥ इति (म. भा. शां. प. मो. घ. ४३ । १६) इत्यत्र प्रतिपादितम् ॥

२-इवमुपनिषन्माष्यन्विनब्राह्मणोपनिषदिति नाम्नाऽपि प्रसिद्धा ।

३-अनयोद्वेयोरध्याययोर्मधुविद्याप्रतिपादकत्वान्मधुकाण्डमिति संज्ञा व्यवहारार्था ।

४-अस्या बृहदारण्यकोपनिषदः श्रीमत्सायणाचार्यकृतं भाष्यं विद्यत इति “ उवा वा अचस्य० ” “ नैवेह किञ्चनाग्रे० ”
(श. प. १० । ६ । ४ । ५ ।) इत्येतद्ब्राह्मणद्वयमधिकृत्य-“ वाक्षरार्थस्तु-उत्तरत्र बृहदारण्यके ” तथा प्रवर्ये-धर्मभेदप्रात्यक्षितं
प्रकृत्य-“ एतच्चोत्तरस्मिन्नध्याये स्पष्टयिष्यते ” (श. प. १४ (१) ३ । २ । १६) इति श्रीसायणाचार्यैरेवासकृदुक्तवाज्ज्ञायते ।
परं तच्चान्विष्यपि नोपलभामहे स्म । यदि केषांचन महाभागानां सविधेऽस्ति, तदीयेत चेत्पुनर्मुद्रणावसरेऽवश्यं संयोजयि-
ष्यामः । इति ॥

ते ह देवाऽऊचुः । (हं) हन्तासुरान्यजऽउद्गीथेनात्ययामेति ॥ २ ॥

ते ह वाचमूचुः । (स्त्वं) त्वन्नऽउद्गायेति तथेति तेभ्यो वागुदगाय-
द्यो वाचि भोगस्तुन्देवेभ्यऽआगायद्युत्कल्याणम्बुदति तदा मुने तेऽविदु-

ते ह देवा ऊचुः । हंत ! असुरान् यज्ञ उद्गीथेनात्ययामेति ॥ २ ॥

ते ह वाचमूचुः । त्वं न उद्गायेति । तथेति । तेभ्यो वागुदगायत् । यो वाचि भोगः । तं देवेभ्य

इति ब्रूमः ॥ पूर्वमग्निरहस्यकाण्डसमाप्तावश्वमेधाग्निब्राह्मणाभ्यां (श. प. १० । ६ । ४ । ९ ।) समुचितयोः केवलयोर्वा ज्ञानकर्मणोर्मृत्वात्मभावः परं फलमित्युक्तम् । अथेदानीमृत्वात्मभावसाधनभूतयोः कर्मज्ञानयो-
र्धत उद्भवः तस्योद्भावकस्योपास्यस्य प्राणस्य स्वरूपनिर्णयार्थमुद्गीथब्राह्मणमारभ्यते । प्राणोपास्तिहिं ज्ञान-
कर्म्मोत्पत्तिप्रतिबंधकीभूतरागाद्यप्यवस्थितहेतुः । तस्याः पाम्पमृत्त्ववतिक्रमणावान्तरफलत्वात् । कोऽसौ पाप्मा
मृत्युः, कुतो वा तस्योद्भवः, केन वा तस्यातिक्रमणं कथं वेति वीक्षायामेतत्सर्वं स्पष्टयितुमाख्यायिकामनुसृत्य
द्वया हेत्यादिश्रुतिः प्रवर्तते । अत्र हशब्दः पूर्ववृत्तावधोतकः । प्रजापतिशब्दश्च भविष्यद्वृत्तिमाश्रित्य यजमानविषयकः ।
तथा च 'द्वयाः' द्विप्रकाराः 'ह' किल 'प्राजापत्याः' प्रजापतेर्हिरण्यगर्भस्य अतीतजन्मनि यजमानाव-
स्थस्य अपत्यभूता गोलकावस्था वागादयः प्राजापत्याः । के ते द्विप्रकारा इत्यत आह-देवाश्चासुराश्चेति ।
शास्त्रीयज्ञानकर्मवासनावासिताः धोतनात्मका देवाः । प्रत्यक्षानुमानजनितदृष्टप्रयोजकस्वाभाविकज्ञानकर्म-
वासनावासिता असुराः । स्वध्वेवासुपु रमणात् देवेभ्योऽन्यत्वाद्वा असुराः । नेन्द्रविरोचनादयः प्राणाधिकारा-
दित्यर्थः । 'चौ' समुच्चये । मियः यस्माद्वागादीनामासुरी वृत्तिर्बहुला । ततस्तस्मान् 'देवाः कानीयसा एव'
अल्पीयांस एव कनीयांस एव । कानीयसाः । स्वार्थेऽणि वृद्धिः । अल्पा एव देवाः शास्त्रप्रवृत्तेरत्यंतं यत्न-
साध्यत्वात् । 'ज्यायसाः' ज्यायांसो बहुतराः 'असुराः' शास्त्रानाधेयस्वाभाविकप्रवृत्तेर्बहुलत्वात् । 'ते'
देवासुराः 'एषु लोकेषु' ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु शास्त्रीयाशास्त्रीयज्ञानकर्मसाध्येषु निमित्तभूतेषु सत्सु 'अस्पृक्षत'
स्पर्शं कृतवन्तः । तेषां देवासुराणां सात्त्विकतामसत्वानुसारेण कामकामादिवृत्त्युद्भवाभिभवौ स्पर्द्धा । कदाचि-
त्प्राणानां शास्त्रजनितवृत्त्युद्भवादेवानाञ्जये सति धर्मवृद्धेर्वागाद्युपहितस्य यजमानस्य धर्मप्राधान्यादामानुषादा-
प्रजापतेश्चोत्कर्षः । तद्विपरीतवृत्त्युद्भवाच्चासुराणां जये सति अधर्मवृद्धेरामानुषादायाणोश्चापकर्षः । साम्ये च
मनुष्यत्वप्राप्तिरित्यर्थः ॥ १ ॥

असुराणां बाहुल्यात् तैरभिभूयमाना अल्पा देवाः किं कृतवन्त इत्यत आह-ते ह देवा ऊचुरित्यादिना ।
'ते देवाः' असुरैरभिभूयमानाः 'ह' किल 'ऊचुः' उक्तवन्तः । हन्तेदानीमग्निमन्यज्ञे ज्योतिष्टोमाख्ये
उद्गीथेनोद्गीथकर्मपदार्थकर्तृप्राणस्वरूपाश्रयणेनासुरानत्ययामातिगच्छामः । असुरानभिभूय स्वं देवभावं प्रति-
पद्यामहे इत्यन्योन्यमुक्तवन्त इत्यर्थः । उद्गीथकर्मपदार्थकर्तृस्वरूपाश्रयणञ्च ज्ञानकर्मभ्यां भवति । तत्र कर्म
"तदेतानि जपेत्" (श. प. वृ. १४ । १ । १ । ३०) इति विधास्यमानं मन्त्रजपलक्षणम् । ज्ञानं तु इहा-
ख्यायिकया परीक्ष्यमाणमशुद्धवागादिप्रत्याख्यानेन प्राणोपासनरूपमित्यर्थः ॥ २ ॥

इह शुद्धादिगुणविशिष्टप्राणविज्ञानस्य विधिस्तित्वात् तस्य स्वरूपनिर्द्धारणाय परीक्षाप्रकार आरभ्यते-
ते ह वाचमित्यादिकण्डिकाषट्केन । तत्र प्रथमं वाग्देवतापरीक्षामाह-ते ह वाचमूचुरिति । 'ते' पूर्वोक्ता

रनेन वै नऽउद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्तः यः सु
पाप्मा सुदेवेदमुप्रतिरूपम्बुदति सुऽएव सु पाप्मा ॥ ३ ॥

(प्माऽथ) अथ ह प्राणमूचुः । (स्त्वं) त्वन्नऽउद्गायेति तथेति तेभ्यः
प्राणऽउद्गायद्युः प्राणे भोगस्तुन्देवेभ्यऽआगायद्यत्कल्याणञ्चिप्रति तदा-

आगायत् । यत्कल्याणं वदति । तदात्मने । ते अविद्रुः-अनेन वै न उद्गात्रा अत्येष्यन्तीति । तम-
भिद्रुत्य पाप्मना अविध्यन् । स यः स पाप्मा । यदेवेदमुप्रतिरूपं वदति । स एव स पाप्मा ॥ ३ ॥
अथ ह प्राणमूचुः । त्वं न उद्गायेति । तथेति । तेभ्यः प्राण उद्गायत् । यः प्राणे भोगः । तं

देवाः 'ह' उक्तप्रकारेण विनिश्चित्य 'वाचं' वागभिमानिनीमग्न्याख्यामेवोद्गानकर्त्री "असतो मा सद्गमय"
(श. प. वृ. १४ । १ । १ । ३०) इत्यादिमन्त्रप्रकाश्यां च देवतां मत्वा 'त्वं' नोऽस्मभ्यं 'उद्गाय'
औद्गात्रं कर्म कुरु 'इत्यूचुः' उक्तवन्तः । एवं देवैर्नियुक्ता वाग्देवता 'तथेति' तथाऽस्त्विति तान्नियोकृन्
प्रति उक्त्वा स्वसामर्थ्यमविचार्य उद्गानकर्तृत्वं मन्त्रप्रकाश्यां चामनोऽङ्गीकृत्य तेभ्योऽर्थिभ्योऽर्थाय उद्गा-
यदुद्गानं कृतवती । कः पुनरनेन कर्मणा कार्यविशेषः कृत इत्यपेक्षायां-यथा प्रकृते ज्योतिष्टोमे द्वादशस्तोत्रा-
त्मके उद्गात्रा त्रिषु पवमानाख्येषु स्तोत्रेषु यजमानार्थमुद्गानं क्रियते । अवशिष्टेषु नवसु स्तोत्रेषु वाचनिका-
त्विज्यफलकं स्वार्थं तद्वदत्रापि द्विविधमुद्गानमिति कथयितुं तं तं कार्यविशेषमाह-यो वाचि भोग इति । 'यो
वाचि' निमित्तभूतायां सत्यां वागादिसमुदायस्य 'भोगः' सुखविशेषः । 'तं' 'देवेभ्यः', अर्थिभ्योऽर्थाय
'आगायत्' उद्गानेन प्रापितवती । यत्पुनः 'कल्याणं' शोभनं 'वदति' यथाशास्त्रं वर्णानभिनिवर्त्तयति
'तदात्मने' स्वार्थमेव । तद्वि असाधारणं वह्निवाग्देवतायाः कर्म-यत्सम्यग्बर्णाच्चारणम् । एवं वाग्देवतायाः
कल्याणवदनरूपासाधारणविषयासङ्गलक्षणे रंघस्यावसरं प्रतिलभ्यासुराः स्वकार्योयुक्ता जाता इत्याह-तेऽविद्रु-
रिति । 'ते' असुराः कामादिप्रवृत्तेः देवैः शमादिना कृत्वा प्रच्याव्यमानाः देवहृद्गतमविद्रुर्विदितवन्तः ।
किन्तुदित्यत आह-अनेन वै नऽ उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति । 'अनेन वै उद्गात्रा' शास्त्रजनितकर्मज्ञानरूपेण
नोऽस्मान् स्वाभाविककर्मज्ञानात्मकान् देवाः 'अत्येष्यन्ति' अतिगमिष्यन्ति इत्येवं विदित्वा तमुद्गातारं वाग्रूपं
'अभिद्रुत्य' वेगेनाभिगम्य स्वेनासङ्गलक्षणेन 'पाप्मना अविध्यन्' ताडितवन्तः संयोजितवन्त इति यावत् ।
एवमसुरैः प्रजापतेर्वाचि पाप्मा क्षिप्त इति कुतो गम्यते ? तत्राह-स यः स पाप्मेति । 'यः स पाप्मा'
साधकावस्थस्य प्रजापतेर्वाचि प्रक्षिप्तः । 'सः' एवः अनुमानेन प्रत्यक्षीक्रियते । कोऽसौ 'यदेव' येनैव
प्रयुक्ता सती इयं वाग् इदमप्रतिरूपमननुरूपं शास्त्रप्रतिषिद्धं असम्यग्धीवर्णनप्रेतादिवर्णनादृतादि 'वदति'-
'स एव' । य एवं प्रजासु प्रतिकूलवदनहेतुत्वेनानुमितः 'स एव पाप्मा' । सः कारणभूतप्रजापतिर्वाचि
गतः । तथा च-औद्यसकाराभ्यां कारणस्थं पाप्मानमनूद्य तस्यैव कार्यस्थत्वमुच्यते । उत्तराभ्यां तु कार्यस्थं
पाप्मानमनूद्य तस्यैव कारणस्थत्वमुच्यत इति भावः । कारणानुविधायि हि कार्यमिति ॥ ३ ॥

'अथ ह प्राणं'-प्राणदेवतां-'ऊचुः' इत्यारभ्य (कं. ४) 'एवमु खलु' (कं. ७) इत्यतः
प्राक्तनो ग्रंथः समानार्थकः ॥ ४ ॥

त्मुने तेऽविदुरनेन वै नऽउद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिदुत्य पाप्मना-
ऽविध्यन्तस यः सु पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपजिघ्रति सुऽएव सु पाप्मा ॥ ४ ॥

(प्माऽथ) अथ ह चक्षुरुचुः । (स्त्वं) त्वन्नऽउद्गायेति तथेति तेभ्यश्च-
क्षुरुदगायद्यश्चक्षुषि भोगस्तुन्देवेभ्यऽआगायद्यत्कल्याणम्पश्यति तदा-
त्मुने तेऽविदुरनेन वै नऽउद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिदुत्य पाप्मनाऽवि-
ध्यन्तस यः सु पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपम्पश्यति सुऽएव सु पाप्मा ॥ ५ ॥

(प्माऽथ) अथ ह श्रोत्रमूचुः । (स्त्वं) त्वन्नऽउद्गायेति तथेति तेभ्यः
श्रोत्रमुदगायद्यः श्रोत्रे भोगस्तुन्देवेभ्यऽआगायद्यत्कल्याणं शृणोति
तदात्मुने तेऽविदुरनेन वै नऽउद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिदुत्य पाप्मनाऽ-
विध्यन्तस यः सु पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं शृणोति सुऽएव सु पाप्मा ॥ ६ ॥

(प्माऽथ) अथ ह मनऽऊचुः । (स्त्वं) त्वन्नऽउद्गायेति तथेति तेभ्यो
मनऽउदगायद्यो मनसि भोगस्तुन्देवेभ्यऽआगायद्यत्कल्याणं सङ्कल्प-

देवेभ्य आगायत् । यत्कल्याणं जिघ्रति । तदात्मने । ते अविदुः—अनेन वै न उद्गात्रा अत्येष्य-
तीति । तमभिदुत्य पाप्मना अविध्यन् । स यः स पाप्मा । यदेवेदमप्रतिरूपं जिघ्रति । स एव
स पाप्मा ॥ ४ ॥

अथ ह चक्षुरुचुः । त्वं न उद्गायेति । तथेति । तेभ्यश्चक्षुरुदगायत् । यश्चक्षुषि भोगः । तं
देवेभ्य आगायत् । यत्कल्याणं पश्यति । तदात्मने । ते अविदुः—अनेन वै न उद्गात्रा अत्येष्य-
तीति । तमभिदुत्य पाप्मना अविध्यन् । स यः । स पाप्मा । यदेवेदमप्रतिरूपं पश्यति । स एव स
पाप्मा ॥ ५ ॥

अथ ह श्रोत्रमूचुः । त्वं न उद्गायेति । तथेति । तेभ्यः श्रोत्रमुदगायत् । यः श्रोत्रे भोगः । तं
देवेभ्य आगायत् । यत्कल्याणं शृणोति । तदात्मने । ते अविदुः—अनेन वै न उद्गात्रा अत्येष्य-
तीति । तमभिदुत्य पाप्मना अविध्यन् । स यः स पाप्मा । यदेवेदमप्रतिरूपं शृणोति । स
एव स पाप्मा ॥ ६ ॥

अथ ह मन ऊचुः । त्वं न उद्गायेति । तथेति । तेभ्यो मन उदगायत् । यो मनसि भोगः ।
तं देवेभ्य आगायत् । यत्कल्याणं संकल्पयति । तदात्मने । ते अविदुः—अनेन वै न उद्गात्रा

अथ ह चक्षुरुचुः ॥ ५ ॥

अथ ह श्रोत्रमूचुः ॥ ६ ॥

अथ ह मनऽऊचुः । एताः कण्डिकाः स्पष्टार्थाः । कल्याणाकल्याणकार्यदर्शनात् अनुक्तेषु त्वगादिष्वपि

यति तुदात्मने तेऽविदुरनेन वै नऽ उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तुमभिद्रुत्य
पाप्मनाऽविध्यन्तस् यः सु पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं सङ्कलयति सुऽ
एव सु प्राप्मैवमु खल्वेता देवताः पाप्मभिरुपासृजन्नेवमेनाः पाप्मना-
ऽविध्यन् ॥ ७ ॥

(नृथ) अथ हेममासन्धम्प्राणमूचुः । (स्त्वं) त्वन्नऽउद्गायेति तथेति
तेभ्यऽ एष प्राणऽउदगायत्तेऽविदुरनेन वै नऽउद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तुम-
भिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्तस् यथाऽश्मानमृत्वा लोष्टो विध्वंसते-
वृष्टं हैव विध्वंसमाना विष्वञ्चो विनेशुस्ततो देवाऽअभवन्परा-
ऽसुरा भवत्यात्मना पुराऽस्य द्विषन्भ्रातृव्यो भवति यऽएवम्वेद ॥ ८ ॥

अत्येष्यन्तीति । तमभिद्रुत्य पाप्मना आविध्यन् । स यः स पाप्मा । यदेवेदमप्रतिरूपं संकल्प-
यति । स एव स पाप्मा । एवमु खल्वेता देवताः पाप्मभिरुपासृजन् । एवमेनाः पाप्मना-
ऽविध्यन् ॥ ७ ॥

अथ ह इममासन्धं प्राणमूचुः । त्वं न उद्गायेति । तथेति । तेभ्य एष प्राण उदगायत् । ते
अविदुः-अनेन वै न उद्गात्रा अत्येष्यन्तीति । तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्तस् । स यथा
अश्मानमृत्वा लोष्टो विध्वंसते । एवं हैव विध्वंसमाना विष्वञ्चो विनेशुः । ततो देवा अभवन् ।
पराऽसुराः । भवत्यात्मना । पराऽस्य द्विषन् भ्रातृव्यो भवति । य एवं वेद ॥ ८ ॥

असुरवेधोऽनुमीयते, इत्याह-एवमु खल्वेता देवताः पाप्मभिरुपासृजन्ति । ‘ एवं ’ वागादिवदेव
‘ खलु ’ अनुक्ता अपि ‘ एताः ’ त्वगादिदेवताः कर्मभूताः ‘ पाप्मभिः ’ स्वैः स्वैरिन्द्रियासङ्गैरुपासृजन्
संसर्गाकृतवन्तः असुरा इति शेषः । तेषामपि कल्याणाकल्याणस्पर्शत्वात् । भेदभ्रमव्यावृत्त्यर्थमेतदेव व्याचष्टे-
एवमेनाः पाप्मनाऽविध्यन्ति । एनास्त्वगादिदेवताः कर्मभूताः ‘ एवं ’ वागादिवत्पाप्मना ‘ अविध्यन् ’
विद्वन्तोऽसुरा इत्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं वागादयो मूलोत्तिक्रमणे असमर्था इति निश्चिय अशरणाः सन्तो देवाः मुख्यतिगमनाय मुख्यं
प्राणं प्रार्थितवन्त इत्याह-अथ हेममासन्धम्प्राणमूचुरिति । ‘ अथ ’ वागादिषु नैराश्यानन्तरं ‘ ह इमं ’
इत्यभिनयप्रदर्शनार्थम् । ‘ आसन्धं ’ आसि आस्ये भवमासन्धं मुखान्तर्बिलस्थं मुख्यम्प्राणमूचुः इत्यादि
समानम् । ततस्ते असुराः पूर्वाभ्यासवशात् मुख्यं प्राणमभिद्रुत्य ‘ पाप्मना ’ उक्तलक्षणेन ‘ अविध्यन्तस् ’
व्यधनं कर्तुमिष्टवन्तः । ते च दोषासंसर्गिणं सन्तं मुख्यं प्राणं स्वेनासङ्गदोषेण संसिद्धक्षमाणाः सन्तः
‘ विष्वञ्चः ’ नानागतयो विनेशुर्विनष्टा विध्वस्ताः इत्यन्वयः । तत्र कथमिवेति-‘ सः ’ प्रसिद्धो दृष्टान्तः ।
‘ यथा ’ लोके पाषाणचूर्णनाय प्रक्षिप्तः ‘ लोष्टः ’ पांसुपिण्डः ‘ अश्मानं ’ पाषाणं ‘ ऋत्वा ’ गत्वा प्राप्य
स्वयं ‘ विध्वंसते ’ विचूर्णीभवेत् ‘ एवं हैव ’ एवमेव खलु ‘ विध्वंसमानाः ’ विशीर्यमाणाः ‘ असुराः ’

ते होचुः । क नु सोऽभूद्यो नऽइत्थमुसक्तेत्ययमास्येऽन्तरिति सोऽयास्यऽ-
आङ्गिरसोऽङ्गानां^१ हि रसः ॥ ९ ॥

सा वाऽएषा देवता दूर्नाम । दूरं^२ ह्यस्या मृत्युर्दूरं^३ ह वाऽ अस्मा-
मृत्युर्भवति युऽएवम्बुद ॥ १० ॥

ते होचुः । क नु सोऽभूत् । यो न इत्थमुसक्तेति । अयमास्येऽन्तरिति । सोऽयास्यः । आंगि-
रसः । अंगानां हि रसः ॥ ९ ॥

सा वा एषा देवता दूर्नाम । दूरं ह्यस्यामृत्युः । दूरं ह वा अस्मान्मृत्युर्भवति । य एवं वेद ॥ १० ॥

अपि विनष्टाः । असुरविनाशे सति यत् वृत्तं तदाह—ततो देवाऽअभवन्पराऽसुरा इति । ततस्तस्मादसुर-
विनाशात् देवत्वप्रतिबन्धकपाप्मन्यो वियोगात् मुख्यप्राणाश्रयबलात् ‘ देवाः ’ वागादयो वक्ष्यमाणस्वस्वरूपेणा-
ग्न्याद्यात्मकेन ‘ अमवन् ’ । ‘ असुराः ’ ‘ परा ’ अमवन् इत्यनुषंगः । पराभूता विनष्टाः न पुनः
प्ररोहिण इत्यर्थः । उक्ताख्यायिकाक्रमेण यजमानावस्थप्रजापतिवत् अन्योऽप्याधुनिकस्तत्प्राप्तिकामः (कं. १७)
श्रुतिप्रकाशितेन मार्गेण मुख्यं प्राणमात्मत्वेनोपगम्य “ अहमस्मि प्राणः ” इत्युपासीतेति सफलमुपासनां
विदधाति—भवत्यात्मना, परास्य द्विषन्भ्रातृद्वयो भवति य एवं वेदेति । ‘ एवं ’ यथोक्तं वक्ष्यमाणदूर्ना-
मादिगुणं च प्राणं ‘ यो वेद ’ उपास्ते । सः ‘ आत्मना ’ प्रजापतिस्वरूपेण ‘ भवति ’ । अस्योपासकस्य
प्रजापतित्वप्रतिपक्षभूतः पाप्मा ‘ द्विषन् भ्रातृव्यः ’ द्वेष्टा शत्रुर्ध्वः स च पराभवति लोष्टवत् विशीर्यते
इत्यर्थः ॥ ८ ॥

एवं वक्ष्यमाणत्वेन स्थितः अयास्याङ्गिरसदूर्भिर्गुणैर्विशिष्टं प्राणकर्मकमुपासनं विधानपूर्वकं “ भवत्या
त्मना ” (कं. ८) इत्यादिनोक्तम् । अथाख्यायिकामेवानुसृत्य विविधं फलं स्फुटयति—ते होचुः इत्यारभ्य
(कं. ९) अथात्मनेऽन्नाद्यम् (कं. १८) इत्यतः प्राक्तनेन प्रदेन । तत्र देवताभावफलासाधारणगुणकथ-
नार्थमाह—ते इति । ‘ ते ’ देवाः वागादयः प्रजापतिप्राणाः मुख्येन प्राणेन परिप्रापितदेवस्वरूपाः फलावस्थाः
सन्तः ‘ ह ’ इत्येवं ऊचुरुक्तवन्तः । किमित्याह—ऊ न्विति । ‘ नु ’ इति वितर्के, ‘ यः ’ नोऽस्मान्नित्यं असक्त
संयोजितवान् देवभावायात्मत्वेनोपगमितवान् । ‘ स क ’ कस्मिन् अभूदित्येवं लोकवदेवोपकारिणं स्मरन्तो विचार-
यमाणाः सन्तः ‘ अयं ’ प्राणः ‘ आस्ये ’ मुखे य आकाशः तस्मिन्नन्तर्मध्ये प्रत्यक्षो वर्तत इति अच्यवस्यन्ति
स्म । अनया आख्यायिकया गुणद्वयं सिद्धमित्याह—सोऽयास्य इति । यस्मादेवं वागादयः प्राणं ‘ आस्ये ’
अन्तरुपलभ्य अयमास्येऽन्तरिति व्याजहुः । तस्मात्स अयास्यः । अत एवाङ्गिरसः कार्यकारणानामात्मा ।
तत्र हेतुः—‘ हि ’ यस्मात् ‘ अङ्गानां ’ कार्यकारणानां ‘ रसः ’ सारः । तस्मादाङ्गिरस इत्यर्थः ॥ ९ ॥

प्राणस्य स्वतःशुद्धत्वेऽपि अशुद्धवागादिसंबन्धादशुद्धत्वं स्यादिति शङ्कां वारयितुं पाप्महानिफलासाधारणगुणकं
विशिष्टोपासनमाह—सेति । यां प्राप्यासुरा विनष्टाः । वै इति “ अयमास्येऽन्तरिति ” (कं. ९) निर्द्धारिता

सा वाऽएषा देवता । (तै) एतासान्देवतानाम्पाप्मानमृत्युमपहत्य
यत्रासुन्दिशामन्तस्तुहमयाञ्चकार तदासाम्पाप्मनो विन्यदधात्तस्मान्न
जनमियाञ्चान्तमियाञ्चेत्पाप्मानमृत्युमन्ववायानीति ॥ ११ ॥

सा वाऽएषा देवता । (तै) एतासान्देवतानाम्पाप्मानमृत्युमपहत्या-
थैना मृत्युमुत्पवहत् ॥ १२ ॥

(त्स) स वै वाचमेव प्रथमामुत्पवहत् । (त्सा) सा यदा मृत्युमत्य
मुच्यत सोऽग्निरभवत्सोऽयमग्निः पुरेण मृत्युमुतिक्रान्तो दीप्यते ॥ १३ ॥

सा वा एषा देवता, एतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्य, यत्रासां दिशामन्तः, तद्दमयां-
चकार । तदासां पाप्मनो विन्यदधात् । तस्मान्न जनमियात् । नांतमियात् । नेत् पाप्मानं मृत्युम
न्ववायानीति ॥ ११ ॥

सा वा एषा देवता, एतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्य, अथैना मृत्युमत्यवहत् ॥ १२ ॥
स वै वाचमेव प्रथमामुत्पवहत् । सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत । सोऽग्निरभवत् । सोऽयमग्निः
पुरेण मृत्युमुतिक्रान्तो दीप्यते ॥ १३ ॥

‘ सा वै एषा ’ वर्तमानोपासकशरीरस्था प्राणरूपा ‘ देवता ’ ‘ दूर्नाम ’—दूरित्वेवं ख्याता । अतः शुद्धा ।
कथं दूर्नामत्वमित्यत आह—दूरं हीति । ‘ हि ’ यस्मात्, ‘ अस्याः ’ प्राणदेवतायाः सकाशात् मृत्युरासङ्गलक्षणः
पाप्मा ‘ दूरं ’ दूरे भवति । एतद्गुणविशिष्टप्राणविदः फलमाह—दूरं हेति । ‘ यः ’ एवमुक्तप्रकारेण विशुद्धि-
गुणं प्राणं वेदोपास्ते । अस्मादुपासकात् ‘ मृत्युः ’ दूरं ह वै दूरे एव क्लिप्तं भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

एतदेव स्पष्टयति—सा वा एषा देवतेति । उक्तार्था । ‘ एतासां ’ वागादीनां देवतानां पाप्मानं ‘ मृत्यु-
मपहत्य ’ अपच्छिद्य यत्रासुन्दिशामन्तः शास्त्रीयज्ञानकर्मसंस्कृतजनाधिष्ठितो देशो मध्यदेशः तस्मादतिरिक्तो देशो
‘ दिशां ’ प्राच्यादीनामन्तः परा काष्ठा । तत्र दिशामन्ते तदन्तस्थे जने च ‘ गमयाञ्चकार ’ गमनं कृतवती ।
तत्र दिगन्तस्थेऽन्यजने च ‘ आसां ’ वागादीनां ‘ पाप्मनः ’ कर्मभूतान् ‘ विन्यदधात् ’ विविधं न्यग्भावेनादधात्
स्थापितवती । तस्मात्तमन्यजनं ‘ न इयात् ’ दर्शनसंभाषणादिभिर्न संयुज्येत । तथा ‘ अंतं ’ तज्जननिवास-
स्थानं जेयान् गच्छेत् । ‘ नेदिति ’ परिभयार्थो निपातः । यदि अहं गच्छेयम् तदा ‘ पाप्मानं मृत्युं ’ ‘ अन्व-
वायानि ’ अनुगच्छेयम् इति भीत्या जनमन्तं वा ‘ नेयात् ’ न गच्छेत् शिष्टमात्र इत्यर्थः ॥ ११ ॥

संप्रति देवताभावफलमाह—सा वा एषेति कण्डिकया । ‘ अयं ’ पापविमोक्तानन्तरं ‘ एताः ’ वागादि
देवताः कर्मभूताः ‘ मृत्युं ’ पूर्वोक्तमतीत्य अवहत्प्रापयत् स्वस्वमपारेच्छिन्नमग्न्यादिदेवताऽऽत्मरूपं
प्रापितवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

एवं सामान्योक्तमतिवहनं प्रत्येकमाह—स वै वाचमिति । ‘ सः ’ प्राणः ‘ वाचमेव ’ वाग्देवतामेव ‘ प्रथमां ’
उद्गातुरत्यन्तसंनिहितत्वात्प्राधान्यभूतामत्यवहत् प्रापयत् वहनं कृतवान् । ‘ सा ’ वाक् ‘ यदा ’ यस्मिन् काले ‘ मृत्युं ’

(तेऽथ) अथ प्राणमृत्यवहत् । (त्सु) सु यदा मृत्युमृत्यमुच्यत सु वायुरभवत्सोऽयम्वायुः पुरेण मृत्युमुतिक्रान्तः पवते ॥ १४ ॥

(तेऽथ) अथ चक्षुरत्यवहत् । (तु) तुद्यदा मृत्युमृत्यमुच्यत सुऽआदित्योऽभवत्सोऽसावादित्यः पुरेण मृत्युमुतिक्रान्तस्तपति ॥ १५ ॥

(त्यु) अथ श्रोत्रमृत्यवहत् । (तु) तुद्यदा मृत्युमृत्यमुच्यत ता दिशोऽभवत्सोऽइमा दिशः पुरेण मृत्युमुतिक्रान्ताः ॥ १६ ॥

(न्ताऽअ) अथ मनोऽत्यवहत् । (सु) तुद्यदा मृत्युमृत्यमुच्यत सु चन्द्रमाऽअभवत्सोऽसौ चन्द्रः पुरेण मृत्युमुतिक्रान्तो भात्येवुं ह वाऽएनमेषा देवता मृत्युमुतिवहति सुऽएवम्वेद ॥ १७ ॥

अथ प्राणमृत्यवहत् । स यदा मृत्युमृत्यमुच्यत । स वायुरभवत् । सोऽयं वायुः पुरेण मृत्युमुतिक्रान्तः पवते ॥ १४ ॥

अथ चक्षुरत्यवहत् । तद्यदा मृत्युमृत्यमुच्यत । स आदित्योऽभवत् । सोसावादित्यः पुरेण मृत्युमुतिक्रान्तस्तपति ॥ १५ ॥

अथ श्रोत्रमृत्यवहत् । तद्यदा मृत्युमृत्यमुच्यत । ता दिशोऽभवन् । ता इमा दिशः पुरेण मृत्युमुतिक्रान्ताः ॥ १६ ॥

अथ मनोऽत्यवहत् । तद्यदा मृत्युमृत्यमुच्यत । स चंद्रमा अभवत् । सोसौ चंद्रः पुरेण मृत्युमुतिक्रान्तो भाति । एवं ह वा एनमेषा देवता मृत्युमुतिवहति । य एवं वेद ॥ १७ ॥

पाप्मानं अतीत्यामुच्यत मोचिता स्वयं तदा वागेव पूर्वमप्यग्निरिव सती ' सः ' प्रसिद्धः ' अग्निरभवत् ' । तर्हि पूर्वस्मात्को विशेष इत्यत आह—सोऽयमिति । सोऽयमतिक्रान्तः पाप्माऽतिक्रान्तोऽग्निः ' पुरेण ' मृत्योः परस्तात् ' दीप्यते ' राजते प्राङ्मोक्षादध्यात्मं वागात्मना मृत्युप्रतिबद्धो नेदानीमिव दीप्तिमानासीदित्यर्थः ॥ १३ ॥

अथानन्तरं ' प्राणं ' नासिकान्तःसञ्चारिणं प्राणम् । ' सः ' वायुरभवत् । स तु मृत्योः परस्तात् ' पवते ' तिर्यगाच्छतीत्यर्थः । अन्यत्सर्वमुक्तार्थम् ॥ १४ ॥

चक्षुरादित्योऽभवत् । स तु ' तपति ' द्योतते ॥ १५ ॥

तथा ' श्रोत्रं ' ' दिशः ' ' अभवन् ' दिशः प्राच्यादिविभागोनावस्थिताः ॥ १६ ॥

तथा मनश्चन्द्रमाः ' भाति ' । वागादीनामग्न्यादिदेवतात्वप्राप्तावपि उपासकस्य किमायातमित्यत आह—एवमिति । ' यः ' उपासकः एवमग्न्याद्यात्मकवागादिपञ्चकविशिष्टं प्राणं आत्मत्वेन ' वेद ' प्राणोऽहमित्युपास्ते तमेनमुपासकं ' एवं ह वै ' यजमानवदेव ' एषा ' प्राणदेवता मृत्युमतीत्य ' वहति ' वैराजं पदं प्रापयतीति यावत् । " तं यथायथोपास्ते तदेव भवति " (श. प. १०।१।२०) इति श्रुतेः ॥ १७ ॥

(डाथा) अथात्मनेऽन्नाद्यमागायत् । (घ) यद्धि किञ्चान्नमद्यतेऽनेनैव तदद्यतेऽइह पृथितिष्ठति ॥ १८ ॥ शतम् ॥ ७१०० ॥

ते देवाऽअब्रुवन् । (ने) एतावद्वाऽइदं सर्वं यदब्रुवन्तुदात्मनऽ आगासीरनु नोऽस्मिन्नन्नऽआभजस्वेति ते वै माऽभिसुम्बिशन्ति तथेति तुष्टं समन्तुम्पारिण्यविशन्त तस्माद्यदनेनान्नमुति तेनैतास्तृप्यन्त्येवुष्टं ह वाऽएनं स्वाऽअभिसुम्बिशन्ति भर्ता स्वानां श्रेष्ठः पुरऽएता भवत्यन्नादोऽधिपतिर्भ्युऽएवम्वेद ॥ १९ ॥

अथात्मने अन्नाद्यमागायत् । यद्धि किञ्चान्नमद्यते । अनेनैव तदद्यते । इह प्रतितिष्ठति ॥ १८ ॥

ते देवा अब्रुवन् । एतावद्वा इदं सर्वम् । यदन्नम् । तदात्मन आगासीः । अनु नोऽस्मिन्नन्न आभजस्वेति । ते वै माऽभिसंविशन्तेति । तथेति । तं समन्तं परिण्यविशन्त । तस्माद्यदनेनान्नमाप्ति - तेनैतास्तृप्यन्ति । एवं ह वा एनं स्वा अभिसंविशन्ति । भर्ता स्वानां श्रेष्ठः पुरएता भवत्यन्नादोऽधिपतिः । य एवं वेद ॥ १९ ॥

उपास्यस्य प्राणस्य कार्यकारणसंघातविधारकत्वं नामगुणान्तरं वक्तुमाह—अथेति । यथा वागादिभिरात्मार्थ-मागानंकृतम् । तथा मुख्योऽपि प्राणः त्रिषु पवमानेषु सर्वप्राणसाधारणमागानंकृत्वा अथानन्तरं शिष्टेषु नवसु स्तोत्रेषु आत्मने आत्मार्थं ‘ अन्नाद्यं आगायत् ’ आगीतवान् । अन्नञ्च तत् आद्यञ्चान्नाद्यं अद्यमानमन्नमित्यर्थः । कथं पुनस्तदन्नाद्यं प्राणेनात्मार्थमागीतमिति गम्यते इत्यत्र हेतुमाह—यद्धीति । किञ्चेति सामान्यान्नमात्रपरामर्शार्थः । हीति हेतौ । ‘ हि ’ यस्मात् लोके प्राणिभिर्यत्किञ्चन सामान्यतः अन्नमात्रमद्यते भक्ष्यते तदन्नमात्रमेनैव प्राणे-नैवाद्यते तस्मात्स्वार्थमेतदागानम् । अन इति प्राणस्याख्या प्रसिद्धा । अनःशब्दः सान्तः शकटवाची । यस्त्वन्यः स्वरांतः स प्राणपर्यायः । अनितेर्धातोर्ल्युप्तत्वात् । एतेन इदंशब्दशङ्काऽप्यपास्ता । ननु—तर्हि एतस्यापि वागादिवत्स्वार्थमागानादासङ्गपाप्मवेधः स्यादित्यत आह—इहेति । इहाने देहाकारपरिणते प्राणः ‘ प्रतितिष्ठति ’ तदनुसारिणश्च वागादयः स्थितिभाजः अतस्तत्स्थित्यर्थं प्राणस्यान्नम् । अतो न पाप्मवेधस्तस्मिन्नस्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

नन्वेवं प्राणस्यैव स्वातंत्र्येणान्नकृतोपकारमाजित्वं वागादीनां तु तद्धारकं इति कथं निश्चेतुं शक्यते ? यन्निश्चयादनेनैवेत्येवकारस्य सार्थकत्वं स्यादिति अतस्तन्निर्णयार्थमाह—ते देवा इति । ‘ ते ’ वागादयः स्वविषय-द्योतनाः ‘ देवाः ’ ‘ अब्रुवन् ’ उक्तवन्तः मुख्यं प्राणम् । ‘ इदं सर्वं वै ’ प्रसिद्धं ‘ यदन्नं ’ प्राणिस्थितिकरं तदेतावत् । नातोऽधिकमस्ति । यत्पुनस्त्वं ‘ आत्मने ’ आत्मार्थं आगासीरणीतवानसि आगानेनात्मसाकृत्त-वानसीत्यर्थः । वयञ्चान्नमन्त्रेण स्यात् नोत्सहामहे । अतः ‘ अनु ’ पश्चात् नोऽस्मान् ‘ अने ’ आत्मार्थं तवान्ने ‘ आभजस्व ’ आभाजयस्व । णिचो लोपश्छान्दसः । अस्मांश्चान्नभागिनः कुरु इति तैस्तः प्राणः ‘ ते ’ यूयं यदि अन्नार्थिनो वै तर्हि ‘ मा ’ मां ‘ अभिसंविशत ’ अभिमुखेन समन्ततो निविशत इति अब्रवीदिति शेषः । एवमुक्तवति प्राणे ते देवास्तथाऽस्त्विवांगीकृत्य ‘ तं ’ प्राणं ‘ समन्तं ’ समन्तात् परिवेष्ट्य ‘ न्यविशन्त ’ निश्चयेनाविशन्त । तं प्राणं परिवेष्ट्य निविष्टवन्तो यस्मात् तस्माद्धोको यदन्नमनेन प्राणेनास्ति भक्षयति तेनैव

युऽउ हैवम्बिदथँ स्वेषु प्रति प्रतिवृभूषति । न हैवालम्भ्यो भवत्यथ युऽ एवैतमुनु भवति यो वैतमुनु भाव्यान्बुभूषति सु हैवालम्भ्यो भवति ॥ २० ॥

सोऽयास्यऽ आङ्गिरसः । (सोऽङ्गा) अङ्गानाथँ हि रसः प्राणो वाऽ अङ्गानाथँ रसः प्राणो हि वाऽ अङ्गानाथँ रसस्तुस्माद्यस्मात्कुस्माच्चाङ्गात्प्राणऽ उत्क्रामति तदेव तुच्छुष्यत्येषु हि वाऽ अङ्गानाथँ रसः ॥ २१ ॥

य उ हैवविदं स्वेषु प्रति प्रतिवृभूषति । न हैवालं भार्येभ्यो भवति । अथ य एवैतमुनु भवति । यो वै तमनु भार्यान् बुभूषति । स हैवालं भार्येभ्यो भवति ॥ २० ॥

सोऽयास्य आंगिरसः । अङ्गानां हि रसः । प्राणो वा अंगानां रसः । प्राणो हि वा अंगानां रसः । तस्माद्यस्मात्कुस्माच्चाङ्गात्प्राण उत्क्रामति । तदेव तुच्छुष्यति । एष हि वा अंगानां रसः ॥ २१ ॥

प्राणान्नैवैता वागादयो देवतास्तुप्यन्ति । न स्वातंत्र्येण वागादीनामन्नसंबन्धः । अतः अनेनैवैत्यवधारणं (कं. १८) सार्थकम् । एतद्व्युत्पन्नफलं दर्शयन्ती धृतिः सफलं गुणजातमुपदिशति—एवमिति । ‘यः’ उपासको वागादयः प्राणाश्रयाः स च प्राणोऽहमेवेति वेदोपास्ते । तमेनुपासकं ‘एवं ह वै’ यथा प्राणं वागादयः एवमेव खलु ‘स्वाः’ ज्ञातयोऽभिसंविशन्ति आश्रयन्ति ज्ञातीनामाश्रयणीयो भवतीत्यभिप्रायः । तथैवमभिसन्निविष्टानां ज्ञातीनां प्राणवदेव वागादीनां स्वान्नैव ‘मर्ता’ ‘भवति’ । ‘श्रेष्ठः’ पूज्यः । ‘पुरस्ता’ अप्रतो गन्ता ‘अन्नादः’ व्याधिरहितः दीताग्निः अधिपतिरधिष्ठाय पालयिता स्वतन्त्रः पतिर्भवतीति प्राणवदेव वागादीनामिति च प्रत्येकं बोध्यम् ॥ १९ ॥

संप्रति प्राणविद्यां स्तोतुं तद्विद्याविद्विद्वेषिणो दोषमाह—यऽ उ हेति । ‘उ’ आश्चर्यं । ‘ह’ निश्चयेन ‘यः’ ‘एवंविदं’ प्राणविदं ‘प्रति’ ‘स्वेष्टु’ ज्ञातिषु मध्ये ‘प्रतिः’ प्रतिकूलः ‘बभूषति’ प्रतिस्पर्द्धां भवितुमिच्छति । ‘सः’ प्राणप्रतिस्पर्द्धिनोऽनुरा इव ‘भार्येभ्यः’ भरणीयेभ्यः आत्मीयेभ्यः ‘न हैवालं’ संमर्थो भवति, भरणीयान् भर्तुं नैव पर्याप्तो भवतीत्यर्थः । अथ प्राणविदमनुरक्तस्य लाभन्दर्शयति—अथेति । ‘अथ’ पुनर्य एव ज्ञातीनां मध्ये ‘एतं’ प्राणविदं वागादय इव प्राणमनुगतः अनुरक्तः ‘भवति’ ‘यो वा’ अपि एतमेवंविदमनु एवानुवर्तयन्नेव आत्मीयान् ‘भार्यान्’ ‘बुभूषति’ भर्तुमिच्छति । यथैव प्राणानुवृत्त्या वागादय आत्मबुभूषव आसन् । ‘सः एवं’ ‘ह’ निश्चयेन ‘भार्येभ्यः’ भर्तुमलं पर्याप्तो भवतीति समानमित्यर्थः ॥ २० ॥

पूर्वोक्तायास्पत्वेन प्रतिज्ञातं यदाङ्गिरसत्वं तदेव “सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः” इत्यनेनानुद्य ‘प्राणो वै’ प्रसिद्धः ‘अङ्गानां रसः’ इति प्रतिज्ञायते । तत्कथमिति हेत्वपेक्षायां प्राणो हीत्यादि वाक्यम् । अत्रैवमन्वयः । ‘यस्मात्कुस्माच्चाङ्गात्’ यतः कुतश्चित् अनिर्द्धारिताच्छरीरावयवात् ‘प्राण उत्क्रामति’ अपसर्पति । ‘तदेव’ तत्रैव तदङ्गं ‘शुष्यति’ शोषमुपैति नीरसं भवति । नान्यत् । इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां ‘हि’ यस्मात् प्राणो वै एव अंगानां रसः प्रसिद्धः । तस्मात् ‘एष वै’ प्राणोऽङ्गानां कार्यं स्थूलशरीरं प्रत्यक्षतो रूपायमाणं रूपात्मकं कारणञ्च ज्ञानक्रियाशक्तिमत् कर्मभूतम् । तयोरात्मा प्राणः इति समुदायार्थः ॥ २१ ॥

(दैषु) एषुऽऽ वाऽऽउद्गीथः । प्राणो वाऽऽउत्प्राणेन हीद^१ सुर्वमुत्तब्ध-
म्बागेव गीथोच्च गीथा चेति सुऽउद्गीथः ॥ २५ ॥

(थुस्त) तद्वापि ब्रह्मदत्तश्चैकितानेयः । (यो) राजानम्भक्षयन्नुवाचा-
यन्त्यस्य राजा मूर्ध्निमिषातयताद्युदितोऽयस्यऽआङ्गिरसोऽन्येनोद-
गायदिति वाचा च ह्येव सु प्राणेन चोदगायदिति ॥ २६ ॥

एष उ वा उद्गीथः । प्राणो वा उत् । प्राणेन हीदं सर्वमुत्तब्धम् । वागेव गीथा ! उच्च गीथा
चेति । स उद्गीथः ॥ २५ ॥

तद्वापि ब्रह्मदत्तश्चैकितानेयो राजानं भक्षयन्नुवाच । अयं त्यस्य राजा मूर्ध्निं विपातयतात् ।
यदितोऽयस्य आङ्गिरसोऽन्येनोदगायदिति । वाचा च ह्येव स प्राणेन चोदगायदिति ॥ २६ ॥

स्वरपदवाक्यादिसमुदायमात्रं गीतिः सामशब्देनाभिधीयते । ननु—एतावता कस्य सामत्वं मुख्यमित्यत
आह—सा चामश्चेति । एतद्व्युत्पत्तेर्वागुपसर्जनः प्राण एव मुख्यसामशब्दवाच्यः, एकवचननिर्देशा-
दिति भावः । यस्माद्वागुपसर्जनस्य प्राणस्य सामत्वं मुख्यं तत्तस्मादथेतत्प्रसिद्धस्यापि साम्नो मुख्यसामशब्द-
वाच्यप्राणनिर्वर्त्यत्वेन गौणमेव सामत्वम् । अस्मैव प्राणस्य प्रकारान्तरेण सामत्वमुपासनार्थमाह—यद्वेवेति । यत्
उ एषेति च्छेदः । उशब्दो विकल्पार्थः प्रकारान्तरद्योतकः । यद्यस्मात् वा अयं प्राणः सूत्रात्मा लिङ्गात्मना
' ऋषिणा ' पुत्तिकाशरीरेण समस्तुत्यः । ' मशकेन ' मशकशरीरेण ' समः ' । ' नागेन ' हस्तिशरीरेण
' समः ' । ' एभिर्त्रिभिर्लोकैः ' त्रैलोक्यात्मकप्राजापत्यशरीरेण ' समः ' । ' अनेन सर्वेण ' हिस्त्र्यगर्भ-
जगद्रूपेण समस्तुत्य एव । पुत्तिकादिशरीरेषु गोत्वादिवत् कात्स्न्येन परिसमातः । तस्मादेव साम । एवं प्राणस्य
सामत्वं सिद्धमित्यर्थः । एतद्गुणकप्राणोपासनफलमाह—अश्नुते इति । ' य एवं ' यथोक्तं एतत्सामगुणकं प्राणं
वेदोपास्ते । सः ' साम्नः ' प्राणस्य ' सायुज्यं ' सयुग्मावं समानदेहेन्द्रियाभिमानितामश्नुते व्याप्नोति । ' सलो-
कतां ' प्राणसमानलोकतां वा ' अश्नुते ' । भावनाविशेषतः फलविशेष इति भावः ॥ २४ ॥

इदं च फलं मध्यप्रदीपन्यायेन उभयतः संबद्धमवधेयमिति इमामेव फलश्रुतिमनुसृत्य गुणान्तरमाह—एष
उ वा उद्गीथ इति । ' एषः ' प्राणः ' वै ' ' उद्गीथः ' । उद्गीथो नाम सामावयवो भक्तिविशेषः नोद्गानम्,
सामाधिकारात् । कथमुद्गीथः प्राणः ? ' हि ' यस्मात् ' प्राणेनेदं सर्वं ' जगत् ' उत्तब्धं ' उद्ध्वं स्तब्ध-
मुत्तमितं विधृतमिति यावत् । तस्मात्प्राणो वा उत् । तथा ' वागेव गीथा ' अभिव्यक्तिरूपा गायतेः शब्दार्थ-
त्वात् सा वागेव गीथा । उद्गीथाशब्दाभ्यां प्राण एव वाच्य इत्याह—उच्च गीथा चेति । एतद्विपश्चात् स वागुप-
सर्जनः प्राण एव उद्गीथ इत्यर्थः ॥ २५ ॥

अथ " तद्वापि " इत्यादिवाक्यस्य प्रकृतानुयोगमाशङ्क्य उद्गीथदेवता प्राण एव न वागादिः
इत्युक्तार्थदाढ्याय आख्यायिकामाह—तद्वापीति । तत्तत्र एतस्मिन्नुक्तेऽर्थे ' ह ' आख्यायिकाऽपि श्रूयते
ह स्म । चिकित्तानस्यापत्यं चैकितानिः तस्यापत्यं युवा ' चैकितानेयः ' ब्रह्मदत्तनामा विश्वसृजां पूर्व-
र्षीणां सत्रे ' राजानं ' सोमं भक्षयन्नुवाचोक्तवान् । किं ? अत्रायास्याङ्गिरसशब्देनोद्गातोच्यते । एतादृक्प्राणो-

तस्य हैतस्य साम्नो यः स्वम्वेद भवति हास्य स्वन्तस्य वै स्वरऽ एव
स्वन्तस्मादात्विज्यङ्करिष्यन्वाचि स्वरमिच्छेत तया वाचा स्वरसम्पन्न-
याऽऽत्विज्यङ्कुर्वात्तस्माद्यज्ञे स्वरवन्तन्दिदक्षन्तऽएवाथो यस्य स्वम्भु-
वति भवति हास्य स्वं मुऽएवमेतत्साम्नः स्वम्वेद ॥ २७ ॥

तस्य हैतस्य साम्नो यः सुवर्णम्वेद । भवति हास्य सुवर्णन्तस्य वै
स्वरऽएव सुवर्णम्भवति हास्य सुवर्णं मुऽएवमेतत्साम्नः सुवर्णम्वेद ॥ २८ ॥

तस्य हैतस्य साम्नो यः स्वं वेद । भवति हास्य स्वम् । तस्य वै स्वर एव स्वम् । तस्मादात्विज्यं
करिष्यन् वाचि स्वरमिच्छेत । तया वाचा स्वरसंपन्नया आत्विज्यं कुर्यात् । तस्माद्यज्ञे स्वरवंतं
दिदक्षन्त एव । अथो यस्य स्वं भवति । भवति हास्य स्वम् । य एवमेतत्साम्नः स्वं वेद ॥ २७ ॥

तस्य हैतस्य साम्नो यः सुवर्णं वेद । भवति हास्य सुवर्णम् । तस्य वै स्वर एव सुवर्णम् ।
भवति हास्य सुवर्णम् । य एवमेतत्साम्नः सुवर्णं वेद ॥ २८ ॥

पासकत्वात्तस्य । 'यत्' यदि सः 'अयास्य आङ्गिरसः' उद्गाता विश्वसृजां पूर्वर्षीणां सत्रे इतोऽस्मात्पूर्वोक्तात् वागु-
पसर्जनात्प्राणात् 'अन्येन' देवतान्तरेणोदगायत् उद्गानं कृतवान् 'इति' यदि स्यात्तदा 'त्यस्य' तस्यानृत-
वादी स्यामित्यर्थः । तस्यानृतवादिनो मम 'मूर्द्धानं' शिरः 'अयं' मध्यमाणः सोमः 'राजा' 'विपातय-
तात्' विस्पष्टं पातयतु । 'विपातयतादिति' आशिषि तोः स्थाने तातङ्ङादेशः । एवमुद्गीथदेवता प्राण एव
इत्याख्यायिकया निर्द्धारितमर्थं श्रुतिः स्वेन वचसोपसंहरति-वाचेति । सोऽयास्य आङ्गिरस उद्गाता 'वाचा च'
प्राणप्रधानया 'प्राणेन च' स्वस्यात्मभूतेनोदगायदित्येषोऽर्थः शपथेन निर्द्धारित इत्यर्थः २६ ॥

एवमुद्गीथदेवता प्राण एवेति निर्द्धार्य तस्य स्वसुवर्णप्रतिष्ठागुणविधानार्थमुत्तरकण्डिकात्रयम् (२७-२९)
अवतारयति-तस्येत्यादिना । 'तस्य' विशुद्धादिगुणवत्तया प्रकृतस्य 'ह एतस्य' बृहस्पत्यादिगुणवत्तया
निरूपितस्य 'साम्नः' सामशब्दवाच्यस्य प्राणस्य 'स्वं' धनं 'यः वेद' 'अस्य' विज्ञातुः 'ह' 'स्वं'
धनं 'भवति' । एवं फलेन प्रलोभ्यामिमुखीकृतं शुश्रूषुं प्रत्याह-तस्य वै इति । 'वै' साम्नः 'स्वर एव'
कण्ठगतमाधुर्यमेव 'स्वं' विभूषणम् । तेन हि भूषितमुद्गानमृद्धिमल्लक्ष्यते । यस्मादेवं तस्मादात्विज्यमृत्विक्कर्मो-
द्गानं 'करिष्यन्' वाचि 'विषये' स्वरमिच्छेत । इच्छामात्रेण सौख्यसंभवात् तद्वेतुदन्तधावनतैलपानादि
कुर्यादित्यर्थोदगम्यते । एतत्तु प्राप्तङ्गिकं फलम् । 'तया' एवं संस्कृतया 'स्वरसम्पन्नया वाचा' आत्विज्य-
मृत्विक्कर्म कुर्यात् । सौख्यस्य सामभूषणत्वे गमकमाह-तस्मादिति । यस्मात् स्वभूतेन स्वरेण भूषितं साम
'तस्माद्यज्ञे' स्वरवन्तमुद्गातारं 'दिदक्षन्त एव' द्रष्टुमिच्छन्त एव धनिनमिव जनाः । प्रसिद्धं हि लोके 'अथो'
अपि 'यस्य स्वं' धनं 'भवति' तं धनिनं दिदक्षन्ते लौकिका इति । एवं गुणविज्ञानफलसंबंधमुपसंहरति-
भवति हास्य स्वमिति । 'य एवमेतत्साम्नः स्वं वेद' इत्युक्तार्थमेव । एतच्च कण्ठनिष्ठमाधुर्यं बाह्यं धनं सौख्य-
र्यस्य ध्वनिगतत्वादित्यर्थः ॥ २७ ॥

इदानीं लाक्षणिकवर्णज्ञानपूर्वकं वर्णोच्चारणं वर्णविशेषादान्तं धनमित्याह-तस्येति । 'तस्य ह एतस्य

तस्य हैतस्य साम्नो यः प्रतिष्ठां वेद । प्रति ह तिष्ठति तस्य वै वागेव प्रतिष्ठा । वाचि हि खल्वेष एतत्प्राणः प्रतिष्ठितो गीयतेऽन्नऽद्वित्यु द्वैकऽ आहुः ॥ २९ ॥

(१) अथातः पवमानानामेवाभ्यारोहः । स वै खलु प्रस्तोता साम प्रस्तौति स यत्र प्रस्तुयात्तदेतानि जपेदुसतो मा सद्गमय तुमसो मा ज्योतिर्गमय मृत्योर्माऽमृतङ्गमयेति ॥ ३० ॥

तस्य हैतस्य साम्नो यः प्रतिष्ठां वेद । प्रति ह तिष्ठति । तस्य वै वागेव प्रतिष्ठा । वाचि हि खल्वेष एतत्प्राणः प्रतिष्ठितो गीयते । अत्रे इत्यु द्वैक आहुः ॥ २९ ॥

अथातः पवमानानामेवाभ्यारोहः । स वै खलु प्रस्तोता साम प्रस्तौति । स यत्र प्रस्तुयात् । तदेतानि जपेत्—“ असतो मा सद्गमय (१) तुमसो मा ज्योतिर्गमय (२) मृत्योर्माऽमृतं गमय (३) ” इति ॥ ३० ॥

साम्नः सुवर्णं—कण्ठयोऽयं दन्त्योऽयं इति लक्षणज्ञानपूर्वकं सुषुवर्णोच्चारणं सामशब्दवाच्यस्य प्राणस्य आन्तरं धनमिति ‘यो वेद’ अस्योपासकस्य ‘सुवर्णं’ लोकप्रसिद्धमेव हिरण्यं ‘भवति’ । किं तत्सुवर्णमिति शुश्रूषवे प्राह—तस्येति । ‘तस्य’ साम्नः ‘स्वर एव’ कण्ठयादिलक्षणव्याख्यातः ‘सुवर्णं’ । ‘भवति’ हास्य सुवर्णं य एवमेतत्साम्नः सुवर्णं वेद’ इति पूर्ववदुपसंहारः ॥ २८ ॥

प्रतिष्ठिति अस्यामिति ‘प्रतिष्ठा’ वाक् तां प्रतिष्ठां साम्नो गुणं ‘यो वेद’ ‘स प्रतिष्ठति ह’ । पूर्ववत्फलान्न प्रलोभिताय का प्रतिष्ठा इति शुश्रूषवे आह—तस्य वै इति । ‘तस्य वै’ साम्नो ‘वागेव’ जिह्वा-मूलादीन्यष्टौ स्थानानि ‘प्रतिष्ठा’ वागिति जिह्वामूलादीनां स्थानानामाख्या । सैव प्रतिष्ठा । ‘हि’ यस्मादेष ‘प्राणः’ ‘वाचि’ जिह्वामूलोरःशिरःकण्ठदन्तोष्ठनासिकातालुषु स्थानेषु ‘प्रतिष्ठितः’ सन् ‘खलु’ निश्चितं एतद्गानं ‘गीयते’ गीतिभावमापद्यते । तस्मात् साम्नो वागेन प्रतिष्ठेति संबन्धः । मतान्तरमाह । अन्न इति । ‘अन्ने’ अन्नपरिणामे देहे प्रतिष्ठितो गीयते ‘इत्येके’ अन्ये ‘उ ह’ खलु ‘आहुः’ । इत्येकीयपक्ष-स्यानिर्दिष्टत्वादिकल्पेन प्रतिष्ठागुणविज्ञानं कुर्यात् । वाग् वा प्रतिष्ठा अन्नं वेति ॥ २९ ॥

इदानीमेवं प्राणविज्ञानवतो मन्त्रजपविधित्तया आह—अथातः इति । ‘अयं’ प्राणविज्ञानकथनानन्तरम् । यस्माच्च एवं विदुषा प्रयुज्यमानं जपकर्म देवभावाभ्यारोहफलम् अतस्तस्मात्तद्विधीयते—तस्य चोद्गीयसंबन्धात् सर्वत्रोद्गानकाले प्राप्नोति “ पवमानानामेवाभ्यारोहः ” इति वचनात् पवमानेषु त्रिष्वपि कर्तव्यतायां प्राप्तायां पुनः कालसङ्कोचं करोति । स वै खलु प्रस्तोता साम प्रस्तौतीति । वै एतत्प्रसिद्धम् । ततः । किं सिद्धमित्यत आह—स इति । ‘सः’ प्रस्तोता ‘यत्र’ यस्मिन् काले साम ‘प्रस्तुयात्’ प्रारभेत । तत्तस्मिन् काले ‘एतानि जपेत्’ । अस्य च जपकर्मणोऽभ्यारोह इत्याख्या । आभिमुख्येनारोहल्यनेन जपकर्मणा एवंविद् देवभावं इत्यभ्यारोहः । एतानीति बहुवचनात् त्रीणि यजूंषि द्वितीयातिर्देशात् ब्राह्मणोत्पन्नत्वाच्च यथापठित एव स्वरः प्रयोक्तव्यः । न मात्रः । एतच्च जपकर्म याजमानम् । एतानि कानीत्यपेक्षायामाह—“ असतो मा सद्गमय, तुमसो मा ज्योतिर्गमय, मृत्योर्माऽमृतङ्गमय ” इति । गमयेति शब्दो मन्त्रत्रयसमातिथोक्तः ॥ ३० ॥

स यदाद्वासतो मा सद्गमयेति । मृत्युर्वाऽअसत्सदमृतं मृत्योर्माऽमृतङ्ग-
मयामृतम्मा कुर्वित्येवैतुदाह ॥ ३१ ॥

तमसो मा ज्योतिर्गमयेति । मृत्युर्वै तमो ज्योतिरमृतमृत्योर्माऽमृतङ्ग-
मयामृतं मा कुर्वित्येवैतुदाह मृत्योर्माऽमृतङ्गमयेति नात्र तिरोहित-
मिवास्ति ॥ ३२ ॥

(स्तुत्य) अथ यानीतराणि स्तोत्राणि । तेष्व्वात्मनेऽन्नाद्यमागायेत्तस्मादु
तेषु वृणोत यद्वै कामङ्कामयेत तत्सुऽएषुऽएवम्विदुर्गताऽत्मने

स यदाऽह-असतो मा सद्गमयेति । मृत्युर्वा असत् । सदमृतम् । मृत्योर्मा अमृतं गमय ।
अमृतं मा कुरु । इत्येवैतदाह ॥ ३१ ॥

तमसो मा ज्योतिर्गमयेति । मृत्युर्वै तमः । ज्योतिरमृतम् । मृत्योर्मा अमृतं गमय । अमृतं मा
कुरु । इत्येवैतदाह । मृत्योर्मा अमृतं गमयेति । नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ ३२ ॥

अथ यानीतराणि स्तोत्राणि । तेषु आत्मने अन्नाद्यमागायेत् । तस्मादु तेषु वरं वृणीत ।
यं कामं कामयेत । तं स एष एवंविदुर्गता आत्मने वा यजमानाय वा कामं कामयेत । तमागायति ।
तद्वैतल्लोकजिदेव । न ह वै लोके यताया आशाऽस्ति । य एवमेतत्साम वेद ॥ ३३ ॥

मन्त्रार्थस्य तिरोहितत्वात् ब्राह्मणप्रतीकग्रहणपूर्वकं श्रुतिः स्वयमेव व्याचष्टे-स यदिति । ‘ सः ’ मन्त्रः
“ असतो मा सद्गमय ” इति ‘ यदाह ’ यदुक्तवान् । कोऽस्यार्थ इत्युच्यते-मृत्युर्वा असदिति । स्वाभाविक-
कर्मविज्ञानं मृत्युरित्युच्यते । अत्यन्ताधोभावहेतुत्वात् असच्छब्दवाच्यता । ‘ सदमृतं ’ सञ्ज्ञास्त्रीयकर्मविज्ञान-
मुच्यते । अमरणवर्महेतुत्वादमृतम् । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह-मृत्योरिति । ‘ मृत्योः ’ स्वाभाविककर्मज्ञाना-
त्मकात् ‘ मा ’ मां ‘ अमृतं ’ शास्त्रीयकर्मविज्ञानं ‘ गमय ’ देवभावसाधनात्मभावमापादयेत्यर्थः । अथ तात्पर्यार्थमाह-
अमृतमिति । ‘ मा ’ माममृतं अमृतत्वसाधनयोग्यस्वभावं ‘ कुरु ’ संपादय-इत्येवैतन्मन्त्रगात्रमाह ॥ ३१ ॥

तथा द्वितीयं मन्त्रं व्याचष्टे-तमसो मा ज्योतिर्गमयेति । अस्मिन्मन्त्रे तमःशब्देनाशास्त्रीयकर्मज्ञानमूलमज्ञान-
मुच्यते आवरणात्मकत्वात्तस्य । तदेव ‘ मृत्युर्वै ’ मरणहेतुत्वात् । ‘ ज्योतिरमृतं ’ पूर्वोक्ततमोविपरीतं देवस्वरूप-
ज्ञानं ज्योतिरुच्यते प्रकाशत्वादेव । ‘ अमृतं ’ अविनाशात्मकत्वात् । इति पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह-मृत्योरिति ।
मृत्योरज्ञानात्मकादसुरभावात् ‘ अमृतं ’ ज्ञानात्मकं देवभावं ‘ गमय ’ । तात्पर्यार्थमाह-अमृतमिति । ‘ अमृतं ’
देवं ‘ मा ’ मां ‘ कुरु ’ प्राजापत्यं फलभावमापादयेत्यर्थः । एवमुक्तमन्त्रद्वयेनानतिरिक्तार्थतया तृतीयमन्त्रार्थस्या-
व्याख्येयत्वमाह-मृत्योरिति । ‘ मृत्योः ’ असाधनमावादसाध्यभावाच्च ‘ अमृतं ’ साधनभावं साध्यभावं च ‘ गमयेति ’
प्रसिद्धार्थतयैव अत्रास्मिन् तृतीये मन्त्रे तिरोहितमिवांतर्हितमिवार्थरूपं पूर्वयोरिव मन्त्रयोः अप्रकटं अपूर्वं
‘ नास्ति ’ । पूर्वयोरेव मन्त्रयोः समुच्चितोऽर्थस्तृतीयेन मन्त्रेणोक्त इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

प्राणवदुद्गातुं पि स्वार्थं गानमस्तीत्याह-अथ यानीति । ‘ अथ ’ त्रिषु पवमानेषु यजमानोद्गानकरणानंतरं
यानीतराण्यवशिष्टानि नव ‘ स्तोत्राणि ’ ‘ तेषु ’ स्तोत्रेषु प्राणविदुर्गता ‘ आत्मने ’ आत्मार्थं अन्नाद्यमन्ना

वा यजमानाय वा कामङ्कामयते तमागायति तुद्वैतुल्लोकजिदेव नु हैवा-
लोकयुतायाऽआशाऽस्ति युऽएवमेतत्साम व्वेद ॥ ३३ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे तृतीये प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमे
प्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (३) १।१ ॥ (४) १-१ ॥

आत्मैवेदमुग्रऽआसीत् । (त्पु) पुरुषविधुः सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्म-
नोऽपश्यत्सोऽहमस्मीत्युग्रे व्याहरत्ततोऽहन्नामाऽभवत्तस्मादप्येतर्हि-
मन्त्रितोऽहमयमित्येवाग्रऽउक्त्वाऽथान्यन्नाम प्रब्रूते यदस्य भवति ॥ १ ॥

पुरुषविधब्राह्मणम् ।

आत्मैवेदमग्र आसीत् । पुरुषविधः सोऽनुवीक्ष्य, नान्यदात्मनोऽपश्यत् । सोऽहमस्मीत्युग्रे
व्याहरत् । ततोऽहं नामाऽभवत् । तस्मादप्येतर्हि, आमन्त्रितोऽहमयमित्येवाग्र उक्त्वा, अथान्य-
न्नाम प्रब्रूते । यदस्य भवति ॥ १ ॥

च तदाद्यं चानायमागायेत् आगानेन संपादयेत् । अस्योद्गातुः सर्वफलसाधकत्वमाह—तस्मादिति । यस्मात्
' स एषः ' ' उद्गाता ' ' एवंवित् ' यथोक्तप्राणवित् प्राणवदेवात्मने आत्मार्यं वा ' यजमानाय वा ' यं ' कामं '
' कामयते ' इच्छति ' तमागायति ' आगानेन साधयति । ' तस्मादु ' तस्मादेव यजमानः ' तेषु ' नवसु
स्तोत्रेषु प्रयुज्यमानेषु ' यं कामं कामयेत् ' इच्छेत् । तं कामं ' वरं वृणीत ' प्रार्थयेदित्यन्वयार्थः । एवमेवं
समुच्चितादुपासनात् फलसिद्धौ आशंकासंभवाभावेऽपि केवलदुपासनात्तत्सिद्धिशंका स्यात् तां निरस्यति—तद्वैत-
दिति । ' यः ' ' एतत्साम ' प्रागं यथोक्तं निर्द्धारितमहिमानं आ एवं अभिमानामिव्यक्तेः "हमस्मि प्राणः" इति
' वेद ' उपास्ते । तस्य कर्मानधिकृतस्यापि ' तद् एतत् ' प्राणदर्शनं केवलमपि ' लोकजिदेव ' लोकसाधनमेव ।
' न ह एवालोक्यताथै ' अलोकत्वाय ' आशाऽस्ति ' आशंसनं प्रर्थना नैवास्ति । तथा चोपासनासहितं कर्म सकृ-
देवानुष्ठितं सन् अदृष्टद्वारा फलसाधनम् । केवलोपासनं तु नैरन्तर्येण असकृदनुष्ठितं तत्साधनमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाञ्चकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यंदिनशाखोप-
निषद्बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां आद्ये मधुकांडे प्रथमेऽध्याये
प्रथममुद्गीयब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ । (४) १ । १ ॥

एवं ज्ञानकर्मण्यां समुचिताम्यां प्रजापतित्वव्याप्तिर्याख्याता । इदानीं अस्य प्रजापतेः फलभूतस्य जग-
त्सर्जनस्थितिसंहारेषु स्वातंत्र्यादिविभूत्युपवर्णनेन तं स्तोतुं ज्ञानकर्मणोर्वैदिकयोः फलोत्कर्षो वर्णयितव्य
इत्येवमर्थ आत्मैवेदमुग्रऽ आसीदिति पुरुषविधब्राह्मणमारभ्यते—वक्ष्यमाणब्रह्मविद्याऽधिकारहेतुभूतवैराग्यो-

स यत्पूर्वोऽस्मात्सर्वस्मात् । (त्सु) सुर्वान्पाप्मनुऽऔपत्तस्मात्पुरुष-
ऽओषति ह वै स तुं योऽस्मात्पूर्वो ब्रुषति सुऽएवम्बुद ॥ २ ॥

सोऽबिभेत् । (तु) तस्मादेकाकी विभेति सु हायमीक्षाञ्चके यन्मुदन्य-
त्रास्ति कस्माद्ब्रु विभेमीति तुतऽएवास्य भयुम्भीयाय कस्माद्ब्रुचभेष्य-
द्वितीयाद्वै भयुम्भवति ॥ ३ ॥

स यत्पूर्वोऽस्मात्सर्वस्मात्सर्वात्पाप्मन औषत् । तस्मात्पुरुषः । औषति ह वै सतम् । योऽस्मा-
त्पूर्वो ब्रुषति । य एवं वेद ॥ २ ॥

सोऽबिभेत् । तस्मादेकाकी विभेति । स हायमीक्षाञ्चके । यन्मुदन्यत्रास्ति । कस्माद्ब्रु विभेमीति ।
तत एवास्य भयं वीयाय । कस्माद्ब्रि अभेष्यत् । द्वितीयाद्वै भयं भवति ॥ ३ ॥

त्पादनाय । आत्मैवेति । तत्रात्मशब्देन प्रजापतिः प्रथमोऽण्डजः शरीरी वैदिकज्ञानकर्मफलभूतोऽभिधीयते ।
' इदं ' दृश्यमानं शरीरभेदजातं तेन प्रजापतिशरीरेणाविभक्तं ' अग्रे ' शरीरान्तरोत्पत्तेः प्राक् ' आत्मैवासीत् ' ।
कस्यात्मनोऽत्र ग्रहणमित्यत आह-पुरुषविध इति । ' पुरुषविधः ' पुरुषाकारः शिरःपाण्यादिलक्षणो मन्वादीनां
स्रष्टा विराड्- ' सः ' प्रथमः संभूतः ' अनुवीक्ष्य ' कोऽहं किंलक्षणो वाऽस्मीति अन्वालोच्य ' आत्मनः '
स्वशरीरात् ' अन्यत् ' वस्तुन्तरं ' नापश्यत् ' न ददर्श । केवलं तु आत्मानमेव सर्वत्रात्मानमपश्यत् । आलो-
चनकार्यमाह-सोऽहमिति । पूर्वजन्मश्रौतविज्ञानसंस्कृतसाधकावस्थप्रजापतिवत् फलावस्थोऽपि विराडात्मा ' सः
अहमस्मि ' सर्वात्मा ' इत्यग्रे ' प्रथमं ' व्याहरत् ' व्याहृतवान् यस्मात् ततस्तस्मात् ' अहनामाऽभवत् ' ।
यस्मात्कारणात्प्रजापतावेवं वृत्तं तस्मात्तत्कार्यभूतोऽपि लोकः ' एतर्हि ' एतस्मिन्नपि काले ' आमन्त्रितः '
कस्त्वमिति पृष्टः- ' अहमयमित्येवाग्रे ' प्रथममुक्त्वा कारणात्माभिधानेनात्मानमभिसंधाय-अथानन्तरं अन्यद्विशेष-
पिण्डाभिधानं- ' यदस्य ' पुरुषस्य मातापितृकृतं देवदत्तो यज्ञदत्त इति वा नाम भवति तन्नाम ' प्रवृत्ते '
कथयति ॥ १ ॥

एवमुपासनार्थं प्रजापतेरहं नामोक्त्वा इदानीं पुरुषनामनिर्वचनमाह-सु यदिति । ' सः ' प्रजापतिः पूर्व-
स्मिन् जन्मनि साधकावस्थायां सम्यक्कर्मज्ञानभावनाऽनुष्ठानैरहमहमिकया अस्मात्प्रजापतित्वप्रतिपित्सुसमुदाया-
त्सर्वस्मात् ' पूर्वः ' प्रथमः सन् सम्यक्कर्मार्थानुष्ठानैः कृत्वा असङ्गाज्ञानलक्षणान् ' सर्वान् पाप्मनः ' प्रजा-
पतित्वप्रतिबन्धकारणभूतान् यद्यस्मात् औषददहत् तस्मात्पुरुषः । एतद्गुणविज्ञानफलमह-औषतीति ।
प्रजापतिवत् अन्योऽपि ' यः ' कश्चित्, ' एवं वेद ' पुरुषगुणः प्रजापतिरहमस्मीति उपास्ते । ' स वै ' सोऽपि
' औषति हतं ' दहयेव अभिमनयेव । तं कं ? ' यः ' अस्मादेवंभूतोपासकात् ' पूर्वः ' प्रथमः सन् प्रजापत्या-
त्वमात्मनः ' ब्रुषति ' भवितुमिच्छति तमित्यर्थः ॥ २ ॥

यदिदं स्तोतुमभिप्रेतं प्राजापत्यलक्षणं ज्ञानकर्मफलं तदपि नैव संसारविषयमत्यक्रामत् इतीममर्थं प्रदर्श-
यिष्यन्नाह-सोऽबिभेदिति । योऽयं प्रथमः शरीरी पुरुषविधो व्याख्यातः- ' सः ' प्रजापतिः अविभेद्वीतवान् ।
अहमेकाकी कोऽपि मां हनिष्यतीति आत्मनाशविषयविपरीतज्ञानवच्चात् भयं प्राप्तवान् इति अत्र कार्यगतेन

स वै नैव रेमे । तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छत्सु हैतावानास
यथा स्त्रीपुमाँसौ सम्परिष्वक्तौ ॥ ४ ॥

सऽइमेवात्मानं द्वेधाऽपातयत् । (तु) ततः पतिश्च पत्नी चाभवता-
न्तस्मादिदमर्द्धवृगलमिव स्वऽडति ह स्माह ब्राह्मणवल्क्यस्तुस्मादयुमा-
काशुः स्त्रिया पृथ्वीतऽ एव ताँसु समभवत्ततो मनुष्याऽअजायन्तु ॥ ५ ॥

स वै नैव रेमे । तस्मादेकाकी न रमते । स द्वितीयमैच्छत् । स हैतावानास । यथा स्त्रीपुमाँसौ
संपरिष्वक्तौ ॥ ४ ॥

स इममेवात्मानं द्वेधाऽपातयत् । ततः पतिश्च पत्नी चाभवताम् । तस्मादिदमर्द्धवृगलमिव स्वः ।

भयलिङ्गेन कारणेन प्रजापतौ तदप्युन्नेयमित्याह—तस्मादिति । यस्मादयं पुरुषविधः शरीरकारणवान् आत्मनाश-
विपरीतदर्शनवत्वात् प्रजापतिरविभेत् तस्मादेकाकित्वाविशेषात् अद्यतनोऽप्येकाकी स्वविनाशमाशङ्क्य 'विभेति' ।
यथा अस्मदादिभी रज्जुस्थाण्वादौ सर्पपुत्रादिभ्रमजनितभयनिवृत्तये विचारेण तत्त्वज्ञानं संपाद्यते । तथा प्रजा-
पतिरपि भयस्य तद्वेतोश्च विपरीतप्रियो ध्वस्तिहेतुं तत्त्वज्ञानं विचार्य संपादितवान् इति । अतोऽयस्य संसारांत-
र्भूतत्वमित्याशयेनाह—स हेति । 'ह' किल 'सोऽयं' प्रजापतिः 'ईशाब्रके' विचारयामास । कथं—यद्यस्मात्
मन्मतः—अन्यदात्मव्यतिरेकेण वस्वन्तरं प्रतिद्वंद्वीभूतं 'नास्ति' । तस्मादहं प्रत्यक्षचैतनाद्वितीयब्रह्मरूपः—
'कस्मान्नु विभेमि' इति । एवं विचारोत्पन्नफलमाह—तत इति । 'तत एव' यथाभूताद्वितीयात्मदर्शनादेव
'अस्य' प्रजापतेर्भयं सकारणं 'वीयाय' विस्पष्टं गतवत् । तस्य प्रजापतेर्यद्वयं तत्केवलाविद्यानिमित्तमेव
परमार्थदर्शने अनुपपन्नमित्याह—कस्मादिति । 'द्वितीयाद्' द्वितीयादेव 'भयं भवति' । न तु स्वस्मात् स्वस्य
भयम् । द्वितीयं च वस्वन्तरं अविद्याप्रत्युपस्थापितमेव । न हि अदृश्यमानं द्वितीयं भयजन्महेतुः । "तत्र को मोहः
कः शोकः एकत्वमनुपश्यतः"—(वा. सं. अ. ४० कं. ७) इति मंत्रवर्णात् । "मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतम्पर-
मार्थतः" । इति माण्डूक्यश्रुतेश्च । तत्त्वज्ञाने सति अज्ञानाभावात् तन्मूलद्वैतदर्शनानुपपत्तेः । अयं 'कस्माद्वयमे-
ष्यत्' कुतो हि भीतिमलभ्यत । परमार्थनिरूपणावस्थायां न कुतश्चिद्वितीयावस्थित्यर्थः ॥ ३ ॥

एवं प्रजापतेर्भयायाविष्टत्वेन संसारान्तर्भूतत्वमुक्तम् । इदानीं तत्रैवास्त्याविष्टत्वं हेत्वन्तरमाह—स वै नैवेति ।
'स वै' प्रजापतिः 'नैव रेमे' रतिं नान्वभवत् अस्त्याविष्टोऽभूत् अस्मदादिवदेव यतः । तस्मादाधुमिकोऽपि
एकाकित्वादिधर्मवत्त्वादेव 'एकाकी' असहायः सन् 'न रमते' रतिं नानुभवति । रतिर्नाम इष्टार्थसंयोगजा
क्रीडा तत्प्रसङ्गिन इष्टवियोगात् मनस्याकुलीभावाद्ऽरतिरित्युच्यते । अस्त्याविष्टस्य प्रजापतेः तन्निरसनोद्योग-
प्रकारमाह—स द्वितीयमिति । 'सः' प्रजापतिः द्वितीयं अस्त्यपनोदसमर्थं स्त्रीवस्तु 'ऐच्छत्' इष्टवान् ।
तस्य चैव स्त्रीविषयं गृह्यतोऽतिविषयासक्तस्य स्त्रियां परिष्वक्तस्येव आत्मन्यभिमाने संजाते 'सः ह' प्रजापतिः
तेनैवाभिमानेन सत्यसङ्कल्पत्वात्—'एतावान्' एतावत्परिमाणः 'आस' बभूव । कियत्परिमाण इत्यपेक्षया-
माह—यथेति । यथा लोके 'स्त्रीपुमाँसौ' अस्त्यपनोदनाय 'सम्परिष्वक्तौ' अन्योऽन्यं गाढमालिङ्गितौ यत्परि-
माणौ स्यातां तथा तत्परिमाणो बभूवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

'सः' विराडात्मा विराट्स्वरूपानुपमर्द्धेनैव 'इमं' परिष्वक्तस्त्रीपुंसपरिमाणमात्मानं शरीरं एतावत्परिमाणं

सो हेयमीक्षाञ्चक्रे । कथञ्चु माऽऽत्मनऽएव जनयित्वा सुम्भवति हुन्त
तिरोऽसानीति ॥ ६ ॥

सा गौरभवत् । (वृ) वृषभऽदुतरस्ताथ सुमेवाभवत्ततो गावो-
ऽजायन्त ॥ ७ ॥

इति ह स्माह याज्ञवल्क्यः । तस्मादयमाकाशः स्त्रिया पूर्यत एव । तां समभवत् । ततो मनुष्या
अजायन्त ॥ ६ ॥

सा उ ह इयमीक्षाञ्चके । कथं नु मा आत्मन एव जनयित्वा संभवति । हंत ! तिरः असा-
नीति ॥ ६ ॥

सा गौरभवत् । वृषभ इतरः । तां समेवाभवत् । ततो गावोऽजायन्त ॥ ७ ॥

‘ द्वेधा अपातयत् ’ द्विप्रकारं पातितवान् । इममेवेत्यवधारणात् सशब्देन कर्तृतया विराड्ग्रहणमविरुद्धम् ।
क्षीरस्य सर्वोपमर्दनेन दधिभावापत्तिवत् न विराट् सर्वोपमर्दनेन एतावानास । किं तर्हि ? आत्मना व्यवस्थितस्यैव
विराजः सत्यसङ्कल्पत्वात् आत्मव्यतिरिक्तं तु परिष्वक्तस्त्रीपुंसपरिमाणं शरीरान्तरं बभूवेति तद्विधाकरणे कर्मेति
बोध्यम् । ततस्तस्मात्पातनात् पतिर्मन्वाख्यः ‘ पत्नी च ’ शतरूपाख्या चाभवतां बभूवतुः । लोकप्रसिद्धयो-
र्दपत्योरुक्ते निर्वचने लोकानुभवमनुकूलयति-तस्मादिति । यस्मात्पतिपत्न्यावेकशरीरविभक्ते । तस्मात् ‘ स्वः ’
स्वस्यात्मनः ‘ इदं ’ शरीरं प्राक् छयुद्ग्रहणात् ‘ अर्द्धवृगलमिव ’-वृगलं विदलं-अर्द्धं च तत् वृगलं च-
अर्द्धवृगलम् । शुक्त्यादिविभागवत् अर्द्धविदलमेवेत्यर्थः ॥

अत्रामियुक्तसम्भतिमाह-इति हेति । यज्ञस्य वल्को वक्ता यज्ञवल्कः तस्यापत्यं याज्ञवल्क्यो देवरातिर्नामा
ब्रह्मणो वाऽपत्यमित्यर्थः । सः ‘ ह ’ किल इतीत्थं ‘ आह ’ स्मोक्तवान्, द्वेधा पातने सति एको भागः पुरुषः
अपरस्तु स्त्रीति । अत्रैव हेत्वंतरमाह-तस्मादयमिति । यस्मादुद्ग्रहणात्प्राक् अवस्थायां ‘ अयमाकाशः ’ पुरुषार्द्धं
छयर्द्धं शून्यः असंपूर्णो वर्तते-तस्मात् पुनः उद्ग्रहणादनन्तरं स्त्रिया प्राप्तछयर्द्धेनेतरो भागः ‘ पूर्यत एव ’ । यथा
विदलार्द्धोऽसंपूर्णः संपुटीकरणेन पुनः संपूर्णः क्रियते तद्वदिति ॥

अथ मिथुनद्वारिकां सृष्टिमाह-तां समभवदिति । स प्रजापतिर्मन्वाख्यः शतरूपाख्यामात्मनो दुहितरं पत्नी-
त्वेन कल्पितां ‘ समभवत् ’ मिथुनभावमुपगतवान् । ततस्तस्मात् तथाविधोपगमनात् ‘ मनुष्याः ’ अजायन्तो-
त्पन्ना इत्यर्थः ॥ ६ ॥

इदानीं गवादिसृष्टिं प्रस्तौति-सो हेयमिति । ‘ सेयं ’ शतरूपा ‘ उ ह ’ किल “ न सगोत्रां समानप्रवरां
भार्यां विदेत ” इति दुहितृगमने स्मार्तं प्रतिषेधमनुस्मरंतीक्षाञ्चके विचारयामास । कथं न्विदमकृत्यं-यत् ‘ मा ’
मां ‘ आत्मनः ’ स्वस्मादेव जनयित्वोत्पाद्य संभवत्युपगच्छति यद्यपि अयं निर्घृणः स्मार्तं प्रतिषेधमस्मरन् मां न
मुञ्चति । अहं तु तं स्मरंती ‘ हंत ’ इदानीं ‘ तिरोऽसानि ’ जात्यन्तरेण तिरोभूता भवानीति ॥ ६ ॥

एवं विचार्य ‘ सा ’ शतरूपा ‘ गौरभवत् ’ । उत्पाद्यप्राणिकर्ममिश्रोयमानायाः शतरूपायाः मनोश्च पुनः
सैव मतिरभवदिति बोध्यम् । ‘ इतरः ’ मनुः ‘ वृषभः ’ भूत्वा ‘ तामेव ’ गां ‘ समभवत् ’ पूर्ववत्संभोगं कृत-
वान् । ततस्तस्माद्गौरवृषभसंबंधात् ‘ गावोऽजायन्त ’ ॥ ७ ॥

वृड्वेतृराऽभवत् । (६) अश्ववृषऽइतरो गर्दभीतरा गर्दभऽइतर-
स्ताथ सुमेवाभवत्ततऽएकशफमजायत ॥ ८ ॥

(ता) अजेतराऽभवत् । (७) वस्तऽइतरोऽविरितरा मेपऽइतरस्ताथ
सुमेवाभवत्ततोऽजावयोऽजायन्तैवमेव यदिदं किञ्च मिथुनमा पिपीलि-
काभ्यस्तत्सर्वमसृजत ॥ ९ ॥

सोऽवेत् । (८) अहम्वाव सृष्टिरस्म्यहुथुं हीदथुं सर्वमसृक्षीति ततः
सृष्टिरभवत्सृष्ट्याथुं हास्यैतस्याम्भवति सुऽएवम्वेद ॥ १० ॥

वड्वेतराऽभवत् । अश्ववृष इतरः । गर्दभीतरा । गर्दभ इतरः । तां समेवाभवत् । तत एक-
शफमजायत् ॥ ८ ॥

अजेतराऽभवत् । वस्त इतरः । अविरितरा । मेप इतरः । तां समेवाभवत् । ततोऽजावयो-
ऽजायन्त । एवमेव यदिदं किञ्च मिथुनमा पिपीलिकाभ्यः तत्सर्वमसृजत ॥ ९ ॥

सोऽवेत् । अहं वाव सृष्टिरस्मि । अहं हीदं सर्वमसृक्षीति । ततः सृष्टिरभवत् । सृष्ट्यां हास्यै-
तस्यां भवति । य एवं वेद ॥ १० ॥

‘ इतरा ’ शतरूपा ‘ वडवा ’ अश्वा अभवत् । ‘ इतरः ’ मनुः अश्ववृषोऽभवत् । अश्वश्चासौ वृषश्च अश्व-
वृषः प्रजननसमर्थोऽश्व इत्यर्थः । ‘ इतरा ’ शतरूपा ‘ गर्दभी ’—‘ इतरः ’ मनुः—‘ गर्दभः ’ ‘ अभवदिति
प्रत्येकं संबन्धः । ‘ तामेव ’ वडवां गर्दभीं च ‘ समभवत् ’ ततो वडवाऽश्वसंयोगात् गर्दभीगर्दभसंयोगात् गर्दभा-
श्वाजातीययोर्दोषत्वाच्च एकशफमेकबुरं अश्वाश्चतरगर्दभोऽख्यं त्रयमजायत ॥ ८ ॥

‘ इतरा ’ शतरूपाऽजाऽभवत् ‘ इतरः ’ मनुः वस्तश्छागः । ‘ इतरा ’ शतरूपा ‘ अविः ’—‘ इतरः ’ मनु-
र्मेघः तामेवाजामविं च ‘ समभवत् ’ । ततस्तस्मात्संभवनादजावयः अजाश्च अवयश्च अजावयः जातिविशेषाः
‘ अजायन्त ’ । विशेषाणामान्त्यात् प्रत्येकमुपदेशासंभवं मन्वानस्तिर्यक्सृष्टिं संक्षिप्योपसंहरति—एवमेवेति ।
‘ यदिदं किञ्च ’—यत्किञ्चेदं ‘ मिथुनं ’ स्त्रीपुंसलक्षणं द्वंद्वं ‘ आ पिपीलिकाभ्यः ’ पिपीलिका अभिव्याप्य
‘ तत्सर्वं ’ जगत् ‘ एवमेव ’ पशुन्यायेनैव ‘ असृजत ’ सृष्टवानित्यर्थः ॥ ९ ॥

वक्ष्यमाणान्निसोमेन्द्रादिसृष्टिं सिद्धवत्कृत्य सर्वां सृष्टिमुपसंहरति—सोऽवेदिति । ‘ सः ’ प्रजापतिरिदं सर्वं जगत्
सृष्ट्वा अवेदवगतवान् । कथं ? ‘ अहं वाव सृष्टिरस्मि ’ । सृज्यत इति सृष्टिः । यन्मया सृष्टञ्जगत् मद्भेदवादह-
मेवास्मि—न मत्तो व्यतिरिच्यते कर्तृक्रिययोर्भेदोपचारादिति भावः । इदं सृष्टं जगदहमेव कुत इत्यत आह—अहं
हीति । ‘ हि ’ यस्मात् ‘ इदं ’ सर्वं जगत् ‘ अहमेवासृक्षि ’—इति सृष्टिशब्देनात्मानमेवाभ्यधात्प्रजापतिः ।
ततस्तस्मात्प्रजापतिः ‘ सृष्टिरभवत् ’ सृष्टिमामा वभूव । सृष्टुरेतद्गुणविदः फलमाह—सृष्ट्यां हीति । एवं
प्रजापतिवत् अन्योऽपि ‘ यः ’ कश्चित् साध्यात्माऽभिभूताविदेवजगदहमेवास्मीति स्वात्मनोऽनन्यत्वेन वेदो-
पास्ते । अस्योपासकस्य ‘ एतस्यां सृष्ट्यां ’ एतस्मिन् जगति ‘ ह ’ खलु सृष्टृत्वं भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

(दा) अथेत्यभ्यमन्यत् । (त्स) स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्याञ्चाग्निमसृजत
तस्मादेतदुभयमलोमकमन्तरतोऽलोमका हि योनिरन्तरतः ॥ ११ ॥

(स्त) तद्यदिदमाहुः । (र) अमुं यजामुं यजेत्येकैकन्देवमेतस्यैव
सा विसृष्टिरेषुऽउ ह्येव सर्वे देवाः ॥ १२ ॥

(५) अथ युत्किञ्चेदमार्द्रम् । (न्त) तद्वेतसोऽसृजत तदु सोमऽएवा-
वद्वाऽइदं सुर्वमुन्नञ्चैवान्नादुश्च सोमऽएवान्नमग्निरन्नादुः ॥ १३ ॥

अथेत्यभ्यमन्यत् । स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां चाग्निमसृजत । तस्मादेतदुभयमलोमकमन्तरतः ।
अलोमका हि योनिरन्तरतः ॥ ११ ॥

तद्यदिदमाहुः । अमुं यजामुं यजेति एकैकं देवम् । एतस्यैव सा विसृष्टिः । एष उ ह्येव
सर्वे देवाः ॥ १२ ॥

अथ यत्किञ्चेदमार्द्रम् । तद्वेतसोऽसृजत । तदु सोमः । एतावद्वा इदं सर्वम् । अन्नं चैवान्नादश्च ।
सोम एवान्नम् । अग्निरन्नादः ॥ १३ ॥

एवमुप्राह्वसृष्टिमुक्त्वा अनुप्राह्वसृष्टिं प्रस्तौति—अथेतीति । अथशब्दोऽनुप्राह्वसर्गान्तर्गतर्यर्थः । इति-
शब्दो मयनप्रकाराभिनयप्रदर्शनार्थः । मुखे हस्तौ निक्षिप्य ' अभ्यमन्यत् ' आभिमुख्येन मन्यनमकरोत् । एवं
मुखं हस्ताभ्यां मथित्वा स प्रजापतिः ' मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां च ' योनिभ्यां ' अग्निं ' ब्राह्मणजातेरनुग्रहकर्तारं
' असृजत ' सृष्टवान् । मुखादेः अग्निं प्रति योनिवत् गमकमाह—तस्मादेतदुभयमिति । यस्मादाहकस्याग्नेर्हस्तौ मुखं च
एतदुभयं योनिः ' तस्मादेतदुभयमपि ' अन्तरतोऽन्यन्तरे ' अलोमकं ' लोमवजितम् । अलोमकेति । या हि स्त्रीणां
' योनिः ' सा ' हि अन्तरतोऽलोमका '—इत्येतस्मान्यादुभयस्यास्याग्निधोनिवत् । तथा ब्राह्मणोऽपि मुखादेव
जज्ञे प्रजापतेः । तस्मादेकयोनित्वात् ज्येष्ठेनेवानुजोऽनुगृह्यते अग्निना ब्राह्मणः । तस्माद्ब्राह्मणोऽग्निदेवत्यो मुख-
वीर्यश्च इति श्रुतिस्मृतिसिद्धम् ॥ ११ ॥

क्षत्रादिदेवतासर्गमिहानुक्तं वक्ष्यमाणमपि उक्तवदुपसंहरति सृष्टिसाकल्यानुकार्यं । सृष्टस्य सृष्टुरन्यत्वात्
सृष्टं प्रजापतिरेव इत्युक्तार्थस्य श्रुत्यभिप्रायेण अविद्वन्मतं निदितुमुपन्यस्यति—तद्यदिदमिति । तत्तत्र कर्मप्रकरणे
केवलयाज्ञिकाः यागकाले यदिदं वचः ' आहुः ' ' अमुं ' अग्निं यज—अमुमिन्द्रं ' यज '—इत्यादि । नामशस्त्रस्तोत्र-
कर्मादिभिन्नत्वात् भिन्नमेवाग्न्यादिदेवमेकैकमन्यमाना आहुरित्यभिप्रायः । तत्र तथा विद्यादिति वाक्यशेषः ।
एतस्यानादरणीयत्वे हेतुं वदन् अनुप्राह्वसृष्टिमुपसंहरति—एतस्यैवेति । यस्माद्यः सर्वो देवभेदः एतस्यैव
प्रजापतेरेव ' सा विसृष्टिः ' । ' उ ' पुनः । हीत्यवधारणे । ' एषः ' प्रजापतिः प्राण एव ' सर्वे देवाः ' ।
नान्यदेवताऽन्तरमस्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

एकस्यैव प्रजापतेः द्विधोपास्यत्वाय अग्निसर्गमुक्त्वा अन्नसर्गमाह—अथ यत्किञ्चेदमिति । अथाग्निसर्गा-
न्तरं यत्किञ्चेदं लोके ' आर्द्र ' द्रवात्मकं तत्प्रजापतीं रेतस आत्मनो बीजादसृजत सृष्टवान् । द्रवात्मकश्च

सैषा ब्रह्मणोऽतिसृष्टिः । (ख्य) यच्छ्रेयसो देवानसृजताथ यन्मृत्यः
सन्नमृतानसृजत तस्मादतिसृष्टिरतिसृष्ट्याथ ह्यस्यैतस्यां भवति स्रु-
एवम्बुद ॥ १४ ॥

तुद्धेदन्तर्ह्यव्याकृतमासीत् । (जु) तुन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतासौ-
नामाऽयमिदंरूपऽडति तदिदमुपेतुर्हि नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियते-
ऽसौनामाऽयमिदंरूपऽडति ॥ १५ ॥

सैषा ब्रह्मणोऽतिसृष्टिः । यत् श्रेयसो देवानसृजत । अथ यन्मृत्यः सन्नमृतानसृजत । तस्माद-
तिसृष्टिः । अतिसृष्ट्यां ह्यस्यैतस्यां भवति । य एवं वेद ॥ १४ ॥

तत् ह इदं तर्हि अव्याकृतमासीत् । तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत । असौनामाऽयम् इदंरूप
इति । तदिदमुपेतुर्हि नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियते । असौनामाऽयम् इदंरूप इति ॥ १५ ॥

सोमः । तस्माद्यदाद्रं प्रजापतिना रेतसः सृष्टं तदु सोम एव । सृष्टव्यांतरशंकां वारयति—एतावद्वा इदं सर्वमिति ।
' इदं सर्व ' इत्यमानं जगत्—' एतावद्वा ' एतावदेव । कियत् । ' अन्नं चैवान्नादश्च ' नातोऽधिकम् । कस्य
सोमत्वमभित्वं चेत्यपेक्षायामाह—सोम एवान्नमिति । यद्यत्तेऽन्नं तदेव सोमः । य एवान्नादः सोऽग्निरिव ।
अर्थबलाद्धि अवधारणम् अग्निरपि चकोरपक्षिणं प्रति अन्नत्वदर्शनात्—अद्विरयमानत्वदर्शनाच्च । सोमस्यापि कचित्
इज्यमानतया अतृत्वावगमाच्च अग्निरपि संहार्यश्चेत्—सोम एव । सोमोऽपि संहर्ता चेदग्निरिवेत्यर्थः ॥ १३ ॥

अनुग्राहकदेवसृष्टिं सृष्ट्वा तदुपासकस्य फलोक्त्यर्थे आदौ देवसृष्टिं स्तौति—सैषेति । ' सा एषा ' सृष्टिः
' ब्रह्मणः ' प्रजापतेः ' अतिसृष्टिः ' आत्मनोऽप्यधिकतरा । का सा इत्यत आह—यच्छ्रेयसो देवानसृज-
तेति । ' यत् ' यस्मात् ' श्रेयसः ' प्रशस्यतरात् आत्मनः सकाशात् ' देवानसृजत ' । तस्मात्सैषा देवसृष्टि-
रतिसृष्टिः । ननु—अभिर्भुङ्क्ष्यादि (वा. सं. अ. ३ कं. १२) श्रुतेः अग्न्यादयोऽस्यावयवाः—तत्कथं तत्सृष्टिस्ततोऽप्य-
तिशयवतीत्याशङ्क्य प्रजापतेर्यजमानावस्थापेक्षया देवसृष्टेरुत्कृष्टत्ववचनमविरुद्धमित्याशयेन परिहर्तुमाह—अथ
यन्मृत्यः सन्नमृतानसृजतेति । ' अथ ' यद्यस्मात् यजमानावस्थः प्रजापतिर्मर्त्यो मरणधर्मा सन् अमृतान-
मरणधर्मिणो देवान् कर्मज्ञानवद्भिना सर्वान् त्वस्य पाप्मनः ओषित्वा ' असृजत ' । तस्मादियं देवसृष्टिरति-
सृष्टिः उत्कृष्टज्ञानकर्मणोः फलमित्यर्थः । एतादृशः प्रजापत्युपासकस्य फलमाह—अतिसृष्ट्यां हेति । य एवं
सृष्ट्यात्मा प्रजापतिरहमेवेति वेद । अस्योपासकस्य ' एतस्यामतिसृष्ट्यां ' देवादिप्रपञ्चे—' ह ' किल भवति ।
प्रजापतिवत् सृष्टृत्वं इति शेषः ॥ १४ ॥

एतावतोक्तस्य व्याकृतस्य जगतः अव्याकृतावस्थां वीजभूतां—सवीजसंसारोद्धरणायाह—तद्धेदं तर्हीति ।
तदिदं व्याकृतं जगत् ' तर्हि ' तदा उत्पत्तेः प्राक्काले अव्याकृतमनभिव्यक्तनामरूपं—' ह ' किल—आसीद्विभूव ।
तदव्याकृतं जगत् ' नामरूपाभ्यां ' नाम्ना रूपेण च स्वयमेव ' व्याक्रियत ' । व्याक्रियत—इति कर्मकर्तुः
प्रयोगात् आत्मनैव विस्पष्टं नामरूपविशेषावधारणमर्यादं व्यक्तिभावमापद्यत । तदेव स्पष्टयति—असौनामेति ।

सुऽएषुऽइह प्रविष्टः। (वृऽआ) आ नखाग्रेभ्यो यथा क्षुरः क्षुरधानेऽव-
हितः स्याद्विश्वम्भरो वा विश्वम्भरकुलाये तत्र पश्यन्त्यकृत्स्नो हि सः॥ १६॥

(सु) प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति । वृदन्वाक्पश्यंश्चक्षुः शृण्वन् श्रोत्र-
मन्वानो मनस्तान्यस्यैतानि कर्मणामान्येव स योऽतऽएकैकमुपास्ते न
स वेदाकृत्स्नो ह्येषोऽतऽएकैकेन भवति ॥ १७ ॥

स एष इह प्रविष्ट आ नखाग्रेभ्यः । यथा क्षुरः क्षुरधाने अवहितः स्यात् । विश्वम्भरो वा विश्व-
म्भरकुलाये । तं न पश्यति । अकृत्स्नो हि सः ॥ १६ ॥

प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति । वदन् वाक् । पश्यन् चक्षुः । शृण्वन् श्रोत्रम् । मन्वानो मनः ।
तान्यस्यैतानि कर्मणामान्येव । स यः अतः एकैकमुपास्ते न स वेद । अकृत्स्नो ह्येषः । अतः एकै-
केन भवति ॥ १७ ॥

अयं पुरुषादिपदार्थः असौनामा देवदत्तो यज्ञदत्त इति वा नामास्येत्यसौनामा । इदं शुक्रं कृष्णं वा रूपमस्येय-
साविदंरूप इत्येवं-व्याक्रियतेति संवन्धः । असौशब्दः श्रौतोऽतोऽव्ययत्वेन ज्ञेयः । अव्याकृतमेव व्याकृतात्मानां
व्यक्तं इत्येतत्पुनःप्रबुद्धदृष्टान्तेन स्पष्टयति-तदिदमप्येतर्हीति । 'तदिदं' सुतमव्याकृतं वस्तु 'एतर्हि' एतस्मि-
न्नपि काले नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियते । 'असौनामाऽयमिदंरूपः' इति उक्तार्थम् ॥ १६ ॥

तद्वेदमि (कं. १९) त्वत्र मूलकारणमुक्त्वा तन्नामरूपाभ्यामि (कं. १९) त्यादिना तत्कार्यमुक्तम् । इदानीं
तस्मिन् कार्यक्षेत्रः प्रवेशमाह-स एष इह प्रविष्ट इति । 'स एषः' सप्ता परमात्मैव 'इह' ब्रह्मादिस्तं वयंतेषु-
देहेषु अव्याकृते नामरूपे व्याकुर्वन् 'प्रविष्टः' । यथा जलादौ सूर्यादेः प्रतिबिम्बलक्षणः प्रवेशो दृश्यते तथाऽऽत्मनोऽपि
सृष्टे कार्ये काल्पनिकः प्रवेश इत्यर्थः । का पुनरस्य प्रवेशस्य मर्यादा इत्याशङ्क्याह-आ नखाग्रेभ्य इति ।
'आ नखाग्रेभ्यः' नखाग्रं मर्यादीकृत्य प्रविष्टः । नखाग्रमर्यादं हि आत्मनश्चैतन्यमुपलभ्यते । तत्र कथमिव
प्रविष्ट इत्याकांक्षापूर्वकं दृष्टान्तद्वयमुत्थापयति-यथेति । यथा लोके 'क्षुरधाने' क्षुरो धीयतेऽस्मिन्निति क्षुरधानं
तस्मिन् नापितोपस्कराधाने क्षुरः एकदेशे 'अवहितः' प्रवेशितोऽवस्थितः स्यात् (१) 'यथा वा जाठरत्वेन
विश्वस्य भ्रमणात् 'विश्वम्भरोऽग्निः' 'विश्वम्भरकुलाये' अग्न्याधारभूतकोशादिलक्षणे नीडे सर्वतो व्याप्याव-
स्थितः (२) तथाऽऽत्मा सामान्यतो विशेषतश्च सुषुप्त्यादौ देहं व्याप्य अवस्थित इत्यर्थः । इदानीं व्याकृता-
जगतः आत्मानं पृथक्कर्तुं-तत्र पश्यन्तीति वाक्यम् । 'तं' प्राणनादिक्रियाविशिष्टमात्मानं तत्रैव प्रविष्टं
संतं पश्यन्तोऽपि केवलं पूर्णमात्मानं 'न पश्यन्ति' नोपलभन्ते । तत्र प्राणनादिक्रियाविशिष्टस्यादर्शने हेतुमाह-
अकृत्स्नो हीति । 'हि' यस्मात् 'सः' प्राणनादिक्रियाविशिष्ट आत्मा 'अकृत्स्नः' असमस्तः असंपूर्ण इति
यावत् ॥ १६ ॥

कुतः पुनस्तस्याकृत्स्नत्वमित्यत आह-प्राणन्नेवेति । 'प्राणन्नेव' प्राणनक्रियामेव कुर्वन्नात्मा 'प्राणो नाम'
प्राणाभिधानो भवति । नान्यां क्रियां कुर्वन्, प्राणीतीति व्युत्पत्तेः । 'वदन्' वदनक्रियां कुर्वन्नात्मा 'वाक्' वक्तीति

(त्या) आत्मेत्येवोपासीत । (ता) अत्र ह्येते सर्वे एकं भवन्ति
तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य यदयमात्माऽनेन ह्येतत्सर्वं भवेद् यथा ह वै
पदेनानुविन्देदेवुक्तीति १७ श्लोकम्विन्दते यऽएवमेवेद् ॥ १८ ॥

आत्मेत्येवोपासीत । अत्र ह्येते सर्वे एकं भवन्ति । तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य । यदयमात्मा ।
अनेन ह्येतत्सर्वं वेद । यथा ह वै पदेनानुविन्देत् । एवं कीर्तिं श्लोकं विन्दते । य एवं वेद ॥ १८ ॥

व्युत्पत्तेः । प्राणनवदनाभ्यामनूक्तकर्मैन्द्रियव्यापार उपलक्ष्यते । 'पश्यन्' दर्शनक्रियां कुर्वन् आत्मा 'चक्षुः'—
चष्टे इति व्युत्पत्तेः । 'शृण्वन्नात्मा' 'श्रोत्रं' शृणोतीति व्युत्पत्तेः । दृष्टिश्रुतिभ्यां अनूक्तज्ञानेन्द्रियव्यापार
उपलक्ष्यते । 'मन्वानः' मननक्रियां कुर्वन्नात्मा 'मनः' मनुत इति व्युत्पत्तेः । तान्येतानि प्राणादिनामानि—
अस्यात्मनः 'कर्मनामान्येव' कर्मजानि नामान्येव पाचकपाठकादिवत् न वस्तुविषयाणि । अतो न
कृत्स्नवत्सवद्योतकानि । अकृत्स्नदर्शी नात्मदर्शीत्याह—स योऽत इति । 'स यः' अतोऽस्मात् प्राणनादिक्रिया
समुदायात् 'एकैकं' प्राणमिति वा चक्षुरिति वा विशिष्टं अनुपसंख्येतरविशिष्टक्रियात्मकमात्मानं मनसा
अयमात्मेति 'उपास्ते' चिंतयति—'स न वेद' न जानाति कृत्स्नमात्मानम् । कुत इत्यत आह—अकृत्स्नो
हीति । 'हि' यस्मात् एष आत्मा अतोऽस्मात् प्राणनादिसमुदायात् प्रविभक्तः 'एकैकेन' प्राणादिविशेषणेन
विशिष्टो 'भवति' । तस्मादकृत्स्नोऽसमस्तः इतरधर्मानुपसंहारात् । अकृत्स्नदर्शी तु न ब्रह्मात्मतत्त्व-
दर्शीत्यर्थः ॥ १७ ॥

कथं पुनर्ब्रह्मात्मतत्त्वदर्शीत्याकाङ्क्षापूर्वकं विद्यासूत्रमवतारयति—आत्मेत्येवोपासीतेति । यस्य प्राणादीनि-
विशेषणानि धान्युक्तानि स तानि सर्वाभ्यान्नुवन् आत्मेत्युच्यते । तं 'आत्मा इत्येवोपासीत' । न केनचि-
द्विशेषणेन विशिष्टमात्मानं चिंतयेदित्यर्थः । एवं हि असौ स्वेन वस्तुरूपेण गृह्यमाणः कृत्स्नो भवति । कृत्स्नत्वे
हेतुमाह—अत्र हीति । 'हि' यस्मात् अत्रास्मिन्निरुपाधिके आत्मनि 'एते सर्वे' प्राणनादिकर्मजनानामभिधेयाः
प्राणानुपाधिकृता विशेषाः 'एकं भवन्ति' अभिन्नतां प्रतिपद्यन्ते । जलसूर्यप्रतिविम्बभेदा इवादित्ये । तस्मा-
दात्मेत्येवोपासीत । ननु—अनात्मनोऽपि विद्यमानत्वात् कथमात्मन एवोपासने नियमविधानं क्रियते इत्यत
आह—तदेतदिति । 'अस्य सर्वस्य' अनात्मन्यदार्थस्य तदेतत्प्रकृतमात्मस्वरूपं 'पदनीयं' गमनीयं अन्वेषणीय-
मिति यावत् । नान्यत् । अस्य सर्वस्येति निर्द्धारणार्था षष्ठी । अस्मिन् सर्वस्मिन्नित्यर्थः । किं तत् ? 'यदयमात्मा'
यदेतदात्मतत्त्वम् । अथैव पदनीयत्वे हेतुमाह—अनेन ह्येतदिति । अनेनेतीयमित्यभावे तृतीया । अनेनात्म-
ज्ञानेन 'हि' यस्मात् सर्वमनात्मजातमन्यत् 'एतत्सर्वं' समस्तं 'वेद' जानाति । कथं ? पुनरेतत्पदनीय-
मित्यत आह—यथा ह वा इति । 'यथा ह वै' लोके गवादिखुराङ्कितो देशः पदमित्युच्यते । तेन पदेनान्विष्य-
माणो नष्टं विविक्षितं गोसुवर्णादिवस्तु अनुविन्देद्भवेत् । अयमनेन प्रकारेण श्रुत्यादिना आत्मनि लब्धे सर्वमनु-
लभते इत्यर्थः । इदानीं विज्ञानस्य गुणफलमाह—कीर्तिं श्लोकमिति । 'य एवं' यथोक्तं नामरूपानुप्रवेशेन
ख्यातिं गतं आत्मेत्यादिनामरूपाभ्यां प्राणनादिसंगतिं श्लोकं च प्राप्तवन्तमात्मानं 'वेद' । स तद्वदेव
'कीर्तिं' प्रख्यातिं 'श्लोकं' च मित्रैः सह संघातं 'विन्दते' लभते इत्यर्थः ॥ १८ ॥

तदेतत्प्रेयः पुत्रात् । (त्प्रे) प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सुर्वस्मादुन्तर-
तरं बुदयमात्मा सु योऽन्यमात्मनः प्रियुम्बुवाणुम्बूयात्प्रियुं रोत्स्य-
तीतीश्वरो ह तथैव स्यादात्मानमेव प्रियमुपासीत स बुऽआत्मानमेव
प्रियमुपास्ते न हास्य प्रियुम्प्रमायुकं भवति ॥ १९ ॥

तदाहुः । (र्बु) बुद्ब्रह्मविद्यया सुर्वम्भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते किमु
तद्ब्रह्मविद्यस्मात्तत्सुर्वम्भवादिति ॥ २० ॥

तदेतत्प्रेयः पुत्रात्, प्रेयो वित्तात्, प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मात् । अन्तरतरम्—यदयमात्मा । स योऽन्य-
मात्मनः प्रियं ब्रुवाणं ब्रूयात् । प्रियं रोत्स्यतीति । ईश्वरो ह । तथैव स्यात् । आत्मानमेव प्रिय-
मुपासीत । स य आत्मानमेव प्रियमुपास्ते । न हास्य प्रियं प्रमायुकं भवति ॥ १९ ॥

तदाहुः—यत् ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते । किमु तत् ब्रह्मवेत् ? यस्मात्त-
त्सर्वम्भवादिति ॥ २० ॥

कुतोऽन्यत्सर्वमनादृष्यात्मतत्त्वमेव विज्ञेयमित्याशंकायां लोकदृष्टिमवष्टय्याह—तदेतदिति । तदेतदात्मतत्त्वं
'पुत्रात्' प्रियत्वेन प्रसिद्धात् 'प्रेयः' प्रियतरम् । पुत्रो हि लोके प्रियः प्रसिद्धः । तस्मादपि प्रियतरमिति
निरतिशयप्रियत्वं दर्शयति । तथा 'वित्तात्' देवमानुषादपरोऽश्वज्ञानहिरण्यरत्नादेः 'प्रेयः' प्रियतरम् । तथा
पुत्रादेः अन्यस्मात्प्रियत्वेन प्रसिद्धात् 'सर्वस्मात्' प्रेयः 'प्रियतरम्' । तत्कस्मादात्मतत्त्वमेव प्रियतरं न प्राणा-
दीति । उच्यते—'अन्तरतरम्' वाङ्मात् पुत्रवित्तादेः प्राणपिण्डसमुदायो हि, अन्तरोऽन्तर आत्मनः सन्निकृष्टः
तस्मादप्यन्तरातिशयेनांतरमन्तरतरं 'यदयमात्मा' यदेतदात्मतत्त्वम् । यो हि लोके निरतिशयप्रियः स सर्व-
प्रयत्नेनोपलब्धव्यो भवति । तथा अयमात्मा सर्वलौकिकप्रियेभ्यः प्रियतमः । तस्मात्तल्लोके महान् यत्न
आस्थेय इत्यर्थः । ननु—अनात्मनोऽपि पुत्रवित्तादेः प्रियत्वमनुभूयते इति । कस्मात्पुनरात्मप्रियो-
पादानेनैव इतरहानं क्रियत इत्यत आह—स योऽन्यमिति । 'यः' कश्चिदात्मप्रियवादी 'सः' 'अन्यं'
अनात्मविषयं पुत्रादिकं 'आत्मनः' सकाशात् 'प्रियं ब्रुवाणं' प्रति 'ब्रूयात्' वदेत् । किं ? तत्र पुत्रादिलक्षणं
प्रियमभिमतं तर्हि मन्दोऽसि । यतस्तत्प्रियं 'रोत्स्यति' आवरणं प्राणधरोचं प्राप्स्यति विनश्यतीति यावत् ।
स कस्मादेवं ब्रवीतीत्यपेक्षायामाह—ईश्वरो हेति । यस्मादेवं वक्तुं असौ 'ईश्वरो ह' समर्थः पर्याप्त एव ।
तस्मादेवं वदेत् । कुतोऽस्येश्वरत्वमवगम्यते इत्याशंकायां यथार्थवादित्वादित्याह—तथैवेति । यस्मात्प्रियत्वेन
कथितमनात्मवस्तु विनश्यतीति यत्तेनोक्तं तत्तथैव स्यात् । अभिसंवाचेन भवेत् । यथाभूतार्थवादी हि सः—
तस्मादस्येश्वरत्वमवगम्यते । एवमनात्मनि अमुक्या प्रीतिरिति स्थिते फलितमाह—आत्मानमेवेति । तस्मादन्य-
प्रियमुज्झत्वा 'आत्मानमेव प्रियमुपासीत' चिन्तयेत् । तत्फलमाह—स य आत्मानमेवेति । अयोपासकस्य
'प्रियं' प्राणादिकं 'प्रमायुकं' प्रमरणशीलं 'ह' किल 'न भवति' इत्येतत्प्रियगुणफलविधानार्थं मुखस्य
फलस्य सर्वभावापत्तेर्वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ १९ ॥

“आत्मैवेवोपासीत” (क. १८) इति सूत्रिता ब्रह्मविद्या । यदर्थो कृत्स्नाऽप्युपनिषत् तस्यैतस्य सूत्रस्य

ऋद्म वाऽइदमग्रऽआसीत् । (त्रु) तदात्मानमेवावेदहम्ब्रह्मास्मीति
तस्मात्तत्सर्वमभवत्तद्यो यो देवानाम्प्रत्यबुध्यत सऽएव तदभवत्तथुर्षी-
णान्तुथा मनुष्याणाम् ॥ २१ ॥

ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् । तदात्मानमेवावेत्—“ अहं ब्रह्मास्मि ”—इति । तस्मात् तत्सर्वम-
भवत् । तत् यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत । स स एव तदभवत् । तथा ऋषीणाम् । तथा
मनुष्याणाम् ॥ २१ ॥

व्याचिख्यासुः श्रुतिः प्रयोजनाभिधित्सयोपोद्घातङ्करोति—तदाहुरिति । ‘ तदिति ’ अनंतरवाक्ये । अत्रेदित्यंतं
वक्ष्यमाणं वस्तु । ब्रह्म विविदिषवो नित्यनिरतिशयश्रेयः प्रतिपित्सवो ब्राह्मणा ‘ आहुः ’ । किमाहुरित्याह—यद्ब्रह्म-
विद्यया इति । यद्ब्रह्म परमात्मा तद्यथा वेद्यते सा ब्रह्मविद्या तथा ब्रह्मविद्यया ‘ सर्व ’ निरवशेषं—‘ भविष्यन्तः ’
सर्वात्मका भविष्याम इत्येवं ‘ मनुष्याः ’ यन्मन्यन्ते संभावयन्ति । मनुष्यग्रहणं विशेषतोऽधिकारिज्ञापनार्थम् ।
मनुष्या एव हि विशेषतः अभ्युदयनिःश्रेयससाधने अधिकृता इत्यभिप्रायः । तत्र विप्रतिषिद्धं वस्तु लक्ष्यते
अतः पृच्छामः—किमु तद्ब्रह्मेति । ‘ उ ’ इति प्रश्ने । ‘ तद्ब्रह्म ’ किं ? यस्य विज्ञानात् सर्वं भविष्यन्तः
‘ मनुष्या मन्यन्ते ’ । तद्ब्रह्म किमवेत् किमज्ञासीत् यस्माद्विज्ञानात् तद्ब्रह्म सर्वमभवत् इति त्रयः प्रश्नाः ।
तद्ब्रह्म किमात्मस्वरूपमतिरिक्तं वेति प्रथमः (१) । किं वा अवेत् इति स्वरूपं तदतिरिक्तं वा अज्ञासीदिति
द्वितीयः (२) । यस्मात्तत्सर्वमभवदिति सर्वभावापत्तिरपि किं विद्यमानैवाऽभिव्यज्यते नूतना बोधयते इति
तृतीयः (३) इत्यर्थः ॥ २० ॥

एतेषां प्रश्नानां क्रमेण सर्वदोषानागन्धितं प्रतिवचनमाह—ब्रह्म वा इदमिति । ‘ अत्रे ’ प्राक् प्रतिबोधा-
दपि ‘ इदं ’ शरीरस्थं प्रमात्रादिसाक्षिभूतं त्वंपदलक्ष्यं ‘ ब्रह्म वै ’ ब्रह्मैवासीत् । वैशब्दः अवधारणार्थः ।
तत् ब्रह्मविद्याविशिष्टतया अधिकारित्वेन व्यवस्थितम् । नास्ति त्वं संसारी । किंतु सकलवर्मरहितं चिदानंदैकरसं
ब्रह्मैवासि । इति दयालुना आचार्येण कथंचित्प्रतिबोधितं ‘ आत्मानमेव ’—‘ अहं ब्रह्म ’ प्रमात्रादिसाक्षि
अज्ञानायाद्यतीतं नेति नेति अस्थूलादिलक्षणं ‘ अस्मि ’ भवामि इत्येवमवेत् अज्ञासीत् । ‘ तस्मात् ’ एवं
विज्ञानात् तद्ब्रह्म ‘ सर्वमभवत् ’ । अब्रह्मारोपणाविद्यापगमात्तत्कार्यस्यासर्वत्वस्य निर्वृत्त्या स्वाभाविकं सर्वत्वं
प्राप्तवदित्यर्थः । “ यद्ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते ” इति यत्पृष्टं “ किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्त-
त्सर्वमभवदिति ” इति च तन्निर्णीतम् । ब्रह्मविद्यायां अग्निहोत्रादाविव मनुष्यत्वाद्यधिकारिविशेषणनियमो नास्ति,
इत्याह—तद्यो यो देवानामिति । तत्र ‘ देवानां ’ मध्ये ‘ यो यः ’ देवः ‘ प्रत्यबुध्यत ’ प्रतिबुद्भवान्
आत्मानं यथोक्तेन विधिना आत्मबोधनादेव ‘ स स एव ’ देवः तद्ब्रह्म सर्वात्मकमभवत् । न साधनान्तरेणेति ।
‘ तथा ऋषीणां तथा मनुष्याणां ’ मध्ये यो यः प्रत्यबुध्यत स स तद्ब्रह्म अभवदिति पूर्वेण संबंधः ॥ २१ ॥

(ननु) तद्वैतत्पश्यन्नुपिर्वामदेवः प्रतिपेदे । (देऽहं) अहम्मुनुरभवत् सूर्यश्च-
 श्रेति तदिदमुप्येतर्हि सुऽएवम्वेदाहम्ब्रह्मास्मीति सुऽइदं सूर्यम्भवति
 तस्य ह न देवाश्चनाभूत्याऽईशतऽआत्मा ह्येषां स भवत्यथ योऽन्या-
 न्देवतामुपास्तेऽन्याऽसुावृण्योऽहमस्मीति न सु वेद यथा पशुरेवत् सु
 देवानां यथा ह वै बहवः पशवो मनुष्यम्भुञ्ज्युरेवमेकैकः पुरुषो देवा-
 न्भुनक्त्येकस्मिन्नेव पशावादीयमानेऽप्रियम्भवति किमु बहुषु तस्मादे-
 षान्तन्न प्रियं युदेतन्मनुष्या विव्युः ॥ २२ ॥

तद्वैतत्पश्यन्नुपिर्वामदेवः प्रतिपेदे—“अहं मनुर्भवं सूर्यश्च”—(ऋ. सं. ४।१६।१) इति ।
 तदिदमुप्येतर्हि य एवं वेद । अहं ब्रह्मास्मीति । स इदं सर्वं भवति । तस्य ह न देवाश्चनाभूत्या
 ईशते । आत्मा ह्येषां स भवति । अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते । अन्याऽसौ । अन्योऽहमस्मीति । न
 स वेद । यथा पशुः । एवं स देवानाम् । यथा ह वै बहवः पशवो मनुष्यं भुञ्ज्युः । एवमेकैकः पुरुषो
 देवान् भुनक्ति । एकस्मिन्नेव पशावादीयमानेऽप्रियं भवति । किमु बहुषु ? तस्मादेषां तन्न प्रियम् ।
 यदेतन्मनुष्या विव्युः ॥ २२ ॥

अस्या ब्रह्मविद्यायाः सर्वभावापत्तिः कथमित्येतस्यार्थस्य दाढ्याय श्रुतिर्मनुमुदाहरति—तद्वैतत्पश्यन्निति ।
 तद्ब्रह्म ‘एतत्’ आत्मानमेव “अहं ब्रह्मास्मि” इति ‘पश्यन्’ एतस्मादेव ब्रह्मणो दर्शनादुपिर्वामदे-
 वाख्यः “अहंमनुर्भवं सूर्यश्च” (ऋ. सं. ४।१६।१) इति मन्त्रे ‘प्रतिपेदे’ प्रतिपन्नवान् ‘ह’
 किल । स एतस्मिन् ब्रह्मात्मदर्शने अवस्थितः एतं मन्त्रं ददर्श । तदेतद्ब्रह्म पश्यन्निति ब्रह्मविद्या परामृश्यते,
 सर्वात्मभावफलं च प्रतिपेदे इत्यर्थः । ननु—महतां देवादीनां वीर्यातिशयत्वात् ब्रह्मविद्या सर्वभावापत्तिर्युज्यते ।
 कथं ? पुनरिदानीं कलिकालवार्तिनां मनुष्याणां विशेषतोऽल्पवीर्यत्वात् सर्वभावापत्तिः इत्यत आह—तदिदमुप्ये-
 तर्हि । ‘तदिदं’ प्रकृतं यत् सर्वभूतानुप्रविष्टं ब्रह्म ‘एतर्हि’ एतस्मिन्नपि वर्तमाने काले यः कश्चित् व्यावृत्त-
 ब्राह्मौत्सुक्यः आत्मानमेव उपाधिजनितभ्रांतिविज्ञानाध्यारेपितविशेषवर्जितं सकलसंसारधर्मातीतं ब्रह्मैवाहमस्मि-
 इति ‘वेद’ अनुसंधत्ते । स एतादृक् ब्रह्मविज्ञानात् अविद्याकृतासर्ववन्नित्यया ‘इदं सर्वं भवति’ । ननु—
 अविद्यावतः कर्मिणः अमृतत्वप्राप्तिमुद्दिश्य कर्मभ्यो व्युत्थानमिच्छतो देवकृतविघ्नसंभववत् विद्यावतोऽपि वर्तमा-
 निकस्य पुरुषस्य देवकृतविघ्नसंभवात् फलप्राप्तिरित्यत आह—तस्य ह नेति । ‘तस्य’ यथोक्तप्रकारेण ब्रह्मा-
 त्मज्ञानवतो देवाश्च न महावीर्या देवा अपि—‘अभूत्यै’ सर्वात्मिकब्रह्मभावस्याभवनाय ‘नेशते’ ‘ह’ किल
 न पर्याप्ताः । किमुतान्ये ? ब्रह्मविद्याफलप्राप्तौ विघ्नकरणे देवादय ईशते इति का शङ्केत्यर्थः । तत्र हेतुः ।
 ‘हि’ यस्मात् ब्रह्मवित् ‘एषां’ देवानां ‘आत्मा’ शास्त्रप्रकाशितब्रह्मस्वरूपः ‘भवति’ । एवं सोपपत्तिक-
 विद्यासूत्ररक्त्वा संप्रति अविद्यासूत्रमाह—अथ योऽन्यामिति । ‘अथ’ सोपपत्तिकविद्यासूत्रकथनानन्तरं ‘यः’
 कश्चित् अज्ञब्रह्मवित् स्वात्मनि कर्तृत्वमङ्गीकृत्य अन्यामात्मनो व्यतिरिक्तां ‘देवतां’ अन्योऽहमुपास्यदेवतायाः
 सकाशादस्मि अन्योऽसौ मत्त उपासनीयो देवः इत्येवं भेददृष्ट्योपास्ते स्तुतिनमस्कारप्राग्वह्युपहारप्रणिधान-

(ब्रु) ब्रह्म वाऽइदमग्रऽआसीत् । (डे) एकमेव तदेकं ११ सन्न व्यभव-
त्तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत क्षत्रं ग्रान्येतानि देवत्राक्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो
रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशानऽइति तस्मात्क्षत्रात्पुरत्रास्ति तस्मा-
द्ब्राह्मणः क्षत्रियमधस्तादुपास्ते राजसूये क्षत्रऽएव तद्यशो दधाति सैषा
क्षत्रस्य योनिर्ध्वद्ब्रह्म तस्माद्यद्यपि राजा परमतां गच्छति ब्रह्मैवान्ततुऽ
उपनिश्रयति स्वां योनिं युऽउऽएन ११ हिनस्ति स्वा ११ स योनिमृच्छति
स पापीयान्भवति यथा श्रेया ११ स ११ हि ११ सित्वा ॥ २३ ॥

ब्रह्म वा इदमग्र आसीदेकमेव । तदेकं सन्न व्यभवत् । तत् श्रेयोरूपमत्यसृजत क्षत्रम् । ग्रान्येतानि
देवत्राक्षत्राणि । इन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति । तस्मात् क्षत्रात्परं
नास्ति । तस्मात् ब्राह्मणः क्षत्रियमधस्तादुपास्ते राजसूये । क्षत्र एव तद्यशो दधाति । सैषा क्षत्रस्य
योनिः । यत् ब्रह्म । तस्माद्यद्यपि राजा परमतां गच्छति । ब्रह्मैवान्तत उपनिश्रयति स्वां योनिम् ।
य उ एनं हिनस्ति । स्वां स योनिमृच्छति । स पापीयान् भवति यथा श्रेयासं हिंसित्वा ॥ २३ ॥

ध्यानादिना, 'सः' उपासकः 'न वेद' उपास्योपासकयोस्तत्त्वं न विजानाति । न केवलं एवंभूतोपासकः
अविद्यादोषवानेव—किं तर्हि पशुसदृशोऽपि भवतीत्याह—यथा पशुरिति । 'यथा' पशुर्गवाश्वादिः दोहनवाह-
नाद्युपकारिरूपमुच्यते एवमेव सोऽविद्वान् 'देवानां' मध्ये एकैकस्यापि देवस्य पशुवदनेकैरुपकारिरूपभोग्यो
भवति । लोकपशोर्मेनुष्यपशौ यथोक्तं विशेषं वक्तुं श्रुतिः स्वयमेवाह—यथा ह वा इति । 'यथा ह वै'
लोके 'वहवः' गवाश्वादयः 'पशवः' मनुष्यमात्मनोऽधिष्ठातारं स्वामिनं दोहनवाहनादिना 'भुञ्ज्युः'
पालयेयुः । 'एवं' बहुपशुस्थानीयोऽयङ्कर्म पुरुषः 'एकैकः' एव 'देवान्' इन्द्रादीन् स्तुतिनमस्कारादि-
क्रियया 'भुनक्ति' पालयति । देवग्रहणमृषिपित्रादीनामप्युपलक्षणपरम् । अत एव मनुष्याणां पशुभावात्
व्युत्थानं देवा द्विषतीत्याह—एकस्मिन्नेवेति । यथा लोके बहुपशुमतोऽपि एकस्मिन्नपि 'पशौ' व्याघ्रादिना
आदीयमाने 'अपह्रियमाणे' 'अप्रियं भवति' 'किमु बहुषु' तथा बहुषु बहुपशुस्थानीये एकैकस्मिन्पुरुषे
पशुभावात् व्युत्तिष्ठति देवानामप्रियं भवतीति किमु वक्तव्यम् । अत एवाविद्यावतां पशुभावात् व्युत्थान-
साधनं तत्त्वज्ञानमपि देवा द्विषतीत्याह—तस्मादेषामिति । यस्मात् मनुष्याणां पशुभावात् व्युत्थानं देवानामप्रियं
'तस्मात्' कारणात् यदेतद्ब्रह्मात्मतत्त्वं 'मनुष्याः' कथंचन विशुर्विजानीयुः । तदेषां देवानां न प्रियं
नेष्टमित्यर्थः ॥ २२ ॥

“अथेत्यभ्यमन्थत्” (ब्रा. २ कं. ११) इत्यत्रानुग्राहकदेवतासर्गं प्रक्रम्याग्नेरेव सृष्टिरुक्ता । नेन्द्रादी-
नाम् । अत्र तु—अविद्यां प्रस्तुत्य तेषां सृष्टिरुच्यते—ब्रह्म वा इदमग्रऽ आसीदेकमेव इत्यादिना । अविद्वान्
कैः कर्मभिः केषां देवानां भोग्य इति—“अथोऽअयं वाऽआत्मा” (ब्रा. २ कं. २९) इत्यादिना विशेषतो
दर्शयितुं “आत्मेवेदमग्रऽ आसीत्” (ब्रा. २ कं. १) इत्यत्र यदात्मशब्देनोक्तं सप्त ब्रह्म तदग्निं
सृष्ट्वा—अग्निरूपापन्नं ब्राह्मणजात्यभिमानवत् अस्मिन् वाक्ये ब्रह्मशब्देनाभिधीयते । 'वै' निश्चितं 'अग्ने'
३१४८

सु नैव व्यभवत् । (तस) स विश्वमसृजत यान्येतानि देवजातानि
गणशुऽआख्यायन्ते वसवो रुद्राऽआदित्या विश्वे देवा मरुतऽहुति ॥२४॥

स नैव व्यभवत् । स विश्वमसृजत । यान्येतानि देवजातानि गणश आख्यायन्ते । वसवो रुद्रा
आदित्या विश्वे देवा मरुत इति ॥ २४ ॥

क्षत्रादिसर्गापूर्व—‘ इदं ’ क्षत्रादिभेदजातं ब्रह्मैकमभिन्नमासीत्, नासीत् क्षत्रादिभेदः । ‘ तत् ’ ब्राह्मण-
जात्यभिमानि अग्न्यात्मकं ब्रह्म ‘ एकं ’ केवलं परिपालयितुं क्षत्रादिभेदशून्यं सत्—‘ न व्यभवत् ’ न विभूतवत् ।
कर्मणे नालमासीदित्यर्थः । ‘ तत् ’ ब्रह्म ब्राह्मणः अस्मिन्ममेत्यं कर्तव्यं इत्यात्मनो ब्राह्मणजातिनिमित्तकर्मकर्तृत्व-
विभूत्यै ‘ श्रेयोरूपं ’ प्रशस्तरूपं ‘ अत्यसृजत ’ अतिशयेन सृष्टवत् । किं तत् यत् सृष्टवत् ? ‘ क्षत्रं ’
क्षत्रियजातिम् । तदेव क्षत्रं व्यक्तिभेदेन प्रदर्शयति । ‘ यान्येतानि ’ प्रसिद्धानि ‘ देवजा ’ देवेषु ‘ क्षत्राणीति ’
जात्याख्यापेक्षया बहुवचनस्मरणात् व्यक्तिवद्भवाद्वा भेदोपचारेण बहुवचनम् । कानि पुनस्तानीत्यपेक्षायां तत्रा-
भिधत्ता एव विशेषतो निर्दिश्यन्ते—इन्द्रो वरुणः सोम इत्यादिना । ‘ इन्द्रः ’ देवानां राजा । ‘ वरुणः ’ यादसाम् ।
‘ सोमः ’ ब्राह्मणानाम् । ‘ रुद्रः ’ पशूनाम् । ‘ पर्जन्यः ’ विद्युदादीनाम् । ‘ यमः ’ धर्मराजः पितॄणाम् ।
‘ मृत्युः ’ यमदूतो रोगादीनाम् । ‘ ईशानः ’ ईश्वरो भासां राजा । इत्येवमादीनि देवेषु क्षत्राणि । तदनु इन्द्रादि-
क्षत्रदेवताऽधिष्ठितानि मनुष्यक्षत्राणि सोमसूर्यवंश्यानि पुरुषः प्रभृतीनि सृष्टान्येव द्रष्टव्यानि । तदर्थ एव हि देव-
क्षत्रसर्गः प्रवृत्तः । यस्मात् ब्रह्मणा ब्राह्मणेभ्योऽप्यतिशयेन क्षत्रं सृष्टं तस्मात्कारणात् क्षत्रात्परमुत्कृष्टं नास्ति ।
क्षत्रस्य नियंतृत्ववदुत्कर्षे हेतुवत्तरमाह—तस्माद्ब्राह्मण इति । यस्मात् क्षत्रं ब्राह्मणजातेरपि नियंतृ । तस्मात्
‘ ब्राह्मणः ’ क्षत्रियस्य कारणभूतोऽपि ‘ अवस्तात् ’ व्यवस्थितः सन् ‘ राजसूये ’ यज्ञे उपरिस्थितं क्षत्रियमुपास्ते ।
ब्राह्मणस्तदात्मीयं ब्राह्मणाख्यं ‘ यशः ’ ख्यातिरूपं ‘ क्षत्रे ’ एवं ‘ दधाति ’ स्थापयति । राजसूयाभिषेकेन
आसन्न्यां स्थितेन राज्ञा—“ स ब्रह्मन्नित्येव प्रथममामंत्रयते ”—इत्यादिना आमंत्रितः ऋत्विक् “ राजैस्त्वं ब्रह्माऽसि—
इतीतरः प्रत्याह ”—(श. प. ५ । ८ । ८ । १ । इति । यत् तदेतदभिधीयते—क्षत्र एव तद्यशो दधातीति ।
नन्वेवं क्षत्रे स्वकीयं यशः समर्पयतो ब्राह्मणस्यापकृष्टत्वं स्यात् इत्यत आह—सैषेति । ‘ यत् ब्रह्म ’ ब्राह्मणजातिः—
‘ सैषा ’ ‘ क्षत्रस्य योनिः ’ उत्पत्तिकारणम् । अत उत्कृष्ट एव ब्राह्मणः ‘ तस्मात् यद्यपि राजा ’ राजसूया-
भिषेककाले ‘ परमतां ’ राजसूयाभिषेकगुणं परमत्वं ‘ गच्छति ’ प्राप्नोति तथापि ‘ अंततः ’ अंते कर्मसमाप्तौ
‘ ब्रह्मैव ’ ब्राह्मणजातिमेव ‘ स्वां योनिं ’ पुरोहितं उपनिश्रयत्याश्रयसि । पुर एनं दधातीति पुरोहित इति
व्युत्पत्तेः । ‘ य उ ’ ‘ यः ’ पुनः बलमिमानात् प्रमादाद्वा ‘ एनं ’ स्वयोनिभूतं ब्राह्मणं ‘ हिनस्ति ’ तिर्यग्भावेन
पश्यति । ‘ सः ’ स्वामात्मीयमेव ‘ योनिं ऋच्छति स्वं प्रसवं विच्छिनत्ति विनाशयति । स एतत्कर्म-
कृत्वा ‘ पापीयान् ’ पापतरः ‘ भवति ’ पूर्वमपि क्षत्रियः कृत्वात्पाप एव आत्मप्रसवहिसया तु सुतरां पाप
इति तरवर्थस्य ईयसुनः प्रयोगः सार्थकः । यथा लोके ‘ श्रेयांस ’ प्रशस्ततरं ‘ हिसित्वा ’ परिभूय पापतरो
भवति तद्वदित्यर्थः ॥ २३ ॥

कर्मगभूतद्रव्योपार्जनार्थं वैश्यसृष्टिमाह—स नैवेति । ‘ सः ’ ब्राह्मणाभिमानी अग्निपुरुषः क्षत्रसर्गात् पूर्वमिव
कर्मणे समर्थो ‘ नैव व्यभवत् ’ वित्तोपाजयितुरभावात् । तदर्थं ‘ सः ’ ब्राह्मणाभिमानी अग्निर्विश्वमसृजत । कः

सु नैव व्यभवत् । (त्स) स शौद्रम्बुर्णमसृजत पूषणमियम्बै पूषेयुः
हीदं सुर्वम्पुष्यति युदिदङ्किञ्च ॥ २५ ॥

सु नैव व्यभवत् । (त) तच्छ्रेयोरूपमुत्पसृजत धर्मन्तदेतत्क्षत्रस्य
क्षत्रं यद्धर्मस्तस्माद्धर्मात्पुरन्नास्त्यथोऽबलीयान्बलीयात्समाशंसते
धुर्मेण युथा राज्ञैव यो वै स धर्मः सत्यम्बै तत्तस्मात्सत्यम्बुदन्तमाहुर्द्धर्म-
म्बदतीति धुर्मम्बा वुदन्तं सत्यम्बदतीत्येतद्व्येवैतदुभयम्भवति ॥ २६ ॥

स नैव व्यभवत् । स शौद्रं वर्णमसृजत पूषणम् । इयं वै पूषा । इयं हीदं सर्वं पुष्यति ।
यदिदं किञ्च ॥ २५ ॥

स नैव व्यभवत् । तत् श्रेयोरूपमुत्पसृजत धर्मम् । तदेतत् क्षत्रस्य क्षत्रम् । यद्धर्मः । तस्मा-
द्धर्मात्परं नास्ति । अथो अबलीयान् बलीयांसमाशंसते धर्मेण । यथा राज्ञैवम् । यो वै स धर्मः ।
सत्यं वै तत् । तस्मात्सत्यं वदन्तमाहुर्द्धर्मं वदतीति । धर्मं वा वदन्तं सत्यं वदतीति । एतद्व्येवैतदुभयं
भवति ॥ २६ ॥

पुनरसौ विद् । 'यान्येतानि देवजातानि'—ये एते देवजातिभेदा इत्यर्थः । देवजातानीति स्वार्थे निष्ठा । य
एते 'गणशः' गणं गणं कृत्वा 'आख्यायन्ते' कथ्यन्ते । गणप्राया हि विशः प्रायेण संहता हि वित्तोपार्जने
समर्थाः । नैकैकशः । 'वसवः'—अष्टसंख्यो गणः ८ । एकादश 'रुद्राः' ११ । द्वादश 'आदित्याः' १२ ।
दश 'विश्वे देवाः' १० विश्वाया अपत्यानि सर्वे वा देवाः । 'मरुतः' सतसतसंख्याताः सत गणा ७—४९ ॥ २४ ॥

परिचारकसृष्टिमाह—स नैव व्यभवदिति । पूर्ववत् परिचारकाभावात् 'स शौद्रं वर्णमसृजत' । शूद्र एव
शौद्रः । स्वार्थेऽणि वृद्धिः । कः पुनरसौ शौद्रवर्णेयः सृष्टः १ तं देवशूद्रमाह—पूषणमिति । पुष्यतीति पूषा तं
पूषणम् । कः पुनरसौ पूषेति विशेषतस्तन्निर्दिशति—इयमिति । 'इयं वै' पृथिवी 'पूषा' । कथमित्यपेक्षायां
स्वयमेव निर्वचनमाह—इयं हीति । 'इयं' पृथिवी 'हि' खलु 'इदं सर्वं' 'यदिदं किञ्च' यत्किंचेदं प्राणि-
जातं 'तत्पुष्यति' पुष्णातीत्यर्थः ॥ २५ ॥

क्षत्रस्योपक्रमात् तन्नियन्तुर्धर्मसर्गमाह—स नैवेति । स चतुरो वर्णान् सृष्ट्वाऽपि 'नैव व्यभवत्' । तत्
सृष्टं ब्रह्म क्षत्रस्य उपक्रमात् अनियताशंकया 'श्रेयोरूपं' धर्ममल्पसृजत अतिशयेन सृष्टवत् । 'तदेतत्'
सृष्टं श्रेयोरूपं 'क्षत्रस्य क्षत्रं' क्षत्रस्यापि नियन्तु उग्रादप्युग्रं 'यद्धर्मः' यो धर्मश्चेतनभूतो देवात्मकः 'तस्मात्'
क्षत्रस्यापि नियन्तुत्वाद्वर्मात् 'परं' नियन्तुभूतं किञ्चिन्नास्ति । धर्मेण हि नियम्यन्ते सर्वे । तत्कथमित्यत आह—
अथो अबलीयानिति । 'अथो' अपि 'अबलीयान्' दुर्बलतरः बलीयांसमात्मनो बलवत्तरमपि 'धर्मेण'
बलेन जेतुमाशंसते कामयते । इच्छतीति यावत् । तथैवोदाहरति—यथा राज्ञैवमिति । 'यथा' लोके 'राज्ञा'
सर्वबलवत्तमेनापि स्पृष्टमानः कुटुम्बिकः—एवं तस्माद्धर्मस्य सर्वबलवत्तरत्वात् सिद्धं सर्वनियन्तुत्वम् । धर्मस्योत्कृष्ट-
त्वेन नियन्तृत्वे सत्यात् अभिन्नत्वं हेत्वन्तरमाह—यो वै स धर्म इति । 'यो वै स धर्मः' शास्त्रार्थत्वेनानुष्ठीयमानः

तदेतद्ब्रह्म क्षत्रम्बिद्यूहः । (स्तु) तदग्निनैव देवेषु ब्रह्माऽभवद्ब्राह्मणो मनुष्येषु क्षत्रियेण क्षत्रियो वैश्येन वैश्यः शूद्रेण शूद्रस्तस्मादग्नावेषु देवेषु लोकमिच्छन्ते ब्राह्मणे मनुष्येष्वेताभ्यां हि रूपाभ्याम्ब्रह्माऽभवत् ॥ २७ ॥

तदेतत् ब्रह्म क्षत्रं विद् शूद्रः । तदग्निनैव देवेषु ब्रह्माऽभवत् ब्राह्मणः । मनुष्येषु क्षत्रियेण क्षत्रियः । वैश्येन वैश्यः । शूद्रेण शूद्रः । तस्मादग्नावेषु देवेषु लोकमिच्छन्ते । ब्राह्मणे मनुष्येषु एताभ्यां हि रूपाभ्यां ब्रह्माऽभवत् ॥ २७ ॥

शास्त्रार्थत्वेन ज्ञायमानः तत्प्रसिद्धं 'सत्यमेव' । अत्र यथोक्ते विवेके लोकप्रसिद्धिं प्रमाणयति—तस्मात्सत्यामिति । यस्माद्धर्मसत्ययोर्भेदः तस्मात् व्यवहारकाले 'सत्यं' यथाशास्त्रं 'वदन्तं' पुरुषं 'धर्मं' लोकानुष्ठेयत्वेन प्रसिद्धं लौकिकं न्यायं वदति इत्याहुः धर्मसत्यविवेकज्ञाः समीपरथाः । तथा पूर्वोक्तवदनवैपरीत्येन धर्मं लौकिकं व्यवहारं वदन्तं 'सत्यं वदति' शास्त्रादनपेतं वदतीत्याहुः । उक्तमभेदमुपसंहरति—एतद्धीति । 'हि' यस्मादेवं तस्मादेतदुभयं सत्यधर्माख्यं ज्ञायमानमनुष्ठीयमानं च एतद्धर्म-एव भवति । तस्मात्स धर्मो ज्ञानानुष्ठानलक्षणः । शास्त्रज्ञानतश्च सर्वानेव विनियमयति । तस्मात् क्षत्रस्यापि क्षत्रमित्यर्थः ॥ २६ ॥

ननु—पुनरुक्तिर्व्यर्थेत्याशंकायां पूर्वत्र देवेषु दर्शितस्य वर्णविभागस्य मनुष्येषु योजनार्थं उक्तानुवादपूर्वकं देव-सर्गमुपसंहरति—तदेतद्ब्रह्मेति । ब्रह्म क्षत्रं विद् शूद्र इति । तदेतच्चतुर्वर्ण्यं सृष्टं सृष्टवर्णचतुष्टयनिविष्टमवांतर-विभागमभिधातुमारभते—तदग्निनैवेति । तदग्निरूपापन्नं सप्त 'ब्रह्म' 'अग्निनैव' नान्यदेवतांतरस्वरूपेण क्षत्रादिविकारप्राप्तिमन्तरेण केवलमग्निरूपेणैव 'देवेषु ब्रह्म' ब्राह्मणजातिरभवत् । तदेवाग्निरूपापन्नं सप्त ब्रह्म तेनैव रूपेण 'मनुष्येषु ब्राह्मणः' ब्राह्मणजातिरभवत् इत्यनुषज्यते । इतरेषु वर्णेषु तु अग्निब्राह्मणलक्षणं विकारान्तरं प्राप्य सप्त ब्रह्माभवदिति दर्शयति—क्षत्रियेण क्षत्रिय इत्यादिना । 'क्षत्रियेण' इन्द्रादिदेवक्षत्रियेण नियन्त्रितोऽनुगृहीतश्च 'क्षत्रियः' मनुष्यः क्षत्रियः सोमसूर्यवैश्यः पुरुषरश्मिवाकुप्रभृतिको दैवमानुषब्राह्मण-रूपेण विकृतात् सप्तब्रह्मणः सकाशादभवत् । तथा 'वैश्येन' वस्वादिवैश्येनाधिष्ठितो 'वैश्यः' मनुष्य-वैश्यः अभवत् । एवं 'शूद्रेण' देवशूद्रेण पूष्णा अधिष्ठितः 'शूद्रः' मनुष्यशूद्रोऽभवदित्यर्थः । यस्मात् क्षत्रादिषु विकारापन्नं सप्त ब्रह्म अग्नौ ब्राह्मणे एव चाविकृतं 'तस्मादेवेषु' देवानां मध्ये 'अग्नावेषु' अग्निसंबद्धं कर्म कृत्वैव 'लोकं' कर्मफलं—'इच्छन्ते' प्रार्थयन्ते । कर्मफलदानार्थमेव हि तद्ब्रह्म कर्माधिकरणत्वेनाग्निरूपेण व्यवस्थितं तस्मात्स्मिन्नग्नौ कर्म कृत्वा तत्फलं प्रार्थयन्ते इदुपपन्नम् । मनुष्याणां मध्ये कमपि मनुष्य-मवलम्ब्य कर्मफलमोपापेक्षायां अन्यदिनिमित्तक्रियापेक्षामंतरेणापि 'ब्राह्मणे' ब्राह्मणजातौ ब्राह्मण्यप्रयुक्त-जप्यादिकर्ममात्रेण लोकमिच्छन्ते इति संबध्यते । कथमग्निब्राह्मणयोरेव कर्मफलमिच्छन्ति इत्यत्र हेतुमाह—एताभ्यां हीति । 'हि' यस्मात्—यत् सप्त ब्रह्म तत् 'एताभ्यां' अग्निब्राह्मणलक्षणाभ्यां 'रूपाभ्यां' साक्षात् रूपवदभवत् ॥ २७ ॥

(६) अथ यो ह वाऽअस्माल्लोकात्स्वं लोकमुदृष्ट्वा प्रैति । सुऽएनमु-
विदितो न भुनक्ति यथा वेदो वाऽननूक्तोऽन्यद्वा कर्माकृतं यदु ह वाऽ
अप्युनेवम्विन्महत्पुण्यङ्कर्म करोति तद्वास्यान्ततः क्षीयतऽएवात्मान-
मेव लोकमुपासीत स यऽआत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्मक्षीयते-
ऽस्माद्धयेवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते ॥ २८ ॥

(तेऽथो) अथोऽअयम्वाऽआत्मा । सर्वेषाम्भूतानां लोकः स यज्जु-
होति ययजते तेन देवानां लोकोऽथ यदनुब्रूते तेनऽऋषीणामथ यत्प्रजा-

अथ यो ह वा अस्माल्लोकात्स्वलोकमुदृष्ट्वा प्रैति । स एनमविदितो न भुनक्ति । यथा वेदो
वा अननूक्तः । अन्यद्वा कर्माकृतम् । यदु ह वा अपि । अनेवंवित् महत् पुण्यं कर्म करोति ।
तद्वास्यान्ततः क्षीयत एव । आत्मानमेव लोकमुपासीत । स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते । न हास्य
कर्म क्षीयते । अस्माद्धयेवात्मनो यद्यत्कामयते । तत्तत्सृजते ॥ २८ ॥

अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः । स यज्जुहोति । ययजते । तेन देवानां लोकः ।
अथ यदनुब्रूते । तेन ऋषीणाम् । अथ यत्प्रजामिच्छते । यत्पितृभ्यो निपृणाति । तेन पितृणाम् ।

केचित् अग्न्यादिसाध्यकर्मणा मोक्षमिच्छन्ति, तान्प्रत्याह—अथ यो ह वा इति । अथशब्दः पूर्वपक्ष-
व्यावृत्त्यर्थः । ‘ यो ह वै ’ ‘ यः ’ कश्चित् ‘ स्वं लोकं ’ परमात्माख्यं “ अहं ब्रह्मास्मि ” इति ‘ अदृष्ट्वा ’
अस्माल्लोकात्सांसारिकात् पिण्डग्रहणलक्षणात् ‘ प्रैति ’ म्रियते । तमेनं ‘ सः ’ स्वो लोकः परमात्मा ‘ अवि-
दितः ’ अविद्यया व्यवहितः सन् शोकमोहभयादिदोषापनयनेन ‘ न भुनक्ति ’ न पालयति । अत्र दृष्टान्तमाह—
यथा वेद इति । ‘ यथा ’ लोके ‘ वेदः ’ ‘ अननूक्तः ’ अनधीतः, कर्माद्यवबोधकत्वेन न भुनक्ति ‘ अन्यद्वा ’
कृष्यादि कर्म ‘ अकृतं ’ स्वात्मना अनभिव्यजितं आत्मीयफलप्रदानेन न भुनक्ति । तद्वात्मा स्वो लोकः
स्वेनैव नित्यात्मस्वरूपेणानभिव्यजितोऽविद्यादिग्रहाणेन न भुनक्त्येव । तथापि अश्वमेधादेर्महतः कर्मणोऽनु-
ष्ठानान्मोक्षो भविष्यतीत्यत आह—यदु ह वा अपीति । ‘ उ ’ पुनः ‘ ह ’ किल ‘ वै ’ निश्चितं संसारमण्डले
यः कश्चिन्महात्माऽपि ‘ अनेवंवित् ’ यथोक्तेन विधानेन स्वं लोकमविद्वान् यत् महद्बुद्धिः अश्वमेधादि ‘ पुण्यं कर्म ’
प्रकृष्टफलमेव नैरन्तर्येण ‘ करोति ’ । अनेनैवानेत्यं सम भविष्यतीति तत्कर्म अस्याविदुषः ‘ ह ’ निश्चितं
‘ अन्ततः ’ फलभोगस्यावसाने ‘ क्षीयत एव ’ कृतकत्वात् स्वप्नविभूतिवत् । तस्मादात्मानमेव ‘ लोकं ’—
प्रत्यग्रहैकत्वलक्षणं ‘ उपासीत ’ । अशेषानामदृष्टिपरिहारेण निरन्तरमनुसंदधीत । तत्फलमाह—स य आत्मा-
नमेवेति । ‘ स यः ’ कश्चित् उत्तरीया ‘ आत्मानमेव ’ लोकं ‘ उपास्ते ’ । अस्वोपासकस्य ‘ ह ’ निश्चितं
‘ कर्म न क्षीयते ’ कर्माभावादेव । किंच स आत्मोपासको यद्यदिष्टं ‘ कामयते ’—‘ तत्तत् ’ ‘ अस्मात् हि एव ’
आत्मनः सकाशात्सृजते न साधनान्तरमपेक्षते इत्यर्थः ॥ २८ ॥

अत्राविद्वान् वर्णाश्रमाद्यभिमानो धर्मेण नियम्यमानो देवादिकर्मकर्तव्यतया पशुवत्परतंत्र इत्युक्तम् । कानि
पुनस्तानि कर्माणि यत्कर्तव्यतया परतंत्रो भवति । के वा ते देवादयः येषां कर्मभिः पशुवदुपकरोतीति तदुभयं

मिच्छते अत्पितृभ्यो निपृणाति तेन पितृणामुथ यन्मनुष्यान्वासयते यदेभ्यो-
ऽशनन्ददाति तेन मनुष्याणामुथ अत्पशुभ्यस्तृणोदकुम्बिन्दति तेन पशूनां
यदस्य गृहेषु श्वापदा वयसि आ पिपीलिकाभ्य उपजीवन्ति तेन तेषां
लोको यथा ह वै स्वाय लोकायारिष्टमिच्छेदेवुं हैवम्विदे सर्वदा
सुर्वाणि भूतान्यरिष्टमिच्छन्ति तद्वाऽएतद्विदितुमीमांसीति ॥ २९ ॥

अथ यन्मनुष्यान् वासयते । यदेभ्योऽशनं ददाति । तेन मनुष्याणाम् । अथ यत्पशुभ्यस्तृणो-
दकं विन्दति । तेन पशूनाम् । यदस्य गृहेषु श्वापदा वयांसि आ पिपीलिकाभ्य उपजीवन्ति । तेन
तेषां लोकः । यथा ह वै स्वाय लोकायारिष्टमिच्छेत् । एवं हैवविदे सर्वदा सर्वाणि भूतान्यरिष्ट-
मिच्छन्ति । तद्वा एतद्विदितं मीमांसितम् ॥ २९ ॥

प्रपंचयति—अथो अयं वा आत्मेति । ‘अथो’ इति अयं वाक्योपन्यासार्थः । ‘अयं’—यः प्रकृतौ
गृही कर्माधिकृतोऽविद्वान् शरीरेन्द्रियसंघातविशिष्टः पिण्ड आत्मेत्युच्यते । अयं वै ‘सर्वेषां’ देवादीनां
पिपीलिकांस्तानां ‘भूतानां’ प्राणिनां ‘लोकः’ भोग्य आत्मेत्यर्थः । सर्वेषां वर्णाश्रमादिविहितैः कर्मभिः
उपकारित्वात् । कैः पुनः कर्मविशेषैर्यकुर्वन् केषां भूतविशेषाणां लोक इत्याह—स यज्जुहोतीति । ‘सः’
गृही ‘यज्जुहोति’ ‘यजजते’ यागो देवतामुद्दिश्य द्रव्यपरित्यागः । स एवाज्यासेचनादिको होमः । ‘तेन’
होमयागलक्षणेन कर्मणा अवश्यकर्तव्यत्वेन प्रतिबद्धः सन् पशुवत्परतंत्रो देवानामिद्रादीनां ‘लोकः’ भोग्यः ।
अथापि—‘यदनुवृते’—स्वाध्यायमधीतेऽहरहः—‘तेन ऋषीणां’ लोकः । लोक इति प्रत्येकं संवध्यते । ‘अथ
यत्प्रजामिच्छते’—प्रजार्थमुद्यमं करोति । इच्छा चोत्पत्त्युपलक्षणार्था । प्रजामुत्पादयतीत्यर्थः । ‘यत्पितृभ्यो
निपृणाति’ पिण्डोदकादि प्रयच्छति तेनोभयविधकर्मणा अवश्यकर्तव्यत्वेन ‘पितृणां’ भोग्यत्वेन परतंत्रः ।
‘अथ यन्मनुष्यान्’—गृहे भूयुदकादिदानेन ‘वासयते’ । यच्च ‘एभ्यः’ वसद्भ्योऽर्थभ्यो वा ‘अशनं’
भोजनं ‘ददाति’ । तेनोभयविधकर्मणा ‘मनुष्याणाम्’ । ‘अथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति’ लंभयति
‘तेन पशूनाम्’ । ‘यदस्य’ कर्मिणः ‘गृहेषु’ ‘आ पिपीलिकाभ्यः’ पिपीलिकाभिः सह ‘श्वापदाः’
मात्स्यरादयः ‘वयांसि’ पक्षिणश्च कण्वलिगांडप्रक्षालनादिकं ‘उपजीवन्ति’ । ‘तेन तेषां लोकः’
उपभोग्यः । एवमुपकारिणं देवादयोऽप्युपकुर्वतीत्याह—यथा ह वा इति । ‘यथा ह वै’ लोके ‘स्वाय
लोकाय’ स्वस्मि देहाय ‘अरिष्टि’ अविनाशं ‘इच्छेत्’ पोषणरक्षणादिभिः सर्वतः परिपालयेत् । ‘एवं
ह’ एवमेव ‘एवंविदे’ सर्वभूतभोग्योऽहं अनेन प्रकारेण मया अवश्यमृणिवत् प्रतिकर्तव्यं इत्येवमात्मानं
परिकल्पितवते ‘सर्वाणि भूतानि’ देवादीनि यथोक्तानि ‘अरिष्टि’ अविनाशमिच्छन्ति सर्वतः संरक्षन्ति
कुदुष्यन्तिः पशूनिव । ननु—तथापि नास्य होमादेरवश्यकर्तव्यत्वमित्यत आह—तद्वा एतदिति । ‘तद्वै एतत्’
तदेतदेव यथोक्तानां कर्मणां ऋणवदवश्यकर्तव्यत्वम् “भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञः पितृयज्ञो देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञः”
(श. प. ११ । ७ । २ । १ ।) इति पंचमहायज्ञप्रकरणे ‘विदितं’ विज्ञातम् । ननु—श्रुतमपि अविचारितं
मनुष्येवमित्यत आह—मीमांसितमिति । “ऋणं ह वै जायते योऽस्ति स जायमान एव देवेभ्य ऋषिभ्यः
पितृभ्यो मनुष्येभ्यः” (श. प. ११ । ७ । २ । १ ।) इत्यादिना अर्थवादेन एतदवश्यकर्तव्यत्वं अवदान-
प्रकरणे विचारितमित्यर्थः ॥ २९ ॥

(मा) आत्मैवेदमुग्रऽआसीत् । (डे) एकऽएव सोऽकामयत् जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तुम्मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेत्येतावान्यै कामो नेच्छंश्चनातो भूयो विन्देत्तस्मादुप्येतुर्ह्येकाकी कामयते जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तुम्मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेति स यावदुप्येतेषामेकैकं प्राप्नोत्यकृत्स्नऽएव तावन्मन्यते तस्यो कृत्स्नता ॥ ३० ॥

आत्मैवेदमुग्र आसीदेक एव । सोऽकामयत् । जाया मे स्यात् । अथ प्रजायेय । अथ वित्तं मे स्यात् । अथ कर्म कुर्वीयेति । एतावान्यै कामः । नेच्छंश्चनातो भूयो विन्देत् । तस्मादुप्येता ईं एकाकी कामयते । जाया मे स्यात् । अथ प्रजायेय । अथ वित्तं मे स्यात् । अथ कर्म कुर्वीयेति । स यावदुप्येतेषामेकैकं प्राप्नोति । अकृत्स्न एव तावन्मन्यते । तस्य उ कृत्स्नता ॥ ३० ॥

ननु-येन प्रयुक्तो मनुष्यो ग्रहप्रस्त इषावशः स्वात्मलोकवर्हिर्मुखीभूतो ह्यः स्वात्मके कर्मण्येव प्रवर्तते इति स कः प्रवर्तक इत्यपेक्षायां काम एव इति निर्णयार्थमाह-आत्मैवेदमुग्रऽआसीदिति । अत्रात्मशब्देन स्वाभा-विख्या अविद्या युक्तः कार्यकारणसंपातलक्षणो ब्रह्मचार्यमिचीयते । तथा कामे दारसंबन्धप्राक् इदं प्रसिद्धं जायादिभेदरूपं ब्रह्मचार्यात्मा 'एक एवासीत्' । नासीत्पृथग्भूतम् । 'सः' ब्रह्मचार्यात्मा स्वाभाविक्या अविद्या-बासनया वासितः 'अकामयत्' कामितवान् । कथमित्यत आह-जाया मे स्यादिति । 'जाया' कर्माधिकारहेतुभूता 'मे' मम कर्तुः 'स्यात्' तथा विना अहमनधिकृत एव कर्मणि । अतः कर्माधिकारसंपत्तये जाया मे भवेत् । 'अथ' पुत्रसाधनभूतजायासंपत्त्यनंतरं 'प्रजायेय' प्रजारूपेणाहमेवोत्पद्येय । 'अथ' कर्मानुष्ठानसाधनभूतं गवादिलक्षणं 'वित्तं मे' मम 'स्यात्' । 'अथ' पुत्रगवादिलक्षणमानुषवित्तसंपत्त्यनंतरं नित्यनैमित्तिककाम्याख्यं त्रिविधमपि कर्माहं 'कुर्वीय' । 'एतावान् वै' प्रसिद्धजायापुत्रवित्तकर्माण्येव हि 'कामः' कामयितव्यो विषयः । यद्यपि फलैषणाऽप्यस्ति तथापीय साधनैषणैव मनुष्यलोकपितृलोकदेवलोक-रूपफलविषयाऽपि भवति । साधनेऽपि कामानामानंत्यात् कथमवधारणमित्यत आह-नेच्छंश्च नेति । यस्मादिच्छं-श्चनेच्छन्नपि 'अतः' तत्फलं तत्साधनलक्षणात् 'भूयः' अधिकतरं न विदेत् लभेत । अतोऽवधारणं युक्तम् । तथा च एवमविदुषः एषणाऽपरपर्यायः काम एव कर्ममार्गप्रवृत्तिहेतुः इति निश्चितेऽर्थे आधुनिकामपि कामपूर्वक-प्रवृत्तिं प्रमाणयति-तस्मादुप्येतर्हीति । यस्मादेवमविदुषः प्रजापतेश्च "स वै नैव रेमे" ..... "स द्वितीयमैच्छत्" (श. प. १४ । ४ । २ । ३) इत्यादिना ह्यादिविषयेच्छा आसीत्-तस्मादुप्ये-तर्ही 'एतस्मिन्नपि काले स्वाभाविक्या अविद्या युक्तः प्राक् दारक्रियातः 'एकाकी' सन् 'कामयते' 'जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीय' -इति । उक्तार्थं वाक्यम् । 'सः' एवं काम-यमानः संपादयंश्च जायादीन् 'यावदेतेषां' यथोक्तानां जायादीनां मध्ये एकैकमपि 'न प्राप्नोति' तावद-कृत्स्नोऽसंपूर्णः अहमित्येवमात्मानं 'मन्यते' । पारिशेष्यात्समस्तानेव एतान् यदा संपादयति तदा 'तस्य कृत्स्नता' । यदा तु कृत्स्नतां संपादयितुं न शक्नोति-तदा तस्य कृत्स्नत्वसंपादनेपोषामाह-तस्यो कृत्स्नतेति । 'उ' पुनः तस्याकृत्स्नत्वमिमानिनः कृत्स्नतैव भवति ॥ ३० ॥

मनऽएवास्यात्मा । व्याजाया प्राणः प्रजा चक्षुर्मानुषं वित्तञ्चक्षुषा हि
तुद्विन्दुति श्रोत्रन्दैव^१ श्रोत्रेण हि तुच्छृणोत्यात्मैवास्य कुर्मात्सुना हि कुर्म
करोति सुऽएष पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पाङ्क्तः पुरुषः पाङ्क्तमिदं^२ सर्वं
यदिदं किञ्च तदिदं^३ सर्वमाप्नोति यदिदं किञ्च सुऽएवमुद ॥ ३१ ॥

इति चतुर्दशकाण्डे तृतीयप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथम
प्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १४ (३) १।२ ॥ (४) १-२ ॥

मन एवास्यात्मा । वाक् जाया । प्राणः प्रजा । चक्षुर्मानुषं वित्तम् । चक्षुषा हि तदिदं ।
श्रोत्रं दैवम् । श्रोत्रेण हि तत् शृणोति । आत्मैवास्य कर्म । आत्मना हि कर्म करोति । स एष
पाङ्क्तो यज्ञः । पाङ्क्तः पशुः । पाङ्क्तः पुरुषः । पाङ्क्तमिदं सर्वम् । यदिदं किञ्च । तदिदं सर्वमाप्नोति ।
यदिदं किञ्च । य एवं वेद ॥ ३१ ॥

कथमित्यत आह--मन इति । अस्याकृत्वत्वाभिमानिनः 'मन एव' आत्मेवात्मा । मनोऽनुवृत्ति हि इतरत्
सर्वं कार्यकारणजातमिति मनसः प्रधानत्वात् । यथा कुटुम्बपतिर्जायादीनामात्मा एवं जायादिचतुष्टयस्य तद-
नुकारित्वात् । एवमिहापि 'मन एवात्मा' परिकल्प्यते कृत्वतायै । तथा 'वाक् जाया' वाचो मनोऽनुवृत्तिव-
सामान्यात् । वागिति चोदनालक्षणशब्दव्यापारवती मनसा श्रोत्रद्वारेण गृह्यते अवधार्यते प्रयुज्यते च इति
मनसो जायेव वाक् । प्राणः प्रजेति । बाह्मनसाभ्यां जायापतिस्थानीयाभ्यां प्रसूयते प्राणः कर्मार्थ इति 'प्राणः'
चक्षुर्दर्शनक्रियावत्--'मानुषं' मनुष्यसंबन्धि 'वित्तम्' । कुतः ? 'हि' यस्मात् 'चक्षुषा' तत्प्रकृतं गवादि-
लक्षणं मानुषं वित्तं--'विन्दति' लभते । 'श्रोत्रं' श्रवणक्रियावत्--'दैवं' देवसंबन्धि 'वित्तम्' कुतः ? 'हि'
यस्मात् 'तत्' दैवं वित्तं देवतादिविषयविज्ञानलक्षणं 'श्रोत्रेण शृणोति' । विज्ञानस्य श्रोत्राधीनत्वात् श्रोत्र-
मेव तदिति । एवं साधनं संपादितवतोऽस्य अकृत्वत्वाभिमानिनः 'आत्मैव' शरीरमेव आत्मादिवित्तात्-
निर्वृत्त्यं 'कर्म' । 'हि' यस्मात् 'आत्मना' शरीरेण 'कर्म करोति' । एवं कृत्वता संपन्ना । तस्मात्
'स एष पाङ्क्तः' पञ्चभिर्निर्वृत्तो दर्शनात्मकः 'यज्ञः' । कथं ? पुनरस्य पञ्चत्वसंपत्तिमात्रेणैव यज्ञत्वं इत्या-
शंकायां बाह्ययज्ञस्यापि पाङ्क्तत्वमाह--पाङ्क्तः पशुरिति । 'पशुः' पशुसाध्यो यज्ञः 'पाङ्क्तः' ।
'पाङ्क्तः पुरुषः' । पुरुषसाध्यो यज्ञः पाङ्क्त एव । पशुर्गवादिपशुत्वेऽप्यधिकृतत्वेन विशेषः पुरुषस्येति पृथग्ग्रह-
णम् । यथोक्तमनआदिपञ्चत्वयोगात् उभावपि पाङ्क्तौ । किं बहुना पञ्चभूतात्मकं हिरण्यगर्भं जगदपि पाङ्क्तमेवे-
त्याह--पाङ्क्तमिदं सर्वमिति । 'इदं सर्वं' कर्मफलसाधनात्मकं 'यदिदं किञ्च' यत्किञ्चिदस्ति तत्सर्वं
पाङ्क्तमेव । एतत्संपादनफलमाह--तदिदं सर्वमिति । 'यः' एवमुक्तप्रकारेण पाङ्क्तं यज्ञम् आत्मानं 'वेद'
संपादयति--सः 'तदिदं' सर्वं जगत् आत्मत्वेन 'आप्नोति' सर्वकर्मफलं प्राप्नोतीति यावत् ॥ ३१ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीवानुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्-
बृहदारण्यकटीकायां वानुदेवप्रकाशिकायाम् आद्ये मधुकाण्डे प्रथमेऽध्याये द्वितीय-

मात्मब्राह्मणं परिसमाप्तम् (॥ १४ (४) १।२ ॥)

युत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पिता । एकमस्य साधारणन्द्वे
देवानभाजयत् ॥ त्रीण्यात्मनेऽकुरुत पशुभ्यऽएकं प्रायच्छत् । तस्मिन्सु-
र्व्वम्प्रतिष्ठितं युञ्च प्राणिति युञ्च न ॥ कस्मात्तानि न क्षीयन्ते अद्यमानानि सर्वदा । यो वै
तामक्षितिं वेद, सोऽन्नमत्ति प्रतीकेन । स देवानपिगच्छति
सऽऊर्जमुपजीवतीति श्लोकाः ॥ ३ ॥

(०) युत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पितेति । मेधया हि तपसा-

सप्तान्नब्राह्मणं वा संवर्गविद्याब्राह्मणम् ।

“ यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पिता । एकमस्य साधारणम्, द्वे देवान-
भाजयत् ॥ त्रीण्यात्मनेऽकुरुत, पशुभ्य एकं प्रायच्छत् । तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितम्,
यञ्च प्राणिति, यञ्च न ॥ कस्मात्तानि न क्षीयन्ते, अद्यमानानि सर्वदा । यो वै
तामक्षितिं वेद, सोऽन्नमत्ति प्रतीकेन । स देवानपिगच्छति, स ऊर्जमुपजीवति ॥ ”-
इति श्लोकाः ॥ १ ॥

यत् सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पितेति । मेधया हि तपसाऽजनयत्पिता । एकमस्य

एवं कामप्रयुक्तेन गृहस्थेन अन्येन वा पाङ्क्तज्ञानकर्मभ्यां वा केवलज्ञानेन वा अद्यमानत्वेन सृष्टस्य अन्न-
भूतस्य जगत उपासनार्थं विभागेन सप्तधा निरूपयितुं च सप्तान्नब्राह्मणं प्रवर्तते । तत्र संक्षेपतः सविनिर्योगान्न-
प्रकाशकान् सूत्रभूतान् मन्त्रान् उदाहरति-यत्सप्तान्नानीति । ‘ पिता ’ क्षेत्रज्ञो ज्ञानकर्माधिकारी
‘ मेधया ’ प्रज्ञया पाङ्क्तोपासनया ‘ तपसा ’ जायादिसाधनपाङ्क्तकर्मणा ‘ सप्तान्नानि ’ ‘ यत् ’ प्रसिद्धं
‘ अजनयत् ’ । यदिति पदं अजनयदिति क्रियाविशेषणम् । अत्र ज्ञानकर्मणी एव हि मेधातपःशब्दवाच्ये ।
तयोः प्रकृतत्वात् । तन्मध्ये यत् क्षुच्छांतिकरं सर्वैरद्यते-तदेकमन्नं ‘ अस्य ’ सर्वस्यात्तुवर्गस्य साधारणम् ।
‘ द्वे ’ अन्ने वक्ष्यमाणे द्रुतप्रदुताख्ये हविःप्रक्षेपत्रलिहरणलक्षणे दर्शपूर्णमासाख्ये वा ‘ देवानभाजयत् ’ देव-
सात्कृतवान् । ‘ त्रीणि ’ मनोवाक्प्राणलक्षणानि अन्नानि ‘ आत्मने ’ स्वार्थमेवाकुरुत । ‘ एकं ’ पयोधृत-
रूपमन्नं ‘ पशुभ्यः ’ चतुष्पाद्विपादात्मकेभ्यः ‘ प्रायच्छत् ’ दत्तवान् । पयसोऽन्नत्वे हेतुमाह-तस्मिन् सर्वमिति ।
‘ यञ्च प्राणिति ’ प्राणनचेष्टां करोति । ‘ यञ्च न ’ प्राणनचेष्टां न करोति । तत्सर्वं तस्मिन्पयसि प्रतिष्ठितम्
अग्निहोत्रादौ हूयमानस्य पयसः सर्वजगत्कारणत्वात् । ‘ तानि ’ सर्वैः ‘ सर्वदा ’ ‘ अद्यमानानि ’ अन्नानि
‘ कस्मान् क्षीयन्ते ’ इति प्रश्नरूपो मन्त्रः । तत्र पुरुषेणानवरतमुत्पाद्यमानत्वात् अन्नक्षयो न भवति इत्युत्तर-
मभिप्रेत्य अन्नाक्षयहेतुत्वेन पुरुषस्याश्रितित्वगुणविज्ञाने फलमाह-यो वै तामिति । ‘ यः ’ ‘ वै ’ निश्चितं ‘ ताम-
क्षितिं ’ अन्नाक्षयकारणं ‘ वेद ’ । ‘ सः ’ प्रतीकेन ‘ मुखेन मुख्यया वृत्त्या ‘ अन्नमत्ति ’ । ‘ सः ’ विज्ञाता
‘ देवानपिगच्छति ’ देवत्वं प्राप्नोति । ‘ सः ’ ऊर्जममृतं चोपजीवति । अमृतमोक्ता भवतीति । ‘ इति
श्लोकाः ’ मन्त्रा उक्तार्था इत्यर्थः ॥ १ ॥

एतेषां मन्त्राणां तिरोहितार्थत्वेन प्रतीकग्रहणपूर्वकं तदर्थव्याख्यानाय ब्राह्मणं प्रवर्तते-यत्सप्तान्नानि मेधया

ऽजुनयत्पितृकमस्य साधारणमितीदमेवास्य तत्साधारणमुन्नं शुदिदमनुते
स शुऽएतदुपास्ते न सु पाप्मनो व्यावर्तते मिश्रं ह्येतत् ॥ २ ॥

(द्वे) द्वे देवानभाजयदिति । हुतञ्च प्रहुतञ्च तस्माद्देवेभ्यो जुहति च प्र
च जुहत्यथोऽआहुर्दर्शपूर्णमासाविति तस्मान्नेष्टियाजुकः स्यात् ॥ ३ ॥

साधारणमिति । इदमेवास्य तत्साधारणमन्नम् । यदिदमद्यते । स य एतदुपास्ते । न स
पाप्मनो व्यावर्तते । मिश्रं हि एतत् ॥ २ ॥

द्वे देवानभाजयदिति । हुतं च प्रहुतं च । तस्माद्देवेभ्यो जुहति च प्र च जुहति । अथो आहुः ।
दर्शपूर्णमासाविति । तस्मान्नेष्टियाजुकः स्यात् ॥ ३ ॥

तपसाऽजनयदिति । तत्र भागः ' मेधया तपसा च ' ' पिता ' पूर्वोक्तः । ' अजनयदिति ' ' हि ' प्रसिद्धा-
द्योतकेन हिशब्देन व्याख्यातः । प्रसिद्धं हि उक्तार्थयोर्मेधातपसोर्जाकारणत्वम् । उक्तसत्ताविनियोजकं
मन्त्रभागं प्रतीकपूर्वं व्याचष्टे—एकमस्य साधारणमिति । मन्त्रे ' अस्य ' भोक्तृसमुदायस्य ' तत् ' साधारण-
मन्नं ' इदमेव ' । किं ? ' यदिदं ' सर्वं प्राणिभिरहन्यहनि ' अद्यते ' भुज्यते । एतस्य सर्वसाधारण-
स्यान्नस्य असाधारणीकुर्वतो दोषं दर्शयति—स य एतदिति । ' स यः ' कश्चित् एतत्साधारणं सर्व-
प्राणभृत्स्थितिकरं भुज्यमानमन्नं ' उपास्ते ' तत्परो भवतीत्यर्थः । उपासनं हि नाम तत्परत्वम् । दृष्टं हि लोके
" गुरुतुपास्ते, राजानमुपास्ते " इत्यादौ । तस्मात् शरीरस्थित्यर्थानोपयोगप्रधानो नादृष्टार्थकर्मप्रधान
इत्यर्थः । ' सः ' एवंभूतः ' पाप्मनः ' अधर्मान्न व्यावर्तते न विमुच्यते । तथा च स्मृतिः " नामार्थ
पाचयेदन्नं न वृथा घातयेत्पशून् ॥ न चैकः स्वयमश्रीषाद्विधिवर्जं न निर्वपत् " इति । " इष्टान् भोगान् हि
वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः । तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुंक्ते स्तेन एव सः " (म. गी. ३ । १२) इति ।
" अदत्त्वा तु य एतेभ्यः पूर्वं भुंक्तेऽविचक्षणः । स भुञ्जानो न जानाति श्वगृध्रैर्जन्निधमात्मनः " (म. सू. ३ । ११५) इत्यादि । कुतः पुनः पाप्मनो न व्यावर्तत इत्याह—मिश्रं हीति । ' हि ' यस्मादेतदन्नं मिश्रं
सर्वप्राणितासाधारणम् ॥ २ ॥

द्वे देवानभाजयदिति मन्त्रपदम् । ' ये द्वे ' अने सृष्ट्वा पिता देवानभाजयत् । के ते द्वे इत्याह—
' हुतं च ' हुतमित्यग्नौ हवनं ' प्रहुतं च ' हुत्वा बलिहरणम् । यस्मात् द्वे एते अने हुतप्रहुते
' पिता देवानभाजयत् ' । तस्मादेतदपि काले गृहिणः ' देवेभ्यो जुहति '—देवेभ्य इदमन्नमस्माभिर्दियमानमिति
मन्वानाः जुहति । प्रजुहति च हुत्वा बलिहरणं च कुर्वत इत्यर्थः । एतस्य पूर्वपक्षत्वं सूचयितुं पश्चात्तर-
माह—अथो इति । ' अथो ' अपि अन्ये ' आहुः '—ये द्वे अने पित्रा देवेभ्यः प्रते न ते ' हुतप्रहुते ' ।
किं तर्हि दर्शपूर्णमासौ श्रोतयोरेव दर्शपूर्णमासयोर्देवान्त्वं प्रसिद्धतरम् । यस्मात् द्वे देवानभाजयदिति देवार्थ-
मेते दर्शपूर्णमासाल्ये अने पित्रा प्रते तस्मात्तयोर्देवार्थत्वाविधाताय इष्टियाजुकः इष्टियजनशीलो न स्यात्
न भवेत् । इष्टिशब्देन किल काम्या इष्टयः । ताच्छील्ये प्रत्ययस्यात्र प्रयोगात् । काम्येष्टियजनप्रधानो न
स्यादित्यर्थः ॥ ३ ॥

(त्प) पशुभ्यऽएकं प्रायच्छदिति । तत्पयः पयो ह्येवाग्रे मनुष्याश्च पशवश्चोपजीवन्ति तस्मात्कुमारजातुद्धृतुम्बैवाग्रे प्रतिलेहयन्ति स्तन-
म्याऽनुधापयन्ति ॥ ४ ॥

(न्त्य) अथ वत्सु जातुमाहुः । (रु) अतृणादऽहुति तस्मिन्सुर्वम्प्रुति-
ष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च नेति पयसि हीदथ सुर्वम्प्रुतिष्ठितं यच्च
प्राणिति यच्च न ॥ ५ ॥

पशुभ्य एकं प्रायच्छदिति । तत्पयः । पयो ह्येवाग्रे मनुष्याश्च पशवश्चोपजीवन्ति । तस्मात्कुमारं
जातं घृतं वैवाग्रे प्रतिलेहयन्ति । स्तनं वाऽनुधापयन्ति ॥ ४ ॥

अथ वत्सं जातमाहुरतृणाद इति । तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितम्—यच्च प्राणिति यच्च नेति । पयसि
हीदं सर्वं प्रतिष्ठितम् । यच्च प्राणिति । यच्च न ॥ ५ ॥

पश्वन्निषयं मन्त्रपदमादाय तदर्थं कथयति—“ पशुभ्यः इति । ‘ पशुभ्यः ’ द्विपाचतुष्पाद्भ्यः यदेकमन्नं
पिता ‘ प्रायच्छदिति ’ मन्त्रे उक्तं तदन्नं ‘ पयः ’ । कुत एतदवगम्यते इत्यत्राह—पयो हीति । ‘ हि ’ यस्मात्
‘ अग्रे ’ प्रथमं ‘ मनुष्याः पशवश्च ’ ‘ पय एवोपजीवन्ति ’ । यस्मात्तेनैवान्नेन वर्तन्ते । यथा आदौ पित्रा विनि-
योगः कृतः । ‘ तस्मात् ’ इदानींतना अपि त्रैवर्णिकाः—जातमुत्पन्नमात्रं ‘ कुमारं ’ बालं ‘ अग्रे ’ ‘ घृतं वैव ’
घृतमेव सुवर्णयुक्तया अनामिकया अंगुल्या ‘ प्रतिलेहयन्ति ’ प्राशयन्ति ‘ स्तनं वा ’ स्तनं च ‘ अनुधापयन्ति ’
पश्चात्पापयन्ति । अत्रैवर्णिकानां तु यथासंभवं स्तनमेवाग्रे धापयन्तीति बोद्धव्यम् ॥ ४ ॥

पशूनां पयोऽन्नं इत्यत्र लोकप्रसिद्धिं प्रमाणयति—अथ वत्सं जातमिति । द्विपात्पश्वधिकारविच्छेदार्थोऽथ-
शब्दः । ‘ जातं वत्समाहुः ’ कियत्प्रमाणो वत्सः इत्येवं पृष्टाः संतः ‘ अतृणादः ’ ‘ इत्याहुः ’ । तृणमत्तीति
तृणादः न तृणादोऽतृणादः नाद्यापि तृणमत्तिप्रयसैवाद्यापि वर्तत इत्यर्थः । यच्चाग्रे जातकर्मणां घृतमुपजीवन्ति
यच्च इतरे पय एव तत्सर्वमपि पय एव घृतस्यापि पयोविकारत्वात् । कस्मात्पुनः सप्तमं यत् पश्वन्नं चतुर्थत्वेन
व्याख्यायते । अग्निहोत्रादि कर्म हि पयःसाधनाश्रयमिति पयसः साधन-वाविशेषात् पश्वन्नं चतुर्थत्वेन व्याख्यातं
तस्मिन् ‘ सर्वं प्रतिष्ठितम् ’ । “ यच्च प्राणिति यच्च न ” इति मन्त्रभागः । तस्मिन्पश्वन्ने ‘ पयसि ’
‘ सर्वं ’ अध्यात्माधिभूताधिदैवलक्षणं कृत्स्नं जगत् ‘ प्रतिष्ठितम् ’ । ‘ यच्च प्राणिति ’ प्राणनचेष्टावत् मनुष्य-
पश्वादि । ‘ यच्च न ’ यच्च न प्राणिति स्यादंशं शैलादि । तच्च हिशब्देनैव प्रसिद्धावद्योतकेन व्याख्यातम् ।
अग्निहोत्रादुतिविपरिणामात्मकं च जगत् कृत्स्नमिति “ ते वाऽ एतेऽ आहुती हुतेऽ उत्कामतस्तेऽ अंतरिक्षमा-
विशतः ” (श. प.) इत्यादयः श्रुतिवादाः क्रमेणाग्निहोत्रादुत्पत्तिर्गोर्माकारप्राप्तिं दर्शयन्ति । “ अग्नौ
प्राप्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याजायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ” (म. सृ. ३ । ७९)
इत्यादयः सृष्टिवादाश्च । इति पयसः सर्वत्र जगदाधारत्वं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धम् ॥ ५ ॥

तद्यदिदमाहुः । संवत्सरं पयसा जुह्वदप पुनर्मृत्युञ्जयतीति न तथा
विद्याद्यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमुपजयत्येवम्विद्वान्तुसर्वं हि
देवेभ्योऽन्नाद्यमप्रयच्छति कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदेति ॥६॥

पुरुषो वाऽअक्षितिः । स हीदमन्नं पुनः पुनर्जनयते यो वै तामक्षिति-
म्वेदेति पुरुषो वाऽअक्षितिः स हीदमन्नं धिया धिया जनयते कर्मभिर्भु-
ज्जैतन्न कुर्वात्क्षीयेत ह सोऽन्नमति प्रतीकेनेति मुखम्प्रतीकं मुखेनेत्ये-
तत्सु देवानपि गच्छति सऽऽर्जमुपजीवतीति प्रशंसा ॥ ७ ॥

तद्यदिदमाहुः । संवत्सरं पयसा जुह्वदप पुनर्मृत्युं जयतीति । न तथा विद्यात् । यदहरेव जुहोति ।
तदहः पुनर्मृत्युमुपजयति । एवं विद्वान् सर्वं हि देवेभ्योऽन्नाद्यं प्रयच्छति । कस्मात्तानि न
क्षीयन्ते अद्यमानानि सर्वदा इति ॥ ६ ॥

पुरुषो वा अक्षितिः । स हीदमन्नं पुनः पुनर्जनयते । यो वै तामक्षितिं वेदेति । पुरुषो वा
अक्षितिः । स हीदमन्नं धिया धिया जनयते कर्मभिः । यद्वैतन्न कुर्यात् । क्षीयेत ह । सोऽन्न-
मति प्रतीकेनेति । मुखं प्रतीकम् । मुखेनेत्येतत् । स देवानपि गच्छति । अर्जमुपजीवति ।
इति प्रशंसा ॥ ७ ॥

पयसि हीदं सर्वं प्रतिष्ठितमिति विधित्सितदर्शनस्तुतये मतांतरं निर्दिष्टमुद्भावयति—तद्यदिदमिति । ‘संवत्सरं’
वर्षपर्यन्तं—‘पयसा जुह्वत्’ अग्निहोत्रं कुर्वन् ‘पुनः’ ‘मृत्युं’ ‘अपजयति’ पुनर्मरणाय न जायते इति
यदिदं ब्राह्मणवादा ‘आहुः’ । ‘तन्न तथा विद्यात्’ तन्न तथा द्रष्टव्यम् । संवत्सरेण किल षष्ठ्युत्तरत्रिंशत्तानि
(३६०) आहुतीनां सप्तशतानि विंशतिश्चे (७२०) ति यजुष्मतीरिष्टका अभिसंपद्यमानाः संवत्सरस्य वा-
ऽहोरात्राणि संवत्सरमग्निं प्रजापतिमानुवन्ति । एवं कृत्वा ‘संवत्सरं जुह्वत् अपजयति पुनर्मृत्युं’ इतः प्रेत्य
देवेषु संभूतः पुनर्न म्रियत इत्यर्थः । तर्हि कथं विद्यादित्यत आह—यदहरेवेति । यदुक्तं—“पयसि हीदं सर्वं
प्रतिष्ठितं” पयआहुतिविपरिणामात्मकत्वात् सर्वस्य जगत इति । ‘एवं विद्वान्’ सन् ‘यदहरेव’ यस्मिन्नेव
दिवसे ‘जुहोति’ आहुतिप्रक्षेपं करोति । ‘तदहः’ तस्मिन्नेव दिवसे ‘पुनर्मृत्युं’ पुनर्मरणं ‘अपजयति’ ।
सकृन्मृत्वा शरीरेण विद्युज्यमानः पुनर्मरणाय परिच्छिन्नं शरीरं न गृह्णातीत्यर्थः । न संवत्सराभ्यासमपेक्षते
‘एवं विद्वान्’ एकैकैवाहा जगदात्मत्वं प्रतिपद्यत इति भावः । तत्र हेतुमाह—सर्वं हीति । ‘हि’ यस्मात् ‘सर्वं’
समस्तं ‘देवेभ्यः’ सर्वेभ्यः ‘अन्नाद्यं’ अन्नं च तत् आद्यं चान्नाद्यं सायंप्रातराहुतिप्रक्षेपेण ‘प्रयच्छति’
ददाति । तस्माद्युक्तं सर्वमाहुतिमयमात्मानं कृत्वा सर्वदेवानरूपेण सर्वदेवैकैकात्मभावं गत्वा सर्वदेवमयो भूत्वा पुनर्न
म्रियत इति भावः । “कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदा” इति मन्त्रेण यदा पित्रा अन्नानि सृष्ट्वा
सप्त पृथक् पृथक् भोक्तृभ्यः प्रत्तानि । तदाप्रभृत्येव तैर्भोक्तृभिः ‘सर्वदा’ नैरन्तर्येण ‘अद्यमानानि’
कस्मात्पुनर्न क्षीयन्ते ? इति प्रश्ने कृते ब्राह्मणमुत्तरमाह ॥ ६ ॥

पुरुषो वा इति । ‘पुरुषो वै’ योऽज्ञानां भोक्ता स एव ‘अक्षितिः’ अनाक्षयहेतुः । ननु—प्रत्युत क्षयहेतुर्भोक्तृ-
कथमस्याक्षये हेतुत्वं इत्यत आह—स हीदमिति । ‘हि’ यस्मात्स पुरुषो भोक्ताऽपि ‘इदं’ भुज्यमानं सप्तविधं

त्रीण्यात्मनेऽकुरुतेति । मनो वाचं प्राणम् । तान्यात्मनेऽकुरुतान्युत्रमना-
ऽअभूवन्नादर्शमन्युत्रमनाऽअभूवन्नश्रौषमिति मनसा ह्येव पश्यति
मनसा शृणोति ॥ ८ ॥

कामः संकल्पः । (लपो) विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्द्धीर्भी-
रित्येतत्सर्वम्मुनऽएव तस्मादपि पृष्ठतऽउपस्पृष्टो मनसा विजानाति ॥ ९ ॥

त्रीण्यात्मनेऽकुरुतेति । मनो वाचं प्राणम् । तान्यात्मनेऽकुरुत । अन्यत्रमना अभूवम् ।
नादर्शम् । अन्यत्रमना अभूवम् । नाश्रौषमिति । मनसा ह्येव पश्यति । मनसा शृणोति ॥ ८ ॥

कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धा अश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्द्धीर्भीः भीः इत्येतत्सर्वं मन एव । तस्मादपि
पृष्ठत उपस्पृष्टो मनसा विजानाति ॥ ९ ॥

कार्यकारणलक्षणं क्रियाकलापात्मकमन्नं 'पुनः पुनः' भूयोभूयः 'जनयते' उत्पादयति । यथा पूर्वं पिता मेधया
प्रज्ञया जायादिसंवेधेन च पांक्तेन कर्मणा च अन्नानां स्रष्टा भोक्ता चासीत् तथा येभ्यो दत्तानि अन्नानि तेऽपि
तेषामन्नानां भोक्तारोऽपि संतः पितर एव मेधया तपसा च तानि अन्नानि यतो जनयंति । तस्मात्पितुरिव पुरुषस्य
जनकत्वसंभवात् भवत्येव पुरुषोऽक्षयं हेतुः । " यो वै तामक्षितिं वेदेति " मंत्रभागे पुरुषो वै
भोक्तृवाक्षितिरक्षयहेतुरुच्यते । 'हि' यस्मात्स पुरुषो भोक्ताऽपि 'इदमन्नं' सप्तविधं 'धिया धिया' तत्तत्काल-
भाविन्या तथा तथा प्रज्ञया 'कर्ममिश्र' वाङ्मनःकायचेष्टितैः 'जनयते' । यद्वैतदिति । 'यत्' यदि
'ह' यदेतत्सप्तविधमन्नमुक्तं तत्प्रज्ञया कर्ममिश्रं क्षणमात्रमपि 'न कुर्यात्' न संपादयेत् । तर्हि सातत्येन
भुज्यमानत्वात् 'क्षीयेत ह' विच्छिद्येत किल यस्माद्यथैवाऽयं पुरुषो नैरन्तर्येणान्नानां भोक्ता यथाप्रज्ञं यथाकर्म
चान्नं करोत्यपि ततः सातत्येन कर्तृत्वात्पुरुषोऽक्षितिः । तस्मात् भुज्यमानान्यपि अन्नानि न क्षीयंत इति भावः ।
" सोऽन्नमति प्रतीकेन " इति मंत्रे 'प्रतीकं' मुखं मुख्यत्वं प्राधान्यं इति प्राधान्येनैवान्नानां
पितुः पुरुषस्याक्षितित्वं यो वेद स 'मुखेन' मुख्यत्वेन प्राधान्येनान्नमति । नानां प्रति गुणभूतः स भोक्तृव
भवति । न भोज्यतामापद्यते । " स देवानपिगच्छति स ऊर्जमुदजीवति " इति मंत्रे देवात्मभावं प्रतिपद्यते
" ऊर्जममृतं चोपजीवति " इति यदुक्तं सोपासनप्रशंसा प्रशस्तिमात्रं नापूर्वोऽर्थोऽस्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं पाठक्रममुल्लंघ्यार्थक्रमवशात् साधनभूतमन्नचतुष्टयं ज्याख्याय इदानीं पाठ्यस्य कर्मणः फलभूतमन्नत्रयं
कार्यत्वात् विस्तीर्णविषयत्वाच्च पूर्वैभ्य एतेभ्यः पृथगुक्तं तद्व्याख्यानाय उत्तरो ग्रन्थ आत्राक्षणपरिसमाप्तेः
" त्रीण्यात्मनेऽकुरुत " इति मंत्रेण 'मनो वाचं प्राणं' इत्येवं 'तानि' त्रीण्यन्नानि पिता सृष्ट्वा आदा-
वात्मने आत्मार्यमकुरुत कृतवान् । तेषां मन्ये मनसाः अस्तित्वं प्रति संशये प्रमाणमाह-अन्यत्रमना इति ।
" पुरोऽवस्थितं गजं त्वं दृष्टवानसि " इति केनचित्पुष्टो वदति । अन्यत्र विषयांतरे गतं मे मनो यस्य स
अहमन्यत्रमनाः अभूवमासम् । अतो नादर्शं न दृष्टवानस्मि । " तयेदं मदीयं वचः श्रुतवानसीति " पृष्टः
आह-अन्यत्रमनाः अभूवम् । अतो 'नाश्रौषं' न श्रुतवानस्मीति । 'हि' यस्मात्सर्वो लोकः आत्मसाक्षिकं
मनसैव 'पश्यति' मनसैव 'शृणोति' । तद्वधंप्रत्ये दर्शनाद्यभावात् । तस्मात्सिद्धं प्रत्यक्षादिप्रमाणिकं
मनसोऽस्तित्वम् ॥ ८ ॥

किं पुनर्मनसः स्वरूपमित्यतस्तदाह-काम इति । 'कामः' जीव्यतिकारऽमिलाषादिः । 'संकल्पः' प्रत्यु-

वः कुश्च शुब्दो वग्वेव सा । (सै) एषा ह्युन्तमायतैषा हि न प्राणो-
ऽपानो व्यानुऽउदानः समानोऽनऽदुत्येतत्सुर्व्वप्राणऽपुवैतन्मयो वाऽ-
अयमात्मा वाङ्मयो मनोमयः प्राणमयः ॥ १० ॥

यः कश्च शब्दः । वग्वेव सा । एषा हि अंतमायत्ता । एषा हि न प्राणोऽपानो व्यान उदानः
समानः । अन इति एतत्सर्व्वं प्राण एव । एतन्मयो वा अयमात्मा । वाङ्मयोः मनोमयः प्राण-
मयः ॥ १० ॥

पस्थितविषयविकल्पनं शुक्लीलादिभेदेन । ' विचिकित्सा ' संशयज्ञानम् । ' श्रद्धा ' अदृष्टार्थेषु कर्मसु देवता-
दिषु च आस्तिक्यबुद्धिः । ' अश्रद्धा ' तद्विपरीता बुद्धिः । श्रुतिधारणं देहाद्यवसादे सति उत्तमनम् । अश्रुति-
स्तद्विपर्ययः । हीलज्जा । ' धीः ' प्रज्ञा । भीमियम् इत्येतदेवमादिकं ' सर्व्वं मन एव ' । मनसोऽन्तःकरणस्य
रूपाण्येतानि वृत्तिवृत्तिमतोभेदात् । पुनरपि मनसोऽस्तित्वे कारणमाह-तस्मादर्थाति । यस्मात् चक्षुषो हि
अगोचरे ' पृष्ठतोऽपि ' केनचिदुपस्पृष्टः कश्चित् हस्तस्यायं स्पर्शः जातुनोऽयं स्पर्श इति ' मनसा विजानाति '
विवेकेन प्रतिपद्यते । तस्मादस्ति विवेकप्रतिपत्तिकारणं मन इति ॥ ९ ॥

इह कर्मणां फलभूतानि त्रीण्यन्नानि मनोवाक्प्राणाख्यानि अध्यात्ममधिभूतमधिदेवं च व्याचिर्यासितानि ।
तत्राध्यात्मिकानां वाङ्मनःप्राणानां मनो व्याख्यातम् । अथेदानीं आध्यात्मिकाया वाचः स्वरूपमाह-यः कश्च
शब्द इति । लोके ' यः कश्च शब्दः ' प्राणिभिस्तात्वादिव्यङ्मयः वर्णादिलक्षणः इतरो वादिग्रमेधादिनिर्मितः
सर्व्वो वर्णावर्णात्मको ध्वनिः ' सा ' प्रकृता ' वग्वेव ' । इदं तावद्वाचः स्वरूपमुक्तम् । अथ तस्याः कार्यमुच्यते-
सैषा हीति । ' हि ' यस्मात् ' एषा ' प्रकाशमात्रस्वरूपा वाक् ' अंतं ' अभिधेयावसानं अभिधेयनिर्णयं ' आयत्ता '
अनुगता । अत एव पुनः स्वयं न अभिधेयवत् प्रकाश्या किंतु प्रदीपादिवत् प्रकाशात्मकत्वात् प्रकाशिकैव ।
यथा प्रदीपादिप्रकाशः प्रकाशांतरेण न प्रकाशयते तद्वत् वाक् स्वयं प्रकाशिकैव । न प्रकाश्या इत्यनवस्थां श्रुतिः
परिहरति-एषा हि नेति । प्रकाश्यात्मकत्वमेव वाचः कार्यमित्यर्थः । अथाध्यात्मिकप्राणविषयं वाक्यमवतारयितुं
प्राणास्तित्वे प्रमाणं कथयन् प्राणस्वरूपमाह-प्राण इति । ' प्राणः ' मुखनासिकाऽभ्यन्तरचारी हृदयवृत्तिः
प्रणयनात्प्राणः । १ । मूत्रपुरीषादेरपनयनात् नाभिमर्यादोऽधोवृत्तिरपानः । २ । हृदयादारभ्य नाभिपर्यंतं वर्त-
मानो व्यायच्छत्कर्मा वीर्यवत्कर्महेतुश्च ' व्यानः ' । प्राणापानयोर्नियमनकर्मेत्यर्थः । ३ । उत्कर्षोर्ध्वगमनादि-
हेतुः आपादतलमस्तकस्यानः ऊर्ध्ववृत्तिरुदानः । ४ । भुक्तस्य पीतस्य च समं नयनात्समानः कोष्ठस्थानः
अनपक्ता । ५ । ' अनः ' । ६ । इति एतेषां वृत्तिविशेषाणां सामान्यभूता सामान्यदेहचेष्टाऽभिसंबन्धिनी वृत्ति-
रुच्यते । ' एतत्सर्व्वं ' प्राणादिवृत्तिजातं आध्यात्मिकः साधारणासाधारणवृत्तिमान् ' प्राण एव ' । वृत्तिवृत्ति-
मतोभेदात् । व्याख्यातानि आध्यात्मिकानि मनोवाक्प्राणाख्यानि अन्नानि । अतस्तेषां वागादीनां समुच्चितं
स्वरूपं दर्शयति-एतन्मय इति । ' अयमात्मा ' प्राजापत्यैर्वाङ्मनःप्राणैरारब्धः कार्यकारणसंघातः पिण्डः
' एतन्मयः ' एतद्विकारः । विकारे मयट् । एतदेव विवृणोति-वाङ्मयो मनोमयः प्राणमय इति । ' एतन्मयः '
इत्यस्य स्फुटीकरणम् ॥ १० ॥

(१) त्रयो लोकः एत एव । वागेवायं लोको मनोऽन्तरिक्षलोकः प्राणोऽसौ लोकः ॥ ११ ॥

(२) त्रयो वेदाः एत एव । वागेव ऋग्वेदो मनो यजुर्वेदः प्राणः सामवेदः ॥ १२ ॥

(३) देवाः पितरो मनुष्याः एत एव । वागेव देवाः मनः पितरः प्राणो मनुष्याः ॥ १३ ॥

पिता माता प्रजैत एव । मन एव पिता वाङ्माता प्राणः प्रजा ॥ १४ ॥
विज्ञातं विजिज्ञास्यमविज्ञातमेत एव । यत्किञ्च विज्ञातस्याच-
स्तद्रूपमवागि विज्ञाता वागेनन्तुद्धृत्वाऽवति ॥ १५ ॥

यत्किञ्च विजिज्ञास्यम् । (मनु) मनसस्तद्रूपमनुो हि विजिज्ञास्य-
मनुऽनन्तुद्धृत्वाऽवति ॥ १६ ॥

त्रयो लोका एत एव । वागेवायं लोकः । मनः अंतरिक्षलोकः । प्राणोऽसौ लोकः ॥ ११ ॥

त्रयो वेदा एत एव । वागेव ऋग्वेदः । मनो यजुर्वेदः । प्राणः सामवेदः ॥ १२ ॥

देवाः पितरो मनुष्या एत एव । वागेव देवाः । मनः पितरः । प्राणो मनुष्याः ॥ १३ ॥

पिता माता प्रजैत एव । मन एव पिता । वाक् माता । प्राणः प्रजा ॥ १४ ॥

विज्ञातं विजिज्ञास्यमविज्ञातमेत एव । यत्किञ्च विज्ञातम् । वाचस्तद्रूपम् । वाग् हि विज्ञाता ।
वागेन तद्धृत्वाऽवति ॥ १५ ॥

यत् किञ्च विजिज्ञास्यम् । मनसस्तद्रूपम् । मनो हि विजिज्ञास्यम् । मन मनं तद्धृत्वाऽवति ॥ १६ ॥

एवं वागादीनामाध्यात्मिकीं विभूतिमुक्त्वा आधिभौतिकीं वितृतिमाह—त्रयो लोका इति । ‘ त्रयो लोकाः ’
भूर्भुवःस्वरित्याख्याः, ‘ एत एव ’ वाङ्मनःप्राणा एव । एतदेव विशेषतो विवृणोति—वागेवायं लोक इति ।
‘ वागेवायं ’ भूर्लोकः । ‘ मनोऽन्तरिक्षलोकः ’ । ‘ प्राणः असौ ’ परोऽक्षः स्वर्लोकः ॥ ११ ॥

एषामेव वागादीनां ‘ त्रयो वेदाः ’ इति वेदत्रय्यात्मकत्वमुक्तम् ॥ १२ ॥

‘ देवाः पितरो मनुष्याः ’ इति देवपितृमनुष्यात्मकत्वम् ॥ १३ ॥

‘ पिता माता प्रजा ’ इति पितृमातृप्रजात्मकत्वम् ॥ १४ ॥

विज्ञातविजिज्ञास्याविज्ञातवत्त्वात्मकत्वं चाह—विज्ञातं विजिज्ञास्यमविज्ञातमिति । तत्र विशेषः । ‘ यत्किञ्च
विज्ञातं ’ विस्पष्टं ज्ञातं ‘ वाचस्तद्रूपम् ’ । तत्र स्वयमेव हेतुमाह—वाग्धीति । ‘ हि ’ यस्मात् ‘ वाक्—विज्ञाता ’
प्रकाशात्मकत्वात् । या अन्यापि विज्ञापयति सा कथमविज्ञाता भवेत् इति भावः । एवं वाग्विशेषविदः
फलमाह—वागेनमिति । ‘ एनं ’ वाग्विभूतिविदं ‘ वाक् ’ तद्विज्ञातं ‘ भूत्वा अवति ’ प्रतिपालयति । विज्ञात-
रूपेणैवास्यान्तर्ध्वं भोग्यत्वं प्रतिपद्यते इत्यर्थः ॥ १५ ॥

तथा ‘ यत्किञ्च विजिज्ञास्यम् ’ विस्पष्टं ज्ञातमिदं ‘ तत् ’ सर्वं—‘ मनसो रूपम् ’ । ‘ हि ’ यस्मात्

यत्किञ्चाविज्ञातम् । (म्प्रा) प्राणस्य तद्रूपम्प्राणो ह्यविज्ञातः प्राण-
ऽएनन्तुद्भूत्वाऽवति ॥ १७ ॥

तस्यै वाचः पृथिवी शरीरम् । (ज्यो) ज्योतीरूपमयमग्निस्तद्याव-
त्येव वाक्तावती पृथिवी तावानयमग्निः ॥ १८ ॥

(३) अथैतस्य मनसो द्यौः शरीरम् । (ज्यो) ज्योतीरूपमसावा-
दित्यस्तद्यावदेव मनस्तावती द्यौस्तावानसावादित्यस्तौ मिथुन^२ समे-
तान्तुतः प्प्राणोऽजायत सऽडुन्द्रः सुऽएषोऽसपत्नो द्वितीयो वै सपत्नो
नास्य सपत्नो भवति सुऽएवम्बुद ॥ १९ ॥

यत्किञ्चाविज्ञातम् । प्राणस्य तद्रूपम् । प्राणो ह्यविज्ञातः । प्राण एनं तद्भूत्वाऽवति ॥ १७ ॥

तस्यै वाचः पृथिवी शरीरम् । ज्योतीरूपमयमग्निः । तद्यावत्येव वाक् । तावती पृथिवी ।
तावानयमग्निः ॥ १८ ॥

अथैतस्य मनसो द्यौः शरीरम् । ज्योतीरूपमसावादित्यः । तद्यावदेव मनः । तावती द्यौः ।

‘ मनः ’ संदिह्यमानाकारत्वात् ‘ विजिज्ञास्यन् ’ । पूर्ववत् मनोविभूतिविदः फलम्बह—‘ मन एनं तत् ’ विजि-
ज्ञास्यं ‘ भूत्वा अवति ’ । विजिज्ञास्यरूपेणैवान्वत्त्वमापद्यते ॥ १६ ॥

तथा ‘ यत्किञ्चाविज्ञातं ’ विज्ञानागोचरं न च संदिह्यमानं—‘ प्राणस्य तद्रूपं ’ ‘ हि ’ यस्मात् ‘ प्राणः
अविज्ञातः ’ अविज्ञातरूपः । पूर्ववत् प्राणविभूतिविदः फलमाह—प्राण एनं तद्भूत्वाऽवतीति । अविज्ञात-
रूपेणैवास्य प्राणोऽन्नं भवतीत्यर्थः । यथा शिष्यैरविवेकिभिः संदिह्यमानोपकारा अपि गुरुः पुत्रादिभिश्चाति-
बालैः अविज्ञातोपकाराः पित्रादयः तेषां भाग्यत्वमापद्यन्ते । तथा मनःप्राणयोरपि संदिह्यमानाविज्ञातयोरेत-
त्त्वोपपत्तिरिति भावः ॥ १७ ॥

एवं वाङ्मनःप्राणानां आधिभौतिकं विस्तारमुक्त्वा आधिदैविकं विस्तारमाह—तस्यै वाच इति । ‘ तस्यै ’
तस्याः प्रजापतेरन्वत्वेन प्रस्तुतायाः ‘ वाचः ’ ‘ पृथिवी शरीरं ’ वाह्य आधारः । ‘ ज्योतीरूपं ’ प्रकाशात्मकं
करणं आधेयभूतं अयं पार्थिवोऽग्निः । आधाराधेयभूतमुभयं पृथिव्यग्नी प्रजापतेर्वर्गिणः । अध्यात्ममधिभूतं च या
वाक् परिच्छिन्ना तस्या आधिदैविकवाग्भवात् अंशांशिनोश्च तादात्म्यात् तया सह तुल्यपरिमाणत्वं दर्शयति—
तद्यावतीति । तत्तत्र अध्यात्माधिभूतमेदमिना सती ‘ वाक् ’ ‘ यावत्येव ’ यावत्परिमाणैव भवति । तत्र
सर्वत्राधारत्वेन व्यवस्थिता कार्यभूता ‘ पृथिवी ’—‘ तावत्येव ’ तावत्परिमाणैव भवति । अयं च पार्थिवोऽग्निः
आधेयः करणभूतः ज्योतीरूपेण पृथिवीमनुप्रविष्टः तावानेव भवति ॥ १८ ॥

अध्यात्ममधिभूतं च मनःप्राणयोः आधिदैविकमनःप्राणांशत्वात्तादात्म्याभिप्रायेण तुल्यपरिमाणत्वमाह—
अथैतस्य मनस इति । अथाधिदैविकमधिभूतव्याख्यानानंतरं ‘ एतस्य ’ प्राजापत्याकारवेनोक्तस्य

(ब्रा०) अथैतस्य प्राणस्यापः शरीरम् । (ऋग्यो) ज्योतीरूपमसौ चन्द्रस्तद्यावानेव प्राणस्तुवत्यऽआपस्तुवानसौ चन्द्रः ॥ २० ॥

(स्तु) तुऽएते सुर्वेऽएव समाः । सुर्वेऽनन्ताः स यो हैतानन्तवत्तऽउपास्तेऽन्तवन्तः सु लोकजयत्यथ यो हैताननन्तानुपास्तेऽनन्तः सु लोकजयति ॥ २१ ॥

तावानसावादित्यः । तौ मिथुनं समैताम् । ततः प्राणः अजायत । स इन्द्रः । स एषोऽसपत्नः । द्वितीयो वै सपत्नः । नास्य सपत्नो भवति । य एवं वेद ॥ १९ ॥

अथैतस्य प्राणस्यापः शरीरम् । ज्योतीरूपमसौ चन्द्रः । तद्यावानेव प्राणः । तावत्य आपः । तावानसौ चन्द्रः ॥ २० ॥

त एते सर्व एव समाः । सर्वे अनन्ताः । स यो हैतानन्तवत्तऽउपास्ते । अन्तवन्तं स लोकं जयति । अथ यो हैताननन्तानुपास्ते । अनन्तं स लोकं जयति ॥ २१ ॥

‘मनसः’ ‘द्यौः’ ब्रुलोकः ‘शरीरं’ कार्यमाधारः । ‘असावादित्यो ज्योतीरूपं’ करणमाधेयः । ‘सत्’ तत्र यावत्परिमाणमेव अध्यात्ममधिभूतं वा ‘मनः’—‘तावती’ तावद्विस्तारा तावत्परिमाणा ज्योतीरूपस्य करणस्य मनसः आधारेण व्यवस्थिता ‘द्यौः’ । ‘असावादित्यः’ ज्योतीरूपं करणमाधेयं ‘तावान्’ तावत्परिमाण एव । तत्र “मन एवास्यात्मा वाग् जाया प्राणः प्रजा”—इत्यध्यात्मम् । “मन एव पिता वाक् माता प्राणः प्रजा”—इत्यधिदैवतं च वाङ्मनसयोः प्रजात्वं प्राणस्योक्तम् । तथा अधिदैवेऽपि प्राणस्य तत्प्रजात्वं वाच्यमित्यभिप्रेत्याह—तौ मिथुनमिति । तावद्व्यादित्यौ आधिदैविकौ वाङ्मनसौ मातापितरौ—‘मिथुनं’ मिथुनं इतरेतरसंसर्ग—‘समैतां’ समगच्छेताम् । ननु—कथम् आदित्यस्य मनसः—प्राणं प्रति पितृत्वं, वाचो वा अग्नेः मातृत्वं कथम् ? उच्यते । सावित्रं पाकं अग्नेयं च प्रकाशमृते कार्यसिद्धिं दर्शनात् । तयोर्जनकत्वं सिद्धं इति बोध्यम् । ततस्तयोरेव सङ्गमनात् ‘प्राणः’ वायुः जायत परित्यन्दनाय कर्मणे जातः । वायोः ईदृत्वासपत्नत्वगुणविशिष्टस्योपासनमभिप्रेत्याह—सऽ ईदृ इति । ‘सः’ प्राणः ‘इन्द्रः’ परमेश्वरः । तथा ‘स एषः’ प्राणः ‘असपत्नः’—अविद्यमानः सपत्नो यस्यासावसपत्नः । कः पुनः सपत्नो नाम प्रतिपक्षत्वेनोपगतः । ‘द्वितीयो वै सपत्नः’—शत्रुरित्युच्यते । तेन द्वितीयत्वे सति वाङ्मनसे न सपत्नत्वं भजेते । असपत्नगुणकप्राणोपासने फलवाक्यं प्रमाणयति—नास्येति । ‘य एवं’ असपत्नं यथोक्तं ‘प्राणं वेद’ अस्योपासकस्य ‘सपत्नः’ प्रतिपक्षो ‘न भवति’ ॥ १९ ॥

आयाधिदैविकयोर्वाङ्मनसयोर्विभूतिनिर्देशानन्तरं—‘एतस्य’ प्रकृतस्य प्राजापत्यान्तस्य ‘प्राणस्य’ आपः शरीरं’ आधारः । पूर्ववत् ‘असौ चन्द्रः’ ‘ज्योतीरूपं’ करणमाधेयः । तत्तत्राध्यात्मादिभेदेषु ‘प्राणो यावानेव’ यावत्परिमाणः तावत्यः तावद्व्याप्तिमयस्तावत्परिमाणाः ‘आपः’ । तावत्सु वानुप्रविष्टः करणभूतः ‘असौ चन्द्रः’ आधेयः अध्यात्ममधिभूतं च ‘तावान्’ तावद्व्याप्तिमानेव ॥ २० ॥

इदानीमेषामध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकानां वाङ्मनःप्राणानां ध्यानार्थं समत्वादियुगमाह—तऽयत् इति ।

सुऽएषु संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलः । (स्तु) तस्य रात्रयऽएव
पञ्चदश कला ध्रुवैवास्म्य षोडशी कला स रात्रिभिरेवा च पूर्व्यतेऽएव च
क्षीयते सोऽमावास्याऽर्थं रात्रिमेतया षोडश्या कलया सुर्वमिदं प्राणभृद-
नुप्रविश्य ततः प्रातर्जायते तस्मादेताऽर्थं रात्रिप्राणभृतः प्राणं
विच्छिन्द्यादपि कृकलासस्यैतस्याऽएव देवतायाऽनुपचित्यै ॥ २२ ॥

स एष संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलः । तस्य रात्रय एव पञ्चदश कलाः । ध्रुवैवास्म्य षोडशी
कला । स रात्रिभिरेवा च पूर्व्यते, अप च क्षीयते । सोऽमावास्यां रात्रिमेतया षोडश्या कलया
सर्वमिदं प्राणभृदनुप्रविश्य, ततः प्रातर्जायते । तस्मादेतां रात्रिं प्राणभृतः प्राणं न विच्छिन्द्यात् ।
अपि कृकलासस्य । एतस्या एव देवताया अपचित्यै ॥ २२ ॥

‘ ते एते ’ वाङ्मनःप्राणाः ‘ सर्वे एव ’ समास्तुल्याः सर्वे व्याप्तिमन्तो यावत्प्राणिगोचरं साध्यात्माभिभूतं
व्याप्यावस्थिताः अतः एवानन्ताः यावत्संसारभाविनः कार्यकरणात्मका इत्यर्थः । तेषु परिच्छिन्नत्वेन ध्याने दोष-
माह-स इति । ‘ स यः ’ कश्चित् ‘ ह एतान् ’ प्रजापतेः पितुरात्मभूतान् ‘ अंतवतः ’ परिच्छिन्नान् अर्थात्म-
रूपेण वा अधिभूतरूपेण वा ‘ उपास्ते ’ । स यः तदुपासनानुरूपमेव फलं ‘ अंतवतं लोकं जयति ’ परि-
च्छिन्न एव जायते । नेतेषामात्मभूतो भवतीत्यर्थः । ‘ अयं ’ पुनः-‘ यो ह ’ ‘ एतान् ’ वागादीन् ‘ अनन्तान् ’
सर्वात्मकान् सर्वप्राण्यात्मभूतान् अपरिच्छिन्नानुपास्ते । ‘ सः ’ ‘ अनन्तमेव लोकं जयति ’ अनन्तो
भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

ननु-फलवद्भयानविषये अन्नत्रये व्याख्याते वक्तव्याभावात् किमुत्तरग्रन्थेन इत्याशंकायामुच्यते “ पित्ता
पाङ्क्तेन कर्मणा सत्तानानि सृष्ट्वा त्रीण्यन्नानि आत्मार्थमकरोत् ” इत्युक्तम् । तान्येतां पाङ्क्तकर्मफलभूतानि
व्याख्यातानि । तेषु त्रिष्वप्यन्त्रेषु पाङ्क्तत्वावगत्यै आत्मा जाया प्रजा वित्तं कर्म चेति पञ्चकं सद्ग्रहीतव्यम् ।
तत्र पृथिव्यग्नी माता । दिवादित्यौ पिता । योऽयमनयोरेतरा प्राणः स प्रजा । इति व्याख्यातम् । तत्र वित्त-
कर्मणो संभावयितव्ये इत्येतदर्थं उत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते-सऽ एष संवत्सर इति । यः अयं त्र्यन्नात्मा ‘ प्रजा-
पतिः ’ प्रकृतः ‘ स एष संवत्सरः ’ संवत्सरात्मना विशेषतो निर्दिश्यते । ‘ षोडशकलः ’ । षोडश कला अब-
यवा यस्य स षोडशकलः संवत्सरात्मा कालरूपः । ता एव षोडश कला आह-तस्य रात्रय एवेति । ‘ तस्य ’
कालात्मनः प्रजापतेः ‘ रात्रय एव ’ अहोरात्राणि तिथय एव प्रतिपदायाः ‘ पञ्चदश कलाः ’ । ‘ ध्रुवैव ’
निलैव व्यवस्थिता ‘ अस्य ’ प्रजापतेः-‘ षोडशी ’ षोडशानां पूरणी कला । एतासां कलानां वित्तत्वं वक्तुं
तत्साधर्म्यमाह-स रात्रिभिरेवेति । ‘ सः ’ चंद्रात्मा प्रजापतिः ‘ रात्रिभिरेव ’ प्रतिपदाद्याभिस्तिथिभिः उक्त-
कलारूपाभिः उपचीयमानाभिः शुक्लपक्षे ‘ आपूर्यते ’ वर्द्धते । कृष्णपक्षे तामिरेवापचीयमानाभिः कलाभिः ‘ अप-
क्षीयते ’ । सोऽमावास्यां रात्रिमिति । ‘ सः ’ कालात्मा प्रजापतिः ‘ अमावास्यां ’ ‘ रात्रिं ’ रात्रौ या ध्रुवा
कला व्यवस्थितोक्ता । ‘ एतया षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणभृत् ’ प्राणिजातं स्थावरजंगमात्मकं ‘ अनु-
प्रविश्य ’ यदपः पिवति यच्चौषधीश्चाति-तत्सर्वमोषध्यात्मनां व्याप्य अमावास्यां रात्रिमवस्थाप्य ‘ ततः ’

यो वै सु सम्बत्सः प्रजापतिः षोडशकलः । (लोऽयु) अयमेव सु वोऽयु-
मेवमित्पुरुषस्तस्य वित्तमेव पुञ्चदश कलाऽआत्मैवास्म्य षोडशी कला
सु विन्तेनैवा च पूर्यतेऽप्य च क्षीयते तुदेतज्जुभ्यं सुदयमात्मा प्राधिर्वित्त-
न्तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानिजीयतऽआत्मना चेजीवति प्रधिना ऽऽमा-
दित्याहुः ॥ २३ ॥

यो वै स संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलः । अयमेव सः । यः अयमेववित्पुरुषः । तस्य वित्तमेव पंच-
दश कलाः । आत्मैवास्म्य षोडशी कला । स वित्तेनैवा च पूर्यते । अप च क्षीयते । तदेतज्जुभ्यम् ।
सुदयमात्मा । प्राधिर्वित्तम् । तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानि जीयते । आत्मना चेजीवति प्रधिना ऽऽमा-
दित्याहुः ॥ २३ ॥

अपरेषुः 'प्रातर्जायते' द्वितीया कलया संयुक्ते भवति । एवमसौ प्रजापतिः पाङ्क्तात्मकः संबुद्धः । एवं
प्रजापतेः पाङ्क्तं कर्मफलवमुक्त्वा प्राप्तन्निकर्मणमाह—तस्मादेतां रात्रिमिति । यस्मादेव चन्द्र एतां रात्रिं सर्व-
प्राणिनां अनुप्रविष्टो ध्रुवा कलया वर्तते । तस्मादेतरेस्तामवासां रात्रिं 'प्राणभृतः' प्राणिनः 'प्राणं'
'न विच्छिन्ध्यात्' प्राणिनं न प्रमापयेत् इति । किं बहुना कलसस्यापि सरटस्यापि प्राणं न विच्छिन्ध्यात् । स हि
पापात्मा दृष्टोऽयमंगलः इति कृत्वा स्वभावैवैव प्राणिभिर्हितं । निषेधप्रयोजनमाह—'एतस्या एव देवतायाः'
सोमदेवतायाः—'अपचित्यै पूजार्थमित्यर्थः' ॥ २२ ॥

यत्पूर्वमाधिदैविकत्र्यन्तात्मकप्रजापत्युपासनमुक्तं, तदहमस्मि प्रजापतिरित्यहंप्रहेण कर्तव्यमित्याह—यो वा
इति । 'यो वै' परोऽक्षः अभिहितः 'संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलः'—'सः' नैवात्यंतं परोऽक्षो
कस्तव्यः । यस्मात् 'अयमेव सः' प्रत्यक्ष उपलभ्यते । कोऽती 'यः अयं' पुरुषः—'एवंवित्' यो
ययोक्तं त्र्यन्तात्मकं प्रजापतिमात्मभूतं वेत्ति सोऽयं प्रत्यक्षः प्रजापतिः । केन सामान्येन प्रजापतिरित्यत
आह—तस्येति । 'तस्य' एवंविदः पुरुषस्य गवादि 'वित्तमेव पंचदश कलाः' कलापदं उप-
चयापचयधर्मात्वात् । 'अस्य' विदुषः 'आत्मैव' पिण्ड एव 'षोडशी कला' ध्रुवास्थानीया ।
'सः' विद्वान् चंद्रवत् 'वित्तेनैव' 'आपूर्यते' अपक्षीयते च । आत्मैव ध्रुवा कला इत्युक्तम् । तदेव
रथचक्रदृष्टेन स्पष्टयति—तदेतज्जुभ्यमिति । नाभिश्चक्रपिण्डिका नाम्न्यै हितं नाभिर्महतीति वा 'नभ्यम्' ।
तदेतज्जुभ्ये प्रसिद्धं चर्मापिण्डिकास्थानीयम् । किं तत् ? 'यदयमात्मा' योऽयं पिण्डः शरीरम् । 'प्रधिः'
परिवारस्थानीयं बाह्यं 'वित्तं' चक्रस्येवारनेत्यादि । एवं तस्मिं फलितमाह—तस्माद्यद्यपीति । यस्माच्छरीरं
रथचक्रपिण्डिकास्थानीयं 'तस्माद्यद्यपि' 'सर्वज्यानि' सर्वस्वापहरणं जीयते क्षीयते ग्लानिं प्राप्नोति ।
तथाऽपि 'चेत्' यदि 'आत्मना' शरीरेण नाभिस्थानीयेन 'जीवति' तदा 'प्रधिना' बाह्येन परिवारेण
ज्यं 'आमात्' क्षीणोऽयं यथा चक्रमरनेद्विद्विमुक्तं एवमाहुर्लौकिकाः । जीवंक्षेत् तर्हि अरनेमिस्थानीयेन
प्रियेन पुनरुपजीवते इति वाक्यार्थः ॥ २३ ॥

(१) अथ त्रयो वाव लोकाः । (०) मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक-
ऽऽदिति सोऽयम्मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जुष्टो नान्येन कर्मणा कर्मणा पितृ-
लोको विद्यया देवलोको देवलोको वै लोकानां श्रेष्ठस्तस्माद्विद्याम्बु-
शश्नन्ति ॥ २४ ॥

(न्त्य) अथातः सम्प्रतिः । (र्व्य) यदा प्रैष्यन्मुन्यतेऽथ पुत्रमाह
त्वम्ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोकऽदिति सु पुत्रः पृत्याहाहुम्ब्रह्माहुं यज्ञोऽहं
लोकऽदिति ॥ २५ ॥

अथ त्रयो वाव लोकाः—मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति । सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव
जय्यः । नान्येन कर्मणा । कर्मणा पितृलोकः । विद्यया देवलोकः । देवलोको वै लोकानां श्रेष्ठः ।
तस्माद्विद्यां प्रशंसति ॥ २४ ॥

अथातः संप्रतिः । यदा प्रैष्यन्मुन्यते । अथ पुत्रमाह । त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति । स
पुत्रः प्रत्याह । अहं ब्रह्माऽहं यज्ञोऽहं लोक इति ॥ २५ ॥

ननु—अन्नत्रयात्मनि प्रजापतौ अहंप्रहोपासनफलस्योक्तत्वात् वक्तव्याभावात् उत्तरपंथवैयर्थ्यादित्याशङ्क्या
मुच्यते—एवं पाङ्क्तेन देववित्तविद्यासंयुक्तेन कर्मणा अन्नात्मकः प्रजापतिभावो व्याख्यातः । अनेतरं च
जायादि वित्तं परिवारस्थानीयमित्युक्तम् । तत्र पुत्रकर्मापरविद्यानां लोकप्राप्तिसाधनमात्रं सामान्येनावगतम् ।
न पुनः पुत्रादीनां लोकप्राप्तिकलं प्रति विशेषसंबन्धनियमः अवगतः । स वक्तव्य इति तत्प्रदर्शनार्थं अथ
त्रयो वाव इति कण्डिका प्रणीयते । अथशब्दो वाक्योपन्यासार्थः । वावेत्यवधारणार्थः । शास्त्रोक्तसाधनार्हो
लोकास्त्रय एव । न न्यूना नाधिका वा । के ते इत्यत आह—मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति । केन
कः साध्य इत्यपेक्षायामाह—सोऽयमिति । तेषां मध्ये ‘सोऽयं मनुष्यलोकः’ ‘पुत्रेणैव’ साधनेन ‘जय्यः’
जेतव्यः साध्यः । ‘नान्येन कर्मणा’ विद्यया नेति वाक्यशेषः । ‘कर्मणा’ अग्निहोत्रादिलभ्येन केवलेन
‘पितृलोकः’ जेतव्यः । न पुत्रेण नापि विद्यया । ‘विद्यया’ अपरविद्यया ‘देवलोकः’ जेतव्यः । न पुत्रेण
नापि विद्यया न कर्मणेत्यनुषज्यते । ‘देवलोको वै’ प्रसिद्धः—‘लोकानां’ त्रयाणां मध्ये ‘श्रेष्ठः’ प्रशस्यतमः ।
‘तस्मात्’ देवलोकसाधनत्वात् ‘विद्यां-प्रशंसन्ति’ स्तुवन्ति ॥ २४ ॥

एवं साध्यलोकत्रयफलभेदेन विनियुक्तानि पुत्रकर्मविद्याऽऽख्यानि त्रीणि साधनानि । जाया तु पुत्रकर्मावृत्त्यात्
न पृथक् साधनम् इति पृथक् नाभिहिता । वित्तं च कर्मसाधनत्वात् न पृथक् साधनम् । विद्याकर्मणोर्लोक-
जयहेतुत्वं स्वात्मप्रतिलाभेनैव भवतीति प्रसिद्धम् । पुत्रत्वस्य क्रियात्मकत्वात् केन प्रकारेण लोकजयहेतुत्वमिति न
ज्ञायते । अतस्तद्वक्तव्यमित्यथानंतरमारभ्यते—अथात इति । ‘अथ’ पुत्रकर्मविद्याऽऽख्यानां साधनानां साध्य-
विशेषसंबन्धकथनानंतरं यतः पुत्रस्य एतल्लोकसाधनत्वं कथमिति न ज्ञायते । अतस्तत्कथयितुं ‘संप्रतिः’ संप्रदान-
मारभ्यते । पुत्रेहि पिता वक्ष्यमाणप्रकारेण स्वात्मव्यापारसंप्रदानं करोति । तेन संप्रतिसंज्ञकमिदङ्कर्म । सम् प्र-

यद्वै किञ्चानूक्तम् । (न्तु) तस्य सर्वस्य ब्रह्मेत्येकता ये वै के च यज्ञा-
स्तेषां॑ सर्वेषां यज्ञाऽऽद्येत्येकता ये वै के च लोकास्तेषां॑ सर्वेषां लोकऽ
द्येत्येकतैतावद्वाऽइदं॑ सर्वमेतन्मा सर्वं॑ सन्नयमितीऽभुनजदिति
तस्मात्पुत्रमुनुशिष्टं लोक्यमाहुस्तस्मादेनमुनुशासति स यदा एवंविद-
स्माल्लोकात्प्रैत्युयैभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशति स यद्यनेन किञ्चिदक्ष-
याऽकृतम्भवति तस्मादेनं॑ सर्वस्मात्पुत्रो मुञ्चति तस्मात्पुत्रो नाम स
पुत्रेणैवास्मिँल्लोके प्रतितिष्ठत्येनमेते देवाः प्राणाऽअमृताऽआवि-
शन्ति ॥ २६ ॥

यद्वै किञ्चानूक्तम् । तस्य सर्वस्य ब्रह्मेत्येकता । ये वै के च यज्ञाः । तेषां सर्वेषां यज्ञ इत्येकता ।
ये वै के च लोकाः । तेषां सर्वेषां लोक इत्येकता । एतावद्वा इदं सर्वम् । एतन्मा सर्वं सन्नय-
मितीऽभुनजदिति । तस्मात्पुत्रमुनुशिष्टं लोक्यमाहुः । तस्मादेनमुनुशासति । स यदा एवंविद-
स्माल्लोकात्प्रैत्यैव प्राणैः सह पुत्रमाविशति । स यदि अनेन किञ्चिदक्षया अकृतं
भवति । तस्मादेनं सर्वस्मात्पुत्रो मुञ्चति । तस्मात्पुत्रो नाम । पुत्रेणैवास्मिन् लोके प्रतितिष्ठति ।
अथैनमेते देवाः प्राणा अमृता आविशन्ति ॥ २६ ॥

इत्युपसर्गद्वयपूर्वकादावातोः—“द्विषां क्तिन्”—(पा.सू. ३।३।९४) इति क्तिनि “अच उपसर्गात्तः” (पा.सू. ७।४।
४७) इति सूत्रेण आचं प्रचमितिवात् संप्रतिरिति बोद्धव्यम् । तत्कर्म कस्मिन् काले कर्तव्यमित्यपेक्षायामाह—
यदा प्रैष्यन्निति । स पिता ‘यदा’ यस्मिन् काले ‘प्रैष्यन्’ प्रव्रजिष्यामि मरिष्यामीति वा अरिष्टदुःस्व-
मादिदर्शनेन ‘मन्यते’ । ‘अथ’ तदा पुत्रमाह्वयाह—‘त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति । ‘सः’ एवमुक्तः
‘पुत्रः’ पूर्वमेवानुशिष्टत्वात् ‘प्रत्याह’ प्रतिवचनमाह—‘अहं ब्रह्माऽहं यज्ञोऽहं लोकः’ इति ॥ २६ ॥

एतद्वाक्यत्रयस्यार्थस्तिरोहित इति मन्वाना श्रुतिर्व्याख्यानाय प्रवर्तते—यद्वै किञ्चेति । यत्किञ्चानूक्तमव-
शिष्टमधीतमनधीतं च । ‘तस्य सर्वस्यैव’ ‘ब्रह्म’ इत्येतद्विषयः । स इत ऊर्ध्वं त्वं ब्रह्म त्वत्कर्तृकाऽस्त्विति वाक्यार्थः । तथा
‘ये वै के च यज्ञाः’ अनुष्ठेयाः सन्तो मया अनुष्ठिता अननुष्ठिताश्च ‘तेषां’ ‘सर्वेषां’ यज्ञ इत्येतस्मिन्
पदे ‘एकता’ एकत्वं त्वत्कर्तृका यज्ञा ये आसन् ते इत ऊर्ध्वं त्वं यज्ञः त्वत्कर्तृका भवन्वित्यर्थः ।
तथा ‘ये वै के च लोकाः’ मया जेतव्याः संतो जिता अजिताश्च । ‘तेषां सर्वेषां लोकः’ इत्येतस्मिन्पदे
‘एकता’ । ते इत ऊर्ध्वं—‘त्वं लोकः त्वया जेतव्या इत्यर्थः । इत ऊर्ध्वं मया कर्तव्याऽध्ययनयज्ञलोकजयहेतुभूत-
क्रियासङ्कल्पस्त्वयि समर्पितः । अहं तु कर्तव्यताबोधनविषयात् संकल्पापमुक्तोऽस्मीति वदितुः पितुरभिप्रायं
श्रुतिराह—एतावद्वा इति । यद्गृहिणा कर्तव्यं यदुत वेदा अध्येतव्याः—यज्ञा यष्टव्याः लोकाश्च जेतव्याः ‘इदं
सर्वमेतावद्वै’ एतत्परिमाणमेव । ‘एतत्’ सर्वं ‘सन्नयं’ पुत्रः ‘सर्वं’ हीम भारं मर्द्धानं मत्तोऽपच्छिद्य
आत्मनि निधाय ‘इतः’ अस्माद् बन्धहेतुभूताल्लोकात्—‘मा’ मां—‘अभुनजन्’ पालयिष्यतीति । “छन्दसि

पृथिव्यै चैनमग्नेश्च देवी वागाविशति । सा वै देवी वाग्यया युद्यदेव
वृद्धति तत्तद्भवति ॥ २७ ॥

दिवश्चैनमादित्याच्च देवम्मुनऽआविशति । तद्वै देवम्मुनो येनानुन्धेव
भवत्युथो न शोचति ॥ २८ ॥

पृथिव्यै चैनमग्नेश्च देवी वागाविशति । सा वै देवी वाक् । यया युद्यदेव वृद्धति । तत्तद्भवति ॥ २७ ॥

दिवश्चैनमादित्याच्च देवं मन आविशति । तद्वै देवं मनः । येनानुन्धेव भवति । अयो न
शोचति ॥ २८ ॥

उल्लङ्घितः " (पा. सू. १।४।१) इति छंदसि कालनियमाभावात् लङर्थे लङ् । इदानीं पुत्रानुशासनस्य फल-
वत्त्वमाह—तस्मान्पुत्रमिति । यस्मादेवं संपन्नः पुत्रः पितरमस्माल्लोकात्कर्तव्यतावंधनतो विमोचयिष्यति । तस्मा-
त्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यं पितृलोकहितमाहुर्ग्रीष्मणाः । 'तस्मात्' उक्तहेतोरेव इदानींतना अपि पितरः 'एनं' पुत्रं
'अनुशासति' शिक्षयंति लोकयोऽयमस्माकं स्यात् इति मन्वानाः । कृतसंप्रसक्तिः पिता किं करोतीत्यपेक्षया-
माह—स यदेति । 'सः' पुत्रसमर्पितकर्तव्यताकः पिता अहमस्मि अनन्ताः आध्यात्मादिभेदविस्तराः वाङ्मनः
प्राणा इत्येवंवित् एवंभावनः 'यदा' यस्मिन् काले 'अस्माल्लोकात्प्रेति' म्रियते 'अथ' तदा 'एभिरेव
प्राणैः' प्रकृतैर्वाङ्मनःप्राणैरेव 'सह' सार्द्धं 'पुत्रं' 'आविशति' व्याप्नोति । मृतोऽपि पिता अनुशिष्टपुत्रा-
त्मना अस्मिन्नेव लोके वर्तते । नास्मादत्यंतं व्यावृत्तः । फलरूपेण च परत्र वर्तत इति भावः । इदानीं पुत्रनिर्व-
चनमाह—स यद्यनेनेति । 'सः' पुत्रः 'यदि' कदाचित्—'अनेन' पित्रा 'अक्षण्या' कोगच्छिद्रतः
अंतरा कर्तव्यं किंचिदकृतं कस्मिंश्चित् कर्मकदेशे कर्तव्यं सत् विस्मृतं 'अकृतं भवति' तस्मादकृतात् कर्तव्यता-
रूपात् 'सर्वस्मात्' सर्वलोकप्राप्तिबंधरूपात् 'एनं' पितरं—'सुब्रति' मोचयति । तत्सर्वं स्वयमनुतिष्ठन्
पितृदिद्रं पूरयित्वा पितरं त्रायते । 'तस्मात्पुत्रो नाम' । इदं तत्पुत्रस्य पुत्रत्वम् । इदानीं पितुः पुत्रतादात्म्येन
एतल्लोकावस्थानमुक्तं निगमयति—स पुत्रेणैवेति । 'सः' पिता मृतोऽपि सन् एवंविवेन पुत्रेण अमृतोऽस्मिन्
लोके 'प्रतितिष्ठति' वर्तते । एवं प्रासंगिकं निरूप्य प्रकृतं पितरमेवाधिकृत्याह—अथैनमिति । पुत्रप्रकरण-
विच्छेदार्थः अथशब्दः । 'एनं' कृतसंप्रसक्तिं पितरं एते वागादयः 'प्राणाः' 'देवाः' हरिष्यगर्भाः 'अमृताः'
अमरणधर्माणः 'आविशन्ति' ॥ २९ ॥

कथमित्यपेक्षायां तेषामावेशनप्रकारमाह—पृथिव्यै चैनमिति । 'पृथिव्यै' पृथिव्याः 'अग्नेश्च' सकाशात्
'देवी' आधिदैवात्मिका 'वाक्' 'एनं' कृतसंप्रसक्तिं पितरं 'आविशति' । सा हि देवी वाक् पृथिव्य-
भिक्षणाऽऽप्यात्मिकासङ्गादिदोषैर्निरुद्धा विदुषस्तद्दोषागमे आवरणमङ्गो सति उदकमिव प्रदीपे प्रकाशवच्च
व्याप्नोतीत्यर्थः । सा पुनः कीदृग्विधेत्यत आह—सा वै देवी वागिति । 'सा' च देवी वाक् अमृतादिदोष-
रहिता शुद्धा 'यया' दैव्या वाचा 'यत् यदेव' आत्मने परस्मै वा 'वृद्धति' । 'तत्तद्भवति' । अमोवा
अप्रतिनद्धा अस्य वागभवतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

तथा 'दिवः' बुलोकात् 'आदित्याच्च' 'देवं मनः' 'एनं' पितरं 'आविशति' । किन्तदित्यत

(त्व) अद्भ्यश्चैनच्चन्द्रमसश्च देवः प्राणऽआविशति । स वै देवः प्राणो यः सञ्चरंश्चासञ्चरंश्च न व्यथतेऽथो न रिष्यति सुऽएषुऽएवम्वित्सु-
र्वेषाम्भूतानामात्मा भवति यथैषा देवतैव ॥ स यथैतान्देवता ॥
सुर्वाणि भूतान्यवन्त्येव ॥ हैवम्विद ॥ सुर्वाणि भूतान्यवन्ति यदु-
क्लिष्टेभ्यः प्रजाः शोचन्त्युमेवासान्नुद्भवति पुण्यमेवासुद्गच्छति न ह वै
देवान्पापुद्गच्छति ॥ २९ ॥

(त्व) अथातो व्रतमीमांसा । प्रजापतिर्ह कर्माणि ससृजे तानि

अद्भ्यश्चैनं चन्द्रमसश्च देवः प्राणः आविशति । स वै दधः प्राणः । यः सञ्चरंश्चासञ्चरंश्च न
व्यथते । अथो न रिष्यति । स एष एवंवित्सर्वेषां भूतानामात्मा भवति । यथैषा देवता । एवं सः ।
यथैतां देवतां सर्वाणि भूतानि अवन्ति । एवं ह एवंविद् सर्वाणि भूतानि अवन्ति । यदु किंच ।
इमाः प्रजाः शोचन्ति । अमैवासां तद्भवति । पुण्यमेवासुं गच्छति । न ह वै देवान्पापं
गच्छति ॥ २९ ॥

अथातो व्रतमीमांसा । प्रजापतिर्ह कर्माणि ससृजे । तानि सृष्टानि अन्योऽन्येनास्पृष्टं ।

आह—तद्वै देवं मन इति । ‘ तच्च देवं मनः ’ स्वभावनिरुद्धत्वात् ‘ येन ’ मनसा ‘ आनन्देन ’ सुख्येन
‘ भवति ’ । ‘ अथो ’ अपि ‘ न शोचति ’ शोकादिनिमित्तसंयोगात् ॥ २८ ॥

तथा ‘ अद्भ्यश्च चन्द्रमसश्च ’ सकाशात्—‘ देवः प्राणः ’ ‘ एनं ’ पितरं ‘ आविशति ’ । ‘ स वै देवः
प्राणः ’ । स किंलक्षण इत्यत आह—‘ यः ’ जङ्गमेषु ‘ सञ्चरन् ’ स्थावरेष्वसञ्चरन् ‘ न व्यथते ’ न दुःख-
निमित्तेन भयेन युज्यते । ‘ अथो ’ अपि ‘ न रिष्यति ’ न विनश्यति न हिंसामापद्यते । एवंविदः फलमाह-
स एष इति । य एवं यथोक्तं त्र्यन्नामदर्शनं वा वेत्ति । ‘ स एषः ’ ‘ सर्वेषां भूतानामात्मा भवति ’ । सर्वेषां
भूतानां मनो भवति वाक् भवति—इत्येवं सर्वभूतात्मतया सर्वकृच्च भवतीत्यर्थः । ‘ यथैषा ’ पूर्वसिद्धा हिरण्य-
गर्भदेवता एवमेव ‘ सः ’ नास्य सर्वज्ञत्वे सर्वकृत्त्वे वा कचित्प्रतिघातः । किंच स इति दृष्टान्तनिर्देशः । यथा
‘ एतां ’ हिरण्यगर्भदेवतां इत्यादिभिः ‘ सर्वाणि भूतानि अवन्ति ’ पालयति पूजयति । ‘ एवं ह ’—एवमेव ‘ एवं-
विद् सर्वानि भूतान्यवन्ति ’ इत्यादिलक्षणां पूजां संततं प्रयुज्यत इत्यर्थः । ननु—अस्य विदुषः सर्वप्राणिनामात्मत्वेन
तत्कार्यकरणात्मत्वात् सर्वप्राणिदुःखिरस्य सर्वधः स्यादित्यत आह—यदु किञ्चेति । ‘ उ ’ पुनः ‘ यत्किंच ’
‘ इमाः प्रजाः ’ ‘ शोचन्ति ’ अवसीदन्ति—‘ अमैव ’ सहैव प्रजाभिस्तच्छोकादिनिमित्तं दुःखं संयुक्तं ‘ आसां ’
प्रजानां ‘ भवति ’ परिच्छिन्नबुद्धिजनितत्वात् । ‘ असुं ’ प्राजापत्ये पदे वर्तमानं एवंविदं ‘ पुण्यमेव ’ शुभमेव
फलमभिप्रेतं ‘ गच्छति ’ प्राप्नोति । पुण्यमिति निरतिशयं पुण्यं तेन अक्षतं तत्फलमेव गच्छति । ‘ न ह वै ’
नैव—‘ ह ’ स्फुटं—‘ देवान् ’—‘ पापं ’ पापफलं दुःखं ‘ गच्छति ’ । पापफलस्य अवसराभावात् ॥ २९ ॥

“ त एते सर्वे समाः सर्वेऽनन्ताः ”—(बृ. उ. १।३-२१) इत्यविशेषेण वाङ्मनःप्राणानामुपासनमुक्तम् ।

सृष्ट्यान्यन्योऽन्येनास्पृष्टं न्त वदिष्याम्येवाहमिति व्यागदद्धे द्रक्ष्याम्यहमिति
चक्षुः श्रोष्याम्यहमिति श्रोत्रमेवमन्यानि कर्माणि यथाकर्म ॥ ३० ॥

तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे । तान्याप्नोतान्याप्त्वा मृत्युरवारुन्ध
तस्माच्छ्राम्यत्येव वाक्छ्राम्यति चक्षुः श्राम्यति श्रोत्रमुथेमुमेव नाप्नोद्यो-
ऽयममध्यमः प्राणः ॥ ३१ ॥

वदिष्याम्येवाहमिति वाक् दधे । द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षुः । श्रोष्याम्यहमिति श्रोत्रम् । एवमन्यानि
कर्माणि यथाकर्म ॥ ३० ॥

तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे । तान्याप्नोत् । तानि आत्वा मृत्युरवारुन्ध । तस्मात् श्राम्य-
त्येव वाक् । श्राम्यति चक्षुः । श्राम्यति श्रोत्रम् । अथ इममेव नामोत् । यः अयं मध्यमः प्राणः ॥ ३१ ॥

नान्यतमगतो विशेष उक्तः । किमेवं प्रतिपत्तव्यम् । किं वा विचार्यमाणे व्रतमुपासनं प्रति कश्चिद्विशेषः प्रति-
पत्तुं शक्यत इति जिज्ञासायामाह—अत्रात इति । ‘अयं’ उपासनोक्त्यनन्तरं यतो जिज्ञासा अस्ति अत एषां
वागादीनां प्राणानाम्मध्ये कस्य कर्म व्रतत्वेन धारयितव्यमिति ‘मीमांसा’ उपासनकर्मविचारणा प्रवर्तते ।
व्रतमिति अवश्यानुष्ठेयं कर्मोच्यते । प्रवृत्तायां मीमांसायां प्राप्तव्रतं अमग्नत्वेन धारणीयमिति निर्द्धारणार्थमाख्या-
यिकां प्रणयति—प्रजापतिर्हिति । हशब्दः किलार्थे । ‘प्रजापतिः’ किल ‘कर्माणि’ वागादीनि करणानि
‘समृजे’ सृष्टवान् । कर्मार्थानि हि तानि इति कर्माणीत्युच्यते । ‘तानि’ पुनः ‘सृष्टानि’ अन्योऽन्येनेतरेतर-
मस्पृष्टं स्पृष्टं संघर्षं चक्षुः । कथमित्यपेक्षायां स्पृष्टप्रकारमेवाह—वदिष्याम्येवाहमिति । ‘वदिष्याम्येव’
स्वव्यापाराद्वदनात् अनुपरतैवाहं स्यामिति वाग्व्रतं ‘दधे’ धृतवती । एवमन्योऽपि मत्समोऽस्ति चेत् स्वव्यापारा-
दनुपरतुं शक्तः । सोऽपि दर्शयत्वात्मनो वीर्यमिति । तथा ‘द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षुः’ व्रतं दधे । ‘श्रोष्याम्यहमिति
श्रोत्रं’ व्रतं दधे । एवं अमुना प्रकारेण वागादिवत् ‘अन्यानि कर्माणि’ त्वगादीनि करणानि ‘यथाकर्म’
यद्यस्य कर्मेति स्वीयं स्वीयं व्यापारमनुसृत्य व्रतं दधेति इति शेषः ॥ ३० ॥

प्रजापतेर्वागादिषु श्रमद्वारा स्वकर्मप्रच्युतिरासीदित्याह—तानि मृत्युरिति । मृत्युर्मारकः ‘श्रमः’ श्रम-
रूपी भूत्वा ‘तानि’ वागादीनि करणानि ‘उपयेमे’ संजग्राह । कथमित्यपेक्षायामाह—तानीति । स्वव्या-
पारे प्रवृत्तानि तानि करणानि मृत्युराप्नोत् श्रमरूपेणात्मानं दर्शितवान् । ‘आत्वा’ प्राप्य च ‘तानि’
करणानि ‘मृत्युरवारुन्ध’ अवरोधं कृतवान् स्वकर्मभ्यः प्रच्यावितवानित्यर्थः । अत्र कार्यगतश्रमलिङ्गकं
प्रमाणमाह—तस्माच्छ्राम्यत्येवेति । यस्मात्प्रजापतेर्वागादीनि श्रमविद्वानि तस्मादद्यापि वदने स्वकर्मणि प्रवृत्ता
‘वाक् श्राम्यत्येव’ श्रमरूपिणा मृत्युना संयुक्ता स्वकर्मतः प्रच्यवते । तथा ‘श्राम्यति चक्षुः’ । ‘श्राम्यति
श्रोत्रम्’ । ‘अथ’ वागादीनां भग्नव्रतत्वनिर्द्धारणानन्तरं ‘यः अयं मध्यमः प्राणः’ इममेव मुख्यं प्राणं श्रम-
रूपी मृत्युः ‘नाप्नोत्’ न प्राप्तवान् । तेनाद्यापि अत्रांत एव स्वकर्मणि प्रवर्तते ॥ ३१ ॥

(स्ता) तानि ज्ञातुन्दद्विरे । (रेऽयं) अयम्बै नः श्रेष्ठो युः सञ्चरंश्चा-
सञ्चरंश्च न व्युत्थतेऽथो न रिष्यति हुन्तास्यैव सुर्वे रूपम्भवामेति तुऽ
एतस्यैव सुर्वे रूपमभवत्स्तुस्मादेतुऽएतेनारूपायन्ते प्राणाऽऽहुति तेन ह
वाव तत्कुलमारूपायते यस्मिन्कुले भवति युऽएवम्बेद युऽउ हैवम्बिदा
स्पृद्धतेऽनुशुष्य हैवान्ततो म्रियतेऽइत्यध्यात्मम् ॥ ३२ ॥

(मु) अथाधिदेवतम् । (ज्व) ज्वलिष्याम्येवाहमित्यभिर्दद्वे तप्स्या-
म्यहमित्यादित्यो भास्याम्यहमिति चन्द्रमाऽएवमुन्या देवता यथादेवतं

तानि ज्ञातुं दद्विरे । अयं वै नः श्रेष्ठः । यः संचरंश्चासंचरंश्च न व्यथते । अथो न रिष्यति ।
हंत ! अस्यैव सर्वे रूपं भवामेति । त एतस्यैव सर्वे रूपमभवत् । तस्मादेत एतेनारूपायन्ते प्राणा
इति । तेन ह वाव तत्कुलमारूपायते । यस्मिन् कुले भवति । य एवं वेद । य उ हैवंविदा स्पृद्धते ।
अनुशुष्य हैवान्ततो म्रियते । इत्यध्यात्मम् ॥ ३२ ॥

अथाधिदेवतम् । ज्वलिष्याम्येवाहमित्यभिर्दद्वे । तप्स्याम्यहमित्यादित्यः । भास्याम्यहमिति

तथाऽपि कथं प्राणस्यैव व्रतं धार्यमित्यपेक्षायामाह—तानीति । ‘ तानि ’ वागादीनि करणानि तं प्राणं
‘ ज्ञातुं दद्विरे ’ धृतवन्ति मनः । कथं ? ‘ अयं वै ’ प्राणः नोऽस्माकं मध्ये ‘ श्रेष्ठः ’ प्रशस्यतमोऽन्यधिकः ।
यस्मात् ‘ यः संचरंश्चासंचरंश्च न व्यथते ’ अथापि च ‘ न रिष्यति ’ न विनश्यति । तस्य श्रेष्ठत्वे फलितमाह—
हन्तेति । हन्तेदानीं ‘ सर्वे ’ वयं ‘ अस्यैव ’ प्राणस्य ‘ रूपं ’ ‘ भवाम ’ आत्मत्वेन प्रतिपद्येमहीत्येवं
विनिश्चित्य ‘ ते ’ सर्वे वागादयः ‘ एतस्यैव ’ प्राणस्य रूपमभवत् । प्राणरूपमेवात्मत्वेन प्रतिपन्नाः प्राण-
व्रतमेव दद्विरे । अस्मद्भ्रतानि न मृत्योर्वारिणाय पर्याप्तानि इत्यभिप्रायेणैवं करणानां प्राणरूपत्वमुक्त्वा तन्नामत्व-
माह—तस्मादेत इति । यस्मात्प्राणेन चलनात्मना प्रकाशात्मना च स्वेन रूपेण रूपवन्ति इतराणि करणानि ।
न हि प्राणादन्यत्र चलनात्मकत्वमुपपद्यते । चलनव्यापारपूर्वकाण्येव हि करणानि सर्वदा स्वव्यापारेषु लक्ष्यन्ते ।
तस्मादेते वागादयः ‘ एतेन ’ प्राणाभिधानेनारूपायन्ते प्राणा इत्येवमभिधीयन्ते । संप्रति विद्याफलमाह—तेन ह
वाव इति । ‘ य एवं ’ सर्वकरणानां प्राणात्मतां प्राणशब्दमिधेयत्वं च वेत्ति स विद्वान् ‘ यस्मिन् कुले ’
जातः ‘ भवति ’ । ‘ तत्कुलं तेन ह वाव ’ तेनैव विदुषा ‘ आरूपायते ’ लौकिकैरमुष्येदं कुलमिति विद्व-
न्नाश्चैव प्रथितं भवति । किञ्च—‘ यः ’ कश्चिदु ‘ ह ’ ‘ पूर्वविदा ’ प्राणात्मदर्शिनो सह प्रतिपक्षी सन्
‘ स्पृद्धते ’ । ‘ सः ’ अस्मिन्नेव शरीरे ‘ अनुशुष्य ’ दीर्घकालं शोषङ्गाद्यैव ‘ ह ’ किल अन्ततोऽन्ते ‘ म्रियते ’ ।
न सहसा अनुपद्भुतो म्रियते इति भावः । एवमुक्तं प्राणदर्शनमुपसंहरति—इत्यध्यात्ममिति । इत्येवमध्यात्मं
प्राणादिदर्शनमुक्तम् । उक्तोपसंहारोऽधिदेवतप्रदर्शनार्थः ॥ ३२ ॥

अथाधिदेवतमिति । अथानन्तरं ‘ अधिदेवतं ’ देवताविषयं दर्शनमुच्यते—कस्य देवताविशेषस्य व्रतधारणं
श्रेय इति मीमांस्यते । अध्यात्मवत्सर्वं ज्ञेयम् । ‘ ज्वलिष्याम्येवाहमित्यभिर्दद्वे ’ इत्यादि ‘ यथादेवतं ’

स अथैषाम्प्राणानाम्मध्यमः प्राणऽएवमेतासान्देवतानाम्वायुस्त्र्योचन्ति
ह्यन्या देवता नु वायुः सैषाऽनस्तमिता देवता यद्वायुः ॥ ३३ ॥

(१) अथैष श्लोको भवति । यतश्चोदेति सूत्र्योऽस्तं यत्र च गच्छ-
तीति प्राणाद्वाऽएषऽउदेति प्राणेऽस्तमेति तुन्देवाश्चक्रिरे धर्मं यं सुऽ
एवाद्य सुऽउ श्वऽइति यद्वाऽएतेऽमुहर्षुद्वियन्त तदेवाप्यद्य कुर्वन्ति
तस्मादेकमेव व्रतुश्चरेत्प्राण्याञ्चैवापान्याच्च नेन्मा पाप्मा मृत्युरापवदिति
यद्यु चरेत्समापिपयिषेत्तेनोऽएतस्यै देवतायै सायुज्यं सलोकताञ्जयति
सुऽएवम्वेद ॥ ३४ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे तृतीयप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमे
प्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (३) १।३ ॥ (४) १-३ ॥

सैद्रमाः । एवमन्या देवता यथादेवतम् । स यथैषां प्राणानां मध्यमः प्राणः । एवमेतासां देवतानां
वायुः । त्र्योचन्ति हि अन्या देवताः । न वायुः । सा एषा अनस्तमिता देवता । यद्वायुः ॥ ३३ ॥

अथैष श्लोको भवति—“ यतश्चोदेति सूर्यः । अस्तं यत्र च गच्छति ”—इति । प्राणाद्वा
एष उदेति । प्राणे अस्तमेति । “ तं देवाश्चक्रिरे धर्मम् । स एवाद्य स उ श्वः ” इति । यद्वा
एते अमुहर्षुद्वियन्त । तदेवाप्यद्य कुर्वन्ति । तस्मादेकमेव व्रतं चरेत् । प्राण्याञ्चैवापान्याच्च । नेन्मा
पाप्मा मृत्युरापवदिति । यद्यु चरेत्समापिपयिषेत् । तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यं सलोकतां
ञ्जयति । य एवं वेद ॥ ३४ ॥

स्वस्वदेवतान्यापारमनतिक्रम्य अन्या देवता निषुदाया व्रतं दधिरे इत्यर्थः । स इति दृष्टान्तः । अप्यात्मं यथा
वागादीनां ‘ एषां प्राणानां ’ मध्ये ‘ मध्यमः प्राणः ’ मृत्युना अनातः स्वकर्मणो न प्रच्यावितः स्येन प्राण-
व्रतेनामग्नमतः । एवमेतासामन्यादीनां ‘ देवतानां ’ ज्ये वायुरपि मृत्युना अनातः स्वेनैव वायुव्रतेन अमग्नमत
एव । तदेव प्रकटयति—‘ हि ’ यस्मात् आध्यात्मिकवागादिवत् अन्या अग्न्याया देवताः ‘ त्र्योचन्ति ’ अस्तं
यन्ति स्वकर्मण्य उपरमन्ते । न वायुरस्तं याति यथा मध्यमः प्राणः । अतः ‘ सैषा अनस्तमिता ’ अविनाशि-
मता ‘ देवता ’ । ‘ यद्वायुः ’ योऽयं वायुः । एवमध्यात्ममधिदैवं च मीमांसित्वा वायोर्यत्तममप्रमिति
निर्द्धारितम् ॥ ३३ ॥

उक्तार्थदाढर्षम मन्त्रमवतारयति—अथैष इति । अथापि एतस्यैवार्थस्य प्रकाशकः ‘ एष श्लोकः ’ मन्त्रो
भवति । ‘ यतश्च ’ यस्माद्वायोः प्राणाच्च क्रमेण अधिदैवतं ‘ सूर्यः ’ अध्यात्मं चक्षुः प्रातःकाले पुरुषस्य प्रबोधकाले
च यथाक्रमं उदेत्युद्गच्छति । ‘ यत्र ’ वायौ प्राणे च अपरसंस्थासमये पुरुषस्य स्वापसमये च यथाक्रमं सूर्यश्च
‘ अस्तं गच्छति ’ इति मन्त्रप्रथमार्द्धस्थयच्छन्दार्थं श्रुतिराह—प्राणादिति । ‘ प्राणात् ’ अधिदैवा-
ध्यात्मरूपमेव सूर्योऽधिदैवतं अध्यात्मचक्षुरुदेति । ‘ प्राणे ’ एवास्तमेति । यतश्चेत्यादिमे श्लोके पूर्णतयाभ्यासः

अयम्व्याऽइदं नाम रूपं कर्म । तेषां नाम्नां वागित्येतदेवामुक्थ्यमुतो हि

अयत्रब्राह्मणं वा अविद्याविषयसंसारतत्त्वप्रदर्शकं ब्राह्मणं वा

उपसंहारब्राह्मणम् ।

त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म । तेषां नाम्नां वागित्येतदेवामुक्थ्यम् । अतो हि सर्वाणि नामान्यु-

प्राणादित्यादि ब्राह्मणव्यवहितं श्लोकस्योत्तरार्द्धमाह-तं देवा इति । ' देवाः ' वागादयः अन्यादयश्च ' तं धर्म ' वायुव्रतं प्राणव्रतं चावययानुष्ठेयमिति ' चक्रिरे ' धृतवन्तः । ' स एव ' प्राणवायुव्रतलक्षणो धर्म एव ' अय ' इदानीं अनुवर्तते । ' स उ ' स एव धर्मः श्वोऽपि भविष्यत्यपि काले अनुवर्तिष्यते च देवैः इति । मन्त्रोत्तरार्द्धं संक्षेपतः श्रुतिव्याकरोति-यद्वाऽएतमिति । ' अमुर्हि ' अमुष्मिन् काले ' एते ' वागादयश्च ' यद्वै ' यदेव वायुव्रतं प्राणव्रतं चाध्रियन्त ' तदेव ' व्रतमद्यापि ' कुर्वन्ति ' अनुवर्तते । अभिप्रायेण देवैर्मोमांसितं अनुगच्छतीत्यर्थः । अग्निरहस्ये इदमेवोक्तं-“ यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणन्तर्हि व्यागयेति प्राणञ्चक्षुः प्राणमनः प्राणं श्रोत्रं यदा प्रबुध्यते प्राणादेवाधिपुनर्जायन्त इत्याध्यात्ममथाधिदेवतं ” तथा “ यदा वाऽअग्निरनुगच्छति व्यायुं तदूर्ध्वमनुद्वाति तस्मादेनमुदवासीदित्याहव्यायुः ” इत्युक्ताति यदाऽऽदित्योऽस्तमेति व्यायुन्तर्हि प्रविशति व्यायुञ्चन्द्रमा व्यायौ दिशः प्रतिष्ठिता व्यायारेवाधिपुनर्जायन्ते ” (श.प. १०।३।३।१८) इति । ' अनुगच्छति ' शास्त्र्यति वायुमुत तदधीन एव ' उद्वाति ' अस्तमेति उदवासीदस्तं गत इति अग्निरहस्यकण्डिकास्थशब्दार्थः । प्रकरणार्थमुपसंहरति-तस्मादेकमेवेति । यस्माद्वागादयोऽन्यादयो वा परित्यज्यन्ति विरहिणः न स्थातुमर्हन्ति । तेन तैः सर्वैर्वैरेण प्राणव्रतमेवैकं तस्मादन्योऽप्येकमेव व्रतञ्चरेत् । अध्यात्मं प्राणव्रतमधिदैवञ्च वायुव्रतमिति एकमेव व्रतं धार्य इत्यर्थः । किन्तुदित्याह-प्राण्यञ्चैवेति । ' प्राण्यात् ' प्राणनव्यापारं कुर्यात् । ' अपान्यात् ' अपाननव्यापारं कुर्यात् । न हि प्राणनापाननलक्षणस्य प्राणव्यापारस्योपरमोऽस्ति । तस्मादिन्द्रियान्तरव्यापारं हित्वा तदेवैकं व्रतञ्चरेदित्यर्थः । एतत्प्राणव्रताकरणे बाधमाह-नेन्मेति । नेच्छब्दः परिभये । ' नेत् ' (निरु. १।३।१०) ' मा ' मां ' पाप्मा ' श्रमरूपी मृत्युः ' आप्रवत् ' प्राप्नुयात् । ' यदि ' अहमस्माद्ब्रतात् प्रच्युतः स्याम् । तर्हि ब्रह्मणा प्रस्त एवाहं इत्येव त्रस्तो धारयेत्प्राणव्रतमित्यभिप्रायः । प्राणव्रतस्य सङ्कदनुष्ठानमाशङ्क्य सर्वेन्द्रियव्यापारनिवृत्तिरूपं संन्यासलक्षणं प्राणव्रतमामरणमनुवर्तयेदित्याह-यद्यु चरेदिति । ' उ ' पुनः ' यदि ' कदाचित् चरेत्प्रारभेत ' प्राणव्रतं ' तर्हि ' समापिपयिषेत् ' समापयितुमिच्छेत् । यदि हि अस्माद्ब्रतात् उपरमेत् प्राणः परिभूतः स्यादेव तस्मात्समापयेदेव । सर्वभूतेषु वागादयोऽन्यादयश्च मदात्मका एव अहञ्च सूत्ररूपप्राणात्मा सर्वपरित्यज्यन्त इत्येवमुपासकस्य फलमाह-तेनो शते । ' तेन उ ' तेन अनेन प्राणात्मप्रतिपत्त्या ' एतस्यै देवतायै ' एतस्या एव प्राणदेवतायाः ' सायुज्यं ' सयुग्मावं एकात्मकत्वं विज्ञानं प्रकरणापेक्षं ' सलोकतां ' वा एकस्थानत्वं विज्ञाननिकर्षापेक्षं ' जयति ' प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य

श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ मार्च्यंदिनीपशतपथब्राह्मणान्तर्गतमार्च्यंदिनशाखोपनिषद्-

बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां आद्ये मधुकांडे प्रथमेऽध्याये तृतीयं

सप्तमब्राह्मणं वा संवर्गब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४।(४) १।३ ॥

“ अयं योऽन्यां देवतामुपास्ते ” (श. प. १४।२।२।२२) इत्यत्र सूत्रिताया अविद्यायाः साध्यसाधन-

सुवर्वाणि नामान्युत्तिष्ठन्त्येतदेषां सुमैतद्धि सुर्वैर्नामभिः सममेतदेषा-
म्ब्रह्मतद्धि सुवर्वाणि नामानि विभर्ति ॥ १ ॥

(त्र्यु) अथ रूपाणाम् । (अ) चक्षुरित्येतदेषामुक्थ्यमतो हि सुवर्वाणि
रूपाण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषां सुमैतद्धि सुर्वै रूपैः सममेतदेषाम्ब्रह्मतद्धि
सुवर्वाणि रूपाणि विभर्ति ॥ २ ॥

(त्र्यु) अथ कर्मणाम् । (मा) आत्मेत्येतदेषामुक्थ्यमतो हि सुवर्वाणि
कर्मण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषां सुमैतद्धि सुर्वैः कर्मभिः सममेतदेषाम्ब्रह्मे-

त्तिष्ठति । एतदेषां साम । एतद्धि सर्वैर्नामभिः समम् । एतदेषां ब्रह्म । एतद्धि सर्वाणि
नामानि विभर्ति ॥ १ ॥

अथ रूपाणाम् । चक्षुरित्येतदेषामुक्थ्यम् । अतो हि सर्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्ति । एतदेषां साम ।
एतद्धि सर्वै रूपैः समम् । एतदेषां ब्रह्म । एतद्धि सर्वाणि रूपाणि विभर्ति ॥ २ ॥

अथ कर्मणाम् । आत्मेत्येतदेषामुक्थ्यम् । अतो हि सर्वाणि कर्मण्युत्तिष्ठन्ति । एतदेषां साम ।
एतद्धि सर्वैः कर्मभिः समम् । एतदेषां ब्रह्म । एतद्धि सर्वाणि कर्माणि विभर्ति । तदेतन्नयं सदेकमय-

लक्षणो व्याकृताव्याकृतरूपो विस्तर इयता ग्रन्थेन निरूपितः । इदानीं प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं तस्यैव नामरूपकर्म-
त्वेनोपसंहारं वक्तुमुपसंहारब्राह्मणं प्रवर्तते-त्रयम्वाऽइदमिति । ‘ इदं ’ यथोक्तं व्याकृताव्याकृतात्मकं जगत्
‘ त्रयं वै ’ त्रयात्मकमेव । किन्तत् त्रयमित्याह-नाम रूपं कर्ममिति । सर्वस्य जगतो नामादिमात्रत्वं कथमवधार्यते
इत्याह-तेषामिति । ‘ तेषां ’ यथोपन्यस्तानां नामरूपकर्मणाम्मध्ये ‘ एषां नाम्नां ’ नामविशेषाणां यज्ञदत्तो
देवदत्त इत्येवमादीनां वागित्येतस्य शब्दस्य यः अर्थः शब्दसामान्यमात्रं ‘ एतदुक्त्यं ’ कारणमुपादानम् ।
सैधवलवणकणानां सैधवाचल इव यः कश्च शब्दो वागेव स इत्युक्त्वात् वागिति शब्दसामान्यमुच्यते ।
उक्त्यत्वमुपपादयितुं हेतुमाह-अतो हीति । ‘ हि ’ यस्मात् ‘ अतः ’ अस्मात् वाक्यशब्दाभिधेयात् नाम-
सामान्यात् ‘ सर्वाणि नामानि ’ यज्ञदत्तो देवदत्त इत्येवमादिप्रविभागानि ‘ उत्तिष्ठन्ति ’ उत्पद्यन्ते प्रविभज्यन्ते
लवणाचलालवणकणा इव । कार्याणां कारणेऽन्तर्भावविशेषाणां सामान्येऽन्तर्भावात् कथं सामान्यविशेषभाव इति
समत्वं साधयति-एतदिति । ‘ एतत् ’ शब्दसामान्यं ‘ एषां ’ नामविशेषाणां ‘ साम ’ समत्वात्साम सामान्य-
मित्यर्थः । समत्वमेव साधयति-एतद्वीति । ‘ हि ’ यस्मादेतत् वाग्रूपं शब्दसामान्यं सर्वैर्नामभिरात्मविशेषैः
‘ समं ’ तुल्यम् । नामविशेषाणां नामशब्दमात्रादात्मलाभात् । तस्मादविशेषात्तत्रैवान्तर्भाव इत्यर्थः । तदेव
साधयति-एतद्वीति । हि यस्मादेतत् वाग्रूपं शब्दसामान्यं ‘ सर्वाणि ’ ‘ नामानि ’ स्वरूपप्रदानेन ‘ विभर्ति ’
धारयति । एवं कार्यकारणत्वोपपत्तिसामान्यविशेषोपपत्तेरात्मप्रदानोपपत्तेश्च नामविशेषाणां शब्दमात्रता सिद्धा ।
एवमुत्तरयोरेपि यथोक्तं सर्वं योज्यम् ॥ १ ॥

‘ अयं ’ नामव्याख्यानानन्तरं ‘ रूपाणां ’ सितासितप्रभृतीनां ‘ चक्षुरिति ’ तच्च रूपसामान्यं तदपि
प्राकाश्यमात्रं एतदेव रूपविशेषाणामुक्थ्यमित्यादि पूर्ववत् ॥ २ ॥

‘ अथ ’ रूपव्याख्यानानन्तरम् ‘ कर्मणां ’ सर्वकर्मविशेषाणां मननदर्शनचलनात्मकानां ‘ आत्मा ’

तद्धि सुर्वाणि कुर्माणि विभुर्त्ति तदेतुत्रयत् सदेकमयुमात्माऽत्मोऽ
 एकः सन्नेतुत्रयन्तदेतुदमृतत् सत्येन च्छन्नम्प्राणो वाऽअमृतन्नामरूपे
 सत्यन्ताभ्यामयुम्प्राणश्छन्नः ॥ ३ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे तृतीये प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमे
 प्रपाठके चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥ १४। (३) १। ४ ॥ (४) १-४ ॥

इति तृतीयः प्रपाठकः चतुर्थोऽध्यायश्च समाप्तः ।

इति बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

काण्डिकासंख्या ॥ १०१ ॥

मात्मा । आत्मा उ एकः सन्नेतत्रयम् । तदेतदमृतं सत्येन च्छन्नम् । प्राणो वा अमृतम् । नाम-
 रूपे सत्यम् । ताभ्यामयं प्राणश्छन्नः ॥ ३ ॥

आत्मशब्दवाच्यशरीरनिर्वर्त्यकर्मसामान्यमित्येतदेवामुक्त्यमित्यादि पूर्ववत् । आत्मना शरीरेण कर्म करोति
 शरीरे च सर्वकर्म अभिव्यज्यते । अतस्तत्तत्त्वादात्मनः कर्मात्मा इत्युच्यते । एवं नामरूपकर्मत्वेन
 संक्षिप्तस्यापि जगतः पुनः संक्षेपांतरमाह-तदेतत्रयमिति । तदेतद्यथोक्तं नामरूपकर्माख्यं 'त्रयं'
 त्रिदंडाविष्टं भवत् परस्परं संहतं सत् 'एकम्' । केनैकत्वमित्यपेक्षायामात्मेत्याह-अयमिति । 'अयं'
 प्रत्यक्ष आत्मा कार्यकारणसंघातः पिण्डः एतन्मयो वाऽअयमात्मेत्यादिना अनत्रयतया व्याख्यातः ।
 एवं नामादित्रयस्य देहमात्रत्वे कथं व्यवहारासांकर्यमित्याशंकायाह-आत्मो एक इति । 'उ' पुनः
 'आत्मा' कार्यकरणसंघातः पिण्डः 'एकः सन्' अध्यात्माधिभूताधिदेवभावनाव्यवस्थितमेतदेव नाम रूपं
 कर्मेति 'त्रयं' नामादिभिन्नस्य देहस्यागृह्यमाणत्वात् व्यवहारासांकर्यमित्यर्थः । एकस्मिन्नपि संघाते कार्य-
 करणरूपेणावांतरविभागमाह-तदेतदमृतमिति । तदेतद्वक्ष्यमाणं 'अमृतं सत्यम्' । एतस्य वाक्यस्यार्थ
 श्रुतिः स्वयमेवाह-प्राणो वाऽअमृतमिति । 'प्राणो वै' लिङ्गात्मा करणात्मकः अंतर्लप्येष्टभकः आत्मभूतः
 अविनाशी अमृतममृतभूतः स्थूलदेहे गच्छत्यपि यावन्मोक्षस्यायित्वात् 'नामरूपे' पञ्चीकृतभूतात्मके
 शरीरावस्थे कार्यात्मके 'सत्यं' सत्यशब्दवाच्ये सच्च त्वच्च 'सत्यं' भूतपंचकं तदात्मके नामरूपे इत्यर्थः ।
 'ताभ्यां' बाह्याभ्यां शरीरात्मकाभ्यां उपजनापायिधर्मिभ्यां मर्याभ्यां नामरूपाभ्यां अयं क्रियात्मकस्तथोत्पद्येष्टभः
 'प्राणश्छन्नः' अप्रकाशीकृतः । अतः प्रत्यगात्मतत्त्वं सुतरां दुर्विज्ञेयमिति तज्ज्ञाने अवहितैर्भाव्यमिति भावः ।
 एतदेव संसारतत्त्वमविद्याविषयं प्रदर्शितम् ॥ ३ ॥

इति श्रीहर्षकिशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेव-
 ब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां
 वासुदेवप्रकाशिकायां आद्ये मधुकाण्डे प्रथमेऽध्याये चतुर्थे जगत्स्वरूपप्रदर्शके त्र्यन-

ब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४। (४) १। ४ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

अथ पंचमेऽध्याये चतुर्थे प्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

बृहदारण्यके द्वितीयेऽध्याये प्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

दत्तबालाकिर्हानूचानो गार्ग्यऽआस । सु होवाचाजातशत्रुः काश्यम् । ब्रह्म ते ब्रवाणीति । स होवाचाजातशत्रुः । सहस्रमेतस्यां वाचि दत्तः । जनको जनकऽइति वै जुना धावन्तीति ॥ १ ॥

सु होवाच गार्ग्यः । (गर्ग्यो) सुऽएवासावादित्ये पुरुषऽएतमेवाहम्ब्रह्मोपासऽइति सु होवाचाजातशत्रुर्मुनिं मेतस्मिन्सुम्वादिष्ठाऽअतिष्ठाः सुर्वेषाम्भूतानाम्मूर्द्धा राजेति वाऽअहमेतमुपासऽइति स सुऽएतमेवमुपास्तेऽतिष्ठाः सुर्वेषाम्भूतानाम्मूर्द्धा राजा भवति ॥ २ ॥

अजातशत्रुब्राह्मणं वा पर्यंकविद्याब्राह्मणम् ।

दत्तबालाकिर्हानूचानो गार्ग्यऽआस । स होवाचाजातशत्रुः काश्यम् । ब्रह्म ते ब्रवाणीति । स होवाचाजातशत्रुः । सहस्रमेतस्यां वाचि दत्तः । जनको जनक इति वै जुना धावन्तीति ॥ १ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवासावादित्ये पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजात-

अथ प्रथमेऽध्याये सूत्रितयोर्विद्याऽविद्ययोः अविद्या प्रपञ्चिता । संप्रति विद्यां प्रपञ्चयितुं श्रुतिर्द्वितीयमध्यायमारभते । तत्र वक्तुं श्रोतृरूपाख्यायिकया अविद्याविषयमेव ब्रह्मत्वेनोपगतो गार्ग्यो ब्राह्मणो वक्ता पूर्वपक्षवादी उपस्थाप्यते । मुख्यब्रह्मात्मदर्शी राजा अजातशत्रुः श्रोता सिद्धान्तवादी चोपस्थाप्यते श्रुत्या । एवं हि यतः पूर्वपक्षसिद्धान्ताख्यायिकारूपेण समर्थमानोऽर्थः श्रोतुश्चित्तवशमेतीति सुखप्रतिपत्त्यर्थं अजातशत्रुब्राह्मणं प्रवर्तते-दत्तबालाकिर्हेति । ' दत्तः ' असम्यक् ब्रह्मविश्वादेव गर्हितः । बलाकायाः अपत्यं बालाकिः । दत्तश्चासौ बालाकिश्चेति ' दत्तबालाकिः ' । ' ह ' शब्दः ऐतिह्यार्थं आख्यायिकायाः । ' अनूचानः ' अनुवचनसमर्थो वाग्मी ' गार्ग्यः ' गर्गगोत्रापत्यं ब्राह्मणः ' आस ' बभूव । ' स ह ' पुनः कचित्कालविशेषे ' अजातशत्रु ' अजातशत्रुनामानं राजानं ' काश्यं ' काशिराजं अभिगम्य हे राजन् ' ते ' तुभ्यं ' ब्रह्म ' मुख्यं ' ब्रवाणि ' कथयामीत्युवाचोक्तवान् । ' सः ' श्रद्धादिसंपन्नोऽजातशत्रुः- ' एतस्यां ' " ब्रह्म ते ब्रवाणि " इत्यस्यां ' वाचि ' वचनमात्रे गवां ' सहस्रं दत्तः ' इति न ब्राह्मणं प्रयुवाच । ननु-साक्षाद्ब्रह्मकथनमेव गवां सहस्रदाने निमित्तं कस्मान्नेष्यते ? इत्याशङ्काया श्रुती राज्ञोऽभिप्रायमाह-जनको जनक इतीति । ' वै ' शब्दः ' जनकः ' दाता ' जनकः ' श्रोता ' इति प्रसिद्धव्यवहोतनार्थः । जनको दित्सुः जनकः शुश्रूषुरिति वै ब्रह्म शुश्रूषवो विवश्वः प्रतिजिघृक्षवश्च जना ब्राह्मणाः धावन्ति ' अभिगच्छन्ति । तस्मात्तत्सर्वं मय्यपि संभावितवानसि इति मुख्यब्रह्मकथनं विनैव तद्वचनमात्रेणैव (गवां) सहस्रं दत्त इति राज्ञोऽभिप्राय इत्यर्थः ॥ १ ॥

एवमभिमुखीभूतं शुश्रूषुं राजानं प्रति ' सः गार्ग्यः ' ' ह ' किल ' उवाच ' । ' य एव असौ आदित्ये ' चक्षुषि च एकोऽभिमानी ' पुरुषः ' चक्षुद्वारेण इह हृदि प्रविष्टः अहङ्कर्ता अहं भोक्ता चेत्यवस्थितं एतमेव-

। होवाच गार्ग्यः । (गर्यो) युऽएवासौ चन्द्रे पुरुषऽएतमेवाहम्ब्रह्मो-
पासऽइति सु होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्सुम्बदिष्टा बृहन्पाण्डुरवासाः
सोमो राजेति वाऽअहमेतमुपासऽइति स युऽएतमेवमुपास्तेऽहरहर्ह सुतः
प्रसुतो भवति नास्यान्नक्षीयते ॥ ३ ॥

सु होवाच गार्ग्यः । (गर्यो) युऽएवायम्बिद्युति पुरुषऽएतमेवाहम्ब्रह्मो-
पासऽइति सु होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्सुम्बदिष्टास्तेऽनस्वीति वाऽ

शत्रुः । मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । अतिष्टाः सर्वेषां भूतानां मूर्द्धा राजा इति वा अहमेतमुपास इति ।
स य एतमेवमुपास्ते । अतिष्टाः सर्वेषां भूतानां मूर्द्धा राजा भवति ॥ २ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवासौ चन्द्रे पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः ।
मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । बृहन् पाण्डुरवासाः सोमो राजेति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेव-
मुपास्ते । अहरहर्ह सुतः प्रसुतो भवति । नास्यान्न क्षीयते ॥ ३ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायं विद्युति पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजात-

पुरुषं अस्मिन् कार्यकारणसंघाते 'अहं ब्रह्म उपासे' निरंतरं पश्यामि । तमेव पुरुषं ब्रह्म तुभ्यं ब्रवीमि ।
त्वमपि उपास्स्व इत्युक्ते 'सः' अजातशत्रुः 'ह' 'उवाच'—'मा मा' इति हस्तेन विनिवारयन् हे गार्ग्यः ।
'एतस्मिन्' विज्ञेये ब्रह्मणि 'मा मा संवदिष्टाः' मा संवादं कार्षीः । अहमिदं जानामि । मा मेति
"आबाधे च"—(पा. सू. ८ । १ । १०) इति द्विवचनम् । अथ चेन्मन्यसे जानीषे त्वं ब्रह्ममात्रं न तु
तद्विशेषेणोपासनफलानीति । तत्र मैवं शङ्किष्टाः । यतः सर्वमेतदहं जाने इत्याह—अतिष्टा इति । अतीत्य
सर्वाणि भूतानि तिष्ठतीत्यतिष्टाः । 'सर्वेषां भूतानां' 'मूर्द्धा' शिरः पूज्यः । 'राजा' च राजते दीव्यत
इति व्युत्पत्तेर्दीप्तिगुणोपेतत्वात् राजा । एतैर्विशेषणैर्विशिष्टं एतद्ब्रह्म 'अहं' अस्मिन् कार्यकारणसंघाते कर्तृ
भोक्तृ च इत्येतं पुरुषं 'उपासे' अनवरतं पश्यामि । 'यः' एवमुक्तगुणत्रयविशिष्टमेतमुपास्ते 'सः'
'अतिष्टाः' 'सर्वेषां भूतानां मूर्द्धा राजा' च भवतीति यथागुणोपासनमेव हि फलं—'तं यथा यथोपासते
तदेव भवति' (श. प. १० । ५ । २ । २० ।) इति श्रुतेः ॥ २ ॥

एवं संवादेन आदित्ये ब्रह्मणि अजातशत्रुणा प्रत्याख्याते चंद्रमसि ब्रह्म अनंतरं गार्ग्यः प्रतिपन्नवानित्याह—
स हेति । स होवाच गार्ग्यः । 'य एवासौ चन्द्रे' मनसि चैकः 'पुरुषः' कर्ता भोक्ता चेति पूर्ववद्विशेषणम् ।
बृहन्महान् पाण्डुरं शुक्लं वासो यस्य सः 'पाण्डुरवासाः' चन्द्रमिमानिनः प्राणस्याप्शरीरत्वात् । सोमो राजेति ।
चन्द्रमाः लतात्मकश्च 'सोमः' यज्ञे य अभिपूयते तं बुद्धिनिष्ठं च पुरुषमेकीकृत्य 'अहं' ब्रह्मोपासे । अस्मो-
पासकस्य प्रकृत्यात्मके यज्ञे 'ह' किल 'अहरहः' प्रत्यहं सोमः सुतोऽभिपूतः 'भवति' । विकृत्यात्मके च
यज्ञे 'प्रसुतः' प्रकृष्टः सुतो भवति । यथोक्तोपासकस्य प्रकृतिविकृत्यनुष्ठानसामर्थ्यं लीलालम्भं भवतीत्यर्थः ।
अस्याज्जाल्मन उपासकस्यान्नं च 'न क्षीयते' । अन्नाक्षयस्य उपासनाऽनुसारित्वात् उपपन्नत्वमित्यर्थः ॥ ३ ॥

संवाददोषेण चन्द्रब्रह्मण्यपि प्रत्याख्याते ब्रह्मांतरमाह—इत्यादि सर्वं प्रबोध्यम् । तथा 'विद्युति त्वयि' इत्ये

अहुमेतमुपासऽहुति स युऽएतमेवमुपास्ते तेजस्वी ह भवति तेजस्विनी
हास्य प्रजा भवति ॥ ४ ॥

सु होवाच गार्ग्यः । (गर्यो) युऽएवायुमाकाशे पुरुषऽएतमेवाहम्ब्रह्मो-
पासऽहुति सु होवाचाजातशत्रुर्मा मैतुस्मिन्सुम्बदिष्टाः पूर्णमुप्रवर्तीति
वाऽअहुमेतमुपासऽहुति स युऽएतमेवमुपास्ते पूर्यते प्रजया पशुभिर्ना-
स्यास्माल्लोकात्प्रजोद्वर्तते ॥ ५ ॥

सु होवाच गार्ग्यः । (गर्यो) युऽएवायुमवायौ पुरुषऽएतमेवाहम्ब्रह्मोपास-
ऽहुति सु होवाचाजातशत्रुर्मा मैतुस्मिन्सुम्बदिष्टाऽइन्द्रो वैकुण्डोऽपरा-
जिता सेनेति वाऽअहुमेतमुपासऽहुति स युऽएतमेवमुपास्ते जिष्णुर्हापरा-
जिष्णुर्भवत्यन्यतस्त्यजायी ॥ ६ ॥

सु होवाच गार्ग्यः । (गर्यो) युऽएवायुमग्नौ पुरुषऽएतमेवाहम्ब्रह्मोपासऽ

शत्रुः । मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । तेजस्वीति वा अहुमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते । तेजस्वी
ह भवति । तेजस्विनी हास्य प्रजा भवति ॥ ४ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायुमाकाशे पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः ।
मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । पूर्णमुप्रवर्तीति वा अहुमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते । पूर्यते
प्रजया पशुभिः । नास्यास्माल्लोकात्प्रजोद्वर्तते ॥ ५ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायुं वायौ पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः ।
मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । इन्द्रो वैकुण्डोऽपराजिता सेनेति वा अहुमेतमुपास इति । स य एतमेव-
मुपास्ते । जिष्णुर्हापराजिष्णुर्भवत्यन्यतस्त्यजायी ॥ ६ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायुमग्नौ पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः ।

च एका देवता । ' तेजस्वी ' इति तस्या विशेषणम् । ' तेजस्वी ह भवतीति ' ' तेजस्विनी हास्य प्रजा भव-
तीति ' च फलम् । विद्युतां बहुत्वस्याङ्गीकरणत्वात् तस्मिन् प्रजायां चेति फलबाहुल्यम् ॥ ४ ॥

तथा ' आकाशे ' हृदये च एकं ' पूर्णमुप्रवर्तीति चेति विशेषणद्वयम् । अप्रवर्तिवत्त्वं अक्रियावत्त्वं अप्रवर्त-
कत्वं अक्रियावत्त्वं वा । पूर्णत्वविशेषणफलमिदम् । ' पूर्यते प्रजया पशुभिः ' इति अप्रवर्तिवत्त्वविशेषणफलम् ।
' नास्यास्माल्लोकात्प्रजोद्वर्तते ' । ' उद्वर्तते ' विच्छिद्यते । इति प्रजा संतानाविच्छिन्तिः ॥ ५ ॥

तथा ' वायौ ' प्राणे हृदि चैका । तस्या विशेषणं ' इन्द्रः ' परमेश्वरः । वैकुण्डोऽप्रसह्यः । अपराजिता
सेनेति । न परैर्जितपूर्वः मरुतां गणत्वप्रसिद्धेः एकस्मिन् वायौ अपराजिता सेनेति गुणः सम्भवतीति बोध्यम् ।
विशेषणत्रयस्य विशेषणफलत्रयं क्रमेण व्युत्पादयति—जिष्णुर्वित्यादिना । जिष्णुर्जयशीलः । ' अपराजिष्णुः ' न
परैर्जितस्त्वभावः । अन्यतस्त्यजायीति । अन्यतस्त्यानां अन्यमातृतो जातानां सपत्नानां जयशीलो भवति ॥ ६ ॥

तथा ' अग्नौ ' वाचि हृदि च एका । विषासहिरिति विशेषणम् । यद्विर्विष्यते क्षिप्यते तत्सर्वं भस्मीकरणेन

इति सु होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्सुम्बदिष्टा विपासहिरिति वाऽअहु-
मेतमुपासऽइति स युऽएतमेवमुपास्ते विपासुहिर्ह भवति विपासुहिर्हस्य
प्रजा भवति ॥ ७ ॥

सु होवाच गार्ग्यः । (गर्यो) युऽएवायुमप्सु पुरुषऽएतमेवाहम्ब्रह्मोपासऽ
इति सु होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्सुम्बदिष्टाः प्रतिरूपऽइति वाऽअहु-
मेतमुपासऽइति स युऽएतमेवमुपास्ते प्रतिरूपऽ^{११} हेवैनमुपगच्छति
नाप्रतिरूपमुथो प्रतिरूपोऽस्माज्जायते ॥ ८ ॥

सु होवाच गार्ग्यः । (गर्यो) युऽएवायुमादर्शे पुरुषऽएतमेवाहम्ब्रह्मोपास-
ऽइति सु होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्सुम्बदिष्टा रोचिष्णुरिति वाऽ
अहुमेतमुपासऽइति स युऽएतमेवमुपास्ते रोचिष्णुर्ह भवति रोचिष्णु-
र्हस्य प्रजा भवत्युथो येः सन्निगच्छति सुर्वान्स्तान्तिरोचते ॥ ९ ॥

मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । विपासहिरिति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते । विपासहिर्ह
भवति । विपासहिर्हस्य प्रजा भवति ॥ ७ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायुमप्सु पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः ।
मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । प्रतिरूप इति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते । प्रतिरूपं
हेवैनमुपगच्छति । नाप्रतिरूपम् । अथो प्रतिरूपः अस्माज्जायते ॥ ८ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायुमादर्शे पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः ।
मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । रोचिष्णुरिति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते । रोचिष्णुर्ह
भवति । रोचिष्णुर्हस्य प्रजा भवति । अथो येः सन्निगच्छति । सर्वान् तानतिरोचते ॥ ९ ॥

सहते इति विपासहिरभिः । फलोक्तौ विपासहिः परेषां मर्षयिता । अग्नीनां बाहुल्यादुपासकस्यात्मनि प्रजायां च
दीप्ताश्लित्वं सिध्यति विद्युतामिवेति बोध्यम् ॥ ७ ॥

‘अप्सु’ रेतसि इति च एका । तस्या विशेषणं ‘प्रतिरूपः’ इति । ‘प्रतिरूपः’ अनुरूपः । श्रुतिस्मृत्य-
प्रतिक्लृप्त इत्यर्थः । फलं ‘प्रतिरूपं’ श्रुतिस्मृतिशासनानुरूपमेव एतमुपासकमुपगच्छति प्राप्नोति । ‘नाप्रति-
रूपं’ न विपरीतम् । ‘अथो’ अन्यच्च फलं, अस्मादुपासितुः ‘प्रतिरूपः’ श्रुतिस्मृत्यनुक्लृप्तः सत्पुत्रः
‘जायते’ । न विपरीत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

‘आदर्शे’ प्रसादस्वभावे च, अन्यत्र च खड्गादौ, हार्दे सत्त्वशुद्धिस्वभावाये चैका । तस्या विशेषणं
‘रोचिष्णुरिति’ । रोचिष्णुर्दीप्तिस्वभावः । फलं च तदेव रोचिष्णुत्वम् । ‘अथो’ अन्यच्च । ‘येः’ सह
‘सन्निगच्छति’ संबध्यते । ‘तान् सर्वान्तिरोचते’ रोचनाधारबाहुल्यात्फलबाहुल्यम् ॥ ९ ॥

सु होवाच गार्ग्यः । (गर्यो) सुऽएवायुन्दिक्षु पुरुषऽएतमेवाहम्ब्रह्मोपासऽ
इति सु होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्सुम्वदिष्टा द्वितीयोऽनपगऽइति
वाऽअहुमेतमुपासऽइति स सुऽएतमेवमुपास्ते द्वितीयवान्द् भवति नास्मा-
द्गणश्छिद्यते ॥ १० ॥

सु होवाच गार्ग्यः । (गर्यो) सुऽएवायं युन्तम्पश्चाच्छब्दोऽनूदैत्येतमेवा-
हम्ब्रह्मोपासऽइति सु होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्सुम्वदिष्टाऽअसुरिति
वाऽअहुमेतमुपासऽइति स सुऽएतमेवमुपास्ते सुर्व^{११} हैवास्मिन्नलोकेऽ
आयुरेति नैनम्पुरा कालात्प्राणो जहाति ॥ ११ ॥

सु होवाच गार्ग्यः । (गर्यो) सुऽएवायुच्छायामयः पुरुषऽएतमेवाहम्ब्र-
ह्मोपासऽइति सु होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्सुम्वदिष्टा मृत्युडिति वाऽ
अहुमेतमुपासऽइति स सुऽएतमेवमुपास्ते सुर्व^{११} हैवास्मिन्नलोकेऽआयुरेति
नैनम्पुरा कालामृत्युरागच्छति ॥ १२ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायं दिक्षु पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः ।
मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । द्वितीयोऽनपग इति वा अहुमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते ।
द्वितीयवान्द् भवति । नास्माद्गणश्छिद्यते ॥ १० ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायं युन्तं पश्चाच्छब्दः अनूदैति । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचा-
जातशत्रुः । मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । असुरिति वा अहुमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते ।
सर्वं हैवास्मिन् लोके आयुरेति । नैनं पुरा कालात्प्राणो जहाति ॥ ११ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायं छायात्मयः पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचा

‘ दिक्षु ’ कर्णयोर्हृदि चैका । अश्विनौ देवौ अवियुक्तस्वभावौ । तस्य देवस्य गुणः । द्वितीयवत्त्वं अनपगत्वं
चान्योऽन्यमवियुक्तता । दिशामश्विनोर्ध्ववर्धमानत्वात् तदेव फलमुपासकस्य द्वितीयवत्त्वं साधुभृत्यपरिभृतवत्वम् ।
अस्मादुपासकात् ‘ गणः ’ समूहश्च ‘ न छिद्यते ’ विच्छेदं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १० ॥

‘ युन्तं ’ गच्छन्तं पश्चात्पृष्ठतः ‘ य एवायं शब्दः ’ ‘ अनूदैति ’ उत्पद्यते । अध्यात्मञ्च जीवनहेतुः
प्राणः तमेकीकृत्य एतमेवोपासे । तस्य विशेषणं ‘ असुरिति ’ । ‘ असुः ’ जीवनहेतुः प्राणः । तस्य फलं
‘ सर्वं ’ संपूर्णं यावत्कर्म्मोपासं ‘ ह ’ किल ‘ आयुः ’ ‘ अस्मिन् लोके ’ ‘ एति ’ गच्छति । कर्म्मपरिच्छिन्न-
कालापूर्वं रोगादिना पीड्यमानमपि ‘ एनं ’ प्राणो न जहाति ’ न त्यजति ॥ ११ ॥

‘ छायायां ’ बाह्ये तमसि अध्यात्मं च आवरणात्मके अज्ञाने हृदि च एका देवता । तस्या विशेषणं
‘ मृत्युः ’ । फलं सर्वं पूर्ववत् । एतावांस्तु विशेषः । यन्मृत्योरगमनात् प्राक् रोगादिपीडाया अपि अभावः ॥ १२ ॥

सु होवाच गार्ग्यः । (गर्यो) युऽएवायुमात्मनि पुरुषऽएतमेवाहम्ब्रह्मो-
पासऽइति सु होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्सुम्वदिष्टाऽआत्मन्वीति
वाऽअहमेतमुपासऽइति स युऽएतमेवमुपास्तऽआत्मन्वी ह भवत्यात्म-
न्विनी हास्य प्रजा भवति सु ह तूष्णीमास गार्ग्यः ॥ १३ ॥

सु होवाचाजातशत्रुः । (रे) एतावन्नृ३ इत्येतावद्धीति नैतावता विदि-
तुम्भवतीति सु होवाच गार्ग्यऽउप त्वाऽयानीति ॥ १४ ॥

सु होवाचाजातशत्रुः । प्रतिलोमम्बै तद्यद्ब्राह्मणः क्षत्रियमुपेयाद्ब्रह्म मे
वक्ष्यतीति व्येव त्वा ज्ञपयिष्यामीति तुम्पाणावादायोत्तस्थौ तौ ह

अजातशत्रुः । मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । मृत्युरिति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते ।
सर्वे ह्येवास्मिन् लोके आयुरेति । नैनं पुरा कालात् मृत्युरागच्छति ॥ १२ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायमात्मनि पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजात-
शत्रुः । मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । आत्मन्वीति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते ।
आत्मन्वी ह भवति । आत्मन्विनी हास्य प्रजा भवति । स ह तूष्णीमास गार्ग्यः ॥ १३ ॥

स होवाचाजातशत्रुः । एतावन्नृ ३ इति । एतावद्धीति । नैतावता विदितं भवतीति । स होवाच
गार्ग्यः । उप त्वाऽयानीति ॥ १४ ॥

स होवाचाजातशत्रुः । प्रतिलोमं वै तत् । यत् ब्राह्मणः क्षत्रियमुपेयात्-ब्रह्म मे वक्ष्यतीति ।
व्येव त्वा ज्ञपयिष्यामीति । तं पाणावादायोत्तस्थौ । तौ ह पुरुषं सुप्तमाजग्मतुः । तमेतैर्नाभि-

व्यस्तानि ब्रह्माण्युपन्यस्य समस्तं ब्रह्म उपदिशति । ' आत्मनि ' प्रजापतौ बुद्धौ च हृदि चैका । तस्या
विशेषणं ' आत्मन्वी ' वक्ष्य आत्मा अस्यास्तीत्यात्मन्वी स्वतंत्रः । फलं आत्मन्वी । ' आत्मन्विनी ' ' ह '
किल ' अस्य प्रजा भवति ' । फलस्यात्मगाभित्वात् प्रजायां तदभिवानमनुचितमित्याशङ्कायां बुद्धिबहुत्वात्
प्रजायां संपादनम् । एवमजातशत्रुणा स्वयं परिज्ञातत्वेनैव क्रमेण श्रुत्याख्यातेषु ब्रह्मसु ' सः ' गार्ग्यः ' ह '
किल क्षीणब्रह्मविज्ञानः अप्रतिभासमानोत्तरः ' तूष्णी ' अवाक्शिराः ' आस ' बभूव ॥ १३ ॥

तं तथाभूतमालक्ष्य ' संः आजतशत्रुः ह उवाच-एतावन्नृ ३ इति ' किं एतावदेव ब्रह्म निर्वातं
आहोस्वित् अधिकमप्यस्तीति विचारार्थं प्लुतिः । गार्ग्य आह-एतावद्धीति । ' एतावदेव ' नातः परं विदित-
मस्ति । अजातशत्रुराह- ' नैतावता ' विदितेन ब्रह्म ' विदितं भवति ' । किमर्थं ? गार्ग्योऽसि ब्रह्म ते ब्रवाणि
इति ? किमेतावद्धितं विदितमेव भवतीति नैतावता विदितं भवतीति ब्रुवता राज्ञा अधिकं ब्रह्म ज्ञातव्यमस्तीति
दर्शितं भवति । तत्रानुपसन्नाय न वक्तव्यं श्लेषाचारविशिष्टः ' गार्ग्यः ' स्वयमेव ' ह ' किल ' उवाच ' यथा
अन्यः शिष्यो गुरुमुपेयात् तथा अहं ' त्वा ' त्वा ' उपायानि ' उपगच्छानीत्यर्थः ॥ १४ ॥

एवमुक्तः ' सः अजातशत्रुः ह उवाच ' । ' प्रतिलोमं वै ' विपरीतमेव ' तत् यत् ' ब्राह्मणः ' उत्तमवर्णः '

पुरुषश्च सुप्तमाजगमतुस्तुमेतैर्ब्रामभिरामन्त्रयाञ्चक्रे बृहन्पाण्डुरवासः सोम
राजन्निति स नोत्तस्थौ तुम्पाणिनाऽऽपेषम्बोधयाञ्चकार स होत्तस्थौ ॥१५॥

स होवाचाजातशत्रुः । (स्मृ) सुत्रेषुऽएतत्सुप्तोऽभूद्यऽएष विज्ञानमयः
पुरुषः कैष तदाऽभूत्कुतऽएतदागादिति तदु ह न मेने गार्ग्यः ॥ १६ ॥

रामन्त्रयांचक्रे । बृहन् पाण्डुरवासः सोम राजन्निति । स नोत्तस्थौ । तं पाणिनाऽऽपेषं बोधयांचकार ।
स होत्तस्थौ ॥ १५ ॥

स होवाचाजातशत्रुः । यत्रैष एतत्सुप्तः अभूत् । य एष विज्ञानमयः पुरुषः । कैष तदा अभूत् ।
कुत एतदागादिति । तदु ह न मेने गार्ग्यः ॥ १६ ॥

आचार्यत्वेऽधिकृतः सन् क्षत्रियमनाचार्यस्वभावं उपेयादुपगच्छेत् शिष्यवृत्त्या ' ब्रह्म मे वक्ष्यति ' इत्येवम् । एतत्
आचारविधिशास्त्रेण निषिद्धम् । " अनुब्रज्या च शुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः । नाब्राह्मणे गुरौ शिष्यो वास-
मात्यक्तिकं वसेत् " । " अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते " (म. स्मृ. २ । २४१-२४२) इत्यादिना ।
तस्माद्दे गार्ग्य । त्वमाचार्य एव सन् तिष्ठ । अहं तु ' त्वा ' त्वां यस्मिन् विदिते ब्रह्म विदितं भवति-तन्मुख्यं
वेद्यं ' ब्रह्म ' ' विज्ञपयिष्याम्येव ' विज्ञातमेव करिष्यामि । एवं प्रतिज्ञातब्रह्मबोधार्थमुपक्रमते इत्याह-तम्पाणा-
विति । ' तं ' गार्ग्यं सलज्जमालक्ष्य विश्वासजननाय ' पाणौ ' हस्ते ' आदाय ' गृहीत्वा ' उत्तस्थौ ।
उत्थितवान् । ततस्तौ ' ह ' गार्ग्याजातशत्रू कचिद्राजगृहप्रदेशे ' सुप्तं पुरुषं ' प्रति ' आजगमतुः ' आगतौ ।
' तं ' च सुप्तं पुरुषं प्राप्य ' बृहन् ' ' पाण्डुरवासः ' ' सोम ' ' राजन् ' इत्येतैर्नामभिरामन्त्रयाञ्चक्रे । राज्ञा एव-
मामन्त्र्यमाणोऽपि ' सः ' सुप्तः पुरुषो ' नोत्तस्थौ ' नोत्थितवान् । तमप्रतिबुद्धयमानं पुरुषं ' पाणिना ' हस्तेन
' आपेषं ' आपिष्यापिष्य ' बोधयाञ्चकार ' प्रतिबोधितवान् । ततः ' सः ' पुरुषः ' ह ' किल ' उत्तस्थौ '
उत्थितवान् । तथा च ' बृहन्पाण्डुरवासः ' इत्यादिप्राणात्मचंद्रादिनाम्ना संबोधनेन गार्ग्याभिमतप्राणदेवता-
ऽतिरिक्त एवात्मा अस्मिन् शरीरे कर्ता भोक्ता, न प्राणः इति निर्णीतम् । अन्यथा उच्छ्वासनिःश्वासरूपेण
व्याप्रियमाणस्य संबोधनाश्रवणमनुत्थानं च न भवेत् । आपेषणेन च प्राणद्वारं संघातमात्रे भोक्तः इति निश्चि-
तम् । अन्यथा सघातमात्राविशेषात् स्पर्शमात्रेणाऽपि उत्थानं स्यादिति भावः ॥ १५ ॥

' सः ' ' ह ' किल ' अजातशत्रुः ' एवं व्यतिरिक्तात्मास्ति त्वं प्रतिपाद्य अस्यात्मनः स्वामाविकस्वरूप-
बोधनार्थं स्वयमेव गार्ग्यं प्रति ' उवाच ' । हे गार्ग्य ! ' य एषः ' प्रसिद्धः ' विज्ञानमयः पुरुषः ' विज्ञा-
यते अनेनेति व्युत्पत्त्या सङ्कल्पविकल्पाद्यात्मकमन्तःकरणं बुद्धिर्विज्ञानमुच्यते । तन्मयः तत्प्रायः तस्मिन्नुप-
लभ्यः तेन च उपलभ्य इत्यर्थः । पुरि देहे शेते इति ' पुरुषः ' ' क ' कस्मिन् स्वभाव्ये कीदृशिवधे
यत्स्वरूपे स्थितोऽभूत् । ' कुतः ' कीदृग्विधात् स्वरूपात्प्रच्युतः सन्-एतदागमनं यथा स्यात्तथा ' आगात् '
आगतः । पाणिपेषोत्तरकालमिति । एवमधिकरणमपादानं चोभयं पृष्टो गार्ग्यः किमुक्तवानित्यत आह-
तद्दे इति । यः पुनः यद्विज्ञानमयस्य पुरुषस्य स्वापे संवेशस्थानं, यतश्च स्थानाज्जागरिते कार्यकारणसंघाते
नैतयितृत्वेनागमनं, तदुभयं स्वरूपभूतं वक्तुं प्रष्टुं वा प्रतिभानरहितः ' गार्ग्यः ' ' ह ' किल ' न मेने ' न
ब्रूतवान् ॥ १६ ॥

सु होवाचाजातशत्रुः । (स्वं) यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः
पुरुषस्तदेष्टांप्राणानाम्विज्ञानेन विज्ञानमादाय सुप्तोऽन्तर्हृदयेऽआका-
शस्तस्मिच्छेते ॥ १७ ॥

तानि यदा गृह्णाति । (त्य) अथ हैतत्पुरुषः स्वपितिनाम तद्गृही-
त एष प्राणो भवति गृहीता वागृहीतश्चक्षुर्गृहीतश्च श्रोत्रं गृहीत-
तन्मनः ॥ १८ ॥

स यत्रैतत्स्वप्नयया चरति । ते हास्य लोकास्तदुत्तेव महाराजो
भुवत्युत्तेव महाब्राह्मणस्तुतेवोच्चावचन्निगच्छति ॥ १९ ॥

स होवाचाजातशत्रुः । यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूत् । य एष विज्ञानमयः पुरुषः । तदेष्टां प्राणानां
विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एप्तोऽन्तर्हृदये आकाशः तस्मिन् शेते ॥ १७ ॥

तानि यदा गृह्णाति । अथ ह एतत्पुरुषः स्वपितिनाम । तद्गृहीत एव प्राणो भवति । गृहीता
वाक् । गृहीतं चक्षुः । गृहीतं श्रोत्रम् । गृहीतं मनः ॥ १८ ॥

स यत्रैतत् स्वप्नयया चरति । ते हास्य लोकाः । तदुत्तेव महाराजो भवति । उत्तेव महाब्राह्मणः ।
उत्तेवोच्चावचं निगच्छति ॥ १९ ॥

जागरिते कर्तृत्वभोक्त्वादिकं नाम्नः स्वाभाविकम् । किंतु वागायुपाधिसंबंधकृतमेव । स्वापे तद्व्यतिरे-
केण कर्तृत्वादेर्व्यतिरेकदर्शनात् इति दर्शयितुं प्रश्नानुवादपूर्वकं प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाहेति श्रुतिर्दर्शयति—स
होवाचाजातशत्रुरिति । ‘ यत्र ’ यस्मिन् काले ‘ सुप्तोऽभूत् ’ ‘ य एष विज्ञानमयः पुरुषः ’ । तस्मिन्
काले ‘ एष्टां प्राणानां ’ वागादीनां ‘ विज्ञानं ’ स्वस्वविषयगतप्रतिनियतप्रकाशनसामर्थ्यं ‘ विज्ञानेन ’ अन्तः-
करणोपादानाज्ञानजनिताऽन्तःकरणगताभिव्यक्तविशेषविज्ञानेन चैतन्याभासलक्षणेनादाय गृहीत्वा ‘ अंतर्हृदये ’
हृदयस्य मध्ये ‘ य आकाशः ’ । आकाशशब्देन जीवस्य स्वाभाविकस्वरूपभूतः परमात्मा उच्यते । तस्मिन्
स्वाभाविकेऽसांसारिके परमात्मनि ‘ आकाशे शेते ’ । लिङ्गोपाधिसंबंधकृतं विशेषात्मस्वरूपमुत्सृज्य अविशेषे
स्वाभाविके आत्मन्येव केवलं वर्तते इत्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

यदा शरीरेन्द्रियाध्यक्षतामुत्सृजति तदा असौ स्वात्मनि वर्तते इति कथमवगम्यत इत्यपेक्षायां नामप्रसिद्ध्या-
ख्याह—तानि यदेति । ‘ तानि ’ वागादीनि विज्ञानसाधनानि ‘ यदा ’ यस्मिन् काले ‘ गृह्णाति ’ आदत्ते ।
‘ अथ ’ तदा ‘ ह ’ किल ‘ पुरुषः ’ इति पुरुषस्यैतत् ‘ स्वपितिनाम ’ । अतः अस्य ‘ ह ’ प्रसिद्धं
गौणमेव स्वपित्वायेतन्नाम भवति । स्वमेवात्मानमप्येति अपिगच्छतीति स्वपित्वायेत्युच्यते इति व्युत्पत्तेः स्वपितीति
नामप्रसिद्धया आत्मनः संसारधर्मविलक्षणे रूपे अवगतेऽपि नात्र युक्तिरस्तीत्याशंकायामाह—तद्गृहीत एवेति ।
तत्र स्वपकाले ‘ गृहीत एव प्राणो भवति ’ । प्राण इति प्राणेन्द्रियं वागादिप्रकरणात् । ‘ गृहीता वाक् ’ चक्षुः
श्रोत्रं मनश्च गृहीतं भवतीति । तथाच वागादिसंबंधाभावात् स्वापे कर्तृत्वाचसंबंधः । जागरिते च वागादि-
संबंधात् कर्तृत्वादिकम् । अतः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वागायुपाधिकं आत्मनः संसारित्वं इति निश्चितम् ॥ १८ ॥

ननु—दर्शनलक्षणायां स्वप्नावस्थायां वागादिसंबंधाभावेऽपि कर्तृत्वादिसंसारस्य दर्शनाद् व्यतिरेकासिद्धि-

स यथा महाराजो जानपदान् गृहीत्वा । स्वे जनपदे यथाकाममुपरिवर्तते-
तैवमेवैष एतत्प्राणान् गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकाममुपरिवर्तते ॥ २० ॥

(तेऽथ) अथ यदा सुषुप्तो भवति । यदा न कस्यचन वेद हिता नाम
नाड्यो द्वासप्ततिः सहस्राणि हृदयात्पुरीतुतमभिप्यतिष्ठन्ते ताभिः
प्रत्यवसृप्य पुरीतुति शेते ॥ २१ ॥

स यथा महाराजो जानपदान् गृहीत्वा स्वे जनपदे यथाकामं परिवर्तते । एवमेवैष एतत्प्राणान्
गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते ॥ २० ॥

अथ यदा सुषुप्तो भवति । यदा न कस्यचन वेद । हिता नाम नाड्यो द्वासप्ततिः सहस्राणि
हृदयात् पुरीततमभिप्रतिष्ठते । ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते ॥ २१ ॥

रित्याशङ्कायां तत्रापि जाग्रद्वासनायाः सत्त्वात् परिकल्पितस्य स्वप्नप्रपञ्चस्य मृषात्वात् न व्यतिरेकासिद्धि-
रित्युक्त्य स्वतः शुद्धत्वमेवेत्यभिप्रेत्याह—स यथेति । ‘ सः ’ प्रकृत आत्मा ‘ यत्र ’ यस्मिन् काले दर्शनलक्षणया
‘ स्वप्नया ’ स्वप्नवृत्त्या ‘ चरति ’ वर्तते । तदा ‘ ह ’ प्रसिद्धौ अस्यात्मनस्ते अनन्तरं वक्ष्यमाणाः ‘ लोकाः ’
कर्मफलानि । के ते इत्यत आह—तदुत्तेवेति । तत्तत्र स्वप्नकाले उतापि ‘ महाराज इव भवति ’ । महाराजत्व-
मिवास्य सोऽयं लोकः न पुनर्जागरिते इव साक्षान्महाराजत्वम् । तथा ‘ उत महान्राह्मण इव ’ । उतापि
‘ उच्चावचं ’ उच्चञ्च देवत्वादि अवचञ्च तिर्यक्त्वादि इत्युच्चावचमिव ‘ निगच्छति ’ नितरां प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

तथा च वेदशब्दप्रयोगात् व्यभिचारदर्शनाच्चैते महाराजत्वादयो लोका मृषैव नास्यात्मभूता इत्युक्तमर्थं
दृष्टातपूर्वकमाह—स यथेति । ‘ सः ’ इति दृष्टान्तः । ‘ यथा महाराजः ’ सार्वभौमः ‘ जानपदान् ’ जनपदे
देशे भवान् राजोपकरणभूतान् श्रयान् अन्यांश्च तथाविधान् गृहीत्वोपादाय स्वीये आत्मीये एव ‘ जनपदे ’
जयादिनोपार्जिते ‘ यथाकामं ’ यः कामो यस्य तं काममनतिक्रम्येति यथेच्छं ‘ परिवर्तते ’ परिक्रामेदित्यर्थः ।
‘ एवमेव ’ ‘ एषः ’ विज्ञानमय आत्मा । एतदिति ग्रहणक्रियाया विशेषणम् । एतद्ग्रहणं यथा स्यात्तथा ‘ प्राणान् ’
वागादीन् ‘ गृहीत्वा ’ जागरितस्यानेभ्यः उपसंहृत्य ‘ स्वे शरीरे ’ स्व एव देहे ‘ यथाकामं परिवर्तते ’ । न
बहिरित्यर्थः । कामकर्मभ्यामुद्भासिताः पूर्वानुभूतवस्तुसदृशा वासनाः अनुभवतीत्यर्थः । तस्मादसौ विज्ञानमयो
दृष्टादृश्येभ्यः स्वप्नजागरितलोकेभ्यः अन्यो विशुद्धः इति सिद्धम् ॥ २० ॥

दर्शनवृत्तौ स्वप्ने वासनाराशेर्दृश्यत्वात् असंसारधर्मता इत्यात्मनो विशुद्धता अवगता । तत्र “ यथाकामं
परिवर्तते ” इति कामवशान् परिवर्तनमुक्तम् । इष्टदृश्यसंबन्धश्चास्य स्वाभाविक इत्यशुद्धता इत्याशङ्कायां तत्संब-
न्धस्य सुषुप्तौ व्यतिरेकदर्शनेन अस्वाभाविकत्वात् शुद्धत्वमेवास्य स्वाभाविकमिति वक्तुमाह—अथ यदेति । ‘ अथ ’
पुनः ‘ यदा ’ यस्मिन् काले जाग्रत्स्वप्नयोर्दृष्टा दर्शनवृत्तिस्वप्नं हित्वा ‘ सुषुप्तः ’ सुषुप्तः विशेषज्ञाना-
भावेन संप्रसारदं स्वरूपपन्नद्वैक्ष्यं यतः ‘ भवति ’ । सलिलमिव अन्यसंबन्धकालुष्यं हित्वा स्वाभाव्येन प्रसीदती-
त्यर्थः । कदा सुषुप्तो भवति । ‘ यदा ’ यस्मिन् काले ‘ न कस्यचन ’ कंचन विषयं ‘ वेद ’ विजानाति ।
कस्यचन वा शब्दादेः संबन्धि वस्तुवन्तरं किंचन न वेद । अस्मिन्पक्षे किञ्चनेत्यप्याहार्यम् । केन पुनः क्रमेण सुषुप्तो

स यथा कुमारो वा महाब्राह्मणो वा । (५) अतिघ्नीमानन्दस्य गत्वा शयीतैवमुवैषुऽएतच्छेते ॥ २२ ॥

स यथोर्णवाभिस्तुनुनोच्चरेत् । (६) यथाऽग्नेः क्षुद्रा विष्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमुवास्मादात्मनः सुर्वे प्राणाः सुर्वे लोकाः सुर्वे देवाः सुर्वाणि भूतानि सुर्वेऽएतुऽआत्मानो व्युच्चरन्ति तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यन्तेषामेषु सत्यम् ॥ २३ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे चतुर्थप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीये प्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (४) २ । १ । (५) २-१ ॥

स यथा कुमारो वा महाब्राह्मणो वा अतिघ्नीमानन्दस्य गत्वा शयीत । एवमेवैष एतत् शेते ॥ २२ ॥

स यथा ऊर्णवाभिस्तुनुनोच्चरेत् । यथा अग्नेः क्षुद्रा विष्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति । एवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्व एते आत्मानः व्युच्चरन्ति । तस्योपनिषत् सत्यस्य सत्यमिति । प्राणा वै सत्यम् । तेषामेष सत्यम् ॥ २३ ॥

भवतीत्यत आह—हिता नामेति । ‘हिता नाम’ हितफलप्राप्तिनिमित्तत्वात् ‘हिताः’ इत्येवंनाम्न्यो ‘नाड्यः’ शिराः देहस्यान्नरसविपरिणामभूताः । ताश्च द्वाभ्यामधिका सततिः ‘द्वास्तततिः सहस्राणि’ ‘हृदयात्पुरी- ततममिप्रतिष्ठन्ते’ । हृदयं नाम उदरवक्षःप्रदेशयोर्मध्यस्थितः पुण्डरीकाकारो मांसपिण्डः । तत्परिषेष्टं पुरीतत् इत्युच्यते । इह पुनस्तदुपलक्षितं शरीरं पुरीतच्छब्देनाभिप्रेतम् । तथा च ‘हृदयात्’ ‘पुण्ड्रितं’ शरीरमभिप्रतिष्ठन्ते इति कृत्स्नं शरीरं व्यानुवंत्यः अश्वत्थपर्णराजय इव बहिर्मुखाः प्रवृत्ताः अभितोऽभिः सरन्तीत्यर्थः । ततः किमिष्यत आह—ज्ञाभिरिति । ताभिर्नाडीभिः कृत्वा ज्ञाप्रद्विषयाया बुद्धेः कर्मवशात्प्रत्यव- सर्पणमनु विज्ञानमय आत्मा ‘प्रत्यवसृप्य’ इन्द्रियाण्युपसंहर्य ‘पुरीतति’ शरीरे ‘शेते’ अभिवृत्तं लोहपिण्डं अविशेषेण संव्याप्य वर्तत इत्यर्थः । ननु—पूर्वं विज्ञानमयो हृदयाकाशे ब्रह्मणि शेते इत्युक्त्वा श्दानीं पुरीतति शयनमाचक्ष्णस्य कथं न पूर्वापरविरोधः स्यादिति चेत् सुप्तं स्वाभाविके एव स्वात्मनि वर्तमानोऽपि कर्मानु- गतबुद्धयनुवृत्तिवात् पुरीतति शेते इत्युपचारादुच्यते । अतो नोक्तविरोधः ॥ २१ ॥

उक्तं शयनं दृष्टान्तपूर्वकमाह—स यथेति । सर्वसंसारदुःखवियुक्ता इयमवस्था इत्यत्र ‘सः’ इति दृष्टान्तः । ‘यथा कुमारः’ अत्यंतबालः ‘वा’ महाब्राह्मणो वा’ अत्यंतपरिपक्वविद्याविनयसंपन्नो यथोक्तकृत् ‘अतिघ्नी’ अतिशयेन दुःखं हन्तीत्यतिघ्नी ‘आनन्दस्य’ सुखस्यावस्था तां ‘गत्वा’ प्राप्य ‘शयीत’ दुःखाननुविद्धसुख- स्वाभाव्ये अवतिष्ठेत । ‘एवमेव’ ‘एषः’ विज्ञानमयः सर्वसंसारधर्मातीतः एतच्छयनं यथा स्यात्तथा ‘शेते’ सुषुप्तौ वर्तत इत्यर्थः ॥ २२ ॥

एवं कैष तदाऽभूदित्यस्य पूर्वप्रश्नस्य प्रतिवचनमुक्तम् । अनेन च प्रश्ननिर्णयेन विज्ञानमयस्य स्वभावतो विशुद्धिरसंसारित्वं चोक्तम् । श्दानीं तस्याद्वितीयत्वं प्रकटयितुं कुत एतदागादिति द्वितीयप्रश्नस्य अपा-

यो ह वै शिशुम् । (१५) साधानं १५ सप्रत्याधानं १५ सस्थूणं १५ सुदाम-
स्वेद सप्त ह द्विषतो भ्रातृव्यानुवरुणद्भि ॥ १ ॥

सर्वात्राज्ञाणं वा शिशुब्राह्मणम् ।

यो ह वै शिशुं साधानं सप्रत्याधानं सस्थूणं सुदामं वेद । सप्त ह द्विषतो भ्रातृव्यानुव-
रुणद्भि ॥ १ ॥

करणार्थं प्रतिवचनमाह-स यथेति । 'सः' इति दृष्टांतः । 'यथा' लेके 'ऊर्णवाभिः' ऊर्णवामिर्द्ध-
ताह्वयः कीः विशेषः असहाय एव सन् तंतुना स्वात्मनोऽविभक्तेन उच्चरेदुद्धच्छेत् । न च तस्योद्धमने स्वतो-
ऽतिरिक्तं कारकांतरमस्ति । यथा च एकरूपादेकस्मादग्नेः 'क्षुद्राः' अल्पाः 'विष्कुलिङ्गाः' अन्यवयवाः
'व्युच्चरन्ति' विविधं नाना वा उच्चरन्ति उद्धच्छन्ति प्रसर्पन्ति । यथेमौ दृष्टांतौ कारकमेदामवेऽपि
प्रवृत्तिं प्राक्प्रवृत्तेः स्वभावतः एकत्वं च दर्शयतः । 'एवमेव' अस्मादात्मनो विज्ञानमयस्य प्राक्प्रति-
बोधात् स्वापे यत्स्वरूपं तस्मादेतस्मादात्मनः सकाशात्सर्वे 'प्राणाः' वागादयः 'सर्वे लोकाः' भूरादयः
सर्वकर्म्मफलभूताः 'सर्वे देवाः' प्राणलोकाधिष्ठातारः अन्यादयः 'सर्वाणि भूतानि' ब्रह्मादिस्तंब-
पर्यंतानि प्राणिजातानि 'सर्व एत आत्मानः' उपाधिसंपर्कजनितप्रबुध्यमानविशेषात्मानः 'व्युच्चरन्ति' यस्मा-
दात्मनः स्थावरजङ्गममिदं जगत् अभिविष्कुलिङ्गवदनिशं व्युच्चरन्ति, यस्मिन्नेव जलबुद्बुदवत् प्रलीयते, यदात्म-
कश्च स्थितिकाले वर्तते । तस्यात्मनो ब्रह्म 'उपनिषत्' उप समीपं नितरां सादयति गमयति विज्ञानात्मानं
इति व्युत्पत्तः उपनिषदित्यात्मनोऽभिधायकः शब्दः । का सा उपनिषदित्यत आह-सत्यस्य सत्यमितीति ।
किं पुनः सत्यं किं वा 'सत्यस्य सत्यं' इत्यत आह-प्राणा वै सत्यमिति । सच त्यच्चेति व्युत्पत्तेः ।
'तेषां' प्राणानां मध्ये 'एषः' उक्त आत्मा सत्यमबाध्यं रूपमित्यर्थः ॥ २३ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेव-
ब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गत माध्यंदिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां
वासुदेवप्रकाशिकायां आद्ये मधुकाण्डे द्वितीयेऽध्याये प्रथमं पर्यङ्कविद्याब्राह्मणमजातशत्रु-
ब्राह्मणं वा परिसमाप्तम् ॥ १४ (९) २-१ ॥

एवं "प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यं" इत्यादिब्राह्मणभागेन व्याख्याताया अपि उपनिषदो विशेषतोऽर्थ-
प्रकाशनाय ब्राह्मणद्वयम् । तत्र "प्राणा वै सत्यं" इत्यंशेनोक्तायाः प्राणोपनिषदो व्याख्यानाय शिशुब्राह्मणं
प्रवर्तते-यो ह वै शिशुमिति । 'यो ह वै' 'साधानं सप्रत्याधानं सस्थूणं सुदामं' च 'शिशुं वेद'
उपास्ते । सः 'ह' किल 'सप्त' सप्तसंख्याकान् चक्षुर्दृश्यं, नासिकाद्वयं, श्रोत्रद्वयं, मुखं, इति चैवं सप्त
'द्विषतः' द्वेषकर्तृन् 'भ्रातृव्यान्' शत्रून् 'अवरुणद्भि' अपाहृणोति विनाशयति जितेन्द्रियो भवतीत्यर्थः ।
भ्रातृव्या हि द्विविधाः । द्विषन्तः अद्विषन्तश्च । तत्र सप्त शीर्षण्याः प्राणविषयोपलब्धिद्वाराणि तत्प्रमवा
विषयगमाः सहजत्वात् भ्रातृव्याः । ते हि अस्य स्वात्मस्था दृष्टिं विषयीकुर्वन्ति । प्रत्यगात्मैक्षणप्रति-
ब्रेषकरत्वात् ते द्वेष्टारो भ्रातृव्याः इति भावः ॥ १ ॥

(द्वय) अयम्वाव शिशुः । (स्यौ) योऽयम्मध्यमुः प्राणस्तुस्येदमेवा-
धानमिदमुप्रत्याधानम्प्राणं स्थूणाऽन्नं दामं तुमेताः सप्ताक्षितयऽउप-
तिष्ठन्ते ॥ २ ॥

तद्याऽइमाऽअक्षैल्लोहिन्यो राजयः । (स्ता) ताभिरेन॑ रुद्रोऽन्वा-
यत्तोऽथ याऽअक्षन्नापस्ताभिः पर्जन्यो या कनीनका तयाऽऽदित्यो
युच्छुक्लन्तेनाग्निर्बुध्त्कृष्णन्तेनेन्द्रोऽधर्यैनम्बर्तन्त्या पृथिव्यन्वायत्ता द्यौरु-
त्तरया नास्यान्नं क्षीयते युऽएवमेद ॥ ३ ॥

अयं वाव शिशुः । यः अयं मध्यमः प्राणः । तस्येदमेवाधानम् इदं प्रत्याधानम् । प्राणः
स्थूणा । अन्नं दामं । तुमेताः सप्ताक्षितय उपतिष्ठन्ते ॥ २ ॥

तद्या इमा अक्षैल्लोहिन्यो राजयः । ताभिरेनं रुद्रोऽन्वायत्तः । अथ या अक्षन्नापः ।
ताभिः पर्जन्यः । या कनीनका । तया आदित्यः । यत् शुक्लं, तेनाग्निः । यत् कृष्णं, तेनेन्द्रः ।
अधर्यैनं वर्तन्त्या पृथिव्यन्वायत्ता । द्यौरुत्तरया । नास्यान्नं क्षीयते । य एवं वेद ॥ ३ ॥

एवं फलश्रवणेन अभिमुखीभूताय जिज्ञासवे आह—अयं वावेति । ‘अयं वाव’ अयमेव शिशुरिव ‘शिशुः’
विषयेषु इतराकरणवत् अपृक्तत्वात् । कोऽसौ ? ‘योऽयं’ ‘मध्यमः’ शरीरमध्यस्थः ‘प्राणः’ लिङ्गशरीरात्मा
पञ्चधा शरीरमाविष्टः “बृहन्पाण्डुरवासः सोम राजन्” इत्युक्तः पञ्चीशशङ्कुनिदर्शनात् यस्मिन्वाङ्मनः प्रभु-
तीनि करणानि विषक्तानि । स एव शिशुरित्यर्थः । ‘तस्य’ शिशोः प्राणस्य वत्सस्थानीयस्य करणात्मनः
‘इदं’ कार्यात्मकं शरीरमेव ‘आधानं’ आधीयतेऽस्मिन्नित्याधानमधिष्ठानम् । ‘तस्य’ प्राणस्य ‘इदं’
प्रसिद्धं शिरो मस्तकं ‘प्रत्याधानं’ प्रदेशविशेषेषु प्रतिपत्त्याऽऽधीयत इति प्रत्याधानम् । ‘प्राणः’ बलापरपर्यायान्न-
पानजनिता शक्तिः ‘स्थूणा’ अवष्टम्भः । बलावष्टम्भो हि प्राणोऽस्मिञ्छरीरे अवतिष्ठत इत्यर्थः ।
‘तस्य’ प्राणस्य ‘अन्नं’ मुक्तमशनं ‘दामं’ उभयतः पाशं, वत्सस्येव बन्धने बंधनरज्जु इत्यर्थः ।
इदानीं तस्यैव शिशोः प्रत्याधाने शिरसि आरूढस्य चक्षुषि काश्चन उपनिषद उच्यन्ते—तुमेता इति ।
‘तं’ करणात्मकं शरीरे अन्नबंधने चक्षुष्यूढं प्राणं ‘एताः’ वक्ष्यमाणाः ‘सप्त’ सप्तसंख्याकाः ‘अक्षितयः’
अक्षितिहेतुत्वात् ‘अक्षितयः’ ‘उपतिष्ठन्ते’ उपस्थानं कुर्वन्ति । “उपान्मन्त्रकरणे” (पा. सू.
१-३-२९) इति “आदित्यङ्गायत्रोपतिष्ठते” इतिवत् मन्त्रकरणे उपपूर्वस्य तिष्ठतेरात्मनेपदं विहितं
इहापि सप्तदेवताभिधानानि मन्त्रस्थानीयानि करणानि । अतस्तिष्ठतेः अत्राप्यात्मनेपदं न विरुद्धम् ॥ २ ॥

कास्ता अक्षितय इत्यत आह—तद्याऽइमा इति । तत्तत्र ‘याः इमाः’ प्रसिद्धाः ‘अक्षन्’ अक्षणि
नेत्रे ‘लोहिन्यः’ लोहिताः ‘राजयः’ रेखाः । ‘ताभिः’ रेखाभिः द्वारभूताभिः ‘एनं’ मध्यमं प्राणं
‘रुद्रोऽन्वायत्तः’ अनुगतः उपतिष्ठते इत्यर्थः । अथानन्तरं अक्षन्नाक्षणि ‘या आपः’ धूमादिसंयोगेनाभिव्यज्य-
मानाः ताभिरद्विद्वारभूताभिः ‘पर्जन्यः’ देवतात्मा अन्वायत्तः । ‘या कनीनका’ चक्षुषि दृक्शक्तिः । ‘तया’
कनीनकया द्वारभूतया ‘आदित्यः’ मध्यमं प्राणमुपतिष्ठते । यच्छुक्लबुध्ति तेन एनमभिरुपतिष्ठते । यत्कृष्णं

तुदेष श्लोको भवति । (त्व) अर्वाग्विलश्चमसऽऊर्ध्वबुधस्तस्मि-
न्यशो निहितम्विश्वरूपम् । तस्यासतऽऋषयः सप्त तीरे वागष्टमी
ब्रह्मणा सम्बिदानेति ॥ ४ ॥

(त्व) अर्वाग्विलश्चमसऽऊर्ध्वबुधऽइति । (ती) इदन्तच्छिरऽएष
ह्यर्वाग्विलश्चमसऽऊर्ध्वबुधस्तस्मिन् यशो निहितम्विश्वरूपमिति प्राणा
वै यशो निहितम्विश्वरूपमप्राणानेतदाह तस्यासतऽऋषयः सप्त तीरऽ
इति प्राणा वा ऋषयः प्राणानेतदाह वागष्टमी ब्रह्मणा सम्बिदानेति
वागध्यष्टमी ब्रह्मणा सम्बिद्वे ॥ ५ ॥

तदेष श्लोको भवति—“ अर्वाग्विलश्चमस ऊर्ध्वबुधस्तस्मिन् यशो निहितं विश्व-
रूपम् । तस्यासत ऋषयः सप्त तीरे वागष्टमी ब्रह्मणा संविदाना ”—इति ॥ ४ ॥

अर्वाग्विलश्चमस ऊर्ध्वबुध इति । इदं तच्छिरः । एष हि अर्वाग्विलश्चमस ऊर्ध्वबुधः । तस्मिन्
यशो निहितं विश्वरूपमिति । प्राणा वै यशो निहितं विश्वरूपम् । प्राणानेतदाह । तस्यासत ऋषयः
सप्त तीर इति । प्राणा वा ऋषयः । प्राणानेतदाह । वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति । वाक् हि
अष्टमी ब्रह्मणा संविद्वे ॥ ५ ॥

चक्षुषि तेनेन्द्रोऽन्वायत्तः । ‘ अधरया ’ अधस्तन्या ‘ वर्त्तन्या ’ पक्ष्मणा ‘ एनं ’ मध्यमं प्राणं ‘ पृथिवी ’
‘ अन्वायत्ता ’ अधरत्वसामान्यात् । ‘ दौः ’ स्वर्गः उत्तरयोपरिभागास्थया ‘ वर्त्तन्या ’ पक्ष्मणा ‘ अन्वायत्ता ’
ऊर्ध्वत्वसामान्यात् । एवंविधोपास्तफलमाह—नास्यान्नमिति । ‘ यः ’ एवमुक्तप्रकारेण प्राणस्य अनभूताः सता-
क्षितिवेद । अस्योपासकरयानं ‘ न क्षीयते ’ ॥ ३ ॥

उक्ता रुद्रादिदेवताः प्राणोपासनात् वागाद्यात्मिका एव संवृत्ताः इति वागादय एवात्र रुद्रादिशब्दाभिधेयाः
इत्यभिप्रेत्योक्तेऽर्थे मन्त्रसम्प्रतिमाह—तदेष श्लोको भवतीति । तत्र एतस्मिन्नर्थे ‘ एष श्लोकः ’ मन्त्रः ‘ भवति ’ ।
अर्वाग्विलश्चमस इत्यादिः, मन्त्रसमाप्तिद्योतक इतिशब्दः ॥ ४ ॥

तं मन्त्रं प्रतीकग्रहणपूर्वकं व्याकरोति : “ अर्वाग्विलश्चमसऽ ऊर्ध्वबुधः ” इत्यस्मिन्मन्त्रभागे ‘ तत् ’ प्राणस्य
प्रत्याधानत्वेनोक्तं ‘ इदं ’ प्रसिद्धं ‘ शिरः ’ एव ‘ एषः ’ ‘ अर्वाग्विलः ’ अवाङ्मुखः ‘ ऊर्ध्वबुधः ’ ऊर्ध्व-
सनः ‘ चमसः ’ चर्मत्वस्मिन्निति व्युत्पत्त्या चमसः पात्रविशेष उक्तः । कथं ? ‘ हि ’ यस्मादेव शिरोलक्षणा-
श्चमसः ‘ अर्वाग्विलः ’ अधःस्थितयैव मुखस्य बिलरूपत्वात् शिरसो बुभ्राकारस्य उपरिभागे दृश्यमानत्वाच्च ।
तस्माच्छिर एव उक्तलक्षणश्चमसः । ‘ तस्मिन् ’ शिरसि ‘ विश्वरूपं ’ नानारूपं ‘ यशो निहितं ’ स्थितम् ।
यथा सोमश्चमसे इति मन्त्रभागः । किं पुनस्तद्वशः ? ‘ प्राणाः ’ श्रोत्रादयः सप्त पूर्वोक्ताः । तेषु प्रवृत्ता
वागादयश्च ‘ वै ’ प्रसिद्धं ‘ विश्वरूपं ’ विषयागामनेकत्वेन अनेकरूपं शब्दादिज्ञानलक्षणं ‘ यशः ’ शिरसि
‘ निहितम् ’ । अतः प्राणानेव एतद्वश इति मन्त्रभाग आह । ‘ तस्य ’ शिरोलक्षणस्य चमसस्य ‘ तीरे ’ पार्श्वे
“ सप्त ऋषयः ” ‘ आसते ’ वर्तन्ते इति मन्त्रार्थः । ‘ प्राणाः ’ करणाश्रयाः परिस्पंदात्मकाः सप्त वायव एव ‘ ऋषयः ’

(तऽ) इमावेव गोतमभरद्वाजौ । (जाव) अयमेव गोतमोऽयुम्भरद्वाज-
 ऽइमावेव विश्वामित्रजमदग्नीऽअयमेव विश्वामित्रोऽयुञ्जमदग्निरिमुवेव
 वृसिष्ठकश्यपावयुमेव वृसिष्ठोऽयुङ्कश्यपो वृगेषुत्त्रिर्वाचा ह्युन्नमद्यते-
 ऽत्तिर्ह वै नुमेतद्यदुत्तिरिति सुर्वस्यात्ता भवति सुर्वमस्यान्नम्भवति
 युऽएवम्वेद ॥ ६ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे चतुर्थप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीये
 प्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १४ (४) २।२॥ (५) २-२ ॥

इमावेव गोतमभरद्वाजौ । अयमेव गोतमः । अयं भरद्वाजः । इमावेव विश्वामित्रजमदग्नी ।
 अयमेव विश्वामित्रः । अयं जमदग्निः । इमावेव वसिष्ठकश्यपौ । अयमेव वसिष्ठः । अयं कश्यपः ।
 वागेवात्त्रिः । वाचा हि अन्नमद्यते । अत्तिर्ह वै नामैतत् । यदत्तिरिति । सर्वस्यात्ता भवति ।
 सर्वमस्यान्नं भवति । य एवं वेद ॥ ६ ॥

प्रसिद्धं ऋषिबर्देशं शब्दादिविषयद्रष्टृत्वात् तदाश्रयत्वेन तद्रूपत्वाद्वा ऋषित्वम् । अतः प्राणानेतन्मंत्रवाक्यमाह-
 ' ब्रह्मणा ' ब्रह्मराव्दराशिना वेदेन सह ' संविदाना ' संसर्गं गच्छन्ती शब्दराशिसुच्चारयन्ती ' वाक् अष्टमी '
 अष्टसंख्यापूर्णी । इति मन्त्रेणोक्तेऽर्थे ब्राह्मणं हेतुमाह-वाग्धीति । ' हि ' यस्मादष्टमी ' वाक् ' ' ब्रह्मणा '
 वेदेन सह ' संवित्ते ' संसर्गं प्राप्नोति । वक्तृत्वात्त्वभेदेन द्विधा ऋषिष्टा । तत्र वक्तृत्वेनाष्टमी । सप्तमी च
 अतृत्वेन ह्यविरोध इति भावः ॥ ५ ॥

के ते प्राणा ऋषय इत्यपेक्षायामाह-इमावेवेति । ' इमौ ' प्रसिद्धावेव कर्णौ ' गोतमभरद्वाजौ ' ' अय-
 मेव ' दक्षिणः कर्णः ' गोतमः ' । अयमेवोत्तरः कर्णः ' भरद्वाजः ' । विपर्ययेण वा । तथा चक्षुषी उप-
 दिशानुवाच ' इमावेव विश्वामित्रजमदग्नी ' । ' अयमेव ' दक्षिणश्चक्षुर्विश्वामित्रः । अयमेवोत्तरं चक्षुर्जमदग्निः ।
 विपर्ययेण वा । ' इमावेव ' नासापुटौ ' वसिष्ठकश्यपौ ' । ' अयमेव ' दक्षिणो नासापुटः ' वसिष्ठः ' ।
 ' अयमेवोत्तरो नासापुटः ' कश्यपः ' । विपर्ययेण वा । ' वागेवात्त्रिः ' । अदनक्रियायोगात् ' अत्रिः ' ।
 ' हि ' यस्मात् ' वाचा ' ' अन्नमद्यते ' भक्ष्यते । तस्माद्वाचः " अत्तिः " इति ' ह वै ' प्रसिद्धं ' नाम
 एतत् ' । अतृत्वादत्तिरिति । अत्तिरेव सत् ' यत् अत्तिरिति ' श्रुत्या व्यपदिश्यते नाम । तत्परोऽक्षेणैव ।
 " परोऽक्षप्रियाऽ ह वै हि देवाः " ( ) इत्युक्तत्वात् । संपति अत्रिनिर्वचनविज्ञानस्य प्राण-
 याथात्म्यवेदनस्य च फलमाह-सर्वस्यात्तेति । ' यः ' एवमुक्तं अत्रिनिर्वचनं प्राणयाथात्म्यं च ' वेद ' । स
 मध्यमः प्राणो भूत्वा आधानप्रत्याधानगतः सर्वस्यान्नजातस्यात्ता भोक्तैव ' भवति ' । न भोज्यम् । सर्वमस्योपा-
 सकस्यान्नं ' भवति ' । भोज्यात् व्यावर्तत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
 श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गताम्यन्दिनशाखोपनिषद्-
 बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायाम् आद्ये मधुकाण्डे द्वितीयेऽध्याये द्वितीयं
 शिशुब्राह्मणं सर्वान्नब्राह्मणं वा परिसमाप्तम् ॥ १४ । (५) । २ । २ ॥

द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे । मूर्त्तश्चैवामूर्त्तश्च मर्त्यश्चामृत्तश्च स्थितश्च यच्च
सच्च त्यच्च ॥ १ ॥

तदेतन्मूर्त्तम् । (तैश्च) यदन्यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्चैतन्मर्त्यमेतत्स्थितुमे-
तत्सत् ॥ २ ॥

(तु) तुस्यैतस्य मूर्त्तस्य । (स्यै) एतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यै-
तस्य सत्तुऽएष उसौ यऽएष तपति सुतो ह्येष रसः ॥ ३ ॥

मूर्तामूर्तब्राह्मणम् ।

द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे—मूर्त्तं चैवामूर्त्तं च । मर्त्यं चामृत्तं च । स्थितं च यच्च । सच्च त्यच्च ॥ १ ॥

तदेतन्मूर्त्तं यदन्यत् वायोश्चांतरिक्षाच्च । एतन्मर्त्यम् । एतत् स्थितम् । एतत्सत् ॥ २ ॥

तस्यैतस्य मूर्त्तस्य, एतस्य मर्त्यस्य, एतस्य स्थितस्य, एतस्य सत् एष रसः । य एष तपति ।
सतो हि एष रसः ॥ ३ ॥

अथ कथमेवां प्राणानां सत्यत्वं कथं वा ततोऽप्यात्मनः सत्यत्वं इति जिज्ञासायां कार्यकारणात्मकानां
सत्यानां पञ्चभूतानां स्वरूपावधारणार्थं मूर्त्तामूर्त्तब्राह्मणं प्रवर्तते—द्वे वावेति । यदपोहद्वारेण “ नेति नेति ”
इत्यादिना निर्दिधारयित्वं ब्रह्म तस्य ब्रह्मणो मायामये ‘ द्वे वाव ’ द्वे एव ‘ रूपे ’ । रूप्यते ज्ञाप्यते अरूपं
परं ब्रह्म याम्यां अविद्याऽप्यारोपणाम्यां ते रूपे । के ते इत्यत आह—मूर्त्तश्चैवामूर्त्तश्चेति । मूर्त्तामूर्त्तयोः प्रत्येकं
अर्थप्रतिपादकानि विशेषणान्याह—‘ मर्त्यं च ’ मरणधर्मि । ‘ अमृत्तञ्च ’ तद्विपरीतम् । ‘ स्थितञ्च ’—स्थान्तु
परिच्छिन्नमिति यावत् । ‘ यच्च ’—एति व्याप्नोतीति यत् ‘ अपरिच्छिन्नं ’ स्थितविपरीतम् । ‘ सच्च ’ प्रत्य-
क्षेणोपलभ्यमानासाधारणधर्मवत् । ‘ त्यच्च ’—त्यत् तद्विपरीतम् ; ‘ त्यत् ’ इत्येव सर्वदा परोऽज्ञाऽभिधा-
नार्हम् ॥ १ ॥

के ते मूर्तामूर्त्तं कस्य वा कानि विशेषणानि इति विशेषो न ज्ञायते इत्यत आह—तदेतन्मूर्त्तमिति । ‘ यत्
वायोश्चांतरिक्षाच्च ’—भूतद्वयात् अन्यत्परिशिष्टं पृथिव्यादि भूतत्रयं ‘ तत् मूर्त्तं ’ मूर्च्छितावयवं इतरेतरानुप्रविष्टा-
वयवं घनं संहतमित्यर्थः । अत एव ‘ एतत् ’ भूतत्रयं—‘ मर्त्यं ’ मरणधर्मि अत एव ‘ एतत् स्थितं ’ परिच्छि-
न्नम् । अत एव ‘ एतत् सत् ’ विशेष्यभाणासाधारणधर्मवत् । चतुर्णां धर्माणां अन्योऽन्याव्यभिचारात् यथेष्टं
विशेषणविशेष्यभावो हेतुहेतुमद्भावाश्च निश्चेतव्यः ॥ २ ॥

उक्तविशेषणचतुष्टयवतो भूतत्रयस्य सारिष्ठं कार्यं विशेषणानुवादपूर्वकमाह—तस्यैतस्य मूर्त्तस्यैतस्य
स्थितस्यैतस्य सत् इति । विशेषणविशिष्टस्य भूतत्रयस्य ‘ एष रसः ’ सारः । कोऽसौ ? ‘ यऽएषः ’
मण्डललक्षणः सविता ‘ तपति ’ । तत्र हेतुः ‘ हि ’ यस्मात् मूर्त्तादिविशेषणचतुष्टयं मण्डले अवसीयते
तस्मात्—‘ सतः ’ सदादिचतुष्टयविशेषणविशिष्टस्य भूतत्रयस्य ‘ एषः ’ मण्डलभूतः ‘ रसः ’ सारः । एतच्च—
आविदैविकस्य कार्त्तिकस्य ब्रह्मणो रूपम् ॥ ३ ॥

(सोऽथा) अथामूर्त्तम् । (म्वा) वायुश्चान्तरिक्षञ्चैतदमृतमेतद्यु-
देतत्त्यम् ॥ ४ ॥

(त्यन्तु) तुस्यैतस्यामूर्त्तस्य । (स्यै) एतस्यामृतस्यैतुस्य यत्तुऽएतस्य
त्यस्यैष रसो युऽएषुऽएतस्मिन्मण्डले पुरुषस्त्यस्य ह्येष रसऽइत्यधि-
देवतम् ॥ ५ ॥

(सु) अथाध्यात्मम् । (मि) इदमेव मूर्त्तं बुद्ध्यन्तप्राणाच्च बुश्चायुम-
न्तरात्मन्नाकाशुऽएतन्मूर्त्यमेतुस्थितमेतत्सत् ॥ ६ ॥

(तु) तुस्यैतुस्य मूर्त्तस्य । (स्यै) एतस्य मूर्त्यस्यैतुस्य स्थितुस्यै-
तुस्य सत्तुऽएष रसो यच्चक्षुः सुतो ह्येष रसः ॥ ७ ॥

(सोऽथा) अथामूर्त्तम् । (म्प्रा) प्राणश्च बुश्चायुमन्तराऽऽत्मुन्नाकाशुऽ
एतदमृतमेतद्युदेतत्त्यम् ॥ ८ ॥

अथामूर्त्तम् । वायुश्चान्तरिक्षं च । एतत् अमृतम् । एतत् यत् । एतत् त्यम् ॥ ४ ॥

तस्यैतस्यामूर्त्तस्य, एतस्यामृतस्य, एतस्य यतः, एतस्य त्यस्य एष रसः । य एष एतस्मिन्
मण्डले पुरुषः । त्यस्य हि एष रसः । इत्यधिदेवतम् ॥ ५ ॥

अथाध्यात्मम् । इदमेव मूर्त्तम् । यद्व्यन्त प्राणाच्च । यश्चायमन्तरात्मन्नाकाशः । एतत् मर्त्यम् ।
एतत् स्थितम् । एतत्सत् ॥ ६ ॥

तस्यैतस्य मूर्त्तस्य, एतस्य मर्त्यस्य, एतस्य स्थितस्य, एतस्य सतः, एष रसः । यत् चक्षुः ।
सतो ह्येष रसः ॥ ७ ॥

अथामूर्त्तम् । प्राणश्च । यश्चायमन्तरात्मन्नाकाशः । एतदमृतम् । एतद्यत् । एतत् त्यम् ॥ ८ ॥

अयेदानीममूर्त्तमुच्यते—‘ वायुश्चान्तरिक्षं च ’ यत्परिशेषितं भूतद्वयं—‘ एतत् ’ ‘ अमूर्त्त ’ मूर्त्तविपरीतं
ब्रह्मणो रूपम् । शेषं पूर्ववत् ॥ ४ ॥

‘ एतस्य ’ अमूर्त्तादिचतुष्टयविशेषणविशिष्टस्य भूतद्वयस्य ‘ एष रसः ’ । कोऽसौ ? ‘ य एषः ’ ‘ एत-
स्मिन् मण्डले पुरुषः ’ कारणात्मको हिरण्यगर्भः प्राणः । तत्र हेतुः, ‘ हि ’ यस्मात् तस्यामूर्त्तस्य ‘ एषः ’
मण्डलस्थः पुरुषः ‘ रसः ’ पूर्ववत् सारिष्ठः । एतच्चाधिदैविकस्य कारणात्मकस्य ब्रह्मणो रूपम् । एवमुक्तमाधि-
दैविकं विभागमुपसंहरति—इत्यधिदेवतमिति ॥ ५ ॥

अथाध्यात्ममिति । अयानन्तरं मूर्त्तामूर्त्तयोरध्यात्मं विभाग उच्यते । तत्र ‘ इदमेव ’ ‘ मूर्त्त ’ किं ?
‘ यत् ’ ‘ प्राणाच्च ’ शरीरस्यात् उल्वासात्मकात् वायोः ‘ यश्चायमन्तरात्मन् ’ अभ्यन्तरे आत्मनि ‘ आकाशः ’
तस्माच्च ‘ अन्यत् ’ शरीरारंभकं भूतत्रयं । एतन्मर्त्यमित्यादि पूर्वेण समानम् ॥ ६ ॥

“ एतस्य सत एष रसः यत् चक्षुः ” इति । आध्यात्मिकस्य शरीरारंभकस्य कार्यस्य ‘ एष रसः ’
सारः । तेन हि सारेण समस्तमिदं शरीरं सारवत् । यथा अधिदेवतमादित्यमण्डलेन ॥ ७ ॥

एवमाध्यात्मिकस्य कार्यात्मकस्य ब्रह्मणो रूपं निरूप्य कारणात्मकस्य रूपं निरूपयितुमाह—अथामूर्त्तमिति ।

(त्यन्तु) तुस्यैतस्यामूर्तस्य । (स्यै) एतस्यामृतस्यैतुस्य षतुः
एतस्य त्यस्यैव गुणो योऽयुन्दाक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्त्यस्य ह्येष रसः ॥ ९ ॥

(स्तु) तुस्य हैतुस्य पुरुषस्य रूपम् । (पँथु) यथा माहारजनम्वासो यथा-
ऽऽपाण्डुविकं यथेन्द्रगोपो यथाऽग्न्यर्क्षिर्ष्वयथा पुण्डरीकं यथा सकृद्विद्यु-
त्तुं सकृद्विद्युत्तेव ह वा ऽअस्य श्रीर्भवति षुऽएवम्वेद ॥ १० ॥

(दा) अथात ऽआदेशः । (शो) नेति नेति न ह्येतुस्मादिति नेत्यन्य-

तस्यैतस्यामूर्तस्य, एतस्यामृतस्य, एतस्य यतः, एतस्य त्यस्य एष रसः । यः अयं
दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः । त्यस्य ह्येष रसः ॥ ९ ॥

तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपम् । यथा माहारजनं वासः । यथा आपाण्डु आविकम् । यथेन्द्र-
गोपः । यथा अग्न्यर्क्षिः । यथा पुण्डरीकम् । यथा सकृद्विद्युत्तम् । सकृद्विद्युत्तेव ह वा अस्य श्रीर्भ-
वति । य एवं वेद ॥ १० ॥

अथात आदेशः । नेति नेति । न हि एतस्मादिति । नेत्यन्यत्परमस्ति । अथ नामधेयं सत्यस्य
सत्यमिति । प्राणा वै सत्यम् । तेषामेव सत्यम् ॥ ११ ॥

अथायुना 'प्राणश्च यश्चायमन्तराऽऽत्मन्' शरीरे—'आकाशः' पूर्वोक्तः तत् अमूर्तरूपं परिशेषितं भूतद्वयं
अन्यत् पूर्ववत् ॥ ८ ॥

'एतस्य त्यस्य' 'एष रसः'—सारः—'योऽयं दक्षिणेऽक्षन्'—दक्षिणेऽक्षिण 'पुरुषः' लिंगशरीरात्मा
इत्यर्थः ॥ ९ ॥

अथास्य कारणात्मनो वासनामयं रूपं निरूपयितुमाह—तस्य हैतस्येति । तस्याधिदेविकस्य पुरुषस्य प्रकृ-
तस्य लिङ्गात्मनः 'ह' किल एतस्याध्यात्मिकस्य लिङ्गपुरुषस्य मनसो वासनामयमिदं रूपम् । 'यथा' लोके
माहारजनं हरिद्रा तथा रक्तं 'माहारजनम्' 'वासः' वस्त्रम् । एवं लयादिविषयसंयोगे सति तादृशं रंजनाकारं
चित्तस्य वासनारूपं उत्पद्यते—येनासौ पुरुषो रक्त इत्युच्यते वस्त्रादिवत् । 'यथा' च लोके 'आपाण्डु आविकं'
अवेरिदमाविकं ऊर्णादि 'आपाण्डुरं' भवति तथा अन्यद्वासनारूपम् । 'यथा' च लोके—'इन्द्रगोपः'
वर्षाकाले कीटविशेषः कौसुंभवत् अत्यन्तरक्तो भवति । एवमेवायं वासनारूपम् । कचित् विषयविशेषापेक्षया
रागस्य तारतम्यं कचित् पुरुषचित्तवृत्त्यपेक्षयेति बोध्यम् । 'यथा'—लोके—'अग्न्यर्क्षिः' भास्वरं भवति—तथा कचित्
कस्यचिद्वासनारूपम् । 'यथा' च—'पुण्डरीकं' शुक्लं—तद्वदपि कस्यचिद्वासनारूपम् । 'यथा' च लोके—
'सकृद्विद्युत्तं' सकृद्विद्योतनं सर्वतः प्रकाशकं भवति । तथा ज्ञानप्रकाशविवृद्धयपेक्षया कस्यचिद्विरण्यगर्भदेवोवासना-
रूपमुपजायते सत्त्वादितामसम्यादिति भावः । चरमोक्तहिरण्यगर्भवासनारूपोपासनफलमाह—सकृद्विद्युत्तेवेति ।
एवं यथोक्तं यत्तु वासनारूपमन्ते अभिहितं सकृद्विद्योतनमिवेति तत् किल हिरण्यगर्भस्य अव्याकृतात्प्रादुर्भवतः
तद्विद्वत् सकृदेव व्यक्तीभवतीति । तत् तदीयं हिरण्यगर्भस्य वासनारूपं यो वेद । अस्वोपासकस्य 'सकृद्विद्युत्तेव'
सकृद्विद्युदिव—'श्रीः' ख्यातिः—'ह वै' एवमेव भवतीत्यर्थः । 'ह वै' इत्यवधारणार्थं निपातौ ॥ १० ॥

एवं सत्यस्येति षष्ठ्यन्तस्य स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चात्मकं हेयभूतं सत्यशब्दस्यार्थं व्याख्याय—उपादेयभूतप्रथमांतसत्त्व-

त्पुरमस्त्युथ नामधेयं सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यन्तेषामेषु
सत्यम् ॥ ११ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे चतुर्थप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीये
प्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १४ (४) २।३ ॥ (५) २-३ ॥

मैत्रेयीति स होवाच ब्राह्मण्यः । (५) उद्यास्यन्त्याऽअरेऽहमस्मा-
त्स्थानादस्मि हुन्त तेऽनुया कात्यायन्याऽन्तङ्कुरुवाणीति ॥ १ ॥

मैत्रेयीब्राह्मणम् ।

मैत्रेयीति स होवाच ब्राह्मण्यः । उद्यास्यन् वा अरे अहमस्मात् स्थानादस्मि । हुन्त ते अनया
कात्यायन्या अन्तं करवाणीति ॥ १ ॥

शब्दार्थव्याख्यानायेदमारभ्यते-अथात आदेश इति । 'अथ' सत्यस्य स्वरूपनिर्देशानन्तरं- 'यस्तस्य सत्यं' तदेव अवशिष्यते यस्मात् अतस्तस्मात्सत्य सत्यस्य ब्रह्मणः " नेति नेतीत्येवमादेशः " निर्देशः । तथाच-नेति नेतीति वीक्षया मूर्तामूर्ततद्भासनात्मिकाविधातत्कार्यतद्भावादिसर्वनिषेधावधित्वेन च तत्साक्षित्वेन च साक्षात् ब्रह्म निर्दिष्टं भवति । 'तस्य' निरवधिकस्य निःसाक्षिकस्य च निषेधासंभवात् । ननु-कस्मादेवं ब्रह्म निर्दिश्यते इत्यत आह-न ह्येतस्मादिति । विषयीकर्तव्याः यावन्तः पदार्थाः ते सर्वे नकारद्वयस्य विषयाः संतो निर्दिश्यन्ते इति कृत्वा नेति नेतीत्येतस्मादन्यत् अन्यतत् निर्देशनं 'हि' यस्मात् नास्ति । तस्मादयमेव निर्देशो ब्रह्मणः । यथा ग्रामो रमणीय इत्युक्ते राष्ट्रनिविष्टरमणीयसर्वग्रामसंग्रहः एवं प्रकृतेऽपि नेति नेतीति वीक्षया व्याप्तव्यसर्वप्रकारसंग्रह इति भावः । " तस्योपनिषदिति " प्रतिज्ञातं उपसंहृति-अथ नामधेयमिति । यन् उक्तप्रकारेण परमार्थसत्यं परं ब्रह्म- 'अथ' अतः युक्तमुक्तं ब्रह्मण उपनिषदिति नामधेयमभिधानम् । नामैव नामधेयम् । किं तत् ? सत्यस्य सत्यमिति 'प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्' इति व्याख्यातार्थम् ॥ ११ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेव-

ब्रह्मभगवतः कृतौ माथ्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाथ्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यक-

टीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां आद्ये मधुकाण्डे द्वितीयेऽध्याये तृतीयं मूर्ता-

मूर्तब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ (५) २-३ ॥

" दत्तबालाकिर्हेति " द्वितीयेऽध्याये ब्रह्मविद्याविषयं प्रत्यगात्मानं " ब्रह्म ते ब्रवाणि, व्येव त्वा ब्रूयिष्यामि " इति च प्रस्तुत्य तद्ब्रह्म एकमद्वयं सर्वविशेषशून्यं क्रियाकारकफलस्वभावसत्यवाच्याशेषभूतधर्मप्रतिषेधद्वारेण- " नेति नेति " इति विज्ञापितम् । अस्या ब्रह्मविद्याया अद्वत्येन संन्यासविधित्सयैव आख्यायिकारूपं मैत्रेयीब्राह्मणमारभ्यते-मैत्रेयीति होवाचेति । 'यज्ञवल्क्यः' नाम ऋषिः 'ह' किल 'मैत्रेयि । इति' स्त्वां भार्या आम्-न्योवाच । किं ? 'अरे' हे मैत्रेयि । 'अहं' 'अस्मात्' गार्हस्थ्यात् रथानादाश्रमात् 'उद्यास्यन्' वै 'ऊर्ध्वं' पारिव्राज्याख्यमाश्रमान्तरं यास्यन्नेव 'अस्मि' भवामि । अतः 'हुन्त' 'ते' तव अनु-

सा होवाच मैत्रेयी । सुन्मऽइयुम्भगोः सुर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा
स्यात्कथन्तेनामृता स्यामिति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरण-
वताजीवितन्तुथैव ते जीवितुं स्यादमृतत्वस्य तु नाशाऽस्ति
वित्तेनेति ॥ २ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । येनाहुन्नामृता स्याद्धिमहन्तेन कुर्वां यदेव भग-
वान्वेद तदेव मे ब्रूहीति ॥ ३ ॥

सु होवाच याज्ञवल्क्यः । प्रिया वतारे नः सती प्रियुम्भाषसऽएहया-
स्व ऋग्यजुषास्यामि ते व्याचक्ष्णस्य तु मे निदिध्यासस्वेति ब्रवीतु
भगवानिति ॥ ४ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । यत् मे इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात् । कथं तेनामृता
स्यामिति । नेति होवाच याज्ञवल्क्यः । यथैवोपकरणवतां जीवितम् । तथैव ते जीवितं स्यात् । अमृत-
त्वस्य तु नाशाऽस्ति वित्तेनेति ॥ २ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । येनाहं नामृता स्याम् । किमहं तेन कुर्याम् । यदेव भगवान् वेद । तदेव
मे ब्रूहीति ॥ ३ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः । प्रिया वत अरे नः सती प्रियं भाषसे । एहि । आस्व । व्याख्यास्यामि
ते । व्याचक्ष्णस्य तु मे निदिध्यासस्वेति । ब्रवीतु भगवानिति ॥ ४ ॥

मर्ति प्रार्थयामीत्यर्थः । किञ्च अन्यत् 'ते' तव 'अनया' द्वितीयया भार्यया 'कात्यायन्या' सह 'अन्तं'
विच्छेदं 'करवाणि' द्रव्यविभागं कृत्वा वित्तेन युवां संविभज्य गमिष्यामीति भावः ॥ १ ॥

'सा' एवमुक्ता 'मैत्रेयी ह उवाच' । 'भगोः' भगवान् । 'मे' मम 'यत्' यदि 'इयं' सर्व-
सागरपरिखा 'पृथिवी' 'वित्तेन' धनेन 'पूर्णा स्यात्' । तदा 'कथं ?' किं तेन पृथिवीपूर्णवित्तसाध्येनाग्नि-
होत्रादिकर्मणा अहं 'अमृता' अमरणधर्मिणी मुक्ता 'स्यां' भवेयम् 'इति' प्रश्ने कृते 'नेति' नैव अमृता
स्या इत्युत्तरं 'ह' किल 'याज्ञवल्क्यः' उवाचोक्तवान् । किं तर्हि वित्तेन भवेदित्यत आह—यथैवेति ।
'यथैव' लोके 'उपकरणवतां' साधनसंपत्तियुक्तानां 'जीवितं' सुखोपभोगसंपत्त्या कालक्रमणं 'तथैव'
तद्देव 'ते' तव 'जीवितं स्यात्' । 'न तु' पुनः 'वित्तेन' वित्तसाध्येन कर्मणा 'अमृतत्वस्य' मोक्षस्य
'आशा' तृष्णा 'अस्ति' । आशाऽपि न कर्तव्येति भावः ॥ २ ॥

'सा' एवमुक्ता 'मैत्रेयी ह' प्रत्युवाच । यथैव 'येनाहममृता न स्याम्' 'तेन' वित्तेन 'अहं किं'
कुर्याम् । किंतु 'यदेव' केवलममृतत्वसाधनं 'भगवान्' ज्ञानसंपन्नो भवान् 'वेद' विजानाति । 'तदेव'
अमृतत्वसाधनं 'मे' मम 'ब्रूहि' इति 'उपदिशेत्यर्थः ॥ ३ ॥

एवं वित्तसाध्ये अमृतत्वसाधने प्रत्याख्याते स्वाभिप्रायसंपत्तौ तुष्टः 'सः' 'ह' याज्ञवल्क्य उवाच ।

सु होवाच याज्ञवल्क्यः । (लक्ष्यो) न वाऽअरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो ऽवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति न वाऽअरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति न वाऽअरे पुत्राणाङ्कामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति न वाऽअरे वित्तस्य कामाय वित्तप्रियुम्भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तप्रियुम्भवति न वाऽअरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियुम्भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियुम्भवति न वाऽअरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रप्रियुम्भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रप्रियुम्भवति न वाऽअरे लोकानाङ्कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति न वाऽअरे देवानाङ्कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति न वाऽअरे भूतानाङ्कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति न वाऽअरे सुर्वस्य कामाय सुर्वप्रियुम्भवत्यात्मनस्तु कामाय सुर्वप्रियुम्भवत्यात्मा वाऽअरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेयात्मनो वाऽअरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विजानेनेदं सुर्वम्वदितम् ॥ ५ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः । न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति । आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति । न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवति । आत्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति । न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति । न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति । न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । न वा अरे

‘ अरे ’ मैत्रेयि ! ‘ वत ’ इत्यनुकंपायां ‘ नः ’ अस्माकं पूर्वमपि ‘ प्रिया सती ’ इष्टा भवती त्वं इदानीमपि ‘ प्रियमेव भाषसे ’ । अतस्त्वं ‘ एहि ’ आगच्छ । ‘ आस्व ’ उपविश । यत् ते तव इष्टं अमृतत्वसाधनं आत्मज्ञानं तत् ‘ व्याख्यास्यामि ’ कथयिष्यामि । ‘ व्याचक्षाणस्य ’ तु व्याख्यानां कुर्वतः ‘ मे ’ मम वाक्यानि अर्थतः ‘ निदिध्यासस्व ’ निश्चयेन ध्यातुमिच्छेति । याज्ञवल्क्येनैवमुक्ता मैत्रेयी ‘ नवीतु भगवान् ’ इति प्रत्युवाचेत्यर्थः ॥ ४ ॥

‘ स याज्ञवल्क्यः ’ अमृतत्वसाधनं वैराग्यमुपदिदिक्षुः जायापतिपुत्रादिभ्यः सकलमुखसाधनेभ्यः तत्संन्यासविराग-मुपादयन्नुवाच । ‘ अरे ’ मैत्रेयि ! ‘ वै ’ प्रसिद्धं एतद्वचोके यत् ‘ पत्युः ’ मर्तुः ‘ कामाय ’ प्रयोजनाय जायायाः

(म्ब)ब्रह्म तम्परादात् । (द्यो) योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद क्षत्रन्तम्पराडा-
द्योऽन्यत्रात्मनः क्षत्रम्वेद लोकास्तम्परादुर्ध्वोऽन्यत्रात्मनो लोकान्वेद
देवास्तम्परादुर्ध्वोऽन्यत्रात्मनो देवान्वेद भूतानि तम्परादुर्ध्वोऽन्यत्रात्मनो
भूतानि वेद सुर्वन्तम्परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सुर्वम्वेदेदम्ब्रह्मेदुक्षत्रमिमे
लोकाऽइमे देवाऽइमानि भूतानीदं सर्वं यदयमात्मा ॥ ६ ॥

क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं भवति । न वा अरे लोकानां
कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे देवानां
कामाय देवाः प्रिया भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे भूतानां कामाय
भूतानि प्रियाणि भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति । न वा अरे सर्वस्य
कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः
श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः । मैत्रेयि ! आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं
सर्वं विदितम् ॥ ५ ॥

ब्रह्म तं परादात् । योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद । क्षत्रं तं परादात् । योऽन्यत्रात्मनः क्षत्रं वेद ।
लोकास्तं परादुः । योऽन्यत्रात्मनो लोकान् वेद । देवास्तं परादुः । योऽन्यत्रात्मनो देवान् वेद ।
भूतानि तं परादुः । योऽन्यत्रात्मनो भूतानि वेद । सर्वं तं परादात् । योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद । इदं
ब्रह्म । इदं क्षत्रम् । इमे लोकाः । इमे देवाः । इमानि भूतानि । इदं सर्वम् यत् अयमात्मा ॥ ६ ॥

‘पतिः’ ‘प्रियो न भवति’ । किं तर्हि ‘आत्मनस्तु कामाय’ प्रयोजनायैव भार्यायाः ‘पतिः प्रियो भवति’ । तथा
‘न वा अरे जाययै’ इत्यादि समानम् । शेषं तु प्रसिद्धार्थम् । ‘न वा अरे सर्वस्य कामाय’ इति । सर्वग्रहण-
मुक्तानुक्तार्थम् । तस्माद्व्योक्तप्रसिद्धमेतत् । आत्मैव प्रियो नान्यदिति । “तदेतत् प्रेयः पुत्रात्” (श. प. बृ.
उ. १ । २ । १९) इत्युपन्यस्तम् । तस्यैतद् दृष्टिस्थानीयं प्रपञ्चितम् । तस्मात् आत्मप्रीतिसाधनत्वात् अन्यत्र
गौणी प्रीतिः । आत्मन्येव मुख्यः । तस्मादरे मैत्रेयि ! परमप्रेमास्पदभूतः ‘आत्मा वै’ आत्मैव ‘द्रष्टव्यः’
दर्शनविषयमापादयितव्यः । केनोपायेनेत्यत आह—श्रोतव्य इति । ‘श्रोतव्यः’ पूर्वं आचार्यत आगमतश्च ।
पश्चात् ‘मन्तव्यः’ तर्कतः । ततः ‘निदिध्यासितव्यः’ निश्चयेन ध्यातव्यः । एवं हि श्रवणमनननिदिध्यासनेन
दृढीकृतेन ‘आत्मनो वै दर्शनेन’ साक्षात्काररूपेण ‘इदं सर्वं’ स्याद्वरजङ्गमात्मकं अनात्मभूतमखिलं विदितमेव
विज्ञातमेवेति ॥ ५ ॥

ननु—कथमस्मिन् विदिते अन्यत्सर्वं विदितं भवेत् इत्याशङ्कायां आत्मव्यतिरेकेणान्यस्याभावात् इति दर्श-
यितुमाह—ब्रह्म तमिति । ‘यः’ कोऽपि ‘आत्मनः’ सकाशात् ‘अन्यत्र’ पार्थक्येन ‘ब्रह्म’ ब्राह्मण-
जातिं ‘वेद’ मन्यते । तमयथार्थदर्शिनं पुंस्त्वं ‘ब्रह्म’ ब्राह्मणजातिः ‘परादात्’ परादध्यात् पराकुर्यात्
कैवल्यसंबन्धिनं कुर्यात् । अयमनात्मस्वरूपेण मां पश्यतीत्यपराधादिति भावः । परमात्मा हि सर्वेषामात्मा ।
तथा—‘क्षत्रं’ क्षत्रियजातिः ‘तं परादात्’ इत्याद्युक्तं सर्वं पूर्ववत् । उक्तं सर्वमनूय तस्यात्मानतिरिक्तत्व-
मित्युपसंहरति—इदं ब्रह्मेत्यादिना । ‘यदयं’ योऽयमात्मा ‘द्रष्टव्यः श्रोतव्यः’ इति प्रकृतः । स एवेदं सर्वं

स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य । न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय दुन्दु-
भेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ७ ॥

स यथा वीणायै वाद्यमानायै । न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय
वीणायै तु ग्रहणेन वीणावाडस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥

स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य । न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय
शङ्खस्य तु ग्रहणेन शङ्खध्मुस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥

स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्यान् शब्दान् शक्नुयात् ग्रहणाय । दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दु-
भ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ७ ॥

स यथा वीणायै वाद्यमानायै न बाह्यान् शब्दान् शक्नुयात् ग्रहणाय । वीणायै तु ग्रहणेन
वीणावाडस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥

स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य न बाह्यान् शब्दान् शक्नुयात् ग्रहणाय । शङ्खस्य तु ग्रहणेन
शङ्खध्मुस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥

उक्तमनुक्तं च । न ततः पृथगस्तीत्यर्थः । यस्मादात्मनो जायते आत्मन्येव लीयते आत्ममयं च स्थितिकाले
एवमात्मव्यतिरिक्तं किमपि नास्तीति भावः ॥ १ ॥

कथं ? पुनरिदानीमिदं सर्वमात्मैवेति ग्रहीतुं शक्यते इत्याशंकायां घटः रजुरतीत्यादिप्रत्ययमाश्रित्य चिन्मा-
त्रानुगमात् सर्वत्र चित्स्वरूपतैवेति गम्यते । यत्स्वरूपव्यतिरेकेण यस्याग्रहणं तस्य तदात्मकत्वमेवेति व्यासौ
दृष्टान्तरप्रमाह—स यथा दुन्दुभेः इति । ‘सः’ इति दृष्टान्तः । यथा लोके ‘दुन्दुभेः’ भेयोर्देर्हन्यमानस्य
दण्डादिना ताड्यमानस्य ‘बाह्यान्’ बहिर्भूतान् शब्दान् शब्दविशेषान् दुन्दुमिशब्दसामान्यान्निष्ठान्
दुन्दुमिशब्दविशेषान् उच्चनीचादीन् ‘ग्रहणाय’ ग्रहीतुं न शक्नुयात् न समर्थो भवेत् । कथं ? तर्हि दुन्दुभि-
शब्दविशेषाणां ग्रहणमित्यत आह—दुन्दुभेस्त्विति । ‘दुन्दुभेस्तु’ दुन्दुमिशब्दसामान्यस्य ग्रहणेन तु ‘दुन्दु-
भ्याघातस्य वा’ दुन्दुभेराहननभाघातः तस्य दुन्दुभ्याघातविशिष्टस्य शब्दसामान्यस्य ‘ग्रहणेन तु’ दुन्दुभि-
शब्दविशेषो गृहीतः स्यात् । यथा एव शब्दविशेषाः शब्दसामान्यान्नातिरिच्यन्ते । तथा स्फुरणात्मकब्रह्म-
सामान्यात् स्फुर्यमाणाः पदार्था नातिरिच्यन्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तथा ‘स यथा वीणायै वाद्यमानायै’ इति । वीणायै वाद्यमानाया इत्यर्थः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । समान-
मन्यत् ॥ ८ ॥

तथा ‘स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य’ शब्देन संयोज्यमानस्यापूर्वमाणस्येत्यर्थः । ‘न बाह्यान्’ शब्दान्
शक्नुयादित्येवमादि पूर्ववत् । अनेकदृष्टान्तोपादानं इह सामान्यबहुत्वस्यापनार्थम् । अनेके हि विलक्षणाश्चेतनाचेतन-
रूपाः सर्वेऽपि । पदार्थाः स्थितिकाले प्रज्ञानघनप्रत्यगात्मैकत्वं गता इति द्योतनार्थमित्यर्थः ॥ ९ ॥

रूपइशानान्तुगेकायनमेव११ सुर्वेषाङ्गन्धानां नासिकेऽएकायनमेव१२
 सुर्वेषा१३ रसानाञ्जिह्वैकायनमेव१४ सुर्वेषा१५ रूपाणाञ्चक्षुरेकायनमेव१६
 सुर्वेषा१७ शब्दानां१८ श्रोत्रमेकायनमेव१९ सुर्वेषा२० संकल्पानां-
 मनः२१ एकायनमेव२२ सुर्वेषामवेदानां२३ हृदयमेकायनमेव२४ सुर्वेषाङ्कु-
 र्मणा२५ हस्तावेकायनमेव२६ सुर्वेषामध्वनाम्पादावेकायनमेव२७ सुर्वेषा-
 मानन्दानामुपस्थः२८ एकायनमेव२९ सुर्वेषाम्विसर्गानाम्पायुरेकायनमेव३०-
 सुर्वासांस्विद्यानाम्वुगेकायनम् ॥ ११ ॥

(११) स यथा सैधवखिल्यः । (२) उदके प्रास्तऽउदकमेवानुविलीयेत न
 हास्योद्ग्रहणायेव स्याद्यतोयतुस्तदादुदीत लवणमेवैवम्वाऽअरऽइदम्मह-
 द्भूतमनन्तमपारुम्विज्ञानघनऽ एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविन-
 श्यति न प्येत्य संज्ञाऽस्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच ब्राह्मणवल्क्यः ॥ १२ ॥

गंधानां नासिके एकायनम् । एवं सर्वेषां रसानां जिह्वैकायनम् । एवं सर्वेषां रूपाणां चक्षुरेकाय-
 नम् । एवं सर्वेषां शब्दानां श्रोत्रमेकायनम् । एवं सर्वेषां संकल्पानां मन एकायनम् । एवं
 सर्वेषां वेदानां हृदयमेकायनम् । एवं सर्वेषामध्वनां पादावेकायनम् । एवं सर्वेषामानंदानामुपस्थ
 एकायनम् । एवं सर्वेषां विसर्गाणां पायुरेकायनम् । एवं सर्वासां विद्यानां वागेकायनम् ॥ ११ ॥

स यथा सैधवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत । न हास्योद्ग्रहणायेव स्यात् ।

मिति । 'सः' इति दृष्टांतः । 'यथा' येन प्रकारेण 'सर्वासां' नदीवापीतडागादिगतानां 'अपो'
 समुद्रोऽन्विः उदकसामान्यं एकायनमेकायनं एकप्रलयः अविभागप्राप्तिरित्यर्थः । यथाऽयं दृष्टांतः । 'एवं
 सर्वेषां स्पर्शानां'—मृदुकठिनादीनां वायोरात्मभूतानां 'त्वगेकायनं' त्वगिति त्वग्विषयं स्पर्शसामान्यमात्र-
 माश्रयः । तथा 'सर्वेषां गन्धानां' पृथिवीविशेषाणाम् 'नासिके' प्राणे विषयसामान्यम् । तथा 'सर्वेषां
 रसानां' अन्विशेषाणाम् जिह्वेन्द्रियं विषयसामान्यम् । तथा 'रूपाणां' तेजोविशेषाणां 'चक्षुः' विषयसामा-
 न्यम् । तथा शब्दानामाकाशविशेषाणां 'श्रोत्रे' विषयसामान्यम् । एतान्यपि विषयविशेषसामान्यानि
 मनोविषये संकल्पे अन्तर्भवन्ति-तेषां संकल्पपूर्वकत्वात् । 'सर्वेषां' संकल्पविशेषाणां 'मनः' विषयसामान्यं
 संकल्पमात्रमेकायनम् । तस्य संकल्पस्य च अश्वयसायपारतन्त्र्यदर्शनात् बुद्धिविषयविशेषेषु वेदशब्दवाच्येषु विद्या-
 शब्दवाच्येषु च अव्यवसाये अंतर्भावः । 'सर्वेषां वेदानामिति' सर्वासां विद्यानां 'हृदयं' बुद्धिसामान्यं
 विज्ञानमात्रमेकायनम् । तदपि कारणभूते प्रज्ञानघने ब्रह्मणि लीयत इति बोध्यम् । तथा 'सर्वेषां कर्मणां
 हस्तावेकायनं' इत्यादिना कर्मैन्द्रियाणां तद्विषयविशेषाणां आदानगमनानन्दविसर्गवेदानां च तत्तत्सामान्येषु
 लयः । तेषां च प्राणे, प्राणस्यापि कारणात्मनि, इत्यभिप्रायतः श्रुत्या उच्यत इति भावः ॥ ११ ॥

एवं प्राकृतिकप्रलयप्रदर्शनेन सर्वं मूलप्रकृतिभूतमद्वयात्मतत्त्वमित्यवगमितम् । "इदं सर्वं यदयमात्मा" कं(६)

सा होवाच मैत्रेयी । (३५) अत्रैव मा भगवानममृमुहन् प्रेत्य संज्ञा-
ऽस्तीति ॥ १३ ॥

यतोयतस्तत् आददीत । लक्षणमेव । एवं वा अरे इदं महद्भूतमनंतमपारं विज्ञानघन एव ।
एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति । न प्रेत्य संज्ञा अस्ति इति अरे ब्रवीमि ।
इति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ १२ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । अत्रैव मा भगवान् अमृमुहत् । न प्रेत्य संज्ञा अस्तीति ॥ १३ ॥

इति प्रतिज्ञातत्वात् इदानीं ब्रह्मविद्यया अविद्याऽतिरोधद्वारेण यः अयमालंभिकः प्रलयः, तं दर्शयितुं
दृष्टांतमुपादत्ते—स यथेति । ‘सः’ इति दृष्टांतः । ‘यथा’ लोके ‘सैन्धवखिल्यः’ स्यंदनात्सिधुसुदकं
तस्य विकारः तत्र भवो वा सैन्धवः, स चासी खिल्यो लवणशकलश्चेति ‘सैन्धवखिल्यः’ । स्वार्थे
यण्प्रत्ययः । ‘उदके’ सिधौ स्वयोनौ ‘प्राप्ताः’ प्रक्षिप्तः सन् खिल्यारंभकत्वेन तदवयवभूतं ‘उदकं’ विली-
यमानं ‘अनु’ पश्चात् ‘विलीयेतैव’ उदकभावमापयेतैव । ‘अस्य’ विलीनस्य खिल्यस्य ‘उदग्रहणाय’
उद्वृत्त्य पूर्ववत् ग्रहीतुं ‘न ह’ नैव कश्चित् सुनिपुणोऽपि समर्थः ‘स्यात्’ । अत्र ‘इव’ शब्दोऽनर्थकः ।
कस्मात् ? ‘यतोयतः’ यस्मात् यस्मात् देशात् तदुदकमाददीत गृहीत्वा आस्थादयेत् । तत्र तत्र ‘लवणमेव’
लवणास्वादमेव तदुदकम् । न तु खिल्यभावः । यथा अयं दृष्टांतः । ‘एवं वै’ एवमेव ‘अरे’ मैत्रेयि ! ‘इदं’
परमात्माख्यं विलीनखिल्यभावं ब्रह्मतत्त्वं ‘महद्भूतं’ महच्च तत् भूतं च महद्भूतं सर्वमहत्तरत्वात् आकाशादि-
कारणत्वाच्च महत् त्रिष्वपि कालेषु स्वरूपाय्यभिचारात् सर्वदैव परिनिष्पन्नम् । भूतमिति त्रैकालिको निष्ठा-
प्रत्ययः । अथवा भूतशब्दः परमार्थवाची । महच्च तत् पारमार्थिकश्चेत्यर्थः । ‘अनन्तं’ न विद्यते अंतः कारणं
पूर्वावधिभूतं यस्य तदनन्तम् । ‘अपारं’ न विद्यते पारः उत्तरावधिभूतं कार्यं यस्य तदपारम् । ‘विज्ञानघन
एव’ विज्ञानं विज्ञप्तिः विज्ञानञ्च तत् घनश्चेति विज्ञानघनः । घनशब्दो जात्यंतरप्रतिषेधार्थः । यथा
सुवर्णघनः अयोधन इति । एवशब्दोऽवधारणार्थः । स विज्ञानघनो विशुद्धज्ञप्तिमात्रैकरस एव आत्मा
‘एतेभ्यो भूतेभ्यः’ कार्यकारणविषयाकारपरिणतेभ्यो नामरूपात्मकेभ्यः सत्यशब्दवाच्येभ्यो हेतुभूतेभ्यः मनु-
ष्योऽहं ब्राह्मणोऽहं इत्यादिखिल्यभावेन ‘समुत्थाय’ सम्यगुत्थाय उदकासूर्यचन्द्रादिप्रतिबिम्बवत् ‘तानि’
कार्यकारणविषयाकारपरिणतानि भूतानि आत्मनो विशेषात्मखिल्यभावहेतुभूतानि शाखाचार्योपदेशेन ब्रह्म-
विद्यया प्रबिलापितानि ‘विनश्यति’ सन्ति ‘अनु’ पश्चात् उदकादिहेतुवपनये च चन्द्रसूर्यादिप्रतिबिम्बवत्
एष विशेषात्मखिल्यभावो विनश्यति । तथा च अविद्याकार्यरूपखिल्यभावहेतुवपगमे प्रज्ञानघनमनन्तमपारं स्वस्थं
व्यवतिष्ठतीत्यर्थः । अस्याच्च कैवल्यावस्थायां विशेषज्ञानं नास्तीत्याह—न प्रेत्येति । ‘अरे’ मैत्रेयि ! एवं
कार्यकारणसंघातेभ्यः विमुक्तस्य ब्रह्मविदः ‘प्रेत्य’ विमुच्य ‘संज्ञा’ अहमसौ अमुष्य पुत्रः ममदं क्षेत्रं धनं
सुखी दुःखीत्येवमादिलक्षणं विशेषसंज्ञा विशेषज्ञानं नास्तीति ‘अहं ब्रवीमि’ इत्येवं ‘ह’ किल परमार्थ-
दर्शनं ‘याज्ञवल्क्यः’ मैत्रेये भार्गव्य उवाचोक्तवान् ॥ १२ ॥

एवं प्रतिबोधिता ‘सा’ मैत्रेयी ‘ह’ किल उवाचोक्तवती । ‘अत्रैव’ इतस्मिन्नेव एकस्मिन् वस्तुनि
ब्रह्मणि पूर्वं ‘विज्ञानघन एवेति’ प्रतिज्ञाय पुनः “न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति” विज्ञानघनसंज्ञाऽभावश्च विरुद्ध-

सु होवाच याज्ञवल्क्यः । (लब्धयो) न वाऽअरेऽहम्भ्रवीम्यलम्बा-
ऽअऽइडुम्बिजानाय ॥ १४ ॥

यत्र हि द्वैतमिव भवति । तदितरऽइतरम्पश्यति तदितरऽइतरञ्जिघ्रति
तदितरऽइतरमभिवदति तदितरऽइतरं शृणोति तदितरऽ इतरमनुते
तदितरऽइतरम्बिजानाति ॥ १५ ॥

यत्र त्वस्य सुर्वमात्मैवाभूत् । (त) तत्केन कुम्पयेत्तत्केन कुञ्जिघ्रे-
त्तत्केन कुमभिवदेत्तत्केन कुं शृणुयात्तत्केन कुमन्वीत् तत्केन कुम्बि-
जानीयाद्येनेदं सुर्वम्बिजानाति तत्केन विजानीयाद्विज्ञातारमरे केन
विजानीयादिति ॥ १६ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे चतुर्थप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीये
प्रपाठके चतुर्थ ब्राह्मणम् । १४ (४) २ । ४ ॥ (५) २-४ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः । न वा अरे अहं मोहं ब्रवीमि । अलं वा अरे इदं विज्ञानाय ॥ १४ ॥
यत्र हि द्वैतमिव भवति । तदितर इतरं पश्यति । तदितर इतरं जिघ्रति । तदितर इतरमभि-
वदति । तदितर इतरं शृणोति । तदितर इतरं मनुते । तदितर इतरं विजानाति ॥ १५ ॥
यत्र तु अस्य सर्वमात्मैवाभूत् । तत्केन कं पश्येत् । तत् केन कं जिघ्रेत् । तत् केन कमभिवदेत् ।

धर्मत्वं आचक्ष्णः ' भगवान् ' पूजावान् ' मा ' मां ' अमुमुहत् ' मोहदुक्तवान् । न हि उष्णः शीतश्चाग्नि-
रवैको भवति । अतः मूढाऽस्यन्नेत्यर्थः ॥ १३ ॥

एवमुक्तः ' सः ' ' याज्ञवल्क्यः ' ' ह ' प्रतिवचनं ' उवाच ' । ' अरे ' मैत्रेयि ! ' अहं मोहं ' न वै
ब्रवीमि ' मोहनवाक्यं नैव ब्रवीमीत्यर्थः । ' न प्रप्य संज्ञाऽस्ति ' इति तु विशेषविज्ञानानामभावस्यैवोक्तत्वात् ।
' अरे ' मैत्रेयि ! शृणु । यन्महद्भूतमनन्तमपारं प्रज्ञानघनस्वरूपं यथा व्याख्यातम् । ' इदमेव विज्ञानाय '
विज्ञातुं ' अलं ' पर्याप्तम् । इति याज्ञवल्क्य उक्तवानित्यर्थः ॥ १४ ॥

अथ एवमुक्तं विशेषविज्ञानाभावमन्वयव्यतिरेकाभ्यां दृढीकुर्वन्नाह-यत्र हीति । ' यत्र ' यस्मिन् अविद्या-
कल्पिते कार्यकारणसंघातोपाधिजनिते विशेषात्मनि खिल्यभावे ' हि ' प्रसिद्धं ' द्वैतमिव ' परमार्थतोऽद्वैते
ब्रह्मणि भिन्नमिव आत्मनो वस्त्वन्तरं भासमानं ' भवति ' । तच्च तस्मिन् काले ' इतरः ' असौ परमात्मनः
खिल्यभूतः आत्मा परमार्थचन्द्रादेरिवोदकचन्द्रादिप्रतिबिम्बद्रष्टेत्तरेण चक्षुरादिकरणेन ' इतरं ' द्रष्टव्यं रूपादि-
पदार्थं ' पश्यति ' । एवमितरे प्राप्ता ' इतरेण ' प्राणेतरेतरञ्जिघ्रति । तथा ' अभिवदति ' शृणोति ' ' मनुते '
' विजानाति ' इयमविद्यावदवस्था ॥ १५ ॥

यत्र तु ब्रह्मविद्याया अविद्या नाशमुपगमिता, तत्रात्मव्यतिरेकेणाभ्यस्याभाव इति व्यतिरेकं दर्शयितुमाह-
यत्र त्वस्येति । ' यत्र ' यस्यां विद्यावस्थायां ' अस्य ' ब्रह्मविदः ' सर्वं ' कर्तृकर्मक्रियाफलादिकं आत्मन्येव

इयुमृथिवी । सर्वेषामभूतानामध्वस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधु
युश्चायमस्यामृथिव्युन्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो युश्चायमध्यात्मः
शरीरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु योऽयमात्मेऽमृतमिदम्ब्रह्म-
दं सर्वम् ॥ १ ॥

तत् केन कं शृणुयात् । तत् केन कं मन्वीत । तत् केन कं विजानीयात् । येनदं सर्वं विजानाति । तं
केन विजानीयात् । विज्ञातारम् अरे केन विजानीयात् इति ॥ १६ ॥

मधुब्राह्मणम् ।

इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मधु । अस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्यां पृथिव्यां
तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं शरीरस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः ।
यः अयमात्मा इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १ ॥

प्रविलापितं सत् ' आत्मैवाभूत् ' आत्मैव संवृत्तम् । ' तत्र ' तस्यामवस्थायां ' केन ' कारणेन ' कं ' द्रष्टव्यं
विषयं ' कः ' ' पश्येत् ' । तथा—' जिघ्रेदित्यादि विजानीयात् ' इत्यंतं व्याख्येयम् । न कोऽपि केनापि
कमपि विजानीयात् । करणादिकाकारुपपत्तेः । एवं कैवल्यावस्थायां विशेषविज्ञानाभावं अन्यव्यतिरेकाभ्यां
प्रतिपाद्य तत्रैव कैमुतिकन्यायं दर्शयितुमविद्यावस्थायामपि साक्षिणो ज्ञानविषयत्वमाह—येनेदमिति । यत्राप्य-
विद्यावस्थायां अन्योऽन्यं पश्यति । तत्रापि ' येन ' कूटस्थबोधेन व्याप्तो लोकः ' सर्वमिदं विजानाति ' ।
' तं ' साक्षिणं ' केन ' कारणेन को वा विज्ञाता ' विजानीयात् ' । न केनापीत्यर्थः । येन चक्षुरादिना
लोको जानाति । तस्य विषयग्रहणेनैव उपक्षीणत्वात् न साक्षिणि प्रवृत्तिरिति भावः । किं पुनर्वक्तव्यं, विद्या-
ज्वल्यस्यासंसारिण आत्मनो ज्ञानविषयत्वमित्याह—विज्ञातारमिति । ' अरे ' मैत्रेयि ! यः पुनः केवलः अद्वयः
विद्यावस्थः विज्ञातैव वर्तते ते ' विज्ञातारं ' ' केन ' कारणेन ' विजानीयात् ' । न केनारिति भावः ॥ १६ ॥

इति श्रीहर्षकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशेष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य

श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गत माध्यंदिनशाखोपनिषद्-

बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां द्वितीयेऽध्याये चतुर्थं मैत्रेयीब्राह्मणं

परिसमाप्तम् ॥ १४ । (९) २ । ४ ॥

पूर्वं मैत्रेयीब्राह्मणे "इदं सर्वं यदयमात्मा" इति प्रतिज्ञातस्य आत्मन उत्पत्तिस्थितिलयहेतुत्वमुक्त्वा प्रतिज्ञात-
स्थायस्य निगमनार्थं मधुब्राह्मणमारभ्यते—इयं पृथिवीति । ' इयं ' त्रिसिद्धा ' पृथिवी ' ' सर्वेषां भूतानां '
ब्रह्मादिस्तैवपर्यंतानां प्राणिनां ' मधु ' कार्यं मन्विव मधु । यथा एको मन्वयूपः अनेकैर्मधुकरैर्निर्वर्तितः एवमियं
पृथिवी सर्वभूतनिर्वर्तिता इत्यर्थः । तथा ' अस्यै पृथिव्यै ' अस्याः पृथिव्याः ' सर्वाणि भूतानि मधु ' कार्यम् ।
किंच—' अस्यां पृथिव्यां ' ' यश्चायं ' तेजोमयश्चिन्मात्रप्रकाशमयः अमृतमयोऽमरुतधर्मा ' पुरुषः ' । ' यश्चा-
यमध्यात्मं ' आत्मानं शरीरमधिकृत्य वर्तते इति अध्यात्मम् । ' शरीरः ' शरीरे भवः । पूर्ववत् ' तेजोमयो-
ऽमृतमयः पुरुषः ' सर्वलिङ्गाभिमानो इत्येवं उभयविधोऽपि पुरुषः ' सर्वेषां भूतानां ' उपकारकत्वात् कारणत्वेन

(मि) इमाऽआपः । सर्वेषाम्भूतानाम्मुध्वासामपाथं सर्वाणि भूतानि मुधु यश्चायमस्मिन्नस्रौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मस्रौ रेतसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु योऽयमात्मेदुममृतमिदम्ब्रह्मेदथं सर्वम् ॥ २ ॥

(म) अयमग्निः । सर्वेषाम्भूतानाम्मुध्वस्याग्नेः सर्वाणि भूतानि मुधु यश्चायमस्मिन्नस्रौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मस्वाङ्मयस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु योऽयमात्मेदुममृतमिदम्ब्रह्मेदथं सर्वम् ॥ ३ ॥

(म) अयमाकाशः । सर्वेषाम्भूतानाम्मुध्वस्याकाशस्य सर्वाणि भूतानि मुधु यश्चायमस्मिन्नाकाशे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चाय-

इमा आपः सर्वेषां भूतानां मधु । आसामपां सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमास्वप्सु तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं रेतसस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अयमात्मा इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ २ ॥

अयमग्निः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्याग्नेः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन्नस्रौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं स्वाङ्मयस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अयमात्मा इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ३ ॥

अयमाकाशः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्याकाशस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन्नाकाशे

‘ मधु ’ । ‘ सर्वाणि भूतानि ’ अस्य कार्यत्वेन मधु इति चशब्दसामर्थ्यात् व्याख्येयम् । पृथिवी सर्वाणि भूतानि पार्थिवः पुरुषः शारीरश्च इत्येवमेतच्चतुष्टयं एकं मधु सर्वभूतकार्यम् । सर्वाणि च भूतानि अस्य पृथिव्यादेः कार्यम् । अतोऽस्य पृथिव्यादेः परस्परमुपकार्योपकारकभावः । यस्मादेकस्मात्कारणात् एतज्जातं तदेव एकं परमार्थतो ब्रह्म । इतरत्कार्यं च आरम्भणं विकारो नामत्रेयमात्रम्, इत्याशयेनाह—अयमेवेति । ‘ अयमेव सः ’ योऽयं पूर्वं मैत्रेय्यै “ इदं सर्वं यदयमात्मा ” (४ ब्रा. कं. ९) इति प्रतिज्ञातः स एवात्मा अयमुक्तश्चतुर्विधमध्वात्मकः, नान्यः । इदं चतुष्टयकल्पनाऽधिष्ठानब्रह्मविषयं ज्ञानं अमृतत्वसाधनं इदमेवात्मतत्त्वं “ ब्रह्म ते ब्रवाणि व्येषते ब्रह्मविध्यामि ” इति अध्यायादौ प्रकृतं ब्रह्म यद्विषया विद्या ब्रह्मविद्या इत्युच्यते । ‘ इदमेव सर्वं ’ सर्वास्तिसाधनं, यस्माद्ब्रह्मणो विज्ञानात् सर्वं भवति । नान्यत् किञ्चिदस्तीत्यर्थः । एवमन्येऽपि मधुपर्याया व्याख्येयाः ॥ १ ॥

तथा ‘ आपो मधु ’ । ‘ अध्यात्मं रेतसः पुरुषः ’ रेतसि मन्त्रे रेतसः । रेतस्येषां विशेषतोऽवस्थानम् “ आपो रेतो भूत्वा शिश्रं प्राविशन् ” (ऐ. आ. २-४) इति श्रुत्यन्तरात् ॥ २ ॥

तथा ‘ अग्निर्मधु ’ । वाङ्मय्यो वागभिमानो पुरुषोऽग्निरध्यात्मम् । वाच्यग्रेर्विशेषतोऽवस्थानम् “ अग्निर्वाम्भूत्वा मुखं प्राविशत् ” । (ऐ. आ. २-४) इति श्रुतेः ॥ ३ ॥

तथा ‘ आकाशो मधु ’ । ‘ अध्यात्मं ह्रद्याकाशः ’ ह्रद्याकाशः । “ य एषोन्तर्ह्रदयऽ आकाशः ”— (श. प. १४-९-१-१७) इत्यादिना पूर्वं व्याख्यातः ॥ ४ ॥

मध्यात्मु^१ ह्यकाशस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु सोऽयमात्मे-
दममृतमिदम्ब्रह्मेद^२ सुर्वम् ॥ ४ ॥

(म) अयम्वायुः । सुर्वेषाम्भूतानाम्मुध्वस्य वायोः सर्वाणि भूतानि
मधु यश्चायमस्मिन्वायौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मप्राण-
स्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु सोऽयमात्मेदममृतमिदम्ब्रह्मेद^३
सुर्वम् ॥ ५ ॥

(म) अयमादित्यः । सुर्वेषाम्भूतानाम्मुध्वस्यादित्यस्य सर्वाणि
भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नादित्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायम-
ध्यात्मचाक्षुषस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु सोऽयमात्मेदममृत-
मिदम्ब्रह्मेद^४ सुर्वम् ॥ ६ ॥

(म) अयश्चन्द्रः । सुर्वेषाम्भूतानाम्मुध्वस्य चन्द्रस्य सर्वाणि भूतानि
मधु यश्चायमस्मिन्चन्द्रे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्ममानसु-

तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं ह्यकाशस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः । अयमेव स । यः
अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ४ ॥

अयं वायुः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य वायोः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन् वायौ
तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं प्राणस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव स । यः
अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ५ ॥

अयमादित्यः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्यादित्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन् आदित्ये
तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं चाक्षुषस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव स ।
यः अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ६ ॥

अयं चन्द्रः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य चन्द्रस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन् चन्द्रे

तथा 'वायुर्मेधु' । 'अध्यात्मं प्राणः' प्राणेंद्रियम् । "वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्" । (ऐ. आ. २-४)
इति श्रुत्यन्तरात् । भूतानां शरीरारंभकत्वेनोपकारान्मधुत्वं, तदन्तर्गतानां तेजोमयादीनां करणत्वेनोपकारान्म-
धुत्वम् ॥ ५ ॥

तथा 'आदित्यो मधु' । 'चाक्षुषः' 'पुरुषः अध्यात्मम्' । 'आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशत्' —
(ऐ. आ. २-४) इति श्रुतेः ॥ ६ ॥

तथा 'चन्द्रो मधु' । 'अध्यात्मं मानसश्चन्द्रमाः' । "चंद्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशत्" 'ऐ.
आ. २ । ४) इति श्रुतेः ॥ ७ ॥

स्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु योऽयमात्मेदममृतमिदम्ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ७ ॥

(मि) इमा दिशः । सर्वेषाम्भूतानाम्मुध्वासान्दिशां सर्वानि भूतानि मधु यश्चायमासु दिक्षु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्सु श्रौत्रः प्रातिश्रुत्कुस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु योऽयमात्मेदममृतमिदम्ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ८ ॥

(मि) इयम्विद्युत् । (त्सु) सर्वेषाम्भूतानाम्मुध्वस्यै विद्युतः सर्वानि भूतानि मधु यश्चायमस्याम्विद्युति तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्सु तैजसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु योऽयमात्मेदममृतमिदम्ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ९ ॥

(म) अयं स्तनयित्तुः । सर्वेषाम्भूतानाम्मुध्वस्य स्तनयित्तोः सर्वानि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्स्तनयित्तौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्सु शाब्दः सौवरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु योऽयमात्मेदममृतमिदम्ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १० ॥

तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं मानसस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ७ ॥

इमा दिशः सर्वेषां भूतानां मधु । आसां दिशां सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमासु दिक्षु तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं श्रौत्रः प्रातिश्रुत्कुस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ८ ॥

इयं विद्युत्सर्वेषां भूतानां मधु । अस्यै विद्युतः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्यां विद्युति तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं तैजसस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ९ ॥

अयं स्तनयित्तुः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य स्तनयित्तोः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चाय-

तथा ' दिशो मधु ' । यद्यपि दिशां श्रोत्रमध्यात्मम् । तथाऽपि शब्दप्रतिश्रवणवेलायां तु विशेषतः सन्निहितो भवति इत्यध्यात्मं प्रातिश्रुत्क इति विशेषणम् । प्रतिश्रुत्कायां प्रतिश्रवणवेलायां भवः ' प्रातिश्रुत्कः ' । " दिशः श्रोत्रं भूवा कर्णौ प्राविशन् " (ऐ. आ. २ । ४) इति श्रुतेः ॥ ८ ॥

तथा ' विद्युत् ' ' त्वगिन्द्रियं ' मधु । तैजसि भवः ' तैजसः अध्यात्मम् ' ॥ ९ ॥

तथा ' स्तनयित्तुः ' ' पर्जन्यः ' मधु । शब्दे भवः ' शाब्दः ' । यद्यपि अध्यात्मं शब्दे भव इति

(म) अयुन्धर्मः । सुर्वेषाम्भूतानाम्मुध्वस्य धर्मस्य सुर्वाणि भूतानि मधु शुश्रायमस्मिन्धर्मे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो शुश्रायमध्यात्मन्धर्मस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदम्ब्रह्मेदं सुर्वम् ॥ ११ ॥

(मि) इदं सत्यम् । (११) सुर्वेषाम्भूतानाम्मुध्वस्य सत्यस्य सुर्वाणि भूतानि मधु शुश्रायमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो शुश्रायमध्यात्मं सत्यस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदम्ब्रह्मेदं सुर्वम् ॥ १२ ॥

मस्मिन् स्तनयित्नौ तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं शाब्दः सौवरस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १० ॥

अयन्धर्मः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य धर्मस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन् धर्मे तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं धर्मस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ११ ॥

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन् सत्ये तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं सत्यस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १२ ॥

व्युत्पत्त्या शाब्दः पुरुषः । तथाऽपि स्वरे विशेषतो भवतीति 'सौवरः' इति विशेषणम् । स्वरे भवः सौवरः ॥ १० ॥

सर्वेषां शरीरिणां प्रत्येकं स्तनयित्वन्ताः पृथिव्यादयो भूतगणा देवतागणाश्च कार्यकारणसंवातात्मना उपकुर्वन्तो मधु भवन्तीत्युक्तम् । ते येन प्रयुक्ताः शरीरिभिः संबध्यमाना मधुत्वेनोपकुर्वन्ति तद्वत्कल्पमितीदमारभ्यते-अयं धर्मः इति । धर्मस्य शास्त्रिकगम्यत्वेन परोऽक्षत्वात् अयमिति निर्देशानर्हत्वेऽपि पृथिव्यादेर्धर्मकार्यस्य प्रत्यक्षत्वात् कारणस्यापेदमौपचारिकमादाय प्रत्यक्षवटादिवत् 'अयं धर्मः' इति व्यपदेशोपपत्तिरिति भावः । "तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत धर्मम्" । (श. प.) इत्यादौ व्याख्यातः श्रुतिस्मृतिलक्षणः क्षत्रादीनामपि नियन्ता पृथिव्यादीनां परिणामहेतुत्वात् जगतो वैचित्र्यकृत् प्राणिभिरनुष्ठीयमानरूपः अयमिति प्रत्यक्षेण व्यपदेशो धर्मः अपूर्वाख्यः 'मधु' । स च सामान्यरूपेण विशेषरूपेण च कार्यारंभकः । तत्र पृथिव्यादिप्रयोक्तरी धर्मे सामान्यरूपेण तदारंभकत्वमाह-यश्चायमस्मिन् धर्मः इति । कार्यकारणसंवातकर्तरि तु 'धर्मः' विशेषरूपेण कार्यकारणारंभकत्वमाह-यश्चायमध्यात्मं धर्मः इति । कार्यकारणसंवातकर्तरि धर्मे भवो धर्मः ॥ ११ ॥

सत्यमपि धर्मवत् द्विविधम् । तत्र सामान्यरूपं पृथिव्यादिषु कारणत्वेनानुगतमित्याह-यश्चायमस्मिन्

(मि) इदुम्मानुपम् । (१९) सुर्वेषाम्भूतानाम्मुध्वस्य मानुषस्य सुर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्मानुषे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मस्मानुषस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु योऽयमात्मेदु-
ममृतमिदम्ब्रह्मेदं सुर्वम् ॥ १३ ॥

(म) अयमात्मा । सुर्वेषाम्भूतानाम्मुध्वस्यात्मनः सुर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नात्मानि तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमात्मा तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु योऽयमात्मेदुममृतमिदम्ब्रह्मेदं सुर्वम् ॥ १४ ॥

(१९) स वाऽअयमात्मा । सुर्वेषाम्भूतानामधिपतिः सुर्वेषाम्भूतानां १९

इदं मानुषं सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य मानुषस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन्मानुषे तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं मानुषस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १३ ॥

अयमात्मा सर्वेषां भूतानां मधु । अस्यात्मनः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन्नात्मनि तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमात्मा तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १४ ॥

स वा अयमात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिः । सर्वेषां भूतानां राजा । तद्यथा रथनाभौ च रथ-

सत्ये इति । विशेषरूपं तु सत्यसंघातत्वेनानुगतमित्याह-यश्चायमध्यात्मं सात्य इति । सत्ये भवः सत्यः ॥ १२ ॥

धर्मसत्याभ्यां प्रयुक्तोऽयं कार्यकारणसंघातविशेषो येन जातिविशेषेण संयुक्तो भवति तं निर्दिशति-इदं मानुषमिति । तत्र मानुषादिजातिविशिष्टा एव सर्वे प्राणिनिकायाः परस्परपकार्योपकारकभावेन वर्तमाना दृश्यन्ते । अतो मानुषादिजातिरपि 'सर्वेषां भूतानां मधु' । यद्यपि मानुषादिजातिरेकैव, तथाऽपि निर्देष्टुः स्वशरीर-निविष्टा जातिराध्यात्मिकी । शरीरांतराश्रिता तु बाह्या इत्यभिप्रेत्य तद्विशिष्टं पुरुषं निर्दिशति-यश्चायम-स्मिन्मानुषे इति । निर्देष्टुः स्वशरीरनिष्ठा तु आध्यात्मिकी इति तद्विशिष्टं निर्दिशति-यश्चायमध्यात्मं मानुष इति ॥ १३ ॥

यः पुनर्मानुषादिजातिविशिष्टः कार्यकारणसंघातः तस्य मधुत्वमाह-अयमात्मेति । 'अयमात्मा' उक्त-जातिविशिष्टो देहः न तु चेतनः । 'सर्वेषां भूतानां मधु' । यश्चायमस्मिन्नात्मनि 'तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः' । 'सः' अमूर्तरससर्वात्मकश्चेतनो निर्दिश्यते । अत्राध्यात्मविशेषाभावादध्यात्मं स न निर्दिश्यते, इत्यभिप्रेत्याह-यश्चायमात्मेति । यस्तु परिशिष्टो विज्ञानमयो यदर्थोऽयं देहलिङ्गसङ्घात आत्मा । 'स यश्चायमात्मा' इत्युच्यते । 'तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः' इति पूर्ववत् ॥ १४ ॥

अस्यान्तिमपर्यायोक्तस्यात्मनः स्वरूपमाह-स वाऽअयमात्मेति । यस्मिन्नात्मनि स्थित्यदृष्टांतवचसा प्रवेक्षितः,

राजा तद्यथा रथनाभौ च रथनेमौ चाराः सुर्वे समर्पिताऽएवमेवा-
स्मिन्नात्मनि सुर्वे प्राणाः सुर्वे लोकाः सुर्वे देवाः सुर्वाणि भूतानि
सुर्वेऽएतुऽआत्मानः समर्पिताः ॥ १५ ॥

(५) इदम्बै तन्मुधु । दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतद्वपिः पश्य-
न्नवोचत् । तद्वा नरा सनये दुःसऽउग्रमाविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिम् ।
दध्यङ्ङ ह यन्मुध्वाथर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णां प्र मुदीमुवाचेति ॥ १६ ॥

नेमौ च अराः सर्वे समर्पिताः । एवमेव अस्मिन् आत्मनि सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः
सर्वाणि भूतानि सर्वे एते आत्मानः समर्पिताः ॥ १५ ॥

इदं वै तन्मुधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतद्वपिः पश्यन्नवोचत्—“तद्वा नरा
सनये दुःस उग्रमाविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिम् । दध्यङ्ङ ह यन्मुध्वाथर्वणो वामश्वस्य
शीर्ष्णां प्र मुदीमुवाच ”—इति ॥ १६ ॥

तेन परेणात्मना तादात्म्यं गतो विद्वान् आत्मशब्दार्थः । तस्मिन्विद्याकृतकार्यकारणसंघातोपाधिविशिष्टे
जीवे ब्रह्मविद्यया परमार्थात्मनि प्रवेशिते सति ‘स वै’ स एवायमात्मा अव्यवहितपूर्वपर्याये ‘तेजो-
मयोऽमृतमयः’ इत्यादिना निर्दिष्टो विज्ञानमयः । सः ‘सर्वेषां भूतानामधिपतिः’ स्वतन्त्रः । न कुमारामात्यवत्
स्वातन्त्र्यम् । किं तर्हि ‘सर्वेषां भूतानां राजा’ अधिपतिरिति राजत्वविशेषणम् । कश्चित् राजोऽपि न वृत्तिमा-
श्रित्य राजा भवति । स राजपरतन्त्रत्वात् न स्वतन्त्र इति । तद्व्यवच्छेदार्थं अधिपतिविशेषणमिति भावः ।
अस्मिन् सर्वात्मभूते ब्रह्मविदि सर्वे जगत् सर्वमर्पितमिति दृष्टतोपादानपूर्वकमाह—तद्यथेति । तत्प्रसिद्धं निद-
र्शनम् । ‘यथा’ ‘रथनाभौ च’ रथचक्रपिंडिकायां ‘रथनेमौ च’ वलयभूतायां ‘सर्वे अराः’ ‘समर्पिताः’
समारोपिताः । यथा अयं दृष्टान्तः । ‘एवमेव’ एतस्मिन्नात्मनि परमात्मभूते ब्रह्मविदि ‘सर्वे प्राणाः’ वागादयः
‘सर्वे लोकाः’ भूरादयः ‘सर्वे देवाः’ आन्यादयः ‘सर्वाणि भूतानि’ ब्रह्मादिस्तैवपर्यंतानि—‘सर्वे एते’
आत्मानः जलचन्द्रवत् प्रतिशरीरानुप्रवेशिनः अविद्याकल्पिताः समर्पिताः । सर्वे जगदस्मिन् समर्पितमिति भावः ।
स एष सर्वात्मभावो व्याख्यातः ॥ १५ ॥

एवं साकल्येन निरूपितायाः ब्रह्मविद्यायाः स्तुत्यर्थं प्रवर्ग्यप्रकरणस्थिताऽऽख्यायिकासङ्क्षेपकौ मन्त्रौ (श. प.
१४।१।१।२९) श्रुतिः प्रस्तावपूर्वकमवतारयति—इदं वा इति । ‘वै’ शब्दः स्मरणार्थः । यत्प्रवर्ग्यप्रकरणे
सूचितं परं तु नाविष्कृतम् ‘तत् वै’ तदेव ‘इदं मनु’ । इह “इयं पृथिवी” (श. प. १४।९।९।१) इत्यादिना
अन्तरनिर्दिष्टं ‘दध्यङ्ङ’ नामा ब्राह्मणः अथर्वणः गोत्रापत्यं ‘आथर्वणः अश्विभ्यां’ देवभिषग्भ्यां अनेन प्रपंचेन
उवाचोक्तवान् । तदेवैतत्कर्म ऋषिर्मंत्रः पश्यन्नलममान उवाचोक्तवान् । कथमित्यत आह—तद्वा नरेति ।
(ऋक् सं. १।१।११६।१२) हे ‘नरा’ नरी नेतारौ ! अश्विनौ अहं स्तोता ‘वां’ युवयोः संबन्धि
तत्प्रसिद्धं उग्रमुद्वृणो अर्न्यदुःशक्रं ‘दुःसः’ कर्म ‘सनये’ धनलाभार्थं ‘युवाभ्यां’ लाभलब्धाभ्यां पुराकृते ‘आवि-
ष्कृणोमि’ प्रकटीकरोमि । तत्र दृष्टान्तः । ‘तन्यतुर्न’ तन्यतुरिव यथा तन्यतुर्मेघस्यः शब्दः ‘वृष्टि’ मेघोतर्तवर्तमान-

(ती) इदम्वै तन्मधु । दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतद्वपिः पश्य-
न्नवोचत् । आथर्वणायाश्विना दधीचेऽश्व्यं शिरः प्रत्यैरयतम् । सु
वाम्भुधु प्रवोचद्वतायन्त्वाष्ट्रं यदस्मावपि कुक्ष्यम्वाप्सिति ॥ १७ ॥

(ती) इदम्वै तन्मधु । दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतद्वपिः
पश्यन्नवोचत् । पुरश्चक्रे द्विपुदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः । पुरः स पक्षी भूत्वा
पुरः पुरुषऽआविशदिति स वाऽअयम्पुरुषः सुव्यासु पूषु पुरिशयो नैनै
किञ्चनानावृतन्नैनै किञ्चनानामृतम् ॥ १८ ॥

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतद्वपिः पश्यन्नवोचत्—“ आथर्वणाया-
श्विना दधीचे अश्व्यं शिरः प्रत्यैरयतम् । स वां मधु प्रवोचद्वतायन्त्वाष्ट्रं यदस्मावपि
कुक्ष्यं वाम् ”—इति ॥ १७ ॥

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतत् ऋषिः पश्यन्नवोचत्—“ पुरश्चक्रे

मुदकं प्रवर्षणेन सर्वत्र प्रकटीकरोति ‘ तद्वत् ’ । अत्र नकार इवार्थः । “ नेति उपमार्थीय उपरिष्ठादुपचारस्तस्य
येनोपमिमीते ” (निर० १।४।१०) इति यास्कोक्तेः । “ अश्वं न त्वा वारवन्तं ” (निर० १।४।१०)
इतिवत् ज्ञेयः । तत् किं कर्म ? ‘ ह ’ इति प्रसिद्धौ । ‘ आथर्वणः ’ अथर्वपुत्रः—‘ दध्यङ् ’ एतन्नामा मुनिः
‘ यत् ’ यदा ‘ अश्वस्य ’ ह्यस्य ‘ शीर्ष्णा ’ युष्मत्सामर्थ्यप्रतिहितेन शिरसा ‘ वां ’ युवाभ्यां इदं मधु इमां
मधुविद्यां ‘ यत्प्रोवाच ’ प्रोक्तवान् तदानीं आश्वस्य शिरसः संधानलक्षणं पुनर्मानुषस्य शिरसः प्रतिधानलक्षणं
च यत् भवदीयं क्रूरं कर्म ‘ तत् ’ ‘ आविष्कृणोमि ’ इति संबंधः ॥ १६ ॥

आविष्कृणोमीति प्रतिज्ञाते क्रूरकर्ममधुनी के ते इत्यपेक्षायां—‘ इदं वै ’ तन्मधु इत्यादि उक्तार्थमेव ब्राह्मणं
स्वानुवादपूर्वकं मन्त्रांतरमाह—आथर्वणायेति । (ऋक् सं. १।१।१७।२२) हे अश्विनौ ! युवां ‘ आथर्वणाया
अथर्वणः पुत्राय—‘ दधीचे ’ दध्यङ्ङान्ने महर्षये अश्व्यं अश्वसंबन्धि शिरो मस्तकं ‘ प्रत्यैरयतं ’ प्रत्यधत्तं तदीयं
मानुषं शिरः प्रच्छिद्यान्यत्र निधाय अश्व्येन शिरसा तमृषिं समयोजयतमित्यर्थः । ‘ सः ’ महर्षिः ‘ वां ’ युवाभ्यां
‘ मधुविद्यां ’ ‘ प्रवोचत् ’ प्रावोचत्प्रोक्तवान् । स किं इत्येवं जीवितसंदेहमारुह्य स्वशिरस्रच्छेदपूर्वकं अश्व्यशिरसा
मधु उक्तवान् इत्यत आह—ऋतायन्नि । युवाभ्यां प्रवर्ग्यविद्यां मधुविद्यां च वक्ष्यामि इति पुरा कृतां प्रतिज्ञां
सत्यां कुर्वन् परिपालयितुमिच्छन् जीवितादपि हि सत्यधर्मपरिपालना गुरुतरा इत्येतस्य लिङ्गमेतत् । किं तन्मधु
इत्यत आह—त्वाष्ट्रमिति । त्वष्टा आदित्यः तस्य संबंधि त्वाष्ट्रं “ तद्वृद्धिं पपात तत्पतित्वाऽस्तावादित्यो-
ऽभवत् ” (श० १।४।१।१०) इति । तत्प्रतिसंधानार्थं प्रावर्ग्यं कर्म तत्र प्रावर्ग्यं कर्मागभूतं यद्विज्ञानं तत्
‘ त्वाष्ट्रं ’ मन्त्रं ‘ प्रावोचत् ’ अपि तु यत्कुक्ष्यं गोप्यं ‘ रहस्यं ’ परमात्मसंबन्धि विज्ञानं मधु मधुब्राह्मणेनोपसंहृतं
अध्यायद्वयप्रकाशितं तच्च ‘ वां ’ युवाभ्यां प्रवोचदित्यनुवर्तत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

प्रवर्ग्यकर्मार्ययोः प्रथमद्वितीययोरध्याययोरर्थः प्रवर्ग्यसंबन्ध्याध्यायिकोपसंहर्तृभ्यां मंत्राभ्यां प्रकाशितः ।

(मि) इदम्वै तन्मुधु । दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतद्विषिः
पश्यन्नुवाचत् । रूपं रूपं प्रतिचक्षणाय । इन्द्रो मायाभिः पुरुषं पश्यते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशेत्ययम्वै
हरयोऽयम्वै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि च तदेतद्ब्रह्मापूर्वमन-
परमनन्तरमबाह्यमुभयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूयित्यनुशासनम् ॥ १९ ॥

द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः । पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशत् ”-इति । स वा अयं
पुरुषः सर्वासु पूर्णं पुरिशयः । न एनेन किंचन अनावृतम् । न एनेन किंचन असंवृतम् ॥ १८ ॥

इदं वै तन्मुधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतत् ऋषिः पश्यन् उवाचत् । “ रूपं रूपं
प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय । इन्द्रो मायाभिः पुरुषं पश्यते युक्ता
ह्यस्य हरयः शता दश ”-इति । अयं वै हरयः । अयं वै दश च सहस्राणि बहूनि
चानन्तानि च । तदेतत् ब्रह्म अपूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम् । अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः । इत्य-
नुशासनम् ॥ १९ ॥

इदानीं ब्रह्मविद्याऽर्थयोस्तु तृतीयचतुर्याध्याययोरर्थं उक्तारम्यां क्रम्यां प्रकाशयितव्यः इत्यतः “ इदं वै तत् ”
उक्तार्थं ब्राह्मणमनूय प्रवर्तते-पुरश्चक्रे इति । प्रकरणबलात् ईश्वरो अव्याकृते नामरूपे व्याकुर्वाणो भूतादिसर्ग-
पुरःसरं पञ्चीकृतेभ्यो भूतेभ्यो भूरादीन् लोकान् सृष्ट्वा-‘ पुरः ’ पुराणि शरीराणि-‘ द्विपदः ’ द्विपादुपल-
क्षितानि मनुष्यशरीराणि ‘ चक्रे ’ कृतवान् । तथा ‘ चतुष्पदः ’ चतुष्पादुपलक्षितानि ‘ पुरः ’ पशुशरीराणि
‘ चक्रे ’ । एवं शरीराणि नानाविधानि सृष्ट्वा ‘ सः ’ ईश्वरः ‘ पुरः ’ पुरस्तात् आत्मप्रवेशात्पूर्वं ‘ पक्षी ’
लिङ्गशरीरी ‘ भूत्वा ’ ‘ पुरः ’ शरीराणि ‘ पुरुषः ’ पुरुषरूपः सन् ‘ आविशत् ’ प्रविवेश । इतिशब्दो
मंत्रसमाप्तिद्योतकः । कथमात्मनः पुरुषत्वमित्याशङ्कायां श्रुतिस्तत् व्युत्पादयति-स वा अयमिति । ‘ स वै ’
स एव ‘ अयमात्मा ’ सृष्ट्यादिकर्तृतया प्रकृताः ‘ सर्वासु पूर्णं ’ सर्वशरीरेषु पुरिशेते इति व्युत्पत्त्या ‘ पुरिशयः ’
सन् पुरुष इत्युच्यते । नन्वेवं आधाराधेयनिर्देशात् द्वैतापत्तिः स्यादित्यत आह-नैनेनेति । एनेमानेन परमात्मना
‘ किंचन ’ किंचिदपि अनावृतमनाच्छादितं नास्ति । तथा ‘ एनेन ’ ‘ किंचन ’ असंवृतं ’ अंतरमनुप्रवेशितं
नास्ति । तथा च परमात्मैव अंतर्बहिर्भावेन कार्यकारणरूपेण व्यवस्थितः । न ततोऽन्यकिंचिदस्तीति ‘ पुरश्चक्रे ’
इति मंत्रः संक्षेपतः आत्मैकत्वमाचष्टे इत्यर्थः ॥ १८ ॥

“ इदं वै तन्मुधु ” इत्यादि पूर्ववत् । एवं शरीरेषु प्रविष्टः परमात्मा किरूप इत्यत आह-रूपं रूपमिति ।
(ऋक् सं. । ६ । ४७ । १८) ‘ सः ’ ईश्वरः-‘ रूपं रूपम् ’ उपाधिभेदं देहं देहं प्रति-‘प्रतिरूपः’ रूपा-
न्तरं प्रतिबिम्बं ‘ बभूव ’ । ननु-किमर्थमसौ प्रतिबिम्बभावं आपद्यते-तत्राह-तदस्येति । ‘ तत् ’ प्रतिबिम्बत्वं
अस्यात्मनो निरुपाधिकास्य ‘ रूपं ’ स्वरूपं ‘ प्रतिचक्षणाय ’ आत्मयाथात्म्यप्रतिख्यापनाय शास्त्राचार्यादिभेदेन
तत्त्वप्रकाशनायेत्यर्थः । यादे हि नामरूपे न व्याक्रियेते तदा अस्यात्मनो निरुपाधिकं प्रधानमनाख्यं रूपं न प्रति-
ख्यायेत । यदा पुनः कार्यकारणात्मना नामरूपे व्याकृते भवतः तदा अस्य रूपां प्रतिख्यायेत इति भावः ।

(मु) अथ वंशः । (स्तु) तदिदम्भयत् शौर्पणाश्याच्छौर्पणाश्या
गौतमाद्गौतमो वात्स्याद्वात्स्यो वात्स्याश्च पाराशशर्षश्च पाराशशर्षः
साङ्कृत्याश्च भारद्वाजाश्च भारद्वाजऽऔदवाहुश्च शाण्डिल्याश्च शाण्डिल्यो
वैजवापाश्च गौतमाश्च गौतमो वैजवापायनाश्च वैष्टपुरेयाश्च वैष्टपुरेयः
शाण्डिल्याश्च रौहिणायनाश्च रौहिणायनः शौनकाश्च त्रेयाश्च रैभ्याश्च रैभ्यः
पौतिमाष्यायणाश्च कौण्डिन्यायनाश्च कौण्डिन्यायनः कौण्डिन्यात्कौ-
ण्डिन्यः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौण्डिन्याच्चाग्निवेश्याश्च ॥ २० ॥

अथ वंशः—तदिदं १ वयं शौर्पणाश्यात् । २ शौर्पणाश्या गौतमात् । ३ गौतमो वात्स्यात् ।
४ वात्स्यो वात्स्याश्च पाराशशर्षश्च । ५ पाराशशर्षः साङ्कृत्याश्च भारद्वाजाश्च । ६ भारद्वाज औद-
वाहुश्च शाण्डिल्याश्च । ७ शाण्डिल्यो वैजवापाश्च गौतमाश्च । ८ गौतमो वैजवापायनाश्च
वैष्टपुरेयाश्च । ९ वैष्टपुरेयः शाण्डिल्याश्च रौहिणायनाश्च । १० रौहिणायनः शौनकाश्च त्रेयाश्च
रैभ्याश्च । ११ रैभ्यः पौतिमाष्यायणाश्च कौण्डिन्यायनाश्च । १२ कौण्डिन्यायनः कौण्डिन्यात् ।
१३ कौण्डिन्यः कौण्डिन्यात् । १४ कौण्डिन्यः कौण्डिन्याश्च आग्निवेश्याश्च ॥ २० ॥

‘ इन्द्रः ’ परमेश्वरः ‘ मायाभिः ’ नामरूपविषयमिध्याऽभिमानात्मना परिणताभिः ‘ पुरुषः ’ बहुरूपः
‘ ईयते ’ प्रतीयते मिथैव जलसूर्यवत् । मायाभिरिति बहुवचनं विक्षेपाणां बाहुल्यादुपपन्नम् । तथापि परमात्मनो
बहुरूपत्वे किं मानं इत्यत आह—युक्ता हीति । रथे युक्ता वाजिन इव ‘ हि ’ यस्मात् ‘ अस्य ’ प्रतीचो रथ-
स्थानीये शरीरे ‘ युक्ताः ’—‘ हरयः ’ इन्द्रियाणि ‘ शता ’ शतानि ‘ दश ’ च प्राणिभेदबाहुल्यात् शतानि
दश च भवन्ति । प्रत्येकं स्वविषयान् प्रतिहरन्तीति हरणादिन्द्रियाणि हरयः । इतिशब्दो मंत्रसमाप्तिद्योतकः । ननु—
अस्य हरय इति संबन्धप्रतीतिः, अयमन्यः परमेश्वरः अन्ये हरयः इत्येवं द्वैतापत्तिः इत्यत आह—अयं वा इति ।
‘ अयं वै ’ अयमेवात्मा ‘ हरयः ’ इन्द्रियादिरूपेणास्मैवाविद्यया भानात् । ‘ अयं वै ’ अयमेवात्मा ‘ दश ’ च सह-
स्राणि ‘ बहूनि चानेतानि च ’ हरिशब्दितानिन्द्रियाणि प्राणिभेदस्यानन्त्यात् । इदानीं अस्यात्मनः पारमार्थिकं
स्वरूपमाह—तदेतद्ब्रह्मेति । न विद्यते पूर्वं कारणं यस्य तदपूर्वम् । न विद्यते अपरं कार्यं यस्य तदनपरम् । न
विद्यते अंतराले जात्यन्तरं वस्तु यस्य तदनन्तरम् । न विद्यते बाह्यं वहिर्भूतं वस्तु यस्मात् तदबाह्यम् । यत् एतादृशं
‘ ब्रह्म ’ तदेतत् समस्तं जगत् । न तद्व्यतिरेकेणास्ति । किं पुनः तद्ब्रह्म आत्मनोऽर्यान्तरं इत्याङ्कायां नेत्याह—
अब्रह्मात्मेति । ‘ अयं ’ प्रत्यगात्मेव ब्रह्म । कोऽसौ प्रत्यगात्मा तत्राह—सर्वानुभूतिरिति । यः सर्वात्मना
सर्वमनुभवति सः ‘ सर्वानुभूः ’ । द्रष्टा श्रोता मंता विज्ञाता स एव प्रत्यगात्मेत्यर्थः । अयमेव सर्ववेदांतानामर्थ-
इत्युपसंहरति—इत्यनुशासनमिति । इतीत्यं ‘ अनुशासनं ’ सर्ववेदांतोपदेशः । एतदमुत्तममयञ्चेति अनर्थनिवृत्ति-
द्वारा आनंदावाप्तिरूपः शास्त्रार्थः परिसमाप्तः ॥ १९ ॥

अयेदानीं ब्रह्मविद्यार्थस्य स्तुत्यर्थं मधुकाण्डस्य स्वाध्यायार्थो जपार्थश्च ब्रह्मविद्याया अयं वंश आरभ्यते—

(च्चा) आग्निवेश्यः सैतवात् । (त्सै) सैतवः पाराशर्यात्पाराशर्यो जातू-
कण्यो जातूकण्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च गौतमाच्च
गौतमो भारद्वाजाद्भारद्वाजो वैजवापायनाद्वैजवापायनः कौशिकायनेः
कौशिकायनिर्धृतकौशिकाद्धृतकौशिकः पाराशर्यायणात्पाराशर्या-
यणः पाराशर्यात्पाराशर्यो जातूकण्यो जातूकण्यो भारद्वाजाद्भा-
रद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च यास्काच्चासुरायणश्चैवणेश्वेणिरौपजन्ध-
नेरौपजन्धनिरासुरेऽसुरिर्भारद्वाजाद्भारद्वाजऽआत्रेयात् ॥ २१ ॥

(द्वा) आत्रेयो माण्डेः । (म्मा) माण्डिर्गौतमाद्गौतमो गौतमाद्गौतमो
वात्स्याह्वात्स्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कैशोर्यात्काप्यात्कैशोर्यः
काप्यः कुमारहारितात्कुमारहारितो गालवाद्गालवो विदभर्मीकौण्डिन्या-
द्विदभर्मीकौण्डिन्यो वत्सनपातो बाम्भ्रवाद्वत्सनपाद्बाम्भ्रवः पथः सौभ-
रात्पन्थाः सौभरोऽयास्यादाङ्गिरसादयास्यऽआङ्गिरसऽआभूतेस्त्वाष्ट्रा-

१५ आग्निवेश्यः सैतवात् । १६ सैतवः पाराशर्यात् । १७ पाराशर्यो जातूकण्यत् । १८ जातू-
कण्यो भारद्वाजात् । १९ भारद्वाजो भारद्वाजाच्च आसुरायणाच्च गौतमाच्च । २० गौतमो भार-
द्वाजात् । २१ भारद्वाजो वैजवापायनात् । २२ वैजवापायनः कौशिकायनेः । २३ कौशिकायनि-
धृतकौशिकात् । २४ धृतकौशिकः पाराशर्यायणात् । २५ पाराशर्यायणः पाराशर्यात् ।
२६ पाराशर्यो जातूकण्यत् । २७ जातूकण्यो भारद्वाजात् । २८ भारद्वाजो भारद्वाजाच्च
आसुरायणाच्च यास्काच्च । २९ आसुरायणश्चैवणेः । ३० त्रैवणिरौपजन्धनेः । ३१ औपजन्ध-
निरासुरेः । ३२ आसुरिर्भारद्वाजात् । ३३ भारद्वाज आत्रेयात् ॥ २१ ॥

३४ आत्रेयो माण्डेः । ३५ माण्डिर्गौतमात् । ३६ गौतमो गौतमात् । ३७ गौतमो वात्स्याह्वात् ।
३८ वात्स्यः शाण्डिल्यात् । ३९ शाण्डिल्यः कैशोर्यात्काप्यात् । ४० कैशोर्यः काप्यः कुमार-
हारितात् । ४१ कुमारहारितो गालवात् । ४२ गालवो विदभर्मीकौण्डिन्यात् । ४३ विदभर्मी-
कौण्डिन्यो वत्सनपातो बाम्भ्रवात् । ४४ वत्सनपात् बाम्भ्रवः पथः सौभरात् । ४५ पन्थाः सौभरः
अयास्यादाङ्गिरसात् । ४६ अयास्य आङ्गिरस आभूतेस्त्वाष्ट्रात् । ४७ आभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्व-

अथ वंश इति । वंश इव 'वंशः' । यथा वेणुवंशः पर्वणः पर्वणो भिद्यते । तद्वदप्रात्प्रभृति आमूलप्रातेरयं
वंशः । अध्यायद्वयस्य आचार्यपरंपराक्रमो वंश इत्युच्यते । तत्र प्रथमांतः शिष्यः पंचम्यंत आचार्यो ब्रोह्मव्यः ॥ २० ॥

'आग्निवेश्यः'— 'सैतवात्' आचार्यात् अधीतवान् इत्यादि ॥ २१ ॥

'आत्रेयः' माण्डेऽधीतवान् । 'परमेष्ठी' विराट् 'ब्रह्मणः' हिरण्यगर्भात् अधीतवान् । 'हिरण्यगर्भः' स्वयं-

डाभूतिस्त्वाश्रो विश्वरूपात्त्वाश्राद्विश्वरूपस्त्वाश्रोऽश्विभ्यामश्विनौ दधी-
चऽ आथर्वणाद्ध्यङ्ङाथर्वणोऽथर्वणो देवादुथर्वा देवो मृत्योः प्राध्व-
१० सनान्मृत्युः प्राध्व१० सनः प्रध्व१० सनात्प्रध्व१० सनऽएकैरेकर्षिर्विप्र-
जित्तेर्विप्रजित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोः सनारुः सनातनात्सनातनः सनगा-
त्सनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयम्भु ब्रह्मणे नमः ॥ २२ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे चतुर्थप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीये
प्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (४) २।५ ॥ (५) २-५ ॥

इति पंचमोऽध्यायः ॥ १४-५ ॥ कण्डिकासंख्या ॥ ७८ ॥

बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्व्याख्यात्मकं प्रथमं मधुकाण्डं समाप्तम् ।

रूपात्त्वाष्टात् । ४८ विश्वरूपस्त्वाश्रोऽश्विभ्याम् । ४९ अश्विनौ दधीच आथर्वणात् ।
५० दध्यङ्ङाथर्वणोऽथर्वणो देवात् । ५१ अथर्वा देवो मृत्योः प्राध्वंसनात् । ५२ मृत्युः
प्राध्वंसनः प्रध्वंसनात् । ५३ प्रध्वंसन एकैः । ५४ एकैर्विप्रजित्तेः । ५५ विप्रजित्तिर्व्यष्टेः ।
५६ व्यष्टिः सनारोः । ५७ सनारुः सनातनात् । ५८ सनातनः सनगात् । ५९ सनगः परमे-
ष्ठिनः । ६० परमेष्ठी ब्रह्मणः । ६१ ब्रह्म स्वयंभु । ब्रह्मणे नमः ॥ २२ ॥

प्रतिमातवेदः इति तत आचार्यपरंपरा नास्ति । यत्पुनर्ब्रह्म वेदाख्यं तत्स्वयंभु निर्यं तस्मै ' ब्रह्मणे ' स्वयं-
भुवे वेदरूपेणावस्थिताय ' नमः ' वाङ्मनःकायकृतः प्रह्वीभावो भववित्यर्थः ॥ २२ ॥

इति श्रीहृषिकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिब्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेव-
ब्रह्मभगवतः कृतौ माय्यंदिनीपशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाय्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां
वासुदेवप्रकाशिकायां द्वितीयेऽध्याये पंचमं मधुब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ (५) २-५ ॥

द्वितीयोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ १४ (बृ. उ.) २ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषदि आद्यं मधुकाण्डं परिसमाप्तम् ॥

अथ चतुर्दशे काण्डे बृहदारण्यकोपनिषदि मध्यमं
अध्यायं याज्ञवल्क्यकाण्डं वा मुनिकाण्डम् ।

आदितः षष्ठेऽध्याये बृहदारण्यकोपनिषदि तु
तृतीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

आदितश्चतुर्थे बृ० आ० द्वितीये च प्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ।

जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे । तत्र ह कुरुपञ्चालानाम्ब्राह्मणा-
ऽअभिसमेता बभूवुस्तस्य ह जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव
कः स्विदेशाम्ब्राह्मणानामनूचानुतमऽइति ॥ १ ॥

सु ह गवां सहस्रमवरुरोध । दशदश पादाऽएकैकस्याः शृङ्गयोराबद्धा
बभूवुस्तान्दोवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वो ब्रह्मिष्ठः स एता गाऽउद-
जतामिति ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः ॥ २ ॥

अश्वलब्राह्मणम् ।

जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे । तत्र ह कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणा अभिसमेता बभूवुः ।
तस्य ह जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव । कः स्विदेशां ब्राह्मणानामनूचानतम इति ॥ १ ॥

स ह गवां सहस्रमवरुरोध । दशदश पादा एकैकस्याः शृङ्गयोराबद्धा बभूवुः । तान् दोवाच ।
ब्राह्मणा भगवन्तो यो वो ब्रह्मिष्ठः स एता गा उदजतामिति । ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः ॥ २ ॥

एवं आगमप्रधानेन मधुकाण्डेनोक्तमेवार्थं उपपत्तिभिर्निरूपयितुं याज्ञवल्कीयं काण्डमारभ्यते । तत्र प्रस्ताव
कर्तुं विज्ञानस्तुत्यर्था विद्याप्राप्त्युपायप्रदर्शनार्था च आख्यायिका अश्वलब्राह्मणेनारभ्यते—जनको ह वैदेह इत्या-
दिना । विदेहेषु भवः 'वैदेहः' 'जनकः' जनकनामा राजा 'ह' किल बभूव । स च 'बहुदक्षिणेन यज्ञेन'
शाखांतरप्रसिद्धेन बहुदक्षिणाविशिष्टेनाऽधेन वा 'ईजे' अयजत् । 'तत्र' तस्मिन् यज्ञे 'ह' विद्वद्ब्राह्-
म्येन प्रसिद्धानां 'कुरुणां पञ्चालानां' च देशानां 'ब्राह्मणाः' निमज्जिता दर्शनकामा वा 'अभिसमेताः' अभि-
संगताः 'बभूवुः' । तत्र महान्तं विद्वत्समुदायं दृष्ट्वा 'ह' किल 'तस्य जनकस्य वैदेहस्य' यजमानस्य 'कः
स्वित्' कीं नु खलु 'एषां' ब्राह्मणानां मध्ये 'अनूचानतमः' सर्वे इमे अनूचानाः कः स्विदेशामतिशयेनानू-
चानोऽनुवचने समर्थो ब्रह्मिष्ठ 'इति विजिज्ञासा' विशेषेण ज्ञातुमिच्छा 'बभूव' ॥ १ ॥

पश्चात् 'सः' जनकः 'ह' अनूचानविषयोत्पन्नजिज्ञासः सन् तद्विज्ञानोपायार्थं 'गवां' प्रथमवयसां धेनूनां

(२) अथ ह याज्ञवल्क्यः स्वमेव ब्रह्मचारिणमुवाच । (चै) एताः सौम्योदज सामश्रवा ३ इति ता होडाचकार ते ह ब्राह्मणाश्चुकुधुः कथञ्च नो ब्रह्मिष्ठो ब्रवीतेति ॥ ३ ॥

अथ ह याज्ञवल्क्यः स्वमेव ब्रह्मचारिणमुवाच । एताः सौम्य ! उदज सामश्रवा ३ इति । ता होडाचकार । ते ह ब्राह्मणाश्चुकुधुः । कथं नु नो ब्रह्मिष्ठः ब्रवीतेति ॥ ३ ॥

‘ सहस्रमवरुधे ’ गोष्ठे अवरोधे कारयामास । किंविशिष्टास्ता गावोऽवरुद्धा इत्यत आह—दशदशेति । तासामेकैकस्या गोः शृंगयोर्विषये ‘ दशदश पादाः ’ पलचतुर्भागाः पादः एवंभूताः सुवर्णस्य दशदश पादाः ‘ आवद्धा बभूवुः ’ । शृंगयोरिति द्विवचनात् एकैकस्मिन् शृंगे पंचपंच पादा आवद्धा इत्यर्थः । एवं गा अव-रुध्य जनकस्तान् ब्राह्मणान् ‘ ह ’ किल ‘ उवाच ’ । हे ब्राह्मणाः वेदाध्ययनसंपन्नास्तदर्थनिष्ठाः ‘ भगवन्तः ’ पूजार्हा ! इति संबोध्य ‘ यो वः ’ युष्माकं मध्ये ‘ ब्रह्मिष्ठः ’ अतिशयेन ब्रह्मज्ञः ‘ सः एताः ’ अवरुद्धा गाः ‘ उद-जता ’ उत्कालयतु स्वगृहं प्रति नयतु । ‘ ते ’ ब्राह्मणाः ‘ ह ’ किल एवमुक्ताः ‘ न दधृधुः आत्मनो ब्रह्मिष्ठतां प्रतिज्ञातुं न प्रगल्भाः संवृताः इत्यर्थः ॥ २ ॥

अथानंतरं अप्रगल्भभूतेषु ब्राह्मणेषु ‘ ह ’ किल ‘ याज्ञवल्क्यः ’ स्वमात्मीयमेव ब्रह्मचारिणमन्तेवासिन-मुवाच । किं ? हे सौम्य ! सामश्रवा ३ इति, ‘ स्मृतिर्दूरादाह्वानार्था ’ । सामविधिं शृणोतीति सामश्रवाः तस्य संबुद्धौ हे सामश्रवः । अतो यजुर्वेदविदो याज्ञवल्क्यान् सामविधिप्रवणमनुपपन्नमित्यर्थोच्चतुर्वेदो याज्ञवल्क्य इति सिद्धयति । हे सामश्रवः ! ‘ एता गाः ’ उदजोदमयास्मद्गृहान्प्रति । एवं गुरुवचनं श्रुत्वा ‘ ह ’ किल ‘ ब्रह्म-चारी ’ ‘ ताः ’ गाः ‘ उदाचकार ’ उत्कालितवान् आचार्यगृहं प्रति नीतवानित्यर्थः । एवं ब्रह्मिष्ठाय निर्दिष्ट-गवामपहरणान् याज्ञवल्क्येनात्मनो ब्रह्मिष्ठता प्रतिज्ञतेति, अस्माकमपि ब्रह्मिष्ठता प्रतिज्ञायत इति मन्वानास्ते ‘ ह ’ ब्राह्मणाश्चुकुधुः कुह्वन्तः । तेषां क्रोधाभिप्रायमाह—कथमिति । कथमयं नोऽस्माकं एकैकप्रवानानामप्रे ‘ ब्रह्मिष्ठोऽस्मीति ’ ‘ ब्रवीत ’ कथयेत् । इतिशब्दः अभिप्रायसमाप्तिचोक्तः ॥ ३ ॥

१—आत्मपुराणे—पंचमेऽध्याये । “ इत्यादि बहुधा राजा चित्तविरत्वा मनोगतम् । कामधेनुसमानानां सहस्रं निदधौ गवाम् । चत्वारिंशत्सहस्राणि निष्काणामपि भूपतिः । ९५ । शृंगे शृंगे गवां राजा निष्काणां विशतं हि सः । प्रत्येकं द्विसहस्रेषु शृंगेष्वर्पित-वांस्तदा ” । ९६ । इति । अनघोष्ठीका—‘ इत्यादीति । इत्यादिकं विचारं कृत्वा गवां सहस्रं तथा निष्काणां दीनराणां चत्वारिं-शत्सहस्राणि सदसि निदधौ स्थापितवानिति । “ पले दीनरेऽपि च निष्कोऽस्त्री ” इति अमरे नानार्थः १३।१४। ९५ । दीन-राणां चत्वारिंशत्सहस्रत्वे हेतुमाह । शृंगे इति । हि यतः । सहस्रसंख्याकानां गवां द्विसहस्रसंख्याकेषु शृंगेषु सत्सु प्रत्येकं शृंगे शृंगे दीनाराणां श्रुतां कर्षचतुष्टयात्मकस्य पलस्य पादतया प्रतिपादितानां विंशति श्रुतां द्विरावृत्तदशपदोक्तां बबोधेति । तथाच सहस्रद्वयस्य विंशत्या गुणेन ब्रह्मसंख्यासिद्धिरिति भावः । अत्र यद्यपि भाष्यकारैः श्रुतिगतदशदशपदद्विरत्वं कोप्ताऽभिप्रायेण व्याख्यातम् । पंचपंच पादा एकैकय शृंगे बद्धा इत्युक्तेः । तत्र च दशसहस्राणि निष्कसंख्या भवति । तथापि—अनेन प्रयुक्ता “ षपाख्यानेषु नात्यंतमाप्रदः ” इति शबरस्वामिवचनानुसारेण जनकौदार्यातिशयप्रकटनाय च दशदशेति पदं विंशतिपरतया व्याख्यातमिति बोध्यम् ॥ ९६ ॥

२—“ निष्कमन्त्री सष्टहेमकण्ठे दीनारकर्षयोः । वक्षोऽलंकरणे हेमपात्रे हेमपदेऽपि चेति मेदिनी “ साष्टे शते सुवर्णानां हेम्यु-रोभूषणे पले । दीनारेऽपि च निष्कोऽस्त्री ” इत्यमरनानार्थः ॥

३—“ गुंजाः पंचाद्यमाषकः । ते पौडशाक्षः कर्षोऽस्त्री पले कर्षचतुष्टयम् । सुवर्णचिस्तौ हेमोऽस्त्री ” इत्यमरे वैश्यवगः ॥

(त्र्य) अथ ह जनकस्य वैदेहस्य होताऽश्वलो बभूव । स हैनम्प-
प्रच्छ त्वञ्च खलु नो याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठोऽसी ३ इति स होवाच नमो
व्यम्नाक्षिणाय कुर्मो गोकामाऽएव व्युथँ स्म इति तुथँ ह ततऽएव
प्रुष्टुन्दद्रे होताऽश्वलः ॥ ४ ॥

(लो) याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वं मृत्युनाऽऽप्तम् । सर्वं मृत्युनाऽभिपन्नम् । केन यजमानो
मृत्योराप्तिमतिमुच्यते इति । होत्रत्विजाऽग्निना वाचा । वाग्वै यज्ञस्य होता । तथेयं वाक् ।
ऽग्निना वाचा वाग्वै यज्ञस्य होता । तथेयं वाक् सोऽयमग्निः स होता सा
श्रुतिः साऽतिश्रुतिः ॥ ५ ॥

अथ ह जनकस्य वैदेहस्य होताऽश्वलो बभूव । स हैनं पप्रच्छ । त्वं नु खलु नो याज्ञवल्क्य
ब्रह्मिष्ठोऽसी ३ इति । स होवाच । नमो वयं ब्रह्मिष्ठाय कुर्मः । गोकामा एव वयं स्म इति । तं ह
तत एव प्रष्टुं दद्रे होताऽश्वलः ॥ ४ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वं मृत्युनाऽऽप्तम् । सर्वं मृत्युनाऽभिपन्नम् । केन यजमानो
मृत्योराप्तिमतिमुच्यते इति । होत्रत्विजाऽग्निना वाचा । वाग्वै यज्ञस्य होता । तथेयं वाक् ।
सोऽयमग्निः । स होता । सा श्रुतिः । साऽतिश्रुतिः ॥ ५ ॥

‘ अथ ह ’ एवं क्रुद्धेषु ब्राह्मणेषु ‘ जनकस्य ’ यजमानस्य ‘ अश्वलः ’ अश्वलनामा ‘ होता ’ ऋत्विग्
‘ बभूव ’ । ‘ सः ’ ब्रह्मिष्ठमिमानि राजाश्रयत्वाच्च धृष्टः ‘ एनं ’ याज्ञवल्क्यं ‘ ह पप्रच्छ ’ पृष्टवान् । कथं ?
हे याज्ञवल्क्य ! नोऽस्माकमग्ने ‘ त्वं नु खलु ब्रह्मिष्ठोऽसी ३ ’ इति । प्लुतिनिर्मत्सनार्था । अनौद्धत्यं ब्रह्मविदो
लिङ्गं इति सूचयन्ती श्रुतिर्याज्ञवल्क्यकृतमुत्तरं दर्शयति—स हेति । ‘ सः ’ याज्ञवल्क्यः ‘ ह उवाच ’ । ‘ वयं
ब्रह्मिष्ठाय नमस्कुर्मः ’ । तर्हि किमिति ब्रह्मिष्ठपणभूता गावः स्वगृहं प्रति प्रस्थापिताः, इत्यत आह—गोकामा
इति । ‘ वयं गोकामा एव स्मः ’ । अतो गोप्रहणं कृतवन्त इति । ‘ तं ’ ब्रह्मिष्ठप्रतिज्ञं संतं ‘ तत एव ’
ब्रह्मिष्ठपणस्वीकरणादेव होताऽश्वलः । प्रष्टुं ‘ दद्रे ’ मनो धृतवान् ॥ ४ ॥

पूर्वत्र व्याख्याते मधुकाण्डे यदुद्गीथप्रकरणं तस्मिन् आसङ्गपाप्मनो मृत्योरत्ययः समुच्चितेन कर्मणा संक्षे-
पतो व्याख्यातः । तस्यैवोद्गीथदर्शनस्य परीक्षाविषयोऽयं प्रश्नप्रतिवचनरूपो विस्तर आरभ्यते—याज्ञवल्क्येति
होवाचेति । हे याज्ञवल्क्येति प्रथमं मुनेराभिमुख्यमापादयितुं संबोध्योवाच । अस्य कर्मणः ‘ यदिदं ’
साधनजातं ऋत्विगग्न्यादिलक्षणं ‘ मृत्युना ’ कर्मलक्षणेन स्वाभाविकाज्ञानजासङ्गसहितेनातं व्याप्तं किंत्वभिपन्नं
च मृत्युना वशीकृतं च । अतः ‘ केन ’ दर्शनलक्षणेन साधनेन ‘ यजमानः ’ मृत्योराप्तिमतीय मृत्युगोचरत्व-
मतिक्रम्य ‘ मुच्यते ’ स्वतंत्रो मृत्योरवश्यो भवतीत्यर्थः । इत्येवमश्वलेन पृष्ठो याज्ञवल्क्य उत्तरमाह—
होत्रत्विजाऽग्निना वाचेति । एतस्याभिप्रेतमर्थं श्रुतिः स्वयमेव व्याचष्टे—वाग्वै इति । “ यज्ञो वै
यजमानः ”—(श. प. १४ । २ । २ । २४) इति श्रुतेर्यज्ञस्य यजमानस्य या अग्न्यात्मा वाक् सैवाधिपज्ञे

(स्या) याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वमहोरात्राभ्यामात्मन् । सर्वमहोरात्राभ्यामभिपन्नम् । केन यजमानोऽहोरात्रयोरात्मितिमुच्यत इति । अध्वर्युर्णात्विजा चक्षुषाऽऽदित्येन चक्षुर्वै यज्ञस्याध्वर्युः । तद्यदिदं चक्षुः । सोऽसावादित्यः । सोऽध्वर्युः । सा मुक्तिः । साऽतिमुक्तिः ॥ ६ ॥

(स्या) याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामात्मन् । सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामभिपन्नम् । केन यजमानः पूर्वपक्षापरपक्षयोरात्मितिमुच्यत इति । ब्रह्मणर्णात्विजा मनसा चन्द्रेण मनो वै यज्ञस्य ब्रह्मा तद्यदिदम्मुनः । सोऽसौ चन्द्रः । स ब्रह्मा सा मुक्तिः । साऽतिमुक्तिः ॥ ७ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वमहोरात्राभ्यामात्मन् । सर्वमहोरात्राभ्यामभिपन्नम् । केन यजमानोऽहोरात्रयोरात्मितिमुच्यत इति । अध्वर्युर्णात्विजा चक्षुषाऽऽदित्येन चक्षुर्वै यज्ञस्याध्वर्युः । तद्यदिदं चक्षुः । सोऽसावादित्यः । सोऽध्वर्युः । सा मुक्तिः । साऽतिमुक्तिः ॥ ६ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामात्मन् । सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामभिपन्नम् । केन यजमानः पूर्वपक्षापरपक्षयोरात्मितिमुच्यत इति । ब्रह्मणर्णात्विजा मनसा चन्द्रेण । मनो वै यज्ञस्य ब्रह्मा । तद्यदिदं मनः । सोऽसौ चन्द्रः । स ब्रह्मा । सा मुक्तिः । साऽतिमुक्तिः ॥ ७ ॥

होता । तत्तत्र एवं सति 'येयं' यज्ञस्य 'यजमानस्य' 'वाक्' सोऽयं प्रसिद्धोऽग्निरधिदैवं स एव वागैक्यमाप्नोऽग्निरहोता । 'स होता' अग्निरूपेण दृष्टः 'सा मुक्तिः' मृत्यवतिक्रमरूपाया मुक्तिः साधनम् । 'सा' उत्तररूपा मुक्तिरेव 'अतिमुक्तिः' फलभूताया अग्न्यादिभावापत्तिरूपाया अतिमुक्तिः साधनम् । तथा च भाष्यात्मिकात् आधिभौतिकाच्च परिच्छिन्नरूपात् वाग्धोतुलक्षणात् साधनद्वयात् अपरिच्छिन्नाधिदैवताग्निरूपेण होतरि दृष्टिर्मुक्तिसाधनमित्यर्थः ॥ ९ ॥

स्वामाविकात् अज्ञानासंगप्रयुक्तात् कर्मलक्षणात् मृत्योरिति मुक्तिर्व्याख्याता । तस्य कर्मणः सासङ्गस्य मृत्योः आश्रयभूतानां दर्शपूर्णमासादिकर्मसाधनानां यो विपरिणापहेतुः कालः तस्मात्कालात् पृथगतिमुक्तिर्वक्तव्येतीदमारभ्यते । क्रियानुष्ठानव्यतिरेकेणापि क्रियायाः प्रागूर्ध्वं च साधनविपरिणामहेतुत्वेन कालस्य व्यापारदर्शनात् तस्मात्कालात्पृथगतिमुक्तिर्वक्तव्येति तामाह—यदिदं सर्वमहोरात्राभ्यां व्याप्तमित्यादिना । स च कालो द्विरूपः । अहोरात्रादिलक्षणः तिथ्यादिलक्षणश्च । तत्राहोरात्रादिलक्षणात्तावदतिमुक्तिमाह—'अहोरात्राभ्यां' हि सर्वं जायते वर्द्धते विनश्यति च । तथा यज्ञसाधनं यज्ञस्य यजमानस्य चक्षुरध्वर्युश्च, ताभ्यां जायते वर्द्धते विनश्यति चेति संबंधः । शिष्टान्यक्षराणि पूर्ववत् योज्यानि । यजमानस्य चक्षुरध्वर्युश्चेति साधनद्वयं अध्यात्माधिभूतपरिच्छेदं हित्वा अपरिच्छिन्नाधिदैवतादित्यात्मना दृष्टं सत् मुक्तिः । सा मुक्तिरेवातिमुक्तिरिति पूर्ववत् । आदित्यात्मभावमापन्नस्य हि नाहोरात्रे संभवत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

इदानीं तिथ्यादिलक्षणात्कालात् अतिमुक्तिरुच्यते । वृद्धिक्षयशून्ययोराहोरात्रयोरादित्यः कर्ता । न प्रतिपदादीनां तिथीनां तासां तु वृद्धिक्षयोपगमनेन चंद्रमाः । अत आदित्यप्राप्त्या अहोरात्रालयवत् चंद्रप्राप्त्या

(द्यु) याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदमन्तरिक्षमनारंभणमिवाथ केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमतऽदित्युद्गात्राँर्विजा वायुना प्राणेन प्राणो वै यज्ञस्योद्गाता तद्योऽयुम्प्राणः सु वायुः सुऽउद्गाता सा मुक्तिः साऽतिमुक्तिरित्यतिमोक्षाऽअथ सम्पदः ॥ ८ ॥

(दो) याज्ञवल्क्येति होवाच । कतिभिरयमुद्यग्भिर्होताऽस्मिन्यज्ञे करिष्यतीति तिसृभिरिति कतमास्तास्तिमुऽइति पुरोऽनुवाक्या च

याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदमन्तरिक्षमनारंभणमिव । अथ केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमते इति । उद्गात्राँर्विजा वायुना प्राणेन । प्राणो वै यज्ञस्योद्गाता । तत् यः अयं प्राणः । स वायुः स उद्गाता सा मुक्तिः । साऽतिमुक्तिः । इत्यतिमोक्षाः । अथ संपदः ॥ ८ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । कतिभिरयमद्य ऋग्भिर्होता अस्मिन् यज्ञे करिष्यतीति । तिसृभिरिति ।

पूर्वपक्षापरपक्षात्ययः इत्याह—याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामाप्तमित्यादिना । ‘ब्रह्मणाँर्विजा मनसा चंद्रेण’ इत्यक्षरन्यासः । तत्राध्यात्मं ‘यज्ञस्य’ यजमानस्य ‘यदिदं’ प्रसिद्धं ‘मनः’ ‘सोऽसौ’ चंद्रोऽधिदैवं मनः । अध्यात्मं चंद्रमा अधिदेवतमिति ‘हि’ प्रसिद्धम् । स एव चंद्रो ब्रह्माँर्विक् । तेन यजमानस्य मनो ब्रह्मेति च साधनद्वयमपरिच्छिन्नाधिदैवतचंद्रात्मना दृष्टं सन्मुक्तिरित्यर्थः ॥ ७ ॥

यजमानस्य कालान्मृत्योरेतिमुक्तिर्व्याख्याता । सः अतिमुच्यमानः केनावष्टमेन परिच्छेदविषयं मृत्युमतीत्य फलं प्राप्नोतीत्यत आह—याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदमन्तरिक्षमित्यादिना । ‘यदिदं’ प्रसिद्धमन्तरिक्षमाकाशः अनारंभणमनालंबनमिव भासत इति शेषः । इवशब्दादस्येव तत्रावलंबनं तत्तु न ज्ञायत इत्यभिप्रायः । यत्तत् अज्ञायमानं आलंबनं तत्केनेति सर्वनाम्ना पृच्छयते । अन्यथा फलप्राप्तेरसंभवात् येनाक्रमणावष्टमेन यजमानः कर्मफलं प्रतिपद्यमानः अतिमुच्यते किं तत् इति प्रश्नविषयः । ‘अथ’ केनाक्रमणावष्टमेन ‘यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमते’ स्वर्गं लोकं फलं प्राप्नोति अतिमुच्यत इत्यर्थः । उद्गात्राँर्विजा वायुना प्राणेनेति । उद्गाता ऋत्विक् अभिभूतं परिच्छिन्नं रूपम् । अध्यात्मं च प्राणः । एतद्वयमपरिच्छिन्नेन वायो रूपेण पश्यति । तेन वायुना प्राणेनावलंबनेन कर्मफलं स्वर्गं लोकं प्राप्नोति अतिमुच्यत इत्यभिप्रायः । एवमनुक्तत्वगादीनामपि वाखात्मना दर्शनं वक्तव्यमित्यभिप्रेत्योपसंहरति—इतीति । इतीत्युपसंहारार्थं वचनम् । इत्येवं प्रकारान्मृत्योरेतिमोक्षा इत्यर्थः । ‘अथ संपदः’ अथाधुना ‘संपदः’ उच्यते । संपन्नाम महतां फलवतामश्वमेधादिकर्मणां कर्मत्वादिना सामान्येनाल्पीयसु कर्मसु विवक्षितफलसिद्धयर्थं सम्पत्तिः संपदुच्यते । यथाशक्यश्रिहोत्रादिनिर्वर्तनेनाश्वमेधादिकर्म मया निर्वर्त्यते इति ध्यानं संपदित्यर्थः । यद्वा फलस्यैव देवलोकादेरुज्ज्वलत्वादिसामान्येनाज्याद्याहुतिषु संपादनं संपदित्यर्थः । अतः संपद आरभ्यते ॥ ८ ॥

संपदामारंभमुपपाद्य प्रश्नवाक्यमुत्थापयति—याज्ञवल्क्येति होवाच कतिभिरित्यादिना । याज्ञवल्क्येति

याज्या च शस्यैव तृतीया किन्तुभिर्जयतीति पृथिविलोकमेव पुरोऽनु-
वाक्यया जयत्यन्तरिक्षलोकं याज्यया द्यौर्लोकं शस्यया ॥ ९ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । कृत्ययमुद्याध्वर्युरस्मिन् यज्ञे आहुतीर्होष्यतीति
तिस्रऽङ्गुलिः कतमास्तास्तिस्रऽङ्गुलिः या हुताऽउज्ज्वलन्ति या हुताऽअति-
नेदन्ति या हुताऽअधिशेरेते किन्तुभिर्जयतीति या हुताऽउज्ज्वलन्ति
देवलोकमेव ताभिर्जयति दीप्यत इव हि देवलोकः या हुताऽअतिनेदन्ति
मनुष्यलोकमेव ताभिर्जयत्यतीव हि मनुष्यलोकः या हुताऽअधिशेरेते
पितृलोकमेव ताभिर्जयत्यधु इव हि पितृलोकः ॥ १० ॥

कतमास्तास्तिस्र इति । पुरोऽनुवाक्या च याज्या च । शस्यैव तृतीया । किं ताभिर्जयतीति । पृथिवी
लोकमेव पुरोऽनुवाक्यया जयति । अंतरिक्षलोकं याज्यया । द्यौर्लोकं शस्यया ॥ ९ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । कृत्ययमुद्याध्वर्युरस्मिन् यज्ञे आहुतीर्होष्यतीति । तिस्र इति । कतमा-
स्तास्तिस्र इति । या हुता उज्ज्वलन्ति । या हुता अतिनेदन्ति । या हुता अधिशेरेते । किं
ताभिर्जयतीति । या हुता उज्ज्वलन्ति देवलोकमेव ताभिर्जयति । दीप्यत इव हि देवलोकः । या हुता
अतिनेदन्ति । मनुष्यलोकमेव ताभिर्जयति । अतीव हि मनुष्यलोकः । या हुता अधिशेरेते । पितृ-
लोकमेव ताभिर्जयति । अध इव हि पितृलोकः ॥ १० ॥

होवाचेत्यभिमुखीकरणाय । ' कतिभिः ' कतिसंख्याभिः ' ऋग्भिः ' ऋग्जातिभिः अयं ' होता ' ' अद्यास्मिन्
' यज्ञे ' ' करिष्यति ' शस्त्रं शंसिष्यति । इत्येवमश्वलेन पृष्टो याज्ञवल्क्य आह-तिसृभिरिति । ' तिसृभिः '
ऋग्जातिभिः । एवमुत्तरमुक्तवन्तं याज्ञवल्क्यं प्रति पुनस्तासां स्वरूपं पृच्छति-कतमास्ता इति । संख्येय-
विषयोऽयं प्रश्नः । पूर्वेस्तु संख्याविषयः । किंस्वरूपास्तास्तिस्र ऋग्जातय इति पृष्टे उत्तरमाह-पुरोऽनुवाक्या
चेति । प्राक् यागकालात् होत्रा प्रयुज्यमाना ऋग्जातिः पुरोऽनुवाक्या इत्युच्यते । यागार्थं प्रयुज्यमाना ऋग्-
जातिः याज्या । शस्त्रार्थं प्रयुज्यमाना ऋग्जातिः शस्या । सैव ' तृतीया ' त्रिसंख्यापूरणी । याः काश्चन ऋचः
स्तोत्रिया वा अन्या वा ताः सर्वा एतास्वेव तिसृषु ऋग्जातिषु अंतर्भवन्तीत्यर्थः । एतासां फलं पृच्छति-किं
ताभिरिति । ' ताभिः ' पुरोऽनुवाक्याद्याभिः ऋग्जातिभिर्भयजमानः ' किं जयति ' किं फलं प्राप्नुयात् ।
उत्तरमाह-पृथिविलोकमेवेति । ' पुरोऽनुवाक्यया पृथिविलोकमेव जयति ' लोकसंबन्धसामान्यात् । ' अंतरिक्ष-
लोकं याज्यया ' मध्यमत्वसामान्यात् । ' द्यौर्लोकं ' ब्रुलोकं ' शस्यया जयति ' ऊर्ध्वत्वसामान्यात् ॥ ९ ॥

एवमृग्जातिषु फलसंपादने विहिते अध्वर्युक्ताहुतिषु फलसंपादनजिज्ञासया पृच्छति-याज्ञवल्क्येति होवाच
कृत्ययमुद्याध्वर्युरित्यादिना । समानार्थकमेतत् । ' या हुताः ' समिदाज्याहुतयः ' उज्ज्वलन्ति ' । ' या हुताः '
मांसाद्याहुतयोऽतिनेदन्ति अतीव शब्दं कुर्वन्ति । ' या हुताः ' पयःसोमाहुतयोऽधिशेरेते अधि भूमेरवो गत्वा
शेरेते । किं ताभिर्जयतीति । ताभिरेव निष्पादिताभिराहुतिभिः किं जयतीति पृष्टे आह- या हुता उज्ज्वलं-

(को) याज्ञवल्क्येति होवाच । कृतिभिरयमद्य ब्रह्मा यज्ञन्दक्षिणतो देवताभिर्गोपायिष्यतीत्येकयेति कतमा सैकेति मनऽएवेत्यनन्तम् नो-
ऽनन्ता विश्वे देवाऽअनन्तमेव स तेन लोकजयति ॥ ११ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । कृत्ययुमद्योद्गाताऽस्मिन्यज्ञे स्तोत्रिया स्तो-
प्यतीति तिस्रऽडुति कतमास्तास्तिस्रऽडुति पुरोऽनुवाक्या च याज्ञ्या च
शस्यैव तृतीयाऽधिदेवतमुथाध्यात्ममुद्धतमास्ता याऽअध्यात्ममिति

याज्ञवल्क्येति होवाच । कृतिभिरयमद्य ब्रह्मा यज्ञं दक्षिणतो देवताभिर्गोपायिष्यतीति । एक-
येति । कतमा सैकेति । मन एवेति । अनन्तं वै मनः । अनन्ता विश्वे देवाः । अनन्तमेव स तेन
लोकं जयति ॥ ११ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । कृत्ययमद्योद्गाताऽस्मिन् यज्ञे स्तोत्रियाः स्तोप्यतीति । तिस्र इति ।
कतमास्तास्तिस्र इति । पुरोऽनुवाक्या च, याज्ञ्या च, शस्यैव तृतीया । अधिदेवतम् । अथा-

तीति । ' याः ' उज्ज्वलनयुक्ता आहुतयो निर्वर्तिताः । तामिराहुतिभिर्देवलोकमेव जयति । एता उज्ज्वलं
आहुतयो निर्वर्त्यमानाः साक्षादेवलोकस्य कर्मफलस्य रूपं देवलोकाल्पमुज्ज्वलं फलमेव मया निर्वर्त्यते इत्येवं
संपादयन्ति । कथमित्यपेक्षायामुज्ज्वलत्वसामान्यादित्याह-दीप्यत इवेति । ' हि ' यस्मात् ' देवलोको दीप्यत-
इव ' भासत इव । उज्ज्वल इवेति अभिनयप्रदर्शनार्थं इवशब्दः । तथा ' या आहुतयः अतिनेदन्ति ' अतीव
शब्दं कुर्वन्ति । तामिराहुतिभिर्मनुष्यलोकं ' जयति ' ' हि ' यस्मात् अतीवातिकुत्तिसिशब्द इव ' मनुष्यलोकः '
पापप्रचुरस्य हि मनुष्यलोकस्य यातना । संयमिन्यां पुर्या वैवस्वतेन याल्यमानानां हा हुताः स्मो मुंच मुंचेति
कुत्तिसिशब्दो भवतीत्यर्थः । ' या हुता आहुतयोऽधिशेरेते ' ' तामिराहुतिभिः पितृलोकमेव जयति ' । उपरि-
तनसाध्यादिलोकापेक्षया पापप्रचुरत्वेनाधोगमनापेक्षया वा पितृलोकः अध इव वर्तते इत्यर्थः ॥ १० ॥

याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत् ' अद्यायं ' ' ब्रह्मा ' ऋत्विक् आहवनीयस्य ' दक्षिणतः ' ब्रह्मासने
स्थित्वा कृतिभिर्देवताभिर्गोपायिष्यति ' गोपायिष्यति ' रक्षिष्यति । कृतिभिरिति पूर्वयोः कंडिकयोः प्रश्नप्रतिवचनेषु
तिस्र इति प्रसंगदृष्ट्या इहापि बहुवचनेनैव प्रश्नोपक्रमः क्रियते । अथवा, प्रतिवादिव्यामोहार्थं बहुवचनं बोद्ध-
व्यम् । उत्तरमाह-एकयेति । यया दक्षिणतो ब्रह्मासने स्थित्वा यज्ञं गोपायति सैका देवतेत्यर्थः । कतमा
सैकेति मन एवेति । ' मन एव ' देवता । मनसा हि ध्यानेनैव ब्रह्मा व्याप्रियते अतो गन एवैका देवता
तया यज्ञं गोपायतीति भावः । अस्मिन्मनसि संपाद्यमानं फलमपृष्टमपि मुनिराह-अनन्तं वै मन इति । वैशब्दः
प्रसिद्धवद्यद्योतनार्थः । तच्च मनोवृत्तिभेदानन्तं ' वै ' प्रसिद्धम् । तदानन्त्याभिमानिनः ' विश्वे देवाः ' सर्वे देवाश्चा-
नन्ताः । तस्मात्स उपासकः तेन मनसि वैश्वदेवदृष्ट्यासेनान्त्यसामान्यादनन्तमेव लोकं जयतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत् । ' कृति स्तोत्रियाः स्तोप्यतीति ' । स्तोत्रिया नाम गीतिविशिष्टा
ऋगजातयः । समानमन्यत् । प्रतिवचनमुपादत्ते-पुरोऽनुवाक्या च याज्ञ्या च शस्यैव तृतीया-
अधिदेवतमिति । एताश्च पुरोऽनुवाक्यादयो व्याख्याताः । ' अधिदेवतमिति ' यज्ञाधिकारादधियज्ञमिति बोद्ध-

प्राणऽएव पुरोऽनुवाक्याऽपानो याज्या व्यानः शस्या किन्तुभिर्जय-
तीति यत्किञ्चेदुम्प्राणभृदिति ततो ह होता अश्वल उपरराम ॥ १२ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे चतुर्थप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीये
प्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (४) २ । ६ ॥ (६) ३-१ ॥

अथ हैनजारत्कारवऽआर्तभागः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच
कृति ग्रहाः कृत्यतिग्रहाऽदृत्यष्टौ गृहाऽअष्टावतिग्रहा ये तेऽष्टौ गृहाऽ
अष्टावतिग्रहाः कतमे तऽइति ॥ १ ॥

ध्यात्मम् । कतमास्ताः । या अध्यात्ममिति । प्राण एव पुरोऽनुवाक्या । अपानो याज्या । व्यानः
शस्या । किं ताभिर्जयतीति । यत्किञ्चेदं प्राणभृदिति । ततो ह होता अश्वल उपरराम ॥ १२ ॥

आर्तभागब्राह्मणं वा जारत्कारवब्राह्मणम् ।

अथ हैनं जारत्कारव आर्तभागः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच । कति ग्रहाः कृत्यतिग्रहा
इति । अष्टौ ग्रहाः । अष्टावतिग्रहाः । ये तेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः कतमे त इति ॥ १ ॥

व्यम् । अधियज्ञं पुरोऽनुवाक्यादयो गीतिरूपेण वर्तमाना अधियज्ञसंज्ञका इत्येतदवगतम् । परं तु केन रूपेण
ताः पुनरध्यात्मं भवन्तीति पृच्छति-कतमास्ता इति । ' या अध्यात्मं ' स्तोत्रियाः तिस्रः ऋचः कास्ता इति
पृष्टे उत्तरमाह-प्राण एव पुरोऽनुवाक्येत्यादिना । ' प्राण एव पुरोऽनुवाक्या ' प्राणपुरोऽनुवाक्ययोः पक्का-
रादित्वसामान्यात् । ' अपानो याज्या ' अपानयाज्ययोः प्राणपुरोऽनुवाक्याभ्यामानन्तर्यसामान्यात् । ' व्यानः
शस्या ' " अप्राणन्नपानन्नचमभिव्याहरन् " इति श्रुत्यन्तरे शस्त्रप्रयोगस्य प्राणापानव्यापारव्यतिरेकेण सिद्ध-
त्वात् व्याने शस्यादृष्टिरिति भावः । एवं प्राणादिषु पुरोऽनुवाक्यादिदृष्टिकरणस्य फलं पृच्छति-किं ताभिर्जय-
तीति । एवं पृष्टे उत्तरमाह-यत्किञ्चेदं प्राणभृदिति । प्राणभृत्प्राणिजातं यत्किञ्चेदमस्ति तत्सर्वं ' जयति ' ।
सर्वप्राण्यात्मकभूरादिलोकत्रयसंख्यासामान्यात् । पूर्वं विशेषत उक्तस्य सामान्येन उक्तिः । ' ततो ह '
तस्मादात्मनः प्रश्ननिर्णयात् असावश्वलः ' होता ' नायमस्मद्गोचर इत्यभिप्रायेणोपरराम ॥ १२ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ मार्च्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृह-
दारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां मध्यमे मुनिकाण्डे याज्ञवल्क्यकाण्डे वा तृतीये-
ऽध्याये प्रथममश्वलब्राह्मणं परिसमाप्तम् (॥ १४ । (६) । ३ । १ ॥)

एवं काललक्षणात्कर्मलक्षणाच्च मृत्योरतिमुक्तिर्व्याख्याता । इदानीं बंधज्ञानं विना ततो विश्लेषायोगात् समुक्षोः
सप्रयोजकबंधज्ञानार्थत्वेन ग्रहातिग्रहलक्षणात् बंधान्मृत्योरतिमुक्तिं वक्तुमाख्यायिकामनुसृत्यार्तभागब्राह्मणमारभ्यते-
अथ हैनं जारत्कारवऽ आर्तभाग इति । ' ह ' शब्द ऐतिहास्यः । अथानन्तरं अश्वले उपरते ' एनं '

प्राणो वै गृहः । सोऽपानेनातिग्रहेण गृहीतोऽपानेन हि गन्धाजिघ्रति ॥ २ ॥
जिह्वा वै गृहः । स रसेनातिग्रहेण गृहीतो जिह्वया हि रसान्वि-
जानाति ॥ ३ ॥

वाग्वै गृहः । स नाम्नाऽतिग्रहेण गृहीतो वाचा हि नामान्यभि-
वदति ॥ ४ ॥

चक्षुर्वै गृहः । स रूपेणातिग्रहेण गृहीतश्चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति ॥ ५ ॥
श्रोत्रम्वै गृहः । स शब्देनातिग्रहेण गृहीतः श्रोत्रेण हि शब्दा-
च्छृणोति ॥ ६ ॥

प्राणो वै ग्रहः । सोऽपानेनातिग्रहेण गृहीतः । अपानेन हि गन्धान् जिघ्रति ॥ २ ॥

जिह्वा वै ग्रहः । स रसेनातिग्रहेण गृहीतः । जिह्वया हि रसान् विजानाति ॥ ३ ॥

वाग्वै ग्रहः । स नाम्नाऽतिग्रहेण गृहीतः । वाचा हि नामान्यभिवदति ॥ ४ ॥

चक्षुर्वै ग्रहः । स रूपेणातिग्रहेण गृहीतः । चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति ॥ ५ ॥

श्रोत्रं वै ग्रहः । स शब्देनातिग्रहेण गृहीतः । श्रोत्रेण हि शब्दान् शृणोति ॥ ६ ॥

प्रकृतं याज्ञवल्क्यं जरत्कारुगोत्रः 'जारत्कारवः' ऋतभागस्यापत्यमार्तभागः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवा-
चेत्यभिमुखीकरणाय पूर्ववत् । कति ग्रहाः कत्यतिग्रहा इति । इतिशब्दो वाक्यपरिसमाप्त्यर्थः । मुक्त्यति-
मुक्तिप्रतियोगित्वेन सामान्यतः प्रसिद्धा 'ग्रहाः' 'कति' कतिसंख्याकाः, अतिग्रहाश्च कतिसंख्याकाः ? इति
संख्याविषयोऽयं प्रश्नः । एवं पृष्टे उत्तरमाह—अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहा इति । ततः संख्येयान् पृच्छति
'ये तेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः' चाभिहिताः 'ते कतमे' के ? इत्यर्थः ॥ १ ॥

एवं पृष्टे उत्तरमाह—प्राणो वै ग्रह इति । 'प्राणः' इति प्राणमुच्यते प्रकरणात् वायुना सहितः स
प्राणाख्यः प्राणो ग्रहवत् परवशताहेतुत्वात् ग्रहः । 'सः अपानेन' गन्धेनातिग्रहेण 'गृहीतः' । अपश्वासो-
ऽत्रापानशब्दार्थः । अपानसचिवत्वादपानो गन्ध उच्यते । कथं ? तेन गृहीत इत्यत आह—अपानेन हीति ।
'हि' यस्मात् अपानेनांतर्मुखश्वासेन 'गन्धान् लोको जिघ्रति' । अपानापहृतं गंधं प्राणेन सर्वो लोको
जिघ्रति इत्यतस्तेन प्राणो गृहीत इत्यर्थः ॥ २ ॥

'जिह्वा वै ग्रहः' । स जिह्वाख्यो ग्रहः 'रसेनातिग्रहेण गृहीतः' । जिह्वया ज्ञातं हि रसं सर्वो लोको
रसयति । तदेतदुच्यते—जिह्वया हि रसान् विजानातीति ॥ ३ ॥

'वाग्वै ग्रहः' । अद्यामपरिच्छिन्नयाऽऽसंगविषयास्पदया असत्यावृतासम्भवीमस्तादिवचनेषु व्यापृतया हि
वाचा लोको गृहीतोऽपहतः । तेन 'वाक् ग्रहः' । ग्रह इव ग्रहः । स वागाख्यो ग्रहः 'नाम्ना' वक्तव्येन
विषयेणातिग्रहेण 'गृहीतः' । वक्तव्यासंगेन हि प्रयुक्ता वाक् सर्वानर्थैर्युज्यत इति प्रसिद्धमित्यभिप्रेत्याह—
वाचा हीति । 'हि' यस्मात् लोको नाम वक्तव्यार्थया 'वाचा' 'नामान्यभिवदति' ॥ ४ ॥

'चक्षुर्वै ग्रहः' 'रूपमतिग्रहः' ॥ ५ ॥

'श्रोत्रं ग्रहः' 'शब्दोऽतिग्रहः' ॥ ६ ॥

मनो वै ग्रहः । स कामेनातिग्रहेण गृहीतो मनसा हि कामान्कामयते ॥ ७ ॥

हस्तौ वै ग्रहः । स कर्मणाऽतिग्रहेण गृहीतो हस्ताभ्यां हि कर्म करोति ॥ ८ ॥

त्वग्वै ग्रहः । स स्पर्शेनातिग्रहेण गृहीतस्त्वचा हि स्पर्शान्वेदयतऽइत्यष्टौ ग्रहाऽअष्टावतिग्रहाः ॥ ९ ॥

(०) याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वं मृत्योरन्नङ्कास्वित्सा देवता यस्या मृत्युरन्नमित्यग्निर्वै मृत्युः सोऽपामन्नमुप पुनर्मृत्युजयति ॥ १० ॥

मनो वै ग्रहः । स कामेनातिग्रहेण गृहीतः । मनसा हि कामान् कामयते ॥ ७ ॥

हस्तौ वै ग्रहः । स कर्मणाऽतिग्रहेण गृहीतः । हस्ताभ्यां हि कर्म करोति ॥ ८ ॥

त्वग्वै ग्रहः । स स्पर्शेनातिग्रहेण गृहीतः । त्वचा हि स्पर्शान् वेदयते । इत्यष्टौ ग्रहाऽअष्टावतिग्रहाः ॥ ९ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वं मृत्योरन्नम् । कास्वित्सा देवता । यस्या मृत्युरन्नमिति । अग्निर्वै मृत्युः । सोऽपामन्नम् । अप पुनर्मृत्युं जयति ॥ १० ॥

‘ मनो ग्रहः ’ ‘ कामोऽतिग्रहः ’ ॥ ७ ॥

‘ हस्तौ ग्रहः ’ ‘ कर्मोतिग्रहः ’ ॥ ८ ॥

‘ त्वग्रहः ’ ‘ स्पर्शोऽतिग्रहः ’ इत्येवं प्राणाद्यास्वगन्ताः ‘ अष्टौ ग्रहाः ’ गन्धाद्याः स्पर्शाताः ‘ अष्टावतिग्रहाः ’ इत्यर्थः ॥ ९ ॥

उपसंहृतेषु ग्रहातिग्रहेषु पुनराह—याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत् । ‘ यदिदं ’ व्याकृतं ‘ सर्वं ’ जगत ‘ मृत्योरन्नं ’ मृत्युना ग्रहातिग्रहलक्षणेन ग्रस्तम् । उत्पत्तिविनाशशालित्वाजगतः । कास्वित्का तु ‘ सा देवता ’ । ‘ यस्याः ’ देवताया मृत्युरप्यन्नं भवेत् । यदि मृत्योरपि मृत्युं वक्ष्यति मुनिः । तर्हि तस्यापि मृत्युर्वतरमित्यनवस्था स्यात् । अपि न वक्ष्यति । तदाऽऽमात् ग्रहातिग्रहलक्षणान्मृत्योर्मोक्षो नोपपद्यते । तस्य विनाशकाभावात् इति प्रष्टुमिष्टाय । अस्ति मृत्योर्मृत्युरित्युत्तरमाह—अग्निर्वै मृत्युरिति । ‘ अग्निर्वै ’ प्रसिद्धः ‘ मृत्युः ’ सर्वविनाशकत्वात् । सोऽप्यग्निपामन्नम् । अद्विर्मध्यमाणत्वात् । एवं मृत्योरपि मृत्युर्वैह्यात्मसाक्षात्कारलक्षणो दृष्टः सर्वमृत्युः । सर्वमृत्योर्मृत्युर्वतरानुपपत्तेर्नानवस्थेति भावः । तेन सर्वमृत्युना ग्रहातिग्रहलक्षणे बन्धने नाशिते संसारान्मोक्ष उपपन्नो भवतीत्येतत्प्रसाधितम् । अतो बन्धमोक्षाय पुरुषप्रयासः सफलो भवतीत्यर्थः एवमुक्तस्य सर्वमृत्योर्व्युत्पादने किं फलमित्यत आह—अप पुनरिति । ब्रह्मसाक्षात्कारेण सर्वमृत्युना ग्रहातिग्रहलक्षणे मृत्यौ भक्षिते सति विद्वान् ‘ पुनर्मृत्युं ’ पुनर्मरणं ‘ अपजयति ’ निराकरोति पुनर्मरणाय न जायत इत्यर्थः ॥ १० ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रायम्पुरुषो म्रियते किमेनञ्च जहातीति नामे-
त्यनन्तमेव नामानन्ता विश्वे देवाऽऽनन्तमेव स तेन लोकजयति ॥ ११ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रायम्पुरुषो म्रियतेऽदस्मात्प्राणाः कामन्त्या
होरे नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्योऽत्रैव समवनीयन्ते सऽउच्छ्वयत्या-
ध्मातो मृतः शेते ॥ १२ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निम्वागुप्येति व्वात-

याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रायं पुरुषो म्रियते । किमेनञ्च जहातीति । नामेति । अनन्तं वै नाम ।
अनन्ता विश्वे देवाः । अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥ ११ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रायं पुरुषो म्रियते । उदस्मात्प्राणाः कामन्ति आहो रे नेति । नेति
होवाच याज्ञवल्क्यः । अत्रैव समवनीयन्ते । स उच्छ्वयति । आध्मातो मृतः शेते ॥ १२ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्य अग्निं वागुप्येति । वातं प्राणः । चक्षुरा-

एवं परमात्मदर्शनेन मुक्तस्य किं प्राणा एव समवनीयन्ते आहोस्वित् तत्प्रयोजकमपि सर्वम् । अथ प्राणा एव,
न तत्प्रयोजकं सर्वम्, तर्हि प्रयोजके विद्यमाने पुनः प्राणानां प्रसंगः । अथ सर्वमेव कामकर्मादिकम् । ततो
मोक्ष उपपद्यते इत्येवमर्थं उत्तरप्रश्नोऽयं इत्यभिप्रायवानाह—याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो म्रियते
किमेनं न जहातीतीति । ‘यत्र’ यस्मिन् काले ‘पुरुषः’ विद्वान् ‘म्रियते’ । तदेनं किं ‘न जहाति’ न
त्यजतीति । एवं पृष्टे उत्तरमाह—नामेतीति । सर्वमेवैनं जहाति नाममात्रं तु न जहाति । सर्वं समवनीयते ।
नाममात्रं तु न लीयत इत्यर्थः । तत्कुत इत्यपेक्षायामाह—अनन्तं वै नामेति । आकृतिसंबंधात् नित्यं ‘वै’
प्रसिद्धं नाम । शुको मुक्त इतिवत् व्यवहारपारंपर्यात् । ब्रह्मविद्यां स्तोतुमाह—अनन्ता इति । ‘अनन्ता वै’
प्रसिद्धाः ‘विश्वे देवाः’ । अतः तन्नामानंत्याधिकृतान् विश्वान् देवान् ब्रह्मास्मीति दर्शनेनात्मत्वेनोपगम्य ‘सः’
विद्वान् ‘तेन’ दर्शनेनानन्तमेव लोकं जयतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

साक्षात्कारज्ञाने जाते विद्वान् म्रियते । न च तस्य प्राणा अत्यंतं समवनीयन्ते । किंतु जीवन्मुक्तत्वेन सर्वदा
तिष्ठतीति तन्निराकर्तुमाह—याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत् । परमात्मसाक्षात्काररूपेण सर्वमृत्युना सविलासा-
ज्ञानमृत्यौ नाशिते सति विद्वानयं पुरुषः ‘यत्र’ यस्मिन् काले ‘म्रियते’ । तदा अस्मान्म्रियमाणाद्ब्रह्मविदः
सकाशात्प्राणा प्राणादग्रे प्रहा गंधादयश्चातिप्रहा वासनारूपा अंतस्थाः सप्रयोजनकाः ‘उत्क्रामन्ति’ ऊर्ध्वं
गच्छन्ति ‘आहोस्वित्तेति प्लुतिर्विचारणार्थाः । इति पृष्टः ‘नेति’ नोत्क्रामन्तीति ‘होवाच याज्ञवल्क्यः’ ।
किंतु ‘अत्रैव’ परब्रह्मणि एकतां गते अस्मिन् विदुष्येव ‘समवनीयन्ते’ एकीभावेन समवसृज्यन्ते प्रविलीयन्ते
ऊर्मय इव समुद्रे । तर्हि मृतप्रसिद्धिः कयमित्यपेक्षायां तस्या देहविषयत्वात् इत्याह—सऽउच्छ्वयतीति ।
उच्छ्वनतां प्रतिपद्यते । आध्मायति बाह्येन वायुना दृतिवदापूर्यते ‘आध्मातः मृतः’ निश्चेष्टः ‘शेते’ अतो
देहस्यैव मरणधर्मता । बंधननाशे मुक्तस्य न कचिद्गमनमित्यर्थः ॥ १२ ॥

अथ केन प्रयुक्तं ग्रहांतिग्रहलक्षणं बंधनमित्येतन्निर्दिधारयिष्या पृच्छति—याज्ञवल्क्येति होवाचेति । ‘यत्र’

म्प्राणश्चक्षुरादित्यम्मुनश्चन्द्रनिदिशः श्रोत्रम्पृथिवीं शरीरमाकाशमात्मौ-
षधीर्लोमानि वनस्पतीन्केशाऽअप्सु लोहितश्च रेतश्च निधीयते काय-
न्तदा पुरुषो भवतीत्याहर सौम्य हस्तम् ॥ १३ ॥

(मा) आर्तभागेति होवाच । (चावु) आवुमेवैतद्वेदिष्यावो न नावेतत्स-
जऽऽहुति तौ होत्क्रम्य मन्त्रयाश्चक्रतुस्तौ ह यदूचतुः कर्म हैव तदूचतुरुथ
ह यत्प्रशशंसतुः कर्म हैव तत्प्रशशंसतुः पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा
भुवति पापः पापेनेति ततो ह जारत्कारवऽआर्तभागऽउपरराम ॥ १४ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे चतुर्थप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीय-
प्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (४) २ । ७ । (६) ३-२ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १४- (४) २ ॥
काण्डिकासंख्या १०४ ॥

रादित्यम् । मनश्चन्द्रम् । दिशः श्रोत्रम् । पृथिवीं शरीरम् । आकाशमात्मा । ओषधीर्लोमानि ।
वनस्पतीन्केशाः । अप्सु लोहितं च रेतश्च निधीयते । कायं तदा पुरुषो भवति इति । आहर
सौम्य हस्तम् ॥ १३ ॥

आर्तभागेति होवाच । आवुमेवैतद्वेदिष्यावः । न नावेतत्सजन इति । तौ होत्क्रम्य मन्त्रयाश्च-
क्रतुः । तौ ह यदूचतुः । कर्म हैव तदूचतुः । अथ ह यत्प्रशशंसतुः । कर्म हैव तत्प्रशशंसतुः । पुण्यो
वै पुण्येन कर्मणा भवति । पापः पापेनेति । ततो ह जारत्कारव आर्तभाग उपरराम ॥ १४ ॥

यस्मिन् समये अस्याविदुषः ' पुरुषस्य ' शिरःपाण्यादिविशिष्टस्य ' मृतस्य ' ' वाक् ' वागधिष्ठात्री देवता
' अग्निमप्येति ' अपिगच्छति । ' प्राणः ' तदधिष्ठात्री देवता प्राणं वातमप्येति, चक्षुरादित्यमप्येतीति सर्वत्र
संबध्यते । ' मनश्चंद्रं, दिशः श्रोत्रं, पृथिवीं शरीरं, आकाशमात्मेति ' । अत्रात्मशब्देन आत्माधिष्ठानं हृदया-
काशमुच्यते । स आकाशमप्येति । ' लोमानि ' ओषधीरपियन्ति । ' केशाः ' वनस्पतीनपियन्ति । ' लोहितं '
रेतश्चाप्सु ' निधीयते ' । इति पुनरादानलिंगम् । ' तदा ' तस्मिन् काले ' अयं पुरुषः ' ' क ' कस्मिन्
आश्रये भवति । किमाश्रितः कार्यकारणसघातमुपादत्ते, इति पृष्टे उत्तरं वक्तुं उपोद्घातमाह-आहरेति ।
हे सौम्य ! ' हस्तं ' करं ' आहर ' देहीति ॥ १३ ॥

हे आर्तभाग ! इत्यमन्य ' ह ' किल ' उवाच '—आवमिति । आवामेव एकांते गत्वा एतस्य त्वत्पृष्ठस्य
वेदितव्यस्य यत् तत्त्वं तत् ' वेदिष्यावः ' निरूपयिष्यावः । " प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् " (पा.सू. ७।२।८८)
इत्यत्र भाषायाः नित्युक्तत्वात् आवमिति ह्रस्वं लादसम् । कुत इत्यपेक्षायामाह—न नाविति । यस्मात् ' नौ '
आबयोरेतद्वस्तु ' सजने न ' समुदाये निर्णेतुं न शक्यते । अत्रानेकवादिप्रतिपत्तेरित्यत एकांतं गमि-

ध्यात्रो विचारणायेति शेषः । एवमुक्त्वा यन्निर्णीतं तच्छ्रुतिः स्वमुखेनैवाचष्टे-तौ हेति । 'तौ ह' याज्ञवल्क्यार्त-
भागौ सजनदेशादुक्तस्य 'मंत्रयांचक्रतुः' । आदौ लौकिकवादपक्षाणां एकैकं परिगृह्य विचारितवन्तावित्यर्थः ।
'तौ ह' विचार्य सर्वानेव पूर्वपक्षान् स्वभाववादादीन् अपोह्य 'यत्' ऊचतुरुक्तवन्तौ । तच्छृणु, 'कर्म'
हैवाश्रयं पुनः पुनः कार्यकारणोपादानहेतुम्, तत्तत्र विचारावस्थायां एकांति स्थित्वा ऊचतुरुक्तवन्तौ । न केवल-
मूचतुः । 'अथ ह' अपि तु । कालकर्मदैवेश्वरेषु अभ्युपगतेषु हेतुषु यत्प्रशशंसतुः । 'कर्म हैव' 'तत्प्रशशं-
सतुः' 'कर्मैव प्रधानं कारणमिति प्रशंसापदोपादितं प्राधान्यमुपसंहरति-पुण्यो वा इति । यस्मादेवं ग्रहातिग्रहादि-
रूपकार्यकारणोपादानं कर्मप्रयुक्तमिति निर्द्धारितम् । तस्मात् 'पुण्येन' शास्त्रविहितेन 'कर्मणा' देवादिषु
जायमानः 'पुण्यः' पुण्यात्मा वै भवति । 'पापेन' शास्त्रनिषिद्धेन 'कर्मणा' स्थावरादिषु जायमानः
'पापः' पापात्मा भवति । 'ततः' एवं प्रश्ननिर्णयानन्तरं 'जारत्कारव आर्तभागः' मनसाऽपि अर्चित-
नीयपराजयोऽयमित्यभिप्रायेणोपरराम ॥ १४ ॥

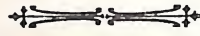
इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेव-
ब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां वासु-
देवप्रकाशिकायां मध्यमे याज्ञवल्क्यकाण्डे वा मुनिकाण्डे तृतीयेऽध्याये द्वितीयमार्तभागब्राह्मणं
वा जारत्कारवब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ (६) ३-२ ॥

अथ चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

आदितः षष्ठे वृ० आ० तृतीयेऽध्याये च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

अथ हैनम्भुज्युर्लाह्यायनिः प्रपच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच मद्गेषु
चरकाः पर्यव्रजाम ते पतञ्जलस्य काप्यस्य गृहानैम तस्यासीद्दुहिता
गन्धर्वगृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति सोऽब्रवीत्सुधन्वाऽऽङ्गिरसऽब्रुति तं
यदा लोकानामन्तानपृच्छामाथैनमब्रूम क पारिक्षिताऽअभवन्क पारि-
क्षिताऽअभवन्निति तत्त्वा पृच्छामि याज्ञवल्क्य क पारिक्षिताऽअभव-
न्निति ॥ १ ॥

भुज्युर्ब्राह्मणम् ।

अथ हैनं भुज्युर्लाह्यायनिः प्रपच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच । मद्गेषु चरकाः पर्यव्रजाम । ते
पतञ्जलस्य काप्यस्य गृहानैम । तस्यासीद् दुहिता गन्धर्वगृहीता । तमपृच्छाम । कोऽसीति । सो-
ऽब्रवीत् । सुधन्वाऽऽङ्गिरस इति । तं यदा लोकानामन्तानपृच्छाम । अथैनमब्रूम । क पारिक्षिता अभवन् ।
क पारिक्षिता अभवन्निति । तत्त्वा पृच्छामि याज्ञवल्क्य ! क पारिक्षिता अभवन्निति ॥ १ ॥

‘अथ ह’ अन्तरप्रपाठकान्ते “पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति” इति श्रुत्या पुण्यमेव कर्म सर्वपुरुषार्थ-
साधनमित्युक्तम् । तत्र मोक्षस्यापि पुरुषार्थत्वात् उत्तमेन पुण्योत्कर्षेण मोक्षो भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थं विद्या-
संयुक्तस्यापि कर्मणो मोक्षारंभकत्वसंभवान्न मोक्षार्थानि कर्मणीत्यतः कर्मफलानां संसारत्वप्रदर्शनायैव भुज्यु-
र्ब्राह्मणमारभ्यते—अथ हैनं भुज्युर्लाह्यायनिरिति । ‘अथ’ जारत्कारवोपरमानन्तरं भुज्युरिति नामवान्
लह्यास्यापत्यं लाह्यः तदपत्यं लाह्यायनिः ‘एनं प्रपच्छ’ इत्यादि पूर्ववत् । स्वविद्याया गुरूपदेशपूर्वकत्वं ज्ञापयितु-
माख्यायिकामारचयति—मद्गेषु चरका इति । मद्रा नाम जनपदाः । तेषु देशेषु अध्ययनार्थं व्रतचरणाच्चरका
विद्याधिनः अर्च्यवो वा ‘पर्यव्रजाम’ पर्यटितवन्तः । ‘ते’ वयं ‘पतञ्जलस्य काप्यस्य’ कपिगोत्रस्य
गृहानावसथान् ऐमागच्छाम । तस्य पतञ्जलस्य ‘दुहिता’ पुत्रिका ‘गन्धर्वगृहीता’ गन्धर्वेणामानुषेण
केनचित् सत्त्वेन गृहीता आसीद्विभूव । ‘तं’ पतञ्जलदुहितयाविष्टं गन्धर्वं ‘कोऽसि’ कस्त्वमसि किं-
नामाऽसीति सर्वे वयमपृच्छाम । ‘सः’ गन्धर्वः पुनरस्मान्ब्रवीत् । नामतोऽहं ‘सुधन्वा’ गोत्रतः ‘आंगिरसः’
इति । तत्स्वरूपं ज्ञात्वा ‘तं’ गन्धर्वं प्रति ‘यदा’ यस्मिन् काले लोकानामन्तानवसानानि ‘अपृच्छाम’ ।
‘अथ’ तदा ‘एनं’ गन्धर्वं प्रति ‘पारिक्षिताः’ परितो दुरितं क्षीयते येन स पारिक्षित् अश्वमेधः, तथाजिनः
पारिक्षिताः ‘कामवन्’ क गता बभूवुरिति ‘अब्रूम’ पृष्टवन्तो वयमिति । ‘क पारिक्षिताऽअभवन्निति’
सर्वं स च गन्धर्वोऽस्मभ्यमब्रवीत् । तेनैतस्य प्रश्नस्य गन्धर्वेण दत्तोत्तरज्ञः सोऽहं विद्यासंपन्नो याज्ञवल्क्य ! ‘क

स होवाच । (चो) उवाच वै स तदगच्छन्वैते तत्र यत्राश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति कृन्वश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति द्वात्रिंशत्तम्वै देवथाह्वान्ययं लोकस्तु ११ समन्तं लोकं हिस्तावत्पृथिवी पृथ्वीति तामृथिवीन्द्रिस्तावत्समुद्रः पृथ्वीति तद्यावती क्षुरस्य धारा यावद्वा मक्षिकायाः पत्रन्तावानन्तरेणाकाशस्तानिन्द्रः सुपर्णा भूत्वा वायवे प्रायच्छत्तान्वायुरात्मनि धित्वा तत्रागमयच्च पारिक्षिताऽअभवन्नित्येवमिव वै स वायुमेव प्रशशंस् तस्माद्वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिरप पुनर्भृत्युञ्जयति सर्वमायुरेति षुऽएवम्वेद ततो ह भुज्युर्ल्लोह्यायनिरुपरराम ॥ २ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे ऋश्मप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीय प्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् । १४ (५) ३ । १ ॥ (६) ३-३ ॥

स होवाच । उवाच वै स तत् । अगच्छन्वैते तत्र । यत्राश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति । कृन्वश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति । द्वात्रिंशत्तमं वै देवथाह्वानानि अयं लोकः । तं समन्तं लोकं हिस्तावत्पृथिवी पृथ्वीति । तां पृथिवीं हिस्तावत्समुद्रः पृथ्वीति । तद्यावती क्षुरस्य धारा । यावद्वा मक्षिकायाः पत्रम् । तावानन्तरेणाकाशः । तानिन्द्रः सुपर्णा भूत्वा वायवे प्रायच्छत् । तान्वायुरात्मनि धित्वा तत्रागमयत् । यत्र पारिक्षिता अभवन् इति । एवमिव वै स वायुमेव प्रशशंस । तस्माद्वायुरेव व्यष्टिः । वायुः समष्टिः । अप पुनर्भृत्युं जयति । सर्वमायुरेति । य एवं वेद । ततो ह भुज्युर्ल्लोह्यायनिरुपरराम ॥ २ ॥

पारिक्षिता अभवन्निति ' तत्सर्वं ' त्वा ' त्वां ' पृच्छामि । गंधर्वोपदिष्टं सर्वं त्वं चेजानासि तर्हि वद । नो चेत् त्वमज्ञानेन गृहीतोऽसीत्यभिप्रायः । प्रथमा तावत् " क पारिक्षिता अभवन् " इत्युक्तिर्गन्धर्वप्रश्नार्था । द्वितीया तु यो हि " क पारिक्षिता अभवन् " इति प्रश्नो गंधर्वं प्रति कृतः तस्य प्रत्युक्तिं सर्वां सोऽस्मभ्यमब्रवीदिति विवक्षया तदनुरूपप्रतिवचनार्था । तृतीया तु मुनिं प्रति प्रश्नार्था । इति विभागो बोद्धव्यः ॥ १ ॥

अज्ञानेन गृहीतोऽसीति ग्रहं परिहरन्नुक्तमाह-स होवाचेति । ' सः ' याज्ञवल्क्यो भुज्युं प्रति गन्धर्वोक्तं प्रत्युक्तिमुवाच । हे भुज्यो ! स गन्धर्वस्तुभ्यमिति ' वै ' तदुत्तरमुवाच । वैशब्दो गन्धर्वोल्लेखस्य ज्ञानस्य स्मरणार्थः । इतीति किं ? ' एते ' इदानीन्तनाः पारिक्षिताः तत्रागच्छन् । ' यत्र ' यस्मिन् पूर्वतना अश्वमेधयाजिनो ' गच्छन्ति ' । पूर्वतना अश्वमेधयाजिनः ' क नु ' कुत्र ' गच्छन्तीति ' पृष्टे उत्तरं वक्तुं तेषां गतिविवक्षया तावद्भुवनकोशपरिमाणमाह-द्वात्रिंशत्तं वा इति । द्वे अधिके त्रिंशत्तं द्वात्रिंशत्तम् । देव आदित्यस्तस्य रथो देवरथः तस्य गत्या एकेनाह । यावद्देशपरिमाणं परिच्छिद्यते, तदेकं देवथाह्वयं, तत् द्वात्रिंश-

१-आत्मपुराणे पंचमेऽध्याये " जंबूद्वीपः सममोऽयमीरितो लक्षयोजनः । तावांस्तन्मेखलाभूतो वर्तते लवणोदधिः १९२ । जंबूद्वीपः समुद्रेण वृतो यद्वदि वर्तते । ससागरस्तथा द्वौपैर्युतः षडभिः ससागरैः १९३ । द्वीपानां सप्तमुद्राणां स्थितानां परिच्छेदः हि । अन्योऽन्यमाश्रुतात्तस्मात् द्विगुणं द्विगुणं बहिः १९४ । परिमाणममीषां यन्मिलितानां प्रकीर्तितम् । तावदेव तु विज्ञेयं भूमेः शुद्धोदकाद्बहिः १९५ । अत्र तिष्ठति शैलद्वो दुर्गवत्सर्वतो मुखः । तदंतर्भास्करो गच्छेद्दहोरात्रेण सर्वदा १९६ । अहोरात्रेण धावन्तं देशं गच्छति भास्करः । द्वात्रिंशद्गुणितः सोऽयं भूलोकः कथितो बुधैः १९७ । इति । परिमाणमिति । अमीषां सप्तमुद्राद्वीपानां यावत्परिमाणं " कोटिद्वयं त्रिपंचाशलक्षानि च ततः परम् । पंचाशच्च सहस्राणि सप्त द्वीपाः ससागराः " । इति शैवागमे प्रसिद्धम् । तावच्छुद्धोदकात्परस्तात् भूमेः परिमाणं बोध्यमिति । तदन्तरमेवेनचत्वारिंशलक्षोत्तरकोट्यष्टकपारे-

दुणितं सत् यावन्ति 'देवथाह्वयानि' तावत्परिमाणोऽयं लोकः । लोकालोकपरिणा परिक्षितः ससागरः सर्वेषां प्राणिनां कर्मफलोपमोगहेतुभूतः । लोक्यते सूर्यादिभिः प्रकाश्यत इति स एष एतावान् लोकः । अतः परं अलोकः । 'तं' च 'लोकं' 'समतं' समततः । पृथिवी द्विस्तावदिति । लोकपरिमाणात् द्विगुणपरिमाणा 'पर्येति' परितो व्याप्य तिष्ठति । "रविचन्द्रमसोर्वाक्मयूखैरवभास्यते । सममुद्रसरिच्छैला तावती पृथिवी स्मृता" ( ) इति स्मृतेः । तथैव 'तां' पृथिवीं पृथिवीपरिमाणतः । द्विस्तावदिति । द्विगुणपरिमाणः 'समुद्रः' समतं 'पर्येति' व्याप्नोति । यं यमोदमाचक्षते पौराणिकाः । उक्तं हि—“अण्डस्यास्य समंतात्तु सन्निविष्टोऽमृतोदधिः । समंताद्घनतोयेन धार्यमाणः स तिष्ठति” ( ) इति । एवं यथोक्तरीत्या लोकादिपरिमाणे स्थिते सदृष्टानं अण्डकपालयोर्विवरपरिमाणमाह—तद्यत्नीति । तत्तत्र व्यवहारभूमौ 'यावती' यावत्परिमाणा 'क्षुरस्य धारा' अग्रं वा । अथवा 'यावत्' सौक्ष्म्येण युक्तं 'मक्षिकायाः पत्रं' पक्षः । 'तावान्' तत्परिमाणः कपालशेरन्तरेण मध्ये 'आकाशः' अवकाशः । यद्विवक्षयेदं सर्वमुक्तं तदाह—तानिन्द्र इति । तेनाकाशद्वारेण तान्पारिक्षितानश्वमेधयाजिनः प्राप्तान् 'इन्द्रः' परमेश्वरः अश्वमेधे सुपर्णाकारेण चित्तोऽग्निः सः 'सुपर्णः' पक्षपुच्छाद्यात्मकः पक्षी 'भूवा' वायवे प्रायच्छत् दत्तवान् । स्वस्य स्थूलवेनोक्तच्छिद्रद्वारा अण्डाद्रहिर्गमनात्संभवात् युक्तं वायवे प्रदानमिति भावः । 'वायुः' पुनस्तान्पारिक्षितान् 'आत्मनि' स्वस्मिन् 'धित्वा' स्थापयित्वा स्वात्मभूतान् कृत्वा 'तत्र' तस्मिन् अगमयद्भूमितवान् । 'यत्र' पूर्वं अतिक्रांतकालिकाः 'पारिक्षिताः' अश्वमेधयाजिनोऽभवन्ति । इतिशब्द आख्यायिकासमाप्त्यर्थः । एवमाख्यायिकया निर्णयितव्यं आख्यायिकातोऽपसृत्य श्रुतिरेव स्वमुखेनास्मभ्यमाचष्टे—एवमिव वै इति । 'एवमिव वै' एवमेव । 'सः' गंधर्वः । 'वायुमेव' क्रियाशक्तिप्रधानं सूत्रमेव पारिक्षितानां गतिं 'प्रशंस' तुष्टाव । यस्माद्वायुः स्थावरजंगमानां भूतानामंतरात्मा—वहिश्च स एव । तस्मात् 'वायुरेव व्यष्टिः' अध्यात्माधिभूताधिदेवभावेन व्यावृत्तरूपा विविधा अष्टिव्यतिः । तथा 'वायुरेव समष्टिः' समाऽनुगतरूपा केवलेन सूत्रात्मना अष्टिव्यतिः । एतद्विज्ञानफलमाह—अप पुनरिति । 'य एवं' समष्टिव्यष्टिरूपं वाष्वात्मकमात्मानं 'वेद' उपगच्छति । सः 'पुनर्मृत्युं' पुनर्मरणं 'अपजयति' । सकृन्मृत्वा पुनर्न म्रियते इत्यर्थः 'सर्वं' संपूर्णमायुरिति प्राप्नोति । 'ततो ह' आत्मनः प्रश्ननिर्णयात् भुज्युर्लब्धायनिरुपराम । स एव अप्रतिमरूपं निग्रहं प्राप्तवानिति भावः ॥ २ ॥

इति श्रीह्रस्वकिशनाहमभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्रपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवा-

सुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्-

बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां मध्यमे याज्ञवल्क्यकाण्डे वा मुनिकाण्डे

तृतीयेऽध्याये तृतीयं शुज्युब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४(६)२-३ ॥

—मिता स्वर्णभूमिर्यस्तीत्यपि—चौवागमानुरोधेन बोध्यम् १९५ । अत्रेति । अत्र पूर्वलोकोक्तदेशे शैलद्रो लोकालोकनामा मंडलाकारस्तिष्ठति । तदेतः तस्य लोकालोकस्यांतर्मध्ये तत्प्राकृतदेशमध्यवर्तिमानसोत्तरमूर्द्धनीति यावत् । अहोरात्रभ्रमणेन भास्को गच्छति । मानसोत्तरमंडलपरिमाणं तु—योजनानां लक्षोत्तरसार्द्धनवकोट्य इति पुराणानुरोधेन १९६ । अहोरात्रेणेति । अहोरात्रेण यावत् यत्परिमाणं देशं मानसोत्तरपरिमंडलरूपं आदित्यः परिक्रामति । श्रुतौ तावान् देशो देवस्याहवाशब्देनोक्तः । देवस्य सूर्यस्य रथेनाह्वा अहोरात्रेण भोग्यत्वात् । स च देशो द्वात्रिंशदुणितो यावान् भवेत् । तावान् देशो रविकिरणव्याप्तो बुधैर्भूमिरत्युक्तः । श्रुत्या तु लोक इत्युक्तः । लोक्यते कर्मफलं भुज्यते अत्रेति व्युत्पत्तेरित्यर्थः १९७ । योजनप्रमाणं निगमपरिशिष्टे—“चतुर्विंशोऽङ्गुलो दस्तश्चतुर्हस्तं धनुः स्मृतम् । धनुःशतानि कोशोऽष्टावष्टकोशं तु योजनम्” इति २४॥

१-घनोदं लवणोदधिम् ॥

अथ हैनङ्कडोऽः कौपीतकेयुः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच युत्साक्षा-
दपरोक्षाद्ब्रह्म युऽआत्मा सर्वान्तरस्तुम्मे व्याचक्षुत्येषु तऽआत्मा सर्वा-
न्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो योऽशनायापिपासे शोकम्मोहजरा-
मृत्युमुत्पेत्येतस्मै तमात्मानम्विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैष-
णायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्य्यश्चरन्ति या ह्येषु पुत्रैषणा
सा वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोभे ह्येतेऽएषणेऽएव भवतस्तु-
स्मात्पाण्डितः पाण्डित्यम्विदित्यथ बाल्येन तिष्ठति बाल्यश्च पाण्डित्यश्च
निर्विद्यथ मुनिरमौनुश्च मौनुश्च निर्विद्यथ ब्राह्मणः सु ब्राह्मणः केन
स्याद्येन स्यात्तेनेद्दृशऽएव भवति युऽएवम्वेद ततो ह कडोडः कौपी-
तकेयऽउपरराम ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीय
प्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १४।(५) ३।२॥ (६) ३-४ ॥

कडोडब्राह्मणं वा निर्गुणब्रह्मविद्याब्राह्मणम् ।

अथ हैनं कडोडः कौपीतकेयः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म । य
आत्मा सर्वान्तरः । तं मे व्याचक्षेति । एष त आत्मा सर्वान्तरः । कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरः ।
यः अशनायापिपासे शोकं मोहं जगं मृत्युमुत्पेति । एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रै-
षणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थाय, अथ भिक्षाचर्य्यं चरन्ति । या ह्येषु पुत्रैषणा
सा वित्तैषणा । या वित्तैषणा । सा लोकैषणा । उभे ह्येते एषणे एव भवतः । तस्मात्पाण्डितः पाण्डित्यं
निर्विद्य बाल्येन तिष्ठामेत् । बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्य, अथ मुनिः । अमौनं च मौनं च
निर्विद्य, अथ ब्राह्मणः । स ब्राह्मणः केन स्यात् । येन स्यात् । तेनेदृश एव भवति । य एवं वेद ।
ततो ह कडोडः कौपीतकेय उपरराम ॥ १ ॥

एवं पुण्यपापप्रयुक्तैर्गृहातिग्रहैर्गृहीतः पुनःपुनर्गृहातिग्रहांत्यजनुपाददच्चाब्रह्मस्थावरं पुण्योत्कर्षादिभिः अविमुच्य-
मानः संसारस्येवेति ब्राह्मणत्रयेणोक्तम् । इदानीं तस्य बन्वस्यमोक्षसाधनं ससंन्यासमात्मज्ञानं वक्तव्यमिति कडोड-
ब्राह्मणमारभ्यते—अथ हैनं कडोडः कौपीतकेय इति । अथानन्तरं ‘ ह ’ किल ‘ कडोडः ’ नामतः,
कौपीतकस्यापत्यं ‘ कौपीतकेयः ’ ‘ पप्रच्छ ’ “ याज्ञवल्क्येति होवाचेति ” पूर्ववत् । यदिति परात्मतत्त्वं
विशेष्यम् । तस्य साक्षादपरोऽक्षाद्ब्रह्मेत्येवमन्तं विशेषणम् । परोऽक्षत्वादिभ्रमव्यावृत्त्यर्थम् । ‘ यः ’ इति जीवात्मा
विशेष्यं, तस्य सर्वान्तर इति विशेषणम् । परिच्छिन्नत्वादिभ्रमव्यावृत्त्यर्थम् । तथा च ‘ यद्ब्रह्म ’ बृहत्तमं साक्षाद्-
व्यवहितं तस्य ‘ सर्वान्तरः ’ इति व्यत्ययेन परोऽक्षमगौणं श्रौत्रं ब्रह्मेत्यादि यथा गौणं न तथा गौणमित्यर्थः ।

‘यः’ आत्मा प्रत्यगात्मा ‘सर्वांतरः’ सर्वस्याभ्यन्तरः । यद्यःशब्दाभ्यां सामान्येनाधिकरण्येनानुगतः प्रसिद्ध आत्मा ब्रह्मेति । ‘तं’ ब्रह्माभिन्नं प्रत्यगात्मानं ‘मे’ मह्यं ‘व्याचक्ष्व’ विस्पष्टं कथय । यथा श्रुते गृहीत्वा गां दर्शयति तद्वदित्यर्थः । इत्येवमुक्तो याज्ञवल्क्यः प्रत्याह—एष त आत्मा सर्वांतर इत्येतद्विशेषणम् साक्षादित्यादिसर्वविशेषणोपलक्षणार्थम् । तथा च य उक्तविशेषणैरुपलक्षितो ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणः सः ‘एषः’ ‘ते’ तव कार्यकारणसंघातस्यात्मा । पुनः पृच्छति—कतम इति । तत्र पिंड एकः । तस्याभ्यन्तरे लिंगात्मा-करणसंघातो द्वितीयः । यश्च परमात्मस्वरूपस्तृतीयः । तेषु मध्ये हे ‘याज्ञवल्क्य !’—‘कतमः सर्वांतरः’ सर्वांतरत्वादिविशेषणीर्विशिष्टस्त्वया विवक्षित इति पृष्ठश्चरमं पक्षं गृहीत्वोत्तरमाह—योऽशनायापिपासे इति । अशितुमिच्छा अशनाया । पातुमिच्छा पिपासा । ते ‘अशनायापिपासे’ ‘यः’ अत्येतीति वक्ष्यमाणेन संबंधः । प्राणिकथर्मत्वादशनायापिपासयोः समस्योपादानम् । शोकं मोहमिति । अरतिवाचिना शोकशब्देन—तत्कार्यभूतः काम उच्यते । इष्टं वस्तु उद्दिश्य चिंतयतो यदरमणं तत्तृष्णाऽभिभूतस्य कामबीजम् । तेन हि कामो दीप्यते । मोहो विपरीतप्रत्ययप्रभवोऽविवेकः सम्यग्ज्ञानविरोधात् भूमा विद्याशब्दवाच्यः । कामस्य शोकः, मोहो दुःखस्य हेतुरिति भिन्नकार्यत्वाच्छोकमोहयोरसमासकरणम् । तौ च मनोऽधिकरणौ । जरां मृत्युमिति । शरीरविपरिणामो बलीपलितादिलिंगः ‘जरा’ । शरीरविच्छेदो विपरिणामावसानः ‘मृत्युः’ । ‘अत्येति’ अतिक्रामति—इति प्रत्येकं संवध्यते । जराभ्रूलू च शरीराधिकरणौ । “स एष ते आत्मा सर्वांतरः”—इति पूर्वोक्तान्वयः । एवमुक्तज्ञानांगं परित्राज्यं वक्तुमाह—एतं वै तमात्मानमिति । यः असौ साक्षादव्यवहितः अपरोक्षादगौगो ब्रह्मादिस्तं वपर्यंतानां भूतानां ‘सर्वांतर आत्मा’ अशनायापिपासादिभिः संसारधर्मैः सदा न स्पृश्यते । ‘तमेतं वै’ ‘आत्मानं’ स्वं तत्त्वं ‘विदित्वा’ परं ब्रह्म सदा सर्वसंसारविनिर्मुक्तं नित्यतृप्तं अहमेवासमीति श्रुत्याचार्याभ्यां ज्ञात्वा ‘ब्राह्मणाः’ ब्रह्मनिष्ठा ब्राह्मण्यजातिमंतो वा ‘पुत्रैषणायाः’ पुत्रार्थमेषणा पुत्रेषणा तां पुत्रोत्पत्तिमुद्दिश्य दारसंग्रहेच्छालक्षणा तस्याः । दारसंग्रहमकृतेत्यर्थः । वित्तैषणायाश्चेति । वित्तं द्विविधं—मानुषं दैवं च । मानुषं गवादि । दैवं विद्या । कर्मसाधनस्य तस्य गवादेरुपादानरूपा इच्छा वित्तैषणा । लोकैषणायाश्चेति । अनेन कर्म कृत्वा पितृलोकं जेष्यामीति विद्यासंयुक्तेन वा देवल्लोकं केवलया वा हिरण्यगर्भविद्यया दैवेन वित्तेन देवल्लोकं जेष्यामीति इच्छा लोकैषणा । एताभ्य एषणाभ्यः ‘व्युत्थाय’ वैपरीत्येनोत्थानं कृत्वा संन्यासं विधायेत्यर्थः । अथानंतरं शेषकाले देहस्थित्यर्थं ‘भिक्षार्चय’ भिक्षार्थं संचरणं ‘चरंति’ कुर्वन्ति । “फलेच्छासाधनं संक्रामति”—इति न्यायात् । लोकैषणैवेका इत्याह—या ह्येति । ‘या हि’ प्रसिद्धा ‘पुत्रैषणा’ सैव ‘वित्तैषणा’ दृष्टफलसाधनत्वादिसामान्यात् । ‘या’ पुत्रैषणाया एकत्वमापन्ना ‘वित्तैषणा’ कर्मार्था ‘सा लोकैषणैव’ । साध्यलोकैषणा प्रयुक्तत्वात् साधनैषणायाः । एवमेकत्वेऽपि लोकैषणायाः साधनमंतरेणासिद्धेः साध्यसाधनभेदेन द्वैविध्यमाह—उभे हीति । यस्मात् पूर्वं ब्राह्मणाः तमेतमात्मानं विदित्वा सर्वस्मात् साधनफलस्वरूपात् एषणालक्षणात् व्युत्थाय दृष्टादृष्टार्थं कर्म तत्साधनं च हित्वा भिक्षार्चय चरन्ति स्म । तस्मादद्यतनोऽपि ब्रह्मविद्ब्राह्मणः एषणाभ्यो व्युत्थाय ‘पांडित्यं’ शास्त्रोत्था बुद्धिः पंडा तद्वान् । ‘पांडित्यं’ वेदांतवाक्यविचारलक्षणं श्रवणापरपर्यायं ‘निविद्य’ निःशेषं विदित्वा आत्मज्ञानं निरवशेषं कृत्वा अनंतरं ‘बाल्येन तिष्ठसेत्’ । श्रवणज्ञानोत्पन्नशेषानात्मदृष्टिस्तिरस्कारसामर्थ्यं बलं तस्य भावो बाल्यं तेन ‘बाल्येन’ बलभावेन विषयैरनाकृष्टः सन् ‘तिष्ठसेत्’ स्थातुमिच्छेत् । बाल्यशब्दामिधेयं मननं कुर्यादित्यर्थः । ‘बाल्यं च पांडित्यं च निविद्य’ निःशेषं कृत्वा अथानंतरं मुनिर्मौनवान्

अथ हैनमुषस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच यत्साक्षाद्-
परोक्षाद्ब्रह्म योऽआत्मा सर्वान्तरस्तुम्मे व्याचक्ष्वेत्येषु तऽआत्मा सर्वा-
न्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो यः प्राणेन प्राणिति सु तऽआत्मा
सर्वान्तरो योऽपानेनापानिति सु तऽआत्मा सर्वान्तरो यो व्यानेन
व्यानिति सु तऽआत्मा सर्वान्तरो योऽउदानेनोदानिति सु तऽआत्मा
सर्वान्तरो यः समानेन समानिति सु तऽआत्मा सर्वान्तरः सु होवाचोष-
स्तश्चाक्रायणो यथा वै ब्रूयादसौ गौरसावुश्वऽडृत्येवमुवैतद्व्युपदिष्टम्भवति

उषस्तब्राह्मणं वा निर्गुणात्मविद्याब्राह्मणम् ।

अथ हैनमुषस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म । य आत्मा
सर्वान्तरः । तं मे व्याचक्ष्वेति । एष त आत्मा सर्वान्तरः । कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरः । यः
प्राणेन प्राणिति । स त आत्मा सर्वान्तरः । योऽपानेनापानिति । स त आत्मा सर्वान्तरः । यो

धारावाहिकात्मप्रत्ययप्रवाहवान् तिष्ठसेदित्यनुषज्यते । निदिध्यासनं कुर्यादित्यर्थः । एवममीनं च । उक्तार्थ-
पांडित्यबाल्यशब्दाभिधेयं श्रवणमननाख्यं 'निर्विद्य' 'मीनं' चोक्तार्थमुनिशब्दवाच्यं निदिध्यासनाख्यं च
'निर्विद्य' अथानन्तरं 'ब्राह्मणः' निरुपचरितब्राह्मण्यवान् साक्षात्कृतब्रह्मैव स्यात् । कृतकृत्यो भवेदित्यर्थः ।
उक्तं ब्राह्मण्यं प्राप्तवतो ब्रह्मविदः समाचारं पृच्छति-स ब्राह्मण इति । 'सः ब्राह्मणः' 'केन' चरणेनेदृक्
स्याद्भवेत् । अनियतं तस्य चरणमित्युत्तरमाह-येनेति । 'येन' चरणेन भवेत् । तेनेदृश एवेति । येन केनचित्
अव्यवस्थितचरणेन 'ईदृश एव' कृतकृत्य एव ब्राह्मणः 'भवति' । विहितमाचरतो निषिद्धं च त्यजतः शुद्धबुद्धेः
श्रुताद्वैक्यात् सम्यक् धीरुपच्यते । तस्य च वासनावशात् व्यवस्थितेव चेष्टा नाव्यवस्थितेति न यथेष्टा-
चरणप्रयुक्तो दोष इति स्तुत्यर्थं येन केनचिच्चरणेनेति बोध्यम् । इदानीं विज्ञानफलमाह-य एवं वेदेति । 'यः'
ब्राह्मणः एवमतत् ब्राह्मण्यावस्थानं अशनाधायतीतात्मस्वरूपं नियतुमिति 'वेद' जानाति । सोऽपीदृश
एवोक्तलक्षण एव ब्राह्मणो भवतीत्यनुषज्यते । 'ततो ह कडोडः कौषीतकेय उपरराम' ॥ १ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेव-
ब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां
वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीयेऽध्याये चतुर्थं कहोडब्राह्मणं वा निर्गुणब्रह्मविद्याब्राह्मणं परि-
समाप्तम् ॥ १४ (६) ३-४ ॥

एवं ब्राह्मणत्रयेण सप्रयोजकं बन्धनमुक्तम् । चतुर्थे च कहोडब्राह्मणे बंधध्वंसि ससंन्यासं आत्मतत्त्वज्ञानं
ममिहितम् । सांप्रतं यो बद्धः संसरति, सोऽस्ति नास्ति वेति, अस्तित्वे च किंलक्षणो देहादीनामन्यतमः, तेष्वो
विलक्षणो वेति विमृश्ये आत्मनो देहादिभ्यो विवेकेनाधिगमाय उषस्तब्राह्मणमारम्यते-अथ हैनमुषस्तश्चाक्रायण
इति । अथानन्तरं 'ह' चक्रस्याप्त्यं चाक्रायणः उषस्तनामा ब्राह्मणः 'एनं' प्रकृतं याज्ञवल्क्यं पप्रच्छेत्यादि

यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म यऽआत्मा सर्वान्तरस्तुम्मे व्याचक्ष्वेत्येषु तऽ
आत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो नु दृष्टेर्दृष्टारम्पश्येत्
श्रुतेः श्रोतारश्च शृणुया नु मतेर्मन्तारम्मन्वीथा नु विज्ञातेर्विज्ञातार-
म्बिजानीयाऽएषु तऽआत्मा सर्वान्तरोऽतोऽन्यदार्तन्तुतो होषस्तश्चाक्रा-
यणऽउपरराम ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीय-
प्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (५) ३।३ ॥ (६) ३-५ ॥

व्यानेन व्यनिति । स त आत्मा सर्वान्तरः । य उदानेनोदनिति । स त आत्मा सर्वान्तरः । यः
समानेन समानिति । स त आत्मा सर्वान्तरः । स होवाचोपस्तश्चाक्रायणः । यथा वै ब्रूयात् ।
असौ गौः । असावश्च इति । एवमेवैतत् व्यपदिष्टं भवति । यदेव साक्षादपरोक्षात् ब्रह्म । य आत्मा
सर्वान्तरः । तं मे व्याचक्ष्वेति । एष त आत्मा सर्वान्तरः । कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरः । न दृष्टेर्दृष्टारं
पश्येः । न श्रुतेः श्रोतारं शृणुयाः । न मतेर्मन्तारं मन्वीथाः । न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः ।
एष त आत्मा सर्वान्तरः । अतोऽन्यदार्तम् । ततो होषस्तश्चाक्रायण उपरराम ॥ १ ॥

पूर्ववत् । पूर्वस्मात् कहोडप्रश्नात् किञ्चिद्विशेषं वक्तुं पूर्वोक्ते एव प्रश्नप्रतिवचने अनुवदति—यः साक्षादित्यारम्भ
यः प्राणेन प्राणिनीत्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन । यद्विशेषकथनायायमनुवादः । तं पूर्वानुक्तं विशेषमाह—यः
प्राणेनेति । ‘यः प्राणेन’ मुखनासिकासंचारिणा ‘प्राणिनि’ प्राणनचेष्टां करोति । येन प्राणः प्रणीयत
इत्यर्थः । ‘स ते’ तव कार्यकारणसंघातस्यात्मा उक्तविशेषणविशिष्टो विज्ञानमयः । एवं ‘योऽपानेनापानिति’
‘यो व्यानेन व्यनिति’ इत्यादि व्याख्येयम् । सर्वाः कार्यकारणसंघातगताः प्राणनादिचेष्टाः दास्यन्त्यस्येव
येन क्रियन्ते । संस्कार्यकरणसंघातविलक्षणो विज्ञानमयः चेष्टयिता अस्ति । यतो या खलु अचेतनप्रवृत्तिः सा
चेतनाऽधिष्ठानपूर्विका यथा रथादिप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । प्रश्नप्रतिवचनबोरेनरूपत्वमाशङ्कते—स होवाचोपस्त-
श्चाक्रायण इति । हे मुने ! यथा कश्चित् गामश्वं वा प्रत्यक्षं दर्शयामीति पूर्वं प्रतिज्ञाय पश्चात् यश्चलति
‘असौ गौः’ यो वा धावति ‘असावश्च इति’ चलनादिलिंगैः ‘यथा वै’ निश्चितं ‘ब्रूयात्’ व्यपदिशेत् ।
‘एवमेव’ ब्रह्म प्रत्यक्षं दर्शयामीति मत्प्रश्नानुसारेण प्रतिज्ञाय प्राणनादिलिङ्गैस्तद्ब्रह्म व्यपदिष्टं भवति । त्वया ।
तथा च—तद्व्यपदिशतस्ते प्रतिज्ञाहानिः अनवधेयवचनतावद्वादिता भावः । किं बहुना गोतृष्णानिमित्तं व्याजं
त्यक्त्वा मत्प्रश्नानुसार्युत्तरं वदेत्यभिप्रायवान् पूर्वोक्तमेव प्रश्नमनुवदति—यदेव साक्षादित्यादिना—व्याचक्ष्वेत्येत्येत ।
यथा मया प्रथमं प्रतिज्ञातस्तत्वात्मा एवंलक्षण इति तां प्रतिज्ञामनुवर्ते एवेत्याशयवान् पूर्वोक्तमेवोत्तरमनुवदति—
एष तऽआत्मा सर्वान्तर इति । ननु—“असौ गौरसावश्च इति” यत्प्रत्यक्षेणासावात्मेति आत्मानं दर्शय
इत्येवंलक्षणो मत्प्रश्नो नानुसृतः स्यादित्याशयवान् पूर्वोक्तमेव प्रश्नान्तरमनुवदति—कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तर
इति । सत्यं, एतादृशश्चेत्तव प्रश्नः । तर्हि नैवानुसृतः स्यात् । आत्मनो दृष्ट्यादिसाक्षित्वात् घटादिवत् विषयी-
कर्तुं अशक्यत्वादित्यभिप्रेत्याह—न दृष्टेर्दृष्टारमिति । दृष्टेर्दर्शनवृत्तेरित्याया लौकिक्याः कमभूतायाः ‘दृष्टार’

अथ हैनङ्गार्गी वाचक्रवो पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच मुदिदथै
सर्वमप्सोतश्च प्योतश्च कुस्मिन्वापऽओताश्च प्योताश्चेति वायौ
गार्गीति कुस्मिन् वायुरोतश्च प्योतश्चेत्याकाशऽएव गार्गीति कुस्मिन्वा-
काशऽओतश्च प्योतश्चेत्यन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति कुस्मिन्वन्तरिक्षलोका-
ऽओताश्च प्योताश्चेति द्यौर्लोक्येषु गार्गीति कुस्मिन् द्यौर्लोकाऽओताश्च
प्योताश्चेत्यादित्यलोकेषु गार्गीति कुस्मिन्वादित्यलोकाऽओताश्च प्योता-
श्चेति चन्द्रलोकेषु गार्गीति कुस्मिन् चन्द्रलोकाऽओताश्च प्योताश्चेति नक्षत्र-
लोकेषु गार्गीति कुस्मिन् नक्षत्रलोकाऽओताश्च प्योताश्चेति देवलोकेषु
गार्गीति कुस्मिन् देवलोकाऽओताश्च प्योताश्चेति गन्धर्वलोकेषु गार्गीति

गार्गीब्राह्मणम् ।

अथ हैनं गार्गी वाचक्रवी पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वमप्सोतं च प्रोतं च ।
कस्मिन् आप ओताश्च प्रोताश्चेति । वायौ गार्गीति । कस्मिन् वायुरोतश्च प्रोतश्चेति । आकाश
एव गार्गीति । कस्मिन् आकाश ओतश्च प्रोतश्चेति । अन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति । कस्मिन् अन्त-
रिक्षलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । द्यौर्लोकेषु गार्गीति । कस्मिन् द्यौर्लोका ओताश्च प्रोताश्चेति ।

अलौकिकया स्वात्मरूपया नित्यया दृष्ट्या व्याप्तारं हे उषस्त ! त्वं ' न पश्येः ' न पश्यसि । न च कदाचि-
दपि विषयत्वेन दृष्टेर्दृष्टा स्फुरतीत्यर्थः । तथा ' श्रुतेः ' श्रवणवृत्तेः । तथा ' मतेः ' केवलाया मनोवृत्तेः ।
तथा ' विज्ञातेः ' केवलाया बुद्धिवृत्तेः । समानमन्यत् । एवमुक्तस्य दृष्ट्यादिसाक्षिणः अन्यत्किंचिद्वास्तवं वाऽस्ती-
त्युपसंहरति-एष त आत्मा सर्वांतर इति । ' एषः ' सर्वैकैर्विशेषणैर्विशिष्टः ' ते ' तवात्मा । अतः एत-
स्मादुक्तरूपात् आत्मनः ' अन्यदार्त ' विनाशि रज्जुसर्पादिवन्मिथ्याभूतमित्यर्थः । " ततो होषस्तश्चाक्रायण उपर-
रामेति " पूर्ववत् ॥ १ ॥

इति श्रीहर्षकिशोर्ब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य

श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माव्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाव्यंदिनशाखोपनिषद्-

बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीयेऽध्याये पंचमं उषस्तब्राह्मणं

निर्गुणामविद्याब्राह्मणं वा परिसमाप्तम् ॥ १४ । (६) ३ । ९ ॥

पूर्वब्राह्मणयोः " यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वांतरः " इत्यत्र यः सर्वांतर आत्मा उक्तः । तस्य
स्वरूपाधिगमाय शाकल्यब्राह्मणात्प्राक्तनं ब्राह्मणत्रयं आरभ्यते-तत्रानात्मभूतान् सर्वान् पदार्थान् तावत् गार्गी-
ब्राह्मणेनाह-अथ हैनं गार्गी वाचक्रवीति । अथानंतरं ' एनं ' मुनि ' गार्गी ' नामतः वचक्रनोर्द्विहिता
' वाचक्रनवी ' पप्रच्छेत्यादि पूर्ववत् । ' यदिदं ' सर्वं भूधरादिकं पार्थिवं धातुजातं ' अप्सु ' उदके स्वकारणे
' ओतं च ' दीपेपटतंतुवत् ' प्रोतं च ' तिथ्यक्तंतुवत् सर्वतोऽन्तर्बहिर्भूताभिरद्विव्यतिमित्यर्थः । अन्यथा
सक्तुमुष्टिवत् विशीर्येत । तथा च यथा येषं पंचीकृता पृथिवी कार्यत्वात्स्वकारणभूतासु पंचीकृतास्वप्सु ओता प्रोता
च तद्वदपामपि कार्यत्वात् ' कस्मिन् ' खलु ' आप ओताश्च प्रोताश्चेति ' अनुमानविधया पृष्टो मुनिरुत्तरमाह-

कुस्मिन्नु गन्धर्वलोकाऽओताश्च प्रोताश्चेति प्रजापतिलोकेषु गार्गीति
 कुस्मिन्नु प्रजापतिलोकाऽओताश्च प्रोताश्चेति ब्रह्मलोकेषु गार्गीति
 कुस्मिन्नु ब्रह्मलोकाऽओताश्च प्रोताश्चेति स होवाच गार्गि माऽतिप्राक्षी-
 म्माते मूर्द्धा व्यपतदनतिप्रश्या वै देवताऽअतिपृच्छसि गार्गि माऽति-
 प्राक्षीरिति ततो ह गार्गी वाचक्रव्युपरराम ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीये
 प्रपाठके चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥ १४ (५) ३१४ ॥ (६) ३-६ ॥

आदित्यलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु आदित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । चंद्रलोकेषु गार्गीति ।
 कस्मिन्नु चंद्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । नक्षत्रलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु नक्षत्रलोका ओताश्च
 प्रोताश्चेति । देवलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु देवलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । गंधर्वलोकेषु गार्गीति ।
 कस्मिन्नु गंधर्वलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । प्रजापतिलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु प्रजापतिलोका
 ओताश्च प्रोताश्चेति । ब्रह्मलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । स होवाच ।
 गार्गि मा अतिप्राक्षीः । मा ते मूर्द्धा व्यपतत् । अनतिप्रश्या वै देवता अतिपृच्छसि । गार्गि मा
 अतिप्राक्षीरिति । ततो ह गार्गी वाचक्रवी उपरराम ॥ १ ॥

व्यायौ गार्गीति । हे गार्गि ! ' वायौ पंचीकृते आप ओताश्च प्रोताश्च । ' ' कस्मिन्नु ' खलु ' वायुरोतश्च
 प्रोतश्चेति ' । ' आकाश एव गार्गीति ' । ' कस्मिन्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ' । ' अंतरिक्ष-
 लोकेषु ' पक्ष्यादिगतिहेतुभूतेषु । तान्येव पंचीकृतानि भूतानि संहतानि अंतरिक्षलोका उच्यन्ते । बहुवचन-
 त्वारंभकभूतानां बहुत्वापेक्षया बोध्यम् । प्रजापतिलोकाः विराट्शरीरारंभकपंचीकृतपंचमहाभूतात्मकाः
 ' ब्रह्मलोकेषु ' हिरण्यगर्भलोकेषु अपंचीकृतपंचभूतात्मकेषु ओतप्रोतभावेन वर्तन्ते । शेषं सुबोधम् ।
 एवं पूर्ववदनुमानेन सूत्रमपि ब्रह्मलोकाश्रयं पृच्छन्ती गार्गी प्रतिषेधति-स होवाचेत्यादिना । ' सः '
 याज्ञवल्क्यः ' ह ' उवाच । हे ' गार्गि ! ' यासु देवतासु ब्रह्मलोकास्तु ओतप्रोतभावेन वर्तन्ते । ताः प्राणा-
 त्मभूताः सूत्रदेवताः आनुमानिकत्वप्रश्नविषयतामतीत्य वर्तमानाः अनुमानेन ' मा प्राक्षीः ' मा पृच्छेत्यर्थः ।
 प्रतिषेधातिक्रमे दोषमाह-मा ते मूर्द्धेति । पृच्छन्त्याश्च ' ते ' तव ' मूर्द्धा ' मस्तकं ' मा व्यपतत् ' विसृष्टं
 मा पतेत् । मूर्द्धपातप्रसङ्गं प्रकटयन् प्रतिषेधमुपसंहरति-अनतिप्रश्या वै देवता इति । देवतानां स्वः प्र-
 आगमविषयः । तं प्रश्नविषयमतिक्रान्तो गार्गीः प्रश्नः आनुमानिकत्वात् स प्रश्नो यासामिन्द्रादिदेवतानां विद्यते ।
 ता अतिप्रश्याः, एतास्तु न अतिप्रश्याः ' अनतिप्रश्याः ' । स्वप्रश्नविषया एव केवलागमगम्या इत्यर्थः । ' ता
 अनतिप्रश्याः ' सूत्रदेवता वै ' अतिपृच्छसि ' । अतो हे ' गार्गि ! ' मर्तुं चेनेच्छसि तर्हि ' मा अतिप्राक्षीः ' ।
 इति अनुग्रहार्थं निषेधः । ' ततो ह गार्गी वाचक्रव्युपरराम ' इत्युपसंहारः पूर्ववत् ॥ १ ॥

इति श्रीहर्षकेशब्रह्मभगवत्सूत्र्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेव-

ब्रह्मभगवतः कृतौ माय्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यक-

टीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीयेऽध्याये षष्ठे गार्गीब्राह्मणं

परिष्ठातम् ॥ १४ (६) ३-६ ॥

अथ हैनमुद्दालकऽआरुणिः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच मद्द्रेष्वव-
साम पतञ्चलस्य काप्यस्य गृहेषु यज्ञमधीयानास्तस्यासीद्भार्या गन्धर्व-
गृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति सोऽब्रवीत्कबन्धऽआथर्वणऽइति ॥ १ ॥

सोऽब्रवीत् । (त्प) पतञ्चलङ्काप्यं याज्ञिकांश्च वेत्थ नु त्वङ्काप्य
तत्सूत्रं यस्मिन्नयुञ्ज लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संहन्धानि
भवन्तीति सोऽब्रवीत्पतञ्चलः काप्यो नाहन्तद्भगवन्वेदेति ॥ २ ॥

सोऽब्रवीत् । (त्प) पतञ्चलङ्काप्यं याज्ञिकांश्च वेत्थ नु त्वङ्काप्य

उद्दालकब्राह्मणं, अन्तर्यामिब्राह्मणं वा सृष्टिप्रवेशब्राह्मणम् ।

अथ हैनमुद्दालक आरुणिः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच । मद्द्रेष्ववसाम पतञ्चलस्य
काप्यस्य गृहेषु यज्ञमधीयानाः । तस्यासीद्भार्या गन्धर्वगृहीता । तमपृच्छाम । कोऽसीति । सो-
ऽब्रवीत् । कबन्ध आथर्वण इति ॥ १ ॥

सोऽब्रवीत्पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकांश्च । वेत्थ नु त्वं काप्य तत्सूत्रम् । यस्मिन्नयं च लोकः परश्च
लोकः सर्वाणि च भूतानि संहन्धानि भवन्तीति । सोऽब्रवीत्पतञ्चलः काप्यः । नाहं तद्भगवन्वेदेति ॥ २ ॥

सोऽब्रवीत्पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकांश्च । वेत्थ नु त्वं काप्य तमन्तर्यामिणम् । य इमं च लोकं परं च
लोकं सर्वाणि च भूतान्यन्तरो यमयतीति । सोऽब्रवीत्पतञ्चलः काप्यः । नाहं तं भगवन्वेदेति ॥ ३ ॥

एवं गार्गीब्राह्मणे सूत्रादर्वाक्तं व्यापकमुक्तम् । इदानीं आगमैकगम्यं सूत्रं तदन्तर्गतमन्तर्यामिणं च निर्वक्तुं
अन्तर्यामिब्राह्मणमारभ्यते—अथ हैनमुद्दालक आरुणिगिति । ‘अथ’ गार्गी मूर्द्धपातमयादुपरतेरन्तरं
‘उद्दालकः’ नामतः अरुणस्यापत्यमारुणिर्ह ‘एनं’ याज्ञवल्क्यं पप्रच्छेति पूर्ववत् । स्वस्य सूत्रादिविचाराः
आचार्योपदेशपूर्वकत्वेनागमविषयत्वं ज्ञापयितुमाख्यायिकामाह—मद्द्रेष्ववसामेति । ‘मद्द्रेषु’ देशेषु ‘पतञ्चलस्य’
पतञ्चलनाम्नः ‘काप्यस्य’ कपिगोत्रस्य ‘गृहेषु यज्ञमधीयानाः’ यज्ञशालाध्ययनं कुर्वाणाः शिष्याः संतो वयं
‘अवसाम’ उषितवन्तः । ‘तस्य’ पतञ्चलस्य ‘भार्या’ ‘गन्धर्वगृहीता’ गन्धर्वेण अमानुषेण सत्त्वविशेषेण
गृहीता आविष्टा ‘आसीत्’ । ‘तं’ गन्धर्वं पतञ्चलसहिता वयं याज्ञिका त्वं कोऽसीत्यपृच्छाम । एवं पृष्टः
‘सः’ गन्धर्वः अस्मम्यमब्रवीत् । किं ? अहं नाम्ना ‘कबन्धः’ अथर्वणोऽपत्यमाथर्वण इति ॥ १ ॥

‘सः’ गन्धर्वः ‘पतञ्चलं काप्यं’ याज्ञिकांश्च ‘तच्छिष्यानस्मान्’ प्रत्यब्रवीत् । किं ? हे काप्य ! ‘नु’
वितर्कं ‘त्वं’ तत्सूत्रं ‘वेत्थ’ जानीषे । किं तत्सूत्रमित्याकांक्षायां तद्विशिनष्टि—यस्मिन्नयं चेति । ‘यस्मिन्’
सूत्रे ‘अयं च लोकः’ इदं च जन्म ‘परश्च लोकः’ परं च प्रतिपत्तव्यं जन्म ‘सर्वाणि च भूतानि’ ब्रह्मादि-
स्तम्बपर्यन्तानि ‘संहन्धानि’ संहन्ति तानि सगिव सूत्रे विष्टब्धानि भवति । इति पृष्टः ‘सः’ पतञ्चलः
काप्यः ‘अब्रवीत्’ । किं ? हे ‘भगवन्’ ! इति संपूजयन् ‘अहं’ तत्सूत्रं ‘न वेद’ न जानामि इति ॥ २ ॥

एवमुक्तः ‘सः’ गन्धर्वः पुनरुपाध्यायं ‘पतञ्चलं काप्यं’ याज्ञिकांश्चास्मान् प्रत्यब्रवीत् । किं ? हे काप्य !

तुमन्तर्स्यामिणं सुऽइमुश्च लोकं पुरश्च लोकं सुर्वानि च भूतान्युन्तरो
यमयतीति सोऽब्रवीत्पतञ्चलः काप्यो नाहन्तुम्भगवन्वेदेति ॥ ३ ॥

सोऽब्रवीत् । (त्प) पतञ्चलङ्काप्यं याज्ञिकांश्च यो वै तत्काप्य
सूत्रम्वियात्तुश्चान्तर्स्यामिणं सुऽब्रह्मवित्सु लोकवित्सु देववित्सु वेदवित्सु
यज्ञवित्सुभूतवित्सुऽआत्मवित्सु सर्वविदिति तेभ्योऽब्रवीत्तदहमुवेद
तुच्चत्वं याज्ञवल्क्य सूत्रमुविद्वांस्तुश्चान्तर्स्यामिणम्ब्रह्मगवीरुदजसे मूर्द्धा ते
विपतिष्यतीति ॥ ४ ॥

वेदं वाऽअहुङ्गौतम तत्सूत्रम् । (न्तु) तुश्चान्तर्स्यामिणमिति यो वाऽ
इदङ्कुश्च ब्रूयाद्वेदं वेदेति युथा व्वेत्य तथा ब्रूहीति ॥ ५ ॥

सोऽब्रवीत् पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकांश्च । यो वै तत् काप्य सूत्रं विद्यात् तं चांतर्यामि-
णम् । स ब्रह्मवित् । स लोकवित् । स देववित् । स वेदवित् । स यज्ञवित् । स भूतवित् ।
स आत्मवित् । स सर्ववित् । इति तेभ्योऽब्रवीत् । तदहं वेद । तच्चेत्त्वं याज्ञवल्क्य सूत्रमवि-
द्वांस्तं चांतर्यामिणम् । ब्रह्मगवीरुदजसे । मूर्द्धा ते विपतिष्यति इति ॥ ४ ॥

वेदं वा अहं गौतम तत्सूत्रं तं चांतर्यामिणमिति । यो वा इदं कश्च ब्रूयात् । वेदं वेदेति । यथा
वेत्य । तथा ब्रूहि इति ॥ ५ ॥

‘ त्वं ’ ‘ नु ’ वितर्के, सूत्रान्तर्गतमंतर्यामिणं ‘ वेत्य ’ । कोऽसावंतर्यामीत्याकांक्षायां तं विशिनष्टि—यऽइमं च
लोकमिति ‘ य इमं च लोकं ’ इत्येतदुक्तार्थम् । योऽन्तरोऽभ्यन्तरः सन् ‘ यमयति ’ दाहयंत्रमिव भ्रमयति ।
स्वं स्वमुचितं व्यापारं कारयतीति यावत् । एवमुक्तः ‘ सः ’ पतञ्चलः काप्यः ‘ हे भगवन्निति संपूजयन् विन-
येनाव्रवीत् । ‘ नाहं तं ’ सूत्रांतर्गतमंतर्यामिणं वेदेति ॥ ३ ॥

एवं विनयं दृष्ट्वा ‘ सः ’ गन्धर्वः स्वस्याचार्यत्वकामः सन् फलेन प्रलोभयितुं ‘ पतञ्चलं काप्यं ’ याज्ञि-
कांश्चाब्रवीत् । हे ‘ काप्य ! ’ ‘ तत्सूत्रं ’ तस्यैव सूत्रस्य नियन्तारं सूत्रांतर्गतमंतर्यामिणं च ‘ वै ’ निश्चितं यः
कश्चित् विद्याद्विजानीयात् । ‘ स ब्रह्मवित् ’ स परमात्मवित्, ‘ स लोकवित् ’ स लोकांश्च भूरादीन् अंतर्यामिणा
नियम्यमानान् वेत्ति । ‘ स देववित् ’ स देवांश्चाग्न्यादीन् लोकनिस्तेन नियम्यमानान् वेत्ति । ‘ स वेदवित् ’ स
वेदांश्च सर्वप्रमाणभूतान् वेत्ति । ‘ स यज्ञवित् ’ स यज्ञान् वेदविहितान् ज्योतिष्टोमादीन् वेत्ति । ‘ स भूतवित् ’
स भूतानि ब्रह्मादीनि सूत्रेण ध्रियमाणानि तदन्तर्गतेनांतर्यामिणा नियम्यमानानि वेत्ति । ‘ स आत्मवित् ’ स
आत्मानं कर्तृत्वभोक्तृत्वविशिष्टं तेनैवांतर्यामिणा नियम्यमानं वेत्ति । ‘ स सर्ववित् ’ स सर्वं च जगत् तथाभूतं
वेत्ति इति । एवं सूत्रतदन्तर्गतांतर्यामिणोर्विद्वाने स्तुते प्रलुब्धेभ्योऽभिमुखेभ्योऽस्मभ्यमाचार्यमुख्येभ्यो गन्धर्वः
सूत्रांतर्यामिणोः स्वरूपमब्रवीत् । तत्स्वरूपमहं ‘ वेद ’ गन्धर्वाह्नुश्चागमः सन् जानामि । किमेतावता इत्यत
आह—तच्चेत्त्वमिति । हे याज्ञवल्क्य ! ‘ त्वं ’ चेद्यदि ‘ तत् ’ उक्तविशेषणविशिष्टं ‘ सूत्रं ’ ‘ तमन्तर्यामिणं च ’
‘ अविद्वान् ’ अजानन् अब्रह्मवित्संश्चेत् ‘ ब्रह्मगवीः ’ ब्रह्मविदां स्वभूता गाः अन्यायेन ‘ उदजसे ’ उन्नयसि ।
तर्हि मन्त्रापदगधस्य ‘ ते ’ तव ‘ मूर्द्धा ’ मस्तकः ‘ विपतिष्यति ’ विस्पष्टं पतिष्यतीति ॥ ४ ॥

एवमुक्तो याज्ञवल्क्य आह—वेदं वा अहमिति । ‘ गौतम ’ इति गोत्रं यस्योद्दालकस्यैव स गौतमः तत्सम्बो-

वायुर्वै गौतम तत्सूत्रम् । (म्वा) वायुना वै गौतम सूत्रेणायुश्च लोकः
पुरश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि सन्द्धानि भवन्ति तस्माद्वै गौतम
पुरुषमेतमाहुर्व्यसिषतास्याङ्गानीति वायुना हि गौतम सूत्रेण
सन्द्धानि भवन्तीत्येवमेतद्याज्ञवल्क्यान्तर्ध्यामिण्ब्रूहीति ॥ ६ ॥

युः पृथिव्यान्तिष्ठन् । (न्पृ) पृथिव्याऽनुन्तरो यमुपृथिवी न वेद्
यस्य पृथिवी शरीरं युः पृथिवीमुन्तरो यमुयति स तऽआत्माऽन्तर्ध्या-
म्यमृतः ॥ ७ ॥

वायुर्वै गौतम तत्सूत्रम् । वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च
भूतानि सन्द्धानि भवन्ति । तस्माद्वै गौतम पुरुषं मेतमाहुः । व्यसिषतास्याङ्गानि इति । वायुना
हि गौतम सूत्रेण सन्द्धानि भवन्ति इति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ! अंतर्ध्यामिणं ब्रूहीति ॥ ६ ॥

यः पृथिव्यां तिष्ठन् । पृथिव्या अन्तरः । यं पृथिवी न वेद् । यस्य पृथिवी शरीरम् । यः
पृथिवीमुन्तरो यमुयति । स त आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ ७ ॥

यनं हे गौतम ! ' अहं ' याज्ञवल्क्योऽपि गन्धर्वोदितं ' तत्सूत्रं ' ' तमन्तर्ध्यामिणं वेद् ' जानामि । इत्येवमुक्तो
गौतमः प्रत्याह—यो वा इदमिति । यः कश्चित्प्राकृतोऽपि ' यत् ' त्वयोक्तं वेदेति । ' इदं वै ' निश्चितं आत्मानं
श्लाघयन् ' ब्रूयात् ' किं तेन गजितेन । कार्येण दर्शय । ' यथा वेत्थ ' जानासि ' तथा ब्रूहीति ' ॥ ६ ॥

एवमुक्तो याज्ञवल्क्यो ब्रह्मलोकाः यस्मिन्नोताश्च प्रोताश्च वर्तमाने काले यथा पृथिव्यसु तत्सूत्रमागमगम्यं
वक्तव्यमिति तदर्थं प्रत्याह—वायुर्वै गौतमेति । हे ' गौतम ! ' ' तत् ' गन्धर्वोक्तं ' सूत्रं ' ' वायुर्वै ' वायुरेव
नान्यत् । तथा च—यदात्मकं पंच भूतानि दश बाह्यानीन्द्रियाणि पंचवृत्तिः प्राण एकः चतुर्विधमन्तःकरणं
इत्येवं सप्तदशविधं लिङ्गं प्राणिनां कर्मसमवायिसमष्टिव्यष्ट्यात्मकं सूक्ष्मं पृथिव्यादीनामाकाशवत् विष्टमकं यस्य
सप्त सप्त मरुद्गणा बह्वा भेदाः समुद्रस्येवोर्मयः तदेतत् वायव्यं तत्त्वं सूत्रमित्यभिधीयते । न तु वायुमात्रम् ।
तस्य विधारणे स्वातन्त्र्याभावात् । उक्तस्य वायुतत्त्वस्य सूत्रत्वं विद्वत्प्रसिद्ध्या साधयति—वायुना वै गौतमेत्या-
दिनोक्तार्थकेन । प्रसिद्धमेतत्सूत्रविदामित्यर्थः । पुनर्लोकप्रसिद्ध्याऽपि तत्साधयति—तस्मा द्वै गौतमेति ।
हे ' गौतम ! ' यस्मात् सूत्रात्मकेन ' वायुना ' सर्वं विष्टं तस्मात् ' प्रेतं ' मृतं ' पुरुषं ' शरीरं मृतलक्षणज्ञा
' आहुः ' कथयन्ति । ' अस्य ' मृतस्याङ्गानि करादीनि ' व्यसिषत ' विसस्तानि अभवन् । सूत्रापगमे हि
ग्न्यादीनां प्रोतानामवलंसनं दृष्टमेव । वायुः सूत्रम् । अतो ' वायुना हि गौतम ! सूत्रेण सन्द्धानि ' संग्र-
थितान्यङ्गानि भवन्तीति ' निगमयति । एवं निरूपितं सूत्रस्वरूपमङ्गीकृत्य उदालक अंतर्ध्यामिस्वरूपं पृच्छति—
एवमेवैतदिति । हे ' याज्ञवल्क्य ! ' एतत्सूत्रमेव सम्यगुक्तम् । इदानीं तु तत्रान्तर्गतं ' अंतर्ध्यामिणं
ब्रूहीति ' ॥ ६ ॥

एवमुक्तो याज्ञवल्क्य आह—यः पृथिव्यामिति । ' यः पृथिव्यां तिष्ठन् ' वर्तमानो भवति सः अंतर्ध्यामी ।
एवमुक्ते सर्वः पृथिव्यां तिष्ठतीति सर्वत्र प्रसंगो मा भूदिति विशिनष्टि—' पृथिव्या अंतरः ' अभ्यन्तर इति । तत्र

(तो) योऽप्सु तिष्ठन् । (न्न) अद्भ्योऽन्तरो यमापो न विदुः स्यापः शरीरं योऽपोऽन्तरो यमुयति सु तऽआत्माऽन्तर्स्याम्यमृतः ॥ ८ ॥

(तो) योऽग्नौ तिष्ठन् । (न्न) अग्नेरुन्तरो यमग्निर्न वेद स्याग्निः शरीरं योऽग्निमुन्तरो यमुयति सु तऽआत्माऽन्तर्स्याम्यमृतः ॥ ९ ॥

(तो) योऽआकाशे तिष्ठन् । (न्ना) आकाशादुन्तरो यमाकाशो न वेद स्याकाशः शरीरं योऽआकाशमुन्तरो यमुयति सु तऽआत्माऽन्तर्स्याम्यमृतः ॥ १० ॥

(तो) यो वायौ तिष्ठन् । (न्वा) वायोरुन्तरो यमवायुर्न वेद स्यावायुः शरीरं यो वायुमुन्तरो यमुयति सु तऽआत्माऽन्तर्स्याम्यमृतः ॥ ११ ॥

योऽप्सु तिष्ठन् । अद्भ्योऽन्तरः । यमापो न विदुः । यस्यापः शरीरम् । योऽपोऽन्तरा यमयति । स त आत्माऽन्तर्स्याम्यमृतः ॥ ८ ॥

योऽग्नौ तिष्ठन् । अग्नेरन्तरः । यमग्निर्न वेद । यस्याग्निः शरीरम् । योऽग्निमुन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्स्याम्यमृतः ॥ ९ ॥

य आकाशे तिष्ठन् । आकाशादन्तरः । यमाकाशो न वेद । यस्याकाशः शरीरम् । य आकाशमुन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्स्याम्यमृतः ॥ १० ॥

यो वायौ तिष्ठन् । वायोरन्तरः । यं वायुर्न वेद । यस्य वायुः शरीरम् । यो वायुमुन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्स्याम्यमृतः ॥ ११ ॥

पृथिव्यमिमानिनी देवतैवांतर्यामिनी स्यादित्यत आह—यं पृथिवीति । ‘पृथिवी’ पृथिव्यमिमानिनी देवता अपि यमन्तर्यामिणं न वेद’ मथ्यन्त्यः कश्चिद्वर्तते इति न जानाति । नियंतुरीश्वरस्य लौकिकनियंतृत्वं कार्यकारणत्वमाशङ्क्याह—यस्येति । यस्यांतर्यामिणः ‘पृथिव्येव शरीरं’ नान्यत् । पृथिवीदेवताया यच्छरीरं तदेव शरीरं यस्येति । शरीरग्रहणं करणोपलक्षणार्थम् । तस्याः पृथिवीदेवतायाः स्वकर्मप्रयुक्तं हि कार्यकरणं च । अस्यांतर्यामिणस्तु स्वकर्माभावात् नित्यमुक्तत्वं तु परमार्थकर्तृव्यतास्वभावत्वात् परस्य यत् कार्यकरणं तदेवास्य न स्वत इत्यर्थः । देवताकार्यकरणस्य ईश्वरसाक्षिमात्रसाक्षिभ्येन हि नियमेन प्रवृत्तिः स्यात् तामित्यत आह—यः पृथिवीमिति । ‘यः’ नियम्यपृथिवीदेवताकार्यकरणाभ्यामेव कार्यकरणाद्यानि ईश्वरो नारायणाख्योऽन्तरोऽभ्यन्तरः सन् पृथिवीदेवतां ‘यमयति’ साक्षितया स्वव्यापारे नियमेन प्रवर्तयति । एषः ‘ते’ तव कार्यकारणसंवातस्य सर्वभूतानां चेत्युपलक्षणार्थमेतत् । सर्वेषामात्मा यस्त्वया अंतर्यामी पृष्टः एषः ‘अमृतः’ सर्वसंसारधर्मवर्जित इत्यर्थः ॥ ७ ॥

एवमेव “ योऽप्सु तिष्ठन् ” इत्यादयः कंडिका व्याख्यायाः ॥ ८ ॥

“ योऽग्नौ ” ॥ ९ ॥

“ योऽआकाशे ” ॥ १० ॥

“ यो वायौ ” ॥ ११ ॥

(तो) यऽआदित्ये तिष्ठन् । (ब्रा) आदित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद । यस्यादित्यः शरीरं यऽआदित्यमुन्तरो यमयति स तऽआत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ १२ ॥

(तो) यश्चन्द्रतारके तिष्ठन् । (छंश्च) चन्द्रतारकादन्तरो यश्चन्द्रतारकं न वेद । यस्य चन्द्रतारकं शरीरं यश्चन्द्रतारकमुन्तरो यमयति स तऽआत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ १३ ॥

(तो) यो दिक्षु तिष्ठन् । (न्दि) दिग्भ्योऽन्तरो यन्दिशो न विदुर्भ्यस्य दिशः शरीरं यो दिशोऽन्तरो यमयति स तऽआत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ १४ ॥

(तां) यो विद्युति तिष्ठन् । (न्वि) विद्युतोऽन्तरो यम्विद्युन्न वेद । यस्य विद्युच्छरीरं यो विद्युतमुन्तरो यमयति स तऽआत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ १५ ॥

(तो) यः स्तनयित्नां तिष्ठन् । (न्स्त) स्तनयित्नोरुन्तरो यः स्तनयित्नुं न वेद । यस्य स्तनयित्नुः शरीरं यः स्तनयित्नुमुन्तरो यमयति स तऽआत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतऽङ्गन्याधिदेवतमुथाधिलोकम् ॥ १६ ॥

य आदित्ये तिष्ठन् । आदित्यादन्तरः । यमादित्यो न वेद । यस्यादित्यः शरीरम् । य आदित्यमुन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ १२ ॥

यश्चन्द्रतारके तिष्ठन् । चन्द्रतारकादन्तरः । यं चन्द्रतारकं न वेद । यस्य चन्द्रतारकं शरीरम् । यश्चन्द्रतारकमुन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ १३ ॥

यो दिक्षु तिष्ठन् । दिग्भ्योऽन्तरः । यं दिशो न विदुः । यस्य दिशः शरीरम् । यो दिशोऽन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ १४ ॥

यो विद्युति तिष्ठन् । विद्युतोऽन्तरः । यं विद्युन्न वेद । यस्य विद्युच्छरीरम् । यो विद्युतमुन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ १५ ॥

यः स्तनयित्नां तिष्ठन् । स्तनयित्नोरन्तरः । यं स्तनयित्नुं न वेद । यस्य स्तनयित्नुः शरीरम् । यः स्तनयित्नुमुन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः । इत्यधिदेवतम् । अथाधिलोकम् ॥ १६ ॥

“ यऽआदित्ये ” ॥ १२ ॥

“ यश्चन्द्रतारके ” इति द्वैकवद्भावः ॥ १३ ॥

“ यो दिक्षु ” ॥ १४ ॥

“ यो विद्युति ” ॥ १५ ॥

“ यः स्तनयित्नां ” इत्यधिदेवतमन्तर्यामिनिषयं दर्शनं देवतासूक्तम् । अयानन्तरमधिलोकेषु अन्तर्यामि-
दर्शनमुच्यत इत्यर्थः ॥ १६ ॥

कं यः) यः सर्वेषु लोकेषु तिष्ठन् । (न्तसु) सर्वेभ्यो लोकेभ्योऽन्तरो यः सर्वे लोका न विदुर्भ्यस्य सर्वे लोकाः शरीरं यः सर्वालोऽन्तरो यमयति सु तऽ आत्माऽन्तर्भ्यम्यमृतऽ इत्युऽ एवाधिलोक-
मुथाधिवेदम् ॥ १७ ॥

(दं यः) यः सर्वेषु वेदेषु तिष्ठन् । (न्तसु) सर्वेभ्यो वेदेभ्योऽन्तरो यः सर्वे वेदा न विदुर्भ्यस्य सर्वे वेदाः शरीरं यः सर्वान्वेदानन्तरो यमयति सु तऽ आत्माऽन्तर्भ्यम्यमृतऽ इत्युऽ एवाधिवेदमुथाधियज्ञम् ॥ १८ ॥

(ज्ञं यः) यः सर्वेषु यज्ञेषु तिष्ठन् । (न्तसु) सर्वेभ्यो यज्ञेभ्योऽन्तरो यः सर्वे यज्ञा न विदुर्भ्यस्य सर्वे यज्ञाः शरीरं यः सर्वान्यज्ञानन्तरो यमयति सु तऽ आत्माऽन्तर्भ्यम्यमृतऽ इत्युऽ एवाधियज्ञमुथाधिभूतम् ॥ १९ ॥

(तं यः) यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् । (न्तसु) सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो यः सर्वाणि भूतानि न विदुर्भ्यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यः सर्वानि भूतान्यन्तरो यमयति सु तऽ आत्माऽन्तर्भ्यम्यमृतऽ इत्युऽ एवाधिभूत-
मुथाध्यात्मम् ॥ २० ॥

यः सर्वेषु लोकेषु तिष्ठन् । सर्वेभ्यो लोकेभ्योऽन्तरः । यं सर्वे लोका न विदुः । यस्य सर्वे लोकाः शरीरम् । यः सर्वान्वेदानन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्भ्यम्यमृतः । इत्यु एवाधिलोकम् । अथाधिवेदम् ॥ १७ ॥

यः सर्वेषु वेदेषु तिष्ठन् । सर्वेभ्यो वेदेभ्योऽन्तरः । यं सर्वे वेदा न विदुः । यस्य सर्वे वेदाः शरीरम् । यः सर्वान्वेदानन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्भ्यम्यमृतः । इत्यु एवाधिवेदम् । अथाधियज्ञम् ॥ १८ ॥

यः सर्वेषु यज्ञेषु तिष्ठन् । सर्वेभ्यो यज्ञेभ्योऽन्तरः । यं सर्वे यज्ञा न विदुः । यस्य सर्वे यज्ञाः शरीरम् । यः सर्वान्यज्ञानन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्भ्यम्यमृतः । इत्यु एवाधियज्ञम् । अथाधिभूतम् ॥ १९ ॥

यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् । सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरः । यं सर्वाणि भूतानि न विदुः । यस्य सर्वाणि

‘सर्वेषु लोकेषु’ लोकाः भोगस्थानानि तेषु ‘ इत्यु एव अधिलोकं अथाधिवेदं ’ इति पूर्ववत् व्याख्येयम् ॥ १७ ॥

“ यः सर्वेषु वेदेषु ” “ इत्यु एवाधिवेदमथाधियज्ञम् ” इति पूर्ववत् ॥ १८ ॥

“ यः सर्वेषु यज्ञेषु ” इति सामान्यतत्कर्मणि निर्दिश्यते । “ इत्यु एवाधियज्ञमथाधिभूतम् ” इति । पूर्ववत् ॥ १९ ॥

“ यः सर्वेषु भूतेषु ” इत्यु एवाधिभूतमथाध्यात्मम् ” इति पूर्ववत् ॥ २० ॥

(तं युः) युः प्राणे तिष्ठन् । (प्रा) प्राणादन्तरो यमुप्राणो न वेद यस्य प्राणः शरीरं युः प्राणमुन्तरो यमुयति सु तऽ आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २१ ॥

(तो) यो वाचि तिष्ठन् । (वा) वाचोऽन्तरो यमवाङ्मन वेद यस्य वाक्शरीरं यो वाचमुन्तरो यमुयति सु तऽ आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २२ ॥

(तो) यश्चक्षुषि तिष्ठन् । (चक्षु) चक्षुषोऽन्तरो यश्चक्षुर्न वेद यस्य चक्षुः शरीरं यश्चक्षुरन्तरो यमुयति सु तऽ आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २३ ॥

(तो) युः श्रोत्रे तिष्ठन् । (श्रो) श्रोत्रादन्तरो योऽश्रोत्रं वेद यस्य श्रोत्रं शरीरं युः श्रोत्रमुन्तरो यमुयति सु तऽ आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २४ ॥

(तो) यो मनसि तिष्ठन् । (न्मु) मनसोऽन्तरो यम्मनो न वेद यस्य मनः शरीरं यो मनोऽन्तरो यमुयति सु तऽ आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २५ ॥

भूतानि शरीरम् । यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः । इत्यु एवाधिभूतम् । अथाध्यात्मम् ॥ २० ॥

यः प्राणे तिष्ठन् । प्राणादन्तरः । यं प्राणो न वेद । यस्य प्राणः शरीरम् । यः प्राणमन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २१ ॥

यो वाचि तिष्ठन् । वाचोऽन्तरः । यं वाक् न वेद । यस्य वाक् शरीरम् । यो वाचमन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २२ ॥

यश्चक्षुषि तिष्ठन् । चक्षुषोऽन्तरः । यं चक्षुर्न वेद । यस्य चक्षुः शरीरम् । यश्चक्षुरन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २३ ॥

यः श्रोत्रे तिष्ठन् । श्रोत्रादन्तरः । यं श्रोत्रं न वेद । यस्य श्रोत्रं शरीरम् । यः श्रोत्रमन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २४ ॥

यो मनसि तिष्ठन् । मनसोऽन्तरः । यं मनो न वेद । यस्य मनः शरीरम् । यो मनोऽन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २५ ॥

“ यः प्राणे ” प्राणाख्ये वायुसहिते ॥ २१ ॥

“ यो वाचि ” ॥ २२ ॥

“ यश्चक्षुषि ” ॥ २३ ॥

“ यः श्रोत्रे ” ॥ २४ ॥

“ यो मनसि ” ॥ २५ ॥

(तो) यस्त्वुचि तिष्ठन् । (घंस्त्व) त्वचोऽन्तरो यन्त्वङ् न वेद यस्य त्वक्छरीरं यस्त्वुचमन्तरो यमयति स तऽ आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २६ ॥

(तो) यस्तेजसि तिष्ठन् । (घंस्ते) तेजसोऽन्तरो युन्तेजो न वेद यस्य तेजः शरीरं यस्तेजोऽन्तरो यमयति स तऽ आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २७ ॥

(तो) यस्तुमसि तिष्ठन् । (घंस्तु) तुमसोऽन्तरो यन्तुमो न वेद यस्य तमः शरीरं यस्तुमोऽन्तरो यमयति स तऽ आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २८ ॥

(तो) यो रेतसि तिष्ठन् । (न्ध्रे) रेतसोऽन्तरो यध्रुँ रेतो न वेद यस्य रेतः शरीरं यो रेतोऽन्तरो यमयति स तऽ आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २९ ॥

(तो) युऽआत्मनि तिष्ठन् । (न्ना) आत्मनोऽन्तरो युमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं युऽआत्मानमन्तरो यमयति स तऽ आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ३० ॥

(तोऽह) अदृष्टो द्रष्टा । (घ्राऽश्रु) अश्रुतः श्रोताऽमतो मन्ताऽविज्ञातो

यस्त्वचि तिष्ठन् । त्वचोऽन्तरः । यं त्वक् न वेद । यस्य त्वक् शरीरम् । यस्त्वचमन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २६ ॥

यस्तेजसि तिष्ठन् । तेजसोऽन्तरः । यं तेजो न वेद । यस्य तेजः शरीरम् । यस्तेजोऽन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २७ ॥

यस्तमसि तिष्ठन् । तमसोऽन्तरः । यं तमो न वेद । यस्य तमः शरीरम् । यस्तमोऽन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २८ ॥

यो रेतसि तिष्ठन् । रेतसोऽन्तरः । यं रेतो न वेद । यस्य रेतः शरीरम् । यो रेतोऽन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २९ ॥

य आत्मनि तिष्ठन् । आत्मनोऽन्तरः । यमात्मा न वेद । यस्यात्मा शरीरम् । य आत्मानमन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ३० ॥

अदृष्टो द्रष्टा । अश्रुतः श्रोता । अमतो मन्ता । अविज्ञातो विज्ञाता । नान्योऽस्ति द्रष्टा ।

“ यस्त्वचि ” ॥ २६ ॥

“ यस्तेजसि ” । तेजः प्रकाशः शार्त्तीयज्ञानम् ॥ २७ ॥

“ यस्तमसि ” । बाह्ये आवरणात्मके ॥ २८ ॥

“ यो रेतसि ” प्रजनने ॥ २९ ॥

“ य आत्मनि ” जीवात्मनि ॥ ३० ॥

कस्मात् पुनः कारणात् महामागाः पृथिव्यादिदेवताः मनुष्यादियत् आत्मनि तिष्ठन्तमात्मनो नियन्तारमन्तर्या-

विज्ञाता नान्योऽस्ति द्रष्टा नान्योऽस्ति श्रोता नान्योऽस्ति मन्ता नान्यो-
ऽस्ति विजृतेषु तऽआत्माऽन्तर्याम्यमृतोऽतोऽन्यदार्तन्ततो होद्दालकऽ
आरुणिरुपरराम ॥ ३१ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीये
प्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (५) ३। ५ ॥ (६) ३-७ ॥

अथ ह वाचकनुव्युवाच । ब्राह्मणा भगवन्तो हुन्ताहमिमं याज्ञवल्क्यं
द्वौ प्रश्नौ प्रक्षयामि तौ चेन्मे विवक्ष्यति न वै जातु शुष्माकमिमं कुक्षि-
द्रह्योद्यजेतेति तौ चेन्मे न विवक्ष्यति सूर्द्धाऽस्य विपतिष्यतीति पृच्छ
गार्गीति ॥ १ ॥

नान्योऽस्ति श्रोता । नान्योऽस्ति मन्ता । नान्योऽस्ति विज्ञाता । एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ।
अतोऽन्यदार्तम् । ततो ह उद्दालक आरुणिरुपरराम ॥ ३१ ॥

वाचकनवीब्राह्मणं, अक्षरब्राह्मणं वा सृष्टिप्रवेशब्राह्मणम् ।

अथ ह वाचकनवी उवाच ! ब्राह्मणा भगवन्तः । हन्त ! अहमिमं याज्ञवल्क्यं द्वौ प्रश्नौ प्रक्षयामि ।

मिणं न विदुरित्यत आह—अदृष्टो द्रष्टेति । न दृष्टः ‘ अदृष्टः ’ । कस्यचित् चक्षुर्दर्शनस्य विषयत्वमनापन्नः
सन् दृशिस्वरूपत्वात् चक्षुषि सन्निहितत्वाच्च स्वयं द्रष्टा । तद्वत् ‘ अश्रुतः ’ श्रोत्रविषयत्वमनापन्नः सन् स्वय-
मलुप्तश्रवणशक्तिः सकलश्रोत्रेषु सन्निहितत्वात् ‘ श्रोता ’ । तथा ‘ अमतः ’ मनःसंकल्पविषयमनापन्नः । दृष्टे
श्रुते एव हि सर्वे संकल्पयति । अदृष्टत्वादश्रुतत्वादेवामतः । अलुप्तमननशक्तित्वात् सर्वमनस्सु सन्निहितत्वाच्च
‘ मन्ता ’ । तथा ‘ अविज्ञाता ’ निश्चयगोचरं रूपादिवत् सुखादिवद्वा अनापन्नः स्वयं तु अलुप्तविज्ञानशक्ति-
त्वात् तत्सन्निहितत्वाच्च ‘ विज्ञाता ’ । ननु—तथाऽप्येवं स्थितुनियन्तव्यादिभेदेन द्रष्टृद्रष्टव्यादिभेदेन च भेदः स्यात्
इत्याशंकायामाह—नान्योऽस्ति द्रष्टेति । एतदन्तर्यामिणः ‘ अन्यः ’ अपरः ‘ द्रष्टा ’ नास्ति । तथा
“ नान्योऽस्ति श्रोता ” इत्यादि व्याख्येयम् । उपपादितमन्तर्यामिस्वरूपमुपसंहरति—एष त आत्मेति ।
‘ अमृतः ’ संसारधर्मवर्जितः सर्वसंसारिणां कर्मफलविभागकर्ता ‘ एष ते ’ तव ‘ आत्माऽन्तर्यामी ’ । अतः
अस्मादीश्वरादात्मनः ‘ अन्यदार्तम् ’ । “ ततो होद्दालक आरुणिरुपरराम ” इति पूर्ववत् ॥ ३१ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेव-
ब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां
वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीयेऽध्याये सप्तमं उद्दालकब्राह्मणमन्तर्यामिब्राह्मणं सृष्टिप्रवेश-
ब्राह्मणं वा परिसमाप्तम् ॥ १४ (६) ३-७ ॥

पूर्वस्मिन् ब्राह्मणे सूत्रान्तर्यामिणौ प्रश्नप्रत्युक्तिभ्यां निर्धारितौ । सम्प्रति अशनायादिविनिर्मुक्तं निरुपाधिकं
साक्षादपरोक्षाः सर्वातरं ब्रह्म वक्तुम् अक्षरब्राह्मणं प्रवर्तते—अथ ह वाचकनव्युवाचेति । ‘ अथ ’ सोपाधिकवस्तु-

सा होवाच । (चा) अहम्वै त्वा याज्ञवल्क्य यथा काश्यो वा वैदेहो
वोग्रपुत्र उद्यन्धुनुरधिज्यङ्कृत्वा द्वौ बाणवन्तौ सपत्नातिव्याधिनौ
हस्ते कृत्वोपोत्तिष्ठेदेवमेवाहन्वान्द्वाभ्याम्प्रश्नाभ्यामुपोदस्थान्तौ मे
ब्रूहीति पृच्छ गागीति ॥ २ ॥

सा होवाच । यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाकपृथिव्या यदन्तरा

तौ चेन्मे विवक्ष्यति, न वै जातु युष्माकमिमं कश्चित् ब्रह्मोद्यं जेतति । तौ चेन्मे न विवक्ष्यति ।
मूर्द्धाऽस्य विपतिष्यतीति । पृच्छ गागीति ॥ १ ॥

सा होवाच । अहं वै त्वा याज्ञवल्क्य ! यथा काश्यो वा वैदेहो वोग्रपुत्र उद्यं धनुरधिज्यं कृत्वा
द्वौ बाणवन्तौ सपत्नातिव्याधिनौ हस्ते कृत्वोपोत्तिष्ठेत् । एवमेव अहं त्वां द्वाभ्यां प्रश्नाभ्यामुपो-
दस्थाम् । तौ मे ब्रूहीति । पृच्छ गागीति ॥ २ ॥

सा होवाच—यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवः, यदवाकपृथिव्याः, यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे, यद्भूतं च,
भवञ्च, भविष्यञ्च इत्याचक्षते, कस्मिंस्तदोतं च प्रोतं च इति ॥ ३ ॥

निर्द्धारणानन्तरं पूर्वं याज्ञवल्क्येन निषिद्धा मूर्द्धपातभयादुपरता सती पुनः प्रष्टुं ब्राह्मणानुज्ञां प्रार्थयन्ती ' ह ' किल
वचकनोर्द्वहिता ' वाचकनवी ' पुनरुवाच । किं ? हे ' ब्राह्मणा भगवन्तः ' पूजावन्तः मम वचः शृणुतेति शेषः ।
' हंत ' यद्यनुमतिर्भवतामस्ति, तर्हि—' अहमिमं याज्ञवल्क्यं ' पुनर्द्वौ ' प्रश्नौ प्रक्ष्यामि ' । ' तौ ' प्रश्नौ चेद्यदि
कथंचिन्मे महां ' विवक्ष्यति ' विस्पष्टं कथयिष्यति । तर्हि ' जातु ' कदाचित् ' युष्माकं ' मध्ये ' कश्चित् '
कोऽयन्यतमः ' इमं ' याज्ञवल्क्यं ' ब्रह्मोद्यं ' ब्रह्मवदनं प्रति ' नवै ' नैव ' जेता ' जयकर्ता भवेदिति शेषः ।
अन्यच्च शृणुत । ' तौ ' प्रश्नौ चेद्यदि ' मे ' महां ' न विवक्ष्यति ' विस्पष्टं वक्तुं समर्थौ न भविष्यति ।
तर्हि—' अस्य ' याज्ञवल्क्यस्यैव ' मूर्द्धा ' शिरः ' विपतिष्यति ' विस्पष्टं पतिष्यतीत्येवमुक्ता ब्राह्मणा अनुज्ञां
प्रददुः । ' पृच्छ गागी ! ' प्रश्नं कुर्विति ॥ १ ॥

सैवं लब्धानुज्ञा गागी ' ह ' याज्ञवल्क्यं प्रति ' उवाच ' । हे ' याज्ञवल्क्य ' ! ' त्वा ' त्वां ' अहं ' द्वौ
प्रश्नौ प्रक्ष्यामि ' इत्यनुषज्यते । कौ ताविति जिज्ञासायां तयोर्द्विस्तरत्वं द्योतयितुं दृष्टान्तपूर्वकं तौ प्रश्नौ आह—
यथा काश्यो वेति । ' काश्यो वा ' काशियु भवः काश्यः लोके शूरत्वेन प्रसिद्धः । ' वैदेहो वा ' विदेहानां
राजा ' उग्रपुत्रः ' शूरान्वय इत्यर्थः । उद्यमिति । उत् ऊर्ध्वं याति गच्छति विस्तृतं भवति इत्युद्यं अवतारित-
ज्याकं धनुश्चापं पुनरधिज्यं ' कृत्वा ' आरोपितज्याकं विधाय ' द्वौ बाणवन्तौ ' बाणशब्देन शराभ्रे यो वंश-
खंडः सन्धीयते, स उच्यते । तेन विनाऽपि शरो भवति । अतो बाणवन्ताविति विशिनष्टि । सपत्नातिव्याधिना-
विति तयोरेव विशेषणम् । सपत्नं शत्रुं अतिशयेन वेदुं शीलं ययोस्तौ शत्रोरेतिशयेन पीडाकरो । ईदृशौ द्वौ
शरौ ' हस्ते कृत्वा ' ' उपोत्तिष्ठेत् ' शत्रोः समीपत आत्मानं दर्शयेत् । एवमेवाहं ' त्वां ' शरस्यानीयाभ्यां
प्रश्नाभ्यां ' उपोदस्थां ' त्वत्समीपे उस्थितवत्यस्मि । ततस्त्वं ब्रह्मविचेत्तर्हि ' तौ ' प्रश्नौ तयोर्मया क्रियमाणयोः
प्रश्नयोरुत्तरं ' मे ' महां ' ब्रूहि ' । एवमुक्तो याज्ञवल्क्यो हे ' गागी ! पृच्छ ' यथेष्टं प्रश्नं कुरु । इत्युक्त-
वानिति शेषः ॥ २ ॥

' सा ' एवमुक्ता गागी ' ह उवाच ' अपृच्छत् । हे याज्ञवल्क्य ! ' यत् दिवः ' युसंज्ञितात् उपरितनांड-

द्यावापृथिवीऽइमे यद्भूतञ्च भुवञ्च भुविष्यच्चेत्याचक्षते कुस्मिँस्तदोतञ्च
प्पोतञ्चेति ॥ ३ ॥

सु होवाच । यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा द्यावा-
पृथिवीऽइमे यद्भूतञ्च भुवञ्च भुविष्यच्चेत्याचक्षतेऽआकाशे तदोतञ्च
प्पोतञ्चेति ॥ ४ ॥

सु होवाच । नमस्ते याज्ञवल्क्य यो मऽएतम्बुवोचोऽपरस्मै धारय-
स्वेति पृच्छ गांर्गीति ॥ ५ ॥

सु होवाच । यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा
द्यावापृथिवीऽइमे यद्भूतञ्च भुवञ्च भुविष्यच्चेत्याचक्षते कुस्मिन्नेव तदोतञ्च
प्पोतञ्चेति ॥ ६ ॥

स होवाच—यदूर्ध्वं गार्गि दिवः, यदवाक्पृथिव्याः, यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे, यद्भूतं च,
भुवञ्च, भुविष्यञ्च इत्याचक्षते, आकाशे तदोतं च प्रोतं च इति ॥ ४ ॥

सा होवाच । नमस्ते याज्ञवल्क्य । यो म एतं व्यवोचः । अपरस्मै धारयस्वेति । पृच्छ
गांर्गीति ॥ ५ ॥

सा होवाच—यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवः, यदवाक्पृथिव्याः, यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे, यद्भूतं च,
भुवञ्च, भुविष्यञ्च इत्याचक्षते, कुस्मिन्नेव तदोतं च प्रोतं चेति ॥ ६ ॥

कपालात् ऊर्ध्वमुपरि अस्ति । यच्च 'पृथिव्याः' अधस्तनाङ्कपालादवाक् अधो वर्तते । यच्च 'द्यावापृथिवी
अन्तरा' द्यावापृथिव्योरङ्कपालयोर्मध्ये अस्ति । ये च 'इमे' प्रसिद्धाद्यावापृथिवी स्तः । यद्भूतमतीतं च
यद्भवद्भूतमानं स्वव्यापारस्थं च भविष्यद्भूतमानकालादूर्ध्वमाविर्लिंगगम्यं च । यत्सर्वदा एवमाचक्षते कथयंत्या-
गमतः । तत्सर्वं द्वैतजातं जगत् यस्मिन्नेकं भवतीत्यर्थः तत्सूत्रसंज्ञं पूर्वोक्तं 'कुस्मिन्नोतं प्रोतं च' उत्पत्तौ स्थितौ
लये चेत्येवं त्रिष्वपि कालेषु पृथिवीधातुरप्स्विव वर्तते इत्यर्थः ॥ ३ ॥

'सः' याज्ञवल्क्यः 'उवाच' । हे 'गार्गि !' 'यत्' त्वयोक्तं 'ऊर्ध्वं दिवः' इत्यादि तत्सर्वं यत्सूत्र-
मचक्षते । 'तत्' व्याकृतं जगदात्मकं सूत्रं अव्याकृतशब्दवाच्ये नारायणाख्ये अंतर्ग्रामिणि 'ओतं च प्रोतं-
च' उत्पत्तौ स्थितौ लये चेत्येवं त्रिष्वपि कालेषु पृथिवीधातुरप्स्विव वर्तते इत्यर्थः ॥ ४ ॥

'सा' एवं अपाकृतप्रथमप्रश्ना गार्गी 'उवाच' 'ह' हे 'याज्ञवल्क्य' यस्त्वं 'मे' मम 'एतं'
दुर्वचं प्रश्नं 'व्यवोचः' विशेषेणापकृतवान् अस्ति । अतस्ते तुभ्यं नमोऽस्तु । 'अपरस्मै' द्वितीयाय प्रश्नाय
'धारयस्व' दृढीकुरु । आत्मानमित्यर्थः । इतरः आह—'पृच्छ गांर्गीति' ॥ ५ ॥

"सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य" इत्यादिप्रश्नः प्रतिवचनं चेत्युक्तस्यैवार्थस्यावधारणार्थं पुनरुच्यते—न
किञ्चिदपूर्वमर्थतरमित्यर्थः । गार्गी सर्वं यथोक्तं प्रत्युच्चार्य "कुस्मिन्नेव तदोतं च प्रोतं च" इत्युक्तार्थेन वाक्येन
पुनरधिकरणमेव पृष्टमित्यर्थः ॥ ६ ॥

सु होवाच । यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यदवाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावा-
पृथिवीऽइमे यद्भूतञ्च भवञ्च भविष्यञ्चेत्याचक्षतेऽआकाशऽएव तदोतञ्च
प्रोतञ्चेति कस्मिन्वाकाशऽओतञ्च प्रोतञ्चेति ॥ ७ ॥

सु होवाच । (चै) एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणाऽभिवदन्त्यस्थूल-
मण्वहस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायममृतमोऽवास्वनाकाशमसङ्गम-
स्पर्शमगन्धमरसमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कमप्राणमुमुखमुना-
सागोत्रमजरममरमभयममृतमरजोऽशब्दमविवृतमसंवृतमपूर्वमनपरम-
नन्तरमबाह्यञ्च तदश्नोति कुश्चन न तदश्नोति कुश्चन ॥ ८ ॥

स होवाच—यदूर्ध्वं गार्गि दिवः, यदवाक् पृथिव्याः, यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे, यद्भूतं च,
भवञ्च, भविष्यञ्च इत्याचक्षते, आकाश एव तदोतं च प्रोतं च । इति कस्मिन्नु आकाश
ओतञ्च प्रोतञ्चेति ॥ ७ ॥

स होवाच । एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति । अस्थूलम् । अनणु । अहस्वम् । अदी-
र्घम् । अलोहितम् । अस्नेहम् । अच्छायम् । अतमः । अवायु । अनाकाशम् । अमंगम् । अस्प-
र्शम् । अगन्धम् । अरसम् । अचक्षुष्कम् । अश्रोत्रम् । अवाक् । अमनः । अतेजस्कम् । अप्राणम् ।
अमुखम् । अनाम । अगोत्रम् । अजम् । अमरम् । अभयम् । अमृतम् । अरजः । अशब्दम् ।
अविवृतम् । असंवृतम् । अपूर्वम् । अनपरम् । अनन्तरम् । अबाह्यम् । न तदश्नोति कंचन ।
न तदश्नोति कुश्चन ॥ ८ ॥

एवं पृष्ठः ‘ सः ’ याज्ञवल्क्यः ‘ ह उवाच ’ हे ‘ गार्गि ! ’ यत्वं ‘ ऊर्ध्वं दिवः ’ इत्यादि पृष्ठवत्यसि
‘ तदाकाश एव ’ ओतप्रोतभावेन वर्तते इत्यवधारितवान् याज्ञवल्क्यः । द्वितीयं प्रश्नमाह—कस्मिन्वाकाश
इति । ‘ कस्मिन्नु ’ खलु ‘ आकाशः ओतञ्च प्रोतञ्चेति ’ । आकाशः एव तावत् कालत्रयातीतत्वाद्वाच्यः ।
ततोऽपि कष्टतरमक्षरं यास्मिन् ‘ आकाश ओतञ्च प्रोतञ्चेति ’ । अतः अवाच्यमिति कृत्वा न प्रतिपद्यते सा ।
अप्रतिपत्तिर्नाम निग्रहस्थानं तार्किकसमये । अथावाच्यमपि वदति । विप्रतिपत्तिर्नाम निग्रहस्थानं यदवाच्यस्य
वदनम् । सा हि विरुद्धा प्रतिपत्तिः । अतो दुर्वचं प्रश्नं मन्यते गार्गीति भावः ॥ ७ ॥

तदोषद्वयमपि परिजिहीर्षन्नाह—स होवाचेति । ‘ सः ’ याज्ञवल्क्यः ‘ ह उवाच ’ । हे ‘ गार्गि ! ’
‘ यत् ’ त्वं ‘ कस्मिन्वाकाशः ’ इत्यादिना अन्याकृताधिष्ठानं पृष्ठवत्यसि । ‘ एतदक्षरं वै ’ न क्षरति न क्षीयते
वा तदक्षरं शुद्धं ब्रह्म ‘ ब्राह्मणाः ’ ब्रह्मविदः ‘ अभिवदन्ति ’ कथयन्ति । ब्राह्मणाभिवदनकथनेन नाहमवाच्यं
वक्ष्यामि । न च—न प्रतिपद्येय, इत्येवं दोषद्वयं परिहरति । एवमपाकृते प्रश्ने पुनर्गार्ग्याः प्रतिवचनं तु प्रष्टव्यं
ब्रूहि किं तदक्षरं यद्ब्राह्मणा अभिवदन्तीत्युक्तौ याज्ञवल्क्य आह—अस्थूलमित्यादि । स्थूलादन्यदस्थूलं तत् । एवं
तर्हि अणु ! अणोरन्यत् ‘ अनणु ’ । अस्तु तर्हि ह्रस्वं ! ह्रस्वादन्यदह्रस्वम् । एवं तर्हि दीर्घं ! नापि दीर्घ-

(नै) एतस्य वाऽअक्षरस्य प्रशासने गार्गि यावापृथिवी विधृते तिष्ठतऽएतस्य वाऽअक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमुसौ विधृतौ तिष्ठतऽएतस्य वाऽअक्षरस्य प्रशासने गार्ग्यहोरात्राण्यर्द्धमासा मासाऽऋतुवः सम्बत्सरा विधृतास्तिष्ठन्त्येतस्य वाऽअक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्याच्योऽन्या नद्यः स्युन्दन्ते श्वेतेभ्यः पूर्वतेभ्यः प्रतीच्योऽन्या यां याश्च दिशमेतस्य वाऽअक्षरस्य प्रशासने गार्गि ददतम्मनुष्याः प्रश१२सन्ति बुजमानन्देवा दुर्व्यम्पितुरोऽन्वायताः ॥ ९ ॥

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि यावापृथिवी विधृते तिष्ठतः । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमुसौ विधृतौ तिष्ठतः । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि अहो-

मदीयम् । एवमेतैश्चतुर्भिः परिमाणप्रतिषेधैर्द्रव्यधर्मप्रतिषेधे न द्रव्यं तदक्षरमिति भावः । अस्तु तर्हि आग्नेयो गुणो लोहितः ? ततोऽपि अन्यदलोहितम् । तर्हि अस्तु अपां गुणः स्नेहः ? ततोऽप्यन्यदस्नेहम् । अस्तु तर्हि छाया दीप्तिः तमो ध्वांत ? सर्वथाऽपि अन्यत् । 'अवायु' । अस्तु तर्हि काशः ? 'अनाकाशम्' । अस्तु तर्हि जतुवत्संगात्मकं ? 'असंगम्' । तर्हि स्पर्शोऽस्तु ? 'अस्पर्शम्' । तर्हि गंधोऽस्तु ? 'अगंधम्' । तर्हि रसोऽस्तु ? 'अरसम्' । तथा 'अचक्षुष्कं' । न हि चक्षुरस्य करणं विद्यते । अतः 'अचक्षुष्कम्' । तथा 'अश्रोत्रं' । "पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः" — ( ) इति मंत्रवर्णात् । तथा 'अवाक्' । तथा 'अमनः' । तथा 'अतेजस्कम्' । अविद्यमानं अग्न्यादिप्रकाशवत् तेजोऽस्य तदतेजस्कम् । तथा 'अप्राणं' आध्यात्मिको वायुः प्रतिषेध्यः । अतः अप्राणमिति । तर्हि मुखं द्वारमस्तु ? न विद्यते मुखं प्रसिद्धं यस्य तदमुखम् । 'अनाम' नामरहितम् । 'अगोत्रं' न विद्यते गोत्रं यस्य तद्गोदत्रम् । गोत्रादन्यद्वा । 'अजरं' वृद्धत्वधर्मरहितम् । 'अमरं' मरणधर्मरहितम् । तर्हि आपेक्षिकं अमरत्वं इंद्रादिवद्भविष्यति अतः 'अमयं' सर्वथा । भीतिवर्जम् । अत एवामृतं अमिकामःवर्जितमित्यर्थः । 'अरजः' न विद्यते रजो यस्मिंस्तदरजः रजसोऽन्यद्वा । 'अशब्दं' न विद्यते शब्दो यस्मिंस्तदशब्दं शब्दादन्यद्वा । 'अविवृतं' न विवृतमिति 'अविवृतम्' । 'असंवृतं' न संवृतमाकारो यस्य तदसंवृतम् । 'अपूर्वं' अविद्यमानं पूर्वं यस्य तदपूर्वम् । 'अनपरं' अविद्यमानमपरं यस्य तदनपरम् । 'अनंतरं' अविद्यमानमंतरं छिद्रं यस्य तदनंतरम् । 'अबाह्यं' न विद्यते बाह्यं यस्येति 'अबाह्यम्' । अपरिच्छिन्नमित्यर्थः । अनात्मव्यक्तीनामानन्त्येन प्रत्येकं निषेधाशक्तेर्भोक्तृभोग्यात्मना एकीकृत्य निषेधेति—न तदश्रोति कंचनेत्यादिना । 'तदक्षरं' 'कंचन' 'कंचिदपि विषयं' 'नाश्रोति' 'नाश्राति' न भुंक्ते इत्यर्थः । 'कश्चन' कोऽपि लोकः तदक्षरं 'नाश्रोति' 'नाश्रातीत्यर्थः । "अशः भोजने" — (वा. पा. ब्रा. प. ११) इति धातोः क्रयादिगणस्थात् "व्यत्ययो बहुलम्" — (पा. सू. ३ । १ । ८९) इति व्यत्ययेन श्रुतः प्रत्ययो बोद्धव्यः । अत एव परस्मैपदमन्युपपन्नम् ॥ ८ ॥

एवं अशेषविशेषणनिषेधावधित्वेन तत्साक्षित्वेन च अक्षरास्तित्वे सिद्धेऽपि इदानीं तस्यैव अविद्यकैषितव्यसंबन्धात् । ईश्वरात्मभूतस्यास्तित्वाय अनुमानप्रमाणमुपन्यस्यति—एतस्य वा अक्षरस्येति । यदेतत् अविगात्र-

(०) यो वाऽएतदक्षरमविदित्वा गार्गि । (ग०) अस्मिँल्लोके जुहोति दडाति तपस्यत्यपि बहूनि वर्षसहस्राण्युन्तवानेवास्य सु लोको भवति यो वाऽएतदक्षरमविदित्वा गार्ग्यस्माँल्लोकात्प्रैति सु कृपणोऽथ युऽएतदक्षरङ्गार्गि विदित्वाऽस्माँल्लोकात्प्रैति सु ब्राह्मणः ॥ १० ॥

रात्राणि अर्द्धमासा मासा ऋतवः संवत्सरा विधृतास्तिष्ठन्ति । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्योऽन्या नद्यः स्यंदन्ते श्वेतेभ्यः पर्वतेभ्यः । प्रतीच्यः अन्या यां यां च दिशम् । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि ददतं मनुष्याः प्रशंसन्ति । यजमानं देवाः । दर्व्यं पितरोऽन्वायन्ताः ॥ ९ ॥

यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्गि अस्मिँल्लोके जुहोति ददाति तपस्यत्यपि बहूनि वर्षसहस्राणि । अंतवानेवास्य स लोको भवति । यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्ग्यस्माँल्लोकात्प्रैति स कृपणः । अथ य एतदक्षरं गार्गि विदित्वाऽस्माँल्लोकात्प्रैति स ब्राह्मणः ॥ १० ॥

मक्षरं सर्वतरं साक्षादपरोक्षब्रह्म य आत्मा अशनायाऽदिधर्मातीतः । ' एतस्य वै ' ' अक्षरस्य ' ' प्रशासने ' आज्ञायां हे ' गार्गि ! ' ' यावापृथिवी ' द्यौश्च पृथिवी च यावापृथिवी । द्विवचनलोपच्छादसः । ते ' विधृते ' हस्तन्यन्पाषाणादिवत् ' तिष्ठतः ' वर्तते । अतस्तदस्येव । ' येन द्यौश्चा पृथिवी च दृढा येन स्वः स्तभितं येन नाकः ' (वा. सं. अ. ३२ । ६) इति मन्त्रवर्गात् । तथा हे गार्गि ! एतस्योक्तरूपस्याक्षरस्य ' प्रशासने ' आज्ञायां ' सूर्याचन्द्रमसौ ' सूर्यश्च चन्द्रमाश्च ' सूर्याचन्द्रमसौ ' ' विधृतौ ' नियतौ ' तिष्ठतः ' वर्तते श्रुत्यादिवत् । तथा ' अहोरात्राणि अर्द्धमासा मासा ऋतवः संवत्सराः ' इत्येते कालावयवाः सर्वस्यातीतानागतवर्तमानस्य जनिमतः कल्पितारो विधृतास्तिष्ठन्ति नियता वर्तते । यथा लोके प्रमुणा नियमितो गगकः सर्वं आपं व्ययं वाप्रमत्तो गणयति । तथा प्रमुस्थानीयं एषां कालावयवानां नियन्तु तदक्षरमस्येव । तथा ' प्राच्यः ' प्राग्गमनाः प्राग्दिगमनाः ' नद्यः ' गंगाद्याः ' श्वेतेभ्यः ' हिमवदादिभ्यः ' पर्वतेभ्यः ' गिरिभ्यः ' स्यंदन्ते ' अन्यथाऽपि प्रसर्तुमुत्सहन्यो यथा प्रवर्तिता एव नियताः प्रवर्तते । तदेतत्प्रशास्तुलिङ्गम् । तथा ' प्रतीच्यः ' प्रतीचीदिगमनाः सिंघाद्याः ' नद्यः ' अन्याश्च नद्यः ' यां यां च ' दिशमनुप्रवृत्तास्ता अक्षरप्रशासनादद्यापि तथैव प्रवर्तते । तदपि लिङ्गम् । किंच—' ददतं ' दुःखाजितान् गोहिरण्यादीन् प्रयच्छन्तं पुरुषं ' मनुष्याः ' ' हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्ते ' (क. सं.) इत्यादिप्रमाणज्ञा अपि ' प्रशंसन्ति ' स्तुतिं कुर्वते । तथा च—एतस्य प्रशासनस्य फलसंबंधफलकत्वेन तत्कर्तुं अक्षरं सिद्धम् । न च—स्वातन्त्र्येण देवादिकर्तृक एव फलसंबंध इति वाच्यं, तेषामधीश्वराधीनत्वादित्याह—यजमानं देवा इति । ' देवाः ' इन्द्रादयः अन्यथा जीवितुं समर्था अपि जीवितं निमित्तीकृत्य च पुरोडाशाद्युपजीवनप्रयोजनेन अनीश्वरमपि ' यजमानं अन्वायन्ताः ' अनुगताः । तथा ' पितरः ' अर्यमादयः ' दर्व्यं ' दर्वीहोमं ' अन्वायन्ताः ' अनुगता इत्यर्थः । यो न कस्यचित् प्रकृतित्वेन विकृतित्वेन वा वर्तते । स दर्वीहोमः । दर्वीसाथ्यो होमो दर्व्यः तम् । तथा च—देवादीनामपि मनुष्याधीनत्वात्त्यहीनवृत्तिभाक्त्वं नियंतृकल्पकमित्यर्थः ॥ ९ ॥

किंच यस्य अज्ञानेन नियता संसारोपपत्तिः । यद्विज्ञानेन च संसारविच्छेदः । तदस्ति अक्षरमिति साधयितुं कर्मणामेव मोक्षहेतुत्वमिति पक्षं निराकरोति—यो वाऽ एतदक्षरमिति । हे ' गार्गि ! ' ' यो वै ' कश्चि-

(स्त) तद्वाऽएतदक्षुरङ्गार्गि । (ग्यु) अदृष्टं द्रष्टुं श्रोत्रमत-
मन्युविज्ञातम्विज्ञातु नान्यदस्ति द्रष्टु नान्यदस्ति श्रोतु नान्यदस्ति मन्तु
नान्यदस्ति विज्ञात्रेतद्वै तुदक्षुरङ्गार्गि यस्मिन्नाकाशऽओतश्च प्रोत-
श्चेति ॥ ११ ॥

सा होवाच । ब्राह्मणा भगवन्तस्तु देव बहु मन्यध्वं युदस्मान्नमस्का-

तद्वा एतदक्षरं गार्गि अदृष्टं द्रष्टु । अश्रुतं श्रोतु । अमृतं मन्तु । अविज्ञातं विज्ञातु । नान्य
दस्ति द्रष्टु । नान्यदस्ति श्रोतु । नान्यदस्ति मन्तु । नान्यदस्ति विज्ञातु । एतद्वै तदक्षरं गार्गि । यस्मि-
न्नाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥ ११ ॥

सा होवाच । ब्राह्मणा भगवन्तः ! तदेव बहु मन्यध्वम् । यत् अस्मान्नमस्कारेण मुच्याध्वै । न वै
जातु युष्माकमिमं कश्चित् ब्रह्मोयं जेतेति । ततो ह वाचक्रव्युपरराम ॥ १२ ॥

तुरवः ' एतदक्षरमविदित्वा ' अविज्ञाय ' अस्मिन् लोके ' कर्मलोके ' जुहोति ' देवतोद्देशेन संकल्पितं द्रव्य-
मग्नौ प्रक्षिपति । तथा ' ददाति ' गोमहिरण्यादिकं प्रयच्छति । यद्यपि ' बहूनि ' अनेकानि ' वर्षसहस्राणि तप-
स्यति ' तपश्चाद्रायणादिकं आचरति । तथापि ' अस्य ' कर्तुः ' स लोक अंतवानेव भवति ' । तत्सांग-
मपि क्रियमाणं कर्म तत्फलोपभोगाति क्षीयत एव । न नित्यमोक्षफलकं भवतीत्यर्थः । तथा हे ' गार्गि ! '
' यो वै ' एतदक्षरमहं ब्रह्मास्मीत्यविदित्वा ' अस्मालोकात् ' कर्मलोकात् ' प्रैति ' म्रियते । ' स कृपणः '
अक्षपणन्नीतो दासादिरिव दीनः कर्मफलस्यैव मोक्ता न तु मोक्षस्येत्यर्थः । ' अथ ' तु ' य एतदक्षरं '
श्रुत्याद्यर्थोपदेशाभ्यां " अहं ब्रह्मास्मि " इति ' विदित्वा ' ' अस्मात् लोकात्प्रैति ' ' स ब्राह्मणः ' ब्रह्म-
विभक्त इत्यर्थः ॥ १० ॥

अग्नेर्देहनप्रकाशकत्ववत् स्वाभाविकमस्याक्षरस्य प्रशास्तृत्वमित्याह-तद्वा एतदक्षरं गार्गीति । हे ' गार्गि ! '
' तद्वा एतदक्षरं ' " अस्थूलमनण्वादि " वाक्येनावगतम् । ' अदृष्टं ' दृष्टविषयं ' स्वयं द्रष्टु ' दृशिस्वरूप-
त्वात् । एवमश्रुतं श्रोत्रविषयत्वात् स्वयं च ' श्रोतु ' श्रुतिस्वरूपत्वात् । एवममृतं मनसोऽविषयत्वात् स्वयं ' मन्तु '
मतिस्वरूपत्वात् । एवमविज्ञातं बुद्धेरविषयत्वात् स्वयं ' विज्ञातु ' विज्ञानस्वरूपत्वात् । किंच एतस्य नानात्व-
शंकां निराकरोति-नान्यदस्ति द्रष्टु इत्यादिना । प्रकृतादक्षरात् ' अन्यत् द्रष्टु ' दर्शनक्रियाकर्तु नास्ति ।
एतदेव दर्शनक्रियाकर्तु । एवं " नान्यदस्ति श्रोतु " इत्यादि व्याख्येयम् । एवं सजातीयस्वगतनानात्वं
निराकृत्य, इदानीं विजातीयानामनात्मनां रज्जुमुजंगादिवत् परिकल्पितत्वं प्रदर्शयितुं उपसंहारव्याजेन तन्ना-
नात्वं प्रतिषेधति-एतद्वै तदक्षरं गार्गीति । हे ' गार्गि ! ' " यस्मिन्नाकाश ओतश्च प्रोतश्च " यदेव साक्षा-
दपरोक्षाद्ब्रह्म, य आत्मा सर्वांतरोऽज्ञानायादिसंसारधर्मातीतः " एतद्वै तदक्षरं " इत्येतदक्षरं ब्रह्म । एतत्पृथिव्यादे-
राकाशांतस्य सत्यस्य सत्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥

' सा ' गार्गी उक्तप्रश्नद्वयनिर्णयश्रोत्री ' उवाच ' । हे ब्राह्मणा भगवन्तः ! तदेव बहु मन्यध्वं ' बहुमान-
त्रिषयं कुरुध्वं प्रमाणीकुरुध्वमित्यर्थः । किं तत् ? यदस्माद्याज्ञवल्क्यात् ' नमस्कारेण मुच्याध्वै ' मुच्यध्वम् ।

रेण मुच्याद्वै न वै जातु युष्माकमिमङ्कुश्चिद्रह्योद्यजेतेति ततो ह वाच-
क्रव्युपरराम ॥ १२ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीये
प्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ १४ (५) ३६ ॥ (६) ३-८ ॥

अथ हैनम्विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ । कति देवा याज्ञवल्क्येति सु
हैतुयैव निविदा प्रुतिपेदे यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते त्रयश्च त्री
च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेत्यांसिति होवाच ॥ १ ॥

शाकल्यब्राह्मणग्रन्थो वा शाकल्यब्राह्मणम् ।

अथ ह एनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ । कति देवा याज्ञवल्क्येति । स हैतुयैव निविदा प्रति-
पेदे । यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते । त्रयश्च त्री च शता । त्रयश्च त्री च सहस्रेति ३३०६
ॐ इति होवाच ॥ १ ॥

अस्मै नमस्कारं कृत्वा अस्मादात्मनो यन्मोचनं तदेव बहु मन्यन्वमित्यर्थः । जयस्तु अस्य मनसाऽपि नाशंकनीयः ।
किमुत कार्यतः ? कस्मात् ? ' न वै जातु ' कदाचिदपि ' युष्माकं ' मध्ये कश्चित्कोऽपि ' इमं याज्ञवल्क्यं '
' ब्रह्मोद्यं ' ब्रह्मवदनं प्रति ' नैव जेता ' । " प्रश्नौ चेन्मह्यं विवक्ष्यति न वै जेता भविता " इति पूर्वमेव प्रति-
ज्ञातम् । अद्यापि ममायमेव निश्चयः । ब्रह्मोद्यं प्रति एतत्तुल्यो न कश्चिद्विद्यते इति । ' ततो ह ' एवं ब्राह्मणानां
हितमुपदिश्य ' वाचक्रवी उपरराम ' ॥ १२ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गीतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृह-
दारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीयेऽध्यायेऽष्टमं वाचकनवीब्राह्मणमक्षर-
ब्राह्मणं सृष्टिप्रवेशब्राह्मणं वा परिसमाप्तम् (॥ १४ । (६) । ३ । ८ ॥)

एवं यत्साक्षादित्यादि प्रस्तुत्य सर्वातरत्वनिरूपणद्वारा साक्षात्वादिकमार्थिकं कहोडादिब्राह्मणत्रयेण निर्द्धारि-
तम् । ततः अंतर्गमिब्राह्मणे " यः पृथिव्यां तिष्ठन् " इत्यादिश्रुत्याऽन्याकृतविषये सूत्रमेदेषु पृथिव्यादिषु निय-
मेषु तस्य नियंतृत्वमुक्तम् । इदानीं नियंतव्यानां देवताभेदानां प्राणांतसंकोचान्तर्यपर्यंतं वस्तुनिर्देश इत्येतदर्थं
शाकल्यब्राह्मणमारभ्यते-अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः इति । ' अथ ' गार्गाप्रश्ननिर्णयानंतरं ' एनं '
याज्ञवल्क्यं शाकल्यस्यापत्यं ' शाकल्यः ' इत्येवंनामा ' पप्रच्छ ' । हे ' याज्ञवल्क्य ' !
' कति ' कियत्संख्याकाः ' देवाः ' इत्येवं पृष्ठः ' सः ' याज्ञवल्क्यः ' यावन्तः ' यावत्संख्याका देवाः
' वैश्वदेवस्य ' शस्त्रस्य ' निविदि ' उच्यन्ते ' श्रूयन्ते । तावतो देवान् ' ह ' किल वक्ष्यमाणया ' निविदा
प्रतिपेदे ' । यां संख्यां शाकल्यः पृष्ठवान् तां संख्यां निविद्वान् ज्ञातवानित्यर्थः । निविद्वान् देवतासंख्यावाच-

कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । त्रयस्त्रिंशदित्योमिति होवाच कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति षडित्योमिति होवाच कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रयऽइत्योमिति होवाच कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति द्वावित्योमिति होवाच कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्यध्यर्द्धऽइत्योमिति होवाच कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्येकऽइत्योमिति होवाच कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥ २ ॥

सु होवाच । महिमानऽएवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवाऽऽति कतमे ते त्रयस्त्रिंशदित्यष्टौ वसवऽएकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्तऽएकास्त्रिंश-दिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशाविति ॥ ३ ॥

कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । त्रयस्त्रिंशदिति । ॐ इति होवाच । कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । षडिति । ॐ इति होवाच । कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । त्रय इति । ॐ इति होवाच । कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । द्वाविति । ॐ इति होवाच । कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । अध्यर्द्ध इति । ॐ इति होवाच । कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । एक इति । ॐ इति होवाच । कतमे ते त्रयश्च त्री च शता । त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥ २ ॥

स होवाच । महिमान एवैषामेते । त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति । कतमे ते त्रयस्त्रिंशदिति । अष्टौ वसवः । एकादश रुद्राः । द्वादशादित्याः । त एकत्रिंशत् । ८-११-१२=३१ ॥ इन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च । त्रयस्त्रिंशाविति ॥ ३१-१-१=३३ ॥ ३ ॥

कानि मंत्रपदानि कानिचिद्वैश्वदेवे शब्दे शस्यते । तान्येव निवृत्तसंज्ञकानि मंत्रपदानि दर्शयति-त्रयश्च त्री च शतेति । ' त्रयश्च ' देवाः । देवानां त्रीणि च शतानि । पुनरप्येवं ' त्रयश्च त्री च सहस्रेति ' त्रीणि सहस्राणि त्र्यधिकानि । इयं त्वेषां मध्यमा संख्या बहुवचनात् उत्तमा अनंतसंख्या उक्तैव वेदितव्या । " अनंता वै विश्वे देवाः "-( ) इति पूर्वमुक्तत्वात् । उक्तां संख्यां शाकल्योऽङ्गीकरोतीत्याह-ओमिति होवाचेति । ॐ इत्यङ्गीकारे । एवमेषां षडधिकत्रिंशताधिकत्रिसहस्रलक्षणा मध्यमा संख्या सम्यक् त्वया ज्ञातेत्यर्थः ॥ १ ॥

पुनस्तेषामेव देवानां संकोचविषयां संख्या पृच्छति-कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । त्रयस्त्रिंशत् त्रयो द्वावध्यर्द्ध एक इति देवतासंकोचविकासविषयां संख्यां पृष्ट्वा पुनः संख्येयस्वरूपं पृच्छति-कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति । व्याख्यातार्थम् ॥ २ ॥

' सः ' एवं पृष्टो याज्ञवल्क्यः ' ह उवाच ' । ' एषां ' त्रयस्त्रिंशतो देवानां ' एते ' त्रयश्च त्री च शतेत्यादयो ' महिमानः ' विभूतयः । परमार्थतस्तु ' त्रयस्त्रिंशदेव देवा इति ' । ' कतमे ' के ' त्रयस्त्रिंशदिति ' शाकल्येन पृष्ट इतर आह- ' अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः ' । ' ते एते एकत्रिंशत् ' । इन्द्रश्चैव प्रजापतिश्चेति ' त्रयस्त्रिंशौ ' त्रयस्त्रिंशतः पूरणाविति ॥ ३ ॥

कतमे वसवऽइति । (त्य) अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चातुरिक्षश्चा-
दित्युश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसवऽएतेषु हीद॑त् सर्व्वमासुयन्ते
तद्यदिद॑त् सर्व्वमासुयन्ते तस्माद्वसव-
ऽइति ॥ ४ ॥

कतमे रुद्राऽइति । दशमे पुरुषे प्राणाऽआत्मैकादशस्ते यदाऽस्मान्म-
र्त्याच्छरीरादुत्क्रामन्त्युथ रोदयन्ति तद्यद्रोदयन्ति तस्माद्रुद्राऽइति ॥ ५ ॥

कतमऽआदित्याऽइति । द्वादश मासाः सम्बत्सरस्यैतुऽआदित्याऽएते
हीद॑त् सर्व्वमाददाना युन्ति तद्यदिद॑त् सर्व्वमाददाना युन्ति तस्मा-
दादित्याऽइति ॥ ६ ॥

कतमे वसव इति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चातुरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्च चंद्रमाश्च नक्षत्राणि
चैते वसवः । एतेषु हीदं सर्वं वसु हितम् । एते हीदं सर्वं वासयन्ते । तद्यदिदं सर्वं वासयन्ते । तस्मा-
द्वसव इति ॥ ४ ॥

कतमे रुद्रा इति । दशमे पुरुषे प्राणाः । आत्मैकादशः । ते यदाऽस्मान्मर्त्याच्छरीरादुत्क्रामन्ति ।
अथ रोदयन्ति । तद्यद्रोदयन्ति । तस्माद्रुद्रा इति ॥ ५ ॥

कतम आदित्या इति । द्वादश मासाः संबत्सरस्य । एत आदित्याः । एते हीदं सर्वमाददाना
यन्ति । तद्यदिदं सर्वमाददाना यन्ति । तस्मादादित्या इति ॥ ६ ॥

एवं संकोचादिभूतसंख्यानिर्णये कृते संख्येयान् देवान् क्रमेण पृच्छति—कतमे वसव इति । उत्तरमाह—
अग्निश्च पृथिवी चेति । अग्न्याद्या नक्षत्रांता ' एते वसवः ' । कथं ? ' हि ' यस्मात् ' एतेषु ' अग्न्यादिषु
कर्मफलसाधनात्मकं ' सर्वं ' ' वसु हितं ' स्थितं ' तस्माद्वसवः ' । ' हि ' यस्माच्च एते अग्न्यादयः
प्राणिनां कर्मफलाश्रयत्वेन कार्यकारणसेघातरूपेण तन्निवासत्वेन च विपरिणमन्तो जगदिदं ' सर्वं वासयन्ते ' ।
यस्माद्वासयन्ते तस्माद्युक्तं तेषां वसुत्वमित्यर्थः ॥ ४ ॥

तथा—कतमे रुद्रा इति । पुरुषशरीरिणः ' इमे ' प्रसिद्धाः ' दश प्राणाः ' ज्ञानेन्द्रियकमेन्द्रियरूपाः ।
' आत्मा ' मनश्च एकादशसंख्यापूरणः । कथमेषां रुद्रत्वमित्यत आह—ते यदेति । ' ते ' प्राणाः ' यदा '
यस्मिन् काले ' मर्यात् ' म्रियमाणाच्छरीरात् ' उत्क्रामन्ति ' । ' अथ ' तदा संबंधिभूतान् प्राणिनः
' रोदयन्ति ' । तत्तस्मिन्नुत्क्रांतिकाले यस्माद्रोदयन्ति संबंधिनः । ' तस्मात् रुद्राः ' इति सिद्धं निर्वचनम् ॥ ५ ॥

कतम आदित्या इति । संबत्सरात्मकस्य कालस्य ये अवयवाः ' द्वादश मासाः ' स्वाभिमानिदेवताविशिष्टाः
' एते आदित्याः ' । कथं ? ' हि ' यस्मात् । ' एते ' मासाभिमानिनो देवाः पुनः पुनः परिवर्तमानाः प्राणिना-
मायूषि कर्मफलं चेतीदं ' सर्वमाददानाः ' गृह्यंत उपाददत एव ' यन्ति ' गच्छन्ति । यस्मादिदं ' सर्वमाद-
दाना यन्ति ' ' तस्मादादित्या इति ' ॥ ६ ॥

कतमऽइन्द्रः कतमश्च प्रजापतिरिति । स्तनयित्पुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिरिति कतमः स्तनयित्पुरित्यशुनिरिति कतमो यज्ञऽइति पशवऽइति ॥ ७ ॥

कतमे षडिति । (त्य) अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षञ्चादित्यश्च द्यौश्चैते षडित्येते ह्येवेदं सर्वं षडिति ॥ ८ ॥

कतमे ते त्रयो देवाऽइति । (ती) इमऽएव त्रयो लोकाऽएषु हीमे सर्वे देवाऽइति कतमौ तौ द्वौ देवावित्यन्नश्चैव प्राणश्चेति कतमोऽध्यर्द्धऽइति योऽयम्पवतऽइति ॥ ९ ॥

तदाहुः । (र्यु) यदयमेकऽएव पवतेऽथ कथमध्यर्द्धऽइति यदस्मि-

कतम इन्द्रः । कतमः प्रजापतिरिति । स्तनयित्पुरेवेन्द्रः । यज्ञः प्रजापतिः इति । कतमः स्तनयित्पुरिति । अशनिरिति । कतमो यज्ञ इति । पशव इति ॥ ७ ॥

कतमे षडिति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्चैते षडिति । एते ह्येवेदं सर्वं षडिति ॥ ८ ॥

कतमे ते त्रयो देवा इति । इम एव त्रयो लोकाः । एषु हीमे सर्वे देवा इति । कतमौ तौ द्वौ देवाविति । अन्नं चैव प्राणश्चेति । कतमोऽध्यर्द्ध इति । योऽयं पवत इति ॥ ९ ॥

तदाहुः । यदयमेक एव पवते । अथ कथमध्यर्द्ध इति । यदस्मिन्निदं सर्वमध्याध्नोत् । तेनाध्यर्द्ध इति । कतम एको देव इति । स ब्रह्म । त्यदित्याचक्षते ॥ १० ॥

कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति । स्तनयित्पुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिः । ' यज्ञः प्रजापतिः ' । ' कतमः स्तनयित्पुरिति ' । ' अशनिरिति ' । अशनिर्वैजापरपर्यायं वीर्यं बलम् । तस्य मेघनादाभिमानिन्द्र-निष्ठत्वेन इन्द्रत्वम् । ' कतमो यज्ञ इति ' । ' पशव इति ' । पशूनां हि यज्ञसाधनाश्रयत्वात् यज्ञस्यारूपत्वाच्च पशवो यज्ञ इत्युच्यन्ते ॥ ७ ॥

कतमे षडिति । ' अग्निश्च पृथिवी चैति ' । चन्द्रमसं नक्षत्राणि वर्जयित्वा वसुत्वेन पठिता अग्न्यादय एव षट् भवन्ति । ' हि ' यस्मात् त्रयस्त्रिंशदादि यदुक्तं ' इदं सर्वं ' देवजातं ' एते ' अग्न्यादयः ' एव षट् भवन्ति । सर्वो हि वस्वादिविस्तरः एतैष्वेव वसुषु अन्तर्मवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

कतमे ते त्रयो देवा इति । ' इम एव त्रयो लोकाः ' इति । पृथिवीमग्निं चैकीकृत्य एको देवः । अन्तरिक्षं वायुं चैकीकृत्य द्वितीयः । दिवमादित्यं चैकीकृत्य तृतीयः । ' एवमेते एव त्रयो देवाः ' । ' हि ' यस्मात् । ' एषु ' अग्न्याद्याः ' सर्वे देवाः ' अन्तर्मवन्ति । तेन एत एव त्रयो देवा इत्युक्तम् । ' कतमौ तौ द्वौ देवाविति ' । ' अन्नं चैव प्राणश्चेति ' । एतौ द्वावेव देवौ । अनयोः सर्वेषामुक्तानां देवानामन्तर्भावः । ' कतमोऽध्यर्द्ध इति ' । ' यः अयं ' बाह्यो वायुः ' पवते ' । सः अध्यर्द्ध इति शेषः ॥ ९ ॥

तदाहुः । तत्तत्र अध्यर्द्धशब्दस्य वायुविषये उक्ते सति शाकल्यादयो वादिनः आहुश्चोदयन्ति । यद्यतः

न्निदं सुर्वमध्याध्रोत्तेनाध्यर्द्धऽडुति कतमऽएको देवऽडुति स ब्रह्म
त्यदित्याचक्षते ॥ १० ॥

पृथिव्येव यस्यायतनम् । (अ) चक्षुर्लोको मनो ज्योतिर्बो वै तम्पु-
रुषम्बिद्यात्सुर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद
वाऽअहन्तम्पुरुषं सुर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ सुऽएवायुं
शारीरः पुरुषः सुऽएष वुदैव शाकल्य तस्य का देवतेति स्त्रियऽडुति
होवाच ॥ ११ ॥

पृथिव्येव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्यात्मनः
परायणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ ।
य एवायं शारीरः पुरुषः स एषः । वदैव शाकल्य । तस्य का देवतेति । स्त्रिय इति होवाच ॥ ११ ॥

‘अयं’ वायुरेकः ‘एव पवते’ वाति । अतः कथं ‘अध्यर्द्धः’ इत्याक्षेपः । योगमाश्रित्य परिहरति—
यदस्मिन्निति । यद्यस्मात् ‘अस्मिन्’ वायौ सति ‘इदं सर्वं’ चराचरं ‘अध्याध्रोत्’ अधिकावृद्धिं
प्रापत् । ‘तेन’ हेतुना ‘अध्यर्द्धः’ वायुरित्यर्थः । ‘कतम एको देव इति’ । ‘स ब्रह्मेति’ । ‘सः’
इति प्राणः परामृश्यते । अष्टाध्याय्यां (श. प. ११ । ६ । ३ । १०) तथा दर्शनात् । ‘सः’ प्राणः
‘ब्रह्म’ सर्वदेवात्मकत्वात् सूत्रात्मरूपेण सर्वकार्याणां भरणाच्च कारणभूतो महद्ब्रह्मेत्युच्यते । तस्मात् प्राणं
‘त्यदिति’ परोऽज्ञामिवायकेन शब्देनाचक्षते तद्ब्रह्मेति । कथयन्ति । प्राणविद इति शेषः । साक्षान्निर्दिष्टुम-
शक्यत्वादिति भावः ॥ १० ॥

तदेवं संकोचविस्तारभ्यां प्राणस्वरूपमुक्तम् । इदानीं तस्यैव प्राणस्य ब्रह्मणः पुनरष्टधा भेदो ध्यानार्थमुपदि-
श्यते—पृथिव्येव यस्यायतनमित्यादिना । ‘यस्य’ देवस्य ‘पृथिव्येवायतनं’ आश्रयः शरीरम् । ‘चक्षुर्लोकः’
लोकयत्यनेनेति लोकः आलोकनसाधनम् । चक्षुषा लोकयति पश्यति सोऽयं ‘चक्षुर्लोकः’ । ‘मनो ज्योतिः’ ।
मनसो ज्योतिषा संकल्पविकल्पादिकार्यं करोति यः । सोऽयं ‘मनोज्योतिः’ । पृथिवीशरीरश्चक्षुर्दर्शनो मनसा
संकल्पयिता पृथिव्यभिमानी कार्यकारणसंघातवान् देव इत्यर्थः । ‘यो वै’ एवं विशिष्टं ‘तं पुरुषं’ ‘सर्वस्या-
त्मनः’ आध्यात्मिकस्य कार्यकारणसंघातस्यात्मनः परमयनं पर आश्रयः तं ‘परायणम्’ मातृजेन त्वङ्मांस-
रुधिररूपेण क्षेत्रस्थानीयेन बीजस्थानीयस्य पितृजस्यास्थिमज्जाशुक्ररूपस्य करणात्मनश्च परमयनं ‘विद्यात्’
विजानीयात् । ‘स वै’ स एव ‘वेदिता स्यात्’ य एतदेवं वेति । स एव पण्डितः स्यात् इत्यभिप्रायः ।
हे ‘याज्ञवल्क्य !’ त्वमजानन्नेव पंडितामिनीत्याशयेन सम्बोधयति । हे शाकल्य ! ‘वै’ निश्चितमहं ‘तं
पुरुषं’ ‘वेद’ जानामि । त्वं ‘यं सर्वस्यात्मनः’ ‘परायणमात्थ’ कथयसि । इत्युक्ते, शाकल्यस्य
वचनं द्रष्टव्यम्—‘यदि त्वं वेत्थ तं पुरुषं तर्हि ब्रूहि किंविशेषणः असौ ?’ शृणु, यद्विशेषणः सः इत्याह—य
एवायं शारीरः इति । पार्थिवेऽंशे शरीरे भवः शारीरः मातृकोशत्रयरूप इत्यर्थः । ‘स एषः’ देवो
पुस्तव्या पृष्ठः । हे ‘शाकल्य’ ! किंत्वत्र वक्तव्यमस्ति चेत्, विशेषणान्तरं तद्वदैव पृच्छैवेत्यर्थः । एवं

रूपाण्येव यस्यायतनम् । (अ) चक्षुर्लोको मनो ज्योतिर्म्यो वै तम्पुरुष-
भिव्यात्सुर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद
वाऽअहन्तम्पुरुषं सुर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ युऽएवासावादित्ये
पुरुषः सुऽएष वृदैव शाकल्य तस्य का देवतेति चक्षुरिति होवाच ॥ १२ ॥

(चा) आकाश एव यस्यायतनम् । (अ) चक्षुर्लोको मनो ज्योतिर्म्यो
वै तम्पुरुषभिव्यात्सुर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञ-
वल्क्य वेद वाऽअहन्तम्पुरुषं सुर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ युऽ
एवायुम्वार्यौ पुरुषः सुऽएष वृदैव शाकल्य तस्य का देवतेति प्राणऽ
इति होवाच ॥ १३ ॥

रूपाण्येव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः
परायणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषम् । सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ ।
य एवासावादित्ये पुरुषः स एषः । वदैव शाकल्य । तस्य का देवतेति । चक्षुरिति होवाच ॥ १२ ॥

आकाश एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः
परायणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषम् । सर्वस्यात्मनः परायणं
यमात्थ । य एवायं वार्यौ पुरुषः स एषः । वदैव शाकल्य । तस्य का देवतेति । प्राण इति
होवाच ॥ १३ ॥

प्रक्षोभितः स शाकल्योऽमर्षवशम आतोत्रार्हितो गज इव आह—‘तस्य’ शरीरस्य देवस्य ‘का देवता’
किमुत्पत्तिकारणमेव विवक्षितम् । शाकल्यं प्रति मुनिरुत्तरमाह—इति श्रुतिरस्मान् प्रत्याह—स्त्रिय इति होवाचेति ।
स्त्रीभिर्भुक्तस्यान्नस्य रसो हि मातृजस्य लोहितस्य निष्पत्तिहेतुः । तस्मात् यदन्नरसाद्गोहितं निष्पद्यते स्त्रीणाम् ।
लोहिताच्च त्वद्मासरुधिररूपं बीजस्यास्थिमज्जाशुक्रात्मकस्याश्रयभूतं शरीरं भवति । इति स्त्रीभ्यो निष्पत्ति-
रिति भावः ॥ ११ ॥

एवं पर्यायसप्तकं आद्यपर्यायेण तुल्यार्थत्वात् प्रथम्याख्यानापेक्षम् इति उत्तरपर्यायेषु धैषां पदानामर्थभेदः
तामेव पदानि व्याख्यायन्ते—रूपाण्येव यस्यायतनमिति । ‘रूपाणि’ शुक्लकृष्णादीनि । “चक्षुर्लोकः”
इत्यादि सर्वं पूर्ववत् । ‘य एवासावादित्ये पुरुषः इति’ । सर्वेषां हि रूपाणां विशिष्टं कार्यमादित्ये पुरुषः ।
‘तस्य का देवतेति’ । ‘चक्षुरिति होवाचेति’ चक्षुषो हि अद्यात्मनः आदित्यस्य अधिदैवतस्य निष्पत्तिः ॥ १२ ॥

‘आकाश एव यस्यायतनम्’ । ‘य एवायं वार्यौ पुरुष इति’ । आकाशायतनस्य हि पुरुषस्य विशिष्ट-
मायतनं बाह्यो वायुः । ‘तस्य का देवता’ इति । ‘प्राण इति होवाच’ प्राणादि अध्यात्मनो वायोरपि अधि-
दैवतस्य निष्पत्तिः ॥ १३ ॥

कामऽएव यस्यायुतनम् । (अ) चक्षुर्लोको मनो ज्योतिर्ध्वो वै तम्पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वाऽअहन्तम्पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ युऽएवासौ चन्द्रे पुरुषः सुऽएष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति मनऽइति होवाच ॥ १४ ॥

तेजऽएव यस्यायुतनम् । (अ) चक्षुर्लोको मनो ज्योतिर्ध्वो वै तम्पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वाऽअहन्तम्पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ युऽएवायुमग्नौ पुरुषः सुऽएष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति वागिति होवाच ॥ १५ ॥

तमऽएव यस्यायुतनम् । (अ) चक्षुर्लोको मनो ज्योतिर्ध्वो वै तम्पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वाऽअहन्तम्पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ युऽएवायुमग्नौ पुरुषः सुऽएष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति मृत्युगिति होवाच ॥ १६ ॥

काम एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषम् । सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ । य एवासौ चन्द्रे पुरुषः स एषः । वदैव शाकल्य । तस्य का देवतेति । मन इति होवाच ॥ १४ ॥

तेज एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषम् । सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ । य एवायमग्नौ पुरुषः स एषः । वदैव शाकल्य । तस्य का देवतेति । वागिति होवाच ॥ १५ ॥

तम एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणम् ।

‘काम एव यस्यायतनं’ स्त्रीव्यतिक्रामिलाषः ‘कामः’ कामशरीरः पुरुष इत्यर्थः । ‘य एवासौ चन्द्रे पुरुषः’ इति । कामायतनस्य हि देवस्य चन्द्रे विशिष्टं कार्यम् । कामिनां हि चन्द्रे प्रीतिविशेषो जायते । ‘तस्य का देवतेति’ । ‘मन इति होवाच’ । मनसो हि अध्यात्मनः चन्द्रस्याधिदैवतस्य निष्पत्तिः ॥ १४ ॥

‘तेज एव यस्यायतनं’ ‘य एवायमग्नौ पुरुषः’ इति । तेजायतनस्य हि देवस्याग्नौ विशेषावस्थानम् । ‘तस्य का देवतेति’ । ‘वागिति होवाच’ । वाचो हि आध्यात्मिक्या अग्नेरधिदैवतस्य निष्पत्तिः ॥ १५ ॥

‘तम एव यस्यायतनम्’ तम इति शर्वरोऽन्धकारः प्रगृह्यते । अध्यात्मं ‘छायामयः’ अज्ञानमयः ‘पुरुषः’ ।

(च्वा) आपऽएव यस्यायुतनम् । (अ) चक्षुर्लोको मनो ज्योतिष्यो वै तम्पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वाऽअहन्तम्पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य युऽएवायुमप्सु पुरुषः सुऽएष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति वरुण-
ऽइति होवाच ॥ १७ ॥

रेतऽएव यस्यायुतनम् । (अ) चक्षुर्लोको मनो ज्योतिष्यो वै तम्पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वाऽअहन्तम्पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य युऽएवायुमपुत्रमयः पुरुषः सुऽएष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति प्रजापतिरिति होवाच ॥ १८ ॥

शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्यः । (स्त्वा) त्वां स्विदिमे ब्राह्मणा-
ऽअङ्गारावक्ष्यणमक्रता ३ इति ॥ १९ ॥

यणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषम् । सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य । य एवायं छायायमयः पुरुषः स एषः । वदैव शाकल्य । तस्य का देवतेति । मृत्युरिति होवाच ॥ १६ ॥

आप एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषम् । सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य । य एवायमप्सु पुरुषः स एषः । वदैव शाकल्य । तस्य का देवतेति । वरुण इति होवाच ॥ १७ ॥

रेत एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषम् । सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य । य एवायं पुत्रमयः पुरुषः स एषः । वदैव शाकल्य । तस्य का देवतेति । प्रजापतिरिति होवाच ॥ १८ ॥

शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्यः । त्वां स्विदिमे ब्राह्मणा अङ्गारावक्ष्यणमक्रता ३ इति ॥ १९ ॥

‘ तस्य का देवतेति ’ । ‘ मृत्युरिति होवाच ’ । मृत्युरधिदैवतं तस्य निष्पत्तिकारणम् । “ मृत्युर्नैवेदमा-
वृत्तासीत् ” (श. प. १० । ६ । १ । १) इति श्रुतेः ॥ १६ ॥

‘ आप एव यस्यायतनम् ’ साधारणाः सर्वा आपः प्रगृह्यन्ते । ‘ य एवायमप्सु पुरुषः ’ इति । वापीकूप-
तडागाद्याश्रयास्वप्सु विशेषावस्थानम् । ‘ तस्य का देवतेति ’ । ‘ वरुण इति होवाच ’ वरुणाद्भि वाप्या-
यपां निष्पत्तिः ॥ १७ ॥

‘ रेत एव यस्यायतनम् ’ । ‘ य एवायं पुत्रमयः पुरुषः ’ इति । रेतआयतनस्य हि विशेषायतनं पुत्रः ।
पुत्रमय इति चास्थिमज्जाशुक्राण्यपि तज्जातानि प्रगृह्यन्ते । ‘ तस्य का देवतेति ’ । ‘ प्रजापतिरिति होवाच ’ ।
‘ प्रजापतिः ’ पितृव्यते । पितृतो हि पुत्रस्योत्पत्तिः ॥ १८ ॥

एवमष्टधा देव-लोक-पुरुषभेदेन त्रिधा त्रिधाऽऽत्मानं विभज्यावस्थित एकैको देवः प्राणभेद एव उपासनायै-

याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्यः । (ल्यो) यदिदङ्कुरपञ्चालानाम्ब्राह्मणा-
नत्युवादीः किम्बुह्य विद्वानिति दिशो वेद सदेवाः सप्रतिष्ठाऽ
इति यदिशो वेत्थ सदेवाः सप्रतिष्ठाः ॥ २० ॥

किंदेवतोऽस्याम्याच्यान्दिश्यसीति । (त्या) आदित्यदेवतऽडुति सुऽ
आदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठितऽडुति चक्षुषीति कस्मिन् चक्षुः प्रतिष्ठित-
भवतीति रूपेष्विति चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति कस्मिन् रूपाणि
प्रतिष्ठितानि भवन्तीति हृदयऽडुति हृदयेन हि रूपाणि जानाति हृदये
हृषे रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्तीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २१ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्यः । यदिदं कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणानत्यवादीः । किं ब्रह्म विद्वानिति ।
दिशो वेद सदेवाः सप्रतिष्ठाः इति । यदिशो वेत्थ सदेवाः सप्रतिष्ठाः ॥ २० ॥

किंदेवतोऽस्यां प्राच्यां दिश्यसीति । आदित्यदेवत इति । स आदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति ।
चक्षुषीति । कस्मिन् चक्षुः प्रतिष्ठितं भवतीति । रूपेष्विति । चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति । कस्मिन्
रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्तीति । हृदय इति । हृदयेन हि रूपाणि जानाति । हृदये ह्येव रूपाणि
प्रतिष्ठितानि भवन्तीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २१ ॥

मुपदिष्टः । अधुना दिग्विभागेन पञ्चधा विभक्तस्य सर्वस्य जगतो हृदयात्मनि उपसंहारार्थं श्रुतिः प्रवर्तते, तत्र
याज्ञवल्क्यो यदपि अस्यावशिष्टं तन्मां पृच्छतु इति चेत्तसि निधाय, तूर्णीभूतं शाकल्यं ग्रहेणेवावेशयन्नाह—शाक-
ल्येति होवाच याज्ञवल्क्य इति । हे ' शाकल्य ! ' । स्वदिति वितर्के । नूनमिमे ब्राह्मणास्वामंगारावक्षयणं
अंगारा अवक्षीयन्ते निरुध्यन्ते यस्मिन् सन्दंशादौ तदंगारावक्षयणं सन्दंशादि । तत् ' अकृता ३ ' इति प्लुति-
विचारणार्था । ' अकृत ' कृतवन्तः इति ' याज्ञवल्क्यः ' ' उवाच ' । त्वमंगारस्थानीयेन मया दह्यमान-
मात्मानं न बुध्यसे इत्यभिप्रायः ॥ १९ ॥

एवमुक्तं हितोपदेशं शाकल्यो विपरीतार्थं गृहीत्वा बोधयतीत्याह—याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्य इति ।
हे ' याज्ञवल्क्य ' त्वं ' यत् ' ' इदं कुरुपञ्चालानां ' ' ब्राह्मणान् अत्यवादीः ' उक्तवानसि स्वयं भीतास्वामंगारा-
वक्षयणं कृतवन्त इति । तर्कि ' ब्रह्म विद्वान् ' जानन् सन् एवं ब्राह्मणानपिक्षिपसि ' इति शाकल्य उवाच ' ।
एवमुक्तो याज्ञवल्क्यो मम दिग्विषयं ब्रह्मविज्ञानं तावदस्तीत्याह—दिशो वेदेति । अहं ' दिशो वेद ' जाने ।
दिविषयं विज्ञानं ममास्तीत्यर्थः । तत्र न केवलं दिङ्मात्रं जाने । अपि तु—' सदेवाः ' देवैर्दिगधि-
ष्ठातृभिः सह वर्तमानाः । किंच—' सप्रतिष्ठाः ' दिशः ' वेद ' जानामीति पुनः पृच्छति शाकल्यः—सकलं
दिविज्ञानं यदि त्वया प्रतिज्ञातम् ॥ २० ॥

तर्हि हे याज्ञवल्क्य ! त्वं ' अस्यां प्राच्यां दिशि ' ' किंदेवतोऽसि ' का देवता यस्यासौ किंदेवतः ।
क्या देवतया त्वं प्राचीदिगूपेण संपन्न इत्यर्थः । अस्या दिशः का देवतेति प्रष्टव्ये ' किंदेवतः ' इति प्रश्न-

किन्देवतोऽस्यान्दक्षिणायान्दिश्यसीति । यमुदेवतऽडुति सु यमः
कुस्मिन्प्रतिष्ठितऽडुति दक्षिणायामिति कुस्मिन्नु दक्षिणा प्रतिष्ठिता
भवतीति श्रद्धायामिति यदा ह्येव श्रद्धत्तेऽथ दक्षिणान्ददाति श्रद्धायामुं
ह्येव दक्षिणा प्रतिष्ठिता भवतीति कुस्मिन्नु श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीति
हृदयऽडुति हृदयेन हि श्रद्धत्ते हृदये ह्येव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीत्येवमे-
वैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २२ ॥

किन्देवतोऽस्यां दक्षिणायां दिश्यसीति । यमदेवत इति । स यमः कुस्मिन्प्रतिष्ठित इति । दक्षि-
णायामिति । कुस्मिन्नु दक्षिणा प्रतिष्ठिता भवतीति । श्रद्धायामिति । यदा ह्येव श्रद्धत्ते । अथ
दक्षिणां ददाति । श्रद्धायां ह्येव दक्षिणा प्रतिष्ठिता भवतीति । कुस्मिन्नु श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीति ।
हृदय इति । हृदयेन हि श्रद्धत्ते हृदये ह्येव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २२ ॥

करणं मुनेर्दिगुपासनात् तादात्म्यसंपत्तिर्जातिरिति बोधयितुम् । स हि याज्ञवल्क्यो दिक्षु पंचधा विभक्तं दिगात्मभूतं
हृदयारत्मानं तद्वारेण सर्वजगदात्मत्वेनोपगम्याहमस्मि दिगात्मेति पूर्वाभिमुखो व्यवस्थित आह-आदित्यदेवत
इति । प्राच्यां दिशि आदित्यो देवता यस्य मम सोऽहमादित्यदेवतः । तया देवतया प्राचीदिग्प्रपमापन्न इत्यर्थः ।
“ सदेवाः ” इत्युक्तम् । “ सप्रतिष्ठाः ” इति तु वक्तव्यमित्यत आह-स आदित्यः कुस्मिन् प्रतिष्ठित
इति । स्वोत्पत्तिकारणे एव प्रतिष्ठितत्वमाह-चक्षुषीति । “ चक्षोः सूर्यो अजायत ”-(वा. सं. ३१-१२)
इति मंत्रवर्णात् । कार्यं हि कारणे प्रतिष्ठितं भवति । पुनश्चक्षुरुत्पादकं पृच्छति-कुस्मिन्नु चक्षुः प्रतिष्ठितं
भवतीति । उत्तरमाह-रूपेष्ठिति । अत्र हेतुमाह-चक्षुषा हि रूपाणि पश्यतीति । अतो रूपारब्धं चक्षुः
व्यंजकस्य व्यंग्यसमानजातीयत्वात् । रूपोत्पादकं पृच्छति-कुस्मिन्नु रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्तीति । उत्तर-
माह-हृदये इति । हृदयमिति बुद्धिमनसी एकीकृत्य निर्देशः । न तु मांसखंडविषयः । हृदयारब्धानि रूपाणि
रूपाकारेण हृदये परिणतानि । अत्र हेतुः-‘ हि ’ यस्मात् ‘ हृदयेन ’ हृदयस्थबुद्ध्या सर्वो लोकः ‘ रूपाणि ’
सर्वाणि ‘ जानाति ’ । बुद्धयभिनमनोमात्रकल्पितानीति स्मरतीत्यर्थः । तस्मात् ‘ हृदये ह्येव ’ सर्वाणि वासना-
त्मकानि ‘ रूपाणि ’ ‘ प्रतिष्ठितानि ’ भवन्तीत्युपसंहृते शाकल्योऽङ्गीकरोति-एवमेवैतदिति । हे ‘ याज्ञवल्क्य ’ !
‘ एतन् ’ त्वदुक्तं ‘ एवमेव ’ । मयाऽप्येवं ज्ञायत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

“ किन्देवतोऽस्यां दक्षिणायां दिश्यसीति ” । पूर्ववत्सामान्यतोऽर्थो बोद्धव्यः । विशेषस्तु कथ्यते । तव
दक्षिणायां दिशि का देवता । ‘ यमदेवत इति ’ । मम दक्षिणादिभूतस्य यमो देवता । ‘ स यमः ’ धर्मराजः
‘ कुस्मिन्प्रतिष्ठित इति ’ । ‘ दक्षिणायामिति ’ । सयमा हि दक्षिणा दिक् । यमस्य तत्राधिपत्यात् । ‘ कुस्मिन्नु
दक्षिणा प्रतिष्ठिता भवतीति ’ पृष्ठो मुनिः-“ दक्षिणा दक्षतेः समर्द्धयतिकर्मणो व्युद्धं समर्द्धयति ”-(निरु. १ ।
३-७) इति निरुक्ताश्रित्योत्तरमाह-श्रद्धायामिति । श्रद्धा नाम भक्तिसहिता आस्तिक्यबुद्धिर्दिसुखलक्षणा ।
तस्यां कथं प्रतिष्ठिता दक्षिणेति । ‘ हि ’ यस्मात् ‘ यदेव श्रद्धत्ते ’ श्रद्धां करोति । ‘ अथ ’ तदा ‘ दक्षिणां
ददाति ’ नाश्रद्धदक्षिणां ददाति । तस्मात् ‘ श्रद्धायां ह्येव दक्षिणा प्रतिष्ठितेति ’ । ‘ कुस्मिन्नु श्रद्धा प्रतिष्ठि-

किन्देवतोऽस्याम्प्रतीच्यान्दिश्यसीति । वरुणदेवतऽडुति स वरुणः कस्मिन्प्रतिष्ठितऽडुत्यप्स्विती कस्मिन्नुपः प्रत्यतिष्ठिता भवन्तीति रेतसीति कस्मिन्नु रेतः प्रत्यतिष्ठितम्भवतीति हृदयऽडुति तस्मादपि प्रत्यतिरूप-
आतुमाहुर्हृदयादिव सृप्तो हृदयादिव निर्मितऽडुति हृदये ह्येव रेतः प्रत्यतिष्ठितम्भवतीत्येवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २३ ॥

किन्देवतोऽस्यामुदीच्यान्दिश्यसीति । सोमदेवतऽडुति स सोमः कस्मिन्प्रतिष्ठितऽडुति दीक्षायामिति कस्मिन्नु दीक्षा प्रत्यतिष्ठिता भवतीति सत्यऽडुति तस्मादपि दीक्षितमाहुः सत्यम्बदेति सत्ये ह्येव दीक्षा प्रत्यतिष्ठिता भवतीति कस्मिन्नु सत्यम्प्रतिष्ठितम्भवतीति हृदयऽडुति हृदयेन हि सत्यं जानाति हृदये ह्येव सत्यम्प्रतिष्ठितम्भवतीत्येवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २४ ॥

किन्देवतोऽस्यां प्रतीच्यां दिश्यसीति । वरुणदेवत इति । स वरुणः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । आप्सविति । कस्मिन्नु आपः प्रतिष्ठिता भवन्तीति । रेतसीति । कस्मिन्नु रेतः प्रतिष्ठितं भवतीति । हृदय इति । तस्मादपि प्रत्यतिरूपं जातमाहुः—हृदयादिव सृप्तो हृदयादिव निर्मित इति । हृदये ह्येव रेतः प्रतिष्ठितं भवतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २३ ॥

किन्देवतोऽस्यामुदीच्यां दिश्यसीति । सोमदेवत इति । स सोमः कस्मिन्प्रतिष्ठितऽडुति । दीक्षायामिति । कस्मिन्नु दीक्षा प्रतिष्ठिता भवतीति । सत्य इति । तस्मादपि दीक्षितमाहुः—सत्यं वदेति । सत्ये ह्येव दीक्षा प्रतिष्ठिता भवतीति । कस्मिन्नु सत्यं प्रतिष्ठितं भवतीति । हृदय इति । हृदयेन हि सत्यं जानाति । हृदये ह्येव सत्यं प्रतिष्ठितं भवतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २४ ॥

तेनि । ' हृदय इति ' हृदयस्य हि वृत्तिः श्रद्धा । ' हि ' यस्मात् ' हृदयेन श्रद्धते ' । वृत्तिश्च वृत्तिमिति प्रतिष्ठता भवति । तस्मात् ' हृदये ह्येव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवति ' । ' इत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ' इति । पूर्ववत् ॥ २२ ॥

' किन्देवतोऽस्यां प्रतीच्यां दिश्यसीति ' । तस्यां वरुणोऽधिदेवता । मम प्रतीचीदिग्भूतस्य स वरुणो देवता । ' स वरुणः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति ' । ' अप्सविति ' । अपां हि वरुणः कार्यम् । " श्रद्धा वा आपः " । " श्रद्धातो वरुणमसृजत " इति श्रुत्यन्तरात् । ' आपश्च रेतसि प्रतिष्ठिता इति ' । " रेतसो ह्यापः सृष्टाः " इति श्रुत्यन्तरात् । तच्च रेतो हृदये । यस्मात् हृदयस्य कार्यं रेतः कामो हृदयस्य वृत्तिः । कामिनां हि हृदयाद्रेतः अविस्कन्दति । अत्रैव लोकप्रसिद्धिमाह—तस्मादपीति । ' तस्मादपि ' प्रत्यतिरूपमनुरूपं पुत्रं ' जातं ' आहुर्लौकिकाः । अस्य पितुर्हृदयादिवायं पुत्रः ' सृष्टः ' विनिःसृतः । ' हृदयादिव निर्मितः ' । यथा सुवर्णेन निर्मितः कुण्डलः, एवमित्यर्थः ॥ २३ ॥

' किन्देवतोऽस्यामुदीच्यां दिश्यसीति ' । ' सोमदेवत इति ' । ' अत्र सोमलतां सोमदेवतां चैकीकृत्य

किन्देवतोऽस्यान्ध्रुवायान्दिश्यसीति । (त्र्य) अग्निदेवतऽडुति
सोऽग्निः कस्मिन्प्रतिष्ठितऽडुति वाचीति कस्मिन्नु वाक्प्रतिष्ठिता भव-
तीति मनसीति कस्मिन्नु मनः प्रतिष्ठितम्भवतीति हृदयऽडुति कस्मिन्नु
हृदयम्प्रतिष्ठितम्भवतीति ॥ २५ ॥

(त्र्य) अहँल्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्यः । (लक्यो) युत्रैतदन्यत्रास्म-
न्मन्यासै युत्रैतदन्यत्रास्मत्स्याच्छ्वानो वैनुदद्युर्व्याप्सि वैनद्धिमश्री-
रन्निति ॥ २६ ॥

किन्देवतोऽस्यां ध्रुवायां दिश्यसीति । अग्निदेवत इति । सोऽग्निः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति ।
वाचीति । कस्मिन्नु वाक् प्रतिष्ठिता भवतीति । मनसीति । कस्मिन्नु मनः प्रतिष्ठितं भवतीति । हृदय
इति । कस्मिन्नु हृदयं प्रतिष्ठितं भवतीति ॥ २५ ॥

अहँल्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्यः । यत्रैतदन्यत्रास्मन्मन्यासै । यत्रैतदन्यत्रास्मत्स्यात् । श्वानो
वैनुदद्युः । व्याप्सि वा एनद्धिमश्रीरन्निति ॥ २६ ॥

निर्देशः । ' स सोमो दीक्षायां प्रतिष्ठित इति ' । दीक्षितो हि यजमानः सोमं क्रीणाति । क्रीतेन सोमेनेष्ट्वा
ज्ञानवान् सोमदेवताऽधिष्ठितां सौम्यामुत्तरां दिशं प्रतिपद्यत इति भावः । सा च दीक्षा सत्ये यस्मात्प्रतिष्ठिता ।
' तस्मादपि ' तस्मादेव ' दीक्षितं सत्यं वदेत्याहुः ' । कारणनाशे कार्यनाशो मा भूत्, इत्यभिप्रायवन्तः
पंडिता इति शेषः ॥ २४ ॥

' किन्देवतोऽस्यां ध्रुवायां दिश्यसीति ' । मेरोः समन्ततो वसतां अन्यमिचारात् ऊर्ध्वा दिक् ध्रुवेत्युच्यते ।
ऊर्ध्वायां हि प्रकाशभूयस्त्वादग्निर्देवता । स चाग्निर्वाचि प्रतिष्ठितः । सा च वाङ्मनसि प्रतिष्ठिता । " मनसा
वा इयं वाग् धृता मनो वा इदं पुरस्ताद्वाच इत्थं वद मैतद्वादीरित्यलमिव ह वै वाग् वदेद्यन्मनो न
स्यात्तस्मादाह धृता मनसेति " (श. प. ३ । २ । ४ । ११) इत्यध्वरे श्रुतत्वात् वाचो मनसि प्रतिष्ठितत्वं
युक्तम् । तस्यच मनसोविलारूपत्वात् अर्थान्मनोद्वारा हृदये उपसंहार उक्तः । तच्च सर्वात्मकं हृदयं पृच्छति-
कस्मिन्नु हृदयं प्रतिष्ठितं भवतीति ॥ २५ ॥

एवं पृष्टः ' याज्ञवल्क्यः ' उत्तरमाह-अहँल्लिकेति । अहनि लीयते इति व्युत्पत्तेः नूनं त्वं प्रेतभूतोऽसीति
लक्ष्यते । यतो यत्किंचिप्रेतवद्भाषसे इति प्रेतनाम्ना शाकल्यं सम्बोधयन् ' ह याज्ञवल्क्य उवाच ' । ' यत्र '
यस्मिन् काले ' एतत् ' हृदयं अस्य शरीरस्य आत्मभूतं अस्मदस्मत्तः एतस्माच्छरीरादन्यत्र कचिद्देशांतरे वर्तते
इति यदि ' मन्यासै ' मन्वसे । ' यत्र ' यदा ' एतत् ' हृदयं अस्मदस्मत्तः अस्माच्छरीरादन्यत्र देशांतरे
स्याद्भवेत् । तदा ' श्वानो वा ' एनच्छरीरं अगुर्भक्षयेयुः । ' व्याप्सि वा ' पक्षिणो गृध्रादय एनच्छरीरं ' विमघ्नी-
रन् ' विलोडयेयुः विकर्षेरन्निति । तस्मान्मपि शरीरे एव हृदयं प्रतिष्ठितम् । तच्छरीरमपि नामकर्मरूपात्मक-
त्वात् हृदये प्रतिष्ठितमिति अर्थादुक्तमित्यर्थः ॥ २६ ॥

कस्मिन्नु त्वञ्चात्मा च प्रतिष्ठितौ स्थऽडिति । प्राणऽडिति कस्मिन्नु प्राणः प्रतिष्ठितऽडित्यपानऽडिति कस्मिन्वपानः प्रतिष्ठितऽडिति व्यानऽडिति कस्मिन्नु व्यानः प्रतिष्ठितऽडित्युदानऽडिति कस्मिन्नुदानः प्रतिष्ठितऽडिति समानऽडिति ॥ २७ ॥

स एष नेति नेत्यात्मा । (त्माऽगृह्ण) अगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यतेऽसङ्गोऽसितो न सज्यते न व्युथतऽडित्येतान्यष्टावायुतनान्यष्टौ लोकाऽअष्टौ पुरुषाः स यस्तान्पुरुषान्व्युद्वह्य प्रत्युद्वह्यात्यकामी तुन्त्वौपनिषदम्पुरुषम्पृच्छामि तन्नेमे न विवक्ष्यसि मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति तुष्टं ह शाकल्यो न मेने तस्य ह मूर्द्धा विपपात तस्य हाप्यन्यन्मन्यमानाः परिमोषिणोऽस्थीन्यपजहुः ॥ २८ ॥

कस्मिन्नु त्वं चात्मा च प्रतिष्ठितौ स्थ इति । प्राण इति । कस्मिन्नु प्राणः प्रतिष्ठित इति । अपान इति । कस्मिन्वपानः प्रतिष्ठित इति । व्यान इति । कस्मिन्नु व्यानः प्रतिष्ठित इति । उदान इति । कस्मिन्नुदानः प्रतिष्ठित इति । समान इति ॥ २७ ॥

स एष नेति नेत्यात्मा । अगृह्यो, न हि गृह्यते । अशीर्यो, न हि शीर्यते । असंगोऽसितो न सज्यते न व्युथते । इत्येतान्यष्टावायुतनानि । अष्टौ लोकाः । अष्टौ पुरुषाः । स यस्तान्पुरुषान्व्युद्वह्य प्रत्युद्वह्यात्यकामीत् । तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि । तं चेन्मे न विवक्ष्यसि, मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति । तं ह शाकल्यो न मेने । तस्य ह मूर्द्धा विपपात । तस्य हाप्यन्यन्मन्यमानाः परिमोषिणोऽस्थीन्यपजहुः ॥ २८ ॥

एवं कार्यकारणयोर्हृदयशरीरयोरन्योन्यप्रतिष्ठा उक्ता । अतस्ते अपि कुत्र प्रतिष्ठिते इति पृच्छति—कस्मिन् चिति । देहात्मानौ ऊर्ध्ववृन्त्यात्मके प्राणे ‘प्रतिष्ठितौ’ । ‘कस्मिन्नु प्राणः प्रतिष्ठित इति’ । ‘अपाने इति’ साऽपि प्राणवृत्तिः अपानवृत्त्या चेन्न निगृह्यते । तर्हि प्रागेव गच्छेत् । स चापानः ‘व्याने’ मध्यस्थवृत्तिरूपे । अन्यथा उभयोरूर्ध्वधोगमनमेव भवेत् । स च व्यानः ‘उदाने’ नामिस्थवृत्तिरूपे कीलकस्थानीये । तिल्लोऽपि वृत्तयस्तत्र चेन्न निबद्धाः । तर्हि नानागतयो भवेयुः । स चोदानः ‘समाने’ सूत्रात्मशब्दवाचे । समप्रतिष्ठा ह्येताः सर्वा वृत्तय इत्यर्थः ॥ २७ ॥

सोऽपि समानः अंतर्यामिणि । सोऽप्यक्षरे कूटस्थे ब्रह्मणि इति अर्थाद्दर्शितमेवेति मत्वा श्रुतिः स्वयमेव ब्रह्मणः स्वरूपमाह—स एष इति । यः सूत्रांतर्यामित्वकल्पनाधिष्ठानभूतः ‘सः’ परमात्मा ‘एषः’ प्रत्यगात्मैव मूर्तामूर्तब्राह्मणे “नेति नेति”—(श. प. बृ. उ. १४।१।३।११) इत्येवं संकल्पोपाधिनिषेधेन निर्दिष्ट आत्मा । निषेधद्वारा निर्दिष्टमेव स्पष्टयति—अगृह्य इत्यादिना । सोऽयमात्मा न गृह्यः ‘अगृह्यः’ । यस्मात् सर्वकार्यधर्मातीतः तस्मादगृह्यः । कुतः ? यस्मात् न हि गृह्यते । विकरणगोचरं व्याकृतं वस्तु तत् ब्रह्मणोचरम्,

(२) अथ ह याज्ञवल्क्यऽ उवाच । ब्राह्मणा भगवन्तो यो वः कामु-
यते सु मा पृच्छतु सुर्वे वा मा पृच्छत यो वः कामयते तुम्बः
पृच्छानि सुर्वान्वा वः पृच्छानीति ते ह ब्राह्मणा नु दधृषुः ॥ २९ ॥

अथ ह याज्ञवल्क्य उवाच । ब्राह्मणा भगवन्तो यो वः कामयते स मा पृच्छतु । सर्वे वा

इदं तु तद्विपरीतमात्मतत्त्वम् । तथा ‘अशीर्षिः’ यद्वि मूर्तं संहतं शरीरादि तच्छीर्षते । अयं तु तद्विपरीतः ।
अतः ‘न हि शीर्षते’ । तथा ‘असंगः’ अमूर्तः । ‘असितः’ अवद्धः । बद्धो मूर्ततरेण संबध्यमानः
सज्यते । अयं च तद्विपरीतः । अतः न सज्यते । तथा अबद्धत्वान्न व्यथते इति । अथ पुनः पूर्वमिवा-
ख्यायिकामनुसृत्य अयं प्रतिभूतः अब्रह्मविस्त्वेव मां ब्रह्म पृच्छतीति सापराधत्वं संपादयितुं याज्ञवल्क्यः पृच्छति-
एतान्यष्टावायतनानीत्यादिना । ‘एतानि’ उक्तानि पृथिव्यादीनि ‘अष्टावायतनानि’ । ‘अष्टौ लोकाः’
“चक्षुर्लोको मनो ज्योतिः”—इत्येवंरूपाः । ‘अष्टौ पुरुषाः’ “शारीरः पुरुषः” इत्यादयः । ‘तान्’ शारीरप्रभृती-
नष्टौ पुरुषान् ‘स यः’ कश्चित् ब्रह्मज्ञः आयतनलोकपुरुषैतत्त्रिकमेतदं ‘व्युदुह्य’ विक्षिप्य लोकस्थितिमुप-
पाद्य पुनः प्राचीदिगादिद्वारेण हृदयात्मनि ‘प्रत्युह्य’ उपसंहृत्य पश्चात् हृदयाद्यात्मविलक्षणमपि समानांतमुपाधि-
धर्ममत्यं कामीदतिक्तांतवान् स्वेनैवात्मना व्यवस्थितः ‘तमीपनिषदं’ उपनिषत्त्वेव विज्ञेयं नान्यप्रमाणगम्यं
‘पुरुषं’ अशनायादिधर्मवर्जितं हे शाकल्य ! ‘त्वा’ त्वां ब्रह्मविद्याभिमानिनं ‘पृच्छामि’ । ‘तं चेत्’
पुरुषं ‘मे’ मत्वं ‘न विवक्ष्यसि’ विस्पष्टं न कथयिष्यसि तर्हि ‘ते’ तव अब्रह्मविदः ब्रह्मविद्याभिमानिनः
‘मूर्द्धा’ शिरः ‘विपतिष्यति’ विस्पष्टं पतियतीति । इतिशब्दआख्यायिकासमाप्तिद्योतकः ।

एवं शापे दत्ते किं वृत्तमिति जिज्ञासायां श्रुतिरेवाह—तं ह शाकल्य इति । तमीपनिषदं पुरुषं ‘शाकल्यो
न मेने ह’ न विज्ञातवान् । किंतु—‘तस्य ह’ शाकल्यस्य ‘मूर्द्धा विपपात’ विपतितः । ब्रह्मविद्विद्वेषे
परलोकविरोधोऽपि स्यादिति दर्शयितुं अष्टाध्याय्यां (श. प. ११।६।३।११) निर्वृत्तामाख्यायिकां
सूचयति—तस्य हाप्यन्यदिति । न केवलमसौ मृत एव । किंच—‘तस्य’ शाकल्यस्याग्निहोत्रेण संस्कारार्थं
शिथिलैर्वस्त्रखंडेन बद्ध्वा गृहान्प्रति नीयमानानि ‘अस्थान्यपि’ परिमोषिणस्तत्कराः अन्यद्वनमेतैर्नीयत इति
‘मन्यमानाः’ संतोऽपजहुः अपहृतवन्त इत्यर्थः । इति पूर्ववृत्ताख्यायिका इह सूचिता । अष्टाध्याय्यां किल
शाकल्येन सह याज्ञवल्क्यस्य समानांत एव संवादो निवृत्तः । तत्र याज्ञवल्क्येन शापो दत्तः । “पुरेत्तिथ्यै
मरिष्यसि न तेऽस्थीनि च न गृहान् प्राप्स्यंतीति । स ह तथैव ममार । तस्य हाप्यन्यमन्यमानाः परिमोषिणो-
ऽस्थान्यपजहुस्तस्मान्नोपवादी स्यादुत ह्येवंविपरो भवति ” (श. प. ११।६।३।११) इति । पुरे-
त्तिथ्यै इति पञ्चम्यर्थे चतुर्थी । आगामिन्यास्तितयेः पुरस्तादेवेति । अस्थीनि चनेत्यत्र चनशब्दोऽप्यर्थः ।
‘उपवादी’ परिभवकर्ता इति समितिश्चुत्तरार्थः । ब्रह्मविदि विनीतेन भवितव्यमिति आचारार्थं महती हीयं
ब्रह्मविद्यायुतनिष्ठावज्ञायां ऐहिकमुष्मिकविरोधः स्यात् इति त्रियास्तुतये च इह सा एषा आख्यायिका सूचि-
तेति भावः ॥ २८ ॥

यस्य ब्रह्मणो नेति नेतीति अन्यप्रतिषेधद्वारेण निर्देशः कृतः तस्यैव इदानीं विधिसुखेन निर्देशः
कर्तव्यः, जगतो मूलं च वक्तव्यं, इत्येतदर्थं श्रुतिराख्यायिकामेव पुनरनुसृत्य ब्राह्मणानुमतिमनापाद्य ब्रह्मत्वं

(स्तु) तान्हेतैः श्लोकैः पप्रच्छ । यथा वृक्षो वनस्पतिस्तथैव पुरुषोऽमृषा । तस्य पर्णानि लोमानि त्वगस्योत्पाटिका बहिः ॥ ३० ॥
त्वचऽपवास्य । रुधिरं प्रस्यन्दि त्वचऽत्पटः । तस्मात्तदातुन्नात्प्रेति रसो वृक्षादिवाहतात् ॥ ३१ ॥

मांसान्यस्य शकराणि । किनाटं स्नाव तत्स्थिरम् । अस्थीन्यन्तरतो दारूणि मज्जा मज्जोपमा कृता ॥ ३२ ॥

मा पृच्छत । यो वः कामयते । तं वः पृच्छानि । सर्वान् वा वः पृच्छानीति । ते ह ब्राह्मण न दधृषुः ॥ २९ ॥

तान् हेतैः श्लोकैः पप्रच्छ—“ यथा वृक्षो वनस्पतिस्तथैव पुरुषोऽमृषा । तस्य पर्णानि लोमानि त्वगस्योत्पाटिका बहिः ॥ ३० ॥

त्वचऽपवास्य रुधिरं प्रस्यन्दि त्वचऽत्पटः । तस्मात्तदातुन्नात्प्रेति रसो वृक्षादिवाहतात् ॥ ३१ ॥

मांसान्यस्य शकराणि किनाटं स्नाव तत्स्थिरम् । अस्थीन्यन्तरतो दारूणि मज्जा मज्जोपमा कृता ॥ ३२ ॥

नीयमानमनर्थाय स्यादिति न्यायं दर्शयितुं ब्राह्मणानुमतिसम्प्रतिहेतुभूतं पराजयं कर्तुं याज्ञवल्क्यो ब्राह्मणान् पृष्टवान् इत्याह—अथ हेति । ‘ ह उवाच ’ ‘ वः ’ युष्माकं मध्ये ‘ यः ’ याज्ञवल्क्यं पृच्छामीति ‘ कामयते ’ इच्छति । ‘ सः ’ ‘ मा ’ मां पृच्छतु । ‘ सर्वे वा ’ यूयं ‘ मा ’ मां ‘ पृच्छत ’ । यद्वा ‘ वः ’ युष्माकं मध्ये याज्ञवल्क्यो मां पृच्छत्विति ‘ यः कामयते ’ ‘ तं ’ पुरुषं ‘ वः ’ युष्माकं मध्ये वर्तमानं अहं ‘ पृच्छानि ’ । ‘ सर्वान् वा ’ ‘ वः ’ युष्मान् अहं ‘ पृच्छानि ’ । इत्येवमुक्ता अपि ‘ ते ब्राह्मणा ह ’ ‘ न दधृषुः ’ । किञ्चिदपि प्रत्युत्तरं दातुं न प्रगल्भाः संवृत्ता इत्यर्थः ॥ २९ ॥

जगत्कारणं प्रष्टुं तावत् पुरुषवृक्षयोः साधर्म्यं श्लोकत्रयेणाह—तान् हेतैः श्लोकैरिति । ‘ तान् ’ अप्रगल्भानपि ब्राह्मणान् एतैर्वक्ष्यमाणैः ‘ श्लोकैः ’ ‘ ह ’ किल ‘ पप्रच्छ ’ । ‘ यथा ’ लोके ‘ वृक्षः ’ । तस्य विशेषणं वनस्पतिरिति । तच्च वृक्षस्य महत्त्वमिति अपुनरुक्तिरिति भावः । “ अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः ” इति । यथा अश्वत्थः । ‘ तथैव ’ तत्सधर्मैव ‘ पुरुषः ’ इत्येतत् ‘ अमृषा ’ न मिथ्या सत्यमेवेतत् । यतस्तस्य पुरुषस्य ‘ लोमानि ’ तत्स्थानीयानि वनस्पतेः ‘ पर्णानि ’ । ‘ त्वक् ’ ‘ अस्य ’ पुरुषस्य वृक्षस्य तु तत्स्थानीया ‘ बहिरुत्पाटिका ’ बहिर्भूता नीरसा त्वक् ॥ ३० ॥

‘ त्वचः ’ एव सकाशात् ‘ अस्य ’ पुरुषस्य ‘ रुधिरं प्रस्यन्दि ’ निःसरतीति शेषः । प्रस्यन्दते निःसरतीति प्रस्यन्दि । वृक्षस्यापि ‘ त्वचः ’ सकाशादेव ‘ उत्पटः ’ वृक्षनिर्घातः प्रस्यन्दी निःसरतीति शेषः । एवमुक्तं साधर्म्यं अनुभवेन गमयति—तस्मात्तदिति । यस्मात् वनस्पतेः पुरुषस्य च सर्वमेवं समानम् ‘ तस्मात् तत् आतुन्नात् ’ हिंसितात् पुरुषात् ‘ तत् ’ रुधिरं ‘ प्रैति ’ निर्गच्छति । ‘ आहतात् ’ छिन्नात् ‘ वृक्षात् ’ वनस्पतेः ‘ रस इव ’ निर्घातो यथा प्रैतीति शेषः ॥ ३१ ॥

किञ्च—‘ अस्य ’ पुरुषस्य । ‘ मांसानि ’ वनस्पतेस्तु तत्स्थानीयानि ‘ शकराणि ’ शकलानीत्यर्थः ।

बृक्षो वृक्णो रोहति । मूलान्नवतरः पुनः । मर्त्यः स्विन्मृत्युना
वृक्णः कस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥ ३३ ॥

रेतस इति मा वोचत । जीवतस्तत्प्रजायते । जात एव न जायते को
न्वेन जनयेत्पुनः ॥ धानारुह उ वै वृक्षोऽन्यतः प्रेत्य सम्भवः । यत्सु-
मूलमुद्बुधेयुर्वृक्षन्न पुनराभवेत् । मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मू-
लात्प्ररोहति ॥ विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातेर्दातुः परायणम् ॥ तिष्ठमानस्य
तद्विद इति ॥ ३४ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीये
प्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (५) ३ । ७ ॥ (६) ३-९ ॥

यद्बृक्षो वृक्णो रोहति मूलान्नवतरः पुनः । मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मा-
न्मूलात्प्ररोहति ॥ ३३ ॥

रेतस इति मा वोचत जीवतस्तत्प्रजायते । जात एव न जायते को न्वेन
जनयेत्पुनः ॥ धानारुह उ वै वृक्षोऽन्यतः प्रेत्य सम्भवः । यत्सुमूलमुद्बुधेयुर्वृक्षं
न पुनराभवेत् । मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥ विज्ञानमानन्दं
ब्रह्म रातेर्दातुः परायणम् । तिष्ठमानस्य तद्विदः ” इति ॥ ३४ ॥

‘किनाटं’ नाम वृक्षस्य शकलेभ्य आभ्यन्तरं काष्ठसंलग्नं बल्कलरूपं उच्यते । ‘तत्’ तत्स्थानीयं पुरुषस्य ‘स्त्राव’
अस्थिसंलग्नो धातुविशेषः । तदुभयं किनाटं स्त्राव च ‘स्थिरं’ दृढम् । पुरुषस्य स्त्रावभ्योऽभ्यन्तरतः ‘अस्थिनि’
भवन्ति । तथा वृक्षस्य किनाटस्याभ्यन्तरतः ‘दारूणि’ काष्ठानि । ‘मज्जा’ मज्जैव वनस्पतेः पुरुषस्य च
‘मज्जोत्तमा कृता’ मज्जाया उपमा मज्जोत्तमा । नान्यो विशेषोऽस्तीत्यर्थः । मज्जाशब्देनोभयत्र अस्थिकाष्ठगतः
सार उच्यते ॥ ३२ ॥

अथ वृक्षपुरुषयोर्वैधर्म्यकथनपुरःसरं जगत्कारणं पृच्छति—यद्बृक्ष इत्यादिना । यद्यदि वृक्षो वृक्णश्छिन्नः
‘पुनः’ पुनरपि मूलान्नवतरः पूर्वस्मात् अभिनवतरः ‘रोहति’ प्ररोहति प्रादुर्भवति । स्विदिति वितर्के ।
‘मर्त्यः’ मनुष्यः ‘मृत्युना’ यमेन ‘वृक्णः’ मारितः कस्मान्मूलात्कारणात् ‘प्ररोहति’ पुनर्जायते । यत्
एतस्माद्विशेषणान् प्राक् वृक्षपुरुषयोः सर्वं सामान्यमवगतम् । अयं तु वनस्पतौ विशेषो दृश्यते यत् छिन्नस्य प्ररोह-
णम् । न तु पुरुषे मृत्युना वृक्णे पुनः प्ररोहणं दृश्यते । भवितव्यं तु कुतश्चित् प्ररोहेन । तस्मान्मृतस्य
पुरुषस्य कुतः प्ररोहणमिति युष्मानहं पृच्छामीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

तत्र शंकासुद्भाव्य निराचष्टे—रेतस इति । हे ब्राह्मणाः ! ‘रेतसः’ सकाशात्पुरुषः प्ररोहतीति ‘मा वोचत’
मैवं वक्तुमर्हथ । कस्मात् ? यस्माज्जीवतः पुरुषात्तद्रेतः ‘प्रजायते’ न मृतात् । अतो न रेतः कारणमित्यर्थः ।
अयं भावः—न चात्र मृतपुरुषशब्देन एकः शरीरी अभिधीयते । किंतु प्रलयकाले विलीनं सर्वमेव शरीरजातं

जगत् अभिधीयते । तदा च तदानीं जीवतः कस्यापि पुरुषस्याभावात् मृतस्य च रेतसः असद्भावात् न रेतः कारणमिति । इदानीं स्वभाववादमवलम्ब्य नोदयति—जात एवेति । यस्तु मृतः स पुनर्नैव जायते ' जात-
त्वादेवेति । जनिष्यतो हि संभवः प्रष्टव्यः न जातस्य । अयं तु जात एव । अतः अस्मिन् विषये प्रश्न एव
नोपपद्यत इति चेत् तन्न, नेति पृथक् वाक्यम् । यन्मतं जात एवेति । तन्न, किं तर्हि मृतः पुनरपि जायत
एव । अन्यथा अकृताभ्यागमनकृतनाशप्रसंगः स्यात् । अतो वः पृच्छामि । ' एनं ' पुरुषं मृतं ' नु ' वितर्के ।
' पुनः को जनयेत् ' उत्पादयेत् । अपि च ' धानारुह उ वै वृक्षः ' । धाना वीजं वटकणिकादि । तस्याः
सकाशात् रोहतीति धानारुहः । उशब्दः अप्यर्थः । न केवलं कांडरुह एव । किंतु वीजरुहो
वृक्षो भवति । वैशब्दः प्रसिद्धिद्योतकः । तथा च यथा यथा वै वृक्षः कांडरुहो धानारुहश्च ' प्रेत्य '
मृत्वा ' अन्यतः संभवः ' कांडात् धानातोऽपि प्रेत्य संभवो भवेत् इति प्रसिद्धम् । न तथा मृतस्य
पुरुषस्य पुनरुत्पत्तौ किंचिदपि कारणं दृश्यते, भवितव्यं च तेनेति भावः । यद्यदि ' वृक्षं समूलं ' सह मूलेन
धानया वा उद्धेयुह्यच्छेयुरुत्पाटयेयुः । तदा ' न पुनराभवेत् ' पुनरागत्य न भवेत् । तस्मात् वः पृच्छामि
सर्वस्यैव जगतो मूलम् । " मर्यः स्विन्मृत्युना वृक्कणः कस्मान्मूलात्प्ररोहतीति " । अन्तरमेव व्याख्यातार्थम् ।
तन्न विजडुर्ब्राह्मणाः यतो मृतः पुनः प्ररोहतीति । ब्राह्मणैर्जगतो मूलं न विज्ञातम् । अतो ब्रह्मिष्ठत्वात्
याज्ञवल्क्येन गावो हृताः ब्राह्मणाश्च जिताः । समाप्ता आख्यायिका । यज्जगतो मूलं येन च शब्देन साक्षात्
व्यपदिश्यते ब्रह्म यद्याज्ञवल्क्यो ब्राह्मणान् पृष्ठवान् । तत् स्वेन रूपेण श्रुतिरस्म्यमाह—विज्ञानमानन्दमिति ।
विज्ञातिर्विज्ञानं कूटस्थचिन्मात्ररूपं, तच्चानन्दं, न विषयविज्ञानवत् दुःखानुविद्धम् । किं तर्हि प्रसन्नं शिवमतुल-
मनायासं नित्यतृप्तमेकरसमित्यर्थः । किं तत् उभयविशेषणवत् ' ब्रह्म ' अक्षरम् । रातेर्धनस्य दक्षिणारूपस्य
' दातुः ' कर्मकृतो यजमानस्य ' परायणं ' परागतिः । कर्मफलस्य प्रदातुर्ब्रह्मणः सर्वफलदातृत्वं भाष्यकृद्भिः
समर्थितम् " फलमत उपपत्तेः " (वै. ब्र. सू. ३ । २ । ८ । ३८) इत्यस्मिन्नधिकरणे । अधिकरणार्थ-
स्तत् एवावसेयः । किं च एषणाम्यो व्युत्थाय तस्मिन्नेव मोह्यतीति ब्रह्मणि तिष्ठत्यकर्मकृदिति ' तिष्ठमानः '
तस्य तदेव ब्रह्म वेत्तीति तद्वि. तस्य ब्रह्मणि तिष्ठमानस्य ' तद्विदः ' ब्रह्मविदश्च ' परायणं ' परा गतिरिति । इति—
शब्दः समाप्तिद्योतकः ॥ ३४ ॥

इति श्रीहृषिकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुदपुरस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यंदिनशाखोपनिषद्-
बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीयेऽध्याये नवमं शाकल्यब्राह्मणं
शाकल्यब्राह्मणग्रन्थो वा परिसमाप्तः ॥ १४ । (६) ३ । ९ ॥

१-अधिकरणार्थसंग्रहस्तु—“ कर्मैव फलदं यद्वा कर्माराधित ईश्वरः । अपूर्वोवांतरद्वारा कर्मणः फलदातृत्वा ॥ १ ॥

अचेतनात्फलसूतेः शास्त्रायात्पूजितेश्वरात् । कालान्तरे फलोत्पत्तेर्नोपूर्वपरिकल्पना ॥ २ ॥

(वै. न्या. ३ । २ । ८) इति ।

जनको ह वैदेहऽआसाञ्चके । (क्रेऽथ) अथ ह याज्ञवल्क्यऽआवव्राज
सु होवाच जनको वैदेहो याज्ञवल्क्य किमर्थमचारीः पशूनिच्छन्नण्वन्ता-
नित्युभयमेव सम्प्राडिति होवाच युते कश्चिदुब्रवीत्तुच्छृणवामेति ॥ १ ॥

(त्सु) अब्रवीन्मऽउदङ्कुः शौल्बायनः । प्राणो वै ब्रह्मेति यथा
मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तुच्छौल्बायनोऽब्रवीत्प्राणो वै
ब्रह्मेत्यप्राणतो हि किं स्यादित्युब्रवीत्तु ते तस्यायुतनम्प्रतिष्ठान्नु
मेऽब्रवीदित्येकपाद्वाऽएतत्सम्प्राडिति ॥ २ ॥

षडाचार्यब्राह्मणं वा उदङ्कब्राह्मणम् ।

जनको ह वैदेह आसाञ्चके । अथ ह याज्ञवल्क्य आवव्राज । स होवाच जनको वैदेहः ।
याज्ञवल्क्य किमर्थमचारीः । पशूनिच्छन्नण्वन्तानिति । उभयमेव सम्प्राडिति होवाच । यत्ते कश्चिद-
ब्रवीत् । तच्छृणवामेति ॥ १ ॥

अब्रवीन्म उदङ्कः शौल्बायनः । प्राणो वै ब्रह्मेति । यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात् ।
तथा तुच्छौल्बायनोऽब्रवीत् । प्राणो वै ब्रह्मेति । अप्राणतो हि किं स्यादिति । अब्रवीत्तु ते तस्या-
युतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽब्रवीदिति । एकपाद्वा एतत्सम्प्राडिति ॥ २ ॥

एवं शाकल्यब्राह्मणे सच्चिदानन्दब्रह्म निर्धारितम् । इदानीं तस्यैव प्राणाद्यधिष्ठात्रीषु वाय्वादिदेवतासु ब्रह्म-
दृष्टिद्वारा निर्णयाय षडाचार्यब्राह्मणं कूर्चब्राह्मणं चेति ब्राह्मणद्वयमारभ्यते । ब्राह्मणद्वयस्य तु आख्यायिका आचार्य-
व्रतश्रद्धादिसंपन्नेन विद्या लब्धव्या इत्याचार्यप्रदर्शनार्था बोद्धव्या । ‘जनको ह वैदेह आसाञ्चके’ आसनं कृतवान्
दर्शनकामेभ्य आस्थायिकां दत्तवानित्यर्थः । ‘अथ ह’ तस्मिन्नेवावसरे याज्ञवल्क्य आजगाम । तदनु च याज्ञवल्क्यं
यथावत् संपूज्य ‘ह’ जनक उवाचोक्तवान् । हे ‘याज्ञवल्क्य !’ किमर्थमचारीरागतोऽसि । ‘किं’ पुनरपि
‘पशून्’ गाः ‘इच्छन्’ । आहोस्वित् ‘अण्वन्तान्’ सूक्ष्मांस्तान् सूक्ष्मवस्तुनिर्णयप्रश्नान् मत्तः श्रुत्वा तदुत्तरं वक्तुं
आगतोऽसि ? इति पृष्टः किमुक्तवान् इत्यत आह-उभयमेवेति । हे ‘सम्प्राड्’ ! हे सर्वभौम ! ‘उभयमेव’
पशवः प्रश्नाश्चेति द्वयमपि ममागमने निमित्तमिति ‘ह’ मुनिस्त्वाच । सम्प्राडिति । “ राजा वै राजसूयेनेष्ट्वा
भवति, सम्प्राड् वाजपेयेन ” (श. प. ५ । १ । १ । १३ ।) इत्युक्तत्वात् वाजपेययाजिनो ऽङ्गिणम् । यद्वा,
हिमवत्सेतुपर्यंतस्य देशस्य राजा इति सूचितम् । राज्ञा अज्ञातमर्थं उपदेशुकामो मुनिः पृच्छति-यत्ते कश्चिदिति ।
अनेकाचार्यसेवी हि भवानिति ‘ते’ तुभ्यं कश्चिदाचार्यो यदब्रवीत् ‘तत्’ वयं ‘शृणवाम’ उपदेशस्य
सदसत्परीक्षार्थमिति ॥ १ ॥

इतर आह-अब्रवीन्म उदङ्कः शौल्बायनः प्राणो वै ब्रह्मेति । ‘उदङ्कः’ नामतः । शुल्बस्यापत्यं
‘शौल्बायनः’ । ‘प्राणः’ वायुर्देवता ‘ब्रह्मेति’ ‘मे’ मद्यं उक्तवान् । उदङ्कोपदिष्टमर्थं स्तोत्रकामो
याज्ञवल्क्यः तस्यास्तत्त्वप्रयोजकभूतशुद्धिप्रमाह-यथा मातृमानिति । यस्य पुत्रस्य सम्पत्पुत्रशाली माता

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । प्राणऽएवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रियमित्येनदुपासीत का प्रियता याज्ञवल्क्य प्राणऽएव सम्प्राडिति होवाच प्राणस्य वै सम्प्रादकुमायायाज्यं याजयत्यप्रतिगृह्यस्य प्रतिगृह्यात्यपि तत्र वधशङ्का भवति सान्दिशमेति प्राणस्यैव सम्प्रादकुमाय प्राणो वै सम्प्रादपरमं ब्रह्म नैनप्राणो जहाति सुर्वाण्येनम्भूतान्यभिक्षरन्ति ॥ ३ ॥

स व नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । प्राण एवायतनम् । आकाशः प्रतिष्ठा । प्रियमित्येनदुपासीत । का प्रियता याज्ञवल्क्य । प्राण एव सम्प्राडिति होवाच । प्राणस्य वै सम्प्राद कुमायायाज्यं याजयति । अप्रतिगृह्यस्य प्रतिगृह्याति । अपि तत्र वधशङ्का भवति । यां दिशमेति । प्राणस्यैव सम्प्राद कुमाय । प्राणो वै सम्प्राद परमं ब्रह्म । नैनं प्राणो जहाति । सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति ॥ ३ ॥

विद्यते । 'स मातृमान्' । तत् ऊर्ध्वं यस्य पिता अनुशास्ता वर्तते 'स पितृमान्' । उपनयनादूर्ध्वं आसमावर्तनात् आचार्यो यस्यानुशास्ता विद्यते 'स आचार्यवान्' । एवमातृत्वप्रयोजकभूतशुद्धित्रयसंयुक्तः कश्चिदाचार्यो यथा स्वशिष्याय ब्रूयात् 'तथा असौ शौल्बायनः' तुभ्यं 'तन्' 'प्राणो वै ब्रह्म' इति 'अब्रवीत्' । अत्र मुनिरेव हेतुमाह—अप्राणतो हीति । 'अप्राणतः' प्राणनक्रियामकुर्वतः 'किं हि स्यात्' ? । न हि तस्य इह वा अमुत्र वा किञ्चन प्रयोजनं स्यात् । यथोक्तविद्यया कृतकृत्यत्वं मन्वानं राजानं प्रत्याह—अब्रवीत् तु ते इति । हे राजन् ! 'ते' तुभ्यं 'तस्य' प्राणदेवस्य ब्रह्मणः 'आयतनं प्रतिष्ठा' च 'तु' पुनरब्रवीत् किम् ? । आयतनं नाम शरीरम् । प्रतिष्ठा नाम त्रिष्वपि कालेषु य आश्रयः तम् । एवं पृष्ठो राजा आह—न मेऽब्रवीदिति । तदुभयं शौल्बायनः 'मे' मह्यं 'नाब्रवीत्' । यद्येवं तर्हि हे 'सम्प्राद !' एतदुपासनं 'एकपादै' एकः पादो यस्य ब्रह्मणः । तदिदमेकपादेव ब्रह्म त्रिभिः पादैः शून्यमुपास्यमानमपि फलाय न भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

एवं मुनिना उक्तो राजा सविस्मयं पृच्छति—स वै नो ब्रूहीति । हे याज्ञवल्क्य ! 'सः' त्वं विद्वान्वै नोऽस्मभ्यं 'ब्रूहि' कथय । प्रतिष्ठामायतनं चेति शेषः । एवमुक्तो मुनिराह—प्राण एवायतनमिति । 'प्राण एव' प्राणेन्द्रियमेव प्राणदेवस्य ब्रह्मणः 'आयतनं' शरीरं 'आकाशः' अव्याकृतः 'प्रतिष्ठा' । तस्योत्पत्तिस्थितिलयकालेषु आश्रयः । एतत्प्राणदेवताख्यं ब्रह्म प्रियमित्येतन्नामोपासीत । प्रियमिति उपनिषद्ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः । चतुर्भिः पादैः पूर्णत्वेन फलदात्वात् 'प्रियमिति' कृत्वा 'एनत्' ब्रह्मोपासीतिति भावः । प्राणदेवब्रह्मस्वरूपात्प्रियमित्यमुपासनामुपनिषत् प्रतिष्ठायतनवत् भिन्ना वा इति जिज्ञासया पृच्छति—का प्रियतेति । हे 'याज्ञवल्क्य !' 'का प्रियतेति ?' । एवं पृष्ठो मुनिस्वाचोक्तवान् । हे 'सम्प्राद !' 'प्राण एव' प्राणदेवब्रह्मैव 'प्रियता' । न ततो व्यतिरिक्ता प्रियतेति । कथं ? पुनः प्राण एव प्रियतेत्युच्यते—प्राणस्य वै इति । हे 'सम्प्राद !' 'प्राणस्य वै कामाय' प्राणाभिरक्षणार्थाय हि पुमान् 'अयाज्यं' पतितादिमपि 'याजयति' । तथा अप्रतिगृह्यस्योपादेः 'प्रतिगृह्याति' । अपि च—धनाद्यर्थं यां तत्स्मरादिसंकीर्णामपि दिशमेति गच्छति ।

देवो भूत्वा देवानप्येति । यऽएवम्विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभं सहस्र-
न्ददामीति होवाच जनको वैदेहः सु होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मे-
ऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति कुऽएव ते किमब्रवीदिति ॥ ४ ॥

(त्व) अब्रवीन्मे जित्वा शैलिनः । (नो) वाग्वै ब्रह्मेति यथा
मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छैलिनोऽब्रवीद्वाग्वै ब्रह्मेत्यु-
वदतो हि किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनम्प्रतिष्ठाञ्च मेऽब्रवीदि-
त्येकपाद्वाऽएतत्सम्प्राडिति ॥ ५ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य वागेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रज्ञेत्येन-
दुपासीत का प्रज्ञता याज्ञवल्क्य वागेव सम्प्राडिति होवाच वाचा वै

देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्त्यृषभं सहस्रं ददामि इति होवाच
जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः । पिता मेऽमन्यत-नाननुशिष्य हरेतेति । क एव ते
किमब्रवीदिति ॥ ४ ॥

अब्रवीन्मे जित्वा शैलिनः । वाग्वै ब्रह्मेति । यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात् । तथा
तच्छैलिनोऽब्रवीत् । वाग्वै ब्रह्मेति । अवदतो हि किं स्यादिति । अब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठाम् ।
न मेऽब्रवीदिति । एकपाद्वा एतत्सम्प्राडिति ॥ ५ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । वागेवायतनम् । आकाशः प्रतिष्ठा । प्रज्ञेत्येनदुपासीत । का प्रज्ञता
याज्ञवल्क्य । वागेव सम्प्राडिति होवाच । वाचा वै सम्प्राड्वन्धुः प्रज्ञायते । ऋग्वेदो यजुर्वेदः साम-

‘ तत्र ’ तस्यां दिशि ‘ वधशङ्का ’ शस्त्रादिहनननिमित्ता शंका भवति । तदेतत्सर्वं ‘ प्राणस्थैव सम्प्राट्
कामाय ’ तस्मात्प्राणः ‘ वै ’ ‘ सम्प्राट् परमं ब्रह्म ’ । एवमुपासितुः फलमाह-‘ नैनं प्राण इति । ‘ एनं ’
यथोक्तब्रह्मविदं प्राणदेवता ‘ न जहाति ’ । ‘ सर्वाणि ’ च ‘ भूतानि ’ एनमुपासकं ‘ अमिक्षरान्तं ’ बलि-
दानादिभिः संयोजयन्ति ॥ ३ ॥

य एवं विद्वान् एतत्प्राणदेवतारूपं ब्रह्मोपास्ते स इहैव ‘ देवो भूत्वा ’ आविर्भूतदेवभावो भूत्वा पुनः शरीर-
पातोत्तरकालं ‘ देवान् अप्येति ’ अपिच्छति । विद्यानिष्क्रयार्थं प्रतिजज्ञे इत्याह-हस्त्यृषभमिति । हस्ति-
तुल्य ऋषभो यस्मिन् गोसहस्रे तदेवंभूतं ‘ सहस्रं ’ ददामीति ‘ ह ’ ‘ जनको वैदेह उवाच ’ । एवमुक्तः ‘ सः ’
याज्ञवल्क्यः ‘ उवाच ’ । ‘ अननुशिष्य ’ शिक्षामकृत्वा शिष्यं कृतार्थमकृत्वा शिष्याद्धनं ‘ नाहरेत् ’ इति
‘ मे पिता अमन्यत ’ मन्यते स्म । ममापि अयमेवाभिप्राय इत्यर्थः । ‘ क एव ’ कश्चिदेव ‘ ते ’ तुभ्यं
‘ किमब्रवीदिति ’ ॥ ४ ॥

एवं मुनिना पृष्ठो राजा आह-अब्रवीन्मे जित्वा शैलिन इति । ‘ जित्वा ’ नामतः । शिलिनस्यापत्यं
‘ शैलिनः ’ । ‘ वाग्वै ब्रह्मेति ’ । वागभिमानिनी देवताऽग्निरित्यादि पूर्ववत् । ‘ अवदतः ’ मूकस्य ॥ ५ ॥

स वै नो ब्रूहीति । ‘ वागेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा ’ । एतद्वादेवताऽएवं ब्रह्म ‘ प्रज्ञेत्युपासीत ’ । ‘ का

सम्प्राद्बन्धुः प्रज्ञायतऽऋग्वेदो यजुर्वेदुः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरसऽ
इतिहासः पुराणम्विद्याऽउपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि
व्याख्यानानि वाचैव सम्प्राद् प्रज्ञायन्ते वाग्वै सम्प्रादपरमम्ब्रह्म नैन-
म्वाग्जहाति सर्वाण्येनम्भूतान्यभिक्षरन्ति ॥ ६ ॥

देवो भूत्या देवानप्येति । य एवम्विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभं सहस्र-
न्दामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत
नाननुशिष्य हरेतेति क एव ते किमब्रवीदिति ॥ ७ ॥

(त्यु) अब्रवीन्मे वक्कुर्वाणः । (श्रु) चक्षुर्वै ब्रह्मेति यथा मातृमा-
न्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तद्वाणोऽब्रवीच्चक्षुर्वै ब्रह्मेत्यपश्यतो हि
किं स्यादित्यब्रवीच्चु ते तस्यायतनम्प्रतिष्ठाञ्च मेऽब्रवीदित्येकपाद्वाऽ
एतत्सम्प्राडिति ॥ ८ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । चक्षुरेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा सत्य-

वेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि
वाचैव सम्प्राद् प्रज्ञायन्ते । वाग्वै सम्प्राद् परमं ब्रह्म । नैनं वाग्जहाति । सर्वाण्येनं भूतान्य-
भिक्षरन्ति ॥ ६ ॥

देवो भूत्या देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको
वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः । पिता मेऽमन्यत-नाननुशिष्य हरेतेति । क एव ते किम-
ब्रवीदिति ॥ ७ ॥

अब्रवीन्मे वक्कुर्वाणः । चक्षुर्वै ब्रह्मेति । यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान् ब्रूयात् । तथा
तद्वाणोऽब्रवीत् । चक्षुर्वै ब्रह्मेति । अपश्यतो हि किं स्यादिति । अब्रवीच्चु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठाम् ।
न मेऽब्रवीदिति । एकपाद्वा एतत्सम्प्राडिति ॥ ८ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । चक्षुरेवायतनम् । आकाशः प्रतिष्ठा । सत्यमित्येनदुपासीत ।

प्रज्ञतेति ' पृष्ठो मुनिः वाग्देवतैव प्रज्ञता न ततो व्यतिरिक्ता इत्युक्त्वा तत्र हेतुमाह-वाचा वै सम्प्राडिति ।
' वाचा वै ' वाग्देवतैव ' बन्धुः प्रज्ञायते ' । अयमस्माकं बन्धुरित्युक्ते प्रकर्षेण ज्ञायते सर्वैरिति शेषः । तथा
ऋग्वेदादीनि व्याख्यानांतानि भैत्रेयीब्राह्मणे उक्तार्थानि ' वाचैव ' ' प्रज्ञायन्ते ' अतः ' वाग्वै परमं ब्रह्म ' ॥ ६ ॥

" देवोभूत्वा " इति व्याख्यातम् ॥ ७ ॥

अब्रवीन्मे वक्कुर्वाणः इति । वक्कुरिति नामतः वृष्णस्यापत्यं ' वाणः ' तदधिष्ठात्री देवता आदित्यः ।
' अपश्यतो हीति ' विशेषः ॥ ८ ॥

स वै न इति । तस्य ' चक्षुरेव ' चक्षुरेन्द्रियमेवायतनम् । सत्यमित्यादि ब्रह्मण उपनिषत् । चक्षुषः सत्यत्वं

मित्येनदुपासीत का सत्यता याज्ञवल्क्य चक्षुरेव सम्प्राडिति होवाच चक्षुषा
वै सम्प्रादपश्यन्तमाहुः द्राक्षीरिति सुऽआहुद्राक्षमिति तत्सत्युम्भवति
चक्षुर्वै सम्प्रादपरमब्रह्म नैनञ्चक्षुर्जहाति सुर्वाण्येनभूतान्यभिश-
क्षरन्ति ॥ ९ ॥

देवो भूत्वा देवानुप्येति । सुऽएवम्विद्वानेतदुपास्ते हस्तृषभं सहस्र-
न्ददामीति होवाच जनको वैदेहः सु होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽम-
न्यत नाननुशिष्य हरेतेति कुऽएव ते किमब्रवीदिति ॥ १० ॥

(त्य) अब्रवीन्मे गर्हभीविपीतो भारद्वाजः । श्रोत्रम्वै ब्रह्मेति यथा
मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तद्भारद्वाजोऽब्रवीच्छ्रोत्रम्वै ब्रह्मेत्यु-
शृण्वतो हि किं स्यादित्यब्रवीच्च ते तस्यायतनमप्रतिष्ठान्न मेऽब्रवी-
दित्येकपाद्वा एतत्सम्प्राडिति ॥ ११ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । श्रोत्रमेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठाऽनन्तऽ
इत्येनदुपासीत काऽनन्तता याज्ञवल्क्य दिशऽएव सम्प्राडिति होवाच

का सत्यता याज्ञवल्क्य । चक्षुरेव सम्प्राडिति होवाच । चक्षुषा वै सम्प्राद पश्यन्तमाहुः । द्राक्षी-
रिति । स आह । द्राक्षामिति । तत्सत्यं भवति । चक्षुर्वै सम्प्राद परमं ब्रह्म । नैनं चक्षुर्जहाति ।
सर्वाण्येनं भूतान्यभिश्रान्ति ॥ ९ ॥

देवो भूत्वा देवानुप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्तृषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको
वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः । पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति । क एव ते किम-
ब्रवीदिति ॥ १० ॥

अब्रवीन्मे गर्हभीविपीतो भारद्वाजः । श्रोत्रं वै ब्रह्मेति । यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान् ब्रूयात् ।
तथा तत् भारद्वाजोऽब्रवीत् । श्रोत्रं वै ब्रह्मेति । अशृण्वतो हि किं स्यादिति । अब्रवीच्च ते तस्या-
यतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽब्रवीदिति । एकपाद्वा एतत्सम्प्राडिति ॥ ११ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । श्रोत्रमेवायतनम् । आकाशः प्रतिष्ठा । अनन्त इत्येनदुपासीत ।

साधयति—चक्षुषा वै इति । हे सम्प्राद । ‘चक्षुषा’ ‘पश्यन्तं’ ‘वै’ पुरुषं लोकाः ‘आहुः’ । त्वं हस्तिन-
मद्राक्षीरिति । स चेद्राक्षमित्याह । तदा तत्सत्यमेव भवतीति भावः ॥ ९ ॥

“ देवो भूत्वा ” इति व्याख्यातप्रायमेव ॥ १० ॥

‘ गर्हभीविपीतः इति ’ नामतः । ‘ भारद्वाजः इति ’ गोत्रतः । ‘ श्रोत्रं ’ तदभिमानिनी दिग्देवता ॥ ११ ॥

‘ श्रोत्रमेव ’ श्रोत्रेन्द्रियमेवायतनम् । दिशः अनन्तत्वं साधयति—तस्माद्वै इति । कश्चित्पुमान् ‘ यां कां च ’

तुराद्वै सम्प्रादयाङ्काश्च दिशङ्गच्छति नैवास्याऽ अन्तङ्गच्छत्यमन्ता
हि दिशः श्रोत्रं हि दिशः श्रोत्रं नैवास्याऽ परमम्बुह्य नैनं श्रोत्रज-
हाति सर्वाण्येन भूतान्यभिक्षरन्ति ॥ १२ ॥

देवो भूत्वा देवानप्येति । यऽएवम्विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभं सहस्र-
न्ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽम-
न्यत नाननुशिष्य हरेतेति कऽएव ते किमब्रवीदिति ॥ १३ ॥

(त्य) अब्रवीन्मे सत्यकामो जाबालः । (लो) मनो वै ब्रह्मेति यथा
मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तत्सत्यकामोऽब्रवीन्मनो वै ब्रह्मे-
त्यमनसो हि किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनमप्रतिष्ठान् मेऽब्रवी-
दित्येकपाद्वा एतत्सम्प्राडिति ॥ १४ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । मनऽएवायतनमाकाशः प्रतिष्ठाऽऽनन्दऽ
इत्येनदुपासीत काऽऽनन्दता याज्ञवल्क्य मनऽएव सम्प्राडिति होवाच

काऽनन्तता याज्ञवल्क्य । दिश एव सम्प्राडिति होवाच । तस्माद्वै सम्प्राद् यां कां च दिशं
गच्छति । नैवास्या अन्तं गच्छति । अनन्ता हि दिशः । श्रोत्रं हि दिशः । श्रोत्रं वै सम्प्राद् परमं
ब्रह्म । नैनं श्रोत्रं जहाति । सर्वाण्येन भूतान्यभिक्षरन्ति ॥ १२ ॥

देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको
वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः । पिता मेऽमन्यत-नाननुशिष्य हरेतेति । क एव ते किम-
ब्रवीदिति ॥ १३ ॥

अब्रवीन्मे सत्यकामो जाबालः । मनो वै ब्रह्मेति । यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान् ब्रूयात् ।
तथा तत्सत्यकामोऽब्रवीत् । मनो वै ब्रह्मेति । अमनसो हि किं स्यादिति । अब्रवीत्तु ते तस्या-
यतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽब्रवीदिति । एकपाद्वा एतत् सम्प्राडिति ॥ १४ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । मन एवायतनम् । आकाशः प्रतिष्ठा । आनन्द इत्येनदुपासीत ।

प्राथम्यदीर्घी वा ' दिशं गच्छति ' सोऽस्याः ' दिशोऽन्तं ' ' नैव गच्छति ' नैव प्राप्नोति । अतः, ' अनन्ता
हि दिशः ' । तथाऽपि श्रोत्रब्रह्मणः किमायातमित्यत आह-श्रोत्रं हि दिश इति । दिग्भागो हि पार्थिवाभि-
ष्टानावच्छिन्नः श्रोत्रमित्युच्यते । अतः तयोरेकत्वमित्युपपन्नम् । तस्मादिगान्त्यमेव श्रोत्रस्यानन्त्यम् ॥ १२ ॥

" देवो भूत्वा " इत्येतद्व्याख्यातम् ॥ १३ ॥

' सत्यकाम इति ' नामतः । जवालाया अपत्यं ' जाबालः ' । ' मनो वै ब्रह्मेति ' । तदपिष्ठात्री चन्द्रो
देवता ॥ १४ ॥

' मन एवायतनमिति ' करणोक्तिः । मनस आनन्दत्वं साधयति-मनसा वै इति । हे ' सम्प्राद् ' ।

मनसा वै सम्प्रादस्त्रियमभिहर्षति तस्याम्प्रतिरूपः पुत्रो जायते सुऽ
आनन्दो मनो वै सम्प्रादपरमब्रह्म नैनम्मनो जहाति सुर्वीण्येनभूतान्य-
भिक्षरन्ति ॥ १५ ॥

देवो भूत्वा देवानुप्येति । सुऽएवम्विद्वानेतदुपास्ते हस्तृषभं सहस्र-
न्ददासीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽम-
न्यत नाननुशिष्य हरेतेति कुऽएव ते किमब्रवीदिति ॥ १६ ॥

(त्य) अब्रवीन्मे विदग्धः शाकल्यः । (ल्यो) हृदयमेव ब्रह्मेति यथा मातृ-
मांस्पितृमानाचार्यवान्भूयान्तथा तच्छाकल्योऽब्रवीद्धृदयमेव ब्रह्मेत्यु-
हृदयस्य हि किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनम्प्रतिष्ठाञ्च मेऽब्रवी-
दित्येकपाद्वाऽएतत्सम्प्राडिति ॥ १७ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । हृदयमेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा स्थिति-
रित्येनदुपासीत का स्थितिता याज्ञवल्क्य हृदयमेव सम्प्राडिति होवाच

का आनन्दता याज्ञवल्क्य । मन एव सम्प्राडिति होवाच । मनसा वै सम्प्राद स्त्रियमभिहर्षति ।
तस्यां प्रतिरूपः पुत्रो जायते । स आनन्दः । मनो वै सम्प्राद परमं ब्रह्म । नैनं मनो जहाति । सर्वा-
ण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति ॥ १५ ॥

देवो भूत्वा देवानुप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्तृषभं सहस्रं ददामि इति होवाच
जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः । पिता मेऽमन्यत-नाननुशिष्य हरेतेति । क एव ते
किमब्रवीदिति ॥ १६ ॥

अब्रवीन्मे विदग्धः शाकल्यः । हृदयं वै ब्रह्मेति । यथा मातृमांस्पितृमानाचार्यवान् भूयात् ।
तथा तच्छाकल्योऽब्रवीत् । हृदयं वै ब्रह्मेति । अहृदयस्य हि किं स्यादिति । अब्रवीत्तु ते तस्या-
यतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽब्रवीत् इति । एकपाद्वा एतत्सम्प्राडिति ॥ १७ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । हृदयमेवायतनम् । आकाशः प्रतिष्ठा । स्थितिरित्येनदुपासीत ।

‘मनसा’ ‘स्त्रियं’ ‘अभिहर्षति’ अभिहर्षतिः कातिकर्मनामसु पठितः । ‘तस्यां’ स्त्रियां ‘प्रतिरूपः’
पितृभावनाश्रुरूपः ‘पुत्रो जायते’ । ‘सः’ पुत्रः आनन्दहेतुत्वात् ‘आनन्दः’ ॥ १५ ॥

“देवो भूत्वा”—इति व्याख्यातमेव ॥ १६ ॥

‘विदग्धः’ नामतः । शाकलस्यापत्यं ‘शाकल्यः’ । ‘हृदयं वै ब्रह्मेति’ । हृदयाभिमानिनी देवता
प्रजापतिरित्युच्यते ॥ १७ ॥

‘हृदयमेवायतनमिति’ आध्यात्मिकहृदयोक्तिः । हृदयस्य स्थितितां साधयति—‘हृदयं वै सम्प्राद सर्वेषां

हृदयम्यै सम्प्रादसर्वेषाम्भूतानाम्प्रतिष्ठा हृदयेन हि सर्वाणि भूतानि
प्रतिष्ठन्ति हृदयम्यै सम्प्रादपरमम्ब्रह्म नैनं हृदयजहाति सर्वाण्येन-
म्भूतान्यभिक्षरन्ति ॥ १८ ॥

देवो भूत्वा देवानप्येति । यऽएवम्विद्वानेतदुपास्ते हस्तृषभं सहस्र-
न्ददामीति होवाच जनको वैदेहः सु होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽम-
न्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ १९ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीये
प्रपाठकेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (५) ३८ ॥ (६) ३-१० ॥

अथ ह जनको वैदेहः कूर्चादुपावसर्पन्नुवाच । नमस्ते याज्ञवल्क्यानु
मा शाधीति सु होवाच यथा वै सम्प्राणमहान्तमुध्वानमेष्यन्ब्रुवन्मा
त्रावन्मा समाददीतैवमुवाताभिरुपनिषद्भिः समाहितात्माऽस्येवम्वृन्दारक-
ऽआठ्यः सुब्रधीतवेदऽउक्तोपनिषत्कऽइतो विमुच्यमानुः क्व गमिष्य-

का स्थितिता याज्ञवल्क्य । हृदयमेव सम्प्राडिति होवाच । हृदयं वै सम्प्राद सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा
हृदयेन हि सर्वाणि भूतानि प्रतिष्ठन्ति । हृदयं वै सम्प्राद परमं ब्रह्म । नैनं हृदयं जहाति ।
सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति ॥ १८ ॥

देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्तृषभं सहस्रं ददामि इति होवाच
जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः । पिता मेऽमन्यत-नाननुशिष्य हरेतेति ॥ १९ ॥

कूर्चब्राह्मणम् ।

अथ ह जनको वैदेहः कूर्चादुपावसर्पन्नुवाच । नमस्ते याज्ञवल्क्य । अनु मा शाधीति । स
होवाच । यथा वै सम्प्राद महान्तमुध्वानमेष्यन् रथं वा नावं वा समाददीत । एवमेव एताभि-

भूतानां प्रतिष्ठेति । ' हि ' यतः ' हृदयेन सर्वाणि भूतानि ' नामरूपकर्मात्मकानि ' प्रतिष्ठन्ति ' ।
' तस्मात् हृदयं परमं ब्रह्म ' ॥ १८ ॥

“ देवो भूवेति ”—पूर्ववत् ॥ १९ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्ममगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेव-
ब्रह्ममगवतः कुनौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां
वामुदेवप्रकाशिकायां तृतीयेऽध्याये दशमं अध्यायब्राह्मणमुदङ्कृतब्राह्मणं वा

परिसमाप्तम् ॥ १४ (६) ३ । १० ॥

पूर्वस्मिन्षडाचार्यब्रह्मणं कानिचिदुपासनानि ज्ञानसाधनान्युक्तानि । इदानीं तर्ज्जैस्य ब्रह्मणो जागरादिद्वारा
ज्ञानार्थं कूर्चब्राह्मणमारभ्यते—अथ ह जनको वैदेह इति । अथानंतरं ' ह ' किल ' जनको वैदेहः ' कूर्चा-

सीति नाहन्तुद्गवन्वेद यत्र गमिष्यामीत्यथ वै तेऽहन्तुद्गवामि यत्र गमिष्यसीति ब्रवीतु भगवानिति ॥ १ ॥

सु होवाच । (चे) इन्धो वै नामैषु योऽयन् दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तम्वाऽ एतमिन्धोऽसन्तमिन्द्रऽइत्याचक्षते परोऽक्षणेव परोऽक्षप्रियाऽइव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः ॥ २ ॥

रूपनिषद्भिः समाहितात्माऽसि । एवं वृन्दारक आढ्यः सन् अधीतवेद उक्तोपनिषत्कः इतो विमुच्यमानः क गमिष्यसीति । नाहं तत् भगवन् वेद । यत्र गमिष्यामीति । अथ वै ते अहं तत् वक्ष्यामि । यत्र गमिष्यसीति । ब्रवीतु भगवानिति ॥ १ ॥

स होवाच । इन्धो वै नामैषः । योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः । तं वा एतमिन्धं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोऽक्षणेव । परोऽक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः ॥ २ ॥

दासनविशेषात् उत्थाय ' उप ' समीपं ' अवसर्पन् ' तत्पादयोः पतन्त्रित्यर्थः । उवाचोक्तवान् । हे ' याज्ञवल्क्य ! ' ते ' तुभ्यं ' नमः ' नतिः अस्त्विति शेषः । त्वं तु ' मा ' मां ' अनुशाधि ' शिक्षय । येन परमात्मज्ञानेन विना अहमकृतार्थ एव तत् ज्ञानं उपदिशेति भावः । इतिशब्दो वाक्यपरिसमाप्त्यर्थः । ममुक्षवे इयं वाच्यं ज्ञानं तत्साधनं च । तत्र ज्ञानसाधनं राज्ञोऽस्तीति दृष्टान्तपूर्वकं कथयतीत्याह—स होवाचोक्तवान् । ' सः ' एवं प्रार्थितो याज्ञवल्क्यः ' ह ' उवाच ' हे ' सम्राट् ! ' ' यथा वै ' लोके पुमान् महान्तं दीर्घमज्ञानं मार्गं स्थलेन जलेन वा ' एष्यन् ' गमिष्यन् यथाक्रमं ' रथं वा ' ' नावं वा ' ' समाददीत ' सम्यक् प्रकारेण विगृहीयात् । एवमेताभिः " प्रियमित्येनदुपासीत " (श.प.बृ.१.४।३।१०।३) इत्याद्युक्ताभिः ' उपनिषद्भिः ' ' समाहितात्मा ' संयुक्तात्मा अत्यन्तसंस्कृतान्तःकरणोऽसि । न केवलमुपनिषत्समाहितः । किंच ' एवं वृन्दारकः ' दृश्यः ' आढ्यः ' ईश्वरो न दारिद्र्य इत्यर्थः । धनादिसम्पन्नोऽपि ' सन् ' ' अधीतवेदः ' अधीतो वेदो येन सोऽयमधीतवेदः । आचार्यैरुक्ता उपनिषदो यस्मै तुभ्यं स त्वं ' उक्तोपनिषत्कः ' । एवं सर्वविभूतिसम्पन्नोऽपि सन् भयमयस्थ एवेति यावत्परं ब्रह्म न विदितम्, तावदकृतार्थ एवेति बोधयितुं ज्ञानसाध्यां प्रणाड्योपासनफलभूतां मुक्तिं पृच्छति—इतो विमुच्यमान इति । इतोऽस्मादेहात् ' विमुच्यमानः ' एताभिर्नौरियस्यानीयामि रूपसनाभिः समाहितोऽपि सन् ' क ' कस्मिन् ' गमिष्यसि ' किं वस्तु प्राप्स्यसि । इत्येवं पृष्टो राजा आह—नाहमिति । हे ' भगवन् ! ' पूजावन् ! ' अहं ' तद्वत्तव्यं वस्तु ' न वेद ' न जाने । ' यत्र ' ' गमिष्यामि ' यत्र गतः कृतार्थः । एवमुक्तो मुनिराह—अथ वै तेऽहमिति । ' ते ' तुभ्यमहं तद्वस्तु ' वक्ष्यामि ' कथयिष्यामि । ' यत्र गमिष्यसि ' यत्र गतः कृतार्थः स्याः इत्यर्थः । राजा आह—ब्रवीतु भगवानिति । मां ' भगवान् ' प्रसन्नः तर्हि ' ब्रवीतु ' कथयतु इत्यर्थः ॥ १ ॥

इदानीं वैश्वतैजसप्राज्ञानुवादेन वक्तव्यतया प्रतिज्ञातं तुरीयं ब्रह्म प्रतिपादयितुं आदौ वैश्वानरामित्रं जाग्रदमिमानि वैश्वं दर्शयति—स होवाचेन्धो वै नामैष इति । ' सः ' याज्ञवल्क्यः ' ह उवाच ' । ' इन्द्रे ' दीप्यते जागरिते स्थूलार्थभोक्तृत्वेन सदा स्फुरणात् इतीन्धो नाम ' वै ' प्रसिद्ध एव । अदित्यांतर्गतः पुरुषश्च अशुर्वै ब्रह्मेति पुरोक्तः । कोऽसाविन्धो नामेति अधिदैवतं पुरुषमुक्त्वा अध्यात्मं तमाह योऽयमिति । ' योऽयं '

(षोऽथ) अथैतद्दामेऽक्षणि पुरुषरूपम् । (मे) एषाऽस्य पत्नी
विरादतयोरेषु स॒त्स्तावो युऽएषोऽन्तर्हृदयेऽआकाशोऽथैनयोरेतद्वृत्रं
युऽएषोऽन्तर्हृदये लोहितपिण्डोऽथैनयोरेतत्प्रावरणं युदेतदन्तर्हृदये
जालकुमिवुथैनयोरेषा सृतिः सती सञ्चरणी यैषा हृदयादूर्ध्वा नाड्योच्च-
रति ॥ ३ ॥

अथैतद्दामेऽक्षणि पुरुषरूपम् । एषाऽस्य पत्नी विराद् । तयोरेष संस्तावः । य एषोऽन्तर्हृदये
आकाशः । अथैनयोरेतद्वृत्रम् । य एषोऽन्तर्हृदये लोहितापिण्डः । अथैनयोरेतत्प्रावरणम् । यदेतदन्त-
र्हृदये जालकुमिव । अथैनयोरेषा सृतिः सती सञ्चरणी । या एषा हृदयादूर्ध्वा नाड्योच्चरति ॥ ३ ॥

‘ दक्षिणेऽक्षन् ’ अक्षणि पुरुषोऽध्यात्मरूपमापन्नः । ‘ तं वै एतं ’ पुरुषं दीप्तिगुणत्वादस्य ‘ इन्धः ’ इति
प्रत्यक्षनाम । तस्मिन् सन्तमिन्द्र इति परोऽक्षेणेव ‘ इन्द्र इत्याचक्षते ’ । इवशब्दोऽवधारणार्थः । परोऽक्षेणेव
कथयन्तीत्यर्थः । कुतः ? ‘ हि ’ यस्मात् ‘ देवाः परोऽक्षप्रिया इव ’ परोऽक्षनामग्रहणप्रिया एव । अपि च-
प्रत्यक्षनामग्रहणं द्विषन्तीति ‘ प्रत्यक्षद्विषः ’ ॥ २ ॥

एकस्यैव वैश्वानरस्योपासनार्थं प्रासंगिकं इन्द्रश्चेन्द्राणी चेति मिथुनं कल्पयति-अथैतद्दामेऽक्षणि पुरुष-
रूपमित्यादिना । प्रासंगिकव्यानार्थः अथशब्दः । ‘ अथ ’ एतदेवोक्तं पुरुषरूपं ‘ वामे अक्षणि ’ अक्षिगतं सत्
अस्यैवोक्तस्य इन्द्रस्य भोक्तुर्वैश्वानरस्य ‘ एषा विराद् पत्नी ’ भोग्यत्वात् । तथा च यदेतन्मिथुनं जागरिते
वैश्वशब्दवाच्यं तदेवैकं स्वाने तैजसशब्दवाच्यमिति अर्थादुक्तमेव । अत एव अस्य स्वप्नावस्थस्य मिथुनस्थान-
माह-तयोरेष इति । तयोरेन्द्रेन्द्राण्योः स्वप्नावस्थामापन्नयोः ‘ एष संस्तावः ’ । संभूय यत्रान्योऽप्यं
संस्तवं कुर्वति सः ‘ संस्तवः ’ । कोऽसौ ? ‘ य एषः ’ प्रसिद्धः ‘ अन्तर्हृदये ’ हृदयस्य मांसपिण्डस्या-
तर्मध्ये ‘ आकाशः ’ सुषिरः । स इत्यर्थः । ‘ अथ ’ एनयोरुक्तावस्थयोरिन्द्रेन्द्राण्योः एतद्वक्ष्यमाणमन्नं भोज्य-
स्थितिहेतुः । किं तत् ? ‘ य एषः ’ ‘ अन्तर्हृदये ’ ‘ लोहितपिण्डः ’ इति । प्रथमं तावत् जग्धमन्नं द्वेषा
विपरिणमते । तत्र यत् स्थूलं तदधो गच्छति । यदन्यत्सूक्ष्मं तः पुनरग्निना पच्यमानं द्वेषा विपरिणमते । तयोर्मध्ये
यो मध्यमो रसः । स पांचभौतिकशरीरमुपचिनोति । यः पुनरग्निष्ठो रसः । ‘ स एषः ’ लोहित एव पिण्डः
‘ लोहितपिण्डः ’ । ननु-लोके भुक्तवतोः स्वपतोश्च ‘ प्रावरणं ’ दृष्टम् । तथा अनयोरेपि प्रावरणेन भवितव्यम् ।
किं तत् इत्यपेक्षायामाह-अथैनयोरेतत्प्रावरणमिति । ‘ अथ ’ भोगस्वपनानन्तरं ‘ एनयोः ’ पूर्वोक्तयोः
‘ एतत्प्रावरणं ’ ‘ यदेतत् ’ ‘ अन्तर्हृदये जालकुमिव ’ अनेकनाडीच्छिद्रबहुलत्वात् जालकवत्प्रतिभासमानमित्यर्थः ।
इदानीं तयोः स्वप्नात् जागरितगमनमार्गमाह-अथैनयोरेषा सृतिरिति । ‘ अथ ’ स्वापानन्तरं जाग्रत्स्थानमाजि-
गमिष्यतोरेनयोर्दृप्तयोरेषा ‘ सती ’ शोभना ‘ सृतिः ’ मार्गः ‘ सञ्चरणी ’ सञ्चरतः स्वप्नाजागरितमनयेति सञ्चरणी ।
का सा ? ‘ या एषा ’ ‘ हृदयात् ’ ‘ हृदयदेशात् ’ ‘ ऊर्ध्वा ’ अभिमुखा सती ‘ नाड्या उच्चरति ’ उद्गच्छति ।
सा सृतिरित्यर्थः ॥ ३ ॥

ता वाऽअस्यैताः । (०) हिता नाम नाड्यो यथा केशः सहस्रधा भिन्नऽएताभिर्वाऽएतमास्रवडास्रवति तस्मादेषु प्रविक्ताहारतरऽइव भवत्यस्माच्छरीरादात्मनः ॥ ४ ॥

(स्तु) तस्य वाऽएतस्य पुरुषस्य । प्राची दिक्प्राञ्चः प्राणा दक्षिणा दिग्दक्षिणाः प्राणाः प्रतीची दिक्प्रत्यञ्चः प्राणाऽउदीची दिग्दञ्चः प्राणाऽऊर्धा दिग्ऊर्धाः प्राणाऽअवाची दिग्वाञ्चः प्राणाः सुर्वा दिशः सुर्वे प्राणाः ॥ ५ ॥

ता वा अस्यैता हिता नाम नाड्यः । यथा केशः सहस्रधा भिन्नः । एताभिर्वा एतमास्रवत् आस्रवति । तस्मादेष प्रविक्ताहारतर इव भवत्यस्माच्छरीरादात्मनः ॥ ४ ॥

तस्य वा एतस्य पुरुषस्य । प्राची दिक् प्राञ्चः प्राणाः । दक्षिणा दिक् दक्षिणाः प्राणाः । प्रतीची दिक् प्रत्यञ्चः प्राणाः । उदीची दिक् उदञ्चः प्राणाः । ऊर्धा दिक् ऊर्धाः प्राणाः । अवाची दिक् अवाञ्चः प्राणाः । सर्वा दिशः सर्वे प्राणाः ॥ ५ ॥

इदानीं वैश्वतैजसयोः अन्नविवेकः भोक्तृश्च सूक्ष्मता इत्येतत्प्रदर्शनार्थं इन्द्रियाश्रितानां नाड्यन्तराणां परिमाणं सदृष्टांतमाह—ता वा अस्यैता हिता इति । 'यथा' लोके एकः 'केशः' 'सहस्रधा भिन्नः' अत्यन्तं सूक्ष्मो भवति । एवं सूक्ष्माः 'अस्य' पुरुषस्य देहसम्बन्धिन्यः 'एताः' स्वप्नात् जाग्रदमनादिव्यवहारहेतुभूताः 'नाड्यः' शिराः 'हिता नाम' हिता इत्येवं नाम्ना ख्याताः अन्तर्हृदये प्रतिष्ठिताः सन्तीति शेषः । हृदयाच्च विरूढास्ताः सर्वत्र कदम्बकेसरवत् युगपत् स्थानविशेषेषु प्रसृताः सत्यो व्यवस्थिता इत्यर्थः । उक्त-नाडीनामुपयोगकथनपूर्वकं 'सूक्ष्मतमत्वकथनप्रयोजनमाह—एताभिर्वा एतमास्रवदिति । एताभिर्नाडीभिरत्यन्त-सूक्ष्माभिर्वै एव 'एतं' देहं आस्रवद्गच्छत् शरीरं व्याप्नुवत् पूर्वोक्तं सूक्ष्मतममन्नं कर्तुं 'आस्रवति' करणांतः-करणक्षेत्रज्ञानदेवतारूपान् व्याप्नोतीत्यर्थः । यदर्थमेतासां सूक्ष्मतमत्वमुक्तं तत्प्रयोजनमाह—तस्मादेष प्रविक्ताहारतर इवेति । यस्मान्नाड्याश्रितं सूक्ष्ममन्नं देवताद्वारा भुञ्जानः सन् अयं लिंगात्मा करणदेवताः करणानि अन्तःकरणं च लिंगाख्यं प्रीणयति । राजस्थानीयेन चिदात्मना अनधिष्ठितानां भोगे स्वातन्त्र्याभावात् । तस्मात् एष तैजसः 'प्रविक्ताहारतरः' अतिशयेन प्रविक्ताहारः प्रविक्ताहारतर इति विग्रहः । कस्मात्प्रविक्ताहारतरत्वमित्यत आह—अस्माच्छरीरादात्मन इति । 'शरीरात्' स्थूलशरीरोपाधेः वैश्वानरात्मनः सकाशादिति यावत् । तस्य हि मूत्रपुरीषादिसूक्ष्माण्येव पिंडोपचयकरणमप्यन्नं प्रविक्तमेव लिंगस्थितिकरं त्वन्नं ततोऽपि सूक्ष्मतरम् । इवशब्द उपमार्थः । तथा च—यथा प्रविक्ताहारो वैश्वः । तथा अयं तैजसो न प्रविक्ताहार एव । किं तु प्रविक्ताहारतरः इति योजना ॥ ४ ॥

वैश्वतैजसयोरेव श्रुत्या साक्षान्निर्दिष्टत्वात् तैजसप्राज्ञद्वारा तुरीयब्रह्मात्मनिलयः साक्षादेव निर्देष्टव्य इत्यभिप्रेत्य तुरीये लीनस्य तैजसस्य लयात्प्रागवस्थायां परिच्छेदहेतुभूता ये अध्यात्मप्राणाः तेषां लयानंतरं संबृतावस्थोपस्थासव्याजेन तैजसस्य प्राज्ञद्वारा तुरीये लयं दर्शयति—तस्य वा एतस्य पुरुषस्य प्राची दिक् प्राञ्चः प्राणा

सुऽएष नेति नेत्यात्मा । (त्माऽगृ) अगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो
न हि शीर्यतेऽसङ्गोऽसितो न सज्यते न व्यथतेऽभयं वै जनकं प्राप्नो-
ऽसीति होवाच याज्ञवल्क्यः सु होवाच जनको वैदेहो नमस्ते याज्ञव-
ल्क्याभयन्तु गच्छताद्यो नो भगवन्नभयं वेदयसे इमे विदेहाऽअयमह-
मस्मीति ॥ ६ ॥

इति चतुर्दशं काण्डं पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीये
प्रपाठके नवमं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (५) ३१॥ (६) ३-११ ॥

इति पष्ठोऽध्यायः पञ्चमः प्रपाठकश्च समाप्तः ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयोऽध्यायः तृतीयः प्रपाठकश्च समाप्तः ॥
प्रपाठककण्डिकासंख्या ॥ १०७ ॥ अध्यायकण्डिकासंख्या ॥ १३३ ॥

स एष नेति नेत्यात्मा । अगृह्यो न हि गृह्यते । अशीर्यो न हि शीर्यते । असङ्गोऽसितो न
सज्यते न व्यथते । अभयं वै जनकं प्राप्नोऽसि इति होवाच याज्ञवल्क्यः । स होवाच जनको
वैदेहः । नमस्ते याज्ञवल्क्य । अभयं त्वा गच्छतात् । यो नो भगवन्नभयं वेदयसे । इमे विदेहाः ।
अयमहमस्मीति ॥ ६ ॥

इति । स एष हृदयभूतस्तैजसः सूक्ष्मभूतेन प्राणेन विधियमाणः प्राण एव भवति । ' तस्य वै एतस्य पुरुषस्य '
विदुषः क्रमेण वैश्वानरात् तैजसे प्रातस्य तस्य अकार्यकारणाखण्डतुरीयपदाविष्टस्य तैजसस्य ये ' प्रांचः '
प्रागंचेतीति प्रांचः ' प्राणाः ' नासाद्वारा अग्रतः संचरंतः प्राची दिगेव संवृत्ताः अध्यात्मादिपरिच्छिन्नाः प्राणाः
सर्वासु दिक्षु स्थिताः विदुषस्तुरीयपदप्राप्तस्य परिच्छेदहेतुनाशात् तस्मिन्नेकीभूताः संतः तत्तदिदमात्रं रूपाः
प्रत्यङ्मात्रे लीना इत्यर्थः । एवं ' दक्षिणा दिग्दक्षिणाः प्राणाः ' इत्यादि व्याख्येयम् । तथा च-उपाधिभूतानां
लभं दर्शयन्ती श्रुतिः रूपरहितस्याध्यात्मनो लभं कारणात्मनि दर्शिवतीति भावः ॥ ५ ॥

एवं सर्वोपसंहारं कृत्वा अवस्थितस्य पुरुषस्य विदुषः किं स्वरूपमित्यपेक्षायां अविचातकार्यभावाभावसाक्षि-
त्वेन तद्विलक्षणं निष्प्रपञ्चं स्वरूपमिति दर्शयति-स एष नेति नेत्यात्मेत्यादिना न व्यथते इत्यन्तेन ।
व्याख्यातार्थं वाक्यम् । इदानीं यत् प्रत्यगात्मस्वरूपज्ञापनार्थं ब्राह्मणद्वयात्मको ग्रन्थ उपदिष्टः । तस्य ज्ञानस्या-
परोक्षानुभवरूपस्य फलमाह-अभयं वा इति । हे ' जनक ' ! त्वं ' अभयं ' जन्ममरणादिनिमित्तभयाभावं ' वै '
निश्चयेन ' प्राप्नोऽसि ' । नातः परं तव शोकः । ' इति ह ' ' याज्ञवल्क्यः ' उवाचोक्तवान् । एतावता " अथ
वै तेऽहं तद्वक्ष्यामीति " यत्प्रतिज्ञातं तदुपदिष्टम् । इदानीं शिष्यं कृतार्थमकृत्वा ततो दक्षिणा न ग्राह्या इति
मुनिमतं स्मरन् राजा दक्षिणां दिक्षुः ममानुभवपर्यन्तं ज्ञानं कृतार्थताहेतुभूतं जातं इति ज्ञापितवानित्याह श्रुतिः-
स होवाच जनको वैदेहो नमस्ते याज्ञवल्क्येति । ' सः जनक उवाच ' । हे ' याज्ञवल्क्य ' ! साक्षा-

दात्मानमेव दत्तवते ' ते ' तुभ्यं किमहं विद्यानिष्क्रयाय दास्ये । तस्मात्तुभ्यं ' नमः ' नमस्कारः अस्तु । स्वात्मनि संपन्नं ज्ञानं ज्ञापयित्वा गवादीनां दक्षिणानां एतज्ज्ञानानुरूपत्वमभिप्रेत्य दक्षिणांतरं निवेदयति—अभयं त्वा गच्छताद्यो नो भगवन्नभयमिति । हे ' भगवन् ! ' यस्त्वं नोऽस्मान् ' अभयं ' ब्रह्म ' वेदयसे ' ज्ञापयसि अज्ञानव्यवधानापनयनेन प्रापितवानसीति यावत् । तं ' त्वा ' त्वामपि ' अभयं ' ' गच्छतात् ' गच्छतु । ' इमे विदेहाः ' तव यथेष्टं भोगाय संतु । अयं चाहं तव दासभावे स्थितोऽस्मि । यथेष्टं मां राज्यं च प्रपद्यस्वेति वाक्यार्थः । इदं दक्षिणादानं व्यवहारदृष्टिमवष्टभ्योक्तम् । तत्त्वतस्तु नास्त्येव दक्षिणेति राज्ञोऽभिप्रायः । अद्वितीय-ब्रह्मात्मैक्यमनुभवतः स्वात्मातिरिक्तस्य वस्तुनः अभावात् । तदुक्तं—“ अहं ममेल्यविद्याधीः सहेतुर्नाशिता यदा । पूर्णात्मनि तदा दृष्टे कः कस्मै किंच दित्सति ” इति ॥ ९ ॥

इति श्रीहर्षिकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्म-
भगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां वासुदेव-
प्रकाशिकायां तृतीयेऽध्याये एकादशं कूर्चब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ (९) ३-११ ॥

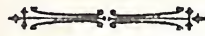
तृतीयोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ १४ (वृ. उ.) ३ ॥

अथ चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थप्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

आदितः सप्तमेऽध्याये बृ० आ० चतुर्थेऽध्याये च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

जनकुं ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम । स मेने न वदिष्य इत्युथ ह
युजनकश्च वैदेहो याज्ञवल्क्यश्चाग्निहोत्रे समूदतुस्तस्मै ह याज्ञवल्क्यो
वुरन्ददौ स ह कामप्रश्नमेव वव्रे तु ह्यस्मै ददौ तु ह्यस्मै स भ्राडेव
पूर्वः पप्रच्छ ॥ १ ॥

ज्योतिर्ब्राह्मणम् ।

जनकं ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम । स मेने । न वदिष्य इति । अथ ह युजनकश्च वैदेहो
याज्ञवल्क्यश्चाग्निहोत्रे समूदतुः । तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वरं ददौ । स ह कामप्रश्नमेव वव्रे । तं ह्यस्मै
ददौ । तं ह स भ्राडेव पूर्वः पप्रच्छ ॥ १ ॥

मधुकाण्डे तावत् पुद्गलप्रविष्ट ईश्वरः अविद्या अकृत्वत्वमाप्नोति इति “ तत्र पश्यत्यकृतो हि सः ”
(श. प. बृ. १४ । १ । २ । १६) इत्यादिनोक्तम् । पुनस्तस्यैवाविद्यानिरासेन स्वरूपावस्थानं चागमप्राप्ति-
भ्येन निर्द्धारितम् । एवं मधुकाण्डे निरूपित आत्मा यत्साक्षादपरोक्षादित्यादिलक्षणो जल्पन्यायमवलम्ब्य अखण्ड-
प्रत्यक्षत्वेन निरूपितः । तस्यैव वादन्यायेन स्वरूपनिर्णयाय वागादिदेवतासु ब्रह्मदृष्टिद्वारा “ इन्द्रो ह वै ”
(श. प. बृ. १४ । १ । १२) इत्यादिना जागराद्यस्य वैश्वादिप्रदर्शनेन तुरीयं “ नेति नेति ” इत्यादिलक्षणं ब्रह्मात्मतत्त्व-
मुपदिष्टम् । इदानीं पूर्वोक्ता जागराद्यवस्था अनुगम्य महता तर्केण अनेकविप्रतिपत्तिनिरासद्वारेण देहादिव्यति-
रिक्तशुद्धस्वयंप्रकाशानतिशयानन्दस्वभावलक्षणं पूर्वोक्तमेवात्मानं अधिगमयितुं ज्योतिर्ब्राह्मणमारभ्यते जनकं ह
वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगामेति । विद्याग्रहणे शिष्यस्य श्रद्धालिलक्षणाचारविधिप्रकाशनार्थं ब्रह्मविद्यास्तुत्वार्था च
द्वयमाख्यायिका । ऐतिह्यद्योतको हशब्दः । ‘ जनकं वैदेहं ’ प्रति ‘ याज्ञवल्क्यः ’ योगक्षेमार्थं ‘ जगाम ’
गतवान् । ‘ सः ’ गच्छन् याज्ञवल्क्यो राज्ञे अहं किंचिदपि ‘ न वदिष्ये ’ इति मेने ‘ विचारयामास । यद्वा-
‘ सम एनेन ’ इति छेदः । तथा च ‘ एनेन ’ राज्ञा अहं ‘ संवदिष्ये ’ इत्यभिप्रायवान् ‘ वैदेहं जनकं ’ जगामे-
त्यर्थः । ननु— ‘ न वदिष्ये ’ इति संकल्पेऽपि राजकृतेषु प्रश्नेषु उत्तरदानेन मुनेः स्वप्रतिज्ञानानौ को हेतुरिति
अपेक्षायां संवदिष्य इति च व्याख्याया वरदानमेव हेतुरिति कथयितुं कर्मकाण्डवृत्तामाख्यायिकामाह—अथ ह
युजनकश्च वैदेह इत्यादिना । ‘ ह ’ किल यद्यत्र कर्मकाण्डे (श. प. ११ । ६ । २ । १०) ‘ वैदेहो जनकः ’ ‘ याज्ञ-
वल्क्यश्च ’ परस्परं ‘ अग्निहोत्रे ’ निमित्ते ‘ समूदतुः ’ सम्वादं कृतवन्तौ । तत्र जनकस्याग्निहोत्रविषयं विज्ञानं विशद-
मुपलभ्य परितुष्टो याज्ञवल्क्यः ‘ तस्मै ’ जनकाय किल ‘ वरं ददौ ’ वरं वृणीष्वेत्युक्तवानित्यर्थः । ‘ सः ’ जनकः
‘ ह ’ किल, ‘ कामप्रश्नमेव ’ इच्छाप्रश्नमेव ‘ वव्रे ’ वरं वृत्तवान् । ‘ तं ’ च वरं याज्ञवल्क्यः ‘ ह ’ ‘ अस्मै ’ राज्ञे

याज्ञवल्क्य किञ्ज्योतिरयम् पुरुषऽडिति । (त्या) आदित्यज्योतिः सम्प्राडिति होवाचादित्येनैवायञ्ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपश्येतीत्येवमुवैतुद्याज्ञवल्क्य ॥ २ ॥

(लक्ष्या) अस्तमितऽआदित्ये याज्ञवल्क्य । किञ्ज्योतिरेवायम् पुरुषऽडिति चन्द्रज्योतिः सम्प्राडिति होवाच चन्द्रैवायञ्ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपश्येतीत्येवमुवैतुद्याज्ञवल्क्य ॥ ३ ॥

याज्ञवल्क्य किञ्ज्योतिरयं पुरुष इति । आदित्यज्योतिः सम्प्राड् इति होवाच । आदित्येनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपश्येतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २ ॥

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य किञ्ज्योतिरेवायं पुरुष इति । चन्द्रज्योतिः सम्प्राड् इति होवाच । चन्द्रैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपश्येतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ३ ॥

‘ ददौ ’ दत्तवान् । एवं प्राप्तवरो राजा किं कृतवानित्याह—तं ह सम्प्राडेवेति । ‘ पूर्वः ’ इत्यत्र लिङ्गमविवक्षितम् । ‘ न वदिष्ये ’ इत्यागतं तूष्णीम्भूतं ‘ तं सम्प्राडेव ’ ‘ पूर्वः ’ पूर्व ‘ पप्रच्छ ’ लब्धवत्त्वात्पृष्ठवानिति भावः ॥ १ ॥

किं पप्रच्छेत्यपेक्षायां प्रत्यगात्मचैतन्यस्वरूपं जिज्ञासमानः कार्यकरणसंघातात्मा पुरुषो ज्योतिर्निर्वर्त्यमासन्गमनादिकार्यं स्वामिनेनैव ज्योतिषा अनुगृहीतो निर्वर्तयति, किं वा—स्वव्यतिरिक्तेनेति सन्दिहानः पृच्छति—याज्ञवल्क्य किञ्ज्योतिरयं पुरुष इतीति । हे ‘ याज्ञवल्क्य ! ’ ‘ अयं पुरुषः ’ कार्यकरणसंघातरूपः शिरःपाण्यादिमान् पिण्डः ‘ किञ्ज्योतिः ’ किं ज्योतिरस्य विद्यते स किञ्ज्योतिः । येन ज्योतिषा अनुगृहीतोऽयमासनादिव्यवहारं करोति इति पप्रच्छ इत्यर्थः । तत्किं देहादि तद्व्यतिरिक्तं वा इति प्रष्टुरभिप्रायज्ञो मुनिः अयं हि राजा व्यतिरिक्तं ज्योतिरेव पृच्छति इति तथाविधमेव इतरसर्वज्योतिरहितस्वप्राद्यवस्थायां विविक्ततया बोधयितुकामो जागरिते तावत् दृष्टान्तभूतानि आदित्यादीनि वागन्तानि ज्योतीषि उपन्यस्यतीति दर्शयति—आदित्यज्योतिः सम्प्राडिति होवाचेत्यादिना । आदित्यो ज्योतिर्यस्यासावादित्यज्योतिः पुरुष इति होवाचेत्यर्थः । तदेवोपपादयति—आदित्येनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते इति । ‘ आदित्येनैव ’ चक्षुषोऽनुग्राहकेण देहकरणाद्यतिरिक्तैवायं प्राकृतः ‘ पुरुष आस्ते ’ उपविशति ‘ पल्ययते ’ पर्येति गच्छतीति यावत् । “ उपसर्गस्यायतौ ” (पा.सू. ८।१।१९) इति परे रस्य लत्वम् । गत्वा क्षेत्रमरण्यं वा तत्र ‘ कर्म कुरुते ’ पश्चाद्विपर्येति भूयो निवर्तते इत्यर्थः । संघातादिव्यतिरिक्तमेव ज्योतिरासनादिकारणमित्युक्तं राजा अङ्गीकरोति—एवमेवैतद्याज्ञवल्क्येति ॥ २ ॥

यद्यपि एकेनैवादित्यपर्यायेण व्याप्तिग्रहसंभवः । तथाऽपि बहवो दृष्टान्तः व्याप्तिं द्रढयन्ति, इति मत्वा प्रश्नप्रतिवचनान्यां ज्योतिःपर्यायान्तराणि दर्शयति—अस्तमित आदित्य इत्यादिकाण्डिकाचतुष्टयेन “ कतम आत्मा ” इत्यतः प्राक्तनेन । पदविशेषोऽत्र व्याख्यायते—किञ्ज्योतिरेवायं पुरुष इति । प्रश्नं दृढीकृतुं सर्वत्र एवकारः । चन्द्रो ज्योतिरस्य स चन्द्रज्योतिः ॥ ३ ॥

(लक्ष्या) अस्तमितऽआदित्ये याज्ञवल्क्य । चन्द्रमस्यस्तमिते किञ्ज्योतिरेवायम्पुरुषऽडित्यग्निज्योतिः सम्प्राडिति होवाचाग्निनैवायञ्ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपुर्भ्येतीत्येवमुवैतुयाज्ञवल्क्य ॥ ४ ॥

(लक्ष्या) अस्तमितऽआदित्ये याज्ञवल्क्य । चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ किञ्ज्योतिरेवायम्पुरुषऽडिति वाग्ज्योतिः सम्प्राडिति होवाच वाचैवायञ्ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपुर्भ्येतीति तस्माद्वै सम्प्राडपि यत्र स्वः पाणिर्नु विनिर्जायतेऽथ यत्र वागुच्चरत्युपैव तत्र न्येतीत्येवमुवैतुयाज्ञवल्क्य ॥ ५ ॥

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते किञ्ज्योतिरेवायं पुरुष इति । अग्निज्योतिः सम्प्राड् इति होवाच । अग्निनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपुर्भ्येतीति । एवमेवैतयाज्ञवल्क्य ॥ ४ ॥

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ किञ्ज्योतिरेवायं पुरुष इति । वाग्ज्योतिः सम्प्राड् इति होवाच । वाचैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपुर्भ्येतीति । तस्माद्वै सम्प्राडपि यत्र स्वः पाणिर्न विनिर्जायते ; अथ यत्र वागुच्चरति ; उपैव तत्र न्येतीति । एवमेवैतयाज्ञवल्क्य ॥ ५ ॥

एवं अग्निज्योतिरस्य सः ' अग्निज्योतिः ' इत्येवं सर्वत्र बोद्धव्यम् । अग्निनैवायमित्येतत् प्रभावन्मन्यादीनामप्युपलक्षणम् । ततोऽपि पुरुषप्रवृत्तिदर्शनादित्यर्थः ॥ ४ ॥

वाचैवायमित्यत्र वाक्पदेन शब्दः परिगृह्यते, नेन्द्रियम् । तस्मिन् शब्दाख्ये विषये श्रोत्रसंबन्धेऽप्यासनादिज्योतिःकार्यदर्शनात् । ननु—शब्दस्यादित्यवत् ज्योतिष्वस्याप्रसिद्धेः कथं ? तस्य ज्योतिष्वेनासनादिकार्यहेतुतेति चेत् ; उच्यते । प्रथमं तावत् श्रोत्रसंबन्धे शब्दाख्ये विषये श्रोत्रेन्द्रियं दीप्यते । दीप्ते च तस्मिन् मनसि विवेक उपजायते । तेन च मनसा पुरुषो बाह्यां चेष्टां प्रतिपद्यते । “ मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति ”—(श.प.वृ.१।१।८) इति श्रुतेः । इत्येतत्सर्वमभिप्रेत्याह—तस्माद्वै सम्प्राडपि यत्र स्वः पाणिरिति । यस्मात् शब्दाख्यया वाचा ज्योतिषा अयं व्यवहरति । तस्मात्प्रसिद्धं वाचो ज्योतिष्वम् । कथं ? ' यत्र ' यस्मिन् काले प्रावृद्धरात्र्यादौ ' स्वः ' स्वकीयोऽपि पाणिर्हस्तः ' न विनिर्जायते ' विस्पष्टं न दृश्यते । अथ तस्मिन् काले ब्राह्मज्योतिषः अभावेन सर्वचेष्टानिरोधे प्राप्ते ' यत्र ' यस्मिन्प्रदेशे ' वागुच्चरति ' कश्चित् श्वा मषति गर्धभो वा रौति । तेन शब्देन ज्योतिषा ' तत्र ' तस्मिन्प्रदेशे ' उपन्येति ' उपगच्छत्येव सन्निहितो भवति । मार्गं गृहं वा प्रतिपद्यत इति यावत् । एतद्वाग्ज्योतिर्गृहणं गन्धादेरप्युपलक्षणम् । परं तेषामपि शब्दवत्प्रवृत्तिहेतुत्वात् इति भावः ॥ ५ ॥

(लक्ष्या) अस्तमितऽआदित्ये याज्ञवल्क्य । चन्द्रमस्यस्तमिते शान्ते-
ऽग्नौ शान्तायाम्वाचि किञ्ज्योतिरेवायम्पुरुषऽडुत्यात्मज्योतिः सम्प्रा-
डिति होवाचात्मनैवायञ्ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपुष्ये-
तीति ॥ ६ ॥ शतम् ७४०० ॥

कतमुऽआत्मेति । योऽयम्बिज्ञानमयः पुरुषः प्राणेषु हृद्यन्तुज्योतिः
सु समानः सन्नुभौ लोकौ सञ्चरति ध्यायतीव लेलायतीव सुधीः स्वप्नो
भूत्वेभुं लोकमुत्तिक्रामति ॥ ७ ॥

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ शान्तायां वाचि किञ्ज्योतिरेवायं
पुरुष इति । आत्मज्योतिः सम्प्राट् इति होवाच । आत्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते
विपर्येतीति ॥ ६ ॥

कतम आत्मेति । योऽयं विज्ञानमयः पुरुषः प्राणेषु हृद्यन्तुज्योतिः । स समानः सन्नुभौ लोकौ
सञ्चरति । ध्यायतीव लेलायतीव । सुधीः स्वप्नो भूत्वा इमं लोकमुत्तिक्रामति ॥ ७ ॥

एतावता यो व्यवहारः स व्यवहर्तुर्देहेन्द्रियाद्यतिरिक्तज्योतिःसाध्यः । यथा आदित्यादिसाध्यो जाग्रद्व्यव-
हारः, इति व्याप्तिः सिद्धा । एवं सिद्धायां व्याप्तौ स्वप्नसुषुप्त्योरपि बन्धुसंगमवियोगदेशांतरगमनादेः उत्थानस्य
च ज्योतिःकार्यस्य दर्शनाद्वितव्यं तत्राप्यतिरिक्तेन केनचित् ज्योतिषा, इत्यनुमानतो ज्योतिर्मात्रे सिद्धे उप-
न्यस्तानां ज्योतिषां तत्र योग्यानुपलब्धिवाधितत्वात् केन ज्योतिषा तदा असौ व्यवहारं करोतीति तद्विशेषं
राजा पृच्छतीति दर्शयति-अस्तमित आदित्य इत्यादिना । उत्तरमाह-आत्मज्योतिः सम्प्राडिति होवा-
चेति । आत्मैव ज्योतिरस्य स तथा । आत्मेति कार्यकरणातिरिक्तं तद्वभासकं अपराधीनप्रकाशं ज्योतिरभिधी-
यते । तस्यात्मनो ज्योतिषः अर्थात् अंतःस्थस्य सूर्यादिविलक्षणस्य कार्येणान्वयमाह-आत्मनैवायं ज्योतिषा-
ऽऽस्त इत्यादिना ॥ ६ ॥

यद्यपि संघातानुग्राहकमात्मज्योतिः संघातातिरिक्तं तद्विजातीयं चेति न्यायतो निर्णीतम् । तथाऽपि सूक्ष्म-
न्यायस्य दुर्विज्ञेयत्वाद्यनुग्राहकादित्यादेरनुग्राह्यसंघातसमानजातीयत्वदर्शनाच्च बुद्धबाधिव्यतिरिक्तत्वनिश्चयाभावात्
सन्दिग्धानो राजा पृच्छति-कतम आत्मेतीति । कोऽसावात्मा किंस्वरूप इति प्रश्नार्थः । बुद्धयवभासकः स्वय-
मनवभासमान आत्मेति प्रतिवचनमाह-योऽयं विज्ञानमयः पुरुषः प्राणेष्विति । हे राजन् ! ' यः ' आत्मा
त्वया पृष्टः । ' सोऽयं ' ' विज्ञानमयः ' विज्ञायते अनेनेति व्युत्पत्तेर्विज्ञानं बुद्धिः तन्मयस्तत्प्रायो विज्ञानमयः
' पुरुषः ' नित्यपूर्ण इत्यर्थः । " पुरुष एवेदं सर्वम् " (वा. सं. ३१ । २) इति श्रुतेः । प्राणेष्विति सामीप्य-
लक्षणा सप्तमी विज्ञानमयस्य तद्व्यतिरेकप्रदर्शनार्था । यो हि येषु भवति स तद्व्यतिरिक्त एव भवति । अतः
' प्राणेष्विति ' प्राणभ्यो व्यतिरिक्त इत्यर्थः । एवं प्राणसमीपस्थो विज्ञानमय इत्युक्ते प्राणसाजायं तस्य स्यात् ।
अतो विशिनष्टि-हृद्यन्तुज्योतिरिति । हृद्यन्तुदो मांसपिंडविषयः । तात्पर्यात् अत्र हृद्यन्तुदेन लक्षणया

स वाऽअयम्पुरुषः । (षो) जायमानः शरीरमभिसम्पृद्यमानः पाप्मभिः
सुष्टुमृज्यते सुऽउत्क्रामन्त्रियमाणः पाप्मनो विजहाति मृत्यो रूपाणि ॥ ८ ॥

स वा अयं पुरुषः जायमानः शरीरमभिसंपद्यमानः पाप्मभिः संसृज्यते । स उत्क्रामन्त्रियमाणः
पाप्मनो विजहाति मृत्योः रूपाणि ॥ ८ ॥

बुद्धिरुच्यते 'द्वि' बुद्धौ अन्तर्वर्तमानं ज्योतिरात्मा । "आत्मनैवायं ज्योतिपाऽऽस्ते" इत्यादौ तस्यैव
ज्योतिष्ट्वेन प्रकृतत्वात् पूर्णो बुद्धिदर्पणामित्युक्तः सर्वावभासकः शुभ्रो निरतिशयस्वप्रकाशकस्वभाव
आत्मेति वाक्यार्थः । एवमात्मनो नित्यमुक्तस्य अविद्यया बुद्ध्यादितादात्म्याध्यासदेव संसारित्वं इति
दर्शयितुं सूक्ष्मदेहादिव्यरिक्ततया आत्मनः शुद्धत्वदर्शनाय वा स्वप्नं प्रकमते—स समानः सान्निहि । यो ह्यथ-
ज्योतिः पुरुष आत्मा 'स समानः' सन् दृच्छब्दवाच्याया बुद्धेः प्रकृतत्वात् सन्निहितत्वाच्च तथा समानः सदृशः
अन्योऽन्यधर्मोऽप्यासेन तत्तायः पिडवत् तादात्म्यभापनः सन् 'उभौ लोकौ' प्रतिपन्नप्रतिपत्तयौ इहलोक-
परलोकावनुक्रमेण उपात्तदेहेन्द्रियसंघातं त्यजन् अन्यं चोपाददत् 'संचरति' परिभ्रमति । आत्मा संचरतीति
भ्रमः । न तस्य स्वतः संचरणमित्यर्थः । एतदेव प्रत्यक्षेणाभिनीय दर्शयति—ध्यायतीव लेलायतीवेति । यतो
ध्यानव्यापारवतीं बुद्धिं तत्स्थेन चित्त्वभावाज्ज्योतीरूपेणावभासयन् तत्सदृश आत्मा 'ध्यायतीव' ध्यानं करोतीव
यथा चतुष्कोणं लोहपिंडं अवभासकत्वेनानुगतो वह्निश्चतुष्कोण इव प्रतीयते तद्वत् । तथा 'लेलायतीव' चल-
तीव बुद्ध्यादिषु करणेषु प्राणादिषु वायुषु चलत्सु तदवभासकतया तत्समान आत्माऽपि चलतीवेति प्रतीयते ।
यथा चलन्त्यां नावि तत्स्थेन वृक्षाश्चलन्तीवेति प्रतीयते तद्वत् । न तु ज्योतीरूपस्यात्मनः परमार्थतो ध्यानं
चलनं वेत्यर्थः । कुतो हेतोरेतदवगम्यते; इत्यत आह—सधीः स्वप्न इति । प्रकृत आत्मा यस्मात्सधीः बुद्धयैक्य-
भापनः 'स्वप्नो भूत्वा' स्वप्नाकारपरिणतधीवृत्त्यवभासकत्वेन तदाकारो भूत्वा इमं लोकं जागरितलक्षणं लौकि-
कशाल्मीयव्यवहारास्पदकार्यकरणसंघातं 'अतिक्रामति' अतीत्य क्रामति । तदभिमानं त्यजतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

यथा एकस्मिन् देहे स्वप्नजागरिते संचरत आत्मनो देहाद्वयतिरेकः । तथा इहलोकापरलोकयोः संचारोक्त्याऽपि
तस्य तद्व्यतिरेक उच्यते इति दर्शयति—स वा अयं पुरुषो जायमान इति । 'सोऽयं' प्रकृतः 'पुरुषो
जायमानः' 'पाप्मभिः संसृज्यते' इत्यन्वयः । नात्मनो जायमानत्वं यदादिवत् । स्वरूपेणानिष्पद्यमानत्वात् ।
किं तु—शरीरं देहेन्द्रियादिसंघातमभिसंपद्यमानः तत्रात्मभावं प्रतिपद्यमान इत्यर्थः । जायमाने शरीरे आत्माभिमान
एव जायते इत्युक्तं भवति । वैशब्दोऽवधारणार्थः, अभिसंपद्यमान एवेत्यत्र संबध्यते । पाप्मशब्दो धर्मस्याप्युप-
लक्षकः । पाप्मशब्देन देहसम्बन्धहेतुमात्रं विवक्षितम् । "न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति"
( ) इति श्रुत्यंतरात् । तथा च—पाप्मभिर्धर्मो धर्मोऽर्थैः करणैः 'संसृज्यते' संयुज्यते । शरीरमा-
त्मत्वेनाभिमान्यमानः पुरुष इत्यर्थः । स एव पुनर्देहाचारंभकीभूतकर्मक्षये सति 'त्रियमाणः' सन् 'उत्क्रामन्'
शरीरांतरं प्रति ऊर्ध्वं क्रामन् तानेव संसृष्टान् 'पाप्मनः' कार्यकरणलक्षणान् 'विजहाति' परित्यजति । तत्रा-
भिमानपरित्यागमात्रेणैव तैर्वियुज्यत इत्यर्थः । 'त्रियमाणः' इत्यस्य व्याख्या उत्क्रामन्निति । तथा 'मृत्योः'
'रूपाणि' च विजहातीत्यन्वयः । मृत्युरज्ञानं तस्य रूपाणि अहंकारादिकार्यकरणानि रूप्यन्ते प्रतीयन्ते न
प्रतीयन्त इति रूपाणि । अतः संचरणादिकं नात्मनः स्वाभाविकम् । बहिरैवौष्यस्वभावः । स्वाभाविके सति
परित्यागायोगादिति ज्ञेयम् ॥ ८ ॥

तस्य वाऽएतस्य पुरुषस्य । द्वेऽएव स्थाने भवतऽइदञ्च परलोक-
स्थानञ्च सन्ध्यन्तृतीयं स्वप्रस्थानन्तस्मिन्सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नुभे
स्थाने पश्यतीदञ्च परलोकस्थानञ्च ॥ ९ ॥

(अ) अथ यथाऽऽक्रमोऽयम्परलोकस्थाने भवति । तमाक्रममाक्रम्यो-
भयान्पाप्मुनऽआनन्दांश्च पश्यति स यत्रायम्प्रस्वपितीत्यस्य लोकस्य
सर्वावतो मात्रामपादाय स्वयम्बिहत्य स्वयन्निर्मुक्त्यै स्वेन भासा स्वेन
ज्योतिषा प्रस्वपित्युत्रायम्पुरुषः स्वयञ्ज्योतिर्भवति ॥ १० ॥

तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवतः । इदं च परलोकस्थानं च । सन्ध्यं तृतीयं स्वप्र-
स्थानम् । तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नुभे स्थाने पश्यति, इदं च परलोकस्थानं च ॥ ९ ॥

अथ यथाऽऽक्रमोऽयं परलोकस्थाने भवति । तमाक्रममाक्रम्य उभयान् पाप्मन आनन्दांश्च
पश्यति । स यत्रायं प्रस्वपितीति । अस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामपादाय स्वयं बिहत्य स्वयं
निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपिति । अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति ॥ १० ॥

एवमुक्तामन् प्रियमाणः शरीरमभिसंपद्यमान इत्यागमवशात्परलोकास्तित्वे सिद्धेऽपि प्रत्यक्षेण न तत्सिद्धम् ।
परलोकविषयं च प्रत्यक्षं नास्ति । अतो नास्ति परलोक इत्याशङ्क्य, अस्ति परलोकः प्रत्यक्षसिद्ध इति प्रतिपाद-
नाय “ तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने ” इत्यारभ्य “ स यत्रायं प्रस्वपिति ” (कं. ९-१०) इत्यतः प्राक्तनो ग्रन्थः
प्रवर्तिष्यते । प्रथमं तदुपोद्घातत्वेन स्थानमेदं दर्शयति-तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत इति ।
' द्वे ' प्रसिद्धौ । तस्यैतस्य प्रकृतस्य ' पुरुषस्य ' ' द्वे ' एव स्थाने भवतः । न तृतीयं चतुर्थं वा स्थानमस्तीति
यावत् । के ते द्वे स्थाने । ' इदं च ' यद्वर्तमानं प्रतिपन्नजन्मशरीरेन्द्रियविषयसम्बन्धि सुखादिवेदनाविशिष्टं
प्रत्यक्षतोऽनुभूयमानं, परलोक एव स्थानं ' परलोकस्थानम् ' तदेतच्छरीरादिविद्योत्तरकालानुमात्रं द्वितीयम् ।
देहद्रव्यव्यतिरिक्तस्वप्नदेहस्यापि विद्यमानत्वात् कथं द्वे एवेत्यवधार्यते इत्यस्योत्तरं-सन्ध्यं तृतीयमिति । यत्
' तृतीयं ' स्वप्रस्थानं तत्सन्ध्यम् । इहलोकपरलोकयोः सन्धौ भवं सन्ध्यं न स्थानान्तरम् । यद्वा स्वप्नस्तृतीयमेव
स्थानम् । त्रयाणां पूर्णं तृतीयम्, इति पूर्णप्रत्ययश्रवणात् । इदानीं यदर्थमुपोद्घातः कृतः, तद्वर्शयति-तस्मि-
न्सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नुभे स्थाने इति । ' सन्ध्ये स्थाने ' स्वप्नभूमौ ' तिष्ठन् ' वर्तमानः सन् ' इदं च '
' परलोकस्थानं ' चेत्युभे स्थाने पश्यति । एतदुक्तं भवति आद्ये वयसि यं स्वप्नं पश्यति तं पूर्वजन्मानुभूत-
विषयमेव तद्वासनावासितः सन् पश्यति, तदानीं बालस्य ऐहिकपुत्राद्यनुभवामवात् । मय्यमे तु वयसि इन्द्रि-
याणां स्थूलार्थग्रहणसामर्थ्यात् इह जन्मनि अनुभूतविषयकमेव स्वप्नं प्रायः पश्यति । अन्ते वयसि पुनः परलोकं
यियासुः विद्याकर्मादिसम्भृतो भाविजन्मविषयकं स्वप्नं प्रायः पश्यति । तस्मात् अन्ते वयस्यादौ चेह जन्मनि
असम्भाव्यमानस्य दर्शनं परलोकसद्भावे प्रत्यक्षं प्रमाणमिति ॥ ९ ॥

ननु-स्वप्रस्थानं गत आत्मा किमाश्रितः सन् केन विधिना परलोकं पश्यतीत्यपेक्षायामाह-अथ यथा-
ऽऽक्रमोऽयं परलोकस्थाने भवतीति । अथेति वाक्योपक्रमार्थः । आक्रमत्यनेनेति आक्रम आश्रयोऽव-

न तत्र रथा न रथयोगा न पुन्थानो भवन्ति । (न्त्यु) अथ रथान्त्रथ-
योगान्पुथः सृजते न तत्रानन्दा मुदः प्रमुदो भवन्त्युथानन्दांन्मुदः प्रमुदः
सृजते न तत्र व्वेशान्ताः स्रवन्त्यः पुष्करिण्यो भवन्त्युथ व्वेशान्ताः ❀
स्रवन्तीः पुष्करिणीः सृजते स हि कर्ता ॥ ११ ॥

न तत्र रथा न रथयोगा न पुन्थानो भवन्ति । अथ रथान् रथयोगान् पुथः सृजते । न तत्रानन्दा
मुदः प्रमुदो भवन्ति । अथानन्दान् मुदः प्रमुदः सृजते । न तत्र व्वेशान्ताः स्रवन्त्यः पुष्करिण्यो भवन्ति ।
अथ व्वेशान्ताः स्रवन्तीः पुष्करिणीः सृजते । स हि कर्ता ॥ ११ ॥

ष्टमः विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञालक्षणे यादृश आक्रमो यस्य सोऽयं 'यथाऽऽक्रमोऽयं पुरुषः' । 'परलोकस्थाने'
प्रतिपत्तये निमित्ते यथाऽऽक्रमो भवति । यादृशेन परलोकप्रतिपत्तिसाधनेन विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञालक्षणेन युक्तो
भवति । 'तमाक्रमं' परलोकस्थानाय उन्मुखीभूतं बीजभूतं आक्रम्यावष्टभ्य 'उभयान्पाप्मनः' पापफलानि
दुःखानि 'आनन्दान्' धर्मफलभूतान् सुखविशेषांश्च पश्यतीत्यर्थः ।

पूर्वं आदित्यादिज्योतिरभावेऽपि आसनादिज्योतिःकार्यदर्शनात् 'अयं' पुमान् आत्मज्योतिषैव व्यवहरती-
त्युक्तम् । इदानीं आदित्यादिज्योतिर्भिः असंस्पृष्टश्चिदात्मा यथा साक्षादेव प्रत्यग्भावेन स्वप्रकाश इत्यवगंतुं
शक्यते, तथा प्रदर्शनायाह—स यत्रायं प्रस्वपितीति । 'सः' प्रकृतः आत्मा 'यत्र' यस्मिन् काले
'प्रस्वपिति' प्रकर्षेण स्वापं स्वप्नमनुभवतीत्यर्थः । स च संध्याख्यं स्वप्नं प्रतिपद्यमानः किमाश्रयः केन
विधिना प्रतिपद्यत इत्याकांक्षायामाह—अस्य लोकस्य सर्वावत इति । 'अस्य' दृष्टस्य 'लोकस्य' जाग-
रितलक्षणस्य स्थूलदेहस्य कथंभूतस्य 'सर्वावतः' सर्वमवतीति सर्वावन् तस्य सर्वावतः । सर्वावत्त्वं चास्य
"अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः"—(श.प.बृ. १.४।४।२।२८) इत्यादौ व्याख्यातम् । यद्वा सर्वाः
भूतभौतिकमात्रा अध्यात्मादिविभागयुक्ताः संसर्गकारणभूता अस्य विद्यन्त इति सर्ववानेव सर्वावान् । दैर्घ्यं
छादसम् । तस्य 'सर्वावतः' मात्रामेकदेशमवयवं अपादायापच्छिद्य गृहीत्वा जाग्रदृष्टवासनावासितः सन्नित्यर्थः ।
इदानीं केन विधिना स्वप्नं प्रपद्यत इत्याह—स्वयं विहृत्येत्यादिना । स्वप्नं प्रतिपद्यमान आत्मा
'स्वयं' स्वेनैव स्वरूपेण न तु करणतदेवतादिना 'विहृत्य' देहं पातयित्वा निश्चेष्टं कृत्वा । तथा 'स्वय-
मेव' स्वकर्तुनुसारिस्वप्नदेहं प्रातिभासिकं 'निर्माय' निष्पाद्य । 'स्वेन भासा' इति इत्यभावे तृतीया ।
स्वेनात्मीयेन मात्रोपादानलक्षणेन 'भासा' दीप्त्या सर्ववासनात्मकेन अंतःकरणवृत्तिप्रकाशरूपेणेति यावत् ।
'स्वेन ज्योतिषा' इति कर्तारि तृतीया । स्वेनात्मज्योतिषा अलुप्तदृक् स्वभावेन निमित्तं वस्तु विषयीकुर्वन्
'प्रस्वपितीति' प्रस्वापप्रकार उक्त इत्यर्थः । फलितमाह—अत्रायं पुरुष इति । 'अत्र' एतस्यां स्वापा-
वस्थायां 'अयं पुरुषः' आत्मा स्वयमेव ज्योतिर्मवति । आदित्यादेस्तदानीमभावात् इन्द्रियाणां चोपसंहृतत्वात्
मनसश्च विषयाकारेणैवोपक्षयात् परिशेषादात्मा स्वयंज्योतिरित्यर्थः ॥ १० ॥

ननु—स्वप्नेऽपि सर्वस्यादित्यादेः दृश्यमानत्वात् कथं परिशेषात् स्वयंज्योतिर्भवसिद्धिरित्याशंकायां तस्य
सर्वस्य वासनामात्रनिर्मितत्वात् तत्रात्मा विविक्तः स्वयंज्योतिरिति निश्चेष्टो स्वप्ने बाह्यरथाद्यभावं तावदाह—न तत्र
रथा न रथयोगा न पुन्थानो भवन्तीति । 'तत्र' स्वप्ने 'रथाः' प्रसिद्धाः । रथैर्युज्यन्त इति 'रथ-

तदुप्येते श्लोकाः । स्वप्नेन शारीरमभिप्रहृत्यासुतः सुप्तानभिचाक-
शीति । शुक्रमादाय पुनरैति स्थानं हिरण्मयः पौरुष एकहंसः ॥ १२ ॥
प्राणेन रक्षत्रपरङ्कुलायम् । (म्व) बहिष्कुलायादमृतश्चरित्वा । सुऽ
ईयतेऽमृतो यत्रकामं हिरण्मयः पौरुष एकहंसः ॥ १३ ॥

तदुप्येते श्लोकाः—“ स्वप्नेन शारीरमभिप्रहृत्यासुतः सुप्तानभिचाकशीति । शुक्र-
मादाय पुनरैति स्थानं हिरण्मयः पौरुष एकहंसः ॥ १२ ॥

प्राणेन रक्षत्रपरं कुलायं बहिष्कुलायादमृतश्चरित्वा । स ईयते अमृतो यत्रकामं
हिरण्मयः पौरुष एकहंसः ॥ १३ ॥

योगाः ' अश्वादयः । ' पथानः ' रथमार्गाः । एते प्रत्येकं ' न भवन्तीति ' सर्वत्राभिसंबध्यते न संत्येवे-
त्यर्थः । रथाद्यमात्रोक्तिस्तदनुग्राहकेन्द्रियालोकादेरनुपलक्षणार्था । ननु—स्वप्ने रथादीनामभावश्चेत् कथं भासते ?
इत्याशङ्क्य, रथादिमात्रानां वृक्षादीनामभावेऽपि वाननामात्रनिर्मिता भासते इत्याह—अथ रथान् रथ-
योगान्पथः सृजते इति । अयापि सर्वानेव रथादीन् वासनात्मकान् ' सृजते ' । एतच्च ' सर्वावतो मात्राम् '
इत्यादिना उक्तस्य प्रपञ्च इत्यर्थः । एवमन्यस्यापि स्वप्ने दृश्यमानस्य वास्तवभावप्रदर्शनपुरःसरं वासनात्मत्वं
दर्शयति—न तत्रानंदा मुदः प्रमुद इति । ' तत्र ' स्वप्ने ' आनन्दः ' सुखसामान्यानि ' मुदः ' पुत्रादि-
सम्बन्धनिमित्ता हर्षाः मुद एव प्रकरोपेताः ' प्रमुदः ' ' वेशांताः ' ' अमृतमसि ' ' स्वर्ग्यः ' नद्यः ' पुष्करिण्यः '
तडागाः । आनंदादयो वेशांतादयश्च स्वप्ने न भवन्तीति । अथ तु ' तत्रैव सृजते ' इति पूर्ववत् व्याख्या ।
इदं तु " आत्मनैवायं ज्योतिषाऽऽसृते " इत्यादेः प्रपञ्चः । कथमेतत्तत्त्वमात्रा सृजतीत्याशङ्क्याह—स हि कर्तेति ।
' हि ' यस्मात् ' सः ' आत्मा ' कर्ता ' । तस्मात् सृजतीति योजना । न हि अत्र कर्तृत्वं वास्तवं आत्म-
नोऽभिप्रेतम्, किं तु परिणममानवासनासाक्षितामात्रमेवेत्यर्थः ॥ ११ ॥

इदानीं उक्तेऽर्थे मंत्राणामपि संमतिरस्तीत्याह—तदुप्येते श्लोका इति । ' तद् ' तस्मिन्नुक्तेऽर्थे स्वयंज्योति-
पूर्वादिलक्षणे ' एते ' वक्ष्यमाणाः ' श्लोकाः ' मन्त्राः संतीति शेषः । तत्र स्वप्नप्रवेशतत्साक्षित्वप्रकाशकं मन्त्रार्द्रं
पठति—स्वप्नेन शारीरमिति । स आत्मा ' स्वप्नेन ' स्वप्नभावेन वासनामात्रोपग्रहेण । शारीरमिति स्वार्थे
वृद्धिः । ' शरीरं ' ' अभिप्रहृत्य ' निश्चेष्टमापाद्य अलुप्तकशक्तिस्वाभावात् स्वयमसुतः सन् सुप्तान् वासना-
कारेणोद्धृतान् अन्तःकरणवृत्त्याश्रयान् बाह्याध्यात्मिकान् सर्वानेव भावान् स्वेन रूपेण प्रत्यस्तमितान् ' अभि-
चाकशीति ' अलुप्तया आत्मदृष्ट्या अभितः सर्वात्मना पश्यति अवभासयतीत्यर्थः । स्वप्नभोगक्षये पुनर्जागरित-
मेतीति द्वितीयाह्वेन दर्शयति—शुक्रमादायेति । ' शुक्रं ' शुद्धं ज्योतिष्मत् इन्द्रियादिमात्ररूपं ' आदाय '
गृहीत्वा ' पुन ' स्वप्नहेतुकर्मोपरमणानन्तरं आपन्नभोगहेतुकर्मणा जागरितं ' स्थानमेति ' । ' आ एति '
आगच्छति । ' हिरण्मयः ' चैतन्यज्योतिःस्वभावात् । ' पौरुषः ' पुरुषः स्वार्थे वृद्धिः । ' एकहंसः ' एकश्चासौ
हंसश्चेति एकहंसः । " हन हिंसागत्योः "—(पा. पा. अ. प. २) इत्यस्य रूपम् । हंसः एक एव आपन्नस्वप्नः
इहलोकपरलोकौ च हन्ति गच्छति हिनस्तीति वा एकहंसः इत्यर्थः ॥ १२ ॥

पुनरपि स्वप्नगतं विशेषं वक्तुं मन्त्रान्तरं पठति—प्राणेन रक्षत्रिति । ' प्राणेन ' पञ्चवृत्तिकेन ' अपरं '

स्वप्नान्तुऽऽच्चावचमीयमानः । (नो) रूपाणि देवः कुरुते बहूनि ।
उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षदुतेवाऽपि भयानि पश्यन् ॥ १४ ॥

आराममस्य पश्यन्ति । न तद्वक्त्रं पश्यतीति तन्नायतम्बोधये-
दित्याहुर्दुर्भिमपज्ज्यत् हास्मै भवति यमेष नु प्रतिपद्यते ॥ १५ ॥

स्वप्नांत उच्चावचमीयमानो रूपाणि देवः कुरुते बहूनि । उतेव स्त्रीभिः सह मोद-
मानो जक्षदुतेवाऽपि भयानि पश्यन् ॥ १४ ॥

आराममस्य पश्यन्ति न तं कश्चन पश्यति ”—इति । तं नायतं बोधयेदित्याहुः ।
दुर्भिमपज्ज्य हास्मै भवति । यमेष न प्रतिपद्यते ॥ १५ ॥

निरुद्धे अनेकाशुचिंसंवात् अत्यन्तवीमर्त्सं कौ पृथिव्यां लीयत इति ‘कुलायं’ नीडे शरीरमिति यावत् ।
‘रक्षन्’ पालयन् अन्यथा मृतत्रांतिः स्यात् सा माऽभूदिति रक्षन् । स्वयं चामृतः असंगः सन् तस्मात्
‘कुलायात् बहिश्चरित्वा’ यद्यपि शरीरस्य एव स्वप्नं पश्यन्ति तथाऽपि तस्यात्मनो देहस्यैकाशस्येव तत्संबन्धा-
भावात् बहिश्चरणमिव कुर्याद्युच्यते । बुद्धिसंस्मरणात्तदनुकुर्वन् संवरणमिव कृत्वा । ‘यत्रका’ यत्र यत्र विषयेषु
उद्भूतवृत्तिः कामो भवति तं ‘कामं’ ‘अमृतः’ अमररूपमा सन् ‘ईयते’ गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

पुनरपि स्वप्नस्य भिरोभांतराह—स्वप्नांत इति । ‘स्वप्नांति’ स्वप्नस्थाने ‘उच्चं’ देवादिभावं ‘अवचं’
तिर्थगादिभावं च, उच्चं चावचं चेत्युच्चावचम् इति समाहारद्वन्द्वः । स्वकर्मोद्भासितं वासनामयं उत्कृष्टं निरुद्धं च
स्वेनैवात्मना स्वयं ‘ईयमानः’ गम्यमानः प्राप्नुवन् । देवः ‘द्योतनात्मकः’ ‘रूपाणि’ वासनामयानि शरीर-
जातानि ‘बहूनि’ असंख्येयानि ‘कुरुते’ । तत्कृतं कृत्तिप्रदत्वेनावुवर्तते । उतापि ‘स्त्रीभिः सह मोदमानः’
इव ‘क्रीडमान इव । उतापि ‘जक्षदिव’ वास्वादिभिः सह हसन्निव । ‘अपि भयानि’ विभेति एभ्य इति
भयानि सिंहव्याघ्रादीनि ‘पश्यन्निव’ भवतीत्यर्थः । तथा च—इवशब्दप्रयोगान् वास्तवहेत्वभावाच्च स्वप्ने सुखा-
द्यनुभवः अविद्यामयो मृषेति भावः ॥ १४ ॥

एवं स्वप्ने निरूपिते किं पर्यवर्तितं इत्यपेक्षायां तत्रात्मा विविक्तः स्वयंज्योतिः पर्यवसित इति प्रदर्शनाय
मंत्रशेषं पठति—आराममस्य पश्यन्तीति । अस्यात्मनः ‘आरामं’ आक्रीडनं प्रामनगरस्योपिदनाद्ययानमा-
गादिलक्षणं वासनानिमित्तमेव पश्यन्ति, सर्वे जना इति शेषः । ‘न’ तु तमात्मानं तत्र विविक्तदृष्टपूर्वत्वेनावभासकं
कश्चन कोऽपि ‘पश्यति’ । तस्मादात्मा स्वप्ने अदृश्य एव सन् अवभासते इति सिद्धम् । आत्मनः स्वयं-
ज्योतिर्भवमित्यर्थः । इतिशब्दो मंत्रोदाहरणसमाप्यर्थः । अहो मायहीनता लोकस्य ! यच्चक्ष्यदर्शनमपि अहरह-
र्विविक्ततया अनुभूयमानमपि आत्मानं “अयमहमस्मीति” “न पश्यतीति” लोकं प्रति शिरस्ताडं अनुकोशसि
मंत्रात्मिकेन श्रुतिमित्यभिप्रायः । किं च—स्वप्ने गत आत्मा विविक्त एवेत्यत्र लोकप्रसिद्धिरप्यस्तीत्याह—तन्नायत-
मिति । तमात्मानं सुप्तं ‘आयतं’ भृशं न बोधयेदित्याहुश्चिकित्सका जनाः लोकं कथयन्तीत्यर्थः । जाग्रदेह-
गतेन्द्रियद्वारलक्षणाः प्रबोधनाडीः परित्यज्य आत्मा स्वप्ननाडीः प्रविष्टो विविक्त एव स्वप्ने वर्तते इति लोकः
प्रायः पश्यतीति । अत एव नाडीव्यत्यासप्रमनशंकर्येव सुप्तं न बोधयेद्भृशं इत्यनुज्ञाऽस्ति लौकिकी

(तेऽथो) अथो खल्वाहुः । (जा) जागरितदेशऽएवास्यैष यानि ह्येव जाग्रत्पश्यति तानि सुप्तऽइत्युच्चायम्पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवतीत्येव-
मेवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽहम्भगवते सहस्रं ददामि । अत उर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥ १६ ॥

अथो खल्वाहुः । जागरितदेश एवास्य एषः । यानि ह्येव जाग्रत्पश्यति । तानि सुप्त इति । अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य । सोऽहं भगवते सहस्रं ददामि । अत उर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥ १६ ॥

इत्यभिप्रायः । भवत्वेवं स्वप्ने विवर्तितः । तथाऽपि भृशमप्रबोधने को हेतुरित्यत आह—दुर्भिषज्यं हास्मा इति । यस्माद्देशाच्छुक्रमादायापसृतः । तं यं इन्द्रियदेशं ' एषः ' आत्मा पुनर्न प्रतिपद्यते । सहसा प्रबोधितः कदाचित् व्यत्यासेन इन्द्रियमात्राः प्रवेशयति । ततश्चाभ्यवाधिर्यादिदोषप्राप्तौ ' अस्मि ' देहाय स्फुटं ' दुर्भिषज्यं ' दुःखेन मिषकर्म भवति कष्टेन चिकित्सनीयो देहो भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

इदानीं अन्यदीयं मतं स्वयंज्योतिर्ब्रूवविघातकं दुष्टं इति अस्मान् बोधयितुं स्वमतपरिशुद्धये च तदुपन्यस्यति—
अथो खल्वाहुर्जागरितदेश एवास्यैष इत्यादिना । ' अथो ' अपि ' खलु ' अन्ये ' आहुः ' । किं ? ' एषः ' प्रसिद्धः ' जागरितदेशः ' एवास्य विषयः, न तु सन्त्यमिदं स्थानांतरं इहलोकपरलोकाभ्यां व्यतिरिक्त-
मित्यर्थः । जागरितदेशस्यैव स्वप्नविषयत्वे हेतुमप्याचक्षत इत्याह—यानि ह्येव जाग्रदिति । ' हि ' यस्मात् हस्त्यादीनि पदार्थजातानि ' यानि ' जाग्रज्जागरितदेशे ' पश्यति ' लौकिकः । तान्येव सुप्तोऽपि पश्यतीत्यर्थः । इतिशब्दो मतान्तरोपन्याससमाप्त्यर्थः । ननु—कथमेतत् स्वयंज्योतिर्ब्रूवविघातकमिति चेत् । शृणु, यदि जागरित-
देश एवायं स्वप्ने जातः । तदा जागरित इव स्वप्नेऽपि कार्यकरणसंवातमिश्रितत्वेन न ततो व्यतिरिक्तं स्वयंज्योतिः सिध्येत् इति स्वयंज्योतिर्ब्रूवं बाधितं स्यादिति । अयं च पूर्वः पक्षः " अग्निहोत्रं जुहोति " " यवागूं पचति " ( ) इति न्यायेनार्थक्रमपरिग्रहेण " स यत्रायं प्रस्वपिति " इत्यतः प्रागेवाव-
गन्तव्यः । पूर्वपक्षस्य प्राथम्यं इत्यस्यैव क्रमस्य न्याय्यत्वात् सन्त्यस्थानस्य तृतीयत्वाक्षेपकत्वेन तत्रोचितत्वा-
च्चेति द्रष्टव्यम् । नैतत्सारम्, " सयत्र " इत्यादिना युक्तितः प्रमाणेन स्वप्नस्य मृषात्वनिरूपणं कृतम् इत्येतत्सूचयन्ती श्रुतिरुत्तरमाह—अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवतीति । अक्षरार्थः पूर्ववत् । एवं मुनिना " स्वयंज्योतिरात्मेति " सपरिकरमुपसंहारे कृते मुनिवचने राजा अंगीकरोति—एवमेवैतद्याज्ञवल्क्येति । हे ' याज्ञवल्क्य ! ' एतद्भगव-
तोक्तं स्वप्नादावात्मनः स्वयंज्योतिर्ब्रूवमेवमेव । ततः किं कृतवान् राजा इत्याह—सोऽहं भगवते सहस्रं ददा-
मीति । यस्त्वया एवं बोधितः " सोऽहं " जनकः ' भगवते ' गुरुषु त्वं विद्यानिष्कषार्थं ' सहस्रं ददामि ' । अर्थात् गवामिति संबध्यते इत्यर्थः । " कतम आत्मा " इति पृष्टे " योऽयं विज्ञानमयः " इत्यादिना देहे-
न्द्रियमनोबुद्धिप्राणाहंकारविलक्षणः " स्वयंज्योतिरात्मेति " प्रतिवचनेन निर्णयं मुनिरुपसृतः । राजा तु काम-
प्रश्रवरप्राप्त्यवष्टभेन कामकर्मादिसकलसंसारधर्मातीतस्वरूपस्यांगिभूतस्य विजिज्ञासितस्य मोक्षस्यानिर्द्धारितत्वात् तन्निश्चयाय मुनिमपृच्छदिति दर्शयति—अत उर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीतीति । विशिष्टो मोक्षो भवत्यनेनेति विमोक्षः सत्यक् ज्ञानम् । यतः स्वयंज्योतिर्ब्रूवरूपं मोक्षांगमात्रमेव निर्णीतम् । अतः कारणादूर्ध्वमंगनिर्णया-

स वाऽएषुऽ एतस्मिन्स्वप्नान्ते । रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यञ्च पापञ्च पुनः प्रतिन्यायुप्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैव स यदत्र किञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययम् पुरुषऽडृत्येयुमेवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽहम्भगवते सहस्रन्ददाम्युतऽऊर्ध्वमिवमोक्षायैव ब्रूहीति ॥ १७ ॥

स वा एष एतस्मिन् स्वप्नान्ते रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रति-
योन्याद्रवति, बुद्धान्तायैव । स यदत्र किञ्चित्पश्यति, अनन्वागतस्तेन भवति । असंगो ह्ययं
पुरुष इति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य । सोऽहं भगवते सहस्रं ददामि । अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति १७

दनन्तरं ' विमोक्षायैव ' मोक्षसाधनभूताद्वितीयब्रह्मात्मज्ञानायैव ' ब्रूहि ' । यथा मोहत्रासादिजनको मृत्युरात्मनः
स्वभावे न भवति तथा मामुपदिशेत्यर्थः ॥ १९ ॥

एवं राजा नियुक्तो मुनिः मोहत्रासाद्यभावप्रदर्शनपुरःसरं तत्कारणभूतः कर्मलक्षणो मृत्युर्नात्मनः स्वभाव इति
दर्शयितुं प्रवर्तमानस्तावत् स्वप्नस्थानाज्जागरितदेशागमनमाह—स वा एष एतस्मिन्स्वप्नान्ते इति । यः
' एषः ' स्वप्ने दर्शितः स्वयंज्योतिः ' सः ' प्रकृत आत्मा ' वै ' प्रसिद्धः ' स्वप्नान्ते ' स्वप्नस्थाने ' रत्वा '
स्त्रीपुत्रादिसापेक्षं मनोवाक्यायचेष्टालक्षणं रमणं कृत्वा वासनामात्रसाधनः सन् ' चरित्वा ' रतस्ततः अनेकत्रा
आचरणं कृत्वा ' दृष्ट्वैव ' ' पुण्यं च पापं चेति ' पुण्यं पुण्यफलं सुखं च पापं च पापफलं दुःखं च अनुभू-
यैव ' पुनः ' स्वप्नादूर्ध्वं प्रति पूर्वस्माद्गमनात् प्रातिलोभ्येन न्यायं निश्चयेनागमनं यथा स्यात् तथा ' प्रति-
न्यायिनि ' जागरितसर्गाय पूर्वगृहीतवासनामयं स्थानं प्रति ' आद्रवति ' आगच्छतीत्यर्थः । किमर्थमित्यत आह—
' बुद्धान्तायैव ' जागरणायैव जागरणानुभवायैवेत्यर्थः । अत्र दृष्ट्वैवेत्येवकारादात्मनः स्वप्ने पुण्यपापकर्तृत्वं
व्यावर्तते । स्थानात् स्थानान्तरप्राप्तौ अभ्यासं दर्शयितुं पुनःशब्दप्रयोगः । प्रतिशब्दः प्रातिलोभ्यवाची । जाग-
रितात्त्वापं स्वप्नात्सुषुप्तमिस्थानुलोम्यं तद्विपरीतं प्रातिलोम्यम् । निशब्दो निश्चयवाची । अयनं आयः
गमनम् । इणो धातोर्गल्यार्थात् भावेऽर्थे घञि विहिते आय इति रूपम् । योनिशब्दो वासनावचनः । ननु—स्वप्ने
आत्मा रत्यादिकं करोति चेत् ; तत्फलेनापि सम्बध्यते । यथा जागरिते कर्म कुर्वन्तत्फलेन सम्बध्यते इत्याशंकां
वारयति—स यदत्र किञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवतीति । ' सः ' आत्मा ' अत्र ' स्वप्ने ' यत् ' किमपि
पुण्यपापफलं ' पश्यति ' । ' तेन ' दृष्टेनानन्वागतः अनुबुद्धो भवतीत्यक्षरार्थः । स्वप्ने तावदात्मनः कर्तृत्वं
न वास्तवमित्युक्तम् । अतो न स्वप्नकृतेन कर्मणा आत्मा बध्यते । यदि वस्तुतः कर्ता सन् बध्येत । तर्हि
स्वप्नकृतेन अपेयपानादिना स्वात्मानं पापकारिणं मन्येत लोकः । न च कश्चिदपि तथा मन्यते । न वा स्वप्ने
अहमपेयपानमकार्षमिदमित्युक्तवन्तं प्रामाणिका गृह्यन्तः तत्संसर्गं परिहरन्ति । ननु—“ स्वप्ने चेन्द्रियदैर्बल्यात्
छिद्यं पृथक् तरेद्यदि । प्रायश्चित्तं तु तस्योक्तं प्राणायामास्तु षोडश ” ( ) इति वचनेन स्वप्ने रेतः-
स्खलननिमित्तप्रायश्चित्तविधानमात्मनः स्वप्ने कर्मसंबंधाभावे नोपपद्यत इति चेत् ; शृणु, नैतत्स्वप्नसम्भोगनिमित्तं
प्रायश्चित्तम् । किं तु सत्यादेव इन्द्रियलक्षणादाधारात् रेतसः क्षरणनिमित्तं तस्य जागरिते प्रपञ्चनिमित्तं च ।
अन्यथा परनारीसंगमनिमित्तमपि प्रायश्चित्तं विदध्यात्, न स्कन्निमित्तमात्रम् । तस्मान्न स्वप्नकृतेन कर्मणा
तत्फलेन चात्मा सम्बध्यत इति तात्पर्यार्थः । कथं स्वप्नदृष्टेनात्मा अनन्वागत इत्यपेक्षायां हेतुमाह—असंगो
ह्ययं पुरुष इतीति । ' हि ' यस्मात् ' अयं पुरुषः ' ' असंगः ' तस्मादनन्वागत इत्यर्थः । मुनिनोक्तं आत्मनः

तद्यथा महामत्स्यः । (५) उभे कूलेऽनुसञ्चरति पूर्वञ्चापरञ्चैवमे-
वायम् पुरुषऽएताऽउभावन्तावनुसञ्चरति स्वप्नान्तञ्च बुद्धान्तञ्च ॥ १८ ॥

तद्यथाऽस्मिन्नाकाशे । श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य श्रान्तः
संहृत्य पक्षौ सँलयायैव ध्रियतऽएवमुवायम् पुरुषऽएतस्माऽअन्ताय
धावति यत्र सुप्तो न कुञ्चन कामङ्कामयते न कुञ्चन स्वप्नमुपश्यति ॥ १९ ॥

तद्यथा महामत्स्य उभे कूले अनुसंचरति, पूर्वं चापरं च । एवमेवायं पुरुष एता उभावंता-
वनुसंचरति, स्वप्नांतं च बुद्धांतं च ॥ १८ ॥

तद्यथा अस्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य श्रान्तः संहृत्य पक्षौ सँलयायैव
ध्रियते । एवमेवायं पुरुष एतस्मा अन्ताय धावति । यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते । न
कंचन स्वप्नं पश्यति ॥ १९ ॥

कर्मासंबन्धं राजा अङ्गीकरोति—एवमेवैतद्याज्ञवल्क्येति । हे ‘ याज्ञवल्क्य ’ ‘ एतत् ’ ‘ भगवता ’ उक्तं
स्वप्ने आत्मनः कर्मासम्बन्धत्वं ‘ एवमेव ’ इत्यङ्गीकृतं राज्ञा इत्यर्थः । मुनिनिरूपितेऽर्थे स्वात्मनो दाढर्यं सूचयन्
राजा दक्षिणां प्रतिजानीते—सोऽहं भगवते महत्त्वं ददामीति । उक्तार्थमेतत् । राजा मुनेः स्वस्मिन्नेराकांक्ष्य-
शकां वासयति—अत ऊर्ध्वं विमोक्षार्थैव ब्रूहीतीति । कर्मप्रविवेकस्यापि मोक्षैकहेतुत्वात् ‘ विमोक्षार्थैव ब्रूहीति ’
पृष्टवानित्यर्थः ॥ १७ ॥

एवं “ स वाऽएषऽतस्मिन् स्वप्नांते ”—(श. प. १४ । ४ । १ । १७) इत्यनया कण्डिकया स्वतंत्रः
ज्योतिरात्मा अवस्थाद्वयेऽपि कामकर्मप्रयुक्तस्थानद्वयसंचरणसंसारवर्मेरसंस्पृष्टोऽवशीकृतोऽसंगत्वादिति प्रतिपादि-
तम् । तत्र संचरन्नपि कथं तेन न वशीक्रियते ? इत्यत्र दृष्टांत उच्यते । यद्वा स्वप्नांतनुद्वातात्मकावस्था-
द्वयस्य मिथो व्यभिचारात् तदनुस्यूतस्यात्मनः तद्विलक्षणत्वं तद्वतकामकर्मात्मकात् असंगन्मृत्योर्विविक्तत्वं च यद्-
क्षितम्, तत्रेदानीं दृष्टांतमाह—तद्यथा महामत्स्य इति । तत्र एतस्मिन्नुक्ते ‘ तद्यन् ’ प्रसिद्धमिति वा
‘ यथा ’ लोके ‘ महामत्स्यः ’ महाश्वासौ मत्स्यश्चेति महामत्स्यो नादेयस्रोतसा अप्रकंप्यः अवशीकृतो मत्स्योऽत्र
दृष्टांतः । महच्छब्दविशेषणेन तादृशपस्य विवक्षितत्वात् । तथा च यथा स मत्स्यः नद्याः ‘ पूर्वमपरं ’ चेत्युभे ‘ कूले ’
तीरे तटौ ‘ अनु ’ क्रमेण ‘ संचरति ’ । स्रोतश्च विष्टमयन् स्वच्छंदंचारी तटाभ्यां भिन्न एव सन् संचरतीत्यर्थः ॥

उक्ते दृष्टांते दार्ष्टान्तिकं योजयति—एवमेवायं पुरुष एता उभावंतावनुसंचरतीति । यथा अयं दृष्टांतः
‘ एवमेवायं पुरुषः ’ ‘ स्वप्नांतं च ’ स्वप्नं ‘ बुद्धांतं च ’ जागरितं च इत्येतौ ‘ उभावंतौ ’ ‘ अनु ’ क्रमेण
‘ संचरति ’ । अतः अवस्थाद्वयेऽपि उक्तरूप एवात्मेत्यर्थः । अतः अस्यात्मनः संसारित्वमाविद्यकमेव न
स्वतः । तस्यां निवृत्तायां तु स्वतःसिद्धिव तस्य मुक्तिरिति “ स वा अयं पुरुषो जायमानः ”—(श. प. १४ ।
४ । १ । ८) इत्यारभ्य महामत्स्यवाक्यांतस्य ग्रन्थस्य समुदायार्थः ॥ १८ ॥

एवं महामत्स्यदृष्टांतोपन्यासेनावस्थाद्वयेऽपि यद्यपि कार्यकरणादिभ्यो व्यतिरिक्तं शुद्धबुद्धसुक्तस्वभावं आत्म-
स्वरूपं दर्शितम्, तथाऽपि एकैकस्मिन् वाक्ये एकैकव्यतिरेकस्यैव प्रदर्शनात् न पुंजीकृत्य तथाविधमात्म-

ता वाऽअस्यैताः । (०) हिता नाम नाड्यो यथा केशः सहस्रधा भिन्नस्ता-
वताऽणिम्ना तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य
पूर्णाऽअथ यत्रैनद्धन्तीव जिनुन्तीव हस्तीव विच्छाययति गर्तमिव
पतति यदेव जाग्रद्व्यम्पश्यति तदत्राविद्यया भयम्भन्यतेऽथ यत्र राजेव
देवऽइवाहुमेवेदं सर्वमस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लोकोऽथ यत्र
सुप्तो न कञ्चन कामक्लामयते न कञ्चन स्वप्नम्पश्यति ॥ २० ॥

ता वा अस्यैता हिता नाम नाड्यः । यथा केशः सहस्रधा भिन्नः तावताऽणिम्ना तिष्ठन्ति ।
शुक्लस्य नीलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णाः । अथ यत्रैनं द्रतीव जिनुन्तीव हस्तीव
विच्छाययति गर्तमिव पतति । यदेव जाग्रद्व्यं पश्यति । तदत्राविद्यया भयं मन्यते । अथ यत्र
राजेव देव इवाहुमेवेदं सर्वमस्मीति मन्यते । सोऽस्य परमो लोकः । अथ यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं
कामयते । न कञ्चन स्वप्नं पश्यति ॥ २० ॥

स्वरूपं दर्शितम् । अतः सुप्तो तथाविधमात्मस्वरूपं सकृदेव सुखं प्रातिपत्तुं शक्यमिति “ तद्वा अस्यैतदात्म-
कामम् ”—इत्यादिना तथा दर्शयितुं तथाविधसुषुप्तिप्राप्तौ दृष्टान्तत्वेन श्येनवाक्यं प्रवर्तत इति श्रीमतां शंकराचार्याणां
अवतारिका । वार्तिककृदवतारिका तु एवं स्वप्नयुद्धान्तयोः संचरत आत्मनः संसारविलक्षणत्वेन महामत्स्यदृष्टांत
उक्तः । इदानीं सुषुप्तानपि तद्विलक्षणत्वं दर्शयितुं श्येनादिदृष्टांतमाह—तद्यथाऽस्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो
वेति । ‘ श्येनः ’ महाकायो मन्दवेगः पक्षिविशेषः । ‘ सुपर्णस्तु ’ वेगवत्तरः अल्पविग्रहः । तथा च तत्प्रसिद्धं
निदर्शनम् । ‘ यथा ’ लोकेऽस्मिन् प्रसिद्धे भौतिके ‘ आकाशे ’ ‘ श्येनो वा सुपर्णो वा ’ पक्षी ‘ विपरित्य ’
विविधं परिपतनं कृत्वा भक्षणादानार्थमनेकशो श्रांत्वा ‘ श्रांतः ’ परिपतनलक्षणेन कर्मणा खिन्नः सन् ‘ पक्षी
संहत्य ’ संगमम्य सम्प्रसार्य पक्षयोः स्वनीडगमनाभिमुख्यमापाय ‘ संलुयायैव ’ नीडायैव ‘ ध्रियते ’
स्वात्मनैव स्वयं धार्यत इत्यर्थः । सम्यक् लीयते अस्मिन्निति सल्लयो नीडः तस्मै । दाष्टांतिकमाह—
एवमेवायं पुरुष इति । यथा अयं दृष्टांतः ‘ एवमेवायं पुरुषः ’ आत्मा जाग्रत्स्वप्नयोः परिभ्रमणेन
श्रांतः सन् तच्छून्यस्य हानार्थं ‘ एतस्मै ’ प्रसिद्धायांताय जाग्रत्स्वप्नयोर्तोऽवसानं यस्मिन् ज्ञाते ब्रह्मणि
सोऽन्तः तस्मै ‘ अंताय ’ अज्ञातब्रह्मलक्षणस्वनीडाय धावतीत्यर्थः । अन्तशब्दस्य यथोक्तब्रह्मविषयत्वं
परिशेषयितुं विशेषणद्वयमाह—यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयत इति । ‘ यत्र ’ यस्मिन् अन्ते ‘ सुप्तः ’
पुमान् ‘ कञ्चन ’ कमपि काममभिलाषणोच्चं, ‘ न कामयते ’ ‘ न कञ्चन स्वप्नं ’ च ‘ पश्यति ’ । सोऽन्तशब्दवाच्यः ।
तस्मै अंताय धावतीत्यन्वयः ॥ १९ ॥

ननु—जाग्रत्स्वप्नोपाध्यपगमेन सुषुप्तिगतस्याप्यात्मनो न ब्रह्मैकत्वं तत्रापि भेदहेतोरविद्यायाः सत्त्वात् इत्याशंक्य
न तावदविद्या आत्मनः स्वभावः, तथा सति चैतन्यवत् तदनिवृत्तेरमोक्षापत्तेः । अस्वभावत्वं तु कामकर्मादिवत्
तन्निवृत्तेर्मोक्षे उपपद्यते, इति विचारपुरःसरं अस्वभावत्वकथनद्वारा विद्याकामकर्मादिहीनतया निरूपितात्मस्वरू-
पस्य प्रत्यक्षेण प्रदर्शनेच्छया उत्तरा कण्डिका प्रवर्तते—ता वाऽअस्यैता हिता नाम नाड्य इति । याः
पूर्वं प्रकृताः ‘ ताः ’ ‘ वै ’ प्रसिद्धाः ‘ अस्य ’ शिरःपाण्यादिलक्षणस्य संचातस्य ‘ हिताः ’ इत्येवं नामवत्यः

‘नाडयः’ शिराः । ‘यथा’ लोके ‘केशः’ बालः ‘सहस्रधा’ भिन्नः सन् यावत्परिमाणो भवति । ‘तावता’ तव-
त्परिमाणेन ‘अगिम्ना’ अणुत्वेन तिष्ठन्ति । अर्थात् हृदये इति गम्यते । “हृदयात् ऊर्ध्वा नाड्युचरति” (श.प.
१४।६।१।३) इति नाडीनां हृदयात् विप्रसृतत्वश्रवणादित्यर्थः । एताश्च सूक्ष्मानाड्यो धातुवैषम्यवशात् भुक्तान्न-
रसस्य नानाविधैः परिणामैः पूर्णन्ते । तासु चैवंविधासु सकलदेहव्यापिनीषु प्रत्यगात्मोपाधिभूतं जाग्रदृष्टपदार्थ-
वासनाश्रयं स्फुटिकमणिवत्स्वच्छं लिङ्गं तिष्ठतीयमिष्टेयाह—गुरुस्य नीलस्य पिंगलस्य हरितस्य लोहि-
तस्य पूर्णा इति । षष्ठ्यस्तृतीयायै । शुक्लेन पूर्णा इत्येवं प्रत्येकं सम्बध्यते । छेम्बवाहुल्ये वातपित्तयोर्गुणत्वेन
संसर्गात् भुक्तान्नरसो नाडीस्थः श्वेतो भवति । वातभूयस्त्वे सति इतरस्योर्गुणत्वात् नाडीस्थोऽन्नरसो नीलो भवति ।
पित्तवाहुल्यादितरयोः उपसर्जनत्वे सति नाडीस्थो रसः पिंगलो भवति । वातछेम्भाधिक्येन पित्ते मन्दे सति
नाडीस्थोऽन्नरसो हरितो भवति । तेषां च धातूनां साम्ये नाडीस्थोऽन्नरसः अत्यन्तं लोहितो भवति । एवंविधान्न-
रसव्याप्तानां नाडीनामपि तादृशा वर्णा जायन्ते । तदुक्तं शुश्रूते—“अरुणाः शिरा वातवहा नीलाः पित्तवहाः
शिराः । असृग्बहास्तु रोहिण्यो गौर्यः श्लेष्मवहाः स्थिताः” ( ) इत्यादि । तथा च—तासु नाड्यु पुरुषस्य
स्वापकाले धर्मादिनिमित्तवशात् पूर्वोक्तं लिङ्गं स्वगतचिदाभाससहितं मिथैव नानाकारं अवभासत इति भावः ।
भवत्वेवं, यथोक्तासु नाड्यु यथोक्तस्य लिङ्गस्यावस्थितिः, कथमेतावता कार्यद्वारा अविद्यासिद्धिरित्याकांक्षायामाह—
अथ यत्रैनं घ्नन्तीव जिन्तीवेति । ‘अथ’ मूलाविद्याकार्यत्वात् अविद्यात्मके पूर्वोक्ते लिङ्गे प्रागुक्तनाड्यु व्यव-
तिष्ठमाने सति ‘यत्र’ यस्मिन् स्वप्नकाले ‘एनं’ स्वप्नदृशं केचन शस्त्रवः अन्ये वा तत्स्करादयः ‘घ्नन्तीव’
अन्ये केचित् ‘जिन्तीव’ वशीकुर्वतीव दासादिरूपेण । कदाचिदेनं ‘हस्ती’ ‘विच्छाययतीव’ विद्रावयती-
वेति यावत् । “विच्छ गतौ”—(धा. पा. तु. प. १४२) । “गुप्सूषविच्छपणिपनिभ्य आयः”—
(पा. सू. ३।१।२८) इति स्वार्थे आयः प्रत्ययः । तथा ‘गतौ’ जीर्णकूपादिकं प्रति ‘पततीव’ ।
वस्तुतो हननादिकारकाभावेऽपि मृषैव स्वप्नद्रूपः एवंविषयो वासनानिमित्तः प्रत्ययः अविद्याख्यः जायते ।
सर्वत्र इवशब्दप्रयोगादित्यर्थः । निष्कृष्टधर्मोद्भासितांतःकरणव्याश्रयस्वप्नवशाद्देवात्मक एवंविधः प्रतिभासो
भवतीति भावः । एवं स्वप्नस्य मिथ्यात्ववर्णने को हेतुरित्यपेक्षायामाह—यदेव जाग्रद्रूपं पश्यतीति । ‘यदेव’
जागरितः ‘भयं’ भयहेतुं हृत्स्यादिकं ‘पश्यति’ । तदेव भयकारणम् अत्रास्मिन् स्वप्ने ‘अविद्या’ वास-
नात्मिकया मृषैवोद्भूतया आत्मा मन्यते ‘पश्यति’ । अतो मृषैव स्वप्न इत्यर्थः । एतेन वाक्येन कार्यद्वारा
अवर्मसहकारिका अनात्मत्वभावा अविद्या दर्शिता । यतो यदा कदाचित् विद्यायां तिरोधीयमानायां अविद्यायां
चोत्कृष्यमाणायामेव घ्नन्तीवेत्यादिनोक्तं प्रत्यक्षत् उपलभ्यत इति । इदानीं धर्मसहकारिकां च तां शुभवासनात्मिकां
अनात्मभूतामविद्यां तत्कार्यप्रदर्शनद्वारा निरूपयति—अथ यत्र राजेव देव इवेति । ‘अथ’ अविद्यायामप-
कृष्यमाणायामां विद्यायां उत्कृष्यमाणायामां सत्यां ‘यत्र’ स्वप्नकाले ‘राजेव’ ‘देव इव’ स्वात्मानं ‘मन्यते’
पश्यतीत्यन्वयः । यदा जागरे राज्ये अभिषिक्तो राजाऽस्मीत्यभिमानवान् भवति । तदा तद्वासनावासितः स्वप्नेऽपि
राजाऽहमस्मीति स्वात्मानं मन्यते । तथा जागरे देवादिविषयोपास्तिरूपा अविद्या अस्य द्रष्टुर्जाता । तदा तद्वा-
सनावासिततया देवोऽहमस्मीति स्वप्नहेतुकर्मोद्भवे मन्यत इत्यर्थः । एतदपि दर्शनं मृषैव । इवशब्दप्रयोगादित्यव-
गन्तव्यम् । इदानीं सत्ये एवामनि विद्योत्कर्षवशान् अविद्यायां विनश्यमानावादि तस्या अनात्मत्वभावतस्त्य-
भिप्रेत्य आत्मविद्योत्कर्षवता सर्वात्मभावलक्षणं मोक्षफलं आत्मस्वरूपमपि स्वप्ने प्रत्यक्षतः अनुभूयत इत्याह—
अहमेवेदं सर्वमस्मीति मन्यत इति । ‘अहमेव’ ‘इदं सर्वं’ सर्वात्मकं ब्रह्म । न मत्तः अन्यदिति दर्शनेन
यदा जागरे आत्मा ध्वस्तात्ममोहतत्कार्यो भवति । तदा स्वप्नेऽपि सर्वमहमेव चिन्मात्रम् । न तु मदतिरेकेण
अस्ति किंचिदिति ‘मन्यते’ जानाति । ‘सः’ सर्वात्मभावः अस्यात्मनः पूर्वोक्तान् लोकानपेक्ष्य ‘परमः’

तद्वाऽअस्यैतत् । (दा) आत्मकाममाप्तकाममकामसुं रूपन्तद्यथा
प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्तो न बाह्यद्विकुञ्चन वेद नान्तरमेवमुवायुं
शारीरऽआत्मा प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यद्विकुञ्चन वेद
नान्तरम् ॥ २१ ॥

तद्वा अस्यैतदात्मकाममाप्तकाममकामं रूपम् । तत् यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्तो न बाह्यं
किञ्चन वेद नान्तरम् । एवमेव अयं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन
वेद नान्तरम् ॥ २१ ॥

पूर्वः ' लोकः ' विद्यया संपादितः । इदं तु दर्शनं परमार्थविषयमेव, न तु आविश्यकम् । पूर्ववदत्र इवशब्द-
प्रयोगाभावात् । अन्यः सर्वमाविश्यकम् । तत्र इवशब्दप्रयोगादित्यर्थः । उक्तस्य लोकस्य यथोक्तविषयत्वं दर्शयितुं
विशेषणद्वयमाह-अथ यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयत इत्यादिना । अक्षरार्थः पूर्ववत् ॥ २० ॥

एवं अविद्या आत्मस्वभावो न भवतीति निर्णीतम् । यः पुनरेकत्र पुञ्जीकृत्य नित्यमुद्धत्वादिलक्षण आमा
दर्शयितुमिष्टः स पूर्वकण्टिकामस्ये "अहमेवेदं सर्वमस्मीति मन्यते सोऽस्य पर-लोके" इत्यन्तेन संगृहीतः ।
स एवेदानीं व्यक्ताविद्याविहीनां सुषुप्त्यवस्थां अवलम्ब्य कण्टिकाद्वयेन प्रकटीकुर्वन्नाह-तद्वा अस्यैतदात्म-
काममाप्तकाममकामं रूपमिति । 'तदेतत्' प्रसिद्धं 'अस्य' सर्वात्मभावमापन्नस्य आत्मनः 'रूपं' स्वरूप-
मित्यन्वयः । किं तदित्यपेक्षायामाह-आत्मकाममिति । आत्मैव कामो यस्मिन् रूपे 'तदात्मकामं' सुखसाक्षा-
त्कारो हि काम्यत इति कामः, स चात्मैव, "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इति श्रुतेः (श.प. १४ बृ.उ. २।७) । अनेन
पदेनात्मरूपं समस्तव्यस्ताभावरहितं सविदानं द्वात्मकमित्युक्तमित्यर्थः । तत् एव 'आप्तकाम' काम्यन्त इति कामाः
सुखादयः । ते आता यस्मिन् रूपे तदाप्तकामम् । परमानन्दरूपवर्तकत्वसम्पत्तौ जागरादावित्र स्वात्मव्यतिरिक्तस्य
काम्यमानपदार्थजातस्याभावात् सुषुप्तावाप्तकामरूपमित्यर्थः । यत् प्राप्तकाममेतद्भूय, अत एवाकामम् कामाश्रयत्व-
रहितम् । कामः संकल्प इत्यत्र मनस एव तदाश्रयत्वावधारणात् नाऽमाश्रयत्वं कामस्येत्यर्थः । सुषुप्तौ भेदाभावादेव
विशेषविज्ञानाभावः, न तु आत्मनः स्वयंज्योतिष्प्रभावात् । तस्मात् स्वयंज्योतीरूपस्यात्मनः सुषुप्तौ सर्वैकत्वमेव
विशेषविज्ञानाभावं हेतुरिति वक्तुं तावत् दृष्टान्तमाह-तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद
नान्तरमिति । तत्र सुप्तौ एकत्वे सति विशेषविज्ञानाभावे अयं दृष्टान्तः । 'यथा' लोके 'स्त्रिया' स्त्रीगुणो-
पेतया 'प्रियया' मनोहरेण समर्थया कामुक्या 'सम्परिष्वक्तः' सम्भक्तः परिष्वक्तः । परिष्वंगफलं स्त्रीचिह्ने
पुरुषचिह्नस्यानुप्रवेशलक्षणं व्यापिश्रीभावापन्न इति यावत् । एवंविधसम्भोगफलं एकत्वप्राप्तिलक्षणं अनुभवन्
पुमान् स्वस्मात् 'बाह्यं' बहिर्भूतं 'किञ्चन' किञ्चिदपि 'न वेद' । इदं मतः अन्यदस्त्विति न जानाति ।
'न' वा 'आन्तरं' अहं सुखी दुःखी वा इत्येवेलक्षणं 'वेद' जानाति । परिष्वंगात्पूर्वं यथा बाह्यमांतरं च
स्फुटं वेद । तथा 'परिष्वक्तो न वेद' । सम्भोगफलप्राप्तिलक्षणैकत्वापत्तिवशादित्यर्थः । अत्र स्त्रीपुरुषयोः
परिष्वंगे तत्फलरूपे अवान्यकर्मणि तत्फलैकत्वाधीनबाह्याभ्यन्तरविज्ञानाभावं च समानेऽपि पुंसः प्राधान्यात्
परिष्वक्तो न वेदेति तस्य निर्देशः कृत इति भावः । दाष्टांतिकमाह-एवमेवायं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना
सम्परिष्वक्त इति । यथा अयं दृष्टान्तः । 'एवमेव' 'अयं शारीर आत्मा' यो भूतमात्रासंसर्गात् सैन्धवखिल्य-

(न्त) तद्वाऽअस्यैतत् । (वृ) अतिच्छन्दोऽपहतपाप्माऽभयुष्टं रूप-
मुशोकान्तरमुत्र पिताऽपिता भवति माताऽमाता लोकाऽअलोका देवा-
ऽअदेवा व्वेदाऽअवेदा यज्ञाऽअयज्ञाऽअत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति भ्रूणहा-
ऽभ्रूणहा पौलकसोऽपौलकसश्चाण्डालोऽचाण्डालः श्रमणोऽश्रमणस्ता-
पसोऽतापसोऽनन्वागतम्पुण्येनानन्वागतम्पापेन तीर्णो हि तदा सुर्वा-
च्छोकान्द्वयस्य भवति ॥ २२ ॥

तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दोऽपहतपाप्माऽभयं रूपमशोकान्तरम् । अत्र पिता अपिता भवति । माता
अमाता । लोका अलोकाः । देवा अदेवाः । वेदा अवेदाः । यज्ञा अयज्ञाः । अत्र स्तेनः अस्तेनो
भवति । भ्रूणहाऽभ्रूणहा । पौलकसोऽपौलकसः । चाण्डालः अचाण्डालः । श्रमणः अश्रमणः ।
तापसः अतापसः । अनन्वागतं पुण्येन । अनन्वागतं पापेन । तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान्
हृदयस्य भवति ॥ २२ ॥

वत् प्रविभक्तः सन् जलादौ चन्द्रप्रतिबिम्बवत् इह कार्यकरणे प्रविष्ट इवासीत् । सोऽयं शारीरः क्षेत्रज्ञ आत्मा
जलाद्यपगमने चन्द्रप्रतिबिम्बस्य चन्द्रैकत्ववत् कार्यकरणेषु स्वकारणेषु विलीनेषु सत्सु भूतमात्रासंसर्गरहितः
प्राज्ञेन निरतिशयपरिपूर्णज्ञानरूपेण परमार्थेन स्वभाविकेन स्वनात्मना परज्योतीरूपेणाविद्यासाक्षिणा संपरिभक्तः
अत्यन्तमेकीभूतः सन् सर्वात्मा ' न बाह्यं किंचन ' वस्त्वन्तरं स्वविलक्षणं किंचिद्देह । ' नाप्यन्तरं ' अयमहं
देवदत्तो ब्राह्मणः सुखी दुःखी वेति ' न वेद ' । न विशेषतः किमपि जानातीत्यर्थः ॥ २१ ॥

एवं सुवृत्तिमुपेयुषः पुरुषस्य विशेषविज्ञानाभावे स्वाभाविकार्थैकत्वमेव हेतुः, न स्वयंज्योतिष्ट्वाभावः, इति
दृष्टान्तेनोपपादनात् नात्मनः कामादिवत् स्वयंज्योतिष्ट्वमस्वभाव इति प्रासंगिकं परिसमाप्य इदानीं प्रकृतिरूपं
स्पष्टीकरोति—तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दोऽपहतपाप्माभयं रूपमशोकान्तरमिति । यस्मादयं सुवृत्तौ
परमात्मना सहैक्यापत्त्या सर्वात्मा संवृत्तः । तस्मात् अस्यात्मनः तदेतत् पूर्वप्रकृतं ' रूपं ' स्वरूपं ' वै '
प्रसिद्धं वक्ष्यमाणलक्षण इत्यन्वयः । कीदृशं तन् ? इत्यपेक्षायां कामकर्मभयशोकहीनमिति विशेषण-
चतुष्टयेन विशिनष्टि—अतिच्छन्द इति । छन्दः कामः अतिक्रांतः अस्मादतिच्छन्दः कामवर्जितमिति
यावत् । छन्दःशब्दस्य गायत्र्यादिच्छन्दोविषयत्वेऽपि अत्र कामवाचित्वं छन्दःशब्दस्य द्रोध्यम् ।
“ स्वच्छन्दः ” इत्यादौ दर्शनात् । “ न कंचन कामं कामयते ” (१९ कं.) इति कामस्य प्रकृतत्वात्
तत्प्रयोज्यकर्मवाचिपाप्मपदेन सह पाठाच्च कामविषय एव छन्दःशब्दो विवक्षितः । तस्य रूपविशेषणत्वादतिच्छन्द-
इति भवति । तथा ' अपहतपाप्म ' अपहतः पाप्मा धर्माधर्मलक्षणो यस्मिन् रूपे तत् ' अपहतपाप्म '
धर्माधर्मविवर्जितमिति यावत् । “ पाप्मभिः संसृज्यते—पाप्मनो विजहाति ”—(कं. ८) इत्युपक्रमानुसारेण पाप्म-
शब्दो धर्माधर्मविषय इति द्रोध्यम् । तथा ' अभयं ' न विद्यते भयं यत्र रूपे तदभयम् । तथा ' अशो-
कान्तरमिति ' न विद्यते शोकः अंतरे मध्ये यस्य तदशोकान्तरम् । शोकशून्यमिति यावत् । सुवृत्तौ विशेषका-
ज्ञानाभावात् कूटस्थमेवात्मरूपं अवतिष्ठत इत्यर्थः । एवमाविचककामादिरहितमात्मस्वरूपं प्रत्यक्षतः प्रदर्श्य,

इदानीं तद्वेतुभूतकर्माख्याविद्यासम्बन्धरहितत्वमप्यात्मनः सुष्ठु प्रत्यक्षमित्याह—अत्र पिताऽपिता भवतीत्यादिना । “ अतिच्छन्दोऽपहतपाप्मामयं रूपम् ” इत्याद्युक्तस्यात्मरूपस्यात्र सुष्ठुस्थितौ ‘ पिता ’ जन्मपिताऽप्यपिता ‘ भवति ’ । तस्य हि पितृत्वं पुत्रं प्रति जनयितृत्वसम्बन्धहेतुकर्मनिमित्तम् । तेन च पुत्रसम्बन्धनिमित्तकर्मणा अयमस्मिन् काले असम्बद्ध एव । तस्मात्पितुरपि तत्रापितृत्वमेव । सामर्थ्यात् पुत्रोऽपि तत्रापुत्र इति गम्यते । उभयोर्जन्यजनकतालक्षणसम्बन्धनिमित्तकर्महेतुकं हि पितृत्वं पुत्रत्वं च । तत्कर्मातिक्रमश्च “ अपहतपाप्म ” इत्यत्रोक्तः । अतः पुत्रोऽपि तत्र अपुत्रो भवतीति । तथैव ‘ माताऽमाता ’ । ‘ लोकाः ’ कर्मविद्याभ्यां जिताः अजिताश्च ‘ अलोकाः ’ अस्य तत्कर्मसम्बन्धाभावात् । ‘ देवाः ’ कर्मागभूताः ‘ अदेवाः ’ तत्कर्मसम्बन्धाभावात् । ‘ वेदाः ’ प्रमाणत्वेन प्रमेयत्वेन च साध्यसाधनसम्बन्धाभिवायका मन्त्रब्राह्मणलक्षणा अधीता अध्येतव्याश्चापि ‘ अवेदाः ’ सम्पद्यन्ते तस्मिन् काले । ‘ यज्ञाः ’ अग्निष्टोमादिकर्मरूपाः कृताः कर्तव्याश्च ‘ अयज्ञाः ’ । ते हि पुरुषेण सह कर्मनिमित्तमेव सम्बन्ध्यन्ते । कर्म तु परमात्मैकत्वमात्रे सुष्ठु पुरुषे नास्ति तदतिः । तस्य तत्रोक्तत्वादित्यर्थः । न केवलशुभकर्मसम्बन्धातीत आत्मा । किं तर्हि अशुभैरपि अत्यन्तचोरेः कर्ममिरसम्बद्ध एव सुष्ठु वर्तते इत्याह—अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवतीत्यादिना । ‘ अत्र ’ सुष्ठुस्थितौ परमात्मना एकीभूतः अयमात्मा ‘ स्तेनोऽप्यस्तेनो भवति ’ । अत्र स्तेनशब्देन ब्राह्मणसुवर्णहर्ता उच्यते महापातकी । भ्रूणना सह पाठात् । षोडशमाषपरिमितं कांचनं सुवर्णं तावत् ततोऽधिकं वा ब्राह्मणस्यापहर्ता स्तेन इति यावत् । स तेन महापातकेन तस्मिन् काले विनिर्मुक्तो भवतीत्यर्थः । तथा मुख्यब्रह्महा भ्रूणहा, न प्रेरयित्रनुमंत्रादिसाधारणः । तदुक्तं—“ वरिष्ठो ब्रह्महा चैव भ्रूणहैवमिधीयते ” ( ) इति । स ‘ भ्रूणहा ’ तदा ‘ अभ्रूणहा ’ भवतीत्यर्थः । न खल्वेवं केवलं आगतुकेन घोरकर्मणा विनिर्मुक्तः । किं तर्हि—अत्यंतविच्छिन्नजातिप्रापकेण सह-जेनापि कर्मणा विनिर्मुक्त एवायमित्याह—पौलकसोऽपौलकसश्चांडालोऽचाण्डाल इति । शूद्रायां ब्राह्मणा-जातो निषादः । तस्मात् क्षत्रियायां जातः पुरकसः । पुरकस एव पौलकसः । स्वार्थेऽण् । तथा ब्राह्मण्यां शूद्राजातो जात्या चाण्डालः । चाण्डाल एव चाण्डालः । एतौ ‘ पौलकसचाण्डालौ ’ तदानीं जातिनिमित्तकर्मणा असंबन्धात् ‘ अपौलकसः अचाण्डालश्च ’ भवेतामित्यर्थः । तथा श्रमणहेतुभूतैरपि कर्मभिस्तदा मुक्त इत्याह—श्रमणोऽश्रमणस्तापसोऽतापस इति । ‘ श्रमणः ’ परिव्राट् । स यत्कर्मनिमित्तो भवति । तेन विनिर्मुक्तत्वात् ‘ अश्रमणः ’ । तथा ‘ तापसः ’ वानप्रस्थः ‘ अतापसः ’ इत्यर्थः । अत्र परिव्राट् वानप्रस्थग्रहणं वर्णाश्रमहेतूनां सर्वेषामपि कर्मणामुपलक्षणार्थम् । इदानीं मोहोत्थानां सम्बन्धानां अनन्तत्वेन तेषां कश्यकोटिभिरपि संख्यातुमशक्यत्वात् तत्प्रापकाणां कर्मणां द्विविधेनोपसंहारपूर्वकं सर्वकर्मातीतत्वमाह—अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेनेति । “ अपहतपाप्मामयं रूपम् ” इत्यनेनोपक्रांतस्यानुवर्तमानत्वान् अनन्वागतमिति रूपविषयो नपुंसकनिर्देशः । तथा च—तदात्मरूपं ‘ पुण्येन ’ शास्त्रविहितेन कर्मणा अनन्वागतमसंबद्धम् । तथा ‘ पापेन ’ विहितकरणप्रतिषिद्धक्रियालक्षणेनापि अनन्वागतमात्मरूपम् । ननु—तत्र सर्वपुण्यपापा-सम्बद्धत्वं को हेतुरित्यपेक्षायां तद्वेतुभूतकामात्य एवेत्याह—तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य भवतीति । ‘ हृदयं ’ पुण्डरीकाकारो मांसविण्डः । तत्स्थयात् इह हृदयशब्दो बुद्धिवचनः । शोकशब्द इह कामवाची । कामः खलु इष्टप्रार्थनालक्षणः । अप्राप्तं यितुं वा इष्टवस्तु उद्दिश्य संतप्यमाने पुंसि शोक्तत्वं प्रतिपद्यते । अतो युक्तं शोकशब्दस्य कामवाचित्वम् । “ न कचन कामं कामयते अतिच्छन्दः ” इत्यादिना सह पाठाच्च । तथा च—‘ हि ’ तस्मात् “ अतिच्छन्दः ” इत्यादिवाक्यैकित्यः अयमात्मा ‘ तदा ’ तस्मिन् सुष्ठुतिकाले ‘ हृदयस्य ’ हृदयस्थाया बुद्धेः सम्बन्धिनः ‘ सर्वान् शोकान् ’ कामान् ‘ तीर्णः ’ अतिकांतो

यद्वै तन्न पश्यति । पश्यन्वै तद्द्रष्टव्यञ्च पश्यति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पु-
श्येत् ॥ २३ ॥

(य) यद्वै तन्न जिघ्रति । जिघ्रन्वै तद्घ्रातव्यञ्च जिघ्रति न हि

यद्वै तन्न पश्यति । पश्यन्वै तद्द्रष्टव्यं न पश्यति । न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते, अविना-
शित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यद्विभक्तं यत् पश्येत् ॥ २३ ॥

यद्वै तन्न जिघ्रति । जिघ्रन्वै तत् घ्रातव्यं न जिघ्रति । न हि घ्रातुर्घ्राणात् विपरिलोपो विद्यते,
अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यत् विभक्तं यजिघ्रत् ॥ २४ ॥

भवति । “ सता सौम्य तदा संपन्नो भवति ” ( ) इति छांदोग्ये सुषुप्तौ परमात्मैक्यापत्तेरित्युक्तत्वात्
कामाश्रयाया बुद्धेः सुषुप्तावभावाच्चेत्यर्थः । ततश्च सुषुप्तौ कामनिवृत्त्या तत्कार्यभूतसकलकर्मनिवृत्तेः युक्तं तत्रा-
त्मनः पुण्यपापाम्यामनन्वागतत्वमित्यर्थः ॥ २२ ॥

कामकर्मादिवत् सुषुप्तौ विशेषविज्ञानाभावात् न स्वयंज्योतिष्वात्मनः स्वभाव इति चोदिते स्त्रीपुंसपरिवंग-
दृष्टान्तेनैकत्वापत्तिवशाद्विज्ञानाभावो न स्वयं ज्योतिष्वाभावादिति समाधिस्तः । तत्र चार्थात् विशेषाभावादेश
विशेषविज्ञानाभाव इत्यपि सूचितम् । तदानीं चोद्यानुवादपूर्वकमतितरां स्पष्टीकर्तुं प्रवर्तते-यद्वै तन्न पश्यति
पश्यन्वै तद्द्रष्टव्यं न पश्यतीत्यादिना । ‘ वै ’ इत्यवधारणार्थः । तत्र सुषुप्तौ आत्मानैव पश्यतीति यज्ञा-
नीये तत्तथा साऽमंस्थाः । यतः तत्र स्वरूपचैतन्येन सर्वसाक्षित्वात् पश्यन्नेव सन् द्रष्टव्यं पदार्थजातं ‘ न
पश्यतीति ’ अभिसंभवतीति स्वरूपदर्शनं विशेषादर्शनं च प्रतिज्ञायत इत्यर्थः । ‘ पश्यन्नेवास्ते ’ इत्यस्यां प्राथ-
मिकप्रतिज्ञायां तावत् हेतुमाह-न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते इति । ‘ हि ’ हेतौ । द्रष्टुर्वा सर्वसाक्षिभूता
‘ दृष्टिः ’ । यद्वा, ‘ द्रष्टुः ’ कूटस्थचिन्मात्रस्य स्वरूपभूता या दृष्टिस्तस्याः ‘ हि ’ यस्मात् ‘ विपरिलोपः ’
विनाशौ नैव ‘ विद्यते ’ । अस्मिन्स्वभावभूतौऽप्यस्येव । तस्मात् तत् जाग्रत्स्वप्नवत् सुषुप्तावपि आत्मा स्वयं-
ज्योतिरेवेत्यर्थः । ननु-दृष्टेः कर्ता हि द्रष्टा । यतः अनित्यक्रियाकर्तृविषय एव तृतीययांतस्य शब्दस्य
प्रयोगो दृष्टः । यथा छेत्ता भेत्ता गन्तेति । तथा अपि अनित्यक्रियाकर्तृविषय एव तृजन्तशब्दप्रयोगः ।
अतो न नित्यदृष्टिस्वरूपो द्रष्टेति चेत् ; नैष दोषः । सविता प्रकाशयितेत्यादौ प्रकाशरूपेऽपि सवितरि तृचो
दर्शनात् । तस्मान्नित्यदृष्टिस्वरूप एवास्मेति सिद्धम् । आत्मदृष्टेर्नित्यत्वं साधयति-अविनाशित्वादिति । अवि-
नाशित्वमविपरिणामित्वम् । तस्माद्विनाशहेतुभूतविपरिणामहीनत्वादित्यर्थः । विशेषविज्ञानाभावप्रतिज्ञायां हेतुमाह-
न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येदिति । तत्र द्वितीयं प्रमातृस्वरूपं सामानांतकरणलक्षणं न
त्वस्ति । तत आत्मस्वरूपादन्यत्पञ्चदशलक्षणं न त्वस्ति । ‘ ततो विभक्तं ’ रूपादिलक्षणं च न त्वस्ति ।
यत्पश्येत्प्रमाता प्रमाणेनेति योजना । तत इत्युपादानं सर्वत्रानुषङ्गनीयम् । तथा च-स्वरूपचैतन्यस्य सत्वेऽपि
प्रमातृकरणविषयकत्वात् विशेषदृष्टेः तेषां च सुषुप्तावभावात् तत्कार्यविशेषदृष्टेरपि अभावः । अतो विशेषविज्ञा-
नाभावो न आत्मनः प्रकाशाभावात् इति स्वयंज्योतिष्त्वं तस्यावधार्यत इत्यर्थः ॥ २३ ॥

यद्वै तन्न जिघ्रति ॥ २४ ॥

घ्रातुर्घ्राणाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति तुतो-
ऽन्यद्विभक्तं यज्जिघ्रेत् ॥ २४ ॥

(य) यद्वै तन्न रसयति । विजानन्वै तद्रसन्न रसयति न हि रसयितू
उसाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति तुतोऽन्यद्विभक्तं
यद्रसयेत् ॥ २५ ॥

(य) यद्वै तन्न वदति । वदन्वै तद्रक्तव्यन्न वदति न हि र्वक्तु
र्वक्तेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति तुतोऽन्यद्विभक्तं
यद्रुदेत् ॥ २६ ॥

(य) यद्वै तन्न शृणोति । शृण्वन्वै तुच्छ्रोतव्यन्न शृणोति न हि
श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति तुतो-
ऽन्यद्विभक्तं सुच्छृणुयात् ॥ २७ ॥

(य) यद्वै तन्न मनुते । मन्वानो वै तन्मन्तव्यन्न मनुते न हि मन्तु-
र्मन्तेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति तुतोऽन्यद्वि-
भक्तं सुन्मन्वीत ॥ २८ ॥

यद्वै तन्न रसयति । विजानन्वै तद्रसं न रसयति । न हि रसयितू रसाद्विपरिलोपो विद्यते,
अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यद्विभक्तं यत् रसयेत् ॥ २५ ॥

यद्वै तन्न वदति । वदन् वै तत् वक्तव्यं न वदति । न हि वक्तुर्वक्तेः विपरिलोपो विद्यते, अवि-
नाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यद्विभक्तं यद्रुदेत् ॥ २६ ॥

यद्वै तन्न शृणोति । शृण्वन्वै तत् श्रोतव्यं न शृणोति । न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यते,
अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यत् विभक्तं यत् शृणुयात् ॥ २७ ॥

यत् वै तन्न मनुते । मन्वानो वै तन्मन्तव्यं न मनुते । न हि मन्तुर्मन्तेर्विपरिलोपो विद्यते, अवि-
नाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यद्विभक्तं यत् मन्वीत ॥ २८ ॥

यद्वै तन्न रसयति ॥ २५ ॥

यद्वै तन्न वदति ॥ २६ ॥

यद्वै तन्न शृणोति ॥ २७ ॥

यद्वै तन्न मनुते ॥ २८ ॥

यद्वै तन्न स्पृशति । स्पृशन्वै तत्स्पृष्टव्यन्तु स्पृशति न हि स्पृष्टः
स्पृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्य
द्विभक्तं युत्स्पृशेत् ॥ २९ ॥

(घ) यद्वै तन्न विजानाति । विजानन्वै तद्विज्ञेयन्न विजानाति न हि
विज्ञातुर्विज्ञानाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति
ततोऽन्यद्विभक्तं युद्विजानीयात् ॥ ३० ॥

(त्स) सलिलऽएको * द्रष्टाऽद्वैतो भवति । (त्ये) एष ब्रह्मलोकः
सम्प्राडिति हैनमुवाचैषाऽस्य परमा सम्पदेषोऽस्य परमो लोकः
परमऽआनन्दऽएतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ॥ ३१ ॥

यत् वै तन्न स्पृशति । स्पृशन् वै तत् स्पृष्टव्यं न स्पृशति । न हि स्पृष्टः स्पृष्टेर्विपरिलोपः
विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यद्विभक्तं यत् स्पृशेत् ॥ २९ ॥

यत् वै तत् न विजानाति । विजानन् वै तत् विज्ञेयं न विजानाति । न हि विज्ञातु-
र्विज्ञानात् विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यत् विभक्तं
यद्विजानीयात् ॥ ३० ॥

सलिल एको * द्रष्टा अद्वैतो भवति । एष ब्रह्मलोकः सम्प्राद, इति हैनमुवाच । एषा अस्य
परमा संपत् । एषोऽस्य परमो लोकः । एषोऽस्य परम आनन्दः । एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि
मात्रामुपजीवन्ति ॥ ३१ ॥

यद्वै तन्न स्पृशति ॥ २९ ॥

यद्वै तन्न विजानाति । इत्येते पर्यायाः पूर्वेण समानार्थाः । यद्यपि मननविज्ञानयोश्चक्षुरादिसहकारित्वात् ततो
न पृथक् ग्रहणार्हता । तथाऽपि चक्षुरादिरपेक्षतयाऽपि भूतमविष्यद्वर्तमानविषयव्यापारः स्मरणादिरूपो दृष्ट
इति तयोः पृथग्ग्रहणमिति बोध्यम् ॥ ३० ॥

एवं “यद्वै तन्न पश्यति” इत्यादिविस्तरेण उक्तरूपस्य प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तस्यात्मनः स्वरूपोपसंहारार्थमाह—
सलिलऽएको द्रष्टाऽद्वैतो भवतीति । सलिलम् इव सलिलः सलिलवच्छुद्ध इति यावत् । अनेन विजातीयसंबन्ध-
शून्यत्वमुक्तम् । सजातीयभेदव्युदासायैक इति विशेषणम् । न तु एकसंख्यावैशिष्ट्यार्थम् । “साक्षी चेत्ता केवलो
निर्गुणश्च ” ( ) इति अगुणत्वश्रुतिविरोधात् । यस्मात्सजातीयविजातीयभावस्य द्रष्टव्यस्या-
भावः, तस्मादकारकस्वभावत्वात् अद्वैतेति पूर्णात्मकज्योतिरभिधीयते । द्रष्टेति पदच्छेदे उक्तविशेषणद्वयोपलक्षित-
स्यात्मनो जडत्वशंकावारणार्थं ‘द्रष्टेति’ विशेषणम् । सजातीयविजातीयभेदरहितत्वेऽपि धर्मधर्मिभावलक्षणः
स्वगतो भेदः स्यात् इत्याशंक्य तन्निवृत्त्यर्थं ‘अद्वैतः’ इति विशेषणम् । द्विवा इतं द्वीतं द्वीतस्य भावो द्वैतं
तन्न विद्यते यस्मिन् स ‘अद्वैतः’ एकरस इत्यर्थः । एतेनात्मनो भिन्नाभिन्नत्वसंभावनाऽपि अप्रामाणिकीति

* अत्र “एकोऽद्रष्टा” इत्येवमपि पदच्छेदो मन्तव्यो भाष्यापुरोधात् ।

स यो मनुष्याणां राद्धः समृद्धो भवति । (त्य) अन्येषामधिपतिः
सर्वैर्मानुष्यकैः कामैः सम्पन्नतमः सु मनुष्याणाम्परमुऽआनन्दः ॥ ३२ ॥

स यो मनुष्याणां राद्धः समृद्धो भवति, अन्येषामधिपतिः सर्वैर्मानुष्यकैः कामैः संपन्नतमः । स
मनुष्याणां परम आनन्दः ॥ ३२ ॥

दार्शितम् । इदानीमत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति यत्पुनः पुनः पृष्ठं, तस्योत्तरमुक्तवान्मुनिः, इति श्रुतिरस्मान्प्र-
त्याह-एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति हैनमुवाचेति । आत्मनः अत्यन्तं सनिहितत्वात् ' एषः ' इति निर्देशः ।
' एषः ' सुपुण्यवस्थामापन्नः प्रत्यागामा ' ब्रह्मलोकः ' । लोकं लोकः ब्रह्मैव लोको ' ब्रह्मलोकः ' । स्वयं-
ज्योतीरूपं ब्रह्मैवेति यावत् । अत्र षष्ठीतत्पुरुषविग्रहे अद्वैतश्रुतिविरोध इति द्रष्टव्यम् । हे ' सम्राट् ' ! राजनिति
संबोध्य ' इति ' एवमुक्तप्रकारेण ' ह ' किल ' एनं ' राजानं जनकं उवाचोपदिष्टवान्, याज्ञवल्क्य इति
शेषः । कथं पुनस्त्वाचेल्यपेक्षायामाह-एषाऽस्य परमा संपदिति । ' एषा अस्य ' विज्ञानमयस्य ' परमा '
उत्कृष्टा ' संपत् ' विभूतिः अकृतकत्वात् । अन्यास्तु विपरीताः हेया इत्यर्थः । ' एषः ' एव यथोक्तः ' अस्य '
विज्ञानमयस्य सुपुत्री परमात्मैक्यमापन्नस्य ' परमः ' मोक्षलक्षणो लोकः । स्वयंज्योतिःस्वभावाल्लोकशब्दस्य
मुख्यवृत्तिविषयः स्वभाविकः । अन्यस्तु साध्यत्वात्क्षयिष्णुः । लोकशब्दस्यामुख्यवृत्तिविषयो गौणो हेय इत्यर्थः ।
' एषः ' एव यथोक्तः ' अस्य ' सुपुत्रस्य ' परमः ' स्वरूपानुभवलक्षणो मुख्यो निरतिशयः ' आनन्दः ' पूर्णा-
नन्दः विषयेन्द्रियसंबन्धजनिता आनन्दाः परिच्छिन्ना अनुह्याः अपरमाः हेया इत्यर्थः । किं च-वस्तुतो
नास्त्वेव आत्मसुखातिरिक्तं वैषयिकमपि सुखं इत्याह-एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंतीति ।
' एतस्यैव ' ब्रह्मानन्दस्य ' मात्रां ' कलां पूर्णस्याप्यानन्दस्य अवियोत्थानेकानुद्भिष्टव्यवच्छेदवशात् मात्राशब्दार्हा
विषयेन्द्रियसंबन्धकाले विभाव्यमानां ' अन्यानि ' अवियया ब्रह्मणोऽन्यत्वेन परिकल्पितानि ब्रह्मादिस्तवपर्य-
तानि ' भूतानि ' ' उपजीवन्ति ' उपभुञ्जते । तावन्मात्रेणैव आनन्दीनि भवन्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

यथा लोके लवणावयवैर्लवणादिव लोको बोधयति । तथा मानुषानन्दमारभ्य ब्रह्मानन्दपर्यन्तं उत्तरोत्तर-
शतगुणितातिशयशालिनां प्रब्रह्मानन्दावयवानां प्रतिपादनद्वारेण अवयविनं निवृत्तगुणितमेदं अनतिशयं ब्रह्मा-
नन्दं दर्शयितुं उत्तरश्रुतिः प्रवर्तते । तत्र तावत् परमकाष्ठां गतस्य मानुषानन्दस्य स्वरूपमाह-स यो मनुष्याणां
राद्धः समृद्धो भवतीति । ' मनुष्याणां ' मध्ये ' सः यः ' कश्चित् भोगक्षमावयवैः आध्यात्मिकैः ' राद्धः '
संसिद्धः इति अन्तःसाधनसम्पत्तिरुच्यते । संसिद्धाऽप्यन्तःसाधनसम्पत् ब्राह्मसाधनसम्पदभावे भोगासम्भवान्न-
फलवतीत्यत उच्यते-समृद्ध इति । ' समृद्धः ' ब्राह्मोपभोगसाधनैः स्रक्चन्दनालंकारादिभिः सम्पन्न इति
यावत् । एतदुभयसाधनसम्पन्नत्वेऽपि आधिपत्यं विना न निरंकुशो भोगः स्यात् इत्यतो विशेषणम्-अन्येषा-
मधिपतिरिति । ' अन्येषां ' समानजातीयानां स्वतन्त्रः ' अधिपतिः ' । न माण्डलिक इति यावत् ।
ननु-ब्राह्मसाधनसम्पत्तिं वदन् समृद्धपदं दैवसाधनस्यापि बाह्यविशेषात् तत्संपत्तिमपि वदत्येव संकोचका-
भावात् । अतो मानुषानन्दस्यापि गन्धर्वानन्दादिष्वन्तर्भावोपपत्तेः अस्यां पृथग्रहणं अनर्थकमिति मामाशंकां मानु-
ष्यकैरित्यनेन परिहरंती श्रुतिः पूर्वोक्तविशेषणसम्पत्तिं स्पष्टयति-सर्वैर्मानुष्यकैः कामैः संपन्नतम इति । मनुष्येभ्यः
भवैः ' मानुष्यकैः ' कामैर्भागोपकर्णैः सर्वैरसंकुचितैः ' सम्पन्नतमः ' अतिशयेन सम्पन्नः सम्पन्नतमः

(न्दोऽथ) अथ ये शतमनुष्याणामानन्दाः । सऽएकः पितृणाञ्जितलोकानामानन्दः ॥ ३३ ॥

(न्दोऽथ) अथ ये शतम्पितृणाञ्जितलोकानामानन्दाः । सऽएकः कुर्मदेवानामानन्दो ये कर्मणा देवत्वमभिसम्पद्यन्ते ॥ ३४ ॥

(न्तेऽथ) अथ ये शतङ्कर्मदेवानामानन्दाः । सऽएकऽआजानदेवानामानन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः ॥ ३५ ॥

अथ ये शतं मनुष्याणामानन्दाः, स एकः पितृणां जितलोकानामानन्दः ॥ ३३ ॥

अथ ये शतं पितृणां जितलोकानामानन्दाः, स एकः कर्मदेवानामानन्दः । ये कर्मणा देवत्वमभिसंपद्यन्ते ॥ ३४ ॥

अथ ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः, स एक आजानदेवानामानन्दः । यश्च श्रोत्रियः अवृजिनः अकामहतः ॥ ३५ ॥

युधिष्ठिरादिसदृशः । ' सः ' ' मनुष्याणां परम आनन्दः ' । आनन्दानंदिनोरभेदात् एवंविधः पुमान् आनन्द इति निर्देश इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

एवंविधमनुष्यान्देः शतगुणितः समानः पितृलोकवासिनां एक आनन्द इत्याह-अथ ये शतं मनुष्याणामानन्दा इति । आनन्दांतरोपक्रमार्थः अथशब्दः । ' मनुष्याणां ' ' ये ' उक्तकाराः ' शतं ' शतगुणिताः आनन्दभेदाः ' स एकः ' एवानन्दः ' पितृणां ' दक्षिणमार्गानुयायिनां इत्यन्वयः । के ते पितर इत्यतस्तां न्विशिनष्टि-जितलोकानामिति । श्राद्धपिंडपितृयज्ञादिकर्मभिः पितृतोषणद्वारा जितो लोको यैः ते । यद्वा जिता लोका येषामिति जितलोकाः, तेषां पितृणामित्यर्थः ॥ ३३ ॥

तथा पितृलोकानन्दोऽपि शतगुणीकृत एक एव कर्मदेवानन्द इत्याह-अथ ये शतं पितृणां जितलोकानामानन्दा इति । व्याख्यानं प्राग्वत् । के कर्मदेवा इत्यपेक्षायामाह-ये कर्मणा देवत्वमभिसम्पद्यन्ते इति । ' ये ' अग्निहोत्रादिश्रौतेन ' कर्मणा ' ' देवत्वमभिसम्पद्यन्ते ' देवलोकं प्राप्नुवन्ति ते कर्मदेवा इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

तथा कर्मदेवानामानन्दः शतगुणीकृतः पुनस्वाभाविकदेवानामेक आनन्द इत्याह-अथ ये शतं कर्मदेवानामानन्दा इति । मनुष्यादिसर्गस्य प्रकृतेः प्रागेव देवत्वं प्राप्ताः ' ते ' आजानदेवा उच्यन्ते । ते तु सूक्ष्मव्यापिशरीरधारिणो महात्मन इत्यर्थः । इदानीमाजानदेवेभ्योक्त आनन्दः तदुपास्त्यधिकारिण आजानदेवानन्दात् प्राक्तनानन्देषु जातवैराग्यस्य आजानदेवाद्यानंदेषु सत्पुण्यस्य मनुष्यदेह एव जीवतः श्रोत्रियस्यापि समान एवेत्याह-यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहत इति । अर्थज्ञानान्तं एकशाखाविषयमध्ययनं यस्मास्ति स श्रोत्रियशब्देनोच्यते । " श्रोत्रियं न्दोऽधीते " (पा. सू. १।२।८४) इति पाणिनिनोक्तत्वात् । वृजिनं पापं तत्र विद्यते यस्य सः ' अवृजिनः ' पापरहितः कृत्स्नवेदोक्तकारित्वात् । ' अकामहतः ' । आजानदेवाप्रधिपूर्वानन्देषु

(तोऽथ) अथ ये शतमाजानदेवानामानन्दाः । सऽएको देवलोकऽ
आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः ॥ ३६ ॥

(तोऽथ) अथ ये शतगन्धर्वलोकऽआनन्दाः । सऽएको गन्धर्वलोकऽ
आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः ॥ ३७ ॥

(तोऽथ) अथ ये शतगन्धर्वलोकऽआनन्दाः । सऽएकः प्रजापति-
लोकऽआनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः ॥ ३८ ॥

(तोऽथ) अथ ये शतप्रजापतिलोकऽआनन्दाः । सऽएको ब्रह्म-
लोकऽआनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतऽएष ब्रह्मलोकः सम्प्रा-
डिति हैनमुनुशशासैतदमुतुं सोऽहम्भगवते सहस्रन्ददाम्युतऽऊर्ध्व-
म्बिमोक्षयेव ब्रूहीति ॥ ३९ ॥

अथ ये शतमाजानदेवानामानन्दाः, स एको देवलोक आनन्दः । यश्च श्रोत्रियः अवृजिनः
अकामहतः ॥ ३६ ॥

अथ ये शतं देवलोक आनन्दाः, स एको गन्धर्वलोक आनन्दः । यश्च श्रोत्रियः अवृजिनः
अकामहतः ॥ ३७ ॥

अथ ये शतं गन्धर्वलोक आनन्दाः, स एकः प्रजापतिलोक आनन्दः । यश्च श्रोत्रियः अवृ-
जिनः अकामहतः ॥ ३८ ॥

अथ ये शतं प्रजापतिलोक आनन्दाः, स एको ब्रह्मलोक आनन्दः । यश्च श्रोत्रियः अवृजिनः

वितृष्ण इति यावत् । चकारादेर्विविधस्य पूर्वानन्देषु विरक्तस्य आजानदेवानन्दसमान एवानन्द इति प्रदर्शितमि-
त्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि श्रोत्रियाणां पूर्वपूर्वानन्देषु वैराग्यं उत्तरोत्तरानन्देष्वभिलाषश्चेत्युभयं तत्तदानन्दसाम्यप्रयो-
जनं तत्तदुपासकानामिति द्रष्टव्यम् । श्रोत्रियस्य चेहानन्दोपदेश उपास्योपासकयोस्तुल्यानन्दप्रदर्शनद्वारा परब्रह्म-
विदः तदानन्दलभप्रदर्शनार्थमित्यभिप्रायः ॥ ३९ ॥

आजानदेवानन्दः शतगुणितः सन् उपास्येन्द्रादीनां वसतिभूमौ तदुपासके च एक आनन्द इत्याह—अथ
ये शतमाजानदेवानामानन्दा इति । ‘ देवानां ’ सृष्ट्यादिभूतानां यष्ट्यानां निसर्गसिद्धदेवापेक्षयाऽपि उत्कृ-
ष्टानां ‘ लोकः ’ स्थानं तस्मिन् । शेषं पूर्ववत् ॥ ३६ ॥

देवलोकानन्दः शतगुणितः एक एवानन्दो गन्धर्वलोके तदुपासके च भवतीत्याह—अथ ये शतं देवलोक
आनन्दा इति । व्याख्यानां पूर्ववत् । गार्गीब्राह्मणेऽपि देवलोकानां गन्धर्वलोकेष्वेव ओतप्रोतभाव उक्तः ।
तथैवात्रापि देवलोकानन्तर्यं गन्धर्वलोकस्य युक्तम् ॥ ३७ ॥

गन्धर्वलोकानन्दः शतगुणित एक एवानन्दो विराट्शरीरे तदुपासके च भवतीत्याह—अथ ये शतं गन्धर्व-
लोक आनन्दा इति । ‘ प्रजापतिलोकः ’ विराट्शरीरम् । शेषं पूर्ववत् ॥ ३८ ॥

विराडानन्दः शतगुणिकृतो हिरण्यगर्भस्य तदुपासकस्य च एक आनन्द इत्याह—अथ ये शतं प्रजापति-

स वाऽएषुः । (५) एतस्मिन्संप्रसादे रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यञ्च
प्रापञ्च पुनः प्रतिन्यायुप्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैव स यदत्र किञ्चि-
त्पुण्यत्युनन्वागतस्तेन भवत्युसङ्गो ह्ययम्पुरुषऽदृष्टेयुमेवैतुद्याज्ञवल्क्य
सोऽहम्भगवते सहस्रददाम्युतऽऊर्ध्वमिमोक्षायैव ब्रूहीति ॥ ४० ॥

अकामहतः । एष ब्रह्मलोकः सम्प्राद इति हैनमनुशशास । एतदमृतम् । सोऽहं भगवते सहस्रं
ददामि, अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहि इति ॥ ३९ ॥

स वा एष एतस्मिन् संप्रसादे रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च प्रापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियो-
न्याद्रवति बुद्धान्तायैव । स यदत्र किञ्चित् पश्यति । अनन्वागतस्तेन भवति । असंगो हि अयं
पुरुष इति । एवमेवैतत् याज्ञवल्क्य । सः अहं भगवते सहस्रं ददामि, अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव
ब्रूहि इति ॥ ४० ॥

लोक आनन्दः इति । ' ब्रह्मलोकः ' हिरण्यगर्भात्मा तस्मिन्नित्यर्थः । गन्धर्वादिषु आनन्दोत्कर्षापकर्षौ तत्र
तत्र सत्त्वशुद्धितारतम्यात् ब्रह्मानन्दमात्राविर्भावतारतम्यमपेक्ष्य निर्दिश्यते । " यश्च श्रोत्रियः " इत्यादि मानुषादि-
पर्यायेष्वपि योज्यम् । यतः श्रोत्रियत्वादिषु न सार्वभौमत्वादिसुखमनुभवति । अतः पूर्वेष्वपि योजयितुं युक्तम् ।
पूर्वं सलिल एकोऽद्रेष्टुपक्रम्य- " मात्रामुपजीवन्तीत्यन्तेन " कार्यकरणविनिर्मुक्तो यः प्रत्यगात्मा निरतिशया-
नन्दः परिपूर्णः प्रतिज्ञातः । स एव " स यो मनुष्याणाम् " इत्यारभ्य " स एको ब्रह्मलोक आनन्दः " इत्यन्तेन
प्रतिपादितः । तस्येदानीमुपसंहारमाह-एष ब्रह्मलोकः सम्प्रादिति हैनमनुशशासैतदमृतमिति । ' एषः '
त्रितृष्णः श्रोत्रियः प्रत्यक्षो निरतिशयानन्दः ' ब्रह्मलोकः ' ' एतदमृतं ' मुख्यं मोक्षस्वरूपमिति ' एने ' जनकं
' ह ' किल अनुशशासानुशासितवान् उपदिष्टवानित्यर्थः । एवं मुनिकृतमुपसंहारं श्रुत्वा राजोवाचेत्याह-सोऽहं
भगवते सहस्रं ददाम्युत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति । यथोक्तरीत्या सम्यक् ज्ञाने निर्द्धारितेऽपि तन्निर्द्धार-
णात्प्रागेव यन्मुक्तये परं सावनं तदमादूर्ध्वमपि मद्यं ' ब्रूहीति ' विद्यानिष्क्रयार्थं सहस्रदानप्रतिज्ञापूर्वकं राजा
मुनिं प्रपच्छेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

तत्र " तययाऽस्मिन्नाकाशे " इति वाक्यमारभ्य " एष ब्रह्मलोकः सम्प्रादिति हैनमनुशशासैतदमृतं " इत्यन्तं
वाक्यजातं सुवृत्तिविषयम् । तथा च सुवृत्तिविषयप्रविष्ट आत्मा स इदानीं संसाररूपदार्ष्टान्तिकप्रदर्शनार्थं
जाग्रद्भूमिं प्रापयितव्यः । सुवृत्तौ दार्ष्टान्तिकसम्बन्धस्य अत्यन्तं स्पष्टयितुमशक्यत्वात् यदभिप्रेत्यात्मनः सुवृत्ति-
स्थानाज्जागरितस्थानप्राप्तिमाह-स वा एष एतस्मिन् संप्रसादे रत्वा चरित्वेत्यादिना । सम्यक् प्रसीदत्यस्मि-
न्निति संप्रसादः सुवृत्तिस्थानं तस्मिन् ' संप्रसादे ' । " तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान् हृदयस्य भवति " " सलिल
एकोऽद्रेष्टो भवति " इति चोक्तत्वात् अवस्थांतरापेक्षया सुवृत्तौ प्रसादातिशयाच्चेति भावः । ' बुद्धान्ताय '
जागरणायेत्यर्थः । अक्षरार्थः पूर्ववत् । अत्रापि राजा विद्यानिष्क्रयार्थं सहस्रदानप्रतिज्ञापूर्वकं मुनिं पुनः
प्रपच्छेत्यर्थः ॥ ४० ॥

(१५) अत्र ह याज्ञवल्क्यो विभयाञ्चकार । मेधावी राजा सर्वेभ्यो माऽन्तेभ्य उदरौत्सीदिति स यत्राणिमानं न्येति जरया वोपतपता वाऽणिमानं निगच्छति यथाऽऽम्बुदुम्बरम्वा पिप्पलम्वा बन्धनात्प्रमुच्येतैव-
मेवायुः शरीरुऽआत्मैभ्योऽङ्गेभ्यः सम्प्रमुच्य पुनः प्रतिन्यायुमप्रतियो-
न्याद्रवति प्राणयैव ॥ ४१ ॥

अत्र ह याज्ञवल्क्यो विभयाञ्चकार । मेधावी राजा सर्वेभ्यो मा अन्तेभ्यः उदरौत्सीत् इति । स यत्राणिमानं न्येति जरया वा उपतपता वा अणिमानं निगच्छति । यथा आम्रं वा उदुम्बरं वा पिप्पलं वा बन्धनात्प्रमुच्येत । एवमेव अयं शरीर आत्मा एभ्यः अङ्गेभ्यः संप्रमुच्य पुनः प्रति-
न्यायं प्रतियोनि आद्रवति प्राणयैव ॥ ४१ ॥

ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायामाह—अत्र ह याज्ञवल्क्यो विभयाञ्चकारेति । ‘अत्र’ “ विमोक्षायैव ब्रूहीति ” अस्मिन् वाक्ये श्रुते सति ‘ह’ किल ‘याज्ञवल्क्यः’ ‘विभयाञ्चकार’ भीतवानित्यर्थः । ननु—कुतोऽस्य मुनेर्मयम् ? किं वक्तृत्वासामर्थ्यात् उत्तराज्ञानाद्वा इत्याशंकायां नैतदुभयमस्य भयकारणं, सर्वज्ञत्वात् । किन्तु अयं राजा मेधा-
वित्वात् कामप्रश्रव्याजेन मोक्षफलज्ञानलक्षणं मदीयं सर्वस्वं ग्रहीष्यति इत्येतदेव भयकारणम्, इत्येतदाह—
मेधावी राजा सर्वेभ्यो माऽन्तेभ्य उदरौत्सीदिति । यतः अयं ‘ राजा मेधावी ’ प्रज्ञाशाली । अतः
‘ मा ’ मां ‘ अन्तेभ्यः ’ प्रश्ननिर्णयावसानेभ्यः ‘ उत् अरौत्सीत् ’ आवृणोत् पुनः पुनरवरोधं कृतवानि-
त्यर्थः । इतिशब्दो भयहेतुकथनरूपश्रुतिवचनसमाख्यर्थः । जनको हि कामप्रश्नांकुशेन मम सर्वस्वं ग्रहीष्यति,
अतो हेतोर्मेया अस्मात् भेतव्यमेव । न हि योग्येऽपि पात्रे मुक्तिफलं ज्ञानं सहस्रोपदेष्टव्यमित्यभिप्रायः । ननु—
“ किञ्चोतिरेवायं ” इत्याहुक्ताः प्रश्नाः आदित्यज्योतिरित्यादिभिर्निर्णीताश्चेत् किमनिर्णीतमुद्दिश्य “ अत
ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ” राज्ञः प्रश्न इति चेत् सत्यं, यद्यपि पूर्वं सहेतुकौ संसारमोक्षौ मुनिना उक्तौ,
तथाऽपि तत्र या चात्मनः स्वप्नजागरणयोः संचरणोक्तिः सा सर्वा तस्य लोकद्वयसंचरणरूपसंसारदृष्टांतयै-
वोक्ता । या पुनस्तस्य सम्प्रसादोक्तिः सा तु मोक्षदृष्टांतार्था, इत्येवमन्यत राजा । अतो दार्ष्टान्तिकजिज्ञासया
“ अत ऊर्ध्वमिति ” प्रश्न उपपद्यते । तत्र “ स यत्राणिमानं न्येति ” इत्यारभ्य “ इति तु कामयमानः ”
इत्यन्तो ग्रन्थः “ उभावन्तावनुसंचरति ” इत्यादौ सूचितसहेतुसंसाररूपदार्ष्टान्तिककथनपरो बोध्यः । “ अथो
कामयमानः ” इत्यारभ्य आशारीकक्रावणतमातेः ससाधनमोक्षरूपदार्ष्टान्तिककथनमिति सामान्यसंगतिः ।
इदानीं स्वप्नाजागरणप्रातिवह्यलोकांतरं गच्छत्यात्मा इत्यस्यार्थस्य सुखप्रतिपत्त्यर्थं तावदाह—स यत्राणिमानं न्ये-
तीति । ‘ सः ’ प्रकृतः शिरःपाण्यादिमान् देहः ‘ यत्र ’ यस्मिन् काळे ‘ अणिमानं ’ अणोर्भावं काश्यं ‘ न्येति ’
नितरामतिशयेन एति गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः । ननु—अयं अणिमानमपि कस्माद्वेतोर्गच्छतीत्यपेक्षायामाह—जरया
वोपतपता वाऽणिमानं निगच्छतीति । ‘ जरया वा ’ स्वयमेव कालपकफलवत् जीर्णः अणिमानं निगच्छति ।
‘ उपतपता वा ’ उपतपतीत्युपतपन् ज्वरादिरोगः, तेनोपतपता वा ‘ अणिमानं निगच्छति ’ । तेन हि उपत-
प्यमानो विषमाश्रितया भुक्तान्जरणाभावात् अन्नरसेनानुपचीयमानः पिंडः काश्यमापद्यत एवेत्यर्थः । जराऽभि-
म्बो रोगादिरिपीडनं काश्यापत्तिश्च इत्येते अनर्थाः शरीरवतः अवश्यंभाविन इत्येतदपि लोकप्रसिद्धं श्रुत्या

तद्यथाऽनः सुसमाहितम् । (सु) उत्सुर्जघायादेवमेवायुः शरीरऽ
आत्मा प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारूढऽउत्सुर्जघाति ❀ ॥ ४२ ॥

तद्यथा राजानमायुर्जितम् । (सु) उग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्योऽन्नैः
पानैरावसथैः प्रतिकल्पन्तेऽयमायात्ययमागच्छतीत्येवुः हैवम्बिदुः
सुवर्णाणि भूतानि प्रतिकल्पन्तऽइदम्ब्रह्मायातीदमागच्छतीति ॥ ४३ ॥

तद्यथाऽनः सुसमाहितमुत्सर्जघायात् । एवमेव अयं शरीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना अन्वारूढः
उत्सर्जघाति ॥ ४२ ॥

तद्यथा राजानमायुर्जितमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्योऽन्नैः पानैरावसथैः प्रतिकल्पन्ते । अयमा-
याति । अयमागच्छतीति । एवं ह, एवंविदं सर्वाणि भूतानि प्रतिकल्पन्ते । इदं ब्रह्मायाति । इद-
मागच्छतीति ॥ ४३ ॥

वैराग्यार्थमेवोच्यत इति भावः । ततः कथं शरीरं विमुञ्चतीत्यपेक्षायां दृष्टान्तमाह—यथाऽऽन्नं वोदुस्वरं वेति ।
'यथा' दृष्टान्तो लोके 'आन्नं' फलं 'उदुस्वरं वा फलं' 'पिप्पलं वा' फलं 'बन्धनात्' बृतेन सह फलं येन
रसेन बध्यते स रसो बन्धनहेतुत्वात् बन्धनम्, बृतेन वा बन्धनं यस्मिन् फलं रसेन बध्यते तद्वन्धनं, तस्मा-
द्वन्धनात् 'प्रमुच्येत' वाताद्यनेकनिमित्तवशात् विच्छिद्येत इत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकमाह—एवमेवायं शरीर
आत्मैभ्योऽङ्गैभ्य इति । यथा अयं दृष्टान्तः 'एवमेव' 'अयं शरीर आत्मा' शरीरं स्थूले भवः शरीर आत्मा
लिंगोपाधिको लिंगदेह एव आत्मप्रकाशितः 'एभ्योऽङ्गैभ्यः' देहावयवैभ्यः चक्षुरादीन्द्रियस्थानेभ्यः 'संप्र-
मुच्य' सम्यगेकीभावेन प्रकर्षेण निर्लेपतया मुक्त्वा पुनर्वारंवारं 'प्रतिन्यायं' प्रतिगमनं यथागतं तथा 'प्रति-
योनि' योनिं प्रति स्थानविशेषं प्रति विद्याकर्मपूर्वसंस्कारवशात् 'आद्रवति' गच्छतीत्यर्थः । यथा स्वप्नाज्जाग-
रितं ततः स्वप्नमिति पुनः पुनः पुमान् प्रतिपद्यते, तथैव पुनर्देहांतरमिति प्रतिपादनार्थः पुनःशब्दः । प्रति-
न्यायमिति शब्दावयवार्थः पूर्ववत् । किमर्थमित्यपेक्षायामाह—प्राणायैवेति । 'प्राणाय' प्राणव्यूहायैव प्राणानां
स्थानविशेषविन्यासेनावस्थानाय देहान्तरग्रहणायेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

इदानीं लोकाहोकांतरं गच्छत्यात्मा इत्यस्यार्थस्य सुखप्रतिपत्त्यर्थं दृष्टान्तमाह—तद्यथाऽनः सुसमाहितमु-
त्सर्जघायादिति । तत्र दृष्टान्तः—'यथा' लोके 'अनः' शकटं 'सु' सुपु भृशं वा 'समाहितं' उद्धखल-
मुसलशूर्पांवादिगृहोपकरणेनान्नाद्येन च संपन्नं भाराकांतं सत् 'उत्सर्जत्' नानाविधं शब्दं कुर्वत् यायाद्वच्छेत्
शाकटिकेनाधिष्ठितं सदित्यर्थः । दार्ष्टान्तिकमाह—एवमेवायं शरीर आत्मेति । यथा अयं दृष्टान्तः । 'एवमेव'
'अयं शरीरः' शरीरं स्थूले भवः आत्मा लिंगोपाधिकः स्वप्नबुद्धान्ताविव जन्ममरणान्यां कार्यकरणसंयोगलक्षणाभ्यां
इहलोकपरलोकानुसंचारी सन् 'प्राज्ञेन' परेणात्मना स्वयंज्योतिःस्वभावेनान्वारूढोधिष्ठितोवभास्यमानः
'उत्सर्जत्' मरणकाले मर्मकृतनसंभूतवेदनापीडितमानसो हिक्रिकालक्षणं शब्दं कुर्वन् 'याति' गच्छति ।
आत्मज्योतिषा अवभास्यमाने लिंगे प्राणप्रधाने गच्छति सति तदुपाधिक आत्मा गच्छतीव, न तु परमार्थतो
निरुपाधिक आत्मा गच्छति ॥ ४२ ॥

ननु—अस्य मुपूर्वः कुतो देहांतरं यदसौ गच्छेत्, तत्कर्तुरभावात् । न तावत् स्वकृतं स्यात्, देहेन्द्रिय-

* " उत्सर्जन्त्याति " इति काण्वः पाठः । १—" आयान्तम् " इति काण्वः पाठः ।

तद्यथा राजानम्प्रयियासुन्तम् । (सु) उग्राः प्रत्येनसः सूतग्राम-
ण्यऽउपसमायुन्त्येषु^१ ह्यैवभ्युद^२ सुर्वे प्राणाऽउपसमायन्ति यत्रैतदूर्ध्वो-
च्छ्वासी भवति ॥ ४४ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४। १ ॥ (७) ४-१ ॥

तद्यथा राजानं प्रयियासुन्तं उग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्य उपसमायन्ति । एवं ह, एवंविदं सर्वे
प्राणा उपसमायन्ति । यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति ॥ ४४ ॥

वियुक्तस्य तन्निर्माणे असामर्थ्यात् । न चान्यकृतं राज्ञो गृहनिर्मातृकर्तृभृत्यादिवत् अस्य देहनिर्माणस्यासंभवात्,
इति शंकायां स्वकर्मोपाजितान्येव भूतानि तत्कर्मप्रेरितानि तद्विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञानुसारतः शुभमशुभं वा देहं कृत-
कर्मोपभोगार्थं कृत्वा प्रतीक्षन्ते, इत्येवं समाधास्यमाने अर्थे दृष्टान्तमाह—तद्यथा राजानमायन्तमुग्राः प्रत्येनस
इति । ‘ उग्राः ’ जातिविशेषाः । यद्वा उप्रे हिंस्रं कर्मणि राज्ञा नियुक्ताः क्रूरकर्माण उग्राः । ‘ प्रत्येनसः ’
एनः पापं तद्वान् इह एनःशब्देनोच्यते तथा च—एनः एनः पापिनं पापिनं प्रति शासनार्थं नियुक्ताः क्रूरकर्माणः
‘ प्रत्येनस ’ उप्रेभ्यो भिन्नाधिकारा इति यावत् । ‘ सूताः ’ ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जाताः संकरजातिविशेषाः रथ-
वाहनकोविदाः । ‘ ग्रामण्यः ’ ग्रामनेतारः । सूताश्च ग्रामण्यश्चेति द्वन्द्वः । तथा च—तत्तत्र दृष्टान्तः । यथा
लोके राजानं राज्याभिषिक्तं आयन्तमागच्छन्तं ‘ उग्राः प्रत्येनसः ’ ‘ सूतग्रामण्यः ’ राजकीयाः । एते राज्ञः
आगमनं बुद्ध्वा तदागमनात् पूर्वमेव अन्तेर्मक्ष्यमोज्यलेह्यचोष्यलक्षणैश्चतुर्विधैः ‘ पानिः ’ क्षीरोदकादिमिरावस-
थैश्च प्रासादगोपुरस्तोरणादिभिः प्रतिकल्प्यते निष्पन्नैरेव प्रतीक्षन्ते इत्यर्थः । किं कुर्वन्तः प्रतीक्षन्ते इत्यत आह—
अयमायात्ययमागच्छतीति । अयं राजा ‘ आयाति अयमागच्छति ’ इत्येवं वदन्तः सन्तः प्रतीक्षन्ते ।
पुनरुक्तिरादरार्थेत्यर्थः । दाष्टांतिकमाह—एवं ह्येवंविदं सर्वाणि भूतानि प्रतिकल्पन्त इति । यथा अयं
दृष्टान्तः । ‘ एवं ह ’ किल ‘ एवंविदं ’ कर्मफलवेदितारं संसारिणं सर्वाणि भूतानि पंचभूतानि शरीरकर्तृणि
करणानुग्रहीतृणि च आदित्यादीनि संसारिकर्मप्रयुक्तानि तैरेव कर्मफलोपभोगसाधनैः शरीरादिभिः ‘ प्रतिकल्पन्ते ’
प्रतीक्षन्ते । स्वात्मनि देहाद्याकारपरिणते आत्माभिव्यक्तिं कांक्षन्ते इत्यर्थः । तानि भूतानि कथं प्रतीक्षन्ते
इत्यपेक्षायामाह—इदं ब्रह्मायातीदमागच्छतीति । ‘ इदं ब्रह्म ’ भोक्तृ कर्तुं तु अस्माकं ‘ आयाति ’
आगच्छति इत्यादरेण वदन्ति प्रतीक्षन्तः इत्यर्थः । संसारिणि जीवे असंसारिब्रह्मशब्दप्रयोगस्तु तस्य वस्तुतो
ब्रह्माभित्वज्ञापनार्थः, कथं वा अस्य “ ब्रह्मास्मीति ” मतिर्भवेत् इति तत्त्वबोधनार्थं वा श्रुत्या कृत इति भावः ।
अत्र शरीरारंभकत्वमात्मनो वर्तते इत्येतावानेवांशो विवक्षितः । न तु पूर्वं भूतानि राजभृत्यवत् देहमारभ्य प्रती-
क्षन्ते, पश्चादात्मा राजवत्तत्र गच्छतीत्यंशोऽपि शरीरारंभकभूतैः सहैवात्मनो गमनमिति सिद्धांतस्थितः । प्रतीक्ष-
णाद्युपन्यासस्तु एवंविदमित्युक्तकर्मफलोत्क्रांतिवेदनस्तुत्यर्थो ज्ञातव्यः ॥ ४३ ॥

एवमात्मनो वर्तमानदेहं हित्वा देहान्तरं जिगमिषतः तन्निर्माणे सहायसम्पत्तिरुक्ता । इदानीं गच्छंतं
संसारिणं के अनुगच्छन्ति । अनुगच्छन्तोऽपि किं स्वातन्त्र्येण, संसारिकर्मप्रयुक्त्या वा अनुगच्छन्तीति जिज्ञा-

स यत्रायुः शरीरऽआत्मा । (त्माऽव) अवल्यवृत्तौत्य सम्मोहमिव
न्येत्युत्थैर्नमेते प्राणाऽअभिसमायन्ति सुऽएतास्तेजोमात्राः समभ्यादुदानो
हृदयमेवान्ववक्रामति ॥ १ ॥

शारीरकब्राह्मणम् ।

स यत्रायं शरीर आत्मा अवल्यं नीत्य सम्मोहमिव न्येति । अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति ।
स एतास्तेजोमात्राः समभ्यादुदानो हृदयमेवान्ववक्रामति ॥ १ ॥

सायां संसारिकर्मप्रेरिता एव वागादयोऽनुगच्छन्तीति निर्णेतुं तावत् दृष्टान्तमाह—तद्यथा राजानं प्रथिया-
सन्तसुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामगण्य उपसमायन्तीति । तत्तत्र दृष्टांतः । यथा—‘ प्रथियासंतं ’ प्रकर्षेण
यातुमिच्छंतं राजानं पूर्वोक्ताः उपादयः ‘ उप ’ समीपे सम्परोक्षीभावेन ‘ आयन्ति ’ आगच्छन्ति । राजा सह-
गमनार्थं अनाज्ञप्ता एव केवलं तज्जिगमिषामिज्ञा इत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकमाह—एवं ह्रैवविदं सर्वे प्राणा उप-
समायन्तीति । यथा अयं दृष्टांतः ‘ एवं ह ’ किल ‘ एवंविदं ’ कर्मफलवेदितारं संसारिणं ‘ प्रथिया-
संतं ’ मरणकाले सर्वे प्राणाः वागादयः ‘ उपसमायन्ति ’ अनाकारिता एव सन्तस्ते तत्कर्मप्रेरिताः सह-
गमनार्थं ‘ उप ’ समीपे ‘ सम् ’ एकीभावेन ‘ आयन्ति ’ आगच्छन्तीत्यर्थः । एवमात्मना सह गच्छन्तः प्राणाः
स्वाश्रयेणापञ्चीकृतभूतपञ्चकेन शरीरारंभकीभूतेन सहैव गच्छन्ति । आश्रयगमनमन्तरेण आश्रयिणो गमनान्मेवान्
इति द्रष्टव्यम् । अचेतनानामपि रथादीनां चेतनाधिष्ठितानां प्रवृत्तिवत् वागादीनामपि भोक्तृकर्मनियन्त्रितानां
प्रवृत्तिः सम्भवतीति भावः । कस्मिन् काले इदं दुःखामकं गमनमित्यपेक्षायांमाह—यत्रैनदूर्ध्वोऽङ्गवासी भवतीति ।
एतदिति क्रियाविशेषणम् । तथा च—युतावुपस्थितायां उदानाद्ये वायौ प्रचले सति ‘ एतत् ’ ऊर्ध्वोऽङ्गवासित्वं
यथा स्यात्तथा ‘ यत्र ’ यस्मिन् काले ‘ ऊर्ध्वोऽङ्गवासी ’ भवति । तस्मिन् काले तद्गमनमित्यर्थः । मरणा-
वसरे हि प्राणाः सर्वेऽपि प्राणिषु क्लेशमादधतीत्युत्सर्गः । शास्त्रोक्तोक्तान्तिवेदिनि तु पुरुषे न ते क्लेशायायिनः,
ज्ञानमाहात्म्यादिति भावः ॥ ४४ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्रपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य

श्रीवागुदेवब्रह्मभगवतः कुनौ माध्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यंदिनशाखोपनिषद्-

बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां चतुर्थोऽध्याये प्रथमे उपोनिषाद्वर्गं

परिसमाप्तम् ॥ १४ । (७) ४ । १ ॥

प्रस्तुते संसारोपवर्णने “अयं शारीर आत्मा एभ्यः ओमेभ्यः सम्प्रमुच्य” इत्यादिना साकल्येन सम्प्रमोक्षणादि
सूचितम् । तदिदानीं कस्मिन् काले कथं वेति जिज्ञासायां संसर्गं वर्णयितव्यं इत्याद्याशयवती उत्तरा श्रुतिस्तदर्थं
प्रवर्तते- स यत्रायं शारीरऽआत्माऽअवल्यं नीत्य सम्मोहमिव न्येत्युत्थैर्नमेते प्राणा अभिसमायन्तीति ।
“ तद्यथाऽनः सुसमाहित ” इत्यादौ प्रकृत. ‘ सोऽयं ’ ‘ शारीर आत्मा ’ ‘ यत्र ’ यस्मिन् काले जरायुक्तहेतुभिः
अभिभवे सति ‘ अवल्यमिव ’ अवलभावमिव दौर्बल्यमिव ‘ नीत्य ’ नितरामित्वा प्राप्य यदा ‘ सम्मोहमिव ’
संमूढतामिव अविवेकतामिव ‘ नितरां एति ’ याति । ‘ अथ ’ तदा एनमात्मानं करणस्वामिं प्रति ‘ एते

स यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः । पराङ्पर्यावर्ततेऽथारूपज्ञो भवत्येकीभवति
 न पश्यतीत्याहुरेकीभवति न जिघ्रतीत्याहुरेकीभवति न रसयतीत्याहु-
 रेकीभवति न वदतीत्याहुरेकीभवति न शृणोतीत्याहुरेकीभवति न मनु-
 तऽड्तीत्याहुरेकीभवति न स्पृशतीत्याहुरेकीभवति न विजानातीत्याहुः॥२॥

स यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः पराङ् पर्यावर्तते । अथारूपज्ञो भवति । एकीभवति न पश्यतीत्याहुः ।
 एकीभवति न जिघ्रतीत्याहुः । एकीभवति न रसयतीत्याहुः । एकीभवति न वदतीत्याहुः ।
 एकीभवति न शृणोतीत्याहुः । एकीभवति न मनुत इत्याहुः । एकीभवति न स्पृशतीत्याहुः ।
 एकीभवति न विजानातीत्याहुः ॥ २ ॥

प्राणाः ' वागादयः ' अभिसमायन्ति ' अभिमुख्येन सम्यक् निर्लेपतया स्वस्थानात् आयन्ति आगच्छन्ति ।
 करणानि सामस्येनात्माऽभिमुखान्यायान्तीत्यर्थः । ननु—सम्मोहमिवेत्यत्रैव श्रुतं इवशब्दः कथमवत्यमिवेत्यत्रापि
 सम्बद्धो व्याक्रियते, इति चेत् ; शृणु, संमोहो हि करणानां स्वस्थानादाढ्यवशात्स्वगोचरेषु अशक्ततया व्याकुली-
 भावः । स च मोहकार्यभूतदेहनिष्ठः, न त्वात्मनिष्ठः । तस्य तु देहैक्ये अध्यासवशात् आत्मा संमोहं
 न्येति इत्येतदुपचर्यते इत्यात्मनि संमोहस्योपचरितत्वद्योतनार्थं इवशब्दः प्रयुक्तः । अवल्यं नीत्ये-
 त्यत्र च लप्प्रत्ययश्रुतेः । अवल्यस्य संमोहेन समानकर्तृता अवगता । अतस्तत्प्रसक्त्या अपि आत्मनः
 कर्तृत्वं वक्तव्यम् । तच्च तस्य साक्षान्नोपपद्यते, असंगत्वात् अनूर्तत्वात् " अजरः " इत्यादिश्रुतेः अवल्यहेतु-
 जरायमिभवासंबद्धत्वाच्च । तस्मात्तत्राप्युपचरितत्वं द्योतयितुं इवशब्दमाकृष्य व्याख्यानमुचितम् । उभयत्रापि
 आत्मनि कर्तृत्वस्य परोपाधिनिमित्तकत्वस्य तुल्यत्वादिति । कथं करणानि आत्मानमभिमुखतः सामस्येना-
 यांति इत्यपेक्षायां तदागमनप्रकारमाह—स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददान इत्यादिना । ' सः ' प्रकृतः
 अविद्वानात्मा ' तेजोमात्राः ' तेजःशब्देन भूतपंचकमुच्यते । मीयते विषया यामिस्ता मात्राः इति
 व्युत्पत्तेः, विषयप्रकाशहेतुभूतानि चक्षुरादिकरणानि मात्रा अंशाः तेजोमात्राः । रूपादिप्रकाशकानि करणा-
 नीति यावत् । ताः ' समभ्याददानः ' सत्यक् निशेषं अभिमुख्येन आददान उपसंहरमाणः पृथिकाले
 ' हृदयमेव ' हृदयस्थां बुद्धिमेव ' अन्ववक्रामति ' अन्त्यागच्छति तुद्रावेवामिव्यक्तविज्ञानो भवतीत्यर्थः ।
 समभ्याददान इति शान्तुप्रत्ययप्रयोगात् आत्मनः करणादानस्वात्मोपसंहरणयोः यौगपद्यं दर्शितम् । करणो-
 पाधिन्तरेण आत्मनः स्वतःसंकोचविकासयोरभावात् । हृदयमेवेत्येवकारः स्वप्नसुषुप्तिव्याकृत्यर्थः । स्वप्ने हि
 देहस्थानेन नाडीगतान् वासनात्मकान् विषयान् भुञ्जानः तदनुसरन् आत्मा अवतिष्ठते । सुषुप्तौ च कारण-
 ब्रह्मात्मना अग्निरिव तत्तलोहं देहं संव्याप्य निष्ठति । तदुभयमुक्तांतिकाले नास्तीति भावः ॥ १ ॥

एवं हृदि करणोपसंहरणेन स्वात्मोपसंहरणे सति किं स्यात् इत्यपेक्षायां करणानुग्राहकनिवृत्तिनिमित्तकं
 रूपाद्यदर्शनं स्यादित्याह—स यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः पराङ् पर्यावर्ततेऽथारूपज्ञो भवतीति । यो भोक्तृकर्म-
 प्रयुक्तो यावदेहधारणं चक्षुषः अनुग्रहं कुर्वन् चक्षुषि वर्तते आदित्यपुरुषः ' सः ' एव ' चाक्षुषः पुरुषः '
 आदित्याशः स्वप्रयोजकभोक्तृकर्मक्षये सति ' यत्र ' यस्मिन् काले भोक्तृभोगेभ्यः ' पराङ् ' विमुखः सन्
 स्वांशिभूतदेवतारूपं प्रति ' पर्यावर्तते ' आसर्पताद्भावेन परिवर्तते । ' अथ ' तदा मुमुर्षुः ' अरूपज्ञो

(स्तु) तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रप्रद्योतते । तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्कामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यस्तमुत्क्रामन्त-
प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सुर्वे प्राणाऽनूत्क्रामन्ति
संज्ञानमेवान्ववक्रामति सुऽएष ज्ञः सुविज्ञानो भवति तुम्बिद्याकर्मणी
समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च ॥ ३ ॥

तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते । तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्कामति, चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो
वा अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः । तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति । प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा
अनूत्क्रामन्ति । संज्ञानमेवान्ववक्रामति । स एष ज्ञः सुविज्ञानो भवति । तं विद्याकर्मणी
समन्वारभेते । पूर्वप्रज्ञा च ॥ ३ ॥

भवति । रूपं न जानातीत्यर्थः । ननु—तर्हि आदित्यानुग्रहादादित्यांशे गते चक्षुषः अत्यन्ताभाव एव
स्यात् । अतश्चक्षुरभाव एव मूर्ध्नोरूपज्ञत्वव्यवहारहेतुः स्यात् इतीमामाशंकां परिहरति—एकीभवति न
पश्यतीत्याहु रिति । चक्षुर्देवताऽऽदित्यांशस्य चक्षुषि अनुग्रहनिवृत्तिद्वारेण अंशिदेवतया ऐक्ये सति यदा
चक्षुर्लिङ्गात्मना ‘एकीभवति’ तदा मूर्ध्नः पार्श्वस्थान् न पश्यतीत्याहुः । अतश्चक्षुषः स्वानुग्रहनिवृत्तौ
स्वस्य हृदये लिङ्गात्मनि एकीभाव एव मूर्ध्नोः अरूपज्ञत्वव्यवहारः । न तु चक्षुरभाव इत्यर्थः । एवं
“एकीभवति न विज्रतीत्याहुः” इत्यादि—“न विजानातीत्याहुः” इत्यन्तं व्याख्येयम् । अत्र प्राणिन्द्रियस्य
“अथ प्राणमत्यवहत्” इत्याशुर्द्विषयब्रह्मणोक्तो वायुः अनुग्राहकदेवता । रसनस्य वरुणः सोमो वा
तस्यावात्मकत्वात् । वाचो वह्निः । श्रोत्रस्य दिशः । मनसश्चंद्रमाः । स्वर्गस्य वायुः । बुद्धेः प्रजापतिरिति
तत्तदिन्द्रियाणां क्रमेण देवता बोद्धव्याः । अत्र पाठक्रमः, नोक्तांतिकमाभिधानकः । कथंचित् श्रोत्रायुक्क्रम-
स्यैव प्रथमं दर्शनात् । अतोऽत्रानियत एव क्रम इति भावः । एवं मरणकाले रूपदर्शनराहित्ये देवतानिवृत्तिः,
करणानां हृदये लिङ्गात्मना एकीभावश्चेत्यर्थद्वयं साधकमित्युक्तम् ॥ २ ॥

इदानीं करणवृत्तयस्तु सत्सु निष्क्रमणसाधनीभूतो यः अंतर्गोपापारो भवति तमाह—तस्य हैतस्य हृदयाग्रं
प्रद्योतते इति । ‘तस्य’ लिङ्गोपाधिकस्य ‘हृ’ किल ‘एतस्य’ प्रकृतस्य उपसंहृतकरणस्य मूर्ध्नोः ‘हृदयस्य’
हृदयच्छिद्रस्य ‘अग्रं’ नाडीमुखं ‘प्रद्योतते’ प्रकाशते । यथा स्वप्नं प्रतिपित्सोः जाग्रद्वासनादानरूपेण स्वेन
भासा चैतन्यज्योतिषा च करणव्यतिरेकेण हृदये वासनाप्रकाशात्मकं ज्ञानं भवतीति ज्योतिर्ब्राह्मेण धृतम् ।
तथा मृतिदशायामपि तेजोमात्राऽऽदानकृतेन वासनारूपेण आत्मवैतन्यज्योतिषा च प्राप्यदेहादेहादिविषयमुद्भि-
वृत्त्यात्मना हृदयाग्रप्रद्योतनं भवति । ‘तेन’ हृदयाग्रं ‘प्रद्योतेन’ प्रद्योतितः ‘एष आत्मा’ विज्ञानमयः
लिङ्गोपाधिकः ‘निष्कामति’ । लिङ्गगमनात् स्वयमपि तदवष्टेन निर्गच्छतीत्यर्थः । ननु—उक्तप्रद्योतेन कर्मा-
जितं लोकं पश्यन् आत्मा मरणकाले हृदयात्केन मार्गेण निर्गच्छतीत्याकाश्यां तमाह—चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वेति ।
यदि अस्य आदित्यलोकप्राप्तिनिमित्तं ज्ञानं कर्म वा स्यात्, तदा असौ ‘चक्षुष्टः’ चक्षुषः सकाशात् निष्क्रा-
मति । यदि ब्रह्मलोकप्राप्तिनिमित्तं ज्ञानं कर्म वा स्यात् तदा ‘मूर्ध्नः’ द्वारा निष्कामति । यथाकमे यथाज्ञानं

‘ अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः ’ श्रोत्रादिभ्यः सकाशात् निष्क्रामतीत्यर्थः । तस्मात् सकर्मवानुष्ठेयमिति भावः । ननु—निर्गच्छतां प्राणानां मध्ये कस्य प्राधान्यमित्यपेक्षायामाह—तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनुत्क्रामतीति । यथाकर्म यथाश्रुतं ‘ तं ’ विज्ञानात्मानं ‘ उत्क्रामन्तं ’ परलोकाय प्रस्थितं परलोकाय उद्धृताभिप्रायं ‘ अनु ’ स्य ‘ प्राणः ’ सर्वाधिकारस्थानीयो राज्ञ इवाधिकारी राजानमुत्क्रामति । तं च ‘ प्राणमनुत्क्रामन्तं ’ अनुगच्छन्तं सन्तं ‘ सर्वे प्राणाः ’ वागादयः प्रधानस्य परिवारस्थानीयाः अनुत्क्रामन्तीत्यर्थः । न चात्रानुशब्दः क्रमावद्योक्तकः । किं तु—विज्ञानमयादेः प्राधान्यद्योतकः । तथा हि—वागादयो हि प्राणा मुख्यप्राणाधीनाः इति उद्धीयब्राह्मणे निर्णीतम् । अतो वागाद्यपेक्षया मुख्यप्राणस्य प्राधान्यम् । तथा मुख्यप्राणोऽपि स्थित्युत्क्रामणादौ मोक्तुः कर्माधीनः । अतो मुख्यप्राणापेक्षया विज्ञानात्मानः प्राधान्यम् । इदं च प्राधान्यमभिप्रेत्य इह अनुशब्दः प्रयुक्तः । लिंगावभासकस्यात्मनो लिंगस्य च उक्तक्रमेण देशकालभेदाभावात् न क्रमार्थः अनुशब्द इति भावः । एवं प्रियमाणस्यार्थसिद्धमाह—संज्ञानमेवान्ववक्रामतीति । यथोत्क्रमणात्प्राक् स्वकर्मानुसारभाविदेहविज्ञानसहितो भवति । तथा उत्क्रान्त्यनन्तरं ‘ संज्ञानमेव ’ विशेषज्ञानोद्भासितमेव गन्तव्यं ‘ अन्ववक्रामति ’ अनुगच्छतीत्यर्थः । तथा च दुःखहानिमिच्छता मरणकाले स्वातन्त्र्यार्थं तत्साधनोपनिषद्विहितशमादौ यत्नवता भवितव्यम् । किं च—सर्वशुभकर्मविधायित्वेन अशुभकर्मनिषेधित्वेन च शास्त्रस्य इह कर्मभूमौ महानारम्भो दृश्यते । सोऽपि मृतिकाले स्वातन्त्र्यार्थं पुण्योपचयकर्तव्यतां दर्शयति । अतस्तदपि यथाऽधिकारं कर्तव्यमिति प्रकरणार्थः । यदुक्तं हृदयाप्रप्रद्योतनं तदेव स्पष्टयति—स एष ज्ञः सविज्ञानो भवतीति । ‘ स एषः ’ मुमुर्षुः आत्मा ‘ ज्ञः ’ ज्ञातृस्वभाव एव सन् सविज्ञानः । पूर्वप्रज्ञाऽस्यभावानुप्रदानेन विज्ञानेन सह वर्तमानो भवति । स्वने इव विशेषविज्ञानवान् भवतीत्यर्थः । एतच्च सविज्ञानत्वं कर्मवशादेवास्य भवति न स्वतंत्रतः । स्वातंत्र्येण हि सविज्ञानत्वे सर्वः कृतकृत्यः स्यात् । नैव तु तद्व्यपत्तं । तस्मात् कर्मणोद्भाव्यमानेन भाविदेहविषयकान्तःकरणवृत्त्याश्रितवासनात्मकविशेषज्ञानेन सर्वो लोकः अन्तकाले सविज्ञानो भवतीति भावः । पूर्वं शकटवन् संभृतसंपार उन्सर्जयान्तिष्युक्तम् । तत्रेदानीं किं तस्य परलोकाय प्रस्थितस्य पाथेयं शाकटिकसम्भारस्थानीयं परलोकं गत्वा यद्धुक्ते । तत्र शरीराधारंभक्तं च किमिति जिज्ञासायामाह—तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति । प्रमाणान् अप्रमाणाद्वा जातं सम्यक्ज्ञानसंशयज्ञानमिथ्याज्ञानसाधारणं संसारहेतुभूतं ज्ञानमात्रं इह विद्याशब्देनोच्यते न परमात्मज्ञानम् तस्य संसारविरोधित्वात् । शास्त्रतो लोकतो वा स्वभावतो वा यत् दृष्टादृष्टार्थस्वरूपं बाहुमनःकायसाध्यं तत्सर्वं इह कर्मशब्देनोच्यते । क्रियमाणस्य कर्मणः तत्फलस्य च भुक्तस्य यः संस्कारो हृदि संश्रितः सा पूर्वप्रज्ञेत्युच्यते । इह विद्याकर्मणोः कार्यकोटिरूपत्वात् समस्य वचनं कृतम् । पूर्वप्रज्ञायास्तदुद्भवप्राधान्यार्थं पृथक्करणम् । प्राधान्यं तस्याः भुज्यमानस्य कर्मणः परिशेषरूपत्वाज्जायमानस्य मूलत्वाच्च । न च—एतस्याः कर्माद्यनुष्ठानादौ प्रयोजकत्वमेव नास्ति कुतः प्राधान्यमिति वाच्यम् । पूर्वप्रज्ञोद्भवानुद्भवनिमित्तकस्य बहुतरस्य कार्यस्य दर्शनात् । तथा हि—केषांचित् कसुचित् क्रियासु चित्रकर्मादिलक्षणासु विनिवेद्याभ्यासं जन्मत एवारभ्य कौशलं दृश्यते । केषांचित् पुनरत्यन्तसुगमास्वपि क्रियासु रज्जुनिर्माणादिलक्षणासु अकौशलं दृश्यते । अतः पूर्वप्रज्ञया विना विद्याकर्मणी तत्फलभोगे वा न कस्यचित् प्रवृत्तिर्निर्गुक्तं तस्याः प्राधान्यम् (?) । अथवा विद्याकर्मभ्यां च पूर्वप्रज्ञाया उद्भवान् तयोः कारणकोटित्वात् समस्य वचनम् । इतरस्याः कार्यत्वात् पृथक्प्रहणम् । सर्वथाऽपि कार्यकारणकोटयोः द्वैरास्यसिद्ध्यर्थमित्यं निर्देशः । तस्मादेतत् त्रयं विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञास्यं शाकटिकसंभारस्थानीयं परलोकपाथेयमिति । तथा च—तं परलोकं गच्छंतं विद्या च कर्म च ‘ विद्याकर्मणी ’ उक्तरूपे ‘ समन्वारभेते ’ सम्यगन्वारभेते अनुगच्छतः । पूर्वप्रज्ञा चोत्तलक्षणा

तद्यथा तृणजलायुक्ता । तृणस्यान्तं गत्वाऽऽत्मानमुपसंहरत्येवमेवा-
यम्पुरुषऽइदं शरीरान्निहत्याविद्याङ्गमयित्वाऽऽत्मानमुपसंहरति ॥ ४ ॥

तद्यथा पेशस्कारी । पेशसो मात्रामपादायान्यन्नवतरङ्कल्याणतरं
रूपन्तनुतऽएवमेवायम्पुरुषऽइदं शरीरान्निहत्याविद्याङ्गमयित्वाऽन्यन्न-
वतरं रूपन्तनुते पित्र्यम्वा गान्धर्वम्वा ब्राह्मम्वा प्राजापत्यम्वा दैवम्वा
मानुषम्वाऽन्येभ्यो वा भूतेभ्यः ॥ ५ ॥

तद्यथा तृणजलायुक्ता तृणस्यान्तं गत्वा आत्मानमुपसंहरति । एवमेव अयं पुरुष इदं शरीरं
निहत्याविद्यां गमयित्वा आत्मानमुपसंहरति ॥ ४ ॥

तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रामपादाय अन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुते । एवमेव अयं
पुरुष इदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वा अन्यन्नवतरं रूपं तनुते । पित्र्यं वा । गान्धर्वं वा ।
ब्राह्मं वा । प्राजापत्यं वा । दैवं वा । मानुषं वा । अन्येभ्यो वा भूतेभ्यः ॥ ५ ॥

समन्वारभते, इति वाक्ययोजना । तस्मादेव विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञाख्यं त्रयं देहान्तरप्रतिपत्त्युपभोगसाधनम् । तस्मात्
विद्याकर्मणि शुभमेव समाचरेत् शुभफलायेति प्रकरणार्थः ॥ ३ ॥

एवं संभृतविद्यादिसम्मारो देहान्तरं प्रतिपद्यमानः कथं तत्प्रतिपद्यते इत्यत्रार्थे दृष्टान्तमाह—तद्यथा
तृणजलायुक्ता तृणस्यान्तं गत्वाऽऽत्मानमुपसंहरतीति । तत्तत्र उद्भूतवासनस्य त्रियमाणस्य तया वासनया
देहान्तरसञ्चारे अयं दृष्टान्तः । ‘ यथा ’ येन प्रकारेण ‘ तृणजलायुक्ता ’ तृणस्यान्तमवसानं गत्वा अर्थात्तृणान्तर-
माश्रित्य आत्मानमात्मनः पूर्वावयवमुपसंहरति अग्निमावयवस्थाने इत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकमाह—एवमेवायं पुरुष
इदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वाऽऽत्मानमुपसंहरतीति । यथाऽयं दृष्टान्तः । ‘ एवमेवायं पुरुषः ’
यः प्रकृतः संसारी ‘ इदं शरीरं ’ पूर्वोपात्तं ‘ निहत्य ’ स्वप्रतिपित्सुरिव पातयित्वा ‘ अविद्यां गमयित्वा ’
अचेतनं कृत्वा आत्माभिमानत्यागेन प्रसारितया वासनया अर्थाच्छरीरान्तरं गृहीत्वा ‘ आत्मानमुपसंहरति ’ ।
तत्रैवाहमिति आत्मभावं प्रतिपद्यते न पूर्वदेहं इत्यर्थः । एतेन एतदपास्तं यद्वदन्ति पौराणिकाः—तृणजला-
युक्तादृष्टान्तात् देहान्तरं गृहीत्वा पूर्वदेहं मुखत्यामेति स्थूलदेहविशिष्टस्यैव परलोकगमनमिति । यस्मात् देह-
निर्गमनाद्रागवस्यायामेव यथोक्ता हृदयस्था वासना विद्याकर्मनिमित्तं भाविदेहं स्पृशति । जिवोऽपि तत्राभिमानं
करोति । पुनस्तु पूर्वदेहं त्यजतीत्येतस्मिन्नर्थे तृणजलायुक्तादृष्टान्तः श्रुत्या दर्शितः । तस्मात् पूर्वदेहविशिष्टस्यैव
परलोकगमनमिति अयुक्तमिति ॥ ४ ॥

एवं जलायुक्तावत् वासनर्थेव शरीरान्तरं गच्छत आत्मनः तदारम्भकाणि पञ्च भूतानीति “तद्यथा राजानं”
इत्यादावुक्तम् । तत्र किं निलयोपात्तमेव भूतपञ्चकं पूर्वपूर्वदेहद्वयोपमर्देन अन्यदन्यदेहद्वयमारभते । किं वा
अन्यदन्यदेव भूतपञ्चकमन्यमन्यं देहं जनयतीति सन्देहे तत्तद्भूतपञ्चकोत्पत्तावपि कारणान्तरस्य मृग्यत्वात् मायायाः
सर्वकारणत्वेऽपि तत्तदेहारम्भसमये तत्तदुपादानभूतपञ्चकोत्पादकत्वे प्रमाणाभावात् प्रतिदेहारम्भं भूतपञ्चक-

स वाऽअयमात्मा ब्रह्म । विज्ञानमयः । मनोमयः । वाङ्मयः । प्राणमय-
श्चक्षुर्मयः । श्रोत्रमयऽआकाशमयः । वायुमयस्तेजोमयऽआपोमयः । पृथि-
वीमयः । क्रोधमयोऽक्रोधमयो हर्षमयोऽहर्षमयो धर्ममयोऽधर्ममयः
सर्वमयस्तुद्यदेदम्मयोऽदोमयऽदुति यथाकारी यथाचारी तथा भवति
साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यः पुण्येन कर्मणा
भवति पापः पापेनेति ॥ ६ ॥

स वा अयमात्मा ब्रह्म । विज्ञानमयः । मनोमयः । वाङ्मयः । प्राणमयः । चक्षुर्मयः । श्रोत्र-
मयः । आकाशमयः । वायुमयः । तेजोमयः । आपोमयः । पृथिवीमयः । क्रोधमयः । अक्रोध-
मयः । हर्षमयः । अहर्षमयः । धर्ममयः । अधर्ममयः । सर्वमयः । तद्यदा इदंमयः । अदोमयः, इति ।
यथाकारी यथाचारी तथा भवति । साधुकारी साधुर्भवति । पापकारी पापो भवति । पुण्यः पुण्येन
कर्मणा भवति । पापः पापेनेति ॥ ६ ॥

व्यक्तिभेदे मानाभावाच्च न द्वितीयः पक्षः सम्भवतीत्यभिप्रेत्य प्रथमपक्षमेवांगीकारयितुं दृष्टान्तमाह—तद्यथा
पेशस्कारीति । तत्तत्र नित्योपात्तमेव मायामयं भूतपञ्चकं प्रतिदेहारम्भं उपादानम् इत्यस्मिन्नर्थे दृष्टातः ।
' यथा ' लोके पेशः सुवर्णं तत्करोतीति ' पेशस्कारी ' सुवर्णकारः ' पेशसः ' सुवर्णस्य ' मात्रा ' पूर्व-
रचनामपादायापच्छिद्योपमृश ' अन्यत् ' पूर्वस्माद्रचनाविशेषात् भिन्नं नवादपि नवं ' नवतरं ' अभिनवतरं
कल्याणादपि कल्याणं कल्याणतरमतिशोभनं ' रूपं ' ' तनुते ' निर्मिनोति इत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकमाह—
एवमेवायं पुरुषऽइदं शरीरं निहृत्येत्यादिना । ' रूपं ' संस्थानविशेषं देहान्तरम् । अन्यत्तु पूर्ववत् ।
किं तदारभ्यमाणं शरीरमित्यपेक्षायामाह—पित्र्यं वा गान्धर्वं वा ब्राह्मं वा प्राजापत्यं वा दैवं वा मानुषं
वेति । पितृभ्यो हितं ' पित्र्यं ' पितृलोकोपभोग्यमिति यावत् । एवं तत्तल्लोकोपभोग्ययोग्यं तत्तन्नामकं व्याख्ये-
यम् । ' ब्रह्म ' हिरण्यगर्भः तल्लोकोपभोग्ययोग्यं ब्राह्मम् । प्रजापतिर्विशद् तल्लोकोपभोग्ययोग्यं ' प्राजापत्यं वा '
शरीरम् । ' तनुते ' इति प्रत्येकमभिसम्बध्यते । देहव्यक्तीनामानन्त्येन प्रत्येकं कथयितुमशक्यत्वात् अनुक्तं
सर्वनामान्यशब्देन गृह्णाति—अन्येभ्यो वा भूतेभ्य इति । यथाकर्म यथाश्रुतं ' अन्येभ्यो भूतेभ्यः ' प्रेत-
तिथिगादिभ्यः सकाशात् शरीरं तनुते इति सम्बध्यते । तस्माद्वर्तमानदेहारम्भकाण्येव भूतानि शरीरान्तरारम्भ-
काणि । तद्वशाच्चास्य संसरणमिति भावः ॥ ९ ॥

योऽयमात्मनः संसारसम्बन्धः स वास्तवो न भवति किं तु—औपाधिक एवेति तदुपाधिनो दर्शयितुं
आत्मनो वास्तवस्वरूपमाह—स वाऽ अयमात्मा ब्रह्मेति । ' सः ' प्रकृतः संसारः । वैशब्दस्तत्प्रत्यर्थः ।
अयमपि विद्यातत्कार्यविनिर्मुक्तः स्वप्रकाशः अपरोऽज्ञात्मा कूटस्थः साक्षी चिद्वातुः एवंभूतः सोऽहमात्मा
' वै ' ' ब्रह्म ' अज्ञानायाद्यतीतपरमात्मैव अस्य संसारिणो वास्तवं रूपमित्यर्थः । ब्रह्मैव सन्नयमात्मा अविद्यया-
ऽब्रह्मवत् प्रतिपन्नः । पुनः सम्यक् ज्ञानात्तद्वर्धसे ब्रह्मैवावतिष्ठत इति भावः । इदानीं यत्प्रयुक्तः एवंविधब्रह्मात्मनो

बन्धः तानुपाधीन् आह--विज्ञानमयो मनोमयो वाङ्मयः प्राणमय इति । विज्ञानं बुद्धिः तन्मयः तत्प्रायः । बुद्धयैक्याध्यासाद्धि धर्मस्य कर्तृत्वादेः आत्मन्यारोपः । अतस्तत्प्रायः । अस्मिन् प्रकरणे सर्वोऽपि मयद् प्रायार्थः, न तु विकारार्थः । मनसः सन्निकर्षान्मनोमयः । विज्ञानमयत्वं चिन्मयत्वोपलक्षणम् । मनोमयत्वमहंकारमयत्वोपलक्षणमिति द्रष्टव्यम् । वदनव्यापारकाले वाङ्मयः सः । प्राणमयः पञ्चवृत्तिकस्तन्मयस्तत्प्रायः । तथा रूपदर्शनकाले चक्षुर्मयः । शब्दश्रवणकाले श्रोत्रमयः । एतच्च रसानादेः कर्मेन्द्रियाणां चोपलक्षणपरमित्यर्थः । एवं प्राण-बुद्ध्यादिद्वारेण चक्षुरादिकरणमयः सनात्मा शरीरारंभकभूतमयोऽपि भवतीत्याह--आकाशमयो वायुमय-स्तेजोमय आपोमयः पृथिवीमय इति । आकाशशरीरारंभे आकाशमयः । तथा वायव्यशरीरारंभे वायु-मयः । तेजसशरीरारंभे तेजोमयः । तथा वरुणलोकैषु आप्यशरीरारंभे आपोमयः । पार्थिवशरीरारंभे पृथिवी-मयः । एवं कार्यकरणसंघातमयः सनात्मा तत्राभिव्यज्यमानांतरात्मवृत्तुपाधिकश्च भवतीत्याह--क्रोधमयो-ऽक्रोधमयो हर्षमयोऽहर्षमय इति । प्राप्ताप्राप्तवस्त्वंतरदर्शनेन तद्विषयाभिलाषः स्वविषयभोगावसानमन्तरेण केनचित् प्रतिहन्यमानश्चेद्भवति, तदा क्रोधरूपेण परिणमते । तन्मयः क्रोधमयः । स क्रोवो यदि केनचि-दुपायेन निवर्तितः स्यात् तदा प्रसन्नं चित्तं अक्रोधः तन्मयोऽक्रोधमय इत्यर्थः । तथा इष्टवस्तुसंयोगनिमित्तो हर्षः, तन्मयः 'हर्षमयः' । इष्टवस्तुवियोगनिमित्तः 'अहर्षः' तन्मयः 'अहर्षमयः' । एवमक्रोधहर्ष-मयत्वे क्रोधाहर्षमयत्वे चात्मनः क्रमेण पुण्यापुण्यमयत्वं भवतीत्याह--धर्ममयोऽधर्ममय इति । न हि क्रोधादिभि-र्विना धर्माधर्मप्रवृत्तिरूपपद्यत इत्यर्थः । एवं धर्माधर्ममयः सन् सर्वप्रायो भवतीत्याह--सर्वमय इति । सर्वस्य व्याकृताव्याकृतस्य जगतो धर्माधर्मकार्यत्वेन तयोः फलं प्रतिपद्यमानस्तन्मयः सन् 'सर्वमयः' भवतीत्यर्थः । ननु--व्याकृतमयत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेऽपि अव्याकृतमयत्वस्य तदभावात् कथं सर्वमयत्वं ज्ञातुं शक्येत इत्या-कांक्षायां अपरोऽक्षेण कार्यलिंगेन तत्कारणभूतः परोऽक्षोऽपि धूमाद्वह्निरेव ज्ञातुं शक्यते इत्यभिप्रेत्य सर्व-मयत्वं साधयति--तद्यदेदंमयोऽदोमय इतीति । यद्विदमपि कर्म शुभाशुभचेष्टारूपं साक्षादुपलभ्यते । तत् इदमित्येवोच्यते । तेन प्रत्यक्षेण लिंगेन भावनारुद्धपरोऽक्षतत्कारणत्वेन अनुमीयमानं अद इत्युच्यते । तथा च यदा यस्मिन् समये अयमात्मा गृह्यमा विषयादिमयः तदा 'इदंमयः' इत्यर्थः । तथा कार्येण अनुमानाभावात्मकविषयादिमयः 'अदोमयः' । तदिति पदं सर्वमयत्वसाधनोपसंहारार्थम् । तदिदं सर्वमयत्वं सिद्धमित्यर्थः । इदानीं विज्ञानमयादिवाक्यार्थं संक्षिप्याह--यथाकारी यथाचारी तथा भव-तीति । यथा कर्तुं शीलमस्यास्तीति 'यथाकारी' । यथा चरितुं शीलमस्यास्तीति 'यथाचारी' । सः 'तथा' तादृशो 'भवति' । करणचरणानुरूपो भवति । करणं नाम विधिप्रतिषेधगम्या नियता क्रिया, चरणं तु अनियतक्रिया, इति विशेषः । एवं यथाकारीत्याद्यन्य तथा भवतीत्येतत् व्याचष्टे-साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवतीति । साधुरुक्लृष्टः पितृगन्धर्वादिलोके भवति । 'पापः' निरुक्लृष्ट एव स्थावरादौ 'भवति' जायत इत्यर्थः । ननु--साधुकारीत्यादौ ताच्छील्यप्रत्ययश्रवणात् भूयोऽभ्यासा-देव पुण्यपापसम्बन्धो भवति न सकृदनुष्ठानात्, इत्याशंकायां प्राप्तायां सकृदनुष्ठानादपि पुण्यपापसम्बन्धो भवत्ये-वेति दर्शयितुं शंकाबीजं ताच्छील्यप्रत्ययं विहाय आह--पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन इतीति । 'पुण्यः' पुण्यवान् 'पापः' पापवान् । तथा च पुण्यपापकर्मभ्यासे तत्फलतिशयो भवतीत्येवंपरतैव ताच्छील्यप्रत्ययोपादानस्य । न तु सकृदनुष्ठानात् तत्फलसम्बन्धाभावापरतेत्यर्थः । यत एवं उक्लृष्टापकृष्ट-योनिप्राप्तौ पुण्यापुण्ययोरेवासाधारणकारणत्वं, इतरेषां तु साधारणत्वम्; अतः सर्वदा पुण्यमेवानुष्ठेयम् । नेतरत्, इति भावः ॥ ६ ॥

(त्यु) अथो खल्वाहुः । काममयऽएवायम्पुरुषऽइति स यथा-
कामो भवति तथाक्रतुर्भवति यथाक्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्म
कुरुते तदभिसम्पद्यतऽइति ॥ ७ ॥

तदेव श्लोको भवति । तदेव सत्तत्सह कर्मणैति लिङ्गम्मुनो यत्र निष-
क्तमस्य । प्राप्यान्तर्दुकर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययम् । तस्मा-
ल्लोकात्पुनरैत्यस्मै लोकाय कर्मणऽइति नु कामयमानोऽथाकामयमानो
योऽकामो निष्कामऽआत्मकामऽआप्तकामो भवति न तस्मात्प्राणाऽ
उत्क्रामन्त्युत्रैव समुवनीयन्ते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति ॥ ८ ॥

अथो खल्वाहुः । काममय एवायं पुरुष इति । स यथाकामो भवति तथाक्रतुर्भवति । यथा-
क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते । यत्कर्म कुरुते तदभिसम्पद्यते इति ॥ ७ ॥

तदेव श्लोको भवति—“तदेव सत्तत्सह कर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निषक्तमस्य । प्राप्यान्तं
कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययम् । तस्माल्लोकात्पुनरैत्यस्मै लोकाय कर्मणे ॥”

पुण्यपापयोरेव संसारासाधारणकारणत्वमिति यदिदमुक्तं तत् पूर्वपक्षीकृत्य इदानीं कामस्यैवासाधारणकार-
णत्वमिति सिद्धांतमभिप्रेत्याह—अथो खल्वाहुः काममय एवायं पुरुष इतीति । पूर्वपक्षानन्तरं सिद्धांतप्राप्ते-
र्योग्यताद्योक्तकः अथोशब्दः । ‘खलु’ निश्चये । स्थूलदृश एके आचार्याः पुण्यापुण्यमयोऽयं पुरुष
इत्याहुः कथयन्ति । अन्ये पुनर्वचनोक्तकुशलाः ‘अयं पुरुषः’ खलु ‘काममय एव’ कामो विषयादिस्ता-
तन्मय इत्याहुः । न चैवं सति अविद्यायाः संसारहेतुत्वानुपपत्तिः, तस्याः स्वतः तद्हेतुत्वानुपपत्तेः इष्टत्वात् ।
सहकार्यपेक्षायां तु कामस्यैव प्राधान्यात् काम एव असाधारणं कारणं संसारस्य । उक्तयोः पुण्यपापयो-
रपि तदभावेऽनुदयात् “अकामस्य क्रिया काचित् दृश्यते नेह वस्यचित् । यद्यद्भि कुरुते किञ्चित् तत्तत्का-
मस्य चेष्टितम्” —इति मनुस्मरणात् । कामान् यः कामयते मन्यमानः स कामस्यैवासाधारण-
कारणत्वात् युक्तं काममय एवेत्यवधारणमित्यर्थः । क्रिया प्रणाडवा कामस्य संसारकारणत्वमित्यपेक्षायामाह—
स यथाकामो भवति तथाक्रतुर्भवति यथाक्रतुर्भवति इत्यादिना । स आत्मा सामान्यतः काममयः सन्
‘यथाकामः’ यादृशेन कामविषयेन युक्तो भवति, तथाक्रतुर्भवति । क्रतुर्नामाध्यवसायः, यदनन्तरा क्रिया
प्रवर्तते । काम एव ईषदभिलाषमात्रे यस्मिन् विषये अभिव्यक्तो भवति । स तस्मिन् विषये अविहन्यमानः स्फुटी-
भवन् क्रतुत्वमापद्यते तन्मय आत्मा भवतीति यावत् । सः ‘यथाक्रतुर्भवति’ यादृशकर्मविषयेण क्रतुना युक्तो
भवति । ‘तत्कर्म कुरुते’ । यद्विषयः क्रतुः स्वयं तत्फलसिद्धये तद्योग्यं कर्म निर्वर्तयन्तीति यावत् । ‘यत्कर्म
कुरुते’ ‘तदभिसंपद्यते’ तदीयं फलमभिसंपद्यते प्राप्नोति । तस्मात्सर्वमयत्वे काममयत्वं हेतुरित्यर्थः ॥ ७ ॥

ब्राह्मणोक्तेश्च मंत्रसम्पत्तिमाह—तदेव श्लोको भवति तदेव सत्तत्सह कर्मणैतीति । तत्तत्र ब्राह्मणोक्तेश्च
इष सार्द्धः ‘श्लोकः’ मन्त्रो भवति । ‘अस्य’ उद्धृताभिलाषस्य ‘लिङ्गं’ सप्तदशावयवात्मकं मनः प्रधान-

इति नु कामयमानः । अथाकामयमानः । योऽकामो निष्काम आत्मकाम आप्तकामो भवति । न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्ति । अत्रैव समवनीयन्ते । ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति ॥ ८ ॥

त्वात् मनःशब्दवाच्यम् । यद्वा प्रमात्रादिसाक्षी येन साध्येग मनसा लिङ्यते, तन्मनो लिङमिति तर्हि
‘ मनो यत्र ’ यस्मिन् गतव्ये फले ‘ निषक्तं ’ निश्चयेन सक्तं भवति । तन्मनः तद्गतव्यफलरूपापन्नं ‘ सत् ’
‘ कर्मणा ’ फलारंभकीभूतकर्मणा ‘ सह ’ ‘ तदेव ’ गतव्यं फलमिति गच्छतीत्यर्थः । तथा च—यदभिलाषात्
यत्कर्म कृतवान् तत्र मनोऽभिषङ्गवशात् तेन कर्मणा सहास्य तत्फलप्राप्तिरिति वाक्यार्थे स्थिते कामो मूलं
संसारस्येत्यवगतम् । तथा च पर्याप्तकामस्य कृतात्मनश्च “ इहैव सर्वं प्रविलीयंति कामाः ”—( )
इति श्रुत्यन्तरात् अवातपरमपुरुषार्थस्य शुद्धबुद्धेर्जीवन्मुक्तस्य ब्रह्मविद इहैव जीवदवस्थायामेव कामविनाशश्रवणात्
अर्थात् विद्यमानान्यपि कर्माणि कामहीनस्य निष्फलप्रसवानि इत्यवगतः काम एव संसारे हेतुरिति भावः ।
ननु—कामप्रधानः संसरति चेत् ; कर्मफलभोगानन्तरं कामाभावात् मुक्तिरेव भविष्यतीत्याशंकायामाह—प्राप्यान्तं
कर्मण इत्यादिना । अयं फलासक्तः कामी इहास्मिन् लोके यत्किञ्चित्कर्म करोति ‘ तस्य ’ ‘ कर्मणः ’ भोगेन
अन्तमवसानं ‘ प्राप्य ’ कर्मफलभोगसमाप्तिं गत्वा ‘ तस्मात् लोकात् ’ भुक्तभोगात् ‘ पुनरिति ’ आगच्छति ।
‘ अस्मै लोकाय कर्मणे ’ । कर्मप्रधानत्वात् अस्य लोकस्य कर्मण इति विशेषणम् । अस्मिन्मनुष्यलोके कर्मकर-
णार्थमित्यर्थः । तस्मादेवं फलासक्तः सन् कर्म कृत्वा तत्फलभोगार्थं गच्छति । ततश्च पुनः कर्मकरणार्थमागच्छती-
त्येवंभूतसंस्रणप्रवाहस्य विना ब्रह्मज्ञानमनुच्छेदात् न कर्मफलभोगावसानं मुक्तिः शक्येति भावः । इदानीमज्ञान-
कारणकः काम एव संसारासाधारणकाणमित्युक्तमुपसंहरति—इति नु कामयमान इति । इत्येवं ‘ नु ’ खलु
‘ कामयमानः ’ संसरतीति शेषः । एवं इयता प्रवन्त्येन अवस्थाद्वयदृष्टांतस्य दार्ष्टान्तिकभूतः संसारः सकारणको
दर्शितः । इदानीं योषिदादिङ्गनेनेव पुंसः सुपुत्तिप्राप्तस्यात्मनः कामादिहीनं रूपं मोक्षदृष्टांतभूतं यत् अतिच्छन्दो-
वाक्येनोक्तं तस्य दार्ष्टान्तिकभूतं सोपायं मोक्षस्वरूपमाह—अथाकामयमान इत्यादिना । अथशब्दः
संसारप्रकरणविच्छेदार्थः । यस्मात् कामयमान एव एवं संसरति । तस्मादकामयमानो विद्वान् कचित्संसरति ।
“ न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्ति ” इति वचनात् कामाभावे तदुत्थतःसंस्रणहेतुकर्माभावाच्च । किं तर्हि “ ब्रह्मैव
सन् ब्रह्माप्येति ” इत्यग्निमेगान्वयः । कुतोऽकामयमानः स्यादित्यत आह—योऽकाम इति । बाह्येषु शब्दाद्यर्थेषु
दृष्टिश्रुतिपूर्वकाः कामा यस्य न सन्ति सः ‘ अकामः ’ इत्यर्थः । अकामोऽपि कुतो हेतोरित्यत आह—निष्काम
इति । अतिग्रहशब्दिताः शब्दादिवासनात्मका अन्वस्था ये कामाः ते निर्गता यस्मात् सः ‘ निष्कामः ’ ।
अतः अकामपदेन बाह्या निरस्यन्ते । निष्कामपदेन तद्गतभूता आन्तरा इति अपौनरुक्त्यमित्यर्थः । कथं च
निष्कामत्वं भवतीत्यपेक्षायामाह—आत्मकाम इति । आत्मैव सर्वमिति ज्ञानेन सर्वशब्दादिप्रपञ्चस्य आत्ममात्रत्वे
प्रतिपक्षे स्वातिरिक्तकामयितव्यराहित्यं आत्मकामत्वम् । अतः शब्दादिसाध्यसुखस्यापि आत्ममात्रत्वात् आत्मैव
कामो यस्य सः ‘ आत्मकामः ’ इत्यर्थः । अत एव—आप्तकाम इति । आत्ताः कामा येन सः ‘ आप्तकामः ’ ।
आत्मकामत्वादात्मकामत्वमित्यर्थः । अर्थादात्मैकत्वज्ञानाभावे अकामयमानत्वासंभवात् संसारो दुर्वार इति
आत्मनो ज्ञानाय यतितव्यमिति सूचितं भवति । किमेवंविधस्य भवतीत्यपेक्षायां मोक्ष एव भवतीत्याह—न तस्मा-
त्प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति । ‘ तस्मात् ’ अकामयमानात्सकाशाद्धि
‘ प्राणाः ’ बागादयः ‘ नोत्क्रामन्ति ’ । कामाभावेन कर्माभावे सति गमनकारणाभावात् । किं तु—तत्तलोह-
निक्षिप्तोदकविंदुवत् अत्रैव ब्रह्मस्वरूपे एव ‘ समवनीयते ’ संप्रलीयन्ते इत्यर्थः । स चाकामयमानो जीवन्नेव ‘ ब्रह्मैव

तुदेष श्लोको भवति । यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ॥ अथ मृत्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ ९ ॥

तद्यथाऽहिनिलर्वयनी । वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदं शरीरं श्रेतेऽथायमनुस्थिकोऽशरीरः प्राप्नुऽआत्मा ब्रह्मैव लोक एव सम्प्राडिति होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहम्भगवते सहस्रन्ददामीति होवाच जनको वैदेहः ॥ १० ॥

तदेष श्लोको भवति—“ यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ मृत्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ”—इति ॥ ९ ॥

तद्यथा अहिनिलर्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीत, एवमेव इदं शरीरं श्रेते । अथायमनस्थिकोऽशरीरः प्राप्नु आत्मा ब्रह्मैव लोक एव सम्प्राद, इति होवाच याज्ञवल्क्यः । सोऽहं भगवते सहस्रं ददामि, इति होवाच जनको वैदेहः ॥ १० ॥

सन् ‘सुषुप्त्यवस्थायामिव अपरिच्छिन्ननिर्विशेषाद्वैतालितचिज्ज्योतिःस्वभावः सन् ‘ब्रह्मायेति’ प्राप्नोति नित्यप्राप्तत्वादेव अप्येतिशब्देन प्राप्तिरुपचर्यते इत्यर्थः ॥ ८ ॥

इदानीं काममयः संसरतीति ब्राह्मणोक्तेऽर्थे यथा पूर्वप्रकरणे मन्त्रोदाहरणं कृतं तथा अत्राप्युक्तेऽर्थे मन्त्रमुदाहरति—तदेष श्लोको भवति यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते इति । तत्तस्मिन्नुक्ते मोक्षतत्त्वाधनेऽर्थे ‘एष श्लोकः’ मन्त्रः ‘भवति’ अस्यात्मकामस्य ब्रह्मविदः ‘यदा’ यस्मिन् काले विद्यापरिपाकावस्थायां ‘हृदि श्रिताः’ ‘ये कामाः’ तृष्णात्वेन व्यवहियमाणा द्विविधेन्द्रियप्रवृत्तिहेतुभूताः सन्तो जगज्जनका वासनात्मकाः । ते ‘सर्वे’ समस्ताः ‘प्रमुच्यन्ते’ समूलतो विशीर्यन्ते । न तु सुषुप्ताविव कारणात्मना अवतिष्ठन्ते । ‘अथ’ अतो हेतोः समूलतः कामवियोगलक्षणात् तदा ‘मर्त्यः’ मरणधर्माऽपि सन् ‘अमृतः’ अमरणधर्मा भवतीति यावत् । ततश्च कामवियोगादमृतो भवतीति निर्देशसामर्थ्यात् अविद्यालक्षणा अनात्मविषयाः कामा मृत्यवो भवन्तीत्यवगम्यते । किं तदमृतत्वं क्व वा भवतीत्यत उच्यते—अत्र ब्रह्म समश्नुते इति । अत्रास्मिन्नेव शरीरे स्थितः सन् ‘ब्रह्म’ ‘समश्नुते’ ब्रह्माभूतो भवति ब्रह्ममावापत्तिलक्षणो मोक्ष एवामृतत्वम् । तच्च विज्ञानिशरीर एव कामनिवृत्त्या अभिव्यज्यते । स्वतः सिद्धमेवेत्यर्थः ॥ ९ ॥

ननु—विदुषः सर्वात्मविद्यया आत्ममात्रत्वेन प्राणादिषु बाधितेष्वपि असौ देहे चेद्वर्तते ततोऽस्य पूर्ववत् देहं हित्वा द्विधा वैयर्थ्यमेवेत्याशंकायां तन्निराकरणार्थं तावत् दृष्टान्तमाह—तद्यथा—ऽहिनिलर्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतेति । तत्तत्र दृष्टान्तः । ‘यथा’ लोके अहिः सर्पः यस्यां त्वचि नितरां लीयते सा सर्पस्य त्वक् ‘अहिनिलर्वयनी’ । सा ‘मृता’ अहिदेहवियुक्ता ‘वल्मीके’ सर्पाश्रये ‘प्रत्यस्ता’ प्रतिक्षिता सर्वेणानात्मभावेन परित्यक्ता सती ‘शयीत’ वर्तेत । सर्वश्च यथा तत्र निर्गमनप्रवेशौ कुर्वन्नपि निर्ममाहंकृतिको वर्तत इति अपरो दृष्टान्तः अर्थात् विवक्षित इत्यर्थः । निर्मोकदृष्टान्तस्य

(स्त) तदुप्येते श्लोकाः । (५) अणुः पन्था वितरः पुराणो माथुं

तदुप्येते श्लोकाः—“ अणुः पन्था वितरः पुराणो मां स्पृष्टोऽनुवित्तो मयैव । तेन धीरा अपियन्ति ब्रह्मविद उत्क्रम्य स्वर्गं लोकमितो विमुक्ताः ॥ ११ ॥

तावदाष्टांतिकमाह—एवमेवेदं शरीरं शेते इति । यथाऽयं दृष्टांतः ‘ एवमिदं शरीरं ’ स्थूलं सूक्ष्मं च सर्प-
स्थानीयेन मुक्तेन परित्यक्तं मृतमिव सम्बन्धवर्जितं ‘ शेते ’ विद्यया सम्बन्धहेतोरेविद्यायाः समुच्छेदादिति ।
ननु—दृष्टांते सर्पतन्निर्मोकयोर्भेदेनावस्थितिवत् दार्ष्टांतिकेऽपि विद्वत्तदेहयोस्तथा स्यात् । अन्यथा देहदेहि-
भावासिद्धेरिति चेन्मा मंस्थाः । यथा अहिनिर्मोकयोः पूर्ववदिदानीं मिथः सम्बन्धो नास्ति । तद्वदेहिदेहयोरपि पूर्ववत्
मिथ्याऽभिमानाख्यः सम्बन्ध इदानीं नास्तीत्येतावन्मात्रार्थस्यात्र विवक्षितत्वादित्यभिप्रेत्य सर्पदृष्टांतस्य दार्ष्टांतिक-
माह—अथाऽयमनास्थिकोऽशरीरः प्राज्ञ आत्मा ब्रह्मैव लोक एव सम्प्राडिति होवाच याज्ञवल्क्य इति ।
अथशब्दो हेत्वर्थः । अथ सकारणस्य देहस्य त्यागादित्यर्थः । अथमात्मा आत्मस्वरूपापन्नो विद्वान् ‘ अन-
स्थिकः ’ । अस्थीति मरणधर्मकशरीरगतमज्जाऽस्थिस्त्वावमेदोऽस्तृत्वचामुपलक्षणम् । न विद्यते अस्थि मरण-
धर्मकं मज्जादिकं यस्मिन् सः अनस्थिकः अमृत इत्यर्थः । तथा चाग्रिहस्ये श्रूयते—“ उभयं हैतदग्रे प्रजा-
पतिरास मर्त्यं चैवामृतं च ” (श. प. १०।१।४।१) इति प्रकृत्य “ अथ पुरीषं निवपति तद्वाप्तैतद-
सृगेव त्वोव तद्वै तन्मर्त्यं मर्त्यं ह्यसृद्धमर्त्या त्वक् ” (श. प. १०।१।४।७) इति । अमृतः कृतो
हेतोरित्यत आह—‘ अशरीरः ’ । अविद्वद्देह्या शरीरस्थः स्वदेह्या ‘ अशरीरः ’ एव । अत एव ‘ प्राज्ञः ’
साक्षी । स च एतद्विशेषणविशिष्टो विद्वान् ‘ ब्रह्मैव ’ अशनायादिवर्जितः परमात्मैव । ब्रह्मशब्दस्य कमलासनादि-
विषयत्वं वारयितुं ‘ लोक एव ’ स्वप्रकाश एवेति विशेषणं बोध्यम् । ‘ याज्ञवल्क्यः ’ मुनिः ‘ सम्प्राडिति ’
राजानं संबोध्य इत्येवं ‘ ह ’ किल ‘ उवाच ’ उक्तवान् । तथा च—अखंडैकसत्ब्रह्मभूतस्य विदुषो देहसम्बन्ध-
हेत्वज्ञानध्वस्तौ पूर्ववच्छरीराभिमानाभावान्न विद्यावैयर्थ्यमिति भावः । यः पूर्वं मुनिना विमोक्षार्थः कामप्रश्नो
वरो दत्तः । स यद्यपि सहेतुको बन्धमोक्षार्थलक्षणो दृष्टांतपूर्वको जनकयाज्ञवल्क्याख्यायिकारूपवारिण्या
श्रुत्या सविस्तरौ निर्णीतः । तथापि मोक्षसाधनात्मज्ञानहेतुसंन्यासस्य पूर्वमसकृदुक्तत्वेऽपि ज्ञानोत्पत्त्यन्त-
रंगभूतशमादीनां तत्रानुक्तत्वात् तैः सह भूयोऽपि संन्यासो विद्यासाधनत्वेन विधातव्य इति वक्तव्यविशेष-
सम्भवात् सहस्रदानमेव राजा स्वजिज्ञासानिवृत्त्यभावं सूचयन् प्रतिजज्ञे, न सर्वस्वं इत्यभिप्रेत्याह श्रुतिः—सोऽहं
भगवते सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेह इति । ‘ सोऽहं ’ इत्थं विमोक्षितवते ‘ भगवते ’ ‘ सहस्रं
ददामीति ’ पूर्ववत् । नन्वेवं वक्तव्यशेषोऽस्ति चेत्, राजा पूर्ववत् “ अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ” कस्मान्न
पृच्छेदिति चेत् सत्यं, शास्त्रे आलोच्यमाने ज्ञानादन्यन्न साक्षान्मोक्षसाधनमीदृशे । संन्यासादेस्तु तद्वारैव साध-
नत्वादिति विवक्षन् विमोक्षयेति नापृच्छत् । विदुषो हि निःशेषकेशोपशमात्मकस्वरूपावस्थितस्य स्वतः सिद्धः
संन्यासादिः, न ज्ञानसाधनम् । किं तु “ संन्यासेन तनुं त्यजेत् ” ( ) इति स्मृतेः प्रतिपत्ति-
कर्मानुष्ठानमिति न तत्र जिज्ञासा । विविदिषोः पुनः “ त्यजतैव हि तज्ज्ञेयं त्यक्तुः प्रत्यक् परं पदम् ” इति
वचनात् ज्ञानार्थत्वेन संन्यासः सपरिकरो वक्तव्यः इति युक्तं तदर्थं सहस्रदानमिति भावः ॥ १० ॥

“ अथाकामयमानः ” इत्यादिब्राह्मणेन “ यदा सर्वं प्रमुच्यते ” इति मन्त्रेण च ज्ञानादेव मुक्तिरिति यः

स्पृष्टोऽनुवित्तो मुयैव । तेन धीराऽअपियन्ति ब्रह्मविदऽउत्क्रम्य स्वर्गं
लोकमितो विमुक्ताः ॥ ११ ॥

तस्मिन् ऋक्लुमुत नीलमाहुः । पिङ्गलं हरितं लोहितञ्च । एष पन्था
ब्रह्मणा हानुवित्तस्तुनैति ब्रह्मवित्तैजसः पुण्यकृच्च ॥ १२ ॥

तस्मिन् शुक्लमुत नीलमाहुः पिङ्गलं हरितं लोहितं च । एष पन्था ब्रह्मणा हानु-
वित्तस्तुनैति ब्रह्मवित्तैजसः पुण्यकृच्च ॥ १२ ॥

संक्षिप्तोऽर्थः, तस्यैव विवरणार्थाः ‘ श्लोकाः ’ मन्त्राः संतीति शेषः । ‘ अणुः ’ स्थूलादिनिखिलविशेषातीतत्वात् ।
‘ वित्तः ’ वित्तीर्णो विस्तृत इति यावत् दुर्विज्ञेयत्वात् अनन्तात्मावगाहिवाद्वा । ‘ पुराणः ’ चिरन्तनः नित्यश्रुति-
प्रकाशितत्वात् । एवंभूतः ‘ पन्थाः ’ ऐकात्म्यज्ञानलक्षणो मार्गः । सः ‘ मां स्पृष्टः ’ शास्त्राचार्योक्तितो मामनु-
प्राप्तः । यद्वा तृतीयार्थे द्वितीया । मामिति मया स्पृष्टो लब्ध इति यावत् । न केवलं लब्धः । किंतु—‘ मयैव
चानुवित्तः ’ अनुवेदने नाम विद्यायाः परिपाकापेक्षया फलावसानतालक्षणा निष्ठाप्राप्तिर्भुजेरिव तृप्त्यवसानता । तथा-
चानुवित्तः उक्तलक्षणांनिष्ठां प्रापितः । एवकारः मया अनुवित्त एवेति अयोगव्यवच्छेदार्थः । सर्वथा नान्ययोगव्य-
वच्छेदार्थः । “ तद्योऽभिदेवानां प्रत्यनुव्यत ”—( ) इति श्रुत्या ब्रह्मविद्यायाः सर्वसाधारणत्वोक्तेरिति
भावः । एवकारः अत्रान्ययोगव्यवच्छेदको न भवति, इत्येतदेवाह—तेन धीराऽअपियन्ति ब्रह्मविदऽ उत्क्रम्य
स्वर्गं लोकमितो विमुक्ता इति । न केवलं मयैवायं मार्गोऽनुवित्तः । किंतु—अन्येऽपि ये ब्रह्मवादिनः
प्रज्ञावन्तः ‘ धीराः ’ सदा निर्द्वंद्वा जीवन्त एव ‘ विमुक्ताः ’ सन्तः इतोऽस्माच्छरीरात् ‘ उत्क्रम्य ’ शरीर-
पातानंतरमेव ‘ तेन ’ ब्रह्मविद्यामार्गेण ‘ स्वर्गं ’ परमानंदलक्षणं मोक्षप्रकरणात् न तु—त्रिविष्टपलक्षणं ‘ लोकं ’
स्वप्रकाशमपियन्ति अपिगच्छन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

यथोक्ते अस्मिन्मोक्षमार्गे अविद्योपप्लुताशयाः यथारुचि विचित्राणि दर्शनानि कल्पयन्तीत्याह—तस्मिन् ऋक्लु-
मुत नीलमाहुरिति । ‘ तस्मिन् ’ ब्रह्मज्ञानलक्षणे मोक्षमार्गे शुक्लमिति संशुद्धं ब्रह्मेत्याहुः । ‘ आहुरिति ’ सर्वत्रा-
नुषंगः । अपरे शरद्व्योमवत्तु ब्रह्म नीलमिति । अन्ये तु वह्निश्वालात् पिङ्गलमिति । केचित् पुनर्वैदूर्यमणिवद्हरितं
ब्रह्मेति । अपरे तु जपाकुसुमवल्लोहितमिति । चकारो ब्रह्मणः शब्दस्पर्शादितादात्म्यकल्पनासमुच्चयार्थः । प्राप्त्यस्य
आदित्यादिब्रह्मणः शुक्लादिरूपत्वमुपेत्य तत्प्राप्तिमार्गं अर्वागृह्यो विवदन्ते इत्यर्थः । वस्तुतस्तु उपासनामार्ग एव
एवंविधः । न मोक्षमार्गः । तथा हि—उपासको हि नाडीद्वारा आदित्यादिलोकं प्रति निष्क्रामति । नाडीनां च—
“ शुक्लस्य नीलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णाः ” इति नाडीखण्डे अनेकवर्णात्मकत्वस्योक्तत्वात् उपास्यस्या
दित्यादिब्रह्मणः शुक्लादिविशिष्टो मार्ग उपासनामार्ग एव । न तु ब्रह्मविद्यालक्षणे मोक्षमार्गे निर्गुणश्रुतिविरो-
धात् । तस्मादाप्तकामतया निर्गुणब्रह्मात्मविषयज्ञानमेव मोक्षमार्ग इत्येतदाह—एष पन्था ब्रह्मणा हानुवित्त इति ।
यथा तैलादिविलये प्रदीपस्य ज्वलनानुपपत्तौ तेजोमात्रे निर्वाणमिष्यते । तथा स्थूलसूक्ष्मात्मकस्य सर्वस्यैव
कामस्य ज्ञानात् प्रक्षये सति प्रवृत्त्यनुपपत्तौ अत्रैव प्रत्यगात्ममात्रे कार्यकरणानामेकीभावेनावसानमित्येष ‘ पन्थाः ’
ज्ञानमार्गो ‘ ब्रह्मणा ’ परमात्मस्वरूपेण ब्रह्मणेन त्यक्तसर्वेषणेनानुवित्तः पूर्वोक्तनिष्ठां प्रापित इत्यर्थः । एवं विप्र-
तिपत्तिनिराकरणपुरःसरं मोक्षमार्गं निश्चित्य ‘ तेन धीरा अपियन्ति ’ इत्यत्रोक्तं निगमयति—तेनैति ब्रह्मवि-

अन्धन्तुमः प्रविशन्ति । ये ऽसंभूतिमुपासते । ततो भूय ऽ इव ते तमो
युऽउ संभूत्याऽ रताः ॥ १३ ॥

असुर्या नाम ते लोकाः । (५) अन्धेन तमसाऽऽवृताः । तांस्ते
प्रेत्यापिगच्छन्त्यविद्वांसोऽबुधा जनाः ॥ १४ ॥

तदेव संतस्तदु तद्भवामो न चेदवेदी महती विनष्टिः । ये
तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथंतर दुःखमेवोपयन्ति ॥ १५ ॥

अन्धं तमः प्रविशन्ति ये ऽसंभूतिमुपासन् । ततो भूय इव ते तमो य उ संभूत्या
रताः—(वा. सं. ४० । ९) ॥ १३ ॥

असुर्या नाम ते लोका अंधेन तमसाऽऽवृताः । तांस्ते प्रेत्यापिगच्छन्त्यविद्वांसो-
ऽबुधा जनाः । (वा. सं. ४० । ९) ॥ १४ ॥

तदेव संतस्तदु तद्भवामो न चेदवेदी महती विनष्टिः । ये तद्विदुरमृतास्ते
भवन्त्यथेतर दुःखमेवोपयन्ति ॥ १५ ॥

तैजसः पुण्यकृच्छेति । अन्योऽपि ब्रह्मवित् ' तेन ' ब्रह्मविद्यामार्गेण मोक्षमेति प्राप्नोति । ब्रह्मवित्त्वे हेतुस्तैजस
इति । तैजसि शुद्धसत्त्वे भवस्तैजसः क्षपिताशेषकल्मषतया आत्मप्रवणबुद्धिरिति यावत् ! तैजसत्त्वे हेतुः पुण्य-
कृदिति । इष्टापूर्तलक्षणं पुण्यं करोतीति ' पुण्यकृत् ' । चकारः उक्तहेतुहेतुमद्भावकमसमुच्चयार्थः । न ज्ञान-
कर्मणोः समसमुच्चयार्थः । तदुक्तं—“ कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते ”—( ) इति । किं च—
“ अर्थस्य मूलं निष्कृतिः क्षमा च कामस्य रूपं च अपूर्वयश्च । धर्मस्य यागादि दया दमश्च मोक्षस्य सर्वोपरमः
क्रियाभ्यः ”—( ) इति । चतुर्विधे पुरुषार्थे साधनभेदोपदेशाच्च नात्र समुच्चयोऽस्मिन् इत्यर्थः ॥ १२ ॥

प्रस्तुतज्ञानमार्गस्तुत्यर्थं मार्गांतरं निन्दति—‘ अंधं ’ अदर्शनात्मकं ‘ तमः ’ मोहादिपदवाच्यं संसारनियामकं
‘ प्रविशन्ति ’ प्रपद्यन्ते । के ते ? ‘ ये ’ ‘ असंभूति ’ संभवनं संभूतिः सा यस्य कार्यस्य सा संभूतिः । तस्या
अन्या ‘ असंभूतिः ’ देवताप्रकृतिकारणमव्याकृताख्यं, तां असंभूतिमव्याकृताख्यां प्रकृतिकारणं अविद्याकामकर्म-
बीजभूतां अदर्शनात्मिकां ‘ उपासते ’ अनुत्तरे इति यावत् । ततस्तस्मादपि ‘ भूय इव ’ बहुतरमिव ‘ ते ’
‘ तमः ’ प्रविशन्ति । के ? ‘ ये ’ ‘ उ ’ ‘ तु ’ संभूत्यां कार्ये ब्रह्मणि हिरण्यगर्भाख्ये ‘ रताः ’ आसक्ता उप-
निषदर्थानपेक्षिण इति यावत् । अतो युक्तं आत्मज्ञानहीनानां तेषां अपि अधःपतनमित्यर्थः ॥ १३ ॥

नन्वेवं—यदि ते अदर्शनलक्षणं तमः प्रविशन्ति, तर्हि का क्षतिरिति आशंकायामाह—असुर्या नाम ते लोका
इति । ये ‘ लोकाः ’ ‘ अंधेन तमसाऽऽवृताः ’ व्याप्ताः ‘ ते लोका असुर्याः ’ तीव्रदुःखसमन्विताः
‘ नाम ’ प्रसिद्धाः । असुगृ रमेते इति व्युत्पत्तः । परमात्मभावमद्रमयेत्य देवादयोऽप्यसुराः । तेषां स्वभूता
असुर्या निष्कृष्टा इति यावत् । ‘ तान् ’ लोकान् ‘ प्रेय ’ मृत्वा ‘ अपिगच्छन्ति ’ अप्ययमेकीमां प्राप्नु-
वन्ति । के ते ? ये ‘ अविद्वांसः ’ न केवलं सामान्यतः अविद्वांसः । किं तु—‘ अबुधाः ’ आत्मावगमवर्जिताः
‘ जनाः ’ प्राकृता जनधर्मिणो वा । अतो दुःखप्राप्तेः सुखहानिरेव क्षतिरित्यर्थः ॥ १४ ॥

न केवलं ब्रह्मविदो विद्यया कृतकृत्यत्वे श्रुतिसम्प्रतिपत्तिरेव किं तु स्वानुभवसंवादोऽप्यस्तीत्याह—तदेव संत-

आत्मानञ्चेद्विजानीयात् । (द) अयमस्मीति पुरुषः । किमिच्छन्कस्य
कामाय शरीरमुनुसञ्चरेत् ॥ १६ ॥

यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्धऽआत्मा । (त्माऽ) अस्मिन्सन्देहे गृह्णे प्रविष्टः ।
स विश्वकृत्स हि सर्वस्य कर्ता तस्य लोकः सुऽउ लोकऽएव ॥ १७ ॥

आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः । किमिच्छन् कस्य कामाय शरीर-
मुनुसञ्चरेत् ॥ १६ ॥

यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्माऽस्मिन् संदेहे गृह्णे प्रविष्टः । स विश्वकृत्स हि
सर्वस्य कर्ता तस्य लोकः स उ लोक एव ॥ १७ ॥

स्तदु तद्भवाम इति । ' तदेव ' तत्रैव प्रसिद्धे अनेकानर्थसंकुले देहे एव अज्ञानदीर्घनिद्रारहिताः ' सन्तः '
वर्तमाना वयं ' तदु ' तदानीमेव कथंचित् कल्मषक्षयात् तद्ब्रह्म ' भवामः ' वर्तामहे । अहो कृतार्था वयमित्यभि-
प्रायः । ब्रह्मभावज्ञाने सति कृतार्थत्वं श्रुत्यनुभवाम्यामुक्त्वा तदभावे ' दोषमाह—न चेदवेदी महती विनष्टिरिति ।
यद्ब्रह्म भवामः तद्ब्रह्मतत्त्वं न चेद्विदितवन्तः । तर्हि अहं ' अवेदी ' अविद्वान् भवेयमिति शेषः । वेदं वेदः
सोऽस्यास्तीति वेदी न वेदी अवेदी । तदा ' महती ' अनंतपरिणामा जन्ममरणादिलक्षणा ' विनष्टिः '
विनशनं स्यात् इति शेषः । एवं पूर्वोद्धृत उक्तमेवार्थं उत्तरार्द्धेन प्रपञ्चयन्ति—ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्तीति ।
यथा वयं ब्रह्मविदो भूत्वा अस्माद्विनशनादिमुक्ताः । एवं ' ये ' तद्ब्रह्म विदुः ' तेऽप्यमृताः ' मुक्ता भवन्ति ।
अयं पुनर्यं एवं न विदुः ते ' इतरे ' अब्रह्मविदः जननमरणलक्षणं दुःखमेवोपपन्ति प्रतिपद्यन्ते । न कदाचिदपि
दुःखान्निवर्तते इत्यर्थः ॥ १६ ॥

तदेवं मार्गांतरनिर्दाय्याजेन आत्मज्ञानमार्गः स्तुतः । पुनरपि तत्स्तुत्यर्थमेव तन्निष्ठस्य कायक्लेशराहित्यं
दर्शयति—आत्मानं चेद्विजानीयादिति । " अयमात्मा ब्रह्म " " अहं ब्रह्माऽस्मि " " तत्त्वमसि " —इत्यादि-
वाक्यात् ' पुरुषः ' पुमान् ' अयं ' परमात्माख्यः अहमेवेत्यात्मानं ह्यस्य अशनायायतीतं च कथंचित्
सत्त्वशुद्धितो यदि ' विजानीयात् ' । तर्हि सः ' किमिच्छन् ' सर्वस्य वस्तुजातस्यात्ममात्रत्वात् स्वरूपव्यतिरिक्तं
किं वस्तु फलभूतमिच्छेत्, न किंचिदपि, इत्यपेक्षायां किञ्चिदः । एतदेव प्रकटयति—' कस्य कामाय '
कस्मै फलाय ' शरीरमुनुसञ्चरेत् ' अनुसंगच्छेत् शारीरोपाधिकृतदुःखमनुदुःखी स्यात् शरीराद्विजन्तत्वेनात्मनः
साक्षात्कृतत्वात् न तदुःखेन विद्वान् दुःखी स्यात् इत्यर्थः ॥ १६ ॥

न केवलं आत्मविचारसिकस्य कायक्लेशराहित्यं किं तु कृतकृत्यता चास्तीत्याह—यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध
आत्मेति । ' अस्मिन् ' प्रसिद्धे ' संदेहे ' तेजोऽवज्ञादिभिर्भूतैः संदिह्यते समुपचीयते इति संदेहो देहः ।
तस्मिन् देहे । कथंभूते ? आध्यात्मिकादीनामर्थानामितिसंकराद्गुणप्रधानभावेन पृथक्करणयोग्यतया ' गृह्णे ' दुर्विज्ञेये
जलसूक्ष्मेवप्रविष्टः ' आत्मा ' ' यस्य ' ब्राह्मणस्य । यद्वा येन ब्राह्मणेन ' अनुवित्तः ' अनुलब्धः ' प्रतिबुद्धः '
' अहमस्मि परं ब्रह्म ' इत्येवं प्रत्यगात्मत्वेन साक्षात्कृतं वर्तते इति शेषः । ' सः ' ब्राह्मणः ' विश्वकृत् '
विश्वकर्ता कृतकृत्यः पूर्ण इत्यर्थः । ननु—विश्वकृत्त्वं परप्रयुक्तमेव स्यादित्यत आह—तस्य लोक इति ।

युदैतमनुपश्यति । (त्या) आत्मानन्देवमुजसा । ईशानम्भूतभव्यस्य
न तदा विचिकित्सति ॥ १८ ॥

यस्मिन्पञ्च पञ्चजनाः । (५) आकाशश्च प्रतिष्ठितः । तुमेव मन्यऽआत्मा-
नम्बिद्वान्ब्रह्मामृतोऽमृतम् ॥ १९ ॥

यस्मादुर्वाक्सम्बत्सरः । (१०५) अहोभिः परिवर्तते । तद्देवा ज्योति-
षाञ्ज्योतिरायुर्ह्योपासतेऽमृतम् ॥ २० ॥

यदैतमनुपश्यत्यात्मानं देवमंजसा । ईशानं भूतभव्यस्य न तदा विचि-
कित्सति ॥ १८ ॥

यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः । तमेव मन्य आत्मानं विद्वान्
ब्रह्मामृतोऽमृतम् ॥ १९ ॥

यस्मादुर्वाक् सम्बत्सरोऽहोभिः परिवर्तते । तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्ह्यो-
पासतेऽमृतम् ॥ २० ॥

‘तस्य’ ब्राह्मणस्य सर्वोऽपि प्रपञ्चः ‘लोकः’ आत्मेत्यर्थः । ननु—तर्हि लोकलोकिनोर्भेद एव स्यादित्यत आह—स उ लोक एवेति । सोऽपि ब्राह्मणः सर्वस्य प्रपञ्चस्य ‘लोकः’ एव ‘आत्मेवेत्यर्थः’ । तथा च—येन ब्राह्मणेन प्रत्यगात्मा प्रतिबुद्धतया अनुवित्तः स न संसारी । किं तु पर एव । यस्मात् विश्वकर्ता सर्वस्य चात्मा सर्वं चास्यात्मा । तस्मात् यः परमात्मा सर्वप्रकारभेदरहितः पूर्णतया वर्तते स एवाहमस्मीति आत्मा अनु संश्रुतव्य इति तात्पर्यार्थः ॥ १७ ॥

किंच—विदुषः विहिताकरणादिप्रयुक्तं भयं नास्तीति विद्यां स्तोतुं मन्त्रान्तरमाह—यदैतमनुपश्यतीति । ‘यदा’ पुनः कथंचित् परमाकारुणिकं कंचिदाचार्यं प्राप्य ततो लब्धप्रसादः सन् ‘अनु’ पश्चात् ‘एतं’ हृदयस्थं ‘आत्मानं’ ‘देवं’ द्योतनात्मकं, यद्वा यथाकर्मानुरूपसर्वप्राणिकर्मफलानां दातारं देवं भूतभव्यस्य कालत्रयस्य ‘ईशानं’ स्वामिनं ‘अंजसा’ साक्षात् ‘पश्यति’ अहं ब्रह्मास्मीत्यात्मत्वेन विजानाति । ‘तदा’ तदानीं ‘न विचिकित्सति’ न संशयानो भवति । अहमस्मि सर्वात्मा परं ब्रह्मेति निश्चितमतिर्मवतीत्यर्थः । “विचिकित्सा तु संशयः” इत्यमरः । यद्वा ‘न विचिकित्सति’ न निन्दति सर्वस्यात्ममात्रव-
दर्शने निन्दनीयस्य स्वस्य इतरस्य वा अभावादित्यर्थः । यद्वा, तद्दर्शनानन्तरं स्वात्मानं अकृतार्थत्वेन न गर्हयतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

इदानीं तस्य तस्यात्मनः अमृतत्वं सर्वाधिष्ठानत्वेन साधयति—यस्मिन् पञ्च पञ्चजना इति । ‘यस्मिन्’ ब्रह्मणि ‘पञ्च’ पञ्चसंख्याताः ‘पञ्चजनाः’ पञ्चजनसंज्ञकाः गन्धर्वाः पितरो देवा असुराः रक्षांसि आकाशांताः ‘प्रतिष्ठिताः’ । यद्वा, प्राणादयः “वाक्यशेषात्” (पू.मी. १।४।(१९)२९) इति न्यायेन प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमनं मनश्चेति ‘पञ्चजनाः प्रतिष्ठिताः’ आकाशश्च यस्मिन् सूत्रमोतं प्रोतं च सोऽन्याकृताख्यश्च यस्मिन् प्रतिष्ठितः । “एतद्वै तदक्षरं गार्गि यस्मिन्नाकाश ओतश्च प्रोतश्च” (श.प. १४ बृ. उ. ३।६।११) इत्युक्त्वात् । तमेवात्मानं ब्रह्मामृतं विद्वान् अहममृत इति ‘मन्ये’ जाने । मर्त्यत्वस्याज्ञानमात्रकृतत्वात् तस्य च नष्टत्वादित्यर्थः ॥ १९ ॥

ननु—ईश्वरोऽपि कालावच्छिन्नः अतो न कालत्रयं प्रति अस्य ईश्वरत्वसम्भव इत्यत आह—यस्मादुर्वाक्

प्राणस्य प्राणम् । (सु) उत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमुन्नस्या-
न्नम्भुनसो ये मनो विदुः । ते निचिक्युर्ब्रह्म पुराणमुग्यम्भुनसैवाप्तव्य-
नेह नानाऽस्ति किञ्चन ॥ २१ ॥

मृत्योः स मृत्युमाप्नोति । सुऽह नानेव पश्यति । मनसैवानुद्गृह्य
मेतदप्रमयन्ध्रवम् ॥ २२ ॥

प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमुन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुः ।
ते निचिक्युर्ब्रह्म पुराणमग्यं मनसैवाप्तव्यं नेह नानाऽस्ति किञ्चन ॥ २१ ॥

मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति । मनसैवानुद्गृह्यमेतदप्रमयं
ध्रुवम् ॥ २२ ॥

सम्बत्सर इति । अयं सम्बत्सराख्यः कालः स्वावयवैः अहोभिरहोरात्रैः कार्यजातं परिच्छिन्दन् यस्मादीश्वरा-
दर्वागेव 'परिवर्तते' न तमपि परिच्छिन्दन्ति । एवमीश्वस्य समस्तविक्रियाहेतुकालातिक्रमणोक्त्या जन्मादि-
विकाराः प्रतिषिद्धा वेदितव्याः । एवंभूतं तदीश्वरात्मकं ज्योतिषामादित्यादीनामपि ज्योतिरवभासकम् । यज्ज्यो-
तिषा ज्योतिष्मन्तश्च ते प्रसिद्धाः । 'अमृतं' अमरणधर्मकमायुः इत्येवं 'हि' निश्चयेन देवा आ सामस्येन
'उपासते' अनुसन्दधते । तस्मादायुःकामेनायुर्गुणेन ब्रह्मोपास्यमित्यर्थः ॥ २० ॥

पूर्वतरस्मिन्मन्त्रे पञ्चजनप्रतिष्ठाभूतब्रह्मवित् अमृतो भवतीत्युक्तम् । कथं पुनरेवंविधब्रह्मविद्योदयः स्यादित्य-
पेक्षायां तदुदयप्रकारमाह—प्राणस्य प्राणमिति । प्राणनादिक्रियां कुर्वन् हि प्राणः स्वस्यानात्मत्वजडःवास्यां
सत्तास्कृत्योः स्वतः असम्भवात् नित्यमिद्वस्वप्रकाशात्मज्योतिषा अवभास्यमान एव स्फूर्तिं कुरुते । अतस्तस्य
ब्रह्म 'प्राणस्यापि प्राणं' तथा चक्षुरादीनामपि ब्रह्म 'काशकेशेऽनधिष्ठितानां का लोष्टादिसमत्वेन दर्शनादि-
क्रियायां अस्वातन्त्र्यात् तदवभासकमात्मज्योतिश्चक्षुषोऽपि 'चक्षुः' इत्यादि तुल्यं व्याख्यानम् । उतशब्दो-
ऽप्यर्थः । तथा च—तानि केनचिदधिष्ठितानि वर्तन्ते, करणवाद्वास्यादिवत् इति । एवं प्राणादिव्यापारानु-
मितास्तिष्ठत्वं तद्विलक्षणत्वेन शुद्धं प्रत्यगात्मानं 'ये' 'विदुः' । 'ते' ब्राह्मणाः 'अग्न्यं' अग्ने भवम्
अत एव 'पुराणं' चिरन्तनं 'ब्रह्म निचिक्युः' निश्चयेन ज्ञातवन्तः । अत एव त्वंपदार्थपरिशोधनप्रकारेण
यथोक्तब्रह्मविद्योदयः स्यादिति भावः । एवविधब्रह्मावाप्तौ किं साधनमित्यपेक्षायां श्रवणादिः संस्कृतं मन एव
यथोक्तप्रकारब्रह्मधीसाधनमित्याह—मनसैवाप्तव्यमिति । उक्तलक्षणं ब्रह्म "मनसैवाप्तव्यं" प्राप्यम् । न साधना-
न्तरेणेत्यर्थः । यद्यपि "यतो वाचो निवर्तते, अप्राप्य मनसा सह" (तै. उ. ब्र. व.) इत्यादिना मनसाऽप्यनवाप्त-
व्यमित्युच्यते । तथाप्यत एव वृत्तिव्याप्यं ब्रह्मेत्यभ्युपगच्छन्ति शास्त्रतः । ननु—एवमादिप्राप्तव्यादिभावेन भेदः
स्यादित्याशङ्कयामाह—नेह नानाऽस्ति किञ्चनेति । 'इह' अवाप्तिविषये ब्रह्मणि किञ्चिदपि 'नाना' भेदः
अविद्याध्यारोपणव्यतिरेकेण परमार्थतो नास्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

इदानीं भेददर्शननिन्दया नानात्वाभावं द्रष्टव्यमिति—मृत्योः स मृत्युमाप्नोतीति । इवशब्दोऽभिनयार्थः ।

विरजः पुरऽआकाशात् । (६) अजुऽआत्मा महान्ध्रुवः । तमेव धीरो
विज्ञाय प्रज्ञाङ्कुर्वीत ब्राह्मणः । नानुध्यायाद्बहूञ्छब्दान्वाचो विग्लापनं
हि तदिति ॥ २३ ॥

स वाऽअयमात्मा । सर्वस्य वशी सर्वस्वेशानः सर्वस्याधिपतिः
सर्वमिदम्प्रशास्ति यदिदङ्किञ्च स न साधुना कुर्मणा भूयान्नोऽष्टवा-
साधुना कुनीयानेषु भूताधिपतिरेषु लोकेश्वरऽएषु लोकपालः स सेतुर्वि-
धरणऽएषां लोकानामुसम्भेदाय ॥ २४ ॥

विरजः पर आकाशादज आत्मा महान् ध्रुवः । तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत
ब्राह्मणः । नानुध्यायाद्बहून् शब्दान् वाचो विग्लापनं हि तत् ” इति ॥ २३ ॥

स वा अयमात्मा । सर्वस्य वशी । सर्वस्वेशानः । सर्वस्याधिपतिः । सर्वमिदं प्रशास्ति । यदिदं

‘ य इह ’ ब्रह्मणि ‘ नानेव पश्यति ’ । स मृत्योर्मरणात् पुनः मृत्युमाप्नोति जन्ममरणसंसारचक्रे परिभ्रमती-
त्यर्थः । द्वैताभावे कथं अनुद्वष्टव्यं इत्येतेषामाह—मनसैवानुद्वष्टव्यमिति । यस्मात् एतादृशं ब्रह्म, तस्मात्
‘ मनसैव ’ श्रवणादिकमनुद्वष्टव्यं साक्षात्कर्तव्यं यस्माद्वैकरसं तस्मादेतद्ब्रह्म ‘ अप्रमयं ’ अप्रमेयं, तथा ‘ ध्रुवं ’
नित्यं अविचालीत्यर्थः ॥ २२ ॥

उक्तं ध्रुवत्वं सोपस्करमुपपादयति—विरजः पर आकाशादिति । धर्माधर्मादिलक्षणं रजो विगतं यस्मात्
स विरजः । अन आकाशात् अव्याकृताख्यात् ‘ परः ’ व्यतिरिक्तः । अत एव ‘ अजः ’ न जायत इत्यजः ।
जनननिषेधाच्च “ जायते अस्ति विपेरिणमते वर्द्धते अपक्षीयते विनश्यति ” (निरु. १ । २ । ८) इत्युक्ताः
सर्वे भावविकाराः निषिद्धा वेदितव्याः, तेषां जन्मादित्वात् । एवमूत आत्मा किंपरिमाणः इत्युच्यते ।
‘ महान् ’ परिमाणतो महत्तमः । “ यस्मात्पुं नापरमस्ति किञ्चित् । यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति किञ्चित् ”
(तै. उ. प्र. ४) इति श्रुत्यन्तरात् । तमन्ध्रुवः अविनाशीत्यर्थः । यथोक्तवस्तुदर्शनं निगमयति—तमेव धीरो
विज्ञायेति । ‘ धीरः ’ धीमान् ब्राह्मणः ‘ तमेव ’ नित्यशुद्धानादिलक्षणमात्मानं ‘ विज्ञाय ’ पदार्थशुद्धिं सम्पाद्य
शास्त्रत उपदेशतश्च ‘ प्रज्ञां ’ वाक्यार्थज्ञानलक्षणां अशेषशोकाकांक्षाशान्तिरूपां परमपुरुषार्थहेतुभूतां तत्त्वमस्यादि-
वाक्यवशात् ‘ कुर्वीत ’ सम्पादयेदित्यर्थः । बहुशब्दाध्ययने दोषमाह—नानुध्यायाद् बहुञ्छब्दान् इति ।
‘ बहून् ’ प्रभूतान् शब्दानानुध्यायात् नानुचिन्तयेत् । बहुशब्दाध्ययननिषेधहेतुः “ वाचो विग्लापनं हि
तदिति ” । ‘ हि ’ यस्माद्बहुशब्दाध्ययनं ‘ वाचः ’ वागिन्द्रियस्य ‘ विग्लापनं ’ विशेषेण ग्लानिकरं श्रमजन-
कम् । तस्माद्बहुशब्दाभ्यासप्रतिषेधसामर्थ्यात् आत्मयाथात्म्यावबोधहेतुर्विशुद्धशब्दाभ्यासोऽनुज्ञायते । “ अन्या
वाचो विमुचय ॐ ३ इत्येवं ध्यायतात्मानम् ”—( ) इत्याथर्वणश्रुतेरिति भावः ॥ २३ ॥

पूर्वं “ तदेव सत्तत्सह कर्मणैति ” (कं ८) इत्यादिमन्त्रेण “ स यत्रापि शरीर आत्माऽवत्यम् ” (कं. १)
इत्यादिब्राह्मणेन च कामादिहेतुसहितो मुमुक्षुणां हेतुत्वेनोक्तः “ यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते ” (कं. १) इत्यादिमन्त्रेण

तुमेतुम्वेदानुवचनेन विविदिषुन्ति । ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेना-
नाशकेन चैतमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव प्रव्याजिनो लोकमीप्सुन्तः
प्रव्रजन्ति ॥ २५ ॥

किं च । स न साधुना कर्मणा भूयान् नो एवासाधुना कनीयान् । एष भूताधिपतिः । एष
लोकेश्वरः । एष लोकपालः । स सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाय ॥ २४ ॥

तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषति । ब्रह्मचर्येण । तपसा । श्रद्धया । यज्ञेन । अनाशकेन । एतमेव
विदित्वा मुनिर्भवति । एतमेव प्रव्याजिनो लोकमीप्सुन्तः प्रव्रजन्ति ॥ २५ ॥

“ अथाकामयमानः ” (कं. ८) इत्यादिब्राह्मणेन च तेषामेवामिलषितः सम्यग्धीहेतुको मोक्ष उक्तः । पुनश्च
तत्स्वरूपं “ अणुः पंथा वितरः ” (कं. ११) इत्यादिश्लोकेः प्रपञ्चितम् । इदानीं विविदिषावाक्येन ब्रह्मा-
त्मनि कृत्स्नस्य वेदस्य काम्यराशिबजितस्य विनियोगकथनार्थमस्मिन्नध्याये उक्तं सकलमात्मज्ञानं—स वा अय-
मात्मा (कं. २४) इत्यारम्भ्य “ एषां लोकानामसम्भेदाय ” (कं. २४) इत्येवमन्तेनानुद्यते । सशब्देन
ज्योतिर्ब्राह्मणोक्तं विज्ञानलक्षणमयं जीवं परामृश्य तमेव वैशब्देन स्मारयित्वा तस्य “ विरजः पर आकाशादज
आत्मेति ” अव्यवहितोक्तं परमात्मनैक्यं इतिशब्देन श्रुतिनिर्दिशतीति—स वा अयमिति पदत्रयसमुदा-
यार्थः । इत्युक्तमात्मज्ञानमनूय तत्फलमाह—सर्वस्य वशीत्यादिना । सर्वस्य ’ ब्रह्मेन्द्रादेः ’ वशी ’ सर्वो हि
ब्रह्मेन्द्रादिगणः अस्य वशे वर्तत इति यावत् । “ एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासनं ” (श. प. बृ. १४।१।११)
इत्यादिनोक्तत्वात् सर्वस्यैतद्वशित्वे हेतुः । यतः ‘ सर्वस्य ’ ब्रह्मेन्द्रादेरीशानः स्वामी । ननु—यथा बलवत्तरामा-
त्यादीन् प्रति राजपुत्रस्य वशित्वं तद्वदेवास्यापि स्यादित्यतः “ सर्वस्याधिपतिः ” इति विशेषणम् ।
‘ अधिपतिः ’ अधिष्टाय पालयिता महाराजवत् स्वतंत्र इति यावत् अधिपतित्वादेरीशानः । ईशित्वाच्च वशी-
त्यर्थः । किं च—‘ सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किंचेति ’ यत्किंचित् ‘ इदं सर्वं ’ जगत्प्रशास्ति । ननु—एवं शासना-
ल्लोकवत् धर्माधर्मसंयोग ईश्वरात्मनः स्यात् इत्यत आह—स न साधुना कर्मणा भूयानिति । सोऽधिपति-
र्विद्वान् ’ ‘ साधुना ’ शास्त्रविहितेन ‘ कर्मणा ’ पूर्वावस्थातो भूयान् भवति न वर्द्धते । ‘ असाधुना ’ शास्त्र-
प्रतिषिद्धेन ‘ कर्मणा ’ प्रागवस्थातः ‘ नो एव कनीयान् ’ अल्पीयान् अल्पतरो न भवत्येवेत्यर्थः । पालनादि-
कर्तुस्तज्जन्यधर्मादिफलसम्बन्धः कथं नास्तीत्यभिप्रेत्य विद्वांसं विशिनष्टि—एष भूताधिपतिरेष लोकेश्वर इति ।
यस्मादेष्ट विद्वान् ‘ भूताधिपतिः ’ भूतमात्रस्य स्यावरजंगमात्मकस्याधिपतिः तत्सत्तानियामकः, कार्याणां कार-
णाधीनसत्ताकत्वात् । तथा ‘ एषः ’ ईश्वरः ‘ लोकेश्वरः ’ लोकस्य धर्मादेरपि ईशितुं शीलमस्येति स लोकेश्वरः ।
‘ धर्मादेरपि नियमनशील इत्यर्थः । तस्मान्न कामकर्माविद्यापरतन्त्राविद्वज्जीववत् अस्य धर्मादिसम्बन्धः
अस्ति । तथा ‘ एष लोकपालः ’ लोकान् जनिमत्कार्याणि भूतानि तत्संस्कर्तिरूपेण तत्र तत्र चेतनारूपेण च
पालयतीति ‘ लोकपालः ’ । किं च—यथा उदकप्रवाहविष्टंभकः ‘ सेतुः ’ तद्वदेव स परमात्मा सेतुः । किं-
विशिष्टः—‘ विधरणः ’ विधारकः । यथा सेतुः सीमादिव्यवस्थां विधारयति । तथा वर्णाश्रमादिव्यवस्थाया
विधारक इत्यर्थः । किमर्थम् ? एषां भूरादिब्रह्मलोकानां ‘ लोकानां ’ ‘ असंभेदाय ’ संभेदः सांकर्यं तदभावाय ।
एवं राजपैलक्षण्यान्नास्य तद्वर्मादिसम्बन्ध इत्यर्थः ॥ २४ ॥

यदर्थं ‘ एषा ’ अस्मिन्नध्याये ‘ वाचो विग्लापनं हि तत् ’ (कं. २३) इति श्लोकात्तेन विहिता सफला

ब्रह्मविद्या अनुदिता । तत्काम्यैकदेशवर्जितस्य कृत्स्नस्य कर्मकांडस्य अविद्यायां परंपरया विनियोगं दर्शयति—
 तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषंति ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशकेन च इति । त्रयाणामपि
 वर्णानां अध्ययनादौ अधिकृतत्वात् अत्र द्विजमात्रोऽधिकारी बोद्धव्यः । वेदो मन्त्रब्राह्मणाम्कः अनु-
 च्यते गुरुच्चारणानन्तरं पठ्यते । इति वेदानुवचनं वेदाध्ययनम् । तथा च द्विजा अधिकारिणः ।
 ‘ तमेतं ’ मन्त्रोक्तविशेषणं औपनिषदं पुरुषं ‘ वेदानुवचनेन ’ नित्यस्वाध्यायलक्षणेन अन्तःकरणशुद्धिद्वारा
 ‘ विविदिषंति ’ वेदितुमिच्छंति । न तु विदंत्येव । स्वातंत्र्येण ईश्वरात्मविषयाया बुभुत्साया अपि दुर्लभ-
 त्वात् । “ तं त्वौपनिषदं पुरुषमिति ” तद्विस्तृत्युक्तेः पुरुषस्येश्वरस्य उपनिषदेकगम्यत्वावगमाच्च न साक्षाद्वेदनार्थं
 वेदानुवचनानि । किं तु विविदिषार्थमेवेति । तथा ‘ ब्रह्मचर्येण ’ स्त्रीपरिग्रहनिवृत्तिलक्षणेन नैष्ठिकेन ब्रह्मचारि-
 कर्मणा । तथा ‘ तपसा ’ नियमेन शास्त्रीयपारलौकिकजपाद्यंगविधिवशात् शीतादिद्वन्द्वसहनं तपः, तेन तपसा ।
 तथा ‘ श्रद्धया ’ अदृष्टार्थेषु कर्मसु देवताज्ञानादिषु च वेदबोधितेषु आस्तिक्यबुद्धिः श्रद्धा तथा । तथा ‘ यज्ञेन ’
 द्रव्ययज्ञेन ज्ञानयज्ञेन च । तथा ‘ अनाशकेन ’ कामानशनलक्षणेन च ‘ विविदिषंतीति ’ प्रत्येकं सम्बध्यते । अत्र
 कामानशनमेवानाशकम् । न तु भोजनाभावः । तथा सति मरणसम्भवेन आत्मविविदिषोपत्तेरनवकाशात् । यद्वा
 संकल्पपूर्वकं मरणांतमशनवर्जनमनाशकम् । वेदानुवचनादेरनाशकस्य च ऐहिकविविदिषासाधनत्वे नियमाभावात् ।
 ऐहिकस्यापि साधनस्य जन्मान्तरविविदिषाद्वारा मुक्तिहेतुत्वाच्च । तथाचास्मिन् जन्मनि साधनचतुष्टयसम्पत्तिश्चेन्न
 जाता । तर्हि आमरणान्तिकमनशनं कुर्यात् । यदा पुनरिहैव साधनचतुष्टयसम्पन्नो भवति । तदा आमरण-
 मनशनं दूरादेव त्यजेत् । तस्य “ श्रोतव्यो मन्तव्यः ” इत्यादिश्रुत्या श्रवणादावेव विनियुक्तवादिता भावः ।
 तस्माद्वेदे यानि काम्यानि कर्माण्युक्तानि गर्भसाधनार्थहेतव इति यदा ज्ञायन्ते तदा तेषु जिहासा उपार्जते ।
 ततश्च नित्याद्यनुष्ठानात् परिशुद्धबुद्धेः विविदिषाद्वारा कर्मणो मुक्तिहेतुत्वे सिद्धे काण्डइत्यस्यैकवाक्यता सिद्धेति
 तात्पर्यं बोध्यम् । एवं कर्मकाण्डोक्तैरध्ययनादिकर्मभिः उपन्रवेदेनेच्छातः किं स्यात्, इत्यत आह—एतमेव विदित्वा
 मुनिर्भवतीति । उक्तेरुपायैः बुद्धिद्वारा विविदिषोत्पत्तौ गुरुपादोपसर्पणं श्रवणानुष्ठानं चेत्यनेन क्रमेण ‘ एतमेव ’
 मोक्षप्रकरणे मन्त्रब्राह्मणाभ्यां उक्तलक्षणमात्मानमेव ‘ विदित्वा ’ साक्षात्कृत्य ‘ मुनिर्भवति ’ मननशीलो योगी
 भवतीत्यर्थः । एतमेवेत्यवधारणात् प्रत्यगात्मवेदनमेव मुनित्वहेतुः । न कर्मभेदस्तद्वेदज्ञानादिकम् । अतः
 अविद्याविरोधि अविद्योक्त्यकर्मत्यागिनां संन्यासिनामेव मुनित्वं भवति न कर्मणा इति अर्थोदुक्तं भवति । इदानीं
 अर्थोक्तं संन्यासं मुनिप्राप्त्यात्मलोकमिच्छतां तत्साधनत्वेन विदवाति—एतमेव प्रब्राजिनो लोकमीप्सन्तः
 प्रव्रजन्तीति । ‘ एतमेव ’ प्रकृतमात्मानं स्वं ‘ लोकं ’ अन्तःकरणशुद्धिद्वारा ‘ ईप्सन्तः ’ आप्तुमिच्छन्तः
 विविदिषन्तः ‘ प्रब्राजिनः ’ प्रव्रजनशीलाः वैराग्यातिशयशालिनो मुमुक्षवः ‘ प्रव्रजन्ति ’ प्रकर्षेण सर्वाणि कर्माणि
 संन्यस्यन्तीति संन्यासो विधीयते । “ आग्नेयोऽष्टाकपालो भवति ” इतिवदित्यर्थः । ‘ एतमेव लोकमीप्सन्तः ’
 इत्यवधारणात् बाह्यलोकत्रयेऽसूनां पारिव्रज्ये नाधिकार इति गम्यते । न हि गंगाद्वारं प्रति जिगमिषोः काशी-
 निवासिनः पूर्वोभिमुखगमनं साधनम् । “ सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रणैव जप्यः, नान्येन कर्मणा, कर्मणा
 पितृलोको विद्यया देवलोकः ” (श. प. बृ. १४ । १ । ३ । १६) इति श्रुत्या बाह्यलोकत्रयार्थिनां पुत्रादि-
 साधनान्तरस्य नियमितत्वात् ॥ २५ ॥

(न्त्ये) एतद्धस्म वै तत्पूर्वे ब्राह्मणाः । (५) अनूचाना विद्वांसः प्रजान् कामयन्ते किम्प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोकऽ इति ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यश्चरन्ति या ह्येषु पुत्रैषणा सा वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोभे ह्येतेऽएषणे एव भवतः ॥ २६ ॥

सुऽएष नेति नेत्यात्मा । (त्माऽ) अगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्ष्यो न हि शीर्ष्यतेऽसङ्गोऽसितो नु सज्यते न व्युत्थतऽइत्युतः प्राप्सुकरवमित्युतः

एतत् ह स्म वै तत्पूर्वे ब्राह्मणः अनूचाना विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते । किं प्रजया करिष्यामः । येषां नः अयमात्मा अयं लोक इति । ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थाय, अथ भिक्षाचर्यं चरन्ति । या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा । या वित्तैषणा सा लोकैषणा । उभे ह्येते एषणे एव भवतः ॥ २६ ॥

स एष नेति नेत्यात्मा । अगृह्यो न हि गृह्यते । अशीर्ष्यो न हि शीर्ष्यते । असङ्गोऽसितो

ननु-अत्र कथं संन्यासे विधिरिति निश्चेतुं शक्यते “ प्रव्रजन्तीति ” वर्तमानोपदेशात् इति संशये अनन्यथासिद्धार्थवादवशाद्विधिरेव निश्चयः इत्यभिप्रेत्य तस्य विधित्वनिर्णयहेतुमर्थवादं दर्शयति-एतद्ध स्म वैतत्पूर्वे ब्राह्मणाऽनूचाना विद्वांसः प्रजां न कामयन्त इत्यादिना । ‘ ह स्म ’ इत्येतौ ऐतिह्यार्थौ निपातौ वैशब्दः स्मरणार्थः । तदेतदिति पदार्थां तदेतदात्मलोकार्थिनां पारिव्राज्ये कारणमुच्यत इति श्रुतेः प्रतिज्ञायते । अत्र प्रजाशब्दः कर्मोपासनयोरेषुपलक्षणार्थः । तथा च-तदेतत्पारिव्राज्ये स्पष्टकारणं ‘ ह ’ किल ‘ वै ’ स्मर्यते । ‘ पूर्वे ’ अतिक्रान्तकालिकाः ‘ ब्राह्मणाः ’ जातिमन्तो वा ‘ अनूचानाः ’ अनुवचनसमर्थाः ‘ विद्वांसः ’ आत्मज्ञाः ‘ प्रजां ’ तदुपलक्षिते कर्मविधौ च ‘ न कामयन्ते स्म ’ पुत्रादिसाधनानि नानुतिष्ठन्ति स्मेत्यर्थः । ननु-पुत्रादिसाधनं परित्यजतां तेषां कोऽभिप्रायः इत्यत आह-किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इतीति । ‘ येषां ’ नोऽस्माकं परमार्थदर्शिनां ‘ अयं ’ नित्यसन्निहितो अशनायादिवर्जित आत्मैव ‘ लोकः ’ पुरुषार्थः । ते वयं ‘ प्रजया ’ पुत्रकर्मापरविद्याभिलोकस्य साधनभूताभिः ‘ किं करिष्यामः ’ । लोकत्रयहेतुपुत्रादिसाध्यं नैव पदशमः इति पुत्रादिकमाश्लिषन्तीत्यर्थः । इतिशब्दः अभिप्रायसमाप्तिद्योतकः । ननु-ते पूर्वे ब्राह्मणाः एवं साध्यसाधनव्यवहारं निन्दन्तः तस्याविद्वद्विषयत्वमापाद्य किं कृतवन्त इत्यपेक्षायामाह-ते ह पुत्रैषणायाश्चेत्यादि-एषणे एव भवतः इत्यन्तं व्याख्यातम् । यस्मादेवं पूर्वे विद्वांसः प्रजादिभ्यो निवृत्ताः प्रव्रजिता एव । तस्मात् अनुनातना अपि प्रव्रजेयुरित्येवमर्थवादवाक्यं विधिवाक्यमन्तरेणासम्बन्धमानं स्वसम्बन्धसिद्धये लोकमीप्सन्तः प्रव्रजन्तीत्यस्य संन्यासविधिवाक्यत्वं निश्चाययतीति सिद्धम् ॥ २६ ॥

नन्वेवमपि, आत्मलोकार्थिनां किमिति नियमेन पारिव्राज्यमेव विधीयते । कर्मणामपि तत्साधनत्वेनानुष्ठेयत्वादित्याशंकायां तस्यात्मलोकस्य उत्पाद्यादिविलक्षणत्वेन कर्मासम्बन्धान्न कर्मतदर्थिनां अनुष्ठेयमित्यभिप्रेत्याह-

कल्याणमकरवामित्युभेऽउभे ह्येषुऽएते तुरत्यमृतः साध्वसाधुनी नैन-
ङ्कृताकृते तपतो नास्य केन चन कुर्मणा लोको मीयते ॥ २७ ॥

तदेतद्ब्रुवाऽभ्युक्तम् । (मे) एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कुर्मणा
वर्द्धते नो कनीयान् । तस्यैव स्यात्पदवित्तुम्वित्त्वा न कुर्मणा लिप्यते
पापकेनेति तस्मादेवमित्युच्छ्रान्तो दान्तुऽउपरतुस्तितिक्षुः श्रद्धावित्तो
भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानम्पश्येत्सुर्वमेनम्पश्यति सुर्वोऽस्यात्मा भवति सुर्व-
स्यात्मा भवति सुर्वम्पाप्मानन्तरति नैनम्पाप्मा तरति सुर्वम्पाप्मान-

न सज्जते न व्यथते इति । अतः प. 'कृत्यमिति । अतः कल्याणमकरवामिति उभे । उभे ह्येष एते
तरत्यमृतः साध्वसाधुनी । नैनं कृताकृतं नरतः । नास्य केन चन कर्मणा लोको मीयते ॥ २७ ॥

तदेतद् ऋचा अभ्युक्तम्—“ एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्द्धते, नो
कनीयान् । तस्यैव स्यात्पदवित्तं तं विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेन ”—इति ।

स एष नेति नेत्यादमेत्यादि--न व्यथत इत्यतम् । व्याख्यातार्थमेतच्छाकल्यब्राह्मणे । ननु--य एवं
सर्वेषणाभिनिवृत्तः स एष नेति नेत्यादिलक्षणमात्मानमात्मत्वेनावगम्य तद्रूपेणैव वर्तते । तस्य कर्मनारम्भ-
माणस्य ब्रह्मविदः किं स्यादित्यपेक्षायामाह--अतः पापमकरवामित्यादि । 'अतः' अस्मान्निमित्तात् शरीर-
धारणादिहेतोः अविवेककृतापुं रागादेः पापमुप्यं कर्म 'अकरवं' कृतवानस्मि । कष्टं खलु मम वृत्तम् । अनेन
कर्मणा अहं नरकं प्रतिपत्स्ये इति कर्मकृतः परितापः पूर्वोक्तलक्षणं ब्रह्मविदं न तरति न व्याप्नोति । तथा
'अतः' फलविषयकामनिमित्तात् 'कल्याणं' यज्ञादिलक्षणं पुण्यं शोभनं कर्म 'अकरवं' कृतवानस्मि ।
अतः अहं देहांतरे अस्य फलं सुखं उपभोक्ष्ये इत्येषोऽपि हर्षः तं न तरति न व्याप्नोतीत्यर्थः । इत्येवमुभे
द्वे पापपुण्यफले कष्टहर्षरूपे तं न तरत इति शेषः । एवं यथोक्तात्मविदः तापहर्षासंस्पर्शे को हेतुरित्यपेक्षायां
तमाह--उभे ह्येष एते तरत्यमृतः साध्वसाधुनी इति । 'अमृतः' अमरणधर्मा 'एषः' ब्रह्मवित् 'उभे
एते' 'साध्वसाधुनी' पुण्यपापलक्षणे कर्मणी 'हि' निश्चितं 'तरति' अतिक्रामति । आरब्धानारब्धयो-
र्भोगज्ञानान्यां क्षीणत्वात् अपूर्वस्य चिकीर्षितत्वेनासंश्लेषादित्यर्थः । इतश्चात्मविदो धर्मादिसम्बन्धो नास्तीत्याह--
नैनं कृताकृते तपत इति । नित्याद्यनुष्ठानं 'कृतं' तस्यैवाकरणमं 'अकृतम्' एते अपि 'कृताकृते' क्रमेण
फलदानप्रत्यवायोत्पादाभ्यां अब्रह्मविदमिव 'एनं' ब्रह्मविदं 'न तपतः' नोद्वेजयत इत्यर्थः । किं च-
नास्य केन चन कर्मणा लोको मीयते इति । 'अस्य' ब्रह्मविदः 'केन चन' केनापि 'कर्मणा' शास्त्र-
प्रतिषिद्धेनापि 'लोको' पुरुषार्थः 'न मीयते' न हिंस्यते । "मीयं हिंसायाम्" (धा. पा. क्र्या. उ. ४)
इति धातुः । ततश्च तत्त्वज्ञानात्प्राकालिकयोर्ज्ञानाग्निना भस्मीकरणदुत्तरकालिकयोस्तु अकर्तृत्वेनासंश्लेषात्
शरीरारम्भकयोस्तु उपभोगेनैव क्षयात् ब्रह्मविदः कर्मकार्यसम्बन्धाभावात् न कर्मसम्बन्ध इति तात्पर्यार्थः ॥ २७ ॥

एवमुक्ते ब्रह्मविद्याफले मन्त्रं संवादयति--तदेतद्ब्रुवाऽभ्युक्तमेष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्येत्यादिना ।
तदेतद्ब्राह्मणेनोक्तं वस्तुतुल्यं 'ऋचा' मन्त्रेणाभ्युक्तम् प्रकाशितम् । कथं 'ब्राह्मणस्य' ब्रह्मविदस्सत्तत्सर्वेषणस्य

न्तपति नैनम्पाप्मा तपति विषापो विजरो विजिघत्सोऽपिपासो
ब्राह्मणो भवति सुऽएवम्बुद् ॥ २८ ॥

तस्मादेवंवित् श्रान्तो दांत उपरतस्तिक्षुः श्रद्धावित्तो भूत्वा आत्मन्येवात्मानं पश्येत् । सर्वमेनं पश्यति । सर्वः अस्यात्मा भवति । सर्वस्यात्मा भवति । सर्वं पाप्मानं तरति । नैनं पाप्मा तरति । सर्वं पाप्मानं तपति । नैनं पाप्मा तपति । विषापो विजरो विजिघत्सः अपिपासो ब्राह्मणो भवति । य एवं वेद ॥ २८ ॥

‘ एषः ’ साधननिस्पृहः नेतिनेत्यादिलक्षणात्मस्वरूपभूतः ‘ महिमा ’ ऐश्वर्यविशेषः स्वाभाविकत्वान्नित्यः । अन्ये त्वविद्याकामकृताः महिमानो न नित्या इत्यर्थः । कुतो विद्वन्महिम्नो नित्यत्वमित्यपेक्षायां हेतुमाह—न कर्मणा वर्द्धते नो कनीयानिति । शुभलक्षणेन कृतेन ‘कर्मणा’ एष महिमा ‘न वर्द्धते’ वृद्धिलक्षणां विक्रियां न प्राप्नोति । तथा अशुमेन ‘कर्मणा’ ‘नो कनीयान्’ नापि अपक्षयलक्षणां विक्रियां प्राप्नोति । एताभ्यां च निषेधाभ्यां अन्या अपि विक्रियाः निषिद्धाः । तासामपि उपचयापचयहेतुत्वात् अतः अविक्रियत्वात् नित्य एष महिमेत्यर्थः । अस्य महिम्नो नित्यत्वेऽपि किं स्यादित्यपेक्षायां स्वस्वरूपं तत्पदार्थलक्षणं जानीषादित्याह—तस्यैव स्यात्पद-विदिति । यत एष नित्यः । ब्रह्मात्तस्यैव महिम्नः त्वपदार्थस्य ‘पदवित्’ पदस्य वेदिता भवेदित्यर्थः । ननु—पदवेदनेऽपि किं स्यादित्यपेक्षायामाह—तं विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेनेतीति । ‘तं’ महिमानं स्वरूपं पदं ‘विदित्वा’ ज्ञात्वा ‘पापकेन’ धर्माधर्मलक्षणेन ‘कर्मणा’ ‘न लिप्यते’ न सम्बध्यते । उभयस्यापि संसारहेतुत्वाविशेषात्—पापकमित्युभयमपि गृह्यते । एवं सति धर्मशब्दप्रयोगेऽपि उभयग्रहसम्भवो यद्यपि स्यात्तथापि धर्माधर्मयोर्हेयत्वद्योतनार्थं पापशब्दो ग्राह्य इत्यर्थः । इतिशब्द ऋक्सामाभ्यर्थः । तर्हि तत्पदसाक्षात्कारः कथं स्यादित्यपेक्षायामाह—तस्मादेवं—श्रान्तो दांत उपरतस्तिक्षुः श्रद्धावित्तो भूत्वाऽऽत्मन्ये-वात्मानं पश्येदिति । यस्मादेवं अकर्मसम्बन्धो एष ब्राह्मणस्य महिमा नेति नेत्यादिलक्षणः । तस्मात्कारणात् एवंविद् आत्मा कर्मतत्फलसम्बन्धशून्य इत्यापाततो जानन् प्रथमं श्रान्तः संसारदुःखेन तप्तः खिन्नो वा । उपरत-बाह्येन्द्रियव्यापार इति यावत् । “ श्रुतपसि खेदे च ”—(वा.पा.दि.प.९८) इत्यस्य धातोः निष्ठातं रूपं श्रान्त इति । उक्तं च—“ निवृत्तेन्द्रियलौल्यस्तु श्रान्तः शांतश्च कथ्यते । तपःकेशसहो दांतो ह्यंतर्वाणिस्तु शास्त्र-वित् ” ( ) इति । अनन्तरं ‘दांतः’ अन्तःकरणवृष्णातो निवृत्तः । न हि बाह्यकरणानां विषया-भिनिवेशनिवृत्तिमन्तरेण अन्तःकरणस्य विषयामिषङ्गो व्यावर्तते । ‘उपरतः’ सर्वैषणाविनिर्मुक्तः विविना त्यक्तसर्व-कर्मा संन्यासी । ‘तितिक्षुः’ जीवनविच्छेदहेतुवतिरिक्तशीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णुः । ‘श्रद्धावित्तः’ श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिरेव वित्तं साधनं यस्य स श्रद्धावित्तः । इन्द्रियांतःकरणचलनरूपव्यापारव्यावृत्त्या तदैकाग्र्यवान् इति यावत् । एतच्च “ बाल्यं च पाण्डित्यं च निविद्य ” इत्येवमुक्तम् । एतावता यत्र कर्तुं स्वातंत्र्यम् तेषां कर्मणां निवृत्तिः श्रान्तादिपदैरुक्ता । यत्र तु सम्यग्धीविरोधिनिद्रालस्यादौ पुंसो न स्वातंत्र्यं तन्निवृत्तिः श्रद्धा-वित्त इति पदेनेति भेदः । तथा चैवं प्रकारेण ‘श्रद्धावित्तो भूत्वा’ ‘आत्मन्येव’ स्वे कार्यकारणसंवाते एव ‘आत्मानं’ प्रत्यक्चेतयितारं ‘पश्येत्’ साक्षात्कुर्यात् । तथा च—आश्रमाद्यनुष्ठानमिह विधीयत इति विव-क्षितमित्यर्थः । तर्हि किं तावत्परिमाणमेवात्मानं पश्येत् इत्यत आह—सर्वमेनं पश्यतीति । ‘सर्वं’ समस्तं एनमात्मानं ‘पश्यति’ । नान्यदात्मव्यतिरिक्तं किमपि पश्यति । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्यं स्थानत्रयं हित्वा मननानुनिर्भवतीत्यर्थः । कुतो हेतोरित्यत आह—सर्वोऽस्यात्मा भवति सर्वस्यात्मा भवतीति । ‘अस्य’

स वाऽएषु महानजुऽआत्मा । (त्माऽन्ना) अन्नादो वसुदानः स यो
हैवमेतम्महान्तमजुमात्मानमन्नादुवसुदानं वेद विन्दते वसु ॥ २९ ॥

स वाऽएषु महानजुऽआत्मा । (त्माऽजु) अजुरोऽमुरोऽभयोऽमृतो
ब्रह्माभयम्यै जनक प्राप्नोऽसीति होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहम्भुगवते
विदेहान्ददामि माञ्चापि सह दास्यायेति ॥ ३० ॥

स वा एष महानज आत्मा अन्नादो वसुदानः । स यो हैवमेतं महांतमजमात्मानमन्नादं वसुदानं
वेद । विन्दते वसु ॥ २९ ॥

स वा एष महानज आत्मा अजुरोऽमुरोऽभयोऽमृतो ब्रह्म । अभयं वै जनक प्राप्नोऽसि, इति
होवाच याज्ञवल्क्यः । सः अहं भगवते विदेहान् ददामि । मां चापि सह दास्यायेति ॥ ३० ॥

ब्रह्मविदः ' सर्वः ' समस्तः प्रपञ्चः ' आत्मा ' भवति । किं च—' सर्वस्य ' प्रपञ्चस्य स्वयमात्मा भवति ।
यथोक्तिः साधनैरुदिते साक्षात्कारे सति किं स्यादित्यपेक्षायामाह—सर्वं पाप्मानं तरतीति । अयं तु ब्रह्मवित्
' सर्व ' पाप्मानमुक्तरूपं ' तरति ' आत्मभावेन व्याप्नोति अतिक्रामतीत्यर्थः । किञ्च—एवमात्मानं पश्यन्तं
' एनं ' ब्राह्मपाप्मा पुण्यापुण्यलक्षणः काम्यनिषिद्धाचरणरूपः ' न तरति ' न व्याप्नोतीत्यर्थः । इतश्च
विदुषो न कर्मसम्बन्धोऽस्तीत्याह—सर्वं पाप्मानं तपतीति । ब्रह्मवित्सर्वं ' पाप्मानं ' कृताकृतलक्षणं सर्वात्म-
दर्शनरूपवद्भिना ' तपति ' भस्मीकरोतीत्यर्थः । किं च—नैनं पाप्मा तपतीति । ' एनं ' ब्रह्मविदं ' पाप्मा '
कृताकृतलक्षण उक्तरूपः इष्टफलप्रत्यवायोत्पादनाभ्यां न तपतीत्यर्थः । एवं कर्मसम्बन्धे किं भवतीत्यत
आह—विपापो विजरो विजिवत्सोऽपिपासो ब्राह्मणो भवतीति । एवंविद् ' विपापः ' विगतः पापो
धर्मधर्मलक्षणो यस्य स विपापः । विगता जरा यस्मात् सः ' विजरः ' विगता जिघत्सा अनुमिच्छा यस्मात्
सः ' विजिवत्सः ' । न विद्यते पिपासा पातुमिच्छा यस्य सः ' अपिपासः ' । एवंभूतः एतस्यामवस्थायां
मुख्यब्राह्मणो भवति । एतस्मात् ब्रह्मस्वरूपावस्थानात्प्राक् गौणब्राह्मण्यमित्यर्थः । एवमुपास्यस्वरूपं दर्शयित्वा
तदुपासनाफलमाह—य एवं वेदेति । ' य एवं ' पूर्वोक्तगुणविशिष्टमात्मानं ' वेद ' उपास्ते अहमस्मि एवंभूत
आत्मेति स पूर्वोक्तविपापादिगुणविशिष्ट एव भवतीति शेषः ॥ २८ ॥

एवं निरुपाधिकब्रह्मज्ञानात्कैवल्यं फलमुक्तम् । सम्प्रति सोपाधिकब्रह्मज्ञानात् अम्युदयफलं दर्शयिष्यन्
तत्स्वरूपमाह—स वा एष महानज आत्माऽन्नादो वसुदान इति । योऽयं जनकयाज्ञवल्क्याख्यायिकायां
विख्यातो विज्ञानात्मा ' स वै ' स एव ' एषः महानज आत्मा ' ' अन्नाद ' सर्वभूतस्थः सन् सर्वाज्ञात्ता ।
यद्वा अन्नशब्देन चराचरार्त्तं जगत् गृह्यते । तस्यात्ता संहारकः । तथा वसु धनं भोगसाधनं सर्वप्राणि-
कर्मफलं ददातीति ' वसुदानः ' । एवमुपास्यस्वरूपं दर्शयित्वा तदुपासनाफलमाह—स यो हैवमेतं महांत-
मजमात्मानमन्नादं वसुदानं वेद विन्दते वसु इति । ' य एवं ' पूर्वोक्तमहदादिगुणविशिष्टं ' आत्मानं
वेद ' उपास्ते अहमस्मि एवंभूत आत्मेति सः ' वसु ' कर्मफलजातं ' विन्दते ' लभते सर्वात्मत्वादेवेत्यर्थः ।
अनया कंठिकया " रातेर्दातुः परायणं "—(श. प. बृ. १४ । ३ । ३४) इति उक्तस्यैव कर्मफलस्य
उपसंहारः कृतः इति अपौनरुक्त्यं द्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥

इदानीं सफलां विद्यां मन्त्रब्राह्मणान्यामुपदिष्टामुपसंहरति याज्ञवल्क्य इति श्रुतिरस्मान् प्रति दर्शयति—

स वाऽएषु महानजुऽआत्मा । (त्माऽजु) अजरोऽमरोऽभयोऽमृतो
ब्रह्माभयम्यै ब्रह्माभयम् हि वै ब्रह्म भवति शुऽएवम्येद ॥ ३१ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १४। (६) ४।२ ॥ (७) ४-२ ॥

स वा एष महानज आत्मा अजरोऽमरोऽभयोऽमृतो ब्रह्म । अभयं वै ब्रह्म । अभयं हि वै ब्रह्म
भवति । य एवं वेद ॥ ३१ ॥

स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽभयोऽमृतो ब्रह्माभयं वै जनक प्राप्नोऽसीति होवाच याज्ञ-
वल्क्य इति । यो ब्राह्मणादावुक्तो विज्ञानमयो जन्ममरणादिसंततिमान् त्वंपदवाच्यभूतः सोऽयं सशब्देनोच्यते ।
वैशब्दः प्रसिद्धार्थः । एषशब्देन तु विद्याया प्रध्वस्ताज्ञानतत्कार्यो नित्यमुक्तस्त्वंपदलक्ष्य उच्यते । तस्य शुद्धस्य
त्वंपदार्थस्य महानित्यादिविशेषणात् । तथा च— ' स वा एषः ' यथोक्तः प्रत्यगात्मा ' महान् ' सत्यज्ञानादि-
लक्षणः अपरोऽक्षः परमात्मैवेति वाक्यार्थः । एवमहं ब्रह्मेति वाक्योक्त्यपरमात्मैकत्वविज्ञानात् अविद्यातत्कार्ये
प्रध्वस्ते सति प्रत्यगात्मनो यद्रूपं तदिदानीमुच्यते— ' अजः ' इत्यादिपदैः । यस्मात् रज्जुसर्पादिवदात्मा विना-
विद्यां कार्यकरणात्मना न जायते । तस्मादजो जन्मरहितः । अत एवाजरः कालावच्छिन्नदेहादिवत् न जीर्यती-
त्यर्थः । यतः ' अजरः ' अत एवामरः प्राणत्यागरूपमरणरहितः । अत एवामृतः निरन्वयनाशशून्यः । अत्र जनन-
प्रतिषेधेनैव विकारंतराणां तन्मूलकत्वात् तत्प्रतिषेधस्यापि अर्थसिद्धत्वेऽपि शब्दतः प्रतिषेधो जरादीनां पारमा-
र्थिकत्वशंकाव्यावृत्त्यर्थः । यत एवं सर्वविकारशून्यः । अत एव ' अभयः ' भयं हि नाम अविद्याकार्यं तत्प्रति-
षेधेन भावविकारप्रतिषेधेन च अविद्याऽपि प्रतिषिद्धा वेदितव्येति भावः । हे ' जनक ' सम्प्राट् ! ' अभयं-वै '
अविद्याकार्यरहितमेव ब्रह्म परमात्मतत्त्वं त्वं ' प्राप्नोऽसि ' इत्येवं ' ह ' किल ' याज्ञवल्क्यः ' उवाचेत्यर्थः ।
राजा तु आत्मीयमशेषविद्यालाभं द्योतयितुं सर्वस्वदानं प्रतिजज्ञ इत्याह—सोऽहं भगवते विदेहान् ददामि मां
चापि सह दास्यायेति । ' दास्याय ' दासकर्मणे ददामीति चशब्दात्संबध्यते । इतिशब्दो निरूपितायाः सर्व-
वेदानुशासनरूपाया विद्यायाः परिसमाप्तिद्योतक इत्यर्थः ॥ ३० ॥

इदानीं " तिष्ठमानस्य तद्विदः परायणं " (श.प.बृ. ३।९।३४) इत्युक्तस्यैव ब्रह्मात्मैक्यज्ञानफलस्योपसंहारार्थ-
मग्निमा शुतिः प्रवर्तते—स वा एष महानित्यादि ब्रह्मेति पदपर्यंतम् । अक्षरार्थः पूर्ववत् । कथं पुनरभयगुणविशिष्ट-
स्यात्मनो ब्रह्मत्वं, अत आह—अभयं वै ब्रह्मेति । एवं विषयपरिशोधनेन विद्यास्वरूपमुक्त्वा विद्याफलं कथयति—
अभयं हि वै ब्रह्म भवति य-एवं वेदिति । ' एवं ' यथोक्तमात्मानं ' अभयं ब्रह्म ' ' यो वेद ' । सः
' अभयं ब्रह्मैव हि भवति ' मुक्तो भवतीत्यर्थः । य इह स वा एष महानित्यादिना अन्ते संक्षिप्तोऽर्थः स एव
सर्वोपनिषत्प्रतिपाद्यः । एष एव सर्वस्यास्य शास्त्रस्य तात्पर्यार्थ इति ॥ ३१ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य

श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतो माध्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यंदिनशाखोपनिषद्-

बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां चतुर्थेऽध्याये द्वितीयं शारीरक-

ब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४। (७) ४।२ ॥

अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुः । (मैत्रेयौ) मैत्रेयी च कात्यायनी च तयोर्ह मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी बभूव स्त्रीप्रज्ञेय * कात्यायनी सोऽन्य-
वृत्तमुपाकरिष्यमाणः ॥ १ ॥

(णो) याज्ञवल्क्यो मैत्रेयीति होवाच । प्रव्रजिष्यन्वाऽअरेऽहमस्मा-
त्स्थानादस्मि हुन्त तेऽनया कात्यायन्याऽन्तर्द्वकुरवाणीति ॥ २ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । यन्तु मऽइयम्भगोः सुर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा

याज्ञवल्क्यमैत्रेयीसंवादब्राह्मणम् ।

अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुः । मैत्रेयी च, कात्यायनी च । तयोर्ह मैत्रेयी ब्रह्म-
वादिनी बभूव । स्त्रीप्रज्ञेय कात्यायनी । सोऽन्यत् वृत्तमुपाकरिष्यमाणः ॥ १ ॥

याज्ञवल्क्यो मैत्रेयीति होवाच । प्रव्रजिष्यन्वा अरे अहमस्मात्स्थानादस्मि । हुन्त ! ते अनया
कात्यायन्या अन्तं कुरवाणीति ॥ २ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । यन्तु मे इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात्, स्यां नु अहं तेना-

पूर्वमागमप्रधानेन मयुकाण्डेन ब्रह्मात्मतत्त्वं निर्द्धारितम् । पुनस्तस्यैव तत्त्वस्यास्तित्वमुपपत्तिप्रधानेन याज्ञ-
वल्कीयेन काण्डेन पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहं कृत्वा जयपराजयप्रधानजल्पन्यायतो विचारितम् । तदेव चास्मिन्नध्याये
शिष्याचार्यसंबन्धेन तत्त्वनिर्णयप्रधानेन वादन्यायेन सविस्तरं विचार्य उपसंहृतम् । अयेदानीमस्य निगमस्थानीयं
मैत्रेयीब्राह्मणमारभ्यते । यद्वा मधुकांडे मैत्रेयीब्राह्मणेन आगमबलान्मुक्तिसाधनभूता संन्याससहिता आत्मविद्या
उक्ता । सैवाधुना न्यायप्रधाने मुनिकांडेऽपि मुक्तिहेतुत्वेन न्यायतो मतव्येत्येतदभिप्रायेणेदं ब्राह्मणं प्रवर्तते—अथ
ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुर्इत्यादि । तत्र वाक्याक्षराणां व्याख्यानं पूर्ववदेवात्रापि प्रतिपत्तव्यम् । यानि तु
अक्षराण्यत्राधिकानि तानि व्याख्यास्यामः । हेतुप्रधानवाक्यान्तरं आगमप्रधानेन मैत्रेयीब्राह्मणेन प्रतिज्ञातोऽर्थो
निगम्यते, इत्येवं हेत्वन्तरोपदेशान्तरार्थः अथगन्धः । हशब्दः पूर्ववृत्तावद्योतकः । ‘ याज्ञवल्क्यस्य ’ मुनेः ‘ ह ’
किल ‘ मैत्रेयी कात्यायनी चेति द्वे भार्ये बभूवतुः ’ । तयोः पत्न्योर्मध्ये ‘ ह ’ किल ‘ मैत्रेयी ’ ‘ ब्रह्मवादिनी ’
ब्रह्मवदनशिला ‘ बभूव ’ । ‘ कात्यायनी तु ’ स्त्रीप्रज्ञेय ‘ स्त्रिया उचिता या प्रज्ञा गृहप्रयोजनान्वेषणलक्षणा ।
सैव विद्यते यस्यां सा स्त्रीप्रज्ञेय । बभूवेत्यनुबन्धः । एवं सति ‘ सः ’ याज्ञवल्क्यः पूर्वस्मात् गार्हस्थ्यलक्षणात्
वृत्तात् ‘ अन्यत् ’ पारिव्राज्यलक्षणं ‘ वृत्तं ’ वर्तनमुपाकरिष्यमाण उपाचिकीर्तुः सन् ‘ हे मैत्रेयीति ’ ज्येष्ठां भार्या-
मामंत्र्य ‘ ह ’ किल तं उवाच इत्युत्तरवाक्येन संबंधः ॥ १ ॥

‘ प्रव्रजिष्यन् ’ प्रकर्षेण व्रजिष्यन् संन्यसिष्यन्नित्यर्थः ॥ २ ॥

“ यन्तु मे ” इति पाठांतरम् “ स्यान्वहं तेनामृताऽऽहो ३ नेति ” इति च पाठांतरम् । स्यां भवेयम् ।
आहो ३ इति पक्षांतरद्योतको निपातः ॥ ३ ॥

* “ स्त्रीप्रज्ञेय ” इति काण्वः पाठः । १-अत्र सर्वत्र “ पाठान्तरम् ” इत्युक्तिः (वृ. भा. व. अ. २ ब्रा. ४) पूर्वोक्तापाठ-
द्विसदृशः पाठ इत्यभिप्रायिका ।

स्यात्स्यान्वहन्तेनामृताऽऽहोऽनेनेति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोप-
करणवृताञ्जीवितन्तुथैव ते जीवितुं स्यादमृतत्वस्य तु नाशाऽस्ति
वित्तेनेति ॥ ३ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । येनाहुन्नामृता स्याद्भूमिहन्तेन कुर्यां युदेव भग-
वान्वेद तुदेव मे ब्रूहीति ॥ ४ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः । प्रिया खलु नो भवती सती प्रियमवृत्त-
छन्त खलु भवति तेऽहन्तद्रक्ष्यामि व्याख्यास्यामि ते व्याचन्तु मे व्याचु-
क्षाणस्य निदिध्यासस्वेति ब्रूवीतु भगवानिति ॥ ५ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः । न वाऽअरे पत्युः कामाय पुतिः प्रियो भव-
त्यात्मनस्तु कामाय पुतिः प्रियो भवति न वाऽअरे जायार्यै कामाय
जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति न वाऽअरे
पुत्राणाङ्कामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया

मृता, आहो ३ नेति । नेति होवाच याज्ञवल्क्यः । यथैवोपकरणवतां जीवितं, तथैव ते जीवितं
स्यात् । अमृतत्वस्य तु नाशाऽस्ति वित्तेनेति ॥ ३ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । येनाहं नामृता स्याम , किमहं तेन कुर्याम् । यदेव भगवान्वेद । तदेव
मे ब्रूहि इति ॥ ४ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः । प्रिया खलु नो भवती सती । प्रियमवृत्तत् । हंत खलु भवति ! ते अहं तत्
वक्ष्यामि व्याख्यास्यामि ते । वाचं तु मे व्याचक्षाणस्य निदिध्यासस्वेति । ब्रूवीतु भगवानिति ॥ ५ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः । न वा अरे पत्युः कामाय पुतिः प्रियो भवति । आत्मनस्तु कामाय
पुतिः प्रियो भवति । न वा अरे जायार्यै कामाय जाया प्रिया भवति । आत्मनस्तु कामाय जाया

‘ सा होवाच मैत्रेयीति ’ पूर्ववत् ॥ ४ ॥

“ प्रिया खलु नो भवती सती प्रियमवृत्तं खलु भवति तेऽहं तद्रक्ष्यामि ” इति पाठांतरम् । “ वाचम् ”
इत्यधिकम् । भवती इत्यर्थे । ‘ अवृत्तम् ’ अवर्तयत् । वर्तितवत्यसि । णिचो लोपश्छांदसो बोध्यः । हे भवति
‘ ते ’ तुभ्यं तुष्टोऽहं ‘ हंत खलु ’ ‘ तत् ’ अमृतत्वसाधनं ‘ वक्ष्यामि ’ व्याख्यास्यामि । इत्यादि
समानम् ॥ ५ ॥

“ न वा अरे वेदानां कामाय, यज्ञानां कामाय ” च इति पर्यायद्वयमधिकं सुगमार्थम् । “ आत्मा न्वरे ”-
इति “ मैत्रेय्यात्मनि वा अरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते ” इति च पाठांतरं समानार्थम् ॥ ६ ॥

भवन्ति न वाऽअरे वित्तस्य कामाय वित्तम्प्रियुम्भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तम्प्रियुम्भवति न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियुम्भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियुम्भवति न वाऽअरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रम्प्रियुम्भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रम्प्रियुम्भवति न वाऽअरे लोका-
नाङ्कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति न वाऽअरे देवानाङ्कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति न वाऽअरे वेदानाङ्कामाय वेदाः प्रिया भवन्त्या-
त्मनस्तु कामाय वेदाः प्रिया भवन्ति न वाऽअरे यज्ञानाङ्कामाय यज्ञाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय यज्ञाः प्रिया भवन्ति न वाऽअरे भूतानाङ्कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति न वाऽअरे सर्वस्य कामाय सर्वम्प्रियुम्भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वम्प्रियुम्भवत्यात्मा न्वरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेयात्मनि वाऽअरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञातुऽइदं सर्वं विदितम् ॥ ६ ॥

(म्ब्र) ब्रह्म तम्पुरादात् । (द्यो) योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद क्षत्रन्त-
म्पुरादाद्योऽन्यत्रात्मनः क्षत्रम्वेद लोकास्तम्पुरादुर्ध्वोऽन्यत्रात्मनो लोका

प्रिया भवति । न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति । न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति । न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । न वा अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं भवति । न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय देवा भवन्ति । न वा अरे वेदानां कामाय वेदाः प्रिया भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय वेदाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे यज्ञानां कामाय यज्ञाः प्रिया भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय यज्ञाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति । न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मा तु अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेयि । आत्मनि वा अरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितम् ॥ ६ ॥

ब्रह्म तं परादात् । यः अन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद । क्षत्रं तं परादात् । यः अन्यत्रात्मनः क्षत्रं वेद । लोकास्तं परादुः । यः अन्यत्रात्मनो लोकान्येद । देवास्तं परादुः । यः अन्यत्रात्मनो

“ वेदास्तं परादुः ” “ यज्ञास्तं परादुः ” इत्यधिकं सुगमम् ॥ ७ ॥

न्वेद देवास्तम्परादुर्ध्वोऽन्यत्रात्मनो देवान्वेद वेदास्तम्परादुर्ध्वोऽन्य-
त्रात्मनो वेदान्वेद यज्ञास्तम्परादुर्ध्वोऽन्यत्रात्मनो यज्ञान्वेद भूतानि
तम्परादुर्ध्वोऽन्यत्रात्मनो भूतानि वेद सर्व्वन्तम्परादाद्योऽन्यत्रात्मनः
सर्व्वम्वेदेदम्ब्रह्मेदुक्षत्रमिमे लोकाऽइमे देवाऽइमे वेदाऽइमे यज्ञाऽइमानि
भूतानीदं सर्व्वं ब्रुयुमात्मा ॥ ७ ॥

स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य । न बाह्याच्छब्दाच्छक्तुयाद्ग्रहणाय दुन्दु-
भेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥

स यथा वीणायै वाद्यमानायै । न बाह्याच्छब्दाच्छक्तुयाद्ग्रहणाय
वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥

स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य । न बाह्याच्छब्दाच्छक्तुयाद्ग्रहणाय
शङ्खस्य तु ग्रहणेन शङ्खध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ १० ॥

स यथाऽऽर्द्धेधाग्रेभ्याहितस्य । पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवम्वाऽअरे-
ऽस्य महतो भूतस्य निश्चितमेतद्ब्रह्मवेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वा-

देवान् वेद । वेदास्तं परादुः । यः अन्यत्रात्मनो वेदान् वेद । यज्ञास्तं परादुः । यः अन्यत्रात्मनो
यज्ञान् वेद । भूतानि तं परादुः । यः अन्यत्रात्मनो भूतानि वेद । सर्व्वं तं परादात् । यः अन्यत्रा-
त्मनः सर्व्वं वेद । इदं ब्रह्म । इदं क्षत्रम् । इमे लोकाः । इमे देवाः । इमे वेदाः । इमे यज्ञाः ।
इमानि भूतानि । इदं सर्व्वम् । यत् अयमात्मा ॥ ७ ॥

स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्यान् शब्दान् शक्तुयाद् ग्रहणाय । दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दु-
भ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥

स यथा वीणायै वाद्यमानायै न बाह्यान् शब्दान् शक्तुयाद् ग्रहणाय । वीणायै तु ग्रहणेन
वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥

स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य न बाह्यान् शब्दान् शक्तुयाद् ग्रहणाय । शङ्खस्य तु ग्रहणेन
शङ्खध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ १० ॥

स यथा आर्द्धेधाग्रेभ्याहितस्य पृथग्धूमा विनिश्चरन्ति । एवं वा अरे अस्य महतो भूतस्य

“ स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य ” ॥ ८ ॥

“ स यथा वीणायै वाद्यमानायै ” ॥ ९ ॥

“ स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य ” ॥ १० ॥

दत्तं दाननिमित्तं धर्मजातम् । हुतं होमनिमित्तम् । आशितमन्नदाननिमित्तम् । पायितं पेयदाननिमित्तं

ङ्गिरस इतिहासः पुराणविद्याऽऽपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्या-
नानि व्याख्यानानि दत्तं हुतमाशितुम्पायितुमयुश्च लोकः परश्च लोकः
सर्वाणि च भूतान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निश्चितानि ॥ ११ ॥

स यथा सर्वासामपां समुद्र एकायनम् । (मे) एवं सर्वेषां स्वर्णानां त्वगेकायनमेव
स्पर्शानां त्वगेकायनमेव सर्वेषां ज्ञानानां नासिके एकायनमेव सर्वेषां रसानां जिह्वेकायनमेव
सर्वेषां रूपाणां चक्षुरेकायनमेव सर्वेषां शब्दानां श्रोत्रमेकायनमेव सर्वेषां संकल्पानां
मन एकायनमेव सर्वेषां वेदानां हृदयमेकायनमेव सर्वेषां कर्मणां हस्तावेकायनमेव
सर्वेषां धनानां पादावेकायनमेव सर्वेषां विस्मयानां पादुरेकायनमेव सर्वासाम्विद्यानां वागेकायनम् ॥ १२ ॥

(११) स यथा सैन्धवघ्नः । (नोऽ) अनन्तरो बाह्यः कृत्स्नो रसघन-
एव स्यादेवम्वाऽअरुऽइदम्महद्भूतमनन्तमपारुड्कृत्स्नः प्रज्ञानघनऽएवै-

निश्चितमेतत् । यत्, ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदः अथर्वगिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः
श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि । दत्तं हुतमाशितं पायितमयं च लोकः परश्च लोकः
सर्वाणि च भूतानि । अस्यैवैतानि सर्वाणि निश्चितानि ॥ ११ ॥

स यथा सर्वासामपां समुद्र एकायनम् । एवं सर्वेषां स्वर्णानां त्वगेकायनम् । एवं सर्वेषां
गन्धानां नासिके एकायनम् । एवं सर्वेषां रसानां जिह्वेकायनम् । एवं सर्वेषां रूपाणां चक्षुरेकाय-
नम् । एवं सर्वेषां शब्दानां श्रोत्रमेकायनम् । एवं सर्वेषां संकल्पानां मन एकायनम् । एवं सर्वेषां
वेदानां हृदयमेकायनम् । एवं सर्वेषां कर्मणां हस्तावेकायनम् । एवं सर्वेषां धनानां पादा-
वेकायनम् । एवं सर्वेषां विस्मयानां पादुरेकायनम् । एवं सर्वासाम्विद्यानां वागेकायनम् ॥ १२ ॥

स यथा सैन्धवघ्नोऽनन्तरो बाह्यः कृत्स्नो रसघन एव स्यात् । एवं वा अरे इदं महद्भूत-

धर्मजातम् । अयं च लोकः इदं च जन्म । परश्च लोकः प्रतिपत्तव्यं च जन्म । सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादि-
स्थावरान्तानि ॥ ११ ॥

“ स यथा सर्वासामपां समुद्रः एकायनमिति ” समानम् ॥ १२ ॥

“ स यथा सैन्धवघ्नोऽनन्तरो बाह्यः कृत्स्नो रसघन एव स्यात् ” इति पाठान्तरम् प्रख्यावस्थायाम्बोध-
क्रमः सुगमार्थम् ॥ १३ ॥

तेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य सुज्ञाऽस्तीत्यरे
ब्रवीमितीति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ १३ ॥

सु होवाच मैत्रेयी । (ऋ) अत्रैव मा भगवान्मोहान्तमापीपदन्न वाऽ
अहमिदं विजानामि न प्रेत्य सुज्ञाऽस्तीति ॥ १४ ॥

सु होवाच याज्ञवल्क्यः । (ल्क्यो) न वाऽअरेऽहम्मोहमब्रवीम्यविनाशी
वाऽअरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवति ॥ १५ ॥

यद्वै तन्न पश्यति । पश्यन्वै तद्द्रष्टव्यं पश्यति न हि द्रष्टुंष्टेर्विपरि-
लोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं
यत्पश्येत् ॥ १६ ॥

मनन्तमपारं कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव । एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति । न प्रेत्य संज्ञा-
ऽस्ति इत्यरे ब्रवीमि । इति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ १३ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । अत्रैव मा भगवान्मोहान्तमापीपदत् । न वा अहमिदं विजानामि । न
प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति ॥ १४ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः । न वा अरे अहं मोहं ब्रवीमि । अविनाशी वा अरे अयमात्मा अनु-
च्छित्तिधर्मा । मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवति ॥ १५ ॥

यत् वै तत् न पश्यति । पश्यन् वै तद्द्रष्टव्यं न पश्यति । न हि द्रष्टुंष्टेर्विपरिलोपो विद्यते,
अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं यत्पश्येत् ॥ १६ ॥

“मोहान्तमापीपदन्न वा अहमिदं विजानामीति” पाठान्तरम् । ‘अत्रैव’ प्रज्ञानघने “न प्रेत्य
संज्ञाऽस्ति” इति वदन् ‘भगवान्’ ‘मा’ मां ‘मोहान्तं’ मोहमध्ये ‘आपीपदत्’ आपादितवान् संमो-
हितवानित्यर्थः । अतः अहं इदमात्मतत्त्वं उक्तलक्षणं ‘न वै’ नैव जानामीत्यर्थः ॥ १४ ॥

“अविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवतीति” पाठान्तरम् । ‘अरे मैत्रेयि !’
‘अहं मोहं न ब्रवीमि’ । यतः ‘अयं’ प्रकृतः ‘आत्मा’ ‘अविनाशी’ विनष्टं शीलं यस्य स विनाशी, न
विनाशी अविनाशी । तत्र हेतुः—यतः ‘अनुच्छित्तिधर्मा’ उच्छित्तिरुच्छेदो विकारो धर्मो यस्य सः उच्छित्तिधर्मा ।
न उच्छित्तिधर्मा अनुच्छित्तिधर्मा । अविक्रिय इत्यर्थः । तर्हि आत्मनः कथं संसारादिविक्रियासंबन्ध इत्यत
आह—‘तु’ पुनः ‘अस्य’ प्रकृतस्यात्मनः ‘मात्रासंसर्गः’ चक्षुरादिकरणसम्बन्धो भवति । मीयन्ते विषया
यामिस्ता मात्रा इति विषयप्रकाशहेतुभूतानि चक्षुरादिकरणानि मात्राः । ताभिः संसर्गः सम्बन्धः ॥ १५ ॥

“यद्वै तन्न पश्यति” इदं कंडिकाष्टकं व्योतिर्ब्राह्मणे (श. प. बृ. १४ । ४ । १) व्याख्यातम् ॥ १६ ॥

(घ) यद्वै तन्न जिघ्रति । जिघ्रन्वै तद्घ्रातुव्यञ्च जिघ्रति न हि घ्रातुघ्राणाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाञ्च तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं युजिघ्रेत् ॥ १७ ॥

(घ) यद्वै तन्न रसयति । विज्ञानन्वै तद्रसञ्च रसयति न हि रसयित् रसाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाञ्च तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं युद्धसयेत् ॥ १८ ॥

(घ) यद्वै तन्न वदति । वृदन्वै तद्रक्तव्यञ्च वदति न हि वक्तुर्वक्तेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाञ्च तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं युद्धदेत् ॥ १९ ॥

(घ) यद्वै तन्न शृणोति । शृण्वन्वै तुच्छ्रोतव्यञ्च शृणोति न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाञ्च तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं युच्छृणुयात् ॥ २० ॥

यत् वै तत् न जिघ्रति । जिघ्रन् वै तत् घ्रातव्यं न जिघ्रति । न हि घ्रातुघ्राणाद्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं यत् जिघ्रेत् ॥ १७ ॥

यद्वै तत् न रसयति । विज्ञानन् वै तत् रसं न रसयति । न हि रसयित् रसाद्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं यत् रसयेत् ॥ १८ ॥

यत् वै तत् न वदति । वृदन्वै तत् वक्तव्यं न वदति । न हि वक्तुर्वक्तेर्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं यत् वदेत् ॥ १९ ॥

यत् वै तत् न शृणोति । शृण्वन् वै तत् श्रोतव्यं न शृणोति । न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं यत् शृणुयात् ॥ २० ॥

“ यद्वै तन्न जिघ्रति ” ॥ १७ ॥

“ यद्वै तन्न रसयति ” ॥ १८ ॥

“ यद्वै तन्न वदति ” ॥ १९ ॥

“ यद्वै तन्न शृणोति ” ॥ २० ॥

(घ) यद्वै तन्न मनुते । मन्वानो वै तुन्मन्तव्यञ्च मनुते न हि मन्तुर्मते-
र्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाञ्च तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं
युन्मन्वीत ॥ २१ ॥

यद्वै तन्न स्पृशति । स्पृशन्वै तुत्स्पृष्टव्यञ्च स्पृशति न हि स्पृष्ट-
स्पृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाञ्च तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्वि-
भक्तं युत्स्पृशेत् ॥ २२ ॥

(घ) यद्वै तन्न विजानाति । विजानन्वै तद्विज्ञेयञ्च विजानाति न
हि विज्ञातुर्विज्ञानाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाञ्च तु तद्वितीयमस्ति
ततोऽन्यद्विभक्तं युद्विजानीयात् ॥ २३ ॥

(घृ) यत्र वाऽअन्यदिव स्यात् । (क्षु) तत्रान्योऽन्यत्पश्येदन्योऽन्य-
जिघ्रेदन्योऽन्यद्रसयेदन्योऽन्यदभिवदेद्व्योऽन्यच्छृणुयादन्योऽन्यन्मन्वी-
तान्योऽन्यत्स्पृशेदन्योऽन्यद्विजानीयात् ॥ २४ ॥

यत् वै तत् न मनुते । मन्वानो वै तत् मन्तव्यं न मनुते । न हि मन्तुर्मतेर्विपरिलोपो विद्यते,
अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं युन्मन्वीत ॥ २१ ॥

यत् वै तत् न स्पृशति । स्पृशन् वै तत् स्पृष्टव्यं न स्पृशति । न हि स्पृष्टः स्पृष्टेर्विपरिलोपो
विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं यत् स्पृशेत् ॥ २२ ॥

यत् वै तत् न विजानाति । विजानन्वै तत् विज्ञेयं न विजानाति । न हि विज्ञातुर्विज्ञानात् विपरि-
लोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं यत् विजानीयात् ॥ २३ ॥

यत्र वा अन्यदिव स्यात् । तत्रान्यः अन्यत्पश्येत् । अन्यः अन्यजिघ्रेत् । अन्यः अन्यद्रस-
येत् । अन्यः अन्यदभिवदेत् । अन्यः अन्यत् शृणुयात् । अन्यः अन्यत् मन्वीत । अन्यः अन्यत्
स्पृशेत् । अन्यः अन्यद्विजानीयात् ॥ २४ ॥

“ यद्वै तन्न मनुते ” ॥ २१ ॥

“ यद्वै तन्न स्पृशति ” ॥ २२ ॥

“ यद्वै तन्न विजानाति ” ॥ २३ ॥

एवं अविवोक्त्यद्वैते सत्येव विशेषविज्ञानमात्मनः तदभावे तु तदभावः, इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां औपाधिक-
मात्मनो विशेषविज्ञानमिति दर्शयितुं “ न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं ” इति (कं. १६-२३)

(ब्रु) युत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् । (त) तत्केन कुम्पयेत्तत्केन
कुञ्जिध्रेत्तत्केन कु० रसयेत्तत्केन कुम्भिवदेत्तत्केन कु० शृणुयात्तत्केन
कुम्भन्वीत तत्केन कु० स्पृशेत्तत्केन कम्बिजानीयाद्येनेद० सर्व-
म्बिजानाति तत्केन विजानीयाद्विज्ञातारमरे केन विजानीयादित्युक्ता-
नुशासनाऽसि मैत्रेयेतावदरे खलु अमृतत्वम्, इति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः
प्रवव्राज ॥ २५ ॥

(जा) अथ व०शुः । (स्तु) तुदिदुम्वय० शौर्षणाभ्याच्छौर्षणाभ्यो

यत्र तु अस्य सर्वमात्मैवाभूत् । तत् केन कं पश्येत् । तत् केन कं जिघ्रेत् । तत्केन कं रसयेत् ।
तत्केन कं मन्वीत । तत् केन कं शृणुयात् । तत् केन कं स्पृशेत् । तत् केन
कं विजानीयात् । येनेदं सर्वं विजानाति । तं केन विजानीयात् । विज्ञातारमरे केन विजानी-
यात् । इति उक्तानुशासनाऽसि मैत्रेयि । एतावदरे खलु अमृतत्वम्, इति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः
प्रवव्राज ॥ २५ ॥

अथ वंशः । १ तदिदं वयं शौर्षणाभ्याम् । २ शौर्षणाभ्याम् गौतमात् । ३ गौतमो वात्स्यात् ।

व्यतिरेको दर्शितः । इदानीमन्यमाह—यत्र वा अन्यदिव, स्यात्तत्रान्योऽन्यं पश्येदित्यादिना । ‘ यत्र वै ’
यस्मिन्नेव जागरिते स्वप्ने वा ‘ अन्यदिव ’ आत्मनो वस्त्वन्तरमिव अविद्याप्रत्युपस्थापितं स्याद्भवेत् । ‘ तत्र ’
तस्मिन्नवस्थाविशेषे ‘ अन्यः ’ अविद्याकल्पितात् वस्त्वन्तरात् भिन्नमिव आत्मानं मन्यमानः ‘ अन्यत् ’ स्वस्मात्
विभक्तं स्वाविद्योऽयं वस्त्वन्तरं ‘ पश्येत् ’ उपलभेत । जिघ्रेदित्यादि समानम् ॥ २४ ॥

एतावता “ एतेभ्यो भूतेभ्यः ” (कं. १३) इत्यत्र सूचितो भूताविद्योपाधिकः संसार इति व्याख्या-
तम् । इदानीं “ महद्भूतमनन्तमपारं ” (कं. १३) इत्यादि सूचितं ब्रह्मदर्शनं व्याख्यास्यन् भूतोपाध-
भावेन विशेषविज्ञानलक्षणसंसारभाव इति पुनर्व्यतिरेकमाह—यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदि-
त्यादिना । “ उक्तानुशासनाऽसि मैत्रेयेतावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवव्राज ” इत्यधिकम् ।
हे ‘ मैत्रेयि ! ’ इत्येवं त्वं ‘ उक्तानुशासना ’ उक्तमनुशासनं ससंन्यासमात्मज्ञानलक्षणं यस्याः सा त्वं उक्ता-
नुशासना ‘ असि ’ भवसि । ननु—तथाऽपि किं वक्तव्यान्तरं किञ्चिन्न भविष्यति न हि इत्याशयेनाह ‘ अरे
मैत्रेयि ! ’ इत्येवं मां ‘ पुष्टवत्सि—“ यदेव भगवान् वेद तदेव मे ब्रूहीति ” तदमृतत्वं अमृतत्वसाधनम्
‘ एतावदेव ’ खलु निश्चितम् । यदेतत् ससंन्यासमात्मपरिज्ञानम् । न त्वधिकं किञ्चिदस्ति । तस्मादेतावदेव
त्वया अमृतत्वसाधनं विज्ञेयम् इत्येवं ‘ ह ’ किल प्रियायै भार्यायै यथोक्तमात्मज्ञानमुक्त्वा यथेच्छया
‘ याज्ञवल्क्यः ’ ‘ प्रवव्राज ’ प्रव्रजितवान् । यत्पूर्वं प्रतिज्ञातं “ प्रव्रजिष्यन्नस्मीति ” तच्चकारेत्यर्थः । एतावता
परिसमाप्तो ब्रह्मविद्यालयः सकलोऽपि शास्त्रार्थः ॥ २५ ॥

इदानीं याज्ञवल्कीयकांडप्रवर्तकगुरुशिष्यपरंपराकथनाय वंशप्रतिपादकं कंडिकात्रितयमारभ्यते—अथ वंश

व्यो गौतमाद्गौतमो वात्स्याद्वात्स्यो वात्स्याच्च पाराशर्याच्च पारा-
शर्यः साङ्कृत्याच्च भारद्वाजाच्च भारद्वाजऽ औदवाद्देश्च शाण्डिल्याच्च
शाण्डिल्यो वैजवापाच्च गौतमाच्च गौतमो वैजवापायनाच्च वैष्टपुरेयाच्च
वैष्टपुरेयः शाण्डिल्याच्च रौहिणायनाच्च रौहिणायनः शौनकाच्च जैवन्ता-
यनाच्च रैभ्याच्च रैभ्यः पौतिमाष्यायणाच्च कौण्डिन्यायनाच्च कौण्डिन्यायनः
कौण्डिन्याभ्याङ्कौण्डिन्याऽ और्णवाभ्येभ्यऽ और्णवाभाः कौण्डिन्या-
त्कौण्डिन्यः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौण्डिन्याच्चाग्निवेश्याच्च ॥ २६ ॥

(च्चा) आग्निवेश्यः सैतवात् । (त्सै) सैतवः पाराशर्यात्पाराशर्यो
जातूकण्याञ्जातूकण्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च
गौतमाच्च गौतमो भारद्वाजाद्भारद्वाजो बलाकाकौशिकद्वलाकाकौशिकः
काषायणात्काषायणः सौकरायणात्सौकरायणश्चैवणश्चैवणिरौपजन्धनेरौप-
जन्धनिः सायकायनात्सायकायनः कौशिकायनेः कौशिकायनिर्घृतकौ-
शिकाद्घृतकौशिकः पाराशर्यायणात्पाराशर्यायणः पाराशर्यात्पारा-
शर्यो जातूकण्याञ्जातूकण्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुराय-
णाच्च यास्काच्चासुरायणश्चैवणश्चैवणिरौपजन्धनेरौपजन्धनिरासुरेरासुरिर्भार्-
रद्वाजाद्भारद्वाजऽ आत्रेयात् ॥ २७ ॥

४ वात्स्यो वात्स्याच्च पाराशर्याच्च । ५ पाराशर्यः साङ्कृत्याच्च भारद्वाजाच्च । ६ भारद्वाज औदवा-
द्देश्च शाण्डिल्याच्च । ७ शाण्डिल्यो वैजवापाच्च गौतमाच्च । ८ गौतमो वैजवापायनाच्च वैष्टपुरेयाच्च ।
९ वैष्टपुरेयः शाण्डिल्याच्च रौहिणायनाच्च । १० रौहिणायनः शौनकाच्च जैवन्तायनाच्च
रैभ्याच्च । ११ रैभ्यः पौतिमाष्यायणाच्च कौण्डिन्यायनाच्च । १२ कौण्डिन्यायनः कौण्डिन्याभ्याम् ।
१३ कौण्डिन्यौ और्णवाभ्येभ्यः । १४ और्णवाभाः कौण्डिन्यात् । १५ कौण्डिन्यः कौण्डिन्यात् ।
१६ कौण्डिन्यः कौण्डिन्याच्चाग्निवेश्याच्च ॥ २६ ॥

१७ आग्निवेश्यः सैतवात् । १८ सैतवः पाराशर्यात् । १९ पाराशर्यो जातूकण्यात् । २० जातू-
कण्यो भारद्वाजात् । २१ भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च गौतमाच्च । २२ गौतमो भारद्वाजात् ।

इत्यारम्य—ब्रह्मणे नमः इत्यंतम् । अथ सांगोपांगस्य फलस्यात्मविज्ञानस्य प्रवचनानंतरं याज्ञवल्कीयकांडस्य
वंशः कथ्यते इति शेषः । प्रथमांतः शिष्यः । पंचम्यंतो गुरुः । इति मधुकांडवत् व्याख्येयम् ॥ २६ ॥

“ आग्निवेश्यः सैतवात् ” ॥ २७ ॥

(दा) आत्रेयो माण्डेर्मुण्डिगौतमाद्गौतमो गौतमाद्गौतमो वृत्तस्या-
 द्वात्स्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कुशोर्षात्कुप्यात्कुशोर्षः कुप्यः
 कुमारहारितुत्कुमारहारितो गालवाद्गालवो विदम्भीकौण्डिन्याद्वि-
 दम्भीकौण्डिन्यो व्वत्सुनपातो व्वाभ्रवाद्वत्सुनपाद्वाभ्रवः पथः सौभरा-
 त्पन्थाः सौभरोऽय्यास्यादाङ्गिरसादय्यास्यऽ आङ्गिरसऽ आभूतेस्त्वाष्ट्रा-
 डाभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपात्त्वाष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विन्यामश्विनौ
 दधीचऽ आथर्वणादथर्वणोऽथर्वणो देवादथर्वा देवो मृत्योः
 प्राध्व॑स॒नान्मृत्युः प्राध्व॑स॒नः प्राध्व॑स॒नात्प्राध्व॑स॒नऽ एक-
 ष्षैरेकर्षि॑पुर्विष्प्रजितेर्विष्प्रजित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सत्तारोः सत्तारुः सना-
 तुनात्सनातुनः सुनगात्सुनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयुम्भु
 ब्रह्मणे नमः ॥ २८ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
 प्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४।३।(७) ४-३ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थोऽध्यायः ॥ १४-४ ॥

इति द्वितीयं सुहृदुपदेशनिभोपपत्तिप्रधानं मुनिकाण्डं याज्ञ-
 वल्क्यकाण्डं वा परिसमाप्तम् ॥ २ ॥

अस्मिन् अध्याये च कण्डिकासंख्या ॥ १०३ ॥

२३ भारद्वाजो बलाकाकौशिकात् । २४ बलाकाकौशिकः काषायणात् । २५ काषायणः सौक-
 रायणात् । २६ सौकरायणस्त्रैवणेः । २७ त्रैवणिरौपजन्धनेः । २८ औपजन्धनिः सायकायनात् ।
 २९ सायकायनः कौशिकायनेः । ३० कौशिकायनिर्धृतकौशिकात् । ३१ धृतकौशिकः पारा-
 शर्यायणात् । ३२ पाराशर्यायणः पाराशर्यात् । ३३ पाराशर्यो जातकर्ण्यात् । ३४ जात-
 कर्ण्यो भारद्वाजात् । ३५ भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च यास्काच्च । ३६ आसुरायणस्त्रैवणेः ।
 ३७ त्रैवणिरौपजन्धनेरासुरेः । ३८ आसुरिर्भारद्वाजात् । ३९ भारद्वाज आत्रेयात् । २७ ॥

४० आत्रेयो माण्डेः । ४१ माण्डिगौतमात् । ४२ गौतमो गौतमात् । ४३ गौतमो वात्स्यात् ।

“ आत्रेयो माण्डेः ” ॥ २८ ॥

४४ वात्स्यः शांडिल्यात् । ४५ शांडिल्यः कैशोर्यात्काप्यात् । ४६ कैशोर्यः काप्यः कुमारहारि-
तात् । ४७ कुमारहारितो गालवात् । ४८ गालवो विदर्भीकौडिन्यात् । ४९ विदर्भीकौडिन्यो
वत्सनपातो वाभ्रवात् । ५० वत्सनपाद्वाभ्रवः पथः सौभरात् । ५१ पथाः सौभरोऽयास्याद्वा-
गिरतात् । ५२ अयास्य आंगिरस आभूतिस्त्वाष्ट्रात् । ५३ आभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपात्त्वाष्ट्रात् ।
५४ विश्वरूपस्त्वाष्ट्रः अश्विभ्याम् । ५५ अश्विनौ दधीच आथर्वणात् । ५६ दध्यङ् आथर्वणः
अथर्वणो देवात् । ५७ अथर्वा देवो मृत्योः प्राध्वंसनात् । ५८ मृत्युः प्राध्वंसनः प्रध्वंसनात् ।
५९ प्रध्वंसन एकर्षेः । ६० एकर्षिर्विप्रजित्तेः । ६१ विप्रजित्तिर्व्यष्टेः । ६२ व्यष्टिः सनारोः ।
६३ सनारुः सनातनात् । ६४ सनातनः सनगात् । ६५ सनगः परमेष्ठिनः । ६६ परमेष्ठी ब्रह्मणः ।
६७ ब्रह्म स्वयंभु । ब्रह्मणे नमः ॥ २८ ॥

इति श्रीह्रषिकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृह-
दारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां चतुर्थोऽध्याये तृतीयं याज्ञवल्क्यमैत्रेयी-
संवादब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ । (७) ४ । ३ ॥
चतुर्थोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ (बृ. उप.) १४-४ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि मध्यमे याज्ञवल्क्यकाण्डं मुनिकाण्डं वा परिसमाप्तम् ॥

अथ चतुर्दश काण्डे बृहदारण्यकोपनिषदन्तिमं
द्विध्यायं खिलकाण्डम् ।

आदितोऽष्टमेऽध्याये बृहदारण्यकोपनिषदि तु
पञ्चमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

आदितः षष्ठे बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थे च प्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

ॐ ३ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय
पूर्णमेवावशिष्यते ॐ ३ खं ब्रह्म खम्पुराणम्वायुरं खमिति ह स्माह
कौरव्यायणीपुत्रो वेदोऽयम्ब्राह्मणा विदुर्वेदेनेन यद्वेदितव्यम् ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके च चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥१४॥ (६) ४।४॥ (८) ५-१॥

शांतिब्राह्मणम् ।

“ ॐ ३ पूर्णमदः, पूर्णमिदं, पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय, पूर्णमेवाव-
शिष्यते ” ॥ “ ॐ ३ खं ब्रह्म ”—(वा. सं. ई. उ. ४० । १७) खं पुराणम् । वायुरं खमिति
ह स्माह कौरव्यायणीपुत्रः । वेदोऽयं ब्राह्मणा विदुः । वेदेनेन यद्वेदितव्यम् ॥ १ ॥

तदेवं यत् विज्ञानं केवलममृतत्वसाधनं स आत्मा निरुपाधिकः अशनायाचतीतो यदेव साक्षादपरोऽक्षाद्ब्रह्म य
आत्मा सर्वांतरो नेति नेत्यादिलक्षणः काण्डद्वयेन निर्धारितः । अधुना तस्यैवोपाधिवैशिष्ट्यमापन्नस्य प्रमाणप्रमे-
यादिव्यवहारविषयतामुपगतस्याभ्युदयफलानि क्रममुक्तिफलानि कर्मसमृद्धयर्थानि चेति त्रिविधोपासनानि पूर्वत्रानु-
क्तानि वक्तव्यानि—इत्येतदर्थं खिलकाण्डं प्रवर्तते । पूर्वत्रानुक्तं वक्तव्यत्वेन परिशिष्टं खिलमिति हि खिललक्षणम् ।
तत्र सर्वोपास्यगभूतान् ॐकारो, दमो, दानं, दया, इति पदार्थान् विधित्सन्ती श्रुतिः पूर्वमात्मयाथात्म्य-
विज्ञानसिद्धये मिथ्याभूतकार्यकारणसंबन्धमाश्रित्य तात्पर्येण व्याख्यातस्य ब्रह्मणः शुद्धं स्वरूपं पूर्वोपात्तकार्यकारण-
सम्बन्धस्य हेयत्वं द्योतयितुमनुवदति—पूर्णमद इति मन्त्रेण । ‘अदः’ इति परोऽक्षाभिधायि सर्वनाम । पूर्णमिति—
“ वा दांतशांतपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञातः ”—(पा. सू. ७ । २ । २७) इति कर्तरी निष्ठांतं निधातितम् । तथा
च—‘ अदः ’ परोऽक्षं ब्रह्म पूर्णमाकाशवत् व्यापि निरंतरं निरुपाधिकं चेत्यर्थः । अनेन लक्ष्यं तत्पदार्थं दर्श-
यित्वा लक्ष्यं त्वंपदार्थं दर्शयति—पूर्णमिदमिति । यदिदं नामरूपोपाधिविशिष्टव्यवहारापन्नं तदपि केवलेन

१-अस्य काण्डस्य खिलमिति नामधेयं, खिलशब्दस्य परिशेषवाचकत्वात्स्य काण्डस्य मधुयाह्नवत्त्यकाण्डयोरेकात्परि-
शिष्टवत्त्वमभिधायकत्वाच्चेति मन्तव्यम् ॥

स्वेन निरुपाध्यात्मनो परमात्मस्वरूपेण ' पूर्ण ' व्यापि । न तु उपहितेन विशिष्टेन रूपेण पूर्णमित्यर्थः । एवं लक्ष्यौ तत्त्वपदार्थावुक्त्वा तावेव वाच्यभूतौ कथयन् त्वंपदार्थस्य पूर्णत्वे हेतुं दर्शयति—पूर्णात्पूर्णमुद्भूयत इति । ' पूर्णात् ' कारणात्मनोऽविद्यासहायात् ' पूर्णमेवोदच्यते ' उद्विच्यते उद्गच्छतीत्यर्थः । सम्प्रत्यैक्यज्ञानफलमाह—
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यत इति । पूर्णस्य कार्यात्मनो ब्रह्मणः ' पूर्ण ' पूर्णत्वमादायः गृहीत्वा आत्मस्वरूपैकरसत्वमापाद्य अविद्याकृतं भूतमात्रोपाधिसंसर्गजं जन्मत्वावभासं विधया तिरस्कृत्य ' पूर्णमेव ' अनन्तर-
 मबाह्यं प्रज्ञानवनैकरसत्वभावं केवलं ब्रह्मावशिष्यत इत्यर्थः । “ ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तादात्मानमेवावेदहं ब्रह्मा-
 स्मीति तस्मात्सर्वमभवत् ”—(श. प. बृ. उ. १ । २ । २१) इत्युपक्रमस्य श्रुत्यर्थ एवानेनमन्त्रेणोपसंहृतः । तत्र “ पूर्णमदः पूर्णमिदम् ” इत्यनेन ब्रह्म वा इति पदस्यार्थ उक्तः । “ पूर्णात्पूर्णम् ”—इत्यादिमन्त्रशेषेण “ इदमग्र आसीत् ” इत्यादेरर्थ उक्तः । अतः एकवाक्यत्वेनोपक्रमोपसंहारयोरैकरूप्यश्रुतितात्पर्यलङ्घात् शास्त्रप्रतिपाद्यं ब्रह्मात्मैक्य-
 मेवेति तात्पर्यार्थः । अधुना ध्यानविधानार्थं तस्मिन् विनियुक्तं मन्त्रं तावदाह—ॐ रे स्वम्ब्रह्मेति । इह ध्यानसाधनत्वेनैव ॐ कारस्योपदेशः । अत्र ब्रह्मपदं ॐकारालम्बनस्य विशेष्यस्याभिधानम् । तस्य ब्रह्मशब्दस्य बृहदस्तुसामान्यवाचिनः सर्वत्र प्रसक्तौ खमिति विशेषणम् । नीलमुपलमितवत् खब्रह्मणोः सामानाधिकरण्यात् तयोरेकत्वसिद्धिः । तथा च—यथा विष्ण्वङ्गाङ्कितायां शिलादिप्रतिमायां विष्णुबुद्धिः क्रियते, तथा ॐकारे खं ब्रह्मेत्युपासनं कर्तव्यमिति वाक्यार्थः । अस्मिन्मन्त्रे खशब्दात् भौतिकखप्रतीतिर्माऽभूदित्यभिप्रायेण मन्त्रविनियोजकं ब्राह्मणं प्रवर्तते—स्वम्पुराणमित्यादि । ' पुराण ' चिरंतनं ' खं ' परमात्माऽऽकाशमिति यावत् । तथा च—
 खमिति विशेषणेन बृहदर्थसामान्यवाचिनो ब्रह्मशब्दस्य अनादिकारणचैतन्यविषयत्वं निश्चितमित्यर्थः । ननु—
 अस्य कारणब्रह्मणः अतीन्द्रियत्वात् कथमोङ्कारे तदुपास्यमित्यतः कल्पांतरमाह—वायुरं खमिति ह स्माह **कौरव्यायणीपुत्र** इति । वायुर्विद्यते यस्मिन् तत् ' वायुरं ' ' खं ' भौतिकाकाशं तदवच्छिन्नं ब्रह्म ॐकाराल-
 लम्बनं, भौतिकाकाशे खशब्दप्रयोगस्य बहुलमुपलंभात् ' इति ' ' कौरव्यायणीपुत्रः ' ' ह ' किल आह-
 स्मोक्तवान् । एवं सति कारणब्रह्माकाशब्रह्मपदयोरुभयोरपि श्रौतत्वाविशेषात् ॐकारे दृष्टिद्वयमैच्छिकमिति भावः ।
 एवमोकारप्रतीकं कार्यकारणोभयविधं ब्रह्म ध्येयमित्युक्तम् ।

इदानीं प्रणवस्य यथोक्तब्रह्मवाचकत्वं साधयति—वेदोऽयं ब्राह्मणा विदुर्वेदेनेन यद्वेदितव्यमिति । यस्मात् ' यत् वेदितव्यं ' प्रकाश्यमानमभिधीयमानं ब्रह्म तत् एनेनोकारेण ' वेद ' साधकः पुमान् विजानाति उप-
 लभते । तस्माद्वेदोऽयमोङ्कार इति ब्राह्मणा विदुरित्यन्वयः । यद्यपि ॐ ब्रह्मात्मशब्दा ब्रह्मणो वाचकाः संति, तथाऽपि श्रुतिप्रामाण्यात् ओंकारो ब्रह्मणो नेदिष्टमभिधानमतिप्रियतमं नामेत्यवगम्यते । इतरस्यापि वेदत्वं तु वेदितव्यवेदनहेतुत्वादेव । तस्मात् विशिष्टोऽयमोङ्कारो ब्रह्मोपास्तिसाधनत्वेन प्रतिपत्तव्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
 श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यंदिनशाखोप-
 निषद्बृहदारण्यकव्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे
 पंचमेऽध्याये प्रथमं शातिब्राह्मणं परिसमाप्तम् । १४ । (<) ९-१ ॥

१-अत एव च श्रीमद्भगवद्गीतायां—“ ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणज्जिविधः पुरा ” इति भगवदुक्तिः, तथा योगसूत्रे “ तस्य वाचकः प्रणवः ” इति पतञ्जल्युक्तिः संराजते ।

त्रयाः प्रजापत्याः । प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यमृषुर्देवा मनुष्याऽ
असुराः ॥ १ ॥

(५) उपित्वा ब्रह्मचर्यन्देयाऽऊचुः । (ब्रुं) ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो
हैतदक्षरमुवाच दऽडुति व्यज्ञासिष्टाऽडुति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दाम्य-
तेति नऽआत्येत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥ २ ॥ शतम् ७५०० ॥

(त्य) अथ हैनम्मनुष्याऽऊचुः । (ब्रुं) ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो

दमदानदयेति त्रिकोपदेशब्राह्मणम् ।

त्रयाः प्रजापत्याः प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यमृषुः—देवा मनुष्या असुराः ॥ १ ॥

उपित्वा ब्रह्मचर्यं देवा ऊचुः । ब्रवीतु नो भवानिति । तेभ्यो हैतदक्षरमुवाच द इति । व्यज्ञासिष्टा ३
इति । व्यज्ञासिष्मेति होचुः । दाम्यतेति न आत्येति । ॐ इति होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥ २ ॥

अथ हैनं मनुष्या ऊचुः । ब्रवीतु नो भवानिति । तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द इति । व्यज्ञासिष्टा ३
इति । व्यज्ञासिष्मेति होचुः । दत्तेति न आत्येति । ॐ इति होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥ ३ ॥

एवमाम्यन्तरं सर्वोपास्तिसाधनं ॐकार इत्युक्तम् । इदानीं बाह्यं दमादिसाधनत्रयं विधातव्यम् । तेनापि
विशिष्ट एव बाह्याभ्यन्तरशुचिः सन् सर्वोपास्तितु अधिक्रियते । अतस्तद्विधानायायवादमाह—त्रयाः प्रजापत्याः
प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यमृषुरिति । त्रयास्त्रिप्रकाराः ‘ प्रजापत्याः ’ प्रजापतेरपत्यभूताः ‘ प्रजापतौ ’
विराडात्मनि ‘ पितरि ’ समीपे शिष्याः संतः ‘ ब्रह्मचर्य ’ ऊचुरुपितवन्तः । के ते प्रजापत्या इत्यपेक्षायामाह—
देवा मनुष्या असुरा इति । सुबोधम् ॥ १ ॥

ततस्ते किं कृतवन्त इत्यपेक्षायामाह—उपित्वा ब्रह्मचर्यं देवा ऊचुरिति । ते देवा मनुष्या असुराश्च ‘ ब्रह्म-
चर्यमुपित्वा ’ क्रमेण प्रश्नं कुर्वाणाः प्रथमं ‘ देवाः ’ ऊचुरुक्तवन्त इत्यर्थः । किमित्यपेक्षायामाह—ब्रवीतु नो
भवानिति । भवानोऽस्मभ्यं अनुशासनं ‘ ब्रवीतु ’ कथयत्वित्यर्थः । एवं देवैरनुशासने प्रार्थिते प्रजापतिः किमा-
हेत्यपेक्षायामाह—तेभ्यो हैतदक्षरमुवाच द इतीति । तेभ्योऽर्थिभ्यः ‘ ह ’ किल ‘ द ’ इत्येतदक्षरं ‘ वर्ण-
मात्रं उवाचोक्तवान् । देवानेवं शिक्षयित्वा तेषां स्वोपदिष्टविद्याप्रतिपत्तिपरीक्षार्थं पिता पृष्टवान् इति दर्शयति—
व्यज्ञासिष्टा ३ इतीति । प्लुतिर्विचारार्था । मयोपदिष्टस्याक्षरस्यार्थं यूयं विज्ञातवन्तो न वा इति प्रश्नार्थः । एवं
पृष्टे-देवोक्तं प्रति वचनं कथयति—व्यज्ञासिष्मेति होचुरिति । विज्ञातवन्तो वयमित्यूचुरित्यर्थः । यद्येवं तर्ह्युच्यतां
किं मयोक्तमिति प्रजापतेराकांक्षायां स्वाभिप्रायानुसारेण देवैरवगतमर्थं दर्शयति—दाम्यतेति न आत्येतीति ।
स्वभावतः अदांता यूयं मनः ‘ दाम्यत ’ दांता भवतेति त्वं नोऽस्मान् ‘ आत्य ’ कथयसि इत्युक्तवन्त इत्यर्थः ।
देवोक्तं प्रजापतिरङ्गीकृतवान् इत्याह—ॐ इति होवाचेति । ॐशब्दार्थमेव विशदयति—व्यज्ञासिष्टेतीति । सम्पक्
ज्ञातं भवद्भिरिति अङ्गीकृतवानित्यर्थः । समागमुत्तरपर्यायद्वयंऽपि व्याख्यानम् ॥ २ ॥

स्वभावतो लुब्धा यूयं अतः ‘ दत्त ’ यथाशक्त्या अन्नादिकं विभजत इति नोऽस्मान्नाथ । किमन्यत्
भूयान्नो हितमिति स्वाभिप्रायानुसारेण मनुष्या दकारार्थं ज्ञातवन्त इति मनुष्यपर्यायतात्पर्यार्थः ॥ ३ ॥

हेतुदेवाक्षरमुवाच द ऽडुति व्यज्ञासिष्टाऽऽडुति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्द-
त्तेति नऽआत्येत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥ ३ ॥

(त्व) ऊथ हैनमसुरा उचुः । (ब्रू) ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो है-
तुदेवाक्षरमुवाच दऽडुति व्यज्ञासिष्टाऽऽडुति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्द्वध्व-
मिति नऽआत्येत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति तुदेतुदेवैषा देवी वागु-
नुवदति स्तनयित्तुर्ददऽडुति दाम्यत दत्त द्यध्वमिति तुदेतत्त्रयं
शिक्षेद्दमन्दानन्दयामिति ॥ ४ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (६) ४ । ५ ॥ (८) ५-२ ॥

अथ हैनमसुरा उचुः । ब्रवीतु नो भवानिति । तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द इति । व्यज्ञासिष्टा ३
इति । व्यज्ञासिष्मेति होचुः । द्यध्वमिति न आत्येति । ॐ इति होवाच व्यज्ञासिष्टेति । तदेत-
देवैषा देवी वागनुवदति । स्तनयित्तुर्द द इति । दाम्यत दत्त द्यध्वमिति तदेतत्त्रयं शिक्षेत् ।
दमं दानं दयामिति ॥ ४ ॥

एवं क्रूरा यूथं हिंसादिपराः । अतः ' द्यध्वं ' प्राणिषु दयां कुरुत इत्युक्तमस्मान्प्रति, इत्यसुरा दका-
रार्थं गृहीतवन्तः इत्यसुरपर्यायतात्पर्यार्थः । प्रजापतेरनुशासनं प्रागासीदित्यत्र लिङ्गमाह-तदेतदेवैषा देवी
वागनुवदतीति । तदेतत्प्रजापतेरनुशासनं ' एषा देवी वागनुवदति ' । तेन रूपेण प्रवर्तत इत्यर्थः । का
एषा देवी वाक्, कथं वा सा श्रूयते, इत्यपेक्षायामाह-स्तनयित्तुर्द द इति । अत्र विसन्धिकरणं तु सर्वत्र
वर्णान्तरभ्रमापोद्धार्यम् । यः ' स्तनयित्तुः ' सैषा देवी वाक् । दकारत्रयोच्चारणेन तु स्तनयित्तुशब्दानुकरणा-
मात्रं विवक्षितम् । न तु त्रित्वं, प्रमाणाभावात् इत्यर्थः । ननु-तर्हि त्रिर्दकारोच्चारणं किमर्थं, तेषां च को वा
अर्थः । इत्यत आह-दाम्यत दत्त द्यध्वमितीति । दमो दानं दयेत्यर्थत्रयमुपलक्षयितुं त्रिर्दकारोच्चारणमित्यर्थः ।
यमर्थं विधातुमयमाख्यायिकारूपः अर्थवादो विधेयस्तावकत्वेन प्रवृत्तः । तमर्थमिदानीं विदधाति-तदेत-
त्त्रयं शिक्षेद्दमं दानं दयामिति । यस्मात्प्रजापतिः दाम्यत दत्त द्यध्वं इति स्तनयित्तुरूपेणानुशास्येव ।
तत्तस्मात्कारणात् ' दमं दानं दयां ' ' इत्येतत्त्रयं शिक्षेत् ' उपादधात् । प्रजापतेरनुशासनमस्माभिः कर्तव्य-
मिति मतिं कुर्यादधुनातनो मनुष्य इत्यर्थः ॥ ४ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेव-
ब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां
वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे पञ्चमेऽध्याये द्वितीयं दमदानदयेति त्रिकोपदेशकं
ब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ (८) ५-२ ॥

एष प्रजापतिर्व्यहृदयम् । (मे) एतद्ब्रह्मेतत्सुर्व्वन्तुदेतुत्र्यक्षरं
हृदयमिति हृदयेकमक्षरमभिहरन्त्यस्मै स्वाश्चान्ये च युऽएवम्वेद दऽ
इत्येकमक्षरन्वुदन्त्यस्मै स्वाश्चान्ये च युऽएवम्वेद यमित्येकमक्षरमेति
स्वर्गं लोकं युऽ एवम्वेद ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४।७ ॥ (८) ५-४ ॥

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्, विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुह-
राणमेनः, भूयिष्ठा ते नमउक्तिं विधेम ” (वा. सं. (ई. उ.) ४०। १५। १६) इति ॥ १ ॥

हृदयब्रह्मोपासनं ब्राह्मणम् ।

एष प्रजापतिः, यत् हृदयम् । एतत् ब्रह्म । एतत्सर्वम् । तदेतत् त्र्यक्षरं हृदयमिति । ह
इत्येकमक्षरम् । अभिहरन्त्यस्मै स्वाश्चान्ये च । य एवं वेद । द इत्येकमक्षरम् । ददन्त्यस्मै स्वाश्चान्ये
च । य एवं वेद । यमित्येकमक्षरम् । एति स्वर्गं लोकम् । य एवं वेद ॥ १ ॥

इदानीं सोपाधिकस्य ब्रह्मणो निरुपाधिकस्वरूपे अनपिष्ठितानां ध्यानमेदोक्त्यर्थं उत्तरं ग्रन्थजातं प्रवर्तते ।
तत्र प्रजापतिर्देवादनामनुशास्ता इति सामान्यतः श्रवणात् दक्षादिष्वपि प्रजापतित्वशङ्का माऽभूदिति प्रजा-
पतिं विशिनष्टि—एष प्रजापतिर्यहृदयमिति । हृदयशब्दस्तत्स्थबुद्धिविषयः । यस्मिन् हृदये शाकल्यब्राह्मणे
“ किंदेवतोऽयम् ” (वृ. उ. १।९।२१) इत्यादिनामरूपकर्मणां दिग्विभागेनोपसंहार उक्तः ।
तत् ‘ हृदयं ’ ‘ एषः ’ एव देवाद्यनुशास्ता ‘ प्रजापतिः ’ न तु दक्षादिरित्यर्थः । उक्तहृदयस्यो-
पास्यत्वार्थं ब्रह्मत्वमाह—एतद्ब्रह्मेति । ‘ एतत् ’ हृदयं ‘ ब्रह्म ’ ज्ञेयजातस्य हृदयेन व्याप्तत्वात् । अतो
हृदयं ब्रह्मेत्येवं दीर्घकालादरनैरन्तर्येण भावेनोपास्यमित्यर्थः । ननु—कथं हृदयस्य प्रजापतिना सह ऐक्यमुच्यते
हृदयस्य सूक्ष्मत्वात् प्रजापतेश्च सर्वात्मकत्वात् इत्यत आह—एतत्सर्वमिति । ‘ एतत् ’ हृदयं ‘ सर्वं ’ सर्वात्मकं
शाकल्यब्राह्मणोक्तरीत्यैव । प्रजापतिरपि त्र्यम्बकब्राह्मणोक्त (४।१।१) रीत्या सर्वात्मकः । अतः सर्वात्मकत्वात्
युक्तं तयोरेक्यवचनमित्यर्थः । एवमुपास्यत्वेन सिद्धस्य हृदयस्य स्तुत्यर्थं तन्नामाक्षरैकदेशोपासनमाह—तदेतत्त्र्य-
क्षरमित्यादिना । तदेतत्प्रसिद्धं हृदयनाम ‘ त्र्यक्षरं ’ त्रीणि अक्षराणि यस्येति व्युत्पत्तेरित्यर्थः । कानि पुन-
स्त्रीण्यक्षराणीत्यपेक्षायां सफलं दर्शयन् प्रथमाक्षरं तावदाह—हृ इत्येकमक्षरमभिहरन्त्यस्मै स्वाश्चान्ये च य
एवं वेदेति । यस्मादस्मै हृदयब्रह्मणे ‘ स्वाः ’ इन्द्रियाणि ‘ अन्ये च ’ विषयाः शब्दादयः स्वं स्वं कार्यमभिह-
रन्ति । हृदयं च भोक्तृत्वं स्वविषयं सुखादिकं अभिहरति । तस्मात् हृदयनामाक्षरत्वेन संबद्धं हरतेराहरतिकर्मणो
हृ इत्येतत् रूपम् । ‘ यो वेद ’ अस्मै विदुषे स्वा ज्ञातयः अन्ये च सम्बन्धिनः अभिहरन्ति । बलिमिति वाक्य-
शेषः । पूर्व्ववत् द्वितीयाक्षरमाह—द इत्येकमक्षरं ददन्त्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एवं वेदेति । यस्मात् पूर्व्वोक्ताः
‘ स्वा अन्ये च ’ हृदयब्रह्मणे स्वं स्वं वीर्यं ‘ ददन्ति ’ ददन्ते प्रयच्छन्तीत्यर्थः । हृदयं च भोक्त्रे तद्ददाति ।

तद्वै तदेतदेव तदास । सत्यमेव स यो हैवमेतन्महद्यक्षप्रथमजम्वेद
सत्यम्ब्रह्मेति जयतीमांल्लोकाजितऽइन्वसावसद्यऽ एवमेतन्महद्यक्षप्रथम-
जम्वेद सत्यम्ब्रह्मेति सत्यं ह्येव ब्रह्म ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठकेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (६) ४।८॥ (८) ५-५॥

हृदयब्रह्मणः सत्यमित्युपासनाविधिब्राह्मणम् ।

तद्वै तत् एतदेव तदास-सत्यमेव । स यो हैवमेतन्महद्यक्षं प्रथमजं वेद-सत्यं ब्रह्मेति । जयती-
मान् लोकान् । जित इन्वसावसत् । य एवमेतन्महद्यक्षं प्रथमजं वेद-सत्यं ब्रह्मेति । सत्यं
ह्येव ब्रह्म ॥ १ ॥

समात् ददतेर्दानकर्मणो द इत्येतद्वृत्तं हृदयाक्षरत्वेन सम्बद्धं ' यो वेद ' अस्मि विदुषे स्वाश्चान्ये च स्वं
स्वं वीर्यं ददंति प्रयच्छन्तीत्यर्थः । " दद दाने " (धा. पा. भ्वा. आ. १७) इत्यस्य धातोरात्मनेपदिनोऽपि
भौवादिकस्य व्यत्ययेन परस्मैपदं बोद्धव्यम् । तथा तृतीयमक्षरमाह-यमित्येकमक्षरमेति स्वर्गं लोकं य एवं
वेदेति । यस्मात् ' स्वा अन्ये च ' विषयाः हृदयब्रह्म प्रति ' यन्ति ' । हृदयं च भोज्यं प्रत्येति । तस्मादिणो
गत्यर्थस्य यमित्येतत् रूपं हृदयनामाक्षरत्वेन संबद्धं ' यो वेद ' स विद्वान् ' स्वर्गं लोकं ' प्रति ' एति '
गच्छति । एतत्फलमत्र विज्ञानानुरूपमेवेत्यर्थः । तथा च हृदयनामाक्षरैकदशोपासनादपि विशिष्टं फलं प्राप्नोति,
किमु वक्तव्यं हृदयस्वरूपोपासनादिति हृदयस्तुत्यर्थमेव नामाक्षरोपासनोपन्यासः, न तु नामाक्षरोपासनानि त्रीणि
हृदयस्वरूपोपासनमपरमिति चत्वार्यत्रोपासनानि विवक्षितानीति बोद्धव्यम् ॥ १ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासु-

देवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यंदिनशाखोपनिषद्बृहदा-

रण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे पञ्चमेऽध्याये चतुर्थं

हृदयब्रह्मोपासनब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ (<) ५।४ ॥

एतस्यैव हृदयाख्यस्य ब्रह्मणः सत्यमित्युपासनांतरं विधित्संती श्रुतिराह-तद्वै तदेतदेव तदासेति । अत्र प्रथम-
स्तच्छब्दो हृदयाख्यब्रह्मपरामर्शः । वैशब्दः स्मरणार्थः । तदुच्यते विधांतरेणेत्येवं हृदयाख्यब्रह्मण एव विधांतरप्रति-
ज्ञाऽर्थो द्वितीयस्तच्छब्दः । किं तद्विधांतरमित्यपेक्षायां वक्ष्यमाणविधान्तरमेतदेत्येवनेन शब्देनोक्त्वा तस्य पूर्वोक्त-
हृदयब्रह्मणा सामानाधिकरण्यप्रदर्शनार्थस्तृतीयस्तच्छब्दः । तथा च ' तद्वै ' हृदयं ब्रह्म ' एतदेव ' वक्ष्यमाण-
प्रकारं ' तदासेति ' पर्यवसितोऽर्थः । कोऽसौ वक्ष्यमाणः प्रकार इत्यपेक्षायामाह-सत्यमेवेति । यद्ब्रह्म हृदया-
त्मनोक्तं तत्सत्यमेव । सच्च त्यच्च सत्यम् । पंचभूतात्मकमाधिदैविकं तत्त्वं हिरण्यगर्भात्मकमित्यर्थः ।
तस्य स्वरूपकथनपूर्वकं तद्विज्ञानफलमाह-स यो हैवमेतं महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति जयतीमां-
ल्लोकानिति । ' यः ' साधको महदपरिच्छेयं महत्वात् ' यक्ष ' पूज्यं ' प्रथमजं ' सर्वस्मात् विराडादेः
संसारिणः सकाशात्पूर्वमेवोत्पन्नं एवंविधं ' सत्यं ब्रह्म-वेद ' । ' सः ' ' इमान् लोकान् जयति ' । ' यथा

आपऽ एवेदमग्रऽ आसुः । (स्ता) ताऽ आपः सत्यमसृजन्त सत्यं ब्रह्म
ब्रह्म प्रजापतिम्प्रजापतिर्देवान् ॥ ३ ॥

(वाँस्ते) ते देवाः सत्यमित्युपासते । तदेतत् त्र्यक्षरं सत्यमिति सऽ
इत्येकमक्षरन्तीत्येकमक्षरममित्येकमक्षरमप्रथमोत्तमेऽक्षरे सत्यमध्यतो-

सत्यस्य ब्रह्मणः स्तुतिब्राह्मणम् ।

आप एवेदमग्र आसुः । ता आपः सत्यमसृजन्त । सत्यं ब्रह्म ब्रह्म प्रजापतिम् । प्रजापतिर्देवान् ॥ १ ॥
ते देवाः सत्यमित्युपासते । तदेतत् त्र्यक्षरं सत्यमिति । स इत्येकमक्षरम् । तीत्येकमक्षरम् ।

सत्येन ब्रह्मणा इमे लोका आत्मसाकृताः, तद्वदित्यर्थः । कैमुतिकन्यायेन फलांतरमाह—जित इन्वसावस-
दिति । ‘ इनु ’ इत्थं सत्येन ब्रह्मणा अमृतात्मा शत्रुर्जितः । तथा अनेनायुपासकेनासौ शत्रुर्जितः अस-
दस्तु भवतु । तथा च लोका येन जिताः तस्य शत्रुजये किं वक्तव्यमित्यर्थः । कथमीदृग्विधज्ञानात् उपा-
सकत्वेन फलमित्यपेक्षायां उक्तोपासकस्यानुवादपूर्वकं हेतुमाह—य एवमेतन्महदक्षमित्यादि सत्यं ह्येव ब्रह्मे-
त्यन्तम् । ‘ हि ’ यस्मात्सत्यमेव ‘ ब्रह्म ’ उक्तरीत्या लोकजित् शत्रुजिच्च । तस्मात् तदुपासकस्यापि उपा-
सनानुरूपमुक्तं फलं युक्तमेवेत्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेव-
ब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यंदिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यक-
व्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे पञ्चमेऽध्याये पञ्चमं
सत्यमित्युपासनाविधिब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ (<) ९-९ ॥

इदानीं सत्यस्य ब्रह्मणः स्तुत्यर्थं तस्य प्रथमजत्वं साधयति—आप एवेदमग्र आसुरिति । अग्निहोत्रादि-
कर्मसु हूयमाना आहुतयः पयःसोमादिकाः अत्रापृशब्देनोच्यन्ते । तथा च यथोक्ताः ‘ आपः ’ जगतो बीज-
भूता अयान्कृतात्मना अवस्थिताः ‘ एव ’ ‘ इदं ’ सर्वं नामरूपात्मकं विकारजातं जगत् ‘ अग्रे ’ सृष्टेः पूर्वं
‘ आसुः ’ । नान्यत् किञ्चित् विकारजातमासीदिति वाक्यार्थः । इदानीमशब्दोपलक्षितात् मूलकारणात् सूत्रो-
त्पत्तिमाह—ता आपः सत्यमसृजन्तेति । उक्तलक्षणाः पुनरापो भूतान्तरसहिताः ‘ सत्यं ’ सूत्रात्मकं
हिरण्यगर्भमसृजन्त सृष्टवत्यः । एतेन सत्यस्य ब्रह्मणः प्रथमजत्वं सिद्धमित्यर्थः । एतस्य पूर्वोपक्रांतात् हृदय-
सत्यब्रह्मणः सकाशात् भिन्नत्वशंकां वारयति—सत्यं ब्रह्मेति । एवं सत्यस्य ब्रह्मणः प्रथमजत्वं निरूप्य तस्यैव
महत्त्वं साधयति—ब्रह्म प्रजापतिमिति । तत्सत्यं ‘ ब्रह्म ’ हिरण्यगर्भाख्यं कर्तृ ‘ प्रजापतिं ’ प्रजानां पतिं विराज-
मसृजतेत्यनुषङ्गः । तथा च सर्वजगदात्मकविराडात्मसत्त्वात् सूत्रात्मकं सत्यं ब्रह्म महदित्यर्थः । इदानीं तस्य
यक्षत्वं निरूपयितुं उत्पन्नाद्विराडात्मनः सकाशादिन्द्रादिदेवतासृष्टिमाह—प्रजापतिर्देवानिति । असृजतेत्यत्राप्य-
नुषङ्गः । देवतासृष्टिश्चिरपि महत्त्वसाधनायेति वा व्याख्या बोध्या ॥ १ ॥

अथ यक्षत्वमाह—ते देवाः सत्यमित्युपासत इति । यस्मादेवं सृष्टास्ते ‘ देवाः ’ पितरमपि विराज-
मतीत्य ‘ सत्यं ’ सत्यं ब्रह्मोपासते । इत्यन्तो यक्षं तदित्यर्थः । तथा चैवं सिद्धं प्रथमजं महदयक्षं सत्यं ब्रह्म
सर्वात्मनोपासमिति भावः । इदयब्रह्मवदस्यापि सत्यस्य ब्रह्मणः स्तुत्यर्थं वर्णत्रयात्मकतामाह—तदेतत् त्र्यक्षरं

ऽनृतन्तुदेतदुनृतं सत्येन परिगृहीतं सत्यभूयमेव भवति नैवम्विद्वांश्च-
समुनृतं हिनस्ति ॥ २ ॥

तद्यत्तत्सत्यम् । (म) असौ सुऽआदित्यो युऽएषुऽएतस्मिन्मुण्डले
पुरुषो शुश्रायन्दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तुवेतावन्योऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ रश्मि-
भिर्वाऽएषोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः प्राणैरयममुष्मिन्सु यदोत्कामिष्यन्भवति
शुद्धमेवैतन्मुण्डलम्पश्यति नैनमेते रश्मयः प्रत्यायन्ति ॥ ३ ॥

अमित्येकमक्षरम् । प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यम् । मध्यतोऽनृतम् । तदेतदनुतं सत्येन परिगृहीतं
सत्यभूयमेव भवति । नैवं विद्वांसमनुतं हिनस्ति ॥ २ ॥

तद्यत् तत्सत्यम् । असौ स आदित्यः । य एष एतस्मिन्मुण्डले पुरुषः । यश्चायं दक्षिणेऽक्ष-
न्पुरुषः । तावेतावन्योऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ । रश्मिभिर्वा एषोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः । प्राणैरयममुष्मिन् ।
स यदोत्कामिष्यन् भवति । शुद्धमेवैतन्मुण्डलं पश्यति । नैनमेते रश्मयः प्रत्यायन्ति ॥ ३ ॥

सत्यमितीति । तदेतत्सत्यमिति नाम त्र्यक्षरमित्यर्थः । कानि तान्यक्षराणीत्यपेक्षायामाह—स इत्येकमक्षरं
तीत्येकमक्षरमामित्येकमक्षरमिति । भवत्वेवमक्षरत्रयम् । ततः किमित्यपेक्षायामक्षरस्वरूपदर्शनानुरूपं फलं
कथयितुं तेषां स्वरूपं तावदाह—प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यं मध्यतोऽनृतं तदेतदनुतं सत्येन परिगृहीतं
सत्यभूयमेव भवतीति । तत्र तेषां 'प्रथमोत्तमे अक्षरे' सकाराकारौ सत्यमनुतं मृत्युरूपामावात् । 'मध्यतः'
मध्ये वर्तमानं तीत्यक्षरमनुतं मृत्युरूपं मृत्युवनृतयोः तकारसामान्यात् । तदेतदनुतं तीकाराख्यं मृत्युरूपं
'सत्येन' सकाराकारलक्षणेन 'परिगृहीतं' व्याप्तं अंतर्भावितम् । अतस्तस्याकिंचित्करत्वात् 'सत्यभूय-
मेव' भवतीत्यर्थः । एवं सत्यबाहुल्यं अनुतस्य मृत्योरकिंचित्करत्वं च विजानतः फलमाह—नैवं विद्वांसमनुतं
हिनस्तीति । एवमित्थं सत्यबाहुल्यं सर्वस्य मृत्योरनुतस्याकिंचित्करत्वं च 'विद्वांसं' जानन्तं 'अनुतं'
कदाचित् प्रमादोक्तं 'न हिनस्ति' फलदानेन न व्याप्नोति । बुद्धिपूर्वकस्यानुतस्य विदुषोऽपि
बाधकत्वादित्यर्थः ॥ २ ॥

एवं विशिष्टसत्योपारितमुक्त्वा इदानीं तस्यैवाध्यात्मिकाधिदैविकसंस्थानमेदं वैशिष्ट्यं कल्पयित्वा तदुपास्यर्थ-
माह—तद्यत्तत्सत्यमतौ स आदित्य इति । यत्सत्यं ब्रह्म पूर्वोक्तं 'तत्' 'असौ सः' प्रसिद्धः । कोऽसौ ?
'आदित्यः' । कः पुनरादित्यः ? 'य एषः' 'एतस्मिन्' प्रसिद्धे 'मुण्डले' 'पुरुषः' मुण्डलाभिमानि ।
'यश्च दक्षिणेऽक्षन्' दक्षिणे अक्षणि 'पुरुषः' सः असौ सत्यं ब्रह्मेत्यर्थः । ननु—प्रदेशमेदवर्तिनोः स्थान-
भेदेन भेदात् उपासनाभेदः स्यात् इत्याशंकायामाह—तावेतावन्योऽन्यस्मिन् प्रतिष्ठिताविति । तावेतावा-
दित्याक्षिस्यौ पुरुषौ एकस्यैव सत्यब्रह्मणः स्थानविशेषौ यस्मात् तस्मादन्योऽन्यस्मिन् आदित्यश्चक्षुषि चाक्षुष-
श्चादित्ये 'प्रतिष्ठितौ' । अतस्तयोर्मिन्नत्वेनेव प्रतिभासमानत्वेऽपि वस्तुतो भेदाभावान्नोपासनाभेद इत्यर्थः ।
कथं तावन्योऽन्यस्मिन् प्रतिष्ठितावित्यपेक्षायां परस्परपकार्योपकारकभावेनेत्याह—रश्मिभिर्वा एषोऽस्मिन्प्र-

यु५ एष ऽएतस्मिन्मण्डले पुरुषः । (स्तु) तस्य भूरिति शिर ऽएकं११
शिरऽएकमेतदक्षरम्भुवऽइति बाहू द्वौ बाहू द्वेऽएतेऽअक्षरे स्वरिति प्रतिष्ठा
द्वे प्रतिष्ठे द्वेऽ एते ऽअक्षरे तस्योपनिषदहरिति हन्ति पाप्मानं जहाति च
यु५ एवमेव ॥ ४ ॥

य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः । तस्य भूरिति शिरः । एकं शिरः । एकमेतदक्षरम् । भुव इति
बाहू । द्वौ बाहू । द्वे एते अक्षरे । स्वरिति प्रतिष्ठा । द्वे प्रतिष्ठे । द्वे एते अक्षरे । तस्योपनिषत्
अहरिति । हन्ति पाप्मानं जहाति च । य एवं वेद ॥ ४ ॥

तिष्ठितः प्राणैरयममुष्मिन्निति । आदित्योऽस्मिन्श्चक्षुषि अध्यात्मैः ' रश्मिभिः ' प्रकाशेनोपकुर्वन् ' प्रति-
ष्ठितः ' ' अयं ' च चाक्षुषः प्राणैश्चक्षुरादिमिरिन्द्रियैर्मण्डलं प्रकाशयन् अमुष्मिन्नादित्ये अधिदेवते प्रतिष्ठितः ।
अनयोरुपकार्योपकारकभावस्य प्रसिद्धत्वादित्यर्थः । इदानीं ज्ञातारिष्टः पुमान् कथं नाम हितमाचरेदित्य-
भिप्रायवती श्रुतिश्चक्षुरादित्यपुरुषप्रसङ्गागतमरिष्टदर्शनमाह—स यदौत्क्रमिष्यन् भवति शुद्धमेवैतन्मण्डलं
पश्यतीति । सोऽस्मिन् शरीरे भोक्ता विज्ञानमयः ' यदा ' यस्मिन् काले ' उत्क्रमिष्यन् ' प्राणास्त्यक्ष्यन्
' भवति ' तदा स विज्ञानमयश्चाक्षुष एतद्रविमण्डलं ' शुद्धमेव ' विरश्मि एव केवलं चन्द्रमण्डलमिव पश्यति ।
उत्क्रमणकाले चाक्षुषादित्ययोरदृष्टनिबन्धनोपकार्योपकारकभावनिरुद्धेः, औदासीन्येनावतिष्ठमानत्वादित्यर्थः ।
संसारिणः परलोकहिताय यत्नकर्तव्यत्वे सावधानार्थं प्रासङ्गिकमरिष्टदर्शनं प्रदर्श्य, इदानीं प्रकृतयोः परस्पर-
कार्योपकारकत्वमुक्तं निगमयति—नैनमेते रश्मयः प्रत्यायंतीति । ' एते रश्मयः ' ' एनं ' चाक्षुषं पुरुषं
' न प्रत्यायन्ति ' स्वामिकर्मानुरोधेन पूर्वमागच्छन्तोऽपि तत्कर्मक्षये पुनः नावर्तते इत्यर्थः ॥ ३ ॥

एवं स्थानद्वयसम्बन्धि सत्यब्रह्मणो ध्यानमुक्त्वा तस्यैव व्याहृत्यवयवकत्वेन ध्यानमाह—कण्डिकाद्वयेन—य एष
एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्तस्य भूरिति शिर इत्यादिना । ' य एषः ' ' एतस्मिन् मण्डले पुरुषः ' सत्यनामा
' तस्य ' ' भूरिति ' प्रथमा व्याहृतिः ' शिरः ' । उभयोः प्राथम्यसाम्यादित्यर्थः । एवं प्रथमव्याहृतौ
शिरोदृष्ट्यवधारणे सामान्यांतरमाह—एकं शिर एकमेतदक्षरमिति । यथा ' शिर एकं ' तथा भूरित्यक्षरमपि
' एकम् ' ततो युक्तं तत्र तदवधारोपणमित्यर्थः । द्वितीयव्याहृतौ आदित्यपुरुषबाहुदृष्टिमाह—भुव इति बाहू इति ।
तत्र द्वित्वसामान्यनियामकमाह—द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे इति । तृतीयायां व्याहृतौ पाददृष्टिमाह—स्वरिति
प्रतिष्ठेति । प्रतिष्ठेति अनयेति—' प्रतिष्ठा ' पादौ । तत्र सामान्यमाह—द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे इति ।
भुवरिति वर्णविश्लेषेण एते अक्षरे द्वे इत्यर्थः । एवमुपास्यब्रह्मणः अभिमुखीकरणार्थं रहस्यं नामाह—तस्यो-
पनिषदहरितीति । ' तस्य ' व्याहृत्यवयवस्य सत्यब्रह्मणः ' अहः ' ' इत्युपनिषत् ' रहस्यं नाम । येनाभि-
धानेनाभिधीयमानं ब्रह्म लोकवदभिमुखीभवति । तदिदं नामेत्यर्थः । उपास्तिफलमाह—हन्ति पाप्मानं जहाति
च य एवं वेदेति । आङ्पूर्वस्य हन्तेर्जहातेर्वा असुप्रत्यये कृते ह्रस्वत्वे च उपसर्गस्य टिलोपे च सति सिद्ध-
महरित्येतद्रूपं हन्तेर्जहातेर्भेति ' यो वेद ' । सः ' पाप्मानं हन्ति जहाति च ' त्यजति चेत्यर्थः ॥ ४ ॥

(दा) अथ योऽयन्दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः । (स्तु) तस्य भूरिति शिरऽएकं ११
शिरऽएकमेतदक्षरम्भुवऽइति बाहू द्वौ बाहू द्वेऽएतेऽअक्षरे स्वरिति
प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे द्वेऽएतेऽअक्षरे तस्योपनिषदहमिति हन्ति पाप्मान-
जहाति च सुऽएवम्वेद ॥ ५ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके नवमं ब्राह्मणम् ॥ १४(६)४।९ ॥ (८) ५-६ ॥

विद्युद्ब्रह्मेत्याहुः । (विं) विद्वानाद्विद्युद्विद्यत्येनं ११ सुर्वस्मात्पा-
प्मनो सुऽएवम्वेद विद्युद्ब्रह्मेति विद्युद्व्येव ब्रह्म ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके दशमं ब्राह्मणम् ॥ १४(६) ४।१० ॥ (८) ५-७ ॥

अथ योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः । तस्य भूरिति शिरः । एकं शिरः । एकमेतदक्षरम् । भुव इति
बाहू । द्वौ बाहू । द्वे एते अक्षरे । स्वरिति प्रतिष्ठा । द्वे प्रतिष्ठे । द्वे एते अक्षरे । तस्योपनिषत्
अहमिति । हन्ति पाप्मानं जहाति च । य एवं वेद ॥ ५ ॥

विद्युद्ब्रह्मोपासनाब्राह्मणम् ।

विद्युत् ब्रह्मेत्याहुः । विद्वानात् विद्युत् । विद्यत्येनं सर्वस्मात्पाप्मनः । य एवं वेद-विद्युत्
ब्रह्मेति । विद्युत् हि एव ब्रह्म ॥ १ ॥

एवमथैवेदं विकं ब्राह्मणवयवं ब्रह्मोक्त्वा आध्यात्मिकमाह-अथ योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुष इत्यादि पूर्व-
वत् । अतएव रहस्यं नामाह-अहमितीति । पूर्वोक्तप्रक्रियैवास्य प्रत्यगात्मभूतत्वात् हन्ते जहातिश्च-
तद्रूपमहमिति यो वेद-स हन्ति पाप्मानमित्येतत्सर्वं पूर्ववत् ॥ ५ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासु-
देवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यंदिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकन्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां
तृतीये खिलकाण्डे पञ्चमेऽध्याये षष्ठं सत्यस्य ब्रह्मणः स्तुतिब्राह्मणं
परिसमाप्तम् ॥ १४ (८) ५-६ ॥

एतस्यैव सत्यब्रह्मणः अशेषपापध्वंसकमुपासनान्तरमाह-विद्युद्ब्रह्मेत्याहुरिति । 'आहुः' ब्राह्मणा इति
शेषः । तस्य निर्वचनमाह-विद्वानाद्विद्युदिति । मेघान्धकारस्य विद्वानादवखंडनात् विदारणात् 'विद्युत्' ।
पापहेत्वज्ञानान्धकारस्य विदारणात् ब्रह्म विद्युदित्यर्थः । एवमुपासितुः फलमाह-विद्यत्येनं सर्वस्मात्पाप्मनो य
एवं वेद विद्युद्ब्रह्मेतीति । 'यो विद्युत् ब्रह्मेति एवं वेद' एवमुपासकं 'सर्वस्मात्' समस्तात् 'पाप्मनः'

मनोमयोऽयम्पुरुषः । (पो) भाःसत्यस्तुस्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वा
 युवो वैवमयमन्तरात्मन्पुरुषः सुऽएष सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः
 सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदम्प्रशास्ति युदिदङ्किञ्च सुऽएवम्वेद ॥ १ ॥
 इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थप्रपाठके
 एकादशं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४ । ११॥ (८) ५-८ ॥

अथ शाण्डिल्यविद्याग्रन्थः ।

मनोमयपुरुषोपासनाब्राह्मणम् ।

मनोमयोऽयं पुरुषः भाःसत्यः । तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वा यवो वा, एवमयमन्तरात्मन्-
 रुषः । स एष सर्वस्य वशी । सर्वस्येशानः । सर्वस्याधिपतिः । सर्वमिदं प्रशास्ति । यदिदं किञ्च ।
 य एवं वेद ॥ १ ॥

पापात् विद्यत्यक्खण्डयति पृथक्करोतीत्यर्थः । ब्रह्मेति शेषः । फलस्योपास्यानुगुणत्वमाह-विद्युद्ध्येव ब्रह्मेति ।
 'हि' यस्मात् 'ब्रह्म विद्युत्' तमोमूलकपापविदारकमेव । तस्माद्युक्तं तदेव फलमित्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
 श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतामाध्यन्दिनशाखोपनिषद्-
 बृहदारण्यकव्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे षष्ठमेऽध्याये
 सप्तमं विद्युद्ब्रह्मोपासनाब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४।(८)५-७ ॥

उपाधिनामनेकत्वात् प्रत्येकमनेकविशेषणत्वाच्च तथैव प्रकृतस्य ब्रह्मणः मनउपाधिकस्योपासनं विधित्सन्ती
 श्रुतिराह-मनोमयोऽयं पुरुषो भाःसत्य इति । 'अयं पुरुषो मनोमयः' मनःप्रायः मनसि उपलभ्यमान-
 त्वात् मनसा चोपलभ्यमानत्वात् मनसि अहमित्यभिमानज्ञानवत्त्वाद्वा 'भाःसत्यः' भा एव सत्यं स्वरूपं यस्य
 सोऽयं भाःसत्यो भास्वरः सर्वार्थावभासकमनोमयत्वादित्यर्थः । तस्य ध्यानार्थमौपाधिकं स्वरूपं कथयन्ती श्रुतिः
 स्थानविशेषमाह-तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वा यवो वेति । 'यथा व्रीहिर्वा यवो वा' परिमाणतः ।
 एवंपरिमाणो विज्ञानमयः 'तस्मिन्' प्रसिद्धे 'अन्तर्हृदये' हृदयमध्ये । योगिभिर्दृश्यत इति शेषः । इदं
 त्वौपाधिकं परिमाणम् । स्वामाविकं तु आनन्दमेवेत्यभिप्रेत्य दार्ष्टान्तिकमाह-एवमयमन्तरात्मन् पुरुषः स एष
 सर्वस्य वशीत्यादि । यथा दृष्टांतः । 'एवमन्तरात्मन्' अन्तरात्मनि हृदयाकाशे 'अयं पुरुषः' योगिभिर्दृश्यत
 इति शेषः । सर्वस्य वशीत्यादि यदिदं किञ्चेत्यन्तं शारीरकब्राह्मणे (बृ. उ. ४।२।२४) व्याख्यातार्थम् ।
 उपासितुः फलमाह-य एवं वेदेति । एवंविधमनोमयब्रह्मोपासनतः तादृशूपासतिरेव फलम् । "तं यथा यथो-
 पासते"—(श. प. १० । ५ । २ । २०) इति श्रुतेः । न त्वफलमित्यनादरणीयमित्यर्थो बोध्यः ॥ १ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
 श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतामाध्यन्दिनशाखोपनिषद्-
 बृहदारण्यकव्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे षष्ठमेऽध्यायेऽष्टमं
 मनोमयपुरुषोपासनाब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ । (८) ५-८ ॥

व्वाचं धेनुमुपासीत । तस्याश्चत्वारः स्तनाः स्वाहाकारो वषट्कारो
हन्तकारः स्वधाकारस्तस्यै द्वौ स्तनौ देवाऽऽपजीवन्ति स्वाहाकारश्च
वषट्कारश्च हन्तकारमनुष्याः स्वधाकारं पितरस्तस्याः प्राणऋषभो
मनो वत्सः ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके द्वादशब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४ । १२॥ (८) ५-९ ॥

वेदत्रयीवाग्धेनुपासनाव्राह्मणम् ।

वाचं धेनुमुपासीत । तस्याश्चत्वारः स्तनाः—स्वाहाकारो वषट्कारो हन्तकारः स्वधाकारः ।
तस्यै द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति । स्वाहाकारं च वषट्कारं च । हन्तकारं मनुष्याः । स्वधाकारं
पितरः । तस्याः प्राण ऋषभः । मनो वत्सः ॥ १ ॥

अथ पुनस्तस्यैव ब्रह्मणो वाङ्मयधेनुसम्बन्धेनोपासनं महाफलार्थमाह—वाचं धेनुमुपासीतेति । वाक्शब्दे-
नात्र वेदत्रयी ग्राह्या । न तु करणं तत्स्थानं वा तदेवता वा तदन्यतमेषु स्वाहाकारादीनामसंभवात् । अतः
'वाचं' वेदत्रयीलक्षणां धेनुरिव धेनुः तामुपासीत सदा अनुवर्ततेत्यर्थः । एवमुपासने निमित्तं धेनुसामान्यमाह—
तस्याश्चत्वारः स्तना इति । हेतुशब्दः अपेक्षितार्थवाचकः । शेषः प्रसिद्धार्थः । स्वामिभ्यो धेनुः पय इव
वाग्धेनुः एतैश्चतुर्भिः स्तनैर्देवादिभ्योऽन्नं क्षरतीत्यर्थः । कः कं स्तनमुपजीवतीत्यपेक्षायां विनियोगमेदमाह—
तस्यै द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्तीत्यादिना स्वधाकारं पितर इत्येतेन । 'तस्यै' तस्या धेन्वाः । स्वाहावङ्म्यां
हि देवभ्यो हविर्दीयते । अतः 'देवाः स्वाहाकारं च वषट्कारं चोपजीवन्ति' । हन्तेति मनुष्येभ्योऽन्नं प्रय-
च्छन्ति । अतः 'हन्तकारं मनुष्याः' उपजीवन्तीत्यनुषङ्गः । स्वधेति हि पितृभ्यः कर्ष्यं ददति । अतः
'स्वधाकारं पितरः' उपजीवन्तीति प्रसिद्धमित्यर्थः । कः पुनरस्याः प्रसूतिहेतुः सेक्ता को वा पुनः स्तन्यप्रसव-
हेतुर्वत्स इत्यपेक्षायां तावाह—तस्याः प्राण ऋषभो मनो वत्स इति । प्राणेन हि बललक्षणेन वाक् प्रसूयते ।
अप्राणस्य वागुच्चारणादर्शनात् । अतस्तस्या धेन्वाः 'प्राणः' ऋषभ इव 'ऋषभः' तथा मनसा ह्यालोच्य
वाक् स्वाहाकारार्थं क्षरति । "यद्वै मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति"—(तै.सं. १।१।७) इति श्रुतेः । अतः
'मनो वत्सः' इत्यर्थः । एतदुपासकस्य यथोक्तवागुपायिकब्रह्मपतिपतिरेव फलम् । "तं यथा यथोपासते तदेव
भवति"—(श्र. प. १०।१।२।२०) इति श्रुतेरिति भावः ॥ १ ॥

इति श्रीहृषिकेशत्रयभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासु-
देवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यक-
व्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे पंचमोऽध्याये नवमं वेदत्रयीवाग्धेनु-
पासनाव्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ । (८) ५-९ ॥

अयमग्निर्वैश्वानरः । (रो) योऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदि-
दमद्यते तस्यैष घोषो भवति यमेतत्कुर्णाविपिधाय शृणोति स यदोत्क्रमि-
ष्यन्भुवति नैतद्घोषं शृणोति ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके त्रयोदशं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६)४१३॥ (८) ५-१०॥

एतद्वै परमन्तुपः । (पो) बुद्ध्याहितस्तप्यते परमुष्णं हैव लोकजयति
युऽएवमुदैतद्वै परमन्तुपो बुध्रेतमुरण्यं हुरन्ति परमुष्णं हैव लोकजयति

जठरस्थवैश्वानरोपासनाब्राह्मणम् ।

अयमग्निर्वैश्वानरः । योऽयमन्तः पुरुषे । येनेदमन्नं पच्यते । यदिदमद्यते । तस्यैष घोषो भवति ।
यमेतत्कुर्णाविपिधाय शृणोति । स यदोत्क्रमिष्यन् भवति । नैतं घोषं शृणोति ॥ १ ॥

ज्वरादिव्याध्यादेस्तपस्त्वोपासनाब्राह्मणम् ।

एतद्वै परमं तपः । यद्व्याहितस्तप्यते । परमं हैव लोकं जयति । य एवं वेद । एतद्वै परमं

प्रकृतस्यैव ब्रह्मणः कौक्ष्याश्रित्वमापन्नस्यापरोऽक्षत्वं दर्शयितुं पुनरुपासनान्तरमाह-अयमग्निर्वैश्वानर इति ।
कोऽसावग्निरित्यत आह-योऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यते इति । ' यत् ' यस्मात् ' येनेद-
मद्यतेऽन्नं ' तयेन ' पच्यते ' स विराडात्मा प्रजापतिर्जाठरोऽग्निरित्यर्थः । तत्सद्भावे किं मानमित्यपेक्षायामाह-
तस्यैष घोषो भवतीति । तस्याग्रेरन्नं पचमानस्यैषः ' घोषः ' शब्दो भवतीत्यर्थः । कोऽसौ घोष इत्यपेक्षायां
प्रत्यक्ष एवेत्याह-यमेतत्कुर्णाविपिधाय शृणोतीति । एतदिति क्रियाविशेषणम् । अंगुलिभ्यां ' कर्णाविपिधाय '
अपिधानं कृत्वा यं घोषं एतच्छ्रवणं यथा स्यात् तथा ' शृणोति ' । स घोषो यथोक्तवैश्वानरसद्भावे प्रमाण-
मित्यर्थः । एवं वैश्वानरमग्निं प्रजापतिरूपमुपासितुः कलं तु तद्भावापत्तिरेवेति द्रष्टव्यम् । प्रासङ्गिकमरिष्टदर्शन-
माह-स यदोत्क्रमिष्यन् भवति नैतं घोषं शृणोतीति । सोऽत्र शरीरे भोक्ता ' यदोत्क्रमिष्यन् ' इत्यादि
स्पष्टार्थम् ॥ १ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पुण्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासु-
देवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यक-
व्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे षष्ठमेध्याये दशमं वैश्वानरो-
पासनाब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ । (८) ५ । १० ॥

एवं ब्रह्मोपासनानि कानिचित्सफलान्युक्तानि । इदानीमब्रह्मोपासनानि कानिचिद् फलवन्ति दर्शयति-
एतद्वै परमं तपो यद्व्याहितस्तप्यते इति । ' व्याहितः ' व्याधियुक्तो ज्वरादिपरिगृहीतः सन् ' यत्तप्यते ' ।

सुऽएवम्वेदैतद्वै परमन्तपो सुम्प्रेतमन्नावभ्यादधति परम॑ ह्यैव लोक-
जयति सुऽएवम्वेद ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके चतुर्दशं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६)४१४॥ (८) ५-११ ॥

यदा वै पुरुषः । (पोऽस्मा) अस्माल्लोकात्प्रैति सु वायुमागच्छति
तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खन्तेन सुऽऊर्ध्वऽआक्रमते सुऽ
आदित्यमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा डुम्बरस्य खन्तेन सुऽ

तपः । यं प्रेतमरणं हरन्ति । परमं ह्यैव लोकं जयति । य एवं वेद । एतद्वै परमं तपः । यं प्रेतम-
न्नावभ्यादधति । परमं ह्यैव लोकं जयति । य एवं वेद ॥ १ ॥

सर्वासामुपासनानां गतेः फलस्य च विधायकं ब्राह्मणम् ।

यदा वै पुरुषः अस्माल्लोकात्प्रैति । स वायुमागच्छति । तस्मै स तत्र विजिहीते ।
यथा रथचक्रस्य खम् । तेन स ऊर्ध्व आक्रमते । स आदित्यमागच्छति । तस्मै स तत्र

‘ तदेतत् ’ ‘ वै ’ निश्चितं ‘ परमं तपः ’ दुःखसामान्यात् । व्याधिना अभिभूयमानः तमनिन्दन् अविषीदंश्च
सन् तपस्तप्यते मयेति बुद्धिं कुर्यादित्यर्थः । एवं चिंतयतः किं फलं भवतीत्यपेक्षायामाह-परमं ह्यैव लोकं
जयति य एवं वेदेति । ‘ य एवं ’ ज्वरादिपीडनं तप इति ‘ वेद ’ सः ‘ परमं ’ तपसोऽनुकूलं ‘ लोकं
जयति ’ प्राप्नोतीत्यर्थः । तथोपासनान्तरमाह-एतद्वै परमं तपो यं प्रेतमरणं हरन्तीति । ‘ यं प्रेतं ’ मां
ऋत्विजो ज्ञातयो वा ‘ अरण्यं ’ प्रति अभि ‘ हरन्ति ’ । ‘ एतद्वै परमं तपः ’ इति मुमुर्षावस्थायां चिंतयेत् ।
वानप्रस्थवत् प्रामादरण्यगमनसामान्यात् । स तपोऽनुरूपं लोकं जयतीत्यर्थः । तथा पुनरुपासनान्तरमाह-एतद्वै
परमं तपो यं प्रेतमन्नावभ्यादधतीति । ‘ यं प्रेतं ’ मां ज्ञातयोऽन्नावभ्यादधति प्रक्षिपन्ति । ‘ एतद्वै परमं तपः ’
इति मरणात्प्रागेव चिंतयेत् । अग्निप्रवेशसामान्यात् । सः अग्निप्रवेशानुरूपं लोकं जयतीत्यर्थः । अत्र परमलोक-
शब्देन तत्तदुपासनयोग्यफलभेदस्य विवक्षितत्वात् नोपासनैक्यशङ्केति भावः ॥ १ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्ममगवःपूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासु-
देवब्रह्ममगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यक-

व्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे पञ्चमेऽध्याये एकादशं ज्वरादि-

व्याख्यादेस्तपोरूपोपासनब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ । (८) ५ । ११ ॥

इदानीमस्मिन् प्रकरणे उक्तानां सर्वोपासनानां गतिं अनुक्तं फलं च दर्शयितुमिदं ब्राह्मणमारभ्यत-यदा वै
पुरुषोऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीत इति । ‘ यदा ’ यस्मिन् काले

ऊर्ध्वऽआक्रमते सु चन्द्रमसमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा
 दुन्दुभेः खन्तेन सुऽऊर्ध्वऽआक्रमते सु लोकमागच्छत्यशोकमुहिमन्तु-
 स्मिन्वसति शाश्वतीः समाः ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
 प्रपाठके पञ्चदशं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४।१५॥ (८) ५-१२ ॥

अन्नब्रह्मेत्येकऽआहुः । (स्त) तन्न तथा पूयति वाऽअन्नमृते प्राणा-

विजिहीते । यथा डंबरस्य खम् । तेन स ऊर्ध्व आक्रमते । स चन्द्रमसमागच्छति । तस्मै स तत्र
 विजिहीते । यथा दुन्दुभेः खम् । तेन स ऊर्ध्व आक्रमते । स लोकमागच्छति अशोकमुहिमम् ।
 तस्मिन् वसति शाश्वतीः समाः ॥ १ ॥

अन्नप्राणयोरेकब्रह्मोसनाविधायकं ब्राह्मणम् ।

अन्नं ब्रह्मेत्येक आहुः । तन्न तथा । पूयति वा अन्नमृते प्राणात् । प्राणो ब्रह्मेत्येक आहुः ।

आयुषः क्षयात् ' पुरुषः ' विद्वान् ' अस्माल्लोकात्प्रैति ' शरीरं परित्यजति । ' सः ' उपासकस्तदा ' वायु-
 मागच्छति ' । ' सः ' च वायुः स्तिमितरूपस्तिर्यग्भूतः अमेधोऽन्तरिक्षे तिष्ठन् ' तस्मै ' सम्प्राप्ताय विदुषे
 तदर्थं ' तत्र ' स्वात्मनि ' विजिहीते ' स्वात्मावयवान् विगमयति छिद्रीकरोत्यात्मानमित्यर्थः । कियत्परिमाणं
 तच्छिद्रं कियते, इत्यपेक्षायामाह-यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्वऽ आक्रमत इति । ' यथा ' यावत्परि-
 माणं ' रथचक्रस्य ' ' खं ' छिद्रं तावत्परिमाणेन छिद्रेण ' सः ' विद्वान् ' ऊर्ध्वः ' ऊर्ध्वं ' आक्रमते '
 उपरि गच्छतीत्यर्थः । स ऊर्ध्वं गच्छन् क्व गच्छतीत्यपेक्षायामाह-स आदित्यमागच्छति तस्मै स तत्र विजि-
 हीते यथा डंबरस्य खं तेनेत्यादिना । यथा दुन्दुभेः खं तेन सऽ ऊर्ध्वऽ आक्रमते इत्यन्तेन । ' डंबरः '
 भाद्रित्रविशेषः । शेषः स्पष्टार्थः । एवमुपर्युपरि गच्छतः कुत्र विश्राम इत्यपेक्षायां विराडात्मनीत्याह-स लोक-
 मागच्छत्यशोकमुहिमं तस्मिन् वसति शाश्वतीः समा इति । ' सः ' उपासकः ' लोकं ' प्रजापतिः
 मागच्छति । किंविशिष्टं ? ' अशोकं ' मानसेन दुःखेन विवर्जितं ' अहिमं ' हिमवर्जितं शारीरदुःखवर्जितम् ।
 यद्वा आम्नां पदाम्नां क्रमेण दुःखतत्साधनराहित्यमुच्यते । तं लोकं आगत्य ' तस्मिन् ' शाश्वतीर्निव्याः ' समाः '
 सम्बत्सरान् बहून्वान्तरकल्पान् ' वसति ' वासं करोति । एतदनुक्तफलोपासनफलमुक्तमित्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवद्गुण्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य

श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यंदिनशाखोपनिषद्-

बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे पञ्चमेऽध्याये

द्वादशं सर्वासामुपासनानां फलस्य गतेश्व विधायकं ब्राह्मणं

परिसमाप्तम् ॥ १४ । (८) ५ । १२ ॥

इदानीं पुनः प्रकृतब्रह्मोपासनमेवावुत्तरेयन्ती श्रुतिः वि-रमिति गुणद्वयविशिष्टान्नप्राणोपाधिकब्रह्मोपासनं
 विशिष्टफलकं विधातुं आदौ एतस्यैवोपास्यत्वनिर्णयार्था युक्तीराह-अन्नं ब्रह्मेत्येक आहुस्तन्न तथेत्यादिना

प्राणो ब्रह्मेत्येकऽआहुस्तत्र तथा शुष्यति वै प्राणऽऋतेऽन्नादेते ह त्वेव देवतेऽएकधाभूयम्भूत्वा परमताङ्गच्छतः ॥ १ ॥

(स्तु) तद्ध स्माह प्रातुदः पितरम् । (क्लृ) क्लृष्टं स्विदेवैवुम्बिदुषे साधु
* कुर्मात्किमेवास्माऽअसाधु कुर्यादिति सु ह स्माह पाणिना मा प्रातुद
कस्त्वेनयोरेकधाभूयम्भूत्वा परमताङ्गच्छतीति ॥ २ ॥

तस्माऽउ हैतदुवाच । वीत्युन्नम्नै व्युन्ने हीमानि सुर्वाणि भूतानि

तत्र तथा । शुष्यति वै प्राण ऋतेऽन्नात् । एते ह त्वेव देवते एकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतः । ॥ १ ॥

तद्ध स्माह प्रातुदः पितरम् । किं स्विदेव एवं विदुषे साधु कुर्यात् । किमेवास्मा असाधु कुर्यादिति । स ह स्माह पाणिना । मा प्रातुद । कस्त्वेनयोरेकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतीति ॥ २ ॥

तस्मा उ हैतदुवाच । वीति । अन्नं वै वि । अन्ने हीमानि सर्वाणि भूतानि विष्टानि ।

परमताङ्गच्छत इत्यन्तेन । ‘अन्नं ब्रह्मेत्येक’ आचार्या ‘आहुः’ । ‘तत्तथा न’ ग्रहीतव्यम् । यतः प्राणाद्भक्षकात् ‘ऋते’ विना ‘अन्नं पूयति’ क्लियते प्रतिभावमापद्यते इति ‘वै’ प्रसिद्धम् । तथा ‘प्राणो ब्रह्मेत्येक आहुः’ । तदपि ‘न तथा’ तथा न ब्रह्म । यतः ‘अन्नात्’ अदनीयात् ‘ऋते’ ‘प्राणः शुष्यति’ शोषमुपैति ‘वै’ प्रसिद्धम् । ब्रह्म तु न क्लियते न शुष्यति च । “अङ्गेयोऽशोष्य एव च” (भ.गी. २।१४) इति स्मृतेः । यस्मात् एवं एकैकस्य ब्रह्मत्वं नोपपद्यते । तस्मात् ‘ह’ किल ‘एते एव तु देवते’ अन्नप्राणलक्षणे ‘एकधाभूयं’ एकधाभावं ‘भूत्वा’ गत्वा ‘परमतां’ परमत्वं ‘गच्छतः’ ब्रह्मत्वं प्राप्नुत इत्यर्थः ॥ १ ॥

अन्नप्राणयोरेकत्वेन ब्रह्मदृष्टिः कार्या इत्येतमर्थं इतिहासोक्त्या द्रढयति—तद्ध स्माह प्रातुदः पितरं किं स्विदेवैवं विदुषे साधु कुर्यात्किमेवास्माऽअसाधु कुर्यादिति । तदेतदनप्राणैकत्वब्रह्मदर्शने विद्वान् ‘ह’ किल प्रातुदनामा ऋषीश्वरो हृष्टः सन् स्वं ‘पितरं’ प्रति ‘आह स्म’ । किंस्विदिति वितर्के । यथा मया ब्रह्म परिकल्पितम् । ‘एवं’ ब्रह्म ‘विदुषे’ ‘साधु’ शोभनं पूजां ‘किंस्वित्’ कुर्यात् । न किञ्चिदस्य कर्तव्यमिष्यते । अनेन सर्वस्यापि प्राप्तव्यस्य प्राप्तत्वात् । तथा ‘अस्मै’ विदुषे ‘असाधु’ अशोभनं वा ‘किमेव’ कुर्यात् । न किञ्चिदपि कुर्यात् । लोक इति शेषः । अस्य निरस्ताशेषासाधुत्वात् । इतिशब्दः प्रातुदवचनसमाप्ति-द्योतक इत्यर्थः । एवमन्नप्राणयोरेकत्वविज्ञानवतो न साधुकरणेन महत्त्वं नाप्यसाधुकरणेन खण्डितत्वं, किं तु—तस्य कृतकृत्यत्वमेवेति पुत्रेणोक्ते सति नैतावन्मात्रविज्ञानात् कृतकृत्यता पुरुषस्य, किं तु—अस्ति ज्ञातव्यान्तरमित्यभिप्रेत्य पिता पुत्रं वास्यतीत्याह—स ह स्माह पाणिना मा प्रातुद कस्त्वेनयोरेकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतीति । ‘सः’ पिता ‘ह’ किल हे ‘प्रातुद’ ! इति पुत्रं सम्बोध्य ‘पाणिना’ हस्तेन वारयन् ‘मा’ मैवं वोचः इति ‘आह स्म’ प्रत्यषेधयदित्यर्थः । एतयोरेन्नप्राणयोरेकधाभूयं ‘भूत्वा’ ‘कस्तु’ को वा विद्वान् ‘परमतां गच्छति’ न कश्चिदपि । तस्मान्नैवं वक्तुमर्हसि । अकृतकृत्योऽसावितीत्यर्थः ॥ २ ॥

कथं तर्हि ज्ञानात् कृतकृत्यः स्यात् इत्यपेक्षायामन्नप्राणयोः सशक्तिकयोः एकत्वविज्ञानात् तथा स्यात् । न

• “कुर्याम्” इत्युभयत्र काण्वः पाठः ।

विष्टानि रमिति प्राणो वै रुं प्राणे हीमानि सुर्वाणि भूतानि रतानि
सुर्वाणि ह वाऽअस्मिन्भूतानि विशन्ते सुर्वाणि भूतानि रमन्ते शुऽ
एवम्बेद ॥ ३ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके षोडशं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४१६ ॥ (८) ५-१३ ॥

उक्त्युप्राणो वाऽउक्त्युम् । (म्प्रा) प्राणो हीदं सुर्वमुत्थापयत्यु
द्धास्माऽउक्त्यविद्वीरस्तिष्ठत्युक्त्यस्य सायुज्यं सलोकताजयति शुऽ
एवम्बेद ॥ १ ॥

रमिति । प्राणो वै रम् । प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि रतानि । सर्वाणि ह वा अस्मिन् भूतानि
विशन्ते । सर्वाणि भूतानि रमन्ते । य एवं वेद ॥ ३ ॥

प्राणोपासनाब्राह्मणम् ।

उक्त्यम् । प्राणो वा उक्त्यम् । प्राणो हीदं सर्वमुत्थापयति । उद्धास्मा उक्त्यविद्वीरस्तिष्ठति ।
उक्त्यस्य सायुज्यं सलोकतां जयति । य एवं वेद ॥ १ ॥

न केवलयोरेकत्वविज्ञानात् इत्याशयवान् पिता तयोः शक्तिभूतं गुणद्वयं क्रमेणोपदिष्टवानिति कथयति-तस्मा उ
हैतदुवाच वीत्यन्नं वै वीत्यादिना-सर्वाणि भूतानि रतानीत्यन्तेन । ' तस्मै ' प्रातृदाय ' उ ह ' किल पिता
' वि ' रं ' इत्येतदन्नप्राणयोः क्रमेण गुणद्वयमुवाचोपदिष्टवान् इति योजना । किं तत् वीत्यपेक्षायामाह--अन्नं वै
वीति । कुतोऽन्नं वि ' हि ' यस्मात् ' इमानि ' प्रसिद्धानि ' सर्वाणि भूतानि ' ' अन्ने विष्टानि ' अन्नमाश्रित्य
स्थितानि । अतोऽन्नं वीत्युच्यत इति यावत् । किं तत् रमित्यत आह-प्राणो वै रमिति । कुतश्च प्राणो रम् ?
' वै ' प्रसिद्धम् । ' हि ' यस्मात् बलात्मके ' प्राणे ' ' सर्वाणि भूतानि रतानि ' सक्तानि यथेष्टं विद्वतानि
वर्तते इति शेषः । तस्मात्प्राणो रमित्युच्यत इत्यर्थः । तथा च सर्वभूताश्रयत्वलक्षणविशब्दवाच्यगुणकमन्नं सर्व-
भूतरतिलक्षणरंशब्दवाच्यगुणकश्च प्राणः । तथातिषयोरेव तयोरेकत्वमापन्नयोः परमत्वमिति तथाविधमेव
ब्रह्मोपासितव्यमिति समुदायार्थः । इदानीमेवंविदः फलमाह-सर्वाणि ह वा अस्मिन् भूतानि विशन्ते इत्यादि-
य एवं वेदेत्यन्तम् । स्पष्टार्थम् ॥ ३ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य

श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकव्याख्यायां वासुदेव-

प्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे पञ्चमोऽध्याये त्रयोदशमन्नप्राणयोरेक्योपासना-

विधायकं ब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ (८) ५१३ ॥

पुनस्तस्यैव ब्रह्मणः उक्त्यादिगुणग्राविशिष्टत्वेनोपासनमाह-उक्त्यमित्यादिना । महाव्रताख्ये कृतौ प्रवान-
भूतं शब्दमुक्त्यशब्दार्थः । किमात्मकं तदुक्त्यमित्यत आह-प्राणो वा उक्त्यमिति । प्राणो ब्रह्मात्मेषु मुख्यः ।

युजुः प्राणो वै युजुः । प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि युज्यन्ते युज्यन्ते
हास्मै सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्याय युजुषः सायुज्यं सलोकताञ्जयति युऽ
एवम्बेद ॥ २ ॥

साम प्राणो वै साम । प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि सम्यञ्चि
सम्यञ्चि हास्मिन्सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्याय कल्पन्ते सामः सायुज्यं
सलोकताञ्जयति युऽएवम्बेद ॥ ३ ॥

यजुः । प्राणो वै यजुः । प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि युज्यन्ते । युज्यन्ते हास्मै सर्वाणि
भूतानि श्रैष्ठ्याय । यजुषः सायुज्यं सलोकतां जयति । य एवं वेद ॥ २ ॥

साम । प्राणो वै साम । प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि सम्यञ्चि । सम्यञ्चि हास्मिन् सर्वाणि
भूतानि श्रैष्ठ्याय कल्पन्ते । सामः सायुज्यं सलोकतां जयति । य एवं वेद ॥ ३ ॥

उक्तं च सर्वशस्त्राणां प्रधानम् । अतः प्राण उक्तगुण उपास्य इत्यर्थः । ननु—प्राणे कथमुक्तशब्दप्रवृत्तिरित्य-
पेक्षायां योगवशादित्याह—प्राणो हीदं सर्वमुत्थापयतीति । ‘ हि ’ यस्मादिदं सर्वं चराचरात्मकं ‘ प्राण
उत्थापयति ’ । अप्राणस्योत्थानाशक्तेः । अतः प्राण उत्थापनादुक्तमित्यर्थः । एवमुपासनस्य क्रमेण दृष्टमदृष्टं च
फलमाह—उद्धास्माऽउत्थविद्वीर इत्यादिना । ‘ उत् ह अस्मै ’ इति च्छेदः । पंचम्यर्थे चतुर्थी छंदसी ।
‘ यः ’ एवमुक्तस्वरूपं प्राणं ‘ वेद ’ । अस्मादुपासकात् उक्तवित्प्राणवित् ‘ वीरः ’ पुत्रः ‘ उत्तिष्ठति ’
उत्पद्यते । इत्येतत् दृष्टफलम् । ‘ उक्तस्य ’ प्राणस्य ‘ सायुज्यं सलोकतां ’ च उपासनातारतम्यात् ‘ जयति ’
प्राप्नोति । एतददृष्टं फलमित्यर्थः ॥ १ ॥

इदानीं प्राणस्य योक्तृतागुणवत्त्वेनोपासनमाह—यजुः प्राणो वै यजुरिति । यतः ‘ प्राणो वै यजुः ’ ।
अतः प्राणो यजुरित्युपासितित्यर्थः । प्राणे यजुःशब्दप्रवृत्तिं दर्शयति—प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि
युज्यन्ते इति । ‘ हि ’ यस्मात्प्राणे सति ‘ सर्वाणि भूतानि ’ परस्परं ‘ युज्यन्ते ’ । न हि असति
प्राणे कस्यचित्केनचित् योगसामर्थ्यं दृष्टम् । अतो युनक्तीति यजुरिति योगवशात् प्राणो यजुरित्यर्थः ।
एवमुपासितुः पूर्ववत्फलमाह—युज्यन्ते हास्मै सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्यायेति । ‘ श्रैष्ठ्याय ’ श्रेष्ठभावाय
“ अयं नः श्रेष्ठो भवतु ” इत्यभिप्रायेण ‘ युज्यन्ते ’ उद्यमं कुर्वति इत्यर्थः । शेषं समानम् ॥ २ ॥

इदानीं प्राणस्य सर्वप्राणिसम्यग्भावनहेतुत्वगुणेनोपासनमाह—साम प्राणो वै सामेति । यतः ‘ प्राणो
वै साम ’ । अतस्तं सामेत्युपासितित्यर्थः । पूर्ववत्प्राणस्य सामत्वं साधयति—प्राणे हीमानि सर्वाणि
भूतानि सम्यञ्चीति । सम्यग्जान्ति सङ्गच्छन्ते इति सम्यञ्चीत्यर्थः । शेषं पूर्ववत् । पूर्ववदुपासनाफलमाह—
सम्यञ्चि हास्मिन्सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्याय कल्पन्ते इति । न केवलं ‘ सम्यञ्चि ’ संगच्छमानान्येव ।
अपि तु तानि अस्मिन्नुपासके ‘ श्रैष्ठ्याय ’ श्रेष्ठभावाय ‘ कल्पन्ते ’ कल्पनानि भवन्तीत्यर्थः । शेषं स्पष्टार्थम् ॥ ३ ॥

क्षत्रं प्राणो वै क्षत्रम् । (म्प्रा) प्राणो हि वै क्षत्रं त्रायते हैनम्प्राणः
क्षणितोः प्य क्षत्रमात्रमाप्नोति क्षत्रस्य सायुज्यं सलोकताञ्जयति शुऽ
एवम्बुद ॥ ४ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके सप्तदशं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४ । १७ । (८) ५-१४ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठः प्रपाठको बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थः
प्रपाठकश्च समाप्तः ॥ १४ (६) ४ ॥ कण्डिकासंख्या ॥ १२९ ॥

क्षत्रम् । प्राणो वै क्षत्रम् । प्राणो हि वै क्षत्रम् । त्रायते हैनं प्राणः क्षणितोः । प्र क्षत्रमात्र-
माप्नोति । क्षत्रस्य सायुज्यं सलोकतां जयति । य एवं वेद ॥ ४ ॥

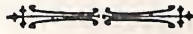
इदानीं प्राणस्य पालकगुणवत्त्वेनोपासनमाह-क्षत्रं प्राणो वै क्षत्रमिति । यस्मात्प्राणः 'क्षममिति'
'वै' प्रसिद्धम् । तस्मात् क्षत्रमित्युपासीत्यर्थः । पूर्ववत्प्राणस्य क्षत्रशब्दवाच्यत्वं साधयति-प्राणो हि वै
क्षत्रं त्रायते हैनं प्राणः क्षणितोरिति । 'एनं' देहपिंडं 'प्राणो ह' 'क्षणितोः' शस्त्रादिर्हिंसितात्
पुनर्मांसद्वरणं कुर्वन् यस्मात् 'त्रायते' पालयति । तस्मात् क्षत्रत्राणात् 'प्राणः' 'वै' प्रसिद्धं क्षत्र-
मित्यर्थः । एतद्वेदनफलमाह-प्र क्षत्रमात्रमाप्नोतीति । प्रशब्दः आप्नोतीत्यनेन संबध्यते । क्षत्रमात्रं
'प्राप्नोति' । प्राण एव भवतीत्यर्थः । "मात्रं कात्स्न्येऽवधारणे" (३।३।१७८) इत्यमरः । यद्वा 'क्षत्रं'
प्राणं 'प्राप्नोति' । किंविशिष्टं 'आ' सामस्येन 'त्रायते' पालयतीत्यात्रस्तम् । शेषं पूर्ववत् ॥ ४ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्सूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यंदिनशाखोपनिषद्-
बृहदारण्यकव्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकांडे पंचमेऽध्याये
चतुर्दशं प्राणोपासनाब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ । (८) ५-१४ ॥

अथ चतुर्दशे काण्डे सप्तमे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि
पञ्चमे प्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

आदितोऽष्टमेऽध्याये बृ० आ० पञ्चमेऽध्याये पञ्चदशं ब्राह्मणम् ।

भूमिरन्तरिक्षं द्यौरित्यष्टावक्षराणि । (ण्य) अष्टाक्षरं ह वाऽएकङ्गा-
यस्यै पदमेतदु हास्याऽएतत्स यावदेषु लोकेषु तावद्ध जयति योऽस्याऽ
एतदेवमुपदम्बेदु ॥ १ ॥

(५) ऋचो यजूंषि सामानीत्यष्टावक्षराणि । (ण्य) अष्टाक्षरं ह वाऽ
एकङ्गायस्यै पदमेतदु हैवास्याऽएतत्स यावतीयुत्रयी विद्या तावद्ध
जयति योऽस्याऽएतदेवमुपदम्बेदु ॥ २ ॥

गायत्रब्रह्मोपासनाब्राह्मणम् ।

भूमिरन्तरिक्षं द्यौरिति अष्टावक्षराणि । अष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदम् । एतदु हास्याः
एतत् । सः यावदेषु लोकेषु, तावद्ध जयति । योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ १ ॥

ऋचो यजूंषि सामानीति अष्टावक्षराणि । अष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदम् । एतदु
हैवास्याः एतत् सः । यावतीयं त्रयी विद्या, तावद्ध जयति । योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ २ ॥

ब्रह्मणो हृदयाद्यनेकोपाधिविशिष्टस्योपासनमभिहितम् । अथ साम्प्रतं गायत्र्युपाधिविशिष्टस्योपासनं कथ-
नीयमित्याश्रयते । सकलच्छन्दसां हि गायत्रीछन्दः प्रधानभूतम् । तत्प्रयोक्तृगायत्राणात् गायत्रीति कथयिष्यति ।
न चान्येषां छन्दसां प्रायः प्राणत्राणसामर्थ्यम् । प्राणात्मभूता च सा, सर्वेच्छन्दसां चात्मा प्राणः । प्राणश्च क्षत-
त्राणात् क्षत्रमिति कथितम् । प्राणश्च गायत्री । तस्मात्तदुपासनमेव विधास्यते द्विजोत्तमजन्मगायत्री-
निमित्तम् । तस्मात्प्रधाना गायत्री । “ ब्राह्मणा व्युत्थायामिवदन्ति स ब्राह्मणो विरजो विचिकित्सो
ब्राह्मणो भवति ” इत्युत्तमपुरुषार्थसम्बन्धं ब्राह्मणस्य दर्शयति तच्च ब्राह्मणत्वं गायत्रीजन्ममूलम् ।
अतो वक्तव्यं गायत्र्याः सत्त्वम् । गायत्र्या हि सृष्टो द्विजोत्तमो निरंकुश एव उत्तमपुरुषार्थसाधने
अधिक्रियते । अतस्तन्मूलः परमपुरुषार्थसम्बन्धः । तस्मात्तदुपासनविधानाय ब्रूते-भूमिरन्तरिक्षं द्यौरित्यष्टा-
वक्षराण्यष्टाक्षरमित्यादि । भूमिरन्तरिक्षं द्यौरित्येतानि अष्टावक्षराणि यस्य तदिदमष्टाक्षरम् । ‘ ह वै ’ प्रसिद्ध-
वद्योतकौ । ‘ एकं ’ प्रथमं ‘ गायत्र्यै ’ गायत्र्याः ‘ पदं ’ यकारेणैवाष्टत्वपूरणम् ‘ एतदुह ’ एव । एतदेवास्याः
‘ पदं ’ पादः प्रथमो भूस्यादिलक्षणः त्रैलोक्यात्मा अष्टाक्षरत्वसामान्यात् । एवमेतत् त्रैलोक्यात्मकं गायत्र्याः
प्रथमं पादं ‘ यो वेद ’ तस्यैतत्फलम् । ‘ सः ’ विद्वान् ‘ यावत् ’ यत्किंचित् ‘ एषु लोकेषु ’ जेतव्यं तावत्सर्वं
‘ जयति ’ । ‘ योऽस्या एतदेवं पदं वेद ’ ॥ १ ॥

तथा ‘ ऋचो यजूंषि सामानीति ’ त्रयीविद्यानामाक्षराणि । एतान्याष्टौ । एवं तथैवाष्टाक्षरं ‘ ह वा एकं

प्राणोऽपानो व्यानऽदुत्यष्टावक्षुराणि । (ण्य) अष्टाक्षरं ह वाऽएक-
ङ्गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्याऽएतत्स यावदिदमप्राणि तावद्ध जयति यो-
ऽस्याऽएतदेवुम्पदम्वेदु ॥ ३ ॥

(डा) अथास्याऽएतदेव । तुरीयन्दर्शतुम्पदुम्परोरजा युऽएष तपति यद्वै
चतुर्थन्ततुरीयन्दर्शतुम्पदमिति ददृशुऽइव ह्येषु परोरजाऽइति सुर्वमु
ह्येषु रजुऽउपपुर्षुपरि तपत्येवुं हैव श्रिया यशसा तपति योऽस्याऽएत-
देवुम्पदम्वेदु ॥ ४ ॥

सैषा गायत्री । (त्र्ये) एतस्मिँस्तुरीये दर्शते पदे परोरजसि प्रतिष्ठिता

प्राणोऽपानो व्यान इति अष्टाक्षराणि । अष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदम् । एतदु हैवास्याः
एतत् । सः यावदिदं प्राणि, तावद्ध जयति । योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ ३ ॥

अथास्या एतदेव तुरीयं दर्शतं पदम् । परोरजाः य एष तपति । यद्वै चतुर्थं, ततुरीयम् । दर्शतं पद-
मिति । ददृश इव ह्येषः । परोरजा इति । सर्वमु ह्येष रज उपपुर्षपरि तपति । एवं हैव श्रिया यशसा
तपति । योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ ४ ॥

सैषा गायत्री एतस्मिन् तुरीये दर्शते पदे परोरजसि प्रतिष्ठिता । तद्वै तत्सत्ये प्रातिष्ठिता ।

गायत्र्यै पदं ' द्वितीयम् । ' एतदु हैवास्याः एतत् ' ऋग्यजुःसामलक्षणम् । अष्टाक्षरत्वसामान्यादेव ।
' स यावती इयं त्रयी विद्या ' त्रया विद्यया यावत् फलमाप्यते ' तावद्ध जयति ' । ' योऽस्या एतत् ' गायत्र्या-
ख्यलक्षणं ' पदं वेद ' ॥ २ ॥

तथा ' प्राणः अपानः व्यानः ' एतान्यपि प्राणाद्यभिधानाक्षराण्यष्टौ । तच्च गायत्र्यास्तृतीयं पदम् । ' यावदिदं
प्राणि ' जातं ' तावद्ध जयति ' । ' योऽस्या एतदेवं ' गायत्र्यास्तृतीयं ' पदं वेद ' ॥ ३ ॥

अथानन्तरं गायत्र्यास्त्रिपदायाः शब्दलक्षणायास्तुरीयं पदं कथ्यते । अभियेयभूतं ' अस्याः ' प्रकृताया गायत्र्या
' एतदेव ' वक्ष्यमाणं ' तुरीयं पदम् ' तुरीयं दर्शतं पदम् । परोरजा य एष तपति इति । तुरीयमित्यादिवाक्य-
प्रदार्थं व्याचष्टे स्वयमेव श्रुतिः । ' यद्वै चतुर्थं ' प्रसिद्धं लोके तदिह तुरीयशब्देनोच्यते । ' दर्शतं पदं ' इत्यस्य
कोऽर्थः इत्यभिधीयते । ' ददृश इव हि एषः ' हि मण्डलान्तर्गतः पुरुषः । अतो दर्शतं पदं गद्यते । ' परोरजाः '
इत्यस्य पदस्य कोऽर्थ इति कथ्यते । ' सर्वं ' कृत्स्नं ' उ हि एषः ' मण्डलस्थः पुरुषः ' रजः ' जातं समस्तं
लोकमिति यावत् । उपपुर्षपर्याधिपत्यभावेन सर्वं लोकं रजोजातं ' तपति ' । उपपुर्षपरीति वीप्सा समस्तलोका-
धिपत्यख्यापनार्था हि । सर्वशब्देनैव सिद्धत्वात् वीप्सा अपार्थिका । नायं दोषः । येषामुपरिष्ठात् सूर्यो दृश्यते
तद्विषय एव सर्वशब्दो भवेत् इत्याशंका निरासार्था वीप्सा । " ये चामुष्मात् परांचो लोकाः तेषां चेष्टे देव-
कामानां च " इति श्रुत्यन्तरात् । तस्मात् सकलनिरोधार्था वीप्सा । यथा असावादित्यः सर्वाधिपत्यलक्षणया
' श्रिया ' ' यशसा ' च ख्यात्या ' तपति ' । ' योऽस्या एतदेवं ' तुरीयं दर्शतं ' पदं वेद ' ॥ ४ ॥

' सैषा ' त्रिपदोक्ता या त्रैलोक्यत्रैविद्यप्राणादित्रयलक्षणा ' गायत्री ' एतस्मिँश्चतुर्थे ' तुरीये दर्शते पदे परोरजसि

तद्वै तत्सत्ये प्रतिष्ठिता चक्षुर्वै सत्यञ्चक्षुर्हि वै सत्यन्तस्माद्यदिदानीन्द्वौ
विवदमानावेयातामहमद्राक्षमहमश्रौषमिति शुऽएव ब्रूयादहमद्राक्षमिति
तस्माऽएव श्रद्धयाम् ॥ ५ ॥

तद्वै तत्सत्यम्बुले प्रतिष्ठितम् । (म्प्रा) प्राणो वै बलन्तुत्प्राणे
प्रतिष्ठितन्तस्मादाहुर्वलं सत्यादोजीयऽइत्येवम्बेषा गायत्र्याध्यात्मं
प्रतिष्ठिता ॥ ६ ॥

सा हैषा गयांस्तत्रे । प्राणा वै गयास्तुत्प्राणांस्तत्रे तद्यद्गयांस्तत्रे
तस्माद्गायत्री नाम स यामेवामूमन्वाहैषैव सा स यस्माऽअन्वाह तस्य
प्राणांस्त्रायते ॥ ७ ॥

चक्षुर्वै सत्यम् । चक्षुर्हि वै सत्यम् । तस्माद्यदिदानीं द्वौ विवदमानावेयातामहमद्राक्षमहमश्रौषमिति ।
य एव ब्रूयादहमद्राक्षमिति । तस्मा एव श्रद्धयाम् ॥ ५ ॥

तद्वै तत्सत्यं बले प्रतिष्ठितम् । प्राणो वै बलम् । तत्प्राणे प्रतिष्ठितम् । तस्मादाहुः—बलं सत्या-
दोजीय इति । एवं उ एषा गायत्री अध्यात्मं प्रतिष्ठिता ॥ ६ ॥

सा हैषा गयांस्तत्रे । प्राणा वै गयाः । तत्प्राणान् तत्रे । तद्यत् गयान् तत्रे । तस्मात्
गायत्री नाम । स यामेवामूमन्वाह । एषैव सा । स यस्मा अन्वाह । तस्य प्राणान् त्रायते ॥ ७ ॥

प्रतिष्ठिता 'मूर्तामूर्तरसत्वात्सूर्यस्य रसापाये हि वस्तु नीरसमप्रतिष्ठितं भवति, यथा काष्ठादिदग्धसारम् । तद्वत्तथा
मूर्तामूर्तात्मकं जगत् गायत्री सूर्ये प्रतिष्ठिता तद्रसत्वात् स ह त्रिभिः पदैः । 'तद्वै' तुरीयं पदं 'सत्ये प्रतिष्ठि-
तम्' । किं पुनस्तत्सत्यमित्याख्यायते । 'चक्षुर्वै सत्यं' । कथं ? चक्षुः सत्यमित्याह—'चक्षुर्हि वै सत्यं'
कथं ? प्रसिध्यते । तस्माद्यदिदानीमेव 'द्वौ विवदमानौ' विरुद्धं वदमानौ एयातामागच्छेताम् । 'अहमद्राक्षं'
दृष्टवानस्मि इति । अन्य आह, 'अहमश्रौषं' इति । यत् त्वया दृष्टं न तथा तद्वत् अस्तीति । तयोः 'य एव
ब्रूयात् अहमद्राक्षमिति'—'तस्मै एव श्रद्धयाम्' न पुनर्यो ब्रूयादहमश्रौषमिति । श्रोतुर्मेषा श्रवणमपि संभवति ।
न चक्षुषो मृषा दर्शनम् । तस्मान्नाश्रौषमिति कथितवते श्रद्धयाम् । तस्मात्सत्यप्रतिपत्तिहेतुत्वात् सत्यं चक्षुः ।
तस्मिन् सत्ये चक्षुषि सह त्रिमिरितैः पदैः तुरीयं पदं प्रतिष्ठितमिति यावदुक्तं च स आदित्यः कस्मिन् प्रतिष्ठित
इति । चक्षुषीति ॥ ५ ॥

'तद्वै' तुरीयपदाश्रयं 'तत्सत्यं बले प्रतिष्ठितम्' । किं पुनस्तद्वलमिति ब्रूते । 'प्राणो वै बलं' । तस्मिन्
'प्राणे' बले 'प्रतिष्ठितं' तत्सत्यम् । तथा चोक्तं सूत्रे—'तदोतञ्च प्रोतञ्च' ( ) इति । यस्मा-
द्वले सत्यं प्रतिष्ठितम्, 'तस्मादाहुर्वलं सत्यादोजीयः' ओजस्तरमित्याहुः । यस्मिन् हि यदाश्रितं भवति ।
तस्मादाश्रितात् आश्रयस्य बलवत्तरत्वं प्रसिद्धम् । न हि दुर्वलं बलवत्तदाश्रयभूतम् । 'एवम्बेषा' एवमुक्त-
न्यायेन उ एषा 'गायत्री' अध्यात्ममध्यस्ते प्राणे 'प्रतिष्ठिता' । 'सा एषा गायत्री प्राणे' । अतो
गायत्र्यां जगत् प्रतिष्ठितम् ॥ ६ ॥

यस्मिन् प्राणे सर्वे देवाः एकं भवन्ति सर्वे वेदाः कर्माणि फलं च, 'सा' वै गायत्री प्राणरूपा

ताँ हैके सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुः । (वृत्तिं) व्यागनुष्टुवेतद्वाचमनुष्टु-
मडुति न तथा कुर्षाद्वायत्रीमेवानुष्टुयाद्यदि ह वाऽअपि बह्विव प्रति-
गृह्णाति न हैव तद्वायत्र्याऽएकञ्च न पदुम्प्रति ॥ ८ ॥

स युऽइमास्त्रील्लोकान्पूर्णान्प्रतिगृह्णीयात् । (त्सो) सोऽस्याऽएत-
त्प्रथमुपदमायुयादथ यावतीयन्त्रयी विद्या यस्तुावत्प्रतिगृह्णीयात्सो-
ऽस्याऽएतद्वितीयमुपदमायुयादथ यावदिदुम्प्राणि यस्तुावत्प्रतिगृह्णीया-

तां हैके सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुः । वागनुष्टुप् । एतद्वाचमनुष्टुम् इति । न तथा कुर्यात् । गायत्री-
मेवानुष्टुयात् । यदि ह वा अपि बह्विव प्रतिगृह्णाति । न हैव तद्वायत्र्या एकञ्च न पदं प्रति ॥ ८ ॥

स य इमान् त्रीन् लोकान् पूर्णान् प्रतिगृह्णीयात् । सोऽस्या एतत्प्रथमं पदमाप्नुयात् । अथ
यावतीयन्त्रयी विद्या । यस्तुावत्प्रतिगृह्णीयात् । सोऽस्या एतत् द्वितीयं पदमाप्नुयात् । अथ याव-

सती जगत आत्मा सा चैषा ' गयांस्तत्रे ' ज्ञातवती । के पुनर्गयाः । ' प्राणाः ' वागादयः ' वै ' ।
गयशब्दकरणात् तांस्तत्रे । सैषा ' गायत्री नाम ' । यद्यस्मात् ' गयांस्तत्रे ' । ' तस्माद्वायत्रीनाम '
गयत्राणाद्वायत्रीति प्रथिता । ' सः ' आचार्य उपनीय ब्राह्मणमष्टवर्षं ' यामेवायं ' सावित्रीं
सवितृदेवताकामन्वाह पञ्चोऽर्द्धर्चशः समस्ताश्च ' एषैव ' साक्षाजगत्प्राणात्मिका जगत आत्मा गायत्र्येव प्राणो
माणवकाय समर्पितो नान्य इत्याह । इदानीं व्याख्याता नान्या ' सः ' आचार्यः ' यस्मै ' माणवकायान्वाहा-
नुवक्ति । ' तस्य ' ' गयान् ' प्राणान् ' त्रायते ' नरकादिपतनात् ॥ ७ ॥

मतान्तरं दृष्ट्वा वटवे उपदेश्या गायत्री इयमेव भविष्यति इति विश्रमो माऽभूदित्यभिप्रेत्य मतान्तरं दूष-
यितुमुपन्यस्यति—तां हैके सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुरिति । ' एके ' शाखिनः " तत्सवितुर्वृणीमहे वयं देवस्य
भोजनम् ॥ श्रेष्ठं सर्वधातमं तुरं भगस्य धीमहि "—इत्यनुष्टुब्जन्दस्कां ' तां ' प्रसिद्धां ' सावित्री ' (तै. आ.
१।१।१) सवितृदेवताकां उपनीताय अन्वाहुरनुवदन्ति ' ह ' । तदभिप्रायमाह—वागनुष्टुप् इति । " वागनुष्टुविति
तद्यऽ एव वाचो महिमा " (श.प. १०।३।१।४) इत्यग्निरहस्ये प्रणिपादितत्वात् ' अनुष्टुप् ' ' वाक् ' च शरीरे
सरस्वतीरूपा । तस्याश्च नावः साक्षात्सरस्वतीरूपत्वात् वागात्मिकाऽनुष्टुवेव वटवे वक्तव्या । तत्समर्पणे हि
सरस्वती समर्पिता स्यात् । अतो वयमेतामनुष्टुब्जक्षणां ' वाचं ' सरस्वतीमेवापेक्ष्यमाणं माणवकायानुष्टुम् इति
वदन्तस्तामेवोपदिशन्ति । ' न तथा कुर्यात् ' । यत्ते आहुः सृष्टैव तत् । ' गायत्रीमेवानुष्टुयात् ' । तदुपदेशे
हि सर्वमपि पुमर्थसाधनजातं वटव उपदिष्टं स्यात् । तस्याः त्रैलोक्यत्रैवियसर्वप्राणात्मकत्वकथनेन सर्वात्मक-
त्वस्योक्तत्वात् । अनुष्टुबुपदेशे तु सरस्वतीमात्रमेवोपदिष्टं स्यात् । किं चेदं प्रासंगिकमुक्त्वा इदानीं गायत्री-
ज्ञानफलकथनाभिप्रायेण गायत्रीविदं स्तौति—यदि ह वा अपि बह्विवेत्यादिना । ' यदि ह वै अपि ' एकं-
चित् ' बह्विव ' न हि तस्य सर्वात्मनो नामास्ति किञ्चिद्विश्वात्मकादिकः । ' प्रतिगृह्णाति ' ' न हैव ' प्रतिग्रह-
जातं ' गायत्र्या एकञ्चन ' एकमपि ' पदं प्रति ' पर्याप्तम् । दूरतस्तु दोषाधायकत्वं तस्येत्यर्थः ॥ ८ ॥

स य इति । ' स यः ' गायत्रीवित् ' इमान् ' भूरादीन् ' त्रीन् ' गोऽश्वादिधनपूर्णान् ' लोकान् '
' प्रतिगृह्णीयात् ' । ' सः ' प्रतिग्रहः ' अस्याः ' गायत्र्याः ' एतत्प्रथमं पदं ' यत् व्याख्यातं ' आनुयात् ।

त्सोऽस्याऽएतत्तृतीयम्पदमाप्नुयादुथास्याऽएतदेव तुरीयन्दर्शितुम्पदम्परो-
रजा युऽएष तपति नैव केनचनाप्यङ्कुतऽऽएतावत्प्रतिगृहीयात् ॥ ९ ॥

(त्तु) तस्याऽउपस्थानम् । (ङ्गा) गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतु-
ष्पद्यपदसि न हि पद्यसे । नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरजसेऽसाव-
दो मा प्रापदिति युद्धिष्यादसावस्मै कामो मा समर्द्धीति वा नु हैवास्मै
स कामः समृद्धयते युस्माऽएवमुपतिष्ठतेऽहमदः प्रापमिति वा ॥ १० ॥

दिदं प्राणि । यस्तावत्प्रतिगृहीयात् । सोऽस्या एतत् तृतीयं पदमाप्नुयात् । अथास्या एतदेव
तुरीयं दर्शते पदम् । परोरजा य एष तपति । नैव केनचनाप्यम् । कुत उ एतावत्प्रतिगृहीयात् ॥ ९ ॥

तस्या उपस्थानम्—“ गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपदसि न हि पद्यसे ।
नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरजसेऽसावदो मा प्रापत् ”—इति । यं द्विष्यात्—
“ असावस्मै कामो मा समर्द्धि ”—इति वा । न हैवास्मै स कामः समृध्यते—यस्मा एवमुप-
तिष्ठते । “ अहमदः प्रापम् ”—इति वा ॥ १० ॥

प्रथमपदविज्ञानफलं तेन भुक्तं भवेत्, न तु अधिकदोषोत्पादकः स प्रतिग्रहः । ‘ अथ ’ पुनः ‘ यावती इयं
त्रयी विद्या ’ ‘ यस्तावत्प्रतिगृहीयात् ’ । ‘ सः ’ ‘ अस्याः ’ ‘ एतत् द्वितीयं पदमाप्नुयात् ’ द्वितीयपद-
विज्ञानफलं तेन भुक्तं भवेत् । तथा ‘ अथ ’ पुनः ‘ यावदिदं प्राणि ’ ‘ यस्तावत् प्रतिगृहीयात् ’ । ‘ सः ’
‘ अस्याः ’ ‘ एतत् तृतीयं पदमाप्नुयात् ’ । तेन तृतीयपदविज्ञानफलं भुक्तं स्यात् । तथा च—त्रैलोक्यावच्छि-
न्नस्य त्रैविद्यावच्छिन्नस्य सर्वप्राण्यवच्छिन्नस्य च प्रतिग्रहे पादत्रयविज्ञानफलमेवानेन भुक्तं भवेत् नाधिकदोष-
भाक्त्वं तस्य इति गायत्रीविज्ञानस्तुत्यर्थमेव श्रुत्या एवं कल्पयित्वा इदमुच्यते । पादत्रयसममपि यः कश्चिदप्रति-
गृहीयात् तत् पादत्रयविज्ञानफलस्यैव क्षयकारणम् । न त्वस्य दोषकर्तृत्वे क्षमम् । न चैवं वस्तुतो दाता
प्रतिग्रहीता वा गायत्रीविद्विज्ञानस्तुतये कल्प्ये । दाता प्रतिग्रहीता च यद्यप्येवं सम्भाव्यते । तथाऽपि नासा-
वस्य प्रतिग्रहोऽपराधक्षमः । कस्मात् ? यतोऽस्यधिकमपि पुरुषार्थविज्ञानं अवशिष्टमेव चतुर्थपादविषयं गायत्र्याः,
तदर्शयति—अथास्या एतदेव तुरीयं दर्शते पदं परोरजा य एष तपतीति । तच्चैतत् ‘ नैव ’ केनचिदपि
प्रतिग्रहेणाप्यं नैव प्राप्यमिति यावत् । यथा पूर्वोक्तानि त्रीणि पदानि कुतश्चन नैवाप्यानि । कथञ्चित् कल्पयित्वा
एवमभिहितम् । तत्त्वतः ‘ कुत उ एतावत्प्रतिगृहीयात् ’ त्रैलोक्यादिसमम् । इत्येवं श्रुतिसिद्धे च सति न
शुद्धाद्यपादानकप्रतिग्रहनिषेधकशास्त्रविरोधः । तस्मात् गायत्री एवंप्रकारा उपस्पेति यावत् ॥ ९ ॥

एवमुक्तगायत्र्युपासनासंग्रहविषयमेव मंत्रं ऐहिकफलविशेषोपायकथनार्थमवतारयति—तस्या उपस्थानमिति ।
अस्यार्थः—‘ तस्याः ’ गायत्र्याः ‘ उपस्थानं ’ एत्य नमस्करणं अनेन मंत्रेण । कोऽसौ मंत्र इति कथयति—
गायत्र्यस्येकपदी द्विपदीत्यादि—प्रापदित्यन्तम् । हे ‘ गायत्रि ’ ! त्वं त्रैलोक्यात्मकपादेन ‘ एकपदी ’ भवसि ।
त्रयीविद्यारूपेण द्वितीयेन ‘ द्विपदी ’ असि । प्राणादिना तृतीयेन ‘ त्रिपद्यसि ’ मण्डलान्तर्गतपुरुषलक्षणेन चतुर्थेन
तुरीयेन ‘ चतुष्पद्यसि ’ एवं चतुर्भिः पादरूपासकैः ‘ पद्यसे ’ ज्ञायसे । अतः परं परेण निरुपाधिकेन स्वेनात्मना

(वै) एतद् वै तुज्जनको वैदेहः । (हो) बुडिलमाश्वतराश्विमुवाच
यद् हो तुद्गायत्रीविदब्रूथाऽअथ कथुं हस्तीभूतो वहसीति मुखं
ह्यस्याः सम्प्राणु विदाञ्चक्रेति होवाच ॥ ११ ॥

एतद् वै तत् जनको वैदेहो बुडिलमाश्वतराश्विमुवाच । यद् हो तत् गायत्रीविदब्रूथाः । अथ
कथं हस्तीभूतो वहसीति । मुखं ह्यस्याः सम्प्राद् न विदांचकर इति होवाच ॥ ११ ॥

‘ अपदसि ’ । अविद्यमानं पदं यस्याः तव येन पद्यसेसा त्वमपदसि । यस्मान् हि पद्यसे । नेति नेत्यात्मत्वात् ।
अतोऽन्यवहार्थविषया । अतस्त्वमपदसीति । अथ पादत्रयापेक्षया चतुर्थपादस्य प्राधान्यमभिप्रेत्य तस्य नमस्करण-
मुच्यते-नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरजसे इति । एवं नमस्करणमुक्त्वा शेषेण यथोक्तनमस्कार-
प्रयोजनमुच्यते । ‘ असौ ’ शत्रुः पाप्मा त्वत्प्राप्तिविघ्नकरः । ‘ अदः ’ पाप्मरूपशत्रोः यत् त्वत्प्राप्तिविघ्नकृत्वं
मम तच्च ‘ मा प्रापत् ’ नैव प्राप्नोतु । इतिशब्दः पापक्षयफलोपस्थानमंत्रपरिसमाप्त्यर्थः ।

इदानीं प्रवृद्धद्वेषवतं प्रति उक्तोपस्थानमंत्रे ऊहप्रदर्शनेनाभिचारिकं उपस्थानांतरमाह-यं द्विष्यादिति ।
‘ यं द्विष्यात् ’ यं प्रति द्वेषं कुर्यात् स्वयं विद्वान् । तं प्रति अनेनोपस्थानम् । ‘ असौ ’ शत्रुमुक्तनामा इति
तन्नाम गृहीयात् । ‘ अस्मै ’ देवदत्ताय शत्रवे अभिप्रेतः ‘ कामः ’ अभिलिखितोऽर्थः ‘ मा समर्द्धि ’ समृद्धिं
मा प्राप्नोतु । तथा च-“ असावदो मा प्रापत् ” इत्यस्य स्थाने “ असावस्मै कामो मा समर्द्धि ” इत्यूहं कृत्वा
गायत्र्यस्येकपदीत्यादिना पूर्वोक्तेन मंत्रेणाभिचरन्नुपतिष्ठेतेति वाक्यार्थः । ‘ न हैवास्मै ’ देवदत्ताय शत्रवे ‘ स
कामः समुच्यते ’ । कस्मै । ‘ यस्मा एवमुपतिष्ठते ’ । कामिनं प्रति आभिचारिकमुपस्थानांतरमाह-अहमदः प्राप-
मिति वेति । अहं ‘ अदः ’ देवदत्ताभिप्रेतं मदभिलिखितं ‘ वा ’ ‘ प्राप् ’ प्राप्नुयां इति वा उपतिष्ठते ।
“ असावदो मा प्रापत् ” इत्यादित्रयाणां मंत्रपदानां यथाकामं विकल्पः ॥ १० ॥

गायत्रीमुखविज्ञानमंतरेण तद्विज्ञानं पूर्णं न भवति । अतस्तद्विज्ञानार्थं अर्थवादोऽभिधीयते-एतद् वा ह्या-
दिना । ‘ एतत् ’ ‘ ह ’ किल ‘ वै ’ स्मर्यते । तत् तत्र गायत्रीविज्ञानविषये ‘ जनको वैदेहः ’ ‘ बुडिल्म् ’
नामतः अश्वतराश्वस्यापत्यमाश्वतराश्विः तं किल उक्तवान् । यन्तु इति वितर्के । ‘ हो ’ अहो आश्चर्यमेतत् ।
तदिति यदर्थे । यत् त्वं ‘ गायत्रीवित् ’ ‘ अब्रूथाः ’ गायत्रीविदहमस्मीति यदब्रूथाः । किमिदं तत् तस्य वचसः
अनुरूपं अकथः । ‘ कथं ’ यदि गायत्रीवित् गायत्र्याः प्रतिग्रहदोषेण ‘ हस्तीभूतः ’ हस्ती भूत्वा ब्रूथाऽभिमानं
‘ वहसीति ’ । स प्रत्याह राज्ञा स्मारितः- मुखं ह्यस्या इति ‘ हि ’ यस्मात् ‘ अस्याः ’ गायत्र्याः ‘ मुखं ’ हे ‘ सम्प्राद् ’
‘ न विदाञ्चकर ’ “ गलुत्तमो वा ” इति (पा० सू० ७ । १ । २१) इति स्मरणात् । णित्वाभावात् न
वृद्धिः न विज्ञातवानस्मीति ‘ ह ’ ‘ उवाच ’ । एवमंगविकल्पात् गायत्रीविज्ञानं मम अफलं जातम् ॥ ११ ॥

१-अष्टोपायेन पर्याडनमभिचारः ।

२-अत एवाह कारयायनः-“ रिपुनिग्रहकामश्चेत्कुर्यात्काम्यमशङ्कितः ” ॥ १९ ॥ इति मंत्रभ्रांतिहरपरपर्याथसूत्रमंत्रकाशि-
कायाम् ॥

तस्याऽअग्निरेव मुखम् । यदि ह वाऽअपि बह्विवाग्नावभ्यादधति सर्व-
मेव तत्सुन्दहत्येवुं द्वैवैवविद्यद्यपि बह्वि पापुङ्करोति सर्वमेव तत्सं-
प्साय शुद्धः पूतोऽजरोऽमृतः सम्भवति ॥ १२ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे सप्तमे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमे
प्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (७) ५।१॥ (८) ५-१५ ॥

इति चतुर्दशे काण्डेऽष्टमोऽध्यायः (१४-८) बृहदारण्यकोपनिषदि
पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १४-५ ॥ कण्डिकासंख्या ॥ ३८ ॥

तस्या अग्निरेव मुखम् । यदि ह वा अपि बह्वि अग्नावभ्यादधति । सर्वमेव तत्संदहाति । एवं ह वै
एवंविद्यद्यपि बह्वि पापं करोति । सर्वमेव तत्संप्साय शुद्धः पूतोऽजरोऽमृतः सम्भवति ॥ १२ ॥

एवं वदंतं प्रति राजा मुखमुपदिशति-तस्याऽ अग्निरेव मुखमिति । शृणु तर्हि ' तस्याः ' गायत्र्याः
' अग्निरेव मुखम् ' । ' यदि ह वै अपि बह्वि ' इधनं ' अग्नावभ्यादधति ' लौकिकाः । ' सर्वमेव ' तत्संदह-
त्येवेन्धनमग्निः । ' एवं ह ' एव ' एवंवित् ' गायत्र्या अग्निमुखं इत्येवं वेत्तीत्येवंवित् स्यात् स्वयं गायत्र्यात्मा
स्वयमग्निमुखगायत्र्यात्मा सन् ' यद्यपि बह्वि ' बह्वेव ' पापं ' प्रतिग्रहादिदोषं ' करोति ' । तत्सर्वं पापजातं
' सम्प्साय ' सम्यक् भक्षयित्वा ' शुद्धः ' अग्निवत्पापस्पर्शरहितः ' पूतश्च ' प्रतिग्रहजनितपापफलसंबंधरहितः
अग्निमुखगायत्र्यात्मा ' अजरः अमृतश्च संभवति ' ॥ १२ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृह-
दारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे पंचमोऽध्याये पंचदशं
गायत्रब्रह्मोपासनब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ । (८) ५ । १५ ॥
(बृ. उप.)-पंचमोऽध्यायश्च परिसमाप्तः ॥ १४ । (८) । ५ ॥

अथ चतुर्दशे काण्डे नवमेऽध्याये बृहदारण्यकोपनिषदि षष्ठेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

आदितः सप्तमे प्रपाठके वृ० आ० पञ्चमे प्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

श्वेतकेतुर्ह वाऽआरुणेयः । पञ्चालानाम्परिषदभाजगाम सऽआजगाम
जैवलम्प्रवाहणम्परिचारुयमाणन्तमुदीक्ष्याभ्युवाद कुमारार्ऽइति सु भोर्ऽ
इति पृतिशुश्रावानुशिष्टो न्वसि पित्रेत्योमिति होवाच ॥ १ ॥

पञ्चाग्निविद्याब्राह्मणं वा श्वेतकेतुब्राह्मणम् ।

श्वेतकेतुर्ह वा आरुणेयः पञ्चालानां परिषदभाजगाम । स आजगाम जैवलं प्रवाहणं परिचार-
यमाणम् । तमुदीक्ष्याभ्युवाद कुमारार्ऽ इति । स भोर्ऽ इति प्रतिशुश्राव । अनुशिष्टो न्वसि
पित्रेति । ॐ इति होवाच ॥ १ ॥

ओंकारो दमादित्रयं वाय्वादिदेवतार्चनपूर्वकमन्युपासनं ब्रह्माब्रह्मोपासनानि तत्फलं तदर्थविगतिरित्येते
अर्था अस्मिन् खिलकाण्डे निवृत्ताः । संप्रति प्राधान्येन ब्रह्मोपासनानि सफलानि श्रीमन्थादिकर्म च वक्तव्य-
मित्येतदर्थं षष्ठोऽध्यायः प्रवर्तते । तत्र कर्मकाण्डे ज्ञानकाण्डे वा यद्वस्तु प्राधान्येन नोक्तं तदस्मिन् काण्डे
वक्तव्यं अस्य खिलाधिकारत्वात् । तथा च तद्वक्तुं “ श्वेतकेतुर्ह वाऽआरुणेयः ” इति ब्राह्मणम् इत्यस्य
सम्बन्धः, खिलाधिकारोऽयं तत्र यदनुक्तं तदभिधीयते इति सामान्यसंगतिः । पूर्वं “ द्रया ह प्राजापत्याः ”—
(श. प. बृ. १।१।१) इत्युद्गीथब्राह्मणे स्वामाविकज्ञानकर्मलक्षणः पाप्मा सूचितः । परं तु तस्येदं कार्यमिति
विपाकस्तु नोक्तः । शास्त्रीयस्यैव तु प्रदर्शितव्यत्वात्प्रतिपत्त्येतेन ग्रन्थेन । ब्रह्मविद्यारंभे तद्वैराग्यस्य विवक्षितत्वात्
तत्रापि केवलेन कर्मणा पितृलोको विद्यया संयुक्तेन च कर्मणा देवलोक (श.प.बृ. १।३।२४) इत्यभिहितम् ।
तत्र केन पितृलोकं प्राप्नोति केन वा देवलोकं इति न गदितम् । तच्चेह खिलप्रकरणे अशेषतो वक्तव्य-
मित्यत आरम्यते । अन्ते च सर्वोपसंहारः शास्त्रस्य इष्टः । तथा पञ्चमाध्याये च ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणा
मुमूर्षुणा “ अग्रे नय सुपथा ”—(श. प. बृ. ८।३।१) इति मार्गयाचनं कृतम् । तत्र सुपथेति
विशेषणात् अनेकेषां पथां सद्भावो मन्त्रेण सामर्थ्यात्प्रदर्शितः । सुपथेति विशेषणार्पथानश्च कृतविपाक-
प्रतिपत्तिमार्गाः । वक्ष्यति च “ यच्छ्रुत्वा ” (कं० ३) इत्यादि । ते च कति कर्मणो विपाकप्रतिपत्ति-
मार्गाः इति सकलभवगात्युपसंहारार्थोऽयमारंभः । एतावती हि भवगतिः । एतावान् कर्मणो विपाकः ।
स्वामाविकस्य शास्त्रीयस्य च सविज्ञानस्येति एका विशेषसंगतिः । “ एतावदरे खल्वमृतत्वं, अमृतत्वस्य तु
नाशाऽस्ति वित्तेन ” (श. प. बृ. ९।४।२) इत्यत्र कर्मव्युदासेन ज्ञानमेवामृतत्वसाधनमित्युक्तम् । तत्र
हेतुर्नोक्तः । तत्कथनायेदं ब्राह्मणम् । इत्यपरा विशेषसंगतिः । यस्मात् इयं कर्मणो गतिः । न नित्ये
त्वमृतत्वे व्यापारोऽस्ति । तस्मात् एतावदेवामृतत्वसाधनमिति सामर्थ्याद्धेतुत्वं सम्पद्यते । अपि चोक्तमग्नि-

वेत्थ युथेमाः प्रजाः । प्रयुत्यो विप्रतिपद्यान्ताऽऽडुति नेति होवाच
वेत्थ युथेमुल्लोकम्पुनरापद्यान्ताऽऽडुति नेति हैवोवाच वेत्थ युथाऽसौ
लोकऽएवम्बहुभिः पुनःपुनः प्रयुद्धिर्न सम्पूर्यताऽऽडुति नेति
हैवोवाच ॥ २ ॥

वेत्थ, यथेमाः प्रजाः प्रयुत्यो विप्रतिपद्यान्ता ३ इति । नेति होवाच । वेत्थ, यथेमं लोकं पुन-
रापद्यान्ता ३ इति । नेति हैवोवाच । यथाऽसौ लोक एवं बहुभिः पुनः पुनः प्रयुद्धिर्न संपूर्यता ३
इति । नेति हैवोवाच ॥ २ ॥

होत्रे—“ न त्वेवैनयोस्त्वमुक्तांति न गतिं न प्रतिष्ठां न तृप्तिं न पुनरावृत्तिं न लोकं प्रयुत्थायिनं वेत्थ ”—
(श. प. ११ । ६ । २ । ४) इति । तत्र प्रतिवचने—“ ते वाऽएतेऽआहुती हुते उक्तामतः ” (श. प.
११ । ६ । २ । ६) इत्यादिना आहुतेः कार्यमुक्तम् । तच्चैतत्कर्तुं राहुतिलक्षणस्य कर्मणः फलम् । न हि कर्तारमना-
श्रित्याहुतिलक्षणस्य कर्मणः स्वातंत्र्येणोक्तांत्यादिकार्यारंभ उपपद्यते । कर्त्रर्थत्वात्कर्मणः कार्यारंभस्य साधना-
श्रयत्वाच्च कर्मणः । तत्राग्निहोत्रस्तुल्यत्वात् अग्निहोत्रस्यैव कार्यमिति गदितं षट्प्रकारमपि, इह तु तदेव
कर्तुः फलमित्युपदिश्यते षट्प्रकारमपि । कर्मणः फलविज्ञानस्य विवक्षितत्वात् तद्वारेण च पंचासिदर्शनं इहो-
त्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं विधिसितम् । एवमशेषभगवत्युपसंहारः । कर्मकाण्डस्यैषा निष्ठा । इत्येतत् द्वयं
दिदर्शयिपुराख्यायिकां प्रणयति—श्वेतकेतुर्है वाऽआरुणेय इति । श्वेतकेतुर्नाम अरुणस्यापत्यमा-
रुणिः, तस्यापत्यमारुणेयः । ऐतिह्यायौ हशब्दः । वैशब्दो निश्चयार्थः । पित्राऽनुशिष्टः सन् आत्मनो यशः-
प्रथनाय ‘ पञ्चालानां परिषदमाजगाम । पञ्चालाः प्रसिद्धाः विद्वज्जनविशिष्टत्वेन । तेषां परिषदमागत्य जित्वा
राज्ञोऽपि परिषदं जेष्यामीति गर्वेण ‘ स आजगाम ’ । जीवलस्यापत्यं ‘ जैवलं ’ पञ्चालराजं प्रवाहणाभिधानं
स्वभृत्यैः ‘ परिचारयमाणं ’ आत्मनः परिचारणं कारयंतमित्यर्थः । स राजा पूर्वमेव तस्य विद्याऽभिमानगर्वं
श्रुत्वा विनेतव्योऽयमिति मत्वा तमुदीक्ष्योल्लेख्य आगतमेव अभ्युवादाभ्युक्तवान् ‘ कुमारः ३ इति ’ सम्बोध्य ।
प्लुतिर्मत्सनार्था । ‘ सः ’ एवमुक्तः ‘ प्रतिश्रुत्वा ’ । भो ३ इत्यप्रतिरूपमपि क्षत्रियं प्रति उक्तवान् ।
क्रुद्धः सन् ‘ अनुशिष्टो नु ’ शासितो नु ‘ असि ’ भवसि ‘ पित्रा ’ इत्युवाच राजा । प्रत्याह चेततः । ‘ उँ
इति ’ वाढमनुशिष्टोऽस्मि । पृच्छ यदि संशयस्ते ॥ १ ॥

यद्येवं ‘ वेत्थ ’ विजानासि किं ? ‘ यथा ’ येन प्रकारेण ‘ इमाः प्रजाः ’ प्रसिद्धाः ‘ प्रयत्यः ’
प्रियमाणाः ‘ विप्रतिपद्यान्ता ३ इति ’ विप्रतिपद्यन्ते । विचारणार्था प्लुतिः । विप्रतिपद्यान्त ३ इति दीर्घत्वं
छान्दसम् ; समानेन मार्गेण गच्छन्तीनां मार्गद्विविध्यं यत्र भवति । तत्र काश्चित्प्रजा अनेन मार्गेण गच्छन्ति
काश्चिदन्त्येनेति विप्रतिपत्तिः । यथा ताः प्रजाः विप्रतिपद्यन्ते, तर्हि वेत्थेत्यर्थः । ‘ नेति होवाच ’ इतरः ।
तर्हि ‘ वेत्थ ’ ? ‘ यथेमं लोकं पुनरापद्यान्ता ३ इति ’ पुनरापद्यन्ते । यथा पुनरागच्छन्ति इमं लोकम् । ‘ नेति
होवाच ’ श्वेतकेतुः । ‘ वेत्थ ’ ? ‘ यथा ’ ‘ असौ ’ एवं प्रसिद्धेन न्यायेन पुनः पुनरसकृत् प्रयद्धिर्नियमाणिः
‘ यथा ’ येन प्रकारेण ‘ न सम्पूर्यता ३ इति ’ न सम्पूर्यतेऽसौ लोकः । तर्हि वेत्थ ? ‘ नेति हैवोवाच ’ ॥ २ ॥

वेत्थ युतिथ्यामाहुत्याहुतायाम् । (मा) आपः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय
वदन्ती ३ इति नेति हैवोवाच वेत्थो देवयानस्य वा पथः प्रतिपदम्पितृ-
याणस्य वा युत्कृत्वा देवयानम्वा पुन्थानम्प्रतिपद्यते पितृयाणम्वा ॥ ३ ॥

(वाऽपि) अपि हि नः ऋषेर्वचः श्रुतम् । (द्वे) द्वे सृतीऽअशृणवम्पितृ-
णामहुन्देवानामुत मर्त्यानाम् । ताभ्यामिदम्बिश्वमेजत्समेति युदन्तरा
पितरम्मातुरञ्जेति नाहमुतऽएकञ्च नु वेदेति होवाच ॥ ४ ॥

वेत्थ, यतिथ्यामाहुत्यां हुतायामापः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय वदन्ती ३ इति । नेति हैवो-
वाच । वेत्थ उ, देवयानस्य वा पथः प्रतिपदं पितृयाणस्य वा । यद् कृत्वा देवयानं वा पुन्थानं
प्रतिपद्यते पितृयाणं वा ॥ ३ ॥

अपि हि नः ऋषेर्वचः श्रुतम्—“ द्वे सृती अशृणवं पितृणामहं देवानामुत मर्त्यानाम् ।
ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति यदन्तरा पितरं मातरं च ”—(वा. सं. १९ । ४७) इति ।
नाहमत एकञ्चन वेद इति होवाच ॥ ४ ॥

‘वेत्थ’ ? ‘यतिथ्यां’ यत्संख्याकायां आहुत्यामाहुतौ ‘हुतायां’ ‘आपः’ ‘पुरुषवाचः’ पुरुषस्य वा वाक्
सैव यासां वाक् ताः पुरुषवाचः ‘भूत्वा’ पुरुषशब्दवाच्या वा भूत्वा यदा पुरुषाकारपरिणताः तदा पुरुषवाचो
भवन्ति । ‘समुत्थाय’ सम्यगुत्थाय उद्भूताः सत्यः ‘वदन्ती. ३ इति । ‘नेति हैवोवाच’ । यद्येवं ‘वेत्थ
उ’ ? ‘देवयानस्य पथः’ मार्गस्य ‘प्रतिपदं’ प्रतिपद्यते येन सा प्रतिपत्तां प्रतिपदं ‘पितृयाणस्य वा’
प्रतिपदम् । प्रतिपच्छब्दवाच्यमर्थमाह—यत्कर्म ‘कृत्वा’ यथा विशिष्टं कर्म कृत्वेति यावत् । ‘देवयानं वा
पुन्थानं’ मार्गं ‘प्रतिपद्यते’ । ‘पितृयाणं वा’ यत्कर्म कृत्वा प्रतिपद्यते । तत् कर्म प्रतिपदमिधीयते ।
तां प्रतिपदं किं वेत्थ ? देवलोकपितृलोकप्रतिपत्तिसाधनं किं वेत्थेति यावत् ॥ ३ ॥

ननु—मार्गद्वयमेव नास्ति । तत्सद्भावे प्रमाणभावात् । त्वं त्वत्प्रेक्षामात्रेण मद्ब्रह्मामोहार्थं पृच्छसि इत्याशङ्काया-
माह—अपि हीति । ‘अपि’ अत्रापि अस्य प्रकाशकं ‘ऋषेः’ मन्त्रस्य ‘वचः’ वाक्यं ‘नः’ श्रुतमस्ति ।
मन्त्रोऽयस्यार्थस्य प्रकाशको विद्यत इत्येतत् । कोऽसौ मन्त्र इत्यभिधीयते—द्वे सृतीऽअशृणवमिति । ‘द्वे
सृती’ द्वौ मार्गौ ‘अशृणवं’ श्रुतवानस्मि । तयोरेका पितृणां प्रापिका पितृलोकसंबन्धा तथा सृत्या पितृलोकं
प्राप्नोतीत्यर्थः । अहमशृणवमिति व्यवहितेन सम्बन्धः । ‘देवानामुत’ अपि देवानां सम्बन्धिनी अन्या । देवान्
प्रापयति सा । के पुनः उमाभ्यां सृतिभ्यां पितृन्देवांश्च गच्छन्तीति गद्यते—उत मर्त्यानामिति । ‘उत मर्त्यानाम्’
अपि मनुष्याणां सम्बन्धिनी । मनुष्या एव हि सृतिभ्यां गच्छन्तीति यावत् । ‘ताभ्यां’ सृतिभ्यां ‘इदं विश्वं’
समस्तं एजद्गच्छत् ‘समेति’ सम्यगागच्छति । ते च द्वे सृती ‘यदन्तरा’ ययोरेन्तरा यदन्तरा ‘पितरं मातरं
च’ मातापित्रोरेन्तरा मध्ये इत्येतत् । कौ तौ मातापितरौ द्यावापृथिव्यावण्डकपाले इयं वै माताऽसौ पितेति
हि व्याख्यातं द्यावापृथिव्योः पितृमातृत्वं मध्यमकाण्डे तृतीयप्रपाठकांन्यब्राह्मणेन (श. प. ११।८।१।२१) ।
अण्डकपालयोर्मध्ये संसारविषय एव एते सृती, नात्यंतिकामृतत्वगमनाय । इतर आह—नाहमिति । अतोऽस्मात्
प्रशस्वमुदायात् ‘एकञ्चन’ एकमपि प्रश्नं ‘न वेद’ इति होवाच श्वेतकेतुः ॥ ४ ॥

(ज्ञा) अथ हैनम्बुसत्योपमन्त्रयाञ्चक्रे । (क्रेऽना) अनादृत्य वसतिङ्कु-
मारः प्रदुद्राव सऽआजगाम पितुरन्तुं होवाचेति वाव किल नो भवान्पु-
राऽनुशिष्टानवोचऽइति कथं सुमेधऽइति पुञ्च मा प्रश्नान्त्राज्यवन्धु-
रप्राक्षीततो नैकञ्चन वेदेति होवाच कतमे तऽइतीमऽइति ह प्रतीका-
न्युदाजहार ॥ ५ ॥

सु होवाच । तथा नस्त्वन्तात जानीथा यथा यदहं किञ्च वेद सर्वमहं-
न्तत्तुभ्यमवोचम्प्रेहि तु तत्र प्रतीत्य ब्रह्मचर्यं वत्स्यावऽइति भवानेव
गच्छत्विति ॥ ६ ॥

अथ हैनं वसत्योपमन्त्रयाञ्चक्रे । अनादृत्य वसति कुमारः प्रदुद्राव । स आजगाम पितरम् ।
तं होवाच । इति वाव किल नो भवान्पुराऽनुशिष्टानवोच इति । कथं सुमेध इति । पुञ्च मा प्रश्नान्
राजन्यवन्धुरप्राक्षीत् । ततो नैकञ्चन वेद । इति होवाच । कतमे त इति । इम इति ह प्रतीका-
न्युदाजहार ॥ ५ ॥

स होवाच । तथा नस्त्वं तात जानीथाः । यथा यदहं किञ्च वेद सर्वमहं तत्तुभ्यमवोचम् । प्रेहि
तु तत्र । प्रतीत्य ब्रह्मचर्यं वत्स्याव इति । भवानेव गच्छत्विति ॥ ६ ॥

अथानन्तरं अपनीय विद्याभिमानगर्व 'एनं' प्रकृतं श्वेतकेतुं 'वसत्या' वसतिप्रयोजनेन 'उपमन्त्रया-
ञ्चक्रे' इह वसन्तु भवन्तः पाद्यमर्थं चानीयतामित्युपमन्त्रणं कृतवान् राजा । 'अनादृत्य वसति कुमारः'
श्वेतकेतुः 'प्रदुद्राव' प्रतिगतवान् । 'पितरं' प्रति 'सः' वाजगाम । पितरमागत्य चोवाच 'तं' ।
कथम् ? इति वाव किल 'एवं किल । नोऽस्मान् 'भवान्' 'पुरा' समावर्तनकाले 'अनुशिष्टान्' सर्वा-
भिर्विद्याभिर्वचः 'अवोचः' । 'इति' सोपाख्यं पुत्रस्य वचः श्रुत्वा आह पिता । 'कथं' केन प्रकारेण
च दुःखमुपजातम् । हे 'सुमेधः !' शोभना मेवा यस्येति सुमेधः ! शृणु मम यथावृत्तं—'पञ्च' संख्याकान्
'प्रश्नान्' 'मा' मां 'राजन्यवन्धुः' राजन्या बन्धवो यस्येति । परिभववचनमेतत् राजन्यवन्धुरिति ।
अप्राक्षीत्पृष्टवान् । ततस्तस्मात् 'एकं चन' एकमपि 'न वेद' न विज्ञातवानस्मि । 'कतमे ते' राज्ञा
पृष्टाः प्रश्ना इति । 'इमे' ते 'इति' 'ह' 'प्रतीकानि' मुखानि प्रश्नानां उदाजहारोदाहृतवान् ॥ ५ ॥

'स होवाच' पिता पुत्रं क्रुद्धमुपशमयन् 'तथा' तेन प्रकारेण 'नः' अस्मान् 'त्वं' हे 'तात !'
वत्स ! 'जानीथाः' गृहीयाः । 'यथा' 'यदहं किञ्च' विज्ञानजातं 'वेद' । 'सर्वमहं' 'तत्' तुभ्यं-
मवोचम् 'इत्येव जानीथाः' गृहीयाः । कोऽन्यो मम प्रियतरोऽस्ति त्वत्तः । यदर्थं रक्षिष्ये । अहमपि एतन्नं
जानामि यद्वाङ्मा पृष्टम् । तस्मात्प्रेहि आगच्छ । 'तत्र' गत्वा राज्ञि 'ब्रह्मचर्यं वत्स्यावः' विद्यार्थ इति । स
आह—भवानेव गच्छत्विति । नार्हं तस्य मुखं निरीक्षितमुत्सहे ॥ ६ ॥

सऽआजगाम गौतमः । (मो) युत्र प्रवाहणस्य जैवलैरास तस्माऽआस-
नुमाद्वाग्भ्योऽदकुमाहारयाञ्चकाराय हास्माऽअर्घुञ्चकार ॥ ७ ॥

सु होवाच । वरम्भुवते गौतमाय दद्यऽडुति सु होवाच प्रतिज्ञातो मऽएष
वुरो यान्तु कुमारस्यान्ते व्वाचमभाषथास्तुम्मे ब्रूहीति ॥ ८ ॥

सु होवाच । दैवेषु वै गौतम तद्वरेषु मानुषाणाम्ब्रूहीति ॥ ९ ॥

सु होवाच । विज्ञायते हास्ति हिरण्यस्यापात्तङ्गोऽअश्वानान्दासीना-
म्प्रवारुणाम्परिधानानाम्मा नो भवान्वहोरनन्तस्यापथ्यन्तस्याभ्यवदान्यो
भूडिति स वै गौतम तीर्थेनेच्छासाऽइत्युपैम्यहम्भुवन्तमिति व्वाचा
ह स्मैव पूर्वऽउपयन्ति ॥ १० ॥

स आजगाम गौतमः । यत्र प्रवाहणस्य जैवेलेरास । तस्मा आसनमाहार्य, उदकुमाहारयाञ्चकार । अथ हास्मा अर्घु चकार ॥ ७ ॥

स होवाच । वरं भवते गौतमाय दद्य इति । स होवाच । प्रतिज्ञातो म एष वरः । यां तु कुमा-
रस्यान्ते वाचमभाषथाः । तां मे ब्रूहीति ॥ ८ ॥

स होवाच । दैवेषु वै गौतम तत् वरेषु । मानुषाणां ब्रूहीति ॥ ९ ॥

स होवाच । विज्ञायते ह । अस्ति हिरण्यस्यापात्तम् । गोऽअश्वानां दासीनां प्रवारुणां परिधाना-
नाम् । मा नो भवान् बहोरनन्तस्यापथ्यन्तस्याभ्यवदान्यो भूडिति । स वै गौतम तीर्थेनेच्छासै इति ।
उपैम्यहं भवन्तमिति । वाचा ह स्मैव पूर्व उपयन्ति ॥ १० ॥

‘ स आजगाम गौतमः ’ । गोत्रतो गौतमः । कुत्र ? ‘ यत्र प्रवाहणस्य जैवेलेरास ’ प्रवाहणस्य जैवेलेरिति
षष्ठीद्वयं प्रथमार्थे । जीवलस्यापत्यं जैवलिः प्रवाहणनामा राजा ‘ आस ’ आसने आस्थाधिकां कृतवान् । ततो
राजा ‘ तस्मै ’ गौतमायागताय आसनमनुरूपमाहार्य आहृत्य अर्थपाषादिसिद्धये ‘ उदकं ’ भृत्यैराहारयाञ्च-
कार । ‘ अथ ह ’ ‘ अस्मै ’ ‘ अर्घु ’ पुरोवसा सार्द्रं कृतवान् मन्त्रवन्मधुपर्कं च ॥ ७ ॥

कृत्वा चैवं पूजां ‘ स होवाच ’ ‘ वरं भवते गौतमाय ’ तुभ्यं ‘ दद्य इति ’ गोऽश्वदिलक्षणम् । ‘ स होवाच ’
गौतमः । ‘ प्रतिज्ञातो मे ’ मम ‘ एष वरः ’ । त्वया कृतायां प्रतिज्ञायां दृढीकुर्वीतमानम् । ‘ यां तु वाचं
कुमारस्य ’ मम पुत्रस्य ‘ अन्ते ’ समीपे अभाषथाः प्रश्नरूपम् । तामेव ‘ मे ब्रूहि ’ । स एव नो वर इति ॥ ८ ॥

‘ स होवाच ’ राजा । ‘ दैवेषु ’ वरेषु ‘ तद्वै गौतम ’ यत् त्वं प्रार्थयसे । मानुषाणामन्यतमं प्रार्थय वरम् ॥ ९ ॥

‘ स होवाच ’ गौतमः । भवता ‘ विज्ञायते ह ’ । ममास्ति सः । न तेन प्रार्थितेन कृत्यम् । मद्यं दिवस्ति
मानुषं वरम् । यस्मान्ममाप्यस्ति हिरण्यस्य प्रभूतस्यापात्तं प्राप्तम् । ‘ गोऽअश्वानां ’ अपात्तमस्तीति सर्वत्रानुषङ्गः ।
‘ दासीनां प्रवारुणां ’ परिवाराणां ‘ परिधानानां ’ च । न च यन्मम विद्यमानं, तत् त्वत्तः प्रार्थनीयं, त्वया वा
देयम् । प्रतिज्ञातश्च वरस्त्वया । त्वमेव जानीषे, यदत्र युक्तम् । प्रतिज्ञा रक्षणीया तवेति । मम पुनरयमाशयः
मा भूत् । नोऽस्मान्मि अस्मानेव केवलान् प्रति ‘ भवान् ’ सर्वत्र वदान्यो भूत्वा ‘ अवदान्यो मा भूत् ’ कदर्यो

सु होपायनकीर्तुऽर्वाच । तथा नस्त्वुद्गौतम माऽपराधास्तुव च पिता-
महा सुथेयुम्बिद्येतः पूर्वन्न कुस्मिँश्चनु ब्राह्मणुऽर्वाच तुान्तवहन्तुभ्यम्ब-
क्ष्यामि को हि त्वैवम्बुवन्तमुहति प्रत्याख्यातुमिति ॥ ११ ॥

(त्व) असौ वै लोकोऽग्निर्गौतम । तस्यादित्युऽएव समिद्धश्मयो
धूमोऽहरर्विँश्चन्द्रमाऽअङ्गारा नक्षत्राणि विष्फुलिङ्गास्तुस्मिन्नेतुस्मिन्नग्नौ
देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्याऽआहुतेः सोमो राजा संभवति ॥ १२ ॥

स होपायनकीर्तौ उवाच । तथा नस्त्वं गौतम माऽपराधाः । तव च पितामहा यथा ।
इयं विद्येतः पूर्वं न कुस्मिँश्चन ब्राह्मण उवाच । तां त्वहं तुभ्यं वक्ष्यामि । को हि त्वैवं ब्रुवंतमुहति
प्रत्याख्यातुमिति ॥ ११ ॥

असौ वै लोकोऽग्निर्गौतम । तस्यादित्य एव समित् । रश्मयो धूमः । अहरर्विः । चंद्रमा अंगाराः ।
नक्षत्राणि विष्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति । तस्या आहुतेः सोमो राजा
सम्भवति ॥ १२ ॥

मा भूदित्यर्थः । 'बहोः' प्रभूतस्य 'अनन्तस्य' अनन्तफलस्य 'अपर्यंतस्य' अपरिसमाप्तिकस्य पुत्रपौत्रादिकस्य इत्ये-
तदीदृशस्य वित्तस्य मां प्रत्येव तु अदातामा भूत् भवान् । न चात्यन्तादेयमस्ति भवतः । एवं कथिते आह—'सः'
त्वं 'वै' हे 'गौतम ।' 'तीर्थेन' न्यायेन शास्त्रविहितेन 'इच्छासौ' इच्छस्वाप्तुम् । इत्युक्तो गौतम आह—
'उपैमि' उपगच्छामि शिष्यत्वेनाहं भवन्तमिति । 'वाचा ह स्म एव' किल 'पूर्वं' ब्राह्मणाः क्षत्रेय
विद्यार्थिनः सन्तः वैश्यान् वा, क्षत्रिया वा वैश्यान् आपदि 'उपयन्ति' शिष्यवृत्त्या हि उपगच्छन्ति नोपनयनेन
न शुश्रूषादिभिः ॥ १० ॥

अतः 'सः' गौतमः 'ह' 'उपायनकीर्तौ' उपायनकीर्तनमात्रेणैव 'उवाच' उक्तवान् । नोपायन-
मकारयदित्येतावत् द्रष्टव्यम् । उपायनमुपगमनं पादोपस्पर्शनम् । एवं गौतमेन आपदन्तरे अभिहिते स होवाच
राजा पीडितं मत्वा क्षमापयन् । 'तथा' नोऽस्मान्प्रति 'मा अपराधाः' अपराधं माऽकार्षीः । अस्मदीयोऽपराधो
न प्रहीतव्य इति यावत् । 'यथा तव पितामहाः' । 'इयं विद्या' त्वया प्रार्थिता इतस्त्वत्सम्प्रदानात्पूर्वं प्राक् 'न'
कुस्मिँश्चिदपि 'ब्राह्मणे' उवाचोषितवती । तथा त्वमपि जानीषे । सर्वदा क्षत्रियपरंपरयेयं विद्या आगता । सा
स्थितिर्मयाऽपि रक्षणीया यदि शक्यते इति कथितं "देवेषु वै गौतम तद्वरेषु मानुषाणां ब्रूहीति" । न पुनस्त-
वादेयो वर इति । अतः परं न शक्यते रक्षितुम् । तामपि विद्यां 'अहं तुभ्यं' कथयिष्यामि । कोऽप्यन्योऽपि
'हि' यस्मात् 'एवं ब्रुवंतं त्वां अर्हति प्रत्याख्यातुं' न कथयिष्यामीति । अहं पुनः कथं न वक्ष्ये तुभ्यमिति ॥ ११ ॥

"असौ वै लोकोऽग्निर्गौतम" इत्यादिः चतुर्थः प्रश्नः प्रथम्येन निर्णीयते । क्रममङ्गस्त एतन्निर्णयायत्तत्वाद्
इतरप्रश्ननिर्णयस्य । 'असौ' द्यौर्लोकोऽग्निः हे 'गौतम ।' द्युलोके अग्निदृष्टिः अनग्नौ विधीयते । यथा योषि-
त्पुरुषयोः । तस्य द्युलोकाग्नेः 'आदित्य एव समित्' समिधनात् । आदित्येन हि समिष्यतेऽसौ लोकः ।

‘ रश्मयो धूमः ’ । समिधः उत्थानसामान्यात् । सूर्याद्वि रश्मयो निर्गताः । समिधश्च धूमो लोके उत्तिष्ठति ।
 ‘ अहरार्चिः ’ प्रकाशसामान्यात् । ‘ चन्द्रमाः अंगाराः ’ तज्ज्योतिष्ट्वसादृश्यात् । ‘ नक्षत्राणि विष्कुलिङ्गाः ’
 अल्पप्रकाशकत्वसामान्यात् । ‘ नस्मिन् ’ एवंगुणविशिष्टे ‘ एतस्मिन्नग्नौ ’ ब्रुलोकाग्नौ ‘ देवाः ’ इन्द्रादयः
 ‘ श्रद्धां जुहति ’ आहुतिद्रव्यस्थानीयां प्रक्षिपन्ति । तस्या आहुतेः ‘ सोमो राजा ’ पितॄणां ब्राह्मणानां च
 ‘ सम्भवति ’ । तत्र के देवाः, कथं जुहति, किं वा श्रद्धाख्यं हविरिति । अतः कथितमस्माभिः सम्बन्धेन
 त्वेवैनयोस्त्वमुत्क्रान्तिमित्यादिपदार्थषट्कर्णिकनिर्णयार्थमग्निहोत्र उक्तम् । “ ते वाऽएते (अग्निहोत्रसम्बन्धिन्यौ) आहुती
 हुते (सत्यौ) उत्क्रामतः । ते अन्तरिक्षमाविशतः । ते अन्तरिक्षमेवाहवनीयं कुर्वते । वायुं समिधम् । मरीचरेव
 शुक्रमाहुतिम् । ते अन्तरिक्षं तर्पयतः । ते तत् उत्क्रामतः । ते दिवमाविशतः । ते दिवमाहवनीयं कुर्वते ।
 आदित्यं समिधम् ” । (श. प. ११।१।२।१-७) इत्येवमाद्यभिहितम् । तत्राग्निहोत्राहुती सप्ताधने एवोत्क्रा-
 मतः । यथा इह धैः साधनैर्विशिष्टे एते आहवनीयाग्निसमिद्धमांगारविष्कुलिङ्गाहुतिद्रव्यैः । ते तथैवोत्क्रामतः
 अस्माल्लोकादमुं लोकम् । तत्राग्निरग्नित्वेन समित् समित्वेन धूमो धूमत्वेन अङ्गारा अङ्गारत्वेन विष्कुलिङ्गा विष्कु-
 लिङ्गत्वेन आहुतिद्रव्यमपि पयःआज्याहुतिद्रव्यत्वेनैव सर्गादौ अव्याकृतावस्थायामपि परेण सूक्ष्मात्मना व्यवति-
 ष्टते । तत् विद्यमानमेव सप्ताधने अग्निहोत्रलक्षणं कर्म अपूर्वेणात्मना व्यवस्थितं सन् तत् पुनः व्याकरणकाले
 तथैव अन्तरिक्षादिना आहवनीयान्यादिभावं कुर्वत् विपरिणमते । तथैव इदानीमपि अग्निहोत्राख्यं कर्म । एव-
 मग्निहोत्राहुत्यपूर्वपरिणामात्मकं जगत् समग्रं इति आहुत्योरेव स्तुत्यर्थत्वेन उक्तात्यादि आलोकप्रत्युत्थाय्यताः
 षट् पदार्थाः कर्मप्रकरणे अधस्तात् (श. प. ११।१।२ इत्यत्र) निर्णिताः । इह तु कर्तुः कर्मविपाकविवक्षायां
 ब्रुलोकाभ्यादि आरभ्य पञ्चाग्निदर्शनं उत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं विशिष्टकर्मफलभोगाय विवक्षितमिति ब्रुलोकादे-
 र्दर्शनं प्रस्तूयते । तत्र ये आध्यात्मिकाः प्राणा इहाग्निहोत्रस्य होतारः त एवाधिदैविकात्वेन परिणताः
 सन्तः इन्द्रादयो भवन्ति । त एव तत्र होतारो ब्रुलोकाग्नौ । ते च इह अग्निहोत्रस्य फलभोगीयाग्निहोत्रं
 हुतवन्तः । त एव फलपरिणामकालेऽपि तत्फलभोक्तृत्वात् तत्र तत्र होतृत्वं प्राप्नुवन्ति तथा तथा
 विपरिणममाना देवशब्दवाच्याः सन्तः, अत्र च यत्पयोद्रव्यं अग्निहोत्रकर्मश्रयभूतं इह आहवनीये प्रक्षितं
 अग्निना भक्षितं अष्टेन सूक्ष्मेण रूपेण विपरिणतं सह कर्त्रा यजमानेन अमुं लोकं धूमादिकमेगांतरिक्षं
 अन्तरिक्षात् ब्रुलोकं आविशन्ति । ताः सूक्ष्माः आहुतिकार्यभूताः अग्निहोत्रसमवायिन्यः कर्तृसहिताः ध्रुवा-
 शब्दवाच्याः सोमलोके कर्तुः कार्यारम्भाय ब्रुलोकं प्रविशन्त्यो हूयन्ते इत्यभिधीयन्ते । तास्तत्र हुताः ब्रुलोकं
 प्रविश्य सोममण्डले कर्तुः देहमारभन्ते तदेतःकथ्यते । ‘ देवाः श्रद्धां जुहति तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवति ’
 “ श्रद्धा वा आपः ” इति श्रुतेः । “ वेत्य यतिथ्यामाहुत्यां हुतायामापः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय वदन्ती ३
 इति ”—(कं. ३) प्रश्नः । तस्य च निर्णयविषये “ असौ लोकोऽग्निः ” इति प्रस्तुतम् । तस्मादापः
 कर्मसमवायिन्यः कर्तुः शरीरारम्भिकाः श्रद्धाशब्दवाच्याः इति अध्यवसीयते । भूयस्त्वात् आपः पुरुषवाच इति
 व्यपदेशः । न तु इतराणि भूतानि सन्तीति । कर्मप्रयुक्तश्च कार्यारम्भः । कर्म चासमवायितम् । तदश्चापि
 प्रावान्यं कार्यकर्तृत्वं तु न त्वापः पुरुषवाच इति व्यपदेशः । कर्मकृतो हि जन्मारम्भः सर्वत्र । तत्र यद्यपि अग्नि-

१-सोमो नाम चंद्रमंडलवर्ती प्रकाशात्मा पुरुषः । चंद्रसोमयोर्विवेकस्तु-अप्रकाशस्वरूपं मंडलमुच्यते । चंद्रशब्दवाच्या-
 भ्रकेण तुल्यरूपत्वात् । प्रकाशस्वभावो वृद्धिश्चयधर्मा चेतः तदंतर्गतो देवः सोमः इत्यभिधीयते । सोमशब्दवाच्या लतातद्गत-
 वृद्धिश्चवत्तासामान्यात् । अतो मंडलात्मत्वेन तदंतर्गतत्वेन च चंद्रसोमयोर्विवेकः इत्यनवबध्यम् । कृष्णपक्षे क्षीयमाणः सोमः
 अमावास्यायामादित्यांतर्गतः सन् तद्गततोयेन शुक्लपक्षे कमगाप्यायते । तदेतदप्यायनं सोमलोके कर्तृशरीरात्मकस्य सोमस्य
 संभवः इति द्रष्टव्यम् । इति द्विवेदगङ्गाः ॥

पर्जन्यो वाऽअग्निर्गौतम । तस्य संवत्सर एव समित् । अग्नाणि धूमो विद्युदर्चिः । अशनि-
रंगाः । हादुनयो विष्कुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः सोमं जुहति तस्याऽआहुतेर्वृष्टिः सम्भवति ॥ १३ ॥

(त्व) अयं वै लोकोऽग्निर्गौतम । तस्य पृथिव्येव समित् । वायुर्धूमः । रात्रिरर्चिः । दिशोऽङ्गाराः ।
अवांतरदिशो विष्कुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वृष्टिं जुहति तस्याऽ आहुतेरन्नं सम्भवति ॥ १४ ॥

पर्जन्यो वा अग्निर्गौतम । तस्य संवत्सर एव समित् । अग्नाणि धूमः । विद्युदर्चिः । अशनि-
रंगाः । हादुनयो विष्कुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः सोमं जुहति । तस्या आहुतेर्वृष्टिः
सम्भवति ॥ १३ ॥

अयं वै लोकोऽग्निर्गौतम । तस्य पृथिव्येव समित् । वायुर्धूमः । रात्रिरर्चिः । दिशोऽङ्गाराः ।
अवांतरदिशो विष्कुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वृष्टिं जुहति । तस्या आहुतेरन्नं सम्भवति ॥ १४ ॥

होत्राहुतिस्तुतिद्वारेण उक्तात्यादयः प्रस्तुताः षट् पदार्था अपि हेतवः । तथाऽपि वैदिकानि समग्राण्येव कर्माणि
अग्निहोत्रप्रभृतीनि लक्ष्यन्ते । दाराऽग्निस्मबद्धं हि पाङ्क्तं कर्म प्रस्तुत्यामिहितम् “ कर्मणा पितृलोकः ”
(श. प. वृ. १४ । १ । ३ । २४) इति । वक्ष्यति च “ अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकं जयन्ति ”—
(कं. १९) इति ॥ १२ ॥

‘ पर्जन्यो वा अग्निर्गौतम ’ । द्वितीय आहुत्याधारः आहुत्योरावृत्तिक्रमेण । ‘ पर्जन्यो ’ नाम वृष्ट्युप-
करणाभिमानि देवतात्मा । ‘ तस्य संवत्सर एव समित् ’ । संवत्सरेण हि शरदादिभिर्गौतमैः स्वावयवै-
र्विपरिवर्तनेन पर्जन्योऽग्निर्गौतम इत्येते । ‘ अग्नाणि धूमः ’ धूमप्रभवत्वात् धूमवदुपलक्ष्यत्वाद्वा । ‘ विद्युदर्चिः ’ प्रकाश-
सामान्यात् । ‘ अशनिरङ्गाराः ’ उपशान्तिष्ठाठिन्याभ्याम् । ‘ हादुनयः ’ स्तनयितुशब्दाः । ‘ विष्कुलिङ्गाः ’
विक्षेपानेकत्वसामान्यात् । “ तस्मिन्नेतस्मिन् ” इति आहुत्यधिकरणनिर्देशः । ‘ देवाः ’ इति त एव होतारः ।
‘ सोमं ’ राजानं ‘ जुहति ’ योऽसौ तुलोकाग्नौ श्रद्धायां हुतायां अभिनिष्पन्नः । सोमात् द्वितीये पर्जन्याग्नौ
हूयते तस्याश्च सोमाहुतेर्वृष्टिः ‘ सम्भवति ’ ॥ १३ ॥

‘ अयं वै लोकोऽग्निर्गौतम ’ । ‘ अयं लोकः ’ अनेकप्राण्युपभोगसंपन्नया पृथिव्या समिधा समिध्यतेऽग्निः ।
अत एवोक्तं—तस्य पृथिव्येव समिति । ‘ वायुर्धूमः ’ पृथिव्याश्रयोत्थानसामान्यात् । पार्थिवं हि इधन-
द्रव्यम् । व्यजनमाश्रित्य वायुरुत्तिष्ठति । यथा समिदाश्रयेण धूमः । ‘ रात्रिरर्चिः ’ समित्सम्बन्धप्रभवत्वसामान्यात् ।
अग्निः समित्सम्बन्धेन हि अर्चिः संभवति । तथा पृथिवी समित्सम्बन्धेन शर्वरो पृथिवीछायां हि शार्वरं तमः
कथयन्ति । ‘ दिशोऽङ्गाराः ’ । उभयोरुपशान्तत्वसामान्यात् । ‘ अवांतरदिशो विष्कुलिङ्गाः ’ उभयोरविक्षेपा-
त्त्वसम्भवात् । तस्मिन्नेतस्मिन्नित्यादि पूर्ववत् । ‘ वृष्टिं जुहति ’ । ‘ तस्या आहुतेरन्नं सम्भवति ’ । वृष्टिभव-
त्वस्य प्रसिद्धत्वात् ब्रीहियवानादः ॥ १४ ॥

पुरुषो वाऽअग्निर्गौतम । तस्य व्यात्तमेव समित्प्राणो धूमो व्यागर्चि-
श्चक्षुरङ्गाराः श्रोत्रम्विष्कुलिङ्गास्तुस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाऽअन्नं जुह्वति
तस्याऽआहुते रेतः सम्भवति ॥ १५ ॥

योषा वाऽअग्निर्गौतम । तस्याऽउपस्थऽएव समिद्धोमानि धूमो
योनिरर्चिर्बुधन्तः करोति तेऽङ्गाराऽअभिनन्दा विष्कुलिङ्गास्तुस्मिन्नेत-
स्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्याऽआहुतेः पुरुषः सम्भवति सु जायते सु
जीवति यावज्जीवत्यथ यदा म्रियतेऽथैनमग्नये हरन्ति ॥ १६ ॥

पुरुषो वा अग्निर्गौतम । तस्य व्यात्तमेव समित् । प्राणो धूमः । वागर्चिः । चक्षुरङ्गाराः । श्रोत्रं
विष्कुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्नं जुह्वति । तस्या आहुते रेतः सम्भवति ॥ १५ ॥

योषा वा अग्निर्गौतम । तस्या उपस्थ एव समित् । लोमानि धूमः । योनिरर्चिः । बुधन्तः करोति
तेऽङ्गाराः । अभिनन्दा विष्कुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति । तस्या आहुतेः पुरुषः
सम्भवति । स जायते । स जीवति । यावज्जीवति । अथ यदा म्रियते । अथैनमग्नये हरन्ति ॥ १६ ॥

‘पुरुषो वा अग्निर्गौतम’ । प्रसिद्धः शिरोहस्तादिमान् ‘पुरुषः’ चतुर्थोऽग्निः । ‘तस्य व्यात्तं’ विवृतं
मुखमेव ‘समित्’ । विवृतेन हि मुखेन दीप्यते पुरुषो वाचनस्वाध्यायादौ । यथा समिद्धोऽग्निः । ‘प्राणो धूमः’
तदुत्थानसामान्यात् । मुखात् हि प्राण उत्तिष्ठति । ‘वाक्’ शब्दः ‘अर्चिः’ व्यञ्जकत्वसामान्यात् । अर्चिर्व्यञ्जकम् ।
तथा वाक् शब्दः अभिधेयव्यञ्जकः । ‘चक्षुरङ्गाराः’ उपशमसादृश्यात् प्रकाशाश्रयत्वसामान्याद्वा । ‘श्रोत्रं
विष्कुलिङ्गाः’ विक्षेपसामान्यात् । ‘तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्नं जुह्वति’ । अहो नैव देवा अन्नमिह जुह्वतो
दृश्यन्ते । नायं दोषः । प्राणानां देवत्वोपपत्तेः । अधिदेवमिन्द्रादयो देवाः । त एवाध्यात्मं प्राणाः । ते चान्नस्य
पुरुषे प्रक्षेप्तारः । ‘तस्या आहुते रेतः सम्भवति’ । अन्नपरिणामो हि रेतः ॥ १५ ॥

‘योषा वा अग्निर्गौतम’ । योषेति स्त्री पञ्चमो होमाधिकरणोऽग्निः । ‘तस्या उपस्थ एव समित्’ । तेन
हि सा समिध्यते । ‘लोमानि धूमः’ तदुत्थानसामान्यात् । योनिरर्चिः’ वर्णसामान्यात् । ‘बुधन्तः करोति
तेऽङ्गाराः’ अन्तष्करणं मैथुनव्यापाराः तेऽङ्गाराः वीर्योपशमहेतुत्वसामान्यात् । यथा हि उपशमकारणं मैथुनं
तथा अङ्गारमावः अग्रेरुपशमकारणम् । ‘अभिनन्दा विष्कुलिङ्गाः’ । ‘अभिनन्दाः’ सुखलवाः क्षुद्रत्व-
सामान्यात् ‘विष्कुलिङ्गाः’ । ‘तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति’ । ‘तस्या आहुतेः पुरुषः सम्भवति’ । एवं
द्युपर्जन्येदं लोकपुरुषयोषाऽग्निप्र क्रमेण ह्ययमानाः सोमवृष्टयन्नेतोभावेन स्थूलतारतम्यक्रममापद्यमानाः श्रद्धा-
शब्दवाच्याः आपः पुरुषशब्दमारभन्ते । यः प्रश्नश्चतुर्थः “वेत्थ यतिथ्यामाहुत्यां हुतायां आपः पुरुषवाचो
भूत्वा समुत्थाय वदन्ती ३ इति” स एष निर्णीतः । पञ्चम्यामाहुतौ योषाऽग्नौ हुतायां “रेतो भूत्वा आपः
पुरुषवाचो भवंति” इति ‘सः’ पुरुषः एवं क्रमेण जातो जीवति । कियन्तं कालमिति कथ्यते—यावज्जीवतीति ।
‘यावत्’ अस्मिन् देहे स्थितिनिमित्तं कर्म विद्यते तावदिति यावत् । ‘अथ’ तत्क्षये ‘यदा’ यस्मिन् काले
‘म्रियते’ । तदा ‘एनं’ मृतं ‘अग्नये’ अग्नयर्थमेव अन्याहुत्यै ‘हरन्ति’ ऋविजः ॥ १६ ॥

तस्याग्निरेवाग्निर्भवति । समित्समिद्धो धूमोऽर्चिरर्चिरङ्गाराऽअङ्गारा
विष्कुलिङ्गा विष्कुलिङ्गास्तुस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः पुरुषं जुहति
तस्याऽआहुतेः पुरुषो भास्वरवर्णः सुम्भवति ॥ १७ ॥

ते युऽएवमेतद्विदुः । (स्ये) ये चामीऽअरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते तेऽर्चि-
रभिसुम्भवन्त्यर्चिपोऽहरहःऽआपूर्यमाणपक्ष्मापूर्यमाणपक्ष्माद्यन्वण्मासा-
नुदङ्ङादित्यऽएति मासेभ्यो देवलोकन्देवलोकादादित्यमादित्याद्वैद्युतं
तान्वैद्युतात्पुरुषो मानसऽएत्य ब्रह्मलोकान्गमयति ते तेषु ब्रह्मलोकेषु
पराः परावतो वसन्ति तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्ति ॥ १८ ॥

तस्याग्निरेवाग्निर्भवति । समित्समित् । धूमो धूमः । अर्चिरर्चिः । अङ्गारा अङ्गाराः । विष्कुलिङ्गा
विष्कुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः पुरुषं जुहति । तस्या आहुतेः पुरुषो भास्वरवर्णः
सम्भवति ॥ १७ ॥

ते य एवमेतद्विदुः । ये चामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते । तेऽर्चिरभिसम्भवन्ति । अर्चिपोऽहः ।
अन्न आपूर्यमाणपक्ष्मम् । आपूर्यमाणपक्ष्माद्यन्वण्मासानुदङ्ङादित्य एति । मासेभ्यो देवलोकम् ।
देवलोकादादित्यम् । आदित्याद्वैद्युतम् । तान् वैद्युतात्पुरुषो मानस एत्य ब्रह्मलोकान् गमयति । तं
तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति । तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्ति ॥ १८ ॥

तस्याहुतिभूतस्य प्रसिद्धोऽग्निरेव होमाधिकरणम् । न परिकल्प्योऽग्निः । प्रसिद्धैव 'समित् समित्' 'धूमो
धूमः' । 'अर्चिरर्चिः' । 'अङ्गारा अङ्गाराः' । 'विष्कुलिङ्गा विष्कुलिङ्गाः' यथाप्रसिद्धमेव समस्तमित्यर्थः ।
'तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः' पुरुषमस्याहुति 'जुहति' । 'तस्या आहुतेः पुरुषो भास्वरवर्णः' अतिशयदीप्तिमान्
निषेकादिभिः अन्त्याहुत्यन्तैः कर्मभिः संस्कृतत्वात् 'सम्भवति' निष्पद्यते ॥ १७ ॥

सांप्रतं प्रथमप्रश्ननिराकरणार्थं कृते-ते इति । 'ते' के 'ये' 'एवं' यथोक्तं पंचाग्निदर्शनं 'एतत् विदुः'
एवंशब्दात् अग्निसमिद्धमार्च्यङ्गारविष्कुलिङ्गाश्रद्धादिभिः पञ्चाग्नयो निर्दिष्टाः । तानेवैतान् पञ्चाग्नीन् विदुरिति
यावत् । न तु अग्निहोत्राहुतिदर्शनविषयमेवैतदर्शनम् । तत्र हि उक्तं उक्तांयादिपदार्थषट्कं निर्णाय दिवमेवा-
हवनीयं कुर्वत इत्यादि । इहापि अमुष्य लोकस्याग्नित्वं आदित्यस्य च समित्वं इत्यादिबहुसाध्यम् । तस्मात्
तच्छेषमेवैतदर्शनमिति न यतिथ्यामिति प्रश्नप्रतिवचनपरिग्रहाद्यतिथ्यामित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनस्य वा याव-
देव परिग्रहः तावदेव एवंशब्देन पराग्रष्टु युक्तम् । अन्यथा प्रश्नानर्थक्याविज्ञातत्वाच्च संख्यायाः अग्नय एव वक्तव्याः ।
अथ विज्ञातमपि अनुद्यते । यथा प्रातस्थैवानुवादनं युक्तम् । न तु असौ लोकोऽग्निरित्यर्थोपलक्षणार्थः ।
तथाऽप्यत्र नान्येन चोपलक्षणं युक्तम् । श्रुत्यंतराच्च समाने हि प्रकरणे छांदोग्यश्रुतौ-“पंचाग्नीन् वेद”-

(छां. उ. १. १०. १०) इति पंचसंख्याया एवोपादानात् अनग्निहोत्रशेषमेतत्पंचाग्निदर्शनम् । यत्तु, अग्नि-समिदादिसामान्यम् । तदग्निहोत्रस्तुत्यर्थमवबोचाम । तस्मात् न उक्तांत्यादिपदार्थषट्कपरिज्ञानात् अर्चिरादिप्रतिपत्तिः एवमिति प्रकृतोपादानेन अर्चिरादिप्रतिपत्तिविधानात् । के पुनस्ते ? ' ये एवं विदुः ' गृहस्था एव ।

ननु—तेषां यज्ञादिसाधनेन धूमादिप्रतिपत्तिर्विधित्विता । न, अनेवंविदामपि गृहस्थानां यज्ञादिसाधनोपपत्तेः । भिक्षुवानप्रस्थयोश्च अन्तः अरण्यसम्बन्धेन ग्रहणात् । गृहस्थकर्मसम्बन्धत्वाच्च पंचाग्निदर्शनस्यान्तः । न चापि ब्रह्मचारिणः एवं विदुरिति गृह्यन्ते । तेषां तु उत्तरे पथि प्रवेशः स्मृतिप्रामाण्यात्—“ अष्टाशीतिसहस्राणामृषीणा-मूर्ध्वरेतसाम् । उत्तरेणार्यम्णः पंथास्तेऽमृतत्वं हि भेजिरे ”—( ) इति । तस्मात् ये गृहस्था एवं अग्निजोहं—अग्नेरपत्यं इत्येवं क्रमेणाग्निभ्यो जातः अग्निरूपः इत्येवं ये विदुस्ते च । ' ये चामी अरण्ये ' वानप्रस्थाः परिव्राजकाश्चारण्यनिष्ठाः श्रद्धाश्रद्धाद्युक्ताः सन्तः ' सत्यं ' ब्रह्म हिरण्यगर्भात्मानमुपासते । न पुनः ' श्रद्धां ' चोपासते ' ते अर्चिरभिसम्भवन्ति ' ।

ये च गृहस्थाः पंचाग्निविद्यां सत्यं वा ब्रह्म न विदुः । तावत् श्रद्धायादुत्तिक्रमेण पंचम्यामाहुतौ हुतायां ततो योषाऽग्नेर्जाताः पुनर्लोकं प्रत्युत्थायिनोऽग्निहोत्रादि कर्मानुष्ठानात् भवन्ति । तेन कर्मणा धूमादिक्रमेण पुनः पितृलोकं पुनः पर्जन्यादिक्रमेण इमं आवर्तते । ततः पुनर्योषाऽग्नेर्जाताः पुनः कर्म कृत्वेत्येवमेव घटीयन्त्रवत् गत्यागतिभ्यां पुनः पुनरावर्तते । यदा त्वेवं विदुः । ततो घटीयन्त्रक्रमणात् विनिर्मुक्ताः सन्तः ' अर्चिरभिसम्भवन्ति ' । अर्चिरिति नाग्निज्वालामात्रम् । किं तर्हि अर्चिरभिमानिनी अर्चिःशब्दवाच्या देवता उत्तरमार्गलक्षणा व्यवस्थितैव, तामभिसम्भवन्ति । न हि परिव्राजकानां अर्चिषा एवं साक्षात्सम्बन्धोऽस्ति । तेन देवतैवोपादीयते अर्चिःशब्दवाच्या । ततः अहर्देवताम् । मरणकालनियमानुपपत्तेरहःशब्दोऽपि देवतैव । आयुषः क्षये हि मरणम् । न एवंविदा अह्न्येव मर्त्यं इत्यहर्मरणकालो नियन्तुं शक्यते । न च रात्रौ प्रेताः सन्तः अहः प्रतीक्षन्ते " स यावत्क्षिप्यते मनस्तावदादित्यं गच्छति " इति श्रुत्यन्तरात् । अहः आभूर्यमाणपक्षमहर्देवतया अतिवाहिता आभूर्यमाणपक्षदेवतां प्रतिपद्यन्ते । शुक्लपक्षदेवतामित्यर्थः । ' आभूर्यमाणपक्षाद्यान् षण्मासान् उदङ् ' उत्तरां दिशं ' आदित्यः ' सवितैव ' एति ' प्राप्नोति तन्मासान् प्रतिपद्यते ।

शुक्लपक्षदेवतया अतिवाहिताः सन्तो मासानिति बहुवचनात् संघचारिण्यः षडुत्तरायणदेवताः । तेभ्यः ' मासेभ्यः ' षण्मासदेवताभिरतिवाहिताः देवलोकभिमानिनीं देवतां प्राप्नुवन्ति । ' देवलोकादादित्यं ' । ' आदित्याद्विद्युत् ' विद्युदभिमानिनीं देवतां प्राप्नुवन्ति । विद्युदेवतां प्राप्तां ब्रह्मलोकवासी ' पुरुषः ' ब्रह्मणा मनसा सृष्टः ' मानसः ' कश्चिदेत्यागत्य ' ब्रह्मलोकान् गमयति ' । ब्रह्मलोकानिति अधरोत्तरभूमिभेदेन भिन्ना इति गम्यन्ते । बहुवचनप्रयोगात् उपासनतारतम्योपपत्तेश्च । ते तेन पुरुषेण गमिताः सन्तः ' तेषु ब्रह्मलोकेषु ' ' पराः ' प्रकृष्टाः सन्तः स्वयं ' परावतः ' प्रकृष्टाः समाः संवत्सराननेकान् ' वसन्ति ' । ब्रह्मणोऽनेकान् कल्पान् वसन्तीति यावत् । तावत्तेषां ब्रह्मलोकं गतानां ' नास्ति ' ' पुनरावृत्तिः ' । अस्मिन् संसारे न पुनरा-गमनम् ।

' इहेति ' अस्मच्छाखायां तेषां इहेत्याकृतिमात्रग्रहणमिति चेत् ; न, श्वोभूते पौर्णमासी इति यद्वत् ' इहेति ' विशेषणानर्थक्यात् । यदि हि नावर्तत एव इहग्रहणमनर्थकमेव भवेत् । श्वोभूते पौर्णमास्याः श्वोभूतत्वमुक्तं न ज्ञायत इति विशेषयितुम् । न हि तत्र श्वआकृतिः शब्दो विद्यत इति श्वशब्दो निरर्थक एव प्रयुज्यते । यत्र तु विशेषणशब्दे प्रयुक्ते अन्विष्यमाणे विशेषणफलं चेन्न गम्यते । तत्र युक्तोऽपार्थकत्वेनोत्सृष्टं विशेषणशब्दः । न तु सत्यां विशेषणफलावगतौ । तस्मादस्मात् कल्पात् ऊर्ध्वमावृत्तिर्गम्यते ॥ १८ ॥

(स्तुत्यु) अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकञ्जयन्ति ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्वात्रिंशं रात्रेरपक्षीयमाणपक्षुमपक्षीयमाणपक्षाद्यान्षण्मासान्दक्षिणाऽऽदित्यऽएति मासेभ्यः पितृलोकम्पितृलोकाच्चन्द्रन्ते चन्द्रप्राप्यान्नम्भवन्ति तांस्तत्र देवा यथा सोमं राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनांस्तत्र भक्षयन्ति तेषां यदा तत्पर्यवैत्यथेमुमेवाकाशमभिनिष्पद्यन्तऽआकाशाद्रायुमवायोवृष्टिर्मवृष्टेः पृथिवीन्ते पृथिवीम्प्राप्यान्नं भवन्ति तऽएवमेवानुपरिवर्तन्तेऽथ युऽएतौ पुन्थानौ न विदुस्ते कीटाः पतुङ्गा युदिदुन्दशूकम् ॥ १९ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे सप्तमे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमे प्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १४ (७) ५ । २॥ (९) ६-१ ॥

अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकं जयन्ति । ते धूममभितंभवन्ति । धूमाद्वात्रिम् । रात्रेरपक्षीयमाणपक्षम् । अपक्षीयमाणपक्षाद्यान्षण्मासान्दक्षिणाऽऽदित्य एति । मासेभ्यः पितृलोकम् । पितृलोकाच्चन्द्रम् । ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति । तांस्तत्र देवा यथा सोमं राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेति एवमेनांस्तत्र भक्षयन्ति । तेषां यदा तत्पर्यवैति । अथेमेवाकाशमभिनिष्पद्यन्ते । आकाशाद्रायुम् । वायोवृष्टिम् । ते पृथिवीं प्राप्यान्नं भवन्ति । त एवमेवानुपरिवर्तन्ते । अथ य एतौ पुन्थानौ न विदुः । ते कीटाः पतंगाः । यदिदं दंशूकम् ॥ १९ ॥

‘ अथ ’ पुनः ‘ ये ’ नैवं विदुः उक्तात्याद्यग्निहोत्रसम्बन्धपदार्थषट्कस्यैव वेदितारः केवलकर्मिणो यज्ञेनाग्निहोत्रादिना दानेन बहिर्वेदिमिक्षमाणेषु द्रव्यसम्बन्धिभागलक्षणेन, तपसा बहिर्वेद्येव दीक्षाव्यतिरिक्तेन कृच्छ्रचान्द्रायणादिना लोकं जयन्ति । शाखांतरे “ लोकान् जयन्ति ”—(का. श. ब्रा.) इति लोकानिति बहुवचनात् । तत्रापि फलतारतम्यमभिप्रेतम् । ‘ ते धूममभिसम्भवन्ति ’ ! उत्तरमार्ग इव इहापि देवता एव । धूमादिशब्दवाच्यां धूमदेवतां प्राप्नुवंतीत्यर्थः । आतिवाहकत्वं च देवतानां तद्वदेव । ‘ धूमाद्वात्रिंशं रात्रिदेवतां ततः अपक्षीयमाणपक्षदेवताम् । ततः ‘ यान् षण्मासान् ’ दक्षिणां दिशमादित्यः ‘ एति ’ तान् मासदेवताविशेषान् प्राप्नुवंति । ‘ मासेभ्यः पितृलोकम् । ‘ पितृलोकाच्चन्द्रम् ’ । ‘ ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति ’ । ‘ तांस्तत्र ’ अन्नभूतान् ‘ यथा सोमं राजानम् ’ इह यज्ञे क्रत्विजः ‘ आप्यायस्वापक्षीयस्वेति ’ न मन्त्रः किं तर्हि । आप्याय्याप्याय्य चमसस्यं भक्षणेनापक्षयं च विधाय पुनः पुनर्भक्षयन्तीति यावत् ॥ एवं देवा अपि सोमलोके लब्धदेहान् कर्मण उपकरणभूतान् पुनः पुनर्निश्चामयन्तः कर्मोत्सृज्य फलं प्रयच्छन्ति । तद्धि तेषामाप्यायनं सोमस्याप्यायनार्थं वा उपभुञ्जते उपकरणभूतान् देवाः । ‘ तेषां ’ कर्मिणां ‘ यदा ’ यस्मिन् काले ‘ तत् ’ यज्ञदानादिलक्षणं सोमलोकप्रापकं कर्म ‘ पर्यवैति ’ परिगच्छति परिशीयत इति यावत् । ‘ अथ ’ तदा ‘ इममेव ’ प्रसिद्धं ‘ आकाशं ’ ‘ अभिनिष्पद्यन्ते ’ । यास्ताः भद्राशब्दवाच्याः शुलोकामौ हुताश्वपः सोमाकारपरिणताः । यामिः सोमलोके कर्मिणामुपभोगाय देहः

सो ह वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च वेद । ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानाम्भवति प्राणो
वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानाम्भवत्युपि च शेषाम्बुभूषति
सुऽए । ज्येष्ठ ॥ १ ॥

ज्येष्ठश्रेष्ठब्राह्मणं वा प्राणविद्याब्राह्मणम् ।

यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद । ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवति । प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ।
ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवति । अपि च येषां जुभूषति । य एवं वेद ॥ १ ॥

आख्यं अन्वयं ताः कर्मक्षयात् हिमपिण्ड इव आतपसंसर्गात् । प्रविलीयन्ते । प्रविलीनाः सूक्ष्मा आका-
शभूता इव भवन्ति । तदिदमभिधीयते । आकाशाद्वायुमिति । ‘वायोर्दृष्टि’ प्रति सम्पद्यन्ते, पर्जन्याग्नौ सोम-
राजानं जुह्वतीति । ततो वृष्टिभूता इमां पृथिवीं पन्तति । ‘ते पृथिवीं प्राप्य’ ब्रीहियवाद्यन्नं ‘भवन्ति’ । तत्
गदितं “तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वृष्टिं जुह्वति । तस्या आहुतेरन्नं सम्भवति” इति । ते पुनः पुरुषाग्नौ हूयन्ते
अन्नमुजां रेतःसिचि । ततो रेतोभूता योषाऽग्नौ हूयन्ते । ततो जायन्ते । ते लोकं प्रत्युत्थायिनः । प्रत्युपतिष्ठते
अग्निहोत्रादिकमनुतिष्ठन्ति । ततो धूमादिना पुनः सोमलोकं पुनरिदं लोकमिति । ‘ते एवमेव’ कर्मिणो
‘अनु’ ‘परिवर्तते’ घटोयन्त्रवत् चक्रीभूता ब्रंश्रमतीति यावत् । उत्तरमार्गाय सद्योमुक्तये वा यावत् ब्रह्म न
विदुरिति तु कामयमानः संसरति इति अभिहितम् । ‘अथ’ पुनर्ये उत्तरं दक्षिणं च ‘एतौ पथानौ न
विदुः’ । उत्तरस्य दक्षिणस्य वा पथः प्रतिपत्तये ज्ञानं कर्म वा नानुतिष्ठन्तीत्येतत्ते किं भवन्तीत्याख्यायते ।
‘ते कीटाः पतंगाः’ । ‘यदिदं’ यच्चैदं ‘दंदशूकं’ दंशमशकभित्येतद्भवन्ति । एवं हि इयं संसारगतिः
कष्टा । अस्यां निमग्नस्य पुनरुद्धार एव दुर्लभः । तथा च श्रुत्यन्तरं—“तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि
भवन्ति ते जायस्व म्रियस्व” इति । तस्मात्कृत्स्नोऽसाहेन यथाशक्ति स्वाभाविककर्मज्ञानपरित्यागेन दक्षिणोत्तर-
मार्गाप्रतिबद्धप्राप्तिसाधनं कर्म ज्ञानं चानुतिष्ठेतेति वाक्यार्थः । तथा चावोचत् । “अतो वै खलु दुर्निःप्रतरं
तस्माज्जुगुप्सेत” ( ) इति श्रुत्यन्तरात् मोक्षाय प्रयतेतेत्यर्थः । एवं प्रश्नाः सर्वे निर्णीताः ।
“अतो वै लोकः” (कं. १२) इत्यारभ्य “पुरुषः सम्भवति” (कं. १६) इति चतुर्थः प्रश्नः ।
“यतित्यामाहुत्यां” (कं. ३) इत्यादिः प्राथम्येन । पञ्चमस्तु द्वितीयत्वेन “देवयानस्य वा पथः प्रतिपदं
पितृयाणस्य वा” (कं. ३) इति दक्षिणोत्तरमार्गाप्रतिसाधनकथनेन । तेनैव च प्रथमः । अग्रेरारभ्य केचि-
दर्थिः प्रतिपद्यन्ते केचिद्भ्रमं (कं. १८ । १९) इति । विप्रतिपत्तिः पुनरावृत्तिश्चेति द्वितीयः प्रश्नः । विय-
दादिक्रमेण इमं लोकमागच्छन्ति (कं. १४) इति । यथाऽसौ लोको न सम्पूर्यते (कं. १९) कीटपतंगादि-
प्रतिपत्तेश्च केषांचित् (कं. १९) इति तृतीयोऽपि प्रश्नो निर्णीतः ॥ १९ ॥

इति श्रीहर्षिकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य

श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ मार्क्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमार्क्यंदिनशाखोपनिषद्-

बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे षष्ठेऽध्याये

प्रथमं पञ्चान्निविद्याब्राह्मणं वा श्वेतकेतुब्राह्मणं

परिसमाप्तम् ॥ १४ । (९) ॥ १ ॥

प्राणो गायत्रीस्युक्तं पूर्वम् । कस्मात्पुनः कारणात् प्राणमावो गायत्रीयाः न पुनर्वागादिभावः इति । यस्मात्

सो ह वै वृसिष्ठाम्वेद । वृसिष्ठः स्वानाम्भवति वाग्वै वृसिष्ठा वृसिष्ठः
स्वानाम्भवति सुऽ एवम्वेद ॥ २ ॥

सो ह वै प्रतिष्ठाम्वेद । प्रतितिष्ठति समे प्रतितिष्ठति दुर्गे चक्षुर्वै
प्रतिष्ठा चक्षुषा हि समे च दुर्गे च प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति समे प्रति-
तिष्ठति दुर्गे सुऽ एवम्वेद ॥ ३ ॥

यो ह वै वसिष्ठां वेद । वसिष्ठः स्वानां भवति । वाग्वै वसिष्ठा । वसिष्ठः स्वानां भवति । य एवं
वेद ॥ २ ॥

यो ह वै प्रतिष्ठां वेद । प्रतितिष्ठति समे । प्रतितिष्ठति दुर्गे । चक्षुर्वै प्रतिष्ठा । चक्षुषा हि समे
च दुर्गे च प्रतितिष्ठति । प्रतितिष्ठति समे । प्रतितिष्ठति दुर्गे । य एवं वेद ॥ ३ ॥

ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च प्राणो न वागादयो ज्येष्ठचश्रेष्ठयमाजः । कथं ज्येष्ठत्वं श्रेष्ठत्वं च प्राणस्य इत्येतन्निर्दिष्टारयिष्या
इदं प्रकम्यते । अथवा—उक्तययजुःसामक्षत्रादिभावैः प्राणस्थीवोपासनमुक्तं सत्स्वप्यन्येषु चक्षुरादिषु । तत्र
हेतुमात्रमिहानन्तर्येण सम्बध्यते । न पुनः पूर्वशेषता । विवक्षितं तु खिलत्वादस्य काण्डस्य पूर्वत्र यत् अनभि-
हितं विशिष्टफलं प्राणविषयमुपासनं तत् वक्तव्यमिति । ‘यः’ कश्चित् । ‘ह वै’ इत्यवधारणार्थो । यं
ज्येष्ठश्रेष्ठगुणं वक्ष्यमाणं ‘यो वेद’ । असौ भवत्येव ‘ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च’ । एवं फलेन प्रलोभितः सन् प्रश्नाया-
मिसुखीभूतः । तस्मै चाह—‘प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च’ । कथं पुनर्ज्ञायते प्राणो ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्चेति । यस्मा-
न्निषेककाल एव शुक्रशोणितसम्बन्धः प्राणादिकलापस्यावशिष्टः । तथाऽपि नाप्राणं शुक्रं विरोहतीति प्रथमो
वृत्तिलाभः प्राणस्य नयनादिभ्यः, अतः ज्येष्ठो वयसा प्राणः । निषेककालादारम्य गर्भं पुष्यति प्राणः । प्राणे
हि लब्धवृत्तौ पश्चाच्चक्षुरादीनां वृत्तिलाभः । अतः प्राणस्य ज्येष्ठत्वं चक्षुरादिषु भवति ।

ननु—कश्चित् कुले ज्येष्ठो गुणहीनत्वानु न श्रेष्ठः, मय्यमः कनिष्ठो वा गुणाद्भ्यत्वात् भवेत् श्रेष्ठः । न तथे-
त्याह—प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च इति । कथं पुनः प्राणस्य श्रेष्ठ्यं जायते । तदिह सम्वादेन दर्शयिष्यामः ।
सर्वथाऽपि तु प्राणं ज्येष्ठगुणं ‘यः’ वेदोपास्तं । सः ‘स्वानां’ ज्ञातीनां ‘ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च’ ‘भवति’ ।
‘अपि च’ ‘येषां’ स्वज्ञातिव्यतिरिक्तानां मध्ये ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च भविष्यामीति ‘बुभूषति’ भवितुमिच्छति ।
तेषामपि ज्येष्ठश्रेष्ठप्राणदर्शो ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च भवति । ननु—च योनिनिमित्तं ज्येष्ठत्वं तदिच्छातः कथं भवतीति ।
नैष दोषः । प्राणवत् वृत्तिलाभत्वस्यैव ज्येष्ठत्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ १ ॥

‘यो ह वै वसिष्ठां वेद वसिष्ठः स्वानां भवति’ । तदर्शनानुरूपेण फलम् । येषां च ज्ञातिव्यतिरेकेण वसिष्ठो
भवितुमिच्छति तेषां च वसिष्ठो भवतीत्युच्यतां तर्हि का सा वसिष्ठा भवति । ‘वाग्वै वसिष्ठा’ । वासयति
अतिशयेन वसति वा इति वसिष्ठा । वाग्मिमनो हि धनवन्तो वसन्ति अतिशयेन । आच्छादनार्थस्य वसे रूपम् ।
वासयन्ति च अभिभवन्ति हि वाचा वाग्मिमनोऽन्यान् । तेन वसिष्ठगुणवत्परिज्ञानात् वसिष्ठगुणो भवतीति
दर्शनानुरूपं फलम् ॥ २ ॥

‘यो ह वै प्रतिष्ठां वेद’ अतिशयेन प्रतिष्ठानां प्रतिष्ठां प्रतिष्ठागुणवत् तत् चक्षुर्वै वेद । तस्यैतत्फलं

यो ह वै सम्पदं वेद । सु॒ष्टुँ हा॒स्मै प॒द्यते स॒ङ्काम॑ङ्काम॒यते श्रोत्र॑म्वै
सम्प॒च्छ्रोत्रे॑ हीमे सर्व्वे वेदाऽ॒ अभिसम्प॑न्नाः सु॒ष्टुँ हा॒स्मै प॒द्यते स॒ङ्काम॑ङ्काम॒यते
सु॒ष्टुँ ए॒वम्वेद ॥ ४ ॥

यो ह वा॒ऽ आय॑तन॒म्वेद । (दा) आय॑तन॒ऽ स्त्राना॑म्भ॒वत्या॑य॒तन-
ज्जनाना॑म्मनो वा॒ऽ आय॑तनमा॒यतन॑ऽ स्त्राना॑म्भ॒वत्या॑य॒तनज्जनाना॑
सु॒ष्टुँ ए॒वम्वेद ॥ ५ ॥

यो ह वै प्र॒जाति॑म्वेद । प्र॒जाय॑ते प्र॒जया॑ पशु॒भी रेतो॑ वै प्र॒जातिः
प्र॒जाय॑ते प्र॒जया॑ पशु॒भिर्भु॑ऽए॒वम्वेद ॥ ६ ॥

यो ह वै सम्पदं वेद । सं हास्मै पद्यते । यं कामं कामयते । श्रोत्रं वै सम्पत् । श्रोत्रे हीमे सर्वं वेदा अभिसम्पन्नाः । सं हास्मै पद्यते । यं कामं कामयते । य एवं वेद ॥ ४ ॥

यो ह वा आयतनं वेद । आयतनं हि स्वानां भवति । आयतनं जनानाम् । मनो वा आयतनम् । आयतनं स्वानां भवति । आयतनं जनानाम् । य एवं वेद ॥ ५ ॥

यो ह वै प्रजातिं वेद । प्रजायते प्रजया पशुभिः । रेतो वै प्रजातिः । प्रजायते प्रजया पशुभिः । य एवं वेद ॥ ६ ॥

‘प्रतिष्ठति समे’ देशे काले च । तथा ‘दुर्गे’ विषमे च दुर्गमने च देशे दुर्मिक्षादौ वा काले विषमे । यथेवं कथ्यतां का असौ प्रतिष्ठा ? ‘चक्षुर्वै प्रतिष्ठा’ । कथं चक्षुवः प्रतिष्ठात्वं, इति ब्रवीति— ‘चक्षुषा’ ‘समे च दुर्गे च’ दृष्ट्वा ‘प्रतिष्ठति’ । अतः अनुरूपं फलं ‘प्रतिष्ठति समे’ । ‘प्रतिष्ठति दुर्गे’ । ‘य एवं वेद’ ॥ ३ ॥

‘यो ह वै संपदं वेद’ संपद्गुणयुक्तं ‘यो वेद’ । तस्यैतत्फलं ‘अस्मै’ विदुषे ‘संपद्यते ह’ । ‘यं कामं कामयते’ स कामः । किं पुनः संपद्गुणकं ? ‘श्रोत्रं वै संपत्’ । कथं पुनः श्रोत्रस्य संपद्गुणत्वं इत्यभिधीयते— ‘श्रोत्रे’ सति ‘हि’ यस्मादिमे ‘सर्वे वेदा अभिसम्पन्नाः’ । श्रोत्रेन्द्रियवतः अव्येयत्वात् वेदविहितकर्मायत्ताश्च कामाः । तस्मात् ‘श्रोत्रं वै संपत्’ । अतो विज्ञानानुरूपं फलं ‘संहास्मै पद्यते’ । सः ‘यं कामं कामयते’ । ‘य एवं वेद’ ॥ ४ ॥

‘यो ह वा आयतनं वेद’ । आयतनमाश्रयः । तद्यो वेद ‘आयतनम् स्वानां भवत्यायतनं जनानां’ अन्येषामपि । किं पुनस्तदायतनमित्यभिधीयते । ‘मनो वा’ आयतनमाश्रय इन्द्रियाणां विषयाणां च । मनआश्रिता हि विषया आत्मनो भोग्यत्वं प्रतिपद्यन्ते । मनःसंकल्पवशानि चन्द्रियाणि प्रवर्तते । अतः ‘मनः’ आयतनमिन्द्रियाणाम् । अतो दर्शनानुरूपेण फलम् । ‘आयतनं स्वानां भवति’ ‘आयतनं जनानां’ ‘य एवं वेद’ ॥ ५ ॥

‘यो ह वै प्रजातिं वेद’ । ‘प्रजायते प्रजया’ पशुभिश्च संपन्नः । ‘रेतो वै प्रजातिः’ । रेतसा प्रजननेन्द्रियमुपलक्ष्यते । तद्विज्ञानानुरूपं फलम् । ‘प्रजायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद’ ॥ ६ ॥

ते हेमे प्राणाः । (५) अहंश्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जग्मुः* को नो वसिष्ठऽइति तद्वोवाच यस्मिन्वऽउत्क्रान्तऽइदं शरीरं पापीयो मन्यते स वो वसिष्ठऽइति ॥ ७ ॥

वाग्धोच्चक्राम । सा संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशक्तं मृदते जीवितुमिति ते होचुर्मुथा कडाऽअवदन्तो वाचा प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह वाक् ॥ ८ ॥

(कचु) चक्षुर्होच्चक्राम । तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशक्तं मृदते जीवितुमिति ते होचुर्मुथाऽन्धाऽअपश्यन्तश्चक्षुषा प्राणन्तः

ते हेमे प्राणा अहंश्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जग्मुः । को नो वसिष्ठ इति । तद्वोवाच । यस्मिन् व उत्क्रान्ति इदं शरीरं पापीयो मन्यते । स वो वसिष्ठ इति ॥ ७ ॥

वाग् होच्चक्राम । सा संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच । कथमशक्तं मृदते जीवितुमिति । ते होचुः । यथा कडा अवदन्तो वाचा । प्राणन्तः प्राणेन । पश्यन्तश्चक्षुषा । शृण्वन्तः श्रोत्रेण । विद्वांसो मनसा । प्रजायमाना रेतसा । एवमजीविष्मेति । प्रविवेश ह वाक् ॥ ८ ॥

चक्षुर्होच्चक्राम । तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच । कथमशक्तं मृदते जीवितुमिति । ते होचुः ।

‘ ते ह इमे प्राणाः ’ वागादयः ‘ अहंश्रेयसे ’ अहं श्रेयान् इत्येतस्मै प्रयोजनाय ‘ विवदमानाः ’ विरुद्धं वदमानाः ‘ ब्रह्म जग्मुः ’ ब्रह्म गतवन्तः ब्रह्मशब्दवाच्यं प्रजापतिं गत्वा च तत् ब्रह्म ऊचुरेकवन्तः । ‘ कः ’ नोऽस्माकं मध्ये ‘ वसिष्ठः ’ को नोऽस्माकं मध्ये वसति च वासयति च । ‘ तत् ’ ब्रह्म तैः पृष्ठं सत् ‘ ह उवाच ’ उक्तवत् । ‘ यस्मिन् वः ’ युष्माकं मध्ये ‘ उत्क्रान्ते ’ निर्गते देहात् ‘ इदं शरीरं ’ पूर्वस्मात् अतिशयेन ‘ पापीयः ’ पापतरं ‘ मन्यते ’ लोकः । शरीरं हि नाम अनेकाशुचिसंघातत्वात् जीवतोऽपि पापमेव । ततोऽपि कष्टतरं यस्मिन्नुत्क्रान्ते भवति । वैराग्यार्थमिदमुच्यते पापीय इति । ‘ स वः ’ युष्माकं मध्ये ‘ वसिष्ठः ’ भविष्यति । जानन्नपि वसिष्ठं प्रजापतिर्नोवाच अयं वसिष्ठः इतीतरेषामप्रियपरिहाराय । ते एवमुक्ता ब्रह्मणा प्राणादय आत्मनो वीर्यपरीक्षणाय क्रमेण उचक्रमुः ॥ ७ ॥

तत्र ‘ वागेव ’ प्रथमं ‘ ह ’ अस्माच्छरीरात् उचक्रामोत्क्रान्तवती । ‘ सा ’ चोक्तस्य ‘ संवत्सरं ’ ‘ प्रोष्य ’ प्रोषिता भूत्वा पुनरागत्योवाच । ‘ कथमशक्तं ’ शक्नुवन्तो यूयं ‘ मृदते ’ मां विना ‘ जीवितुमिति ’ । एवमुक्ताः ‘ ऊचुः ’ । ‘ यथा लोके ’ कडाः ‘ मूकाः ’ अवदन्तो वाचा, ‘ प्राणन्तः ’ प्राणनव्यापारं कुर्वन्तः प्राणेन, ‘ पश्यन्तः ’ दर्शनव्यापारं ‘ चक्षुषा ’ कुर्वन्तः, ‘ शृण्वन्तः ’ श्रवणव्यापारं कुर्वन्तः ‘ श्रोत्रेण, ’ ‘ विद्वांसः ’ ‘ मनसा ’ कार्यकार्यादिविषयं, ‘ प्रजायमाना रेतसा ’ पुत्रानुत्पादयन्तः ‘ एवमजीविष्म ’ वयम् । इत्येवं प्राणिर्दत्तोत्तरा वाक् आत्मनो न वसिष्ठत्वं बुद्ध्वा ‘ प्रविवेश ’ ॥ ८ ॥

तथा—चक्षुर्होच्चक्रामेत्यादि पूर्ववत् । ‘ श्रोत्रे मनः प्राजातिः ’ इत्येतत्पर्यायत्रयं व्याख्येयम् ॥ ९-१२ ॥

* अत्र “ तद्वोचुः ” इत्यधिकं काण्वाः पठन्ति ।

प्राणेन वृदन्तो वाचा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वाँसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह चक्षुः ॥ ९ ॥

श्रोत्रं होचक्राम । तत्सम्बत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मृते जीवितुमिति ते होचुर्भ्यथा बधिराऽअशृण्वन्तः श्रोत्रेण प्राणन्तः प्राणेन वृदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा विद्वाँसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह श्रोत्रम् ॥ १० ॥

(म्मु) मनो होचक्राम । तत्सम्बत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मृते जीवितुमिति ते होचुर्भ्यथा मुग्धाऽअविद्वाँसो मनसा प्राणन्तः प्राणेन वृदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह मनः ॥ ११ ॥

(नो) रेतो होचक्राम । तत्सम्बत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मृते जीवितुमिति ते होचुर्भ्यथा क्लीबाऽअप्रजायमाना रेतसा प्राणन्तः प्राणेन वृदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वाँसो मनसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह रेतः ॥ १२ ॥

(तोऽथ) अथ ह प्राण उत्क्रमिष्यन् । (न्य) यथा महासुहयः

यथाऽन्या अपश्यन्तश्चक्षुषा । प्राणन्तः प्राणेन । वदन्तो वाचा । शृण्वन्तः श्रोत्रेण । विद्वाँसो मनसा । प्रजायमाना रेतसा । एवमजीविष्मेति । प्रविवेश ह चक्षुः ॥ ९ ॥

श्रोत्रं होचक्राम । तत्संबत्सरं प्रोष्यागत्योवाच । कथमशकत मृते जीवितुमिति । ते होचुः । यथा बधिरा अशृण्वन्तः श्रोत्रेण । प्राणन्तः प्राणेन । वदन्तो वाचा । पश्यन्तश्चक्षुषा । विद्वाँसो मनसा । प्रजायमाना रेतसा । एवमजीविष्मेति । प्रविवेश ह श्रोत्रम् ॥ १० ॥

मनो होचक्राम । तत्संबत्सरं प्रोष्यागत्योवाच । कथमशकत मृते जीवितुमिति । ते होचुः । यथा मुग्धा अविद्वाँसो मनसा । प्राणन्तः प्राणेन । वदन्तो वाचा । पश्यन्तश्चक्षुषा । शृण्वन्तः श्रोत्रेण । प्रजायमाना रेतसा । एवमजीविष्मेति । प्रविवेश ह मनः ॥ ११ ॥

रेतो होचक्राम । तत्संबत्सरं प्रोष्यागत्योवाच । कथमशकत मृते जीवितुमिति । ते होचुः । यथा क्लीबा अप्रजायमाना रेतसा । प्राणन्तः प्राणेन । वदन्तो वाचा । पश्यन्तश्चक्षुषा । शृण्वन्तः श्रोत्रेण । विद्वाँसो मनसा । एवमजीविष्मेति । प्रविवेश ह रेतः ॥ १२ ॥

अथ ह प्राण उत्क्रमिष्यन्, यथा महासुहयः सैन्धवः पद्बीशशंकून् संवृहेत्, एवं हैवेमान

‘ अथ ह प्राण उत्क्रमिष्यन् ’ उत्क्रमणं करिष्यन्—तदानीमेव स्वस्थानात्प्रचलिताः वागादयः किमिवेत्य-

सैन्धवः पङ्क्तीशशङ्कून्तस्मृद्वेदेवुँ ह्येमान्प्राणान्तुम्बवर्ह ते होचुम्मां
भगवऽउत्क्रमीर्न वै शक्ष्यामस्त्वद्वते जीवितुमिति तस्य वै मे बलिङ्कुरुतेति
तथेति ॥ १३ ॥

सा ह वागुवाच । यद्वाऽअहम्बुसिष्ठोऽस्मि त्वन्तद्वसिष्ठोऽसीति चक्षु-
र्व्यद्वाऽअहम्प्रतिष्ठोऽस्मि त्वन्तुत्प्रतिष्ठोऽसीति श्रोत्रं यद्वाऽअह्वुँ सम्पु-
दस्मि त्वन्तुत्सम्पुदसीति मुनो यद्वाऽअहमायतनमस्मि त्वन्तुदायतनम-
सीति रेतो यद्वाऽअहम्प्रजातिरुस्मि त्वन्तत्प्रजातिरसीति तस्यो मे किमन्नं
किम्वासऽ इति युदिदं किञ्चाश्वभ्यऽआक्रिमिभ्यऽआकीटपतङ्गभ्यस्तत्ते
ऽन्नमापो वासऽइति नु ह वाऽअस्यानन्नजग्धुम्भवति नानन्नमृतिगृहीतं
युऽएवमेतदनस्यान्नमेव ॥ १४ ॥

प्राणः न संवर्ह । ते होचुः । मा भगव उत्क्रमीः । न वै शक्ष्यामः त्वद्वते जीवितुमिति । तस्य वै मे
बलिं कुरुतेति तथेति ॥ १३ ॥

सा ह वागुवाच । यद्वा अहं वसिष्ठोऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसीति । चक्षुः—यद्वा अहं प्रतिष्ठोऽस्मि
त्वं तत्प्रतिष्ठोऽसीति । श्रोत्रम् यद्वा अहं सम्पुदस्मि त्वं तत्सम्पुदसीति । मनः—यद्वा अहमायतनमस्मि
त्वं तदायतनमसीति । रेतः यद्वा अहं प्रजातिरस्मि त्वं तत्प्रजातिरसीति । तस्य उ मे किमन्नं किं
वास इति । यदिदं किञ्च । आश्वभ्यः । आक्रिमिभ्यः । आकीटपतङ्गभ्यः । तत्तेऽन्नम् । आपो वासः
इति । न ह वा अस्यानन्नं जग्धं भवति । नानन्नं प्रतिगृहीतम् । य एवमेतदनस्यान्नं वेद ॥ १४ ॥

ब्रुवत । ' यथा ' लोके महाश्वसौ सुहयश्च ' महासुहयः ' । महान् परिमाणतः सुहयः शोभनो हयो लक्षणो-
पेतः । सिंधुदेशे भवः ' सैन्धवः ' अभिजनतः । ' पङ्क्तीशशङ्कून् ' पादबंधनान् शङ्कून् पङ्क्तीशश्च ते शङ्क-
वश्च तान् ' संवृहेन् ' उच्येते युगपदुत्खनेत् अश्वारोहे आरूढे परीक्षणाय । ' एवं ह ' एव ' इमान् '
वागादीन् ' प्राणान् ' ' संवर्ह ' उच्यतवान् स्वस्थानात् अंशितवान् । ' ते ' वागादयः ' ऊचुः ' ।
हे ' भगवः ' ! भगवन् ! ' मा उत्क्रमीः ' यस्मात् ' न वै शक्ष्यामः ' ' त्वद्वते ' त्वां विना ' जीवितुं ' । यद्येवं
मम श्रेष्ठता विज्ञाता भवद्भिः अहमत्र श्रेष्ठ इति । ' तस्य वै मे ' मम ' बलिं कुरुत ' करं कुरुत करं प्रयच्छतेति ।
अयं च प्राणसंवादः कलितो विदुषः श्रेष्ठपरीक्षणप्रकारोपदेशः । अनेन हि प्रकारेण विद्वान् को नु खलु अत्र
श्रेष्ठ इति परीक्षणं करोति । स एष परीक्षणप्रकारः संवादभूतः कथ्यते । न हि अन्यथा संहयकारिणां सतां
एषां अंजसैव संवत्सरमात्रमेव एकैकस्य निर्गमनादि उपपद्यते । तस्मात् विद्वानेवानेन प्रकारेण विचारयति वागा-
दीनां प्रधानं ब्रुमुस्तुः उपासनाय ॥ १३ ॥

प्रथमं बलिदानाय प्रवृत्ता ' वाक् सा ह ' किर ' उवाच ' उक्तवतां । ' यद्वै अहं वसिष्ठा अस्मि ' यन्मम
वसिष्ठत्वं ' तन् त्वं वै ' तत्तेन वसिष्ठगुणेन ' त्वं तद्वसिष्ठोऽसीति ' । यद्वा ' अहं प्रतिष्ठा अस्मि ' ' त्वं तत्प्र-

तद्विद्वांसः श्रोत्रियाः । (५) अशिष्यन्तऽआचामन्त्याशित्वाऽऽचा-

तद्विद्वांसः श्रोत्रिया अशिष्यन्त आचामन्ति । अशित्वा आचामन्ति । एतमेव तदनमनग्रं कुर्वन्तो मन्यन्ते । तस्मादेवग्विदशिष्यत्वाचामेत् । अशित्वा आचामेत् । एतमेव तदनमनग्रं कुरुते ॥ १५ ॥

तिष्ठोऽसि ' । या मम प्रतिष्ठा सा त्वमसीति ' चक्षुः ' । समानमन्यत् । संपदायतनप्रजातित्वगुणान् क्रमेण समर्पितवन्तः । यथेवं साधु बलिं दत्तवन्तः, ब्रूत ' तस्य मे ' एवंगुणविशिष्टस्य ' किमन्नं किं वास इति ' आहुरितरे । यदिदं ' लोके ' किंच ' किंचिदल्पमपि ' आश्वभ्यः आक्षिभ्यः ' श्वात्रेण सह क्रियन्तं कीट-पतंगान्तं च तेन सह सर्वमेव यत् प्राणिभिर्यमानं अन्नं तत्सर्वं तन्नानम् । सर्वं प्राणस्यान्नमिति दृष्टिरत्र विधीयते । केचित्तु सर्वभक्षणे दोषाभावं वदन्ति प्राणान्नविदः । तदसंगतम् । शास्त्रांतरेण प्रतिषिद्धत्वात् । तेनास्य विकल्प इति चेन्न, अविधायकत्वात् । ' न ह वा अस्यान्नं जग्धं भवति ' इति " सर्वं प्राणस्यैतत् " इत्येतस्य विज्ञानस्य विहितस्य स्तुत्यर्थमेतत् । तेनैकवाक्यतापत्तेः । न तु शास्त्रांतरविहितस्य वाचने सामर्थ्यं अन्यपरत्वादस्य । प्राण-मात्रस्य सर्वमित्येतद्दर्शनार्थं दर्शनमिह विधिसितम् । न तु सर्वं भक्षयेदिति । यत्तु सर्वभक्षणे दोषाभावज्ञानं तन्मि-ध्यैव प्रमाणाभावात् । विदुषः प्राणत्वात्सर्वान्नोपपत्तेः सामर्थ्याददोष इति चेन्न शेषान्नत्वानुपपत्तेः । सत्यं, यद्यपि विद्वान् प्राणो येन कार्यकारणसंघातेन सहितस्य विद्वत्ता तेन कार्यकारणसंघातेन किमिकीटदेवाद्यशेषान्न-भक्षणं नोपपद्यते । तेन तत्र अशेषान्नभक्षणे दोषाभावज्ञापनमपार्थक्यम्, अप्राप्तत्वात् अशेषान्नभक्षणदोषस्य ।

ननु—प्राणः सन् भक्षयत्येव किमिकीटान्नमपि । बाहं । किं तु, न तद्विषयः प्रतिषेधोऽस्ति । तस्मादेव स्तं किंशुकं तत्र दोषाभावः (?) । अतः तदूपेण दोषाभावज्ञानमनर्थकम्, अप्राप्तत्वात् अशेषान्नभक्षणदोषस्य । किं तु—येन कार्यकारणसंघातसंसर्गेण निषेधः क्रियते तत्सम्बन्धेन तु इह नैव प्रतिप्रसवोऽस्ति । तस्मात्प्रतिषेधातिक्रमे दोष एव भवेत् । अन्यविषयत्वात् ' न ह वा ' इत्यादेः । न च—ब्राह्मणादिदेहस्य सर्वान्नत्वदर्शनमिह विधी-यते । किं तु, प्राणमात्रस्यैव । यथा च सामान्येन समग्रान्नस्य प्राणस्य किञ्चिदन्नजातं कस्यचित् जीवन्हेतुः । यथा विषं विषजस्य क्रिमेः तदेवान्यस्य प्राणान्नमपि सदृष्टमेव दोषमुत्पादयति मरणादिलक्षणम् । तथा सर्वान्न-स्यापि प्राणस्य प्रतिषिद्धान्नभक्षणे ब्राह्मणत्वादिशरीरसम्बन्धात् दोष एव भवेत् । तस्मान्मृषा ज्ञानमेव अभक्ष्य-भक्षणे दोषाभावज्ञानम् । ' आपो वास इति ' आपो भक्ष्यमाणा वासःस्थानीयास्तत्र । अत्र च प्राणस्यापो वासः इत्येतद्दर्शनं तु वासःकार्ये आपो विनियोक्तुं शक्याः । तस्माद्यथा प्राप्ते भक्षणे दर्शनमात्रं कर्तव्यम् । ' न ह वै ' अस्य सर्वं प्राणस्यान्नं इत्येवंविदः अनन्नमनदनीयं ' जग्धं ' भुक्तं ' भवति ' । यद्यप्यनेन अनदनीयं भुक्तं अदनीयमेव भुक्तं भवेत् । न तु तत्कृतदोषेण लिप्यते इत्येतद्विद्यास्तुतिः इत्यवादि । तथा ' नानन्नं प्रति-गृहीतम् ' यद्यपि अप्रतिग्राह्यं ह्रस्वादि प्रतिगृहीतं भवेत् । तदप्यन्नमेव प्रतिग्राह्यं प्रतिगृहीतं भवेत् । तत्रापि अप्रतिग्राह्यप्रतिग्रहदोषेण न लिप्यते इति स्तुत्यर्थमेव । ' य एवमेतदनस्य ' प्राणस्यान्नं ' वेद ' । फलं तु प्राणात्मभाव एव । न तु एतत्फलाभिप्रायेण । किं तर्हि स्तुत्यभिप्रायेणेति । ननु—एतदेव फलं कस्मान्न भवति । न प्राणात्मदर्शिनः प्राणात्मभाव एव फलम् । तत्र च प्राणात्मभूतस्य सर्वात्मनाऽनदनीयमपि अद्यमेव । तथा-ऽप्रतिग्राह्यमपि प्रतिग्राह्यमेवेति यथाप्राप्तमेवोपादाय विद्या स्तूयते । अतो नैव फलविधिसंरूपता वाक्यस्याः ॥ १४ ॥

यस्मादापो वासः प्राणस्य तस्मात् ' विद्वांसः ' ब्राह्मणाः ' श्रोत्रियाः ' अधीतवेदाः ' अशिष्यन्तः ;

मन्त्येतमेव तुदनमुनग्रं कुर्वन्तो मन्यन्ते तस्मादेवम्बुदाशिष्यन्नाचामे
दाशित्याऽऽचामेदेतमेव तुदनमुनग्रङ्कुरुते ॥ १५ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे सप्तमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चम-
प्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १४ (७) ५।३ ॥ (९) ६-२ ॥

स यः कामयेत महत्प्राप्नुयामिति । (त्वु) उदगयन्ऽआपूर्व्यमाणपक्षे
पुण्याहे द्वादशाहमुपसद्ब्रती भूत्वौदुम्बरे कथंसे चमसे वा सर्वौषधुम्फला-
नीति सम्भृत्य परिसमुह्य परिलिख्याग्निमुपसमाधायानुवृताऽऽज्यथुं सथुं-
स्कृत्य पुथुंसा नक्षत्रेण मुन्थथुं सन्नीय जुहोति ॥ १ ॥

श्रीमन्थकर्मब्राह्मणम् ।

स यः कामयेत । महत्प्राप्नुयामिति । उदगयन् आपूर्व्यमाणपक्षे पुण्याहे द्वादशाहमुपसद्ब्रती
भूत्वा, औदुम्बरे कंसे चमसे वा सर्वौषधं फलानीति संभृत्य, परिसमुह्य, परिलिख्य, अग्निमुपसमा-
धाय, अनुवृताऽऽज्यं संस्कृत्य, पुंसा नक्षत्रेण मन्थं सन्नीय जुहोति ॥ १ ॥

भोक्ष्यमाणाः आचामन्त्यपः । ' अशित्वाऽऽचामन्ति ' भुक्त्वा चोत्तरकालमपो भक्षयन्ति । तत्र ' तेषामाचामतां
कोऽभिप्राय इति वृत्ते । ' एतमेव ' ' अनं ' प्राणं ' अनग्रं कुर्वन्तो मन्यन्ते ' । अस्ति चैतत् । यो यस्मै वासो
ददाति तमनग्रं करोमीति हि मन्यते । प्राणस्य च आपो वास इत्यभिहितम् । यदपः पिबामि तत्प्राणस्य
वासो ददामीति विज्ञानं कर्तव्यं इत्येवमर्थमेतत् । ननु—भोक्ष्यमाणो भुक्त्वाश्च प्रयतो भविष्यामि इत्याचामति ।
तत्र च प्राणस्यानग्रताकरणार्थत्वे न द्विःकार्यताऽऽचमनस्य भवेत् । तत्र च कार्यद्वयं आचमनस्यैकस्य युक्तम् ।
यदि प्रायत्यार्थं नानग्रताऽर्थम् । अथानग्रताऽर्थं न प्रायत्यर्थम् । यस्मादेवं तस्मात् द्वितीयं आचमनान्तरं प्राण-
स्यानग्रताकरणाय भवतु । न, क्रियाद्वित्वोपपत्तेः । द्वे हेतौ क्रिये भोक्ष्यमाणस्य भुक्त्वतश्च यदाचमनं स्मृतिविहितं
तत्प्रायत्यार्थं भवति क्रियामात्रमेव । न तु तत्र प्रायत्यदर्शनादि अपेक्षते । तत्राचमनांगभूतासु अप्सु वासोज्ञानं
प्राणस्य इतिकतर्गतया चोद्यते । ननु—तस्मिन् क्रियमाणे आचमनस्य प्रायत्यार्थता बाध्येत क्रियान्तरत्वात्
आचमनस्य । तस्मात् भोक्ष्यमाणस्य भुक्त्वतश्च यदाचमनं तच्चापो वासः प्राणस्येति दर्शनमात्रं विधीयते,
अप्रातत्वादन्त्यतः ॥ १५ ॥

इति श्रीहृषीकेशत्रहस्रभगवत्सूत्र्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासु-
देवत्रहस्रभगवतः . कुंतौ माथ्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाथ्यंदिनशाखोपनिषद्बृहदा-
रण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे षष्ठ्याध्याये द्वितीये ज्येष्ठश्रेष्ठ-
ब्राह्मणं वा प्राणविद्याब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ (९) ६।२ ॥

ज्ञानकर्षणोर्गतिरुक्ता । तत्र ज्ञानं स्वतंत्रम् । कर्म तु देवमानुषवित्तद्वयायतम् । तेन कर्मार्थं वित्तमुमार्जनीयम् ।
तच्च अग्रत्यवायकारिणोपायेनेति । तदर्थं श्रीमन्त्याख्यं कर्म आरभ्यते महत्त्वप्राप्तये । महत्त्वे च सति अर्थ-

यावन्तो देवाः । (स्तु) त्वयि जातवेदस्तिर्यश्चो घ्नन्ति पुरुषस्य
कामान् । तेभ्योऽहुम्भागधेय जुहोमि ते मा तृप्ताः कामैस्तर्पयन्तु
स्वाहा ॥ २ ॥

या तिरश्ची निपद्यसेऽहुम्विधरणीऽहुति । तान्त्वा घृतस्य धारया यजे

(१) “ यावन्तो देवास्त्वयि जातवेदस्तिर्यश्चो घ्नन्ति पुरुषस्य कामान् । तेभ्यो-
ऽहं भागधेयं जुहोमि ते मा तृप्ताः कामैस्तर्पयन्तु स्वाहा ॥ २ ॥

(२) या तिरश्ची निपद्यसेऽहं विधरणीऽहुति । तां त्वा घृतस्य धारया यजे

सिद्धं वित्तम् । तदेतदभिधीयते—स यः कामयेतेति । ‘ सः ’ वित्तार्थी कर्मण्यधिकृतः ‘ यः ’ काम-
येत ’ । किं ? ‘ महत् ’ महत्त्वं ‘ प्रान्त्या ’ महान् स्यामिति इति यावत् । तत्र श्रीमन्थकर्मणो विधि-
स्तितस्य काल उच्यते । ‘ उदगयने ’ आदित्यस्य । तत्र सर्वत्र प्राप्नोति ‘ आपूर्यमाणपक्षे ’ शुक्लपक्षे ।
तत्रापि सर्वत्र प्राप्नोति ‘ पुण्याहे ’ अनुकूलेऽहि आत्मनः कर्मसिद्धिकरे इति । एतत् ‘ द्वादशाहं ’ यस्मिन् पुण्येऽहनि
अनुकूलेऽहनि कर्म चिकीर्षति । ततः प्राक् पुण्याहमेवारभ्य ‘ द्वादशाहमुपसद्व्रती ’ उपसदो व्रतमुपसद्व्रतम् ।
उपसदः प्रसिद्धा ज्योतिष्टोमे । तत्र च स्तनोपचयापचयद्वारेण पयोभक्षणं तद्व्रतम् । अत्र च तत्कर्मनुप-
संहारात् केवलं इतिकर्तव्यताशून्यं पयोभक्षणमात्रं गृह्यते । ननुपसद एव व्रतमिति यदा विग्रहः, तदा सर्व-
मितिकर्तव्यत्वरूपं ग्राह्यं भवति । तत्कस्मान्नोपादीयते इति । कथ्यते, स्मार्तत्वात् कर्मणः । स्मार्तं हीदं श्रीमन्थ-
कर्म । ननु श्रुतिविहितं सत् कथं स्मार्तं भवितुमर्हति । स्मृत्यनुवादिनी हि श्रुतिरियम् । श्रौतत्वे हि प्रकृति-
विकारभावः । ततश्च प्राकृतधर्मग्राहित्वं विकारकर्मणः । न त्विह श्रौतत्वम् । अत एव च आवसथ्याग्नौ एतत्कर्म
विधीयते । सर्वा चावृत् स्मार्तैवेति । ‘ उपसद्व्रती भूत्वा ’ पयोव्रती सन्नित्यर्थः । ‘ औदुम्बरे ’ उदुम्बरवृक्षमये
‘ कंसे चमसे ’ वा तस्यैव विशेषणम् । कंसाकारे चमसाकारे वा औदुम्बर एव । आकारे विकल्पः ।
नौदुम्बरे । ‘ सर्वाषधं ’ सर्वासामोषधीनां समूहम् । यथासंभवं यथाशक्ति च सर्वा ओषधीः समाहृत्य । तत्र
ग्राम्याणां तु दश नियमेन ग्राह्याः । ब्रीहियवाद्या वक्ष्यमाणाः । अधिकग्रहणे तु न दोषो ग्राम्याणाम् ।
‘ फलानीति ’ । फलानि च यथासंभवं यथाशक्ति च । इतिशब्दः समस्तसंभारोपचयप्रदर्शनार्थः । अन्यदपि
यत्संभरणाय तत्सकलं संभृत्येत्यर्थः । क्रमस्तत्र गृह्योक्तो द्रष्टव्यः । परिसमूहनपरिलेखने भूमिसंस्कारः ‘ अग्नि
मुपसमाधाय ’ इति वचनात् आवसथ्येऽग्रापविति गम्यते । एकवचनात् उपसमाधानश्रवणाच्च विद्यमानस्यैवोप-
समाधानम् । परित्तीर्थं दर्पान् ‘ आवृता ’ स्मार्तत्वात्कर्मणः स्थालीपाकावृता गृह्यते । तथा ‘ आज्यं
संस्कृत्य ’ । ‘ पुंसा नक्षत्रेण ’ पुंतामसंयुक्तं ‘ मन्यं ’ सर्वाषधफलपिष्टम् । तत्रौदुम्बरे कंसे वा चमसे वा ।
‘ दध्ना मधुना घृतेनोपसिध्य ’ । एकया उपमंथन्या उपसंमथ्य ‘ सन्नीय ’ अग्नेः स्वस्य च मन्ये संस्थाप्य
औदुम्बरेण लुणेन च उपस्थाने ‘ आज्यस्य ’ जुहोति ’ एतैर्मैत्रैः ॥ १ ॥

“ यावन्तो देवाः ” इत्याद्यैः ॥ २ ॥

“ ज्येष्ठाया स्वाहा श्रेष्ठाया स्वाहा ” इत्याभ्य द्वे द्वे आहुती हुत्वा ‘ मन्ये संसवमवनयति ’ लुचाज्वलेपमाज्यं

सुराधनीमहं स्वाहा ॥ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यऽद्वितीया-
जुहोति ॥ ३ ॥

ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहेति । (त्य) अग्नौ हुत्वा मुन्थे स॒स्रव-
मुवनयति प्राणाय स्वाहा वसिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे स॒स्रवमुव-
नयति वाचे स्वाहा प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे स॒स्रवमुवन-
यति चक्षुषे स्वाहा सम्पदे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे स॒स्रवमुवनयति
श्रोत्राय स्वाहाऽऽयतनाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे स॒स्रवमुवनयति
मनसे स्वाहा प्रजात्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे स॒स्रवमुवनयति रेतसे
स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे स॒स्रवमुवनयति ॥ ४ ॥

भूताय स्वाहेति । (त्य) अग्नौ हुत्वा मुन्थे स॒स्रवमुवनयति भविष्यते
स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे स॒स्रवमुवनयति विश्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा
मुन्थे स॒स्रवमुवनयति सुर्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे स॒स्रवमुव-
नयति ॥ ५ ॥

पृथिव्यै स्वाहेति । (त्य) अग्नौ हुत्वा मुन्थे स॒स्रवमुवनयत्यन्तरी-
क्षाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे स॒स्रवमुवनयति दिवे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा

सुराधनीमहं स्वाहा ॥ (३) प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः ” (वा. सं. २३ । ६५) इति
तृतीयां जुहोति ॥ ३ ॥

१ ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे संस्रवमुवनयति । २ प्राणाय स्वाहा वसिष्ठायै
स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे संस्रवमुवनयति । ३ वाचे स्वाहा प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे संस्रव-
मुवनयति । ४ चक्षुषे स्वाहा सम्पदे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे संस्रवमुवनयति । ५ श्रोत्राय स्वाहा आय-
तनाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे संस्रवमुवनयति । ६ मनसे स्वाहा प्रजात्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे
संस्रवमुवनयति । ७ रेतसे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे संस्रवमुवनयति ॥ ४ ॥

८ भूताय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे संस्रवमुवनयति । ९ भविष्यते स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे संस्रवमुव-
नयति । १० विश्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे संस्रवमुवनयति । ११ सुर्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे
संस्रवमुवनयति ॥ ५ ॥

१२ पृथिव्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे संस्रवमुवनयति । १३ अन्तरिक्षाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे
संस्रवमुवनयति । १४ दिवे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे संस्रवमुवनयति । १५ दिग्भ्यः स्वाहेत्यग्नौ

मन्थे संस्रावयति । एतस्मादेव “ ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहा ” इत्यादिप्राणलिङ्गात् ज्येष्ठश्रेष्ठादिप्राणविद्

मुन्थे स॒थ्स्रवमुवनयति दिग्भ्यः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे स॒थ्स्रवमुवन-
यति ब्रह्मणे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे स॒थ्स्रवमुवनयति क्षत्राय स्वाहे-
त्यग्नौ हुत्वा मुन्थे स॒थ्स्रवमुवनयति ॥ ६ ॥

भूः स्वाहेति । (त्य) अग्नौ हुत्वा मुन्थे स॒थ्स्रवमुवनयति भुवः स्वाहे-
त्यग्नौ हुत्वा मुन्थे स॒थ्स्रवमुवनयति स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे स॒थ्स्र-
वमुवनयति भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे स॒थ्स्रवमुव-
नयति ॥ ७ ॥

(त्य) अग्नये स्वाहेति । (त्य) अग्नौ हुत्वा मुन्थे स॒थ्स्रवमुवनयति
सोमाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे स॒थ्स्रवमुवनयति तेजसे स्वाहेत्यग्नौ
हुत्वा मुन्थे स॒थ्स्रवमुवनयति श्रियै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे स॒थ्स्रवमुव-
नयति लक्ष्म्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे स॒थ्स्रवमुवनयति सवित्रे स्वाहे-
त्यग्नौ हुत्वा मुन्थे स॒थ्स्रवमुवनयति सुरस्वत्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे
स॒थ्स्रवमुवनयति विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे स॒थ्स्रवमुव-
नयति प्रजापतये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे स॒थ्स्रवमुवनयति ॥ ८ ॥

हुत्वा मंथे संस्त्रवमुवनयति । १६ ब्रह्मणे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्त्रवमुवनयति । १७ क्षत्राय
स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्त्रवमुवनयति ॥ ६ ॥

१८ भूः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्त्रवमुवनयति । १९ भुवः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्त्रवमुव-
नयति । २० स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्त्रवमुवनयति । २१ भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे
संस्त्रवमुवनयति ॥ ७ ॥

२२ अग्नये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्त्रवमुवनयति । २३ सोमाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्त्रव-
मुवनयति । २४ तेजसे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्त्रवमुवनयति । २५ श्रियै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे
संस्त्रवमुवनयति । २६ लक्ष्म्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्त्रवमुवनयति । २७ सवित्रे स्वाहेत्यग्नौ
हुत्वा मंथे संस्त्रवमुवनयति । २८ सुरस्वत्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्त्रवमुवनयति । २९ विश्वेभ्यो
देवेभ्यः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्त्रवमुवनयति । ३० प्रजापतये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्त्रव-
मुवनयति ॥ ८ ॥

एवास्मिन् कर्मण्यधिकारः । “ रेतसे स्वाहा ” इत्यारभ्य एकैकामाहुतिं हुत्वा ‘ मन्थे संस्त्रवमुवनयति ’ । अप-
र्या उपसन्थन्या पुनर्मथ्नाति ॥ ३-८ ॥

(त्यु) अथैनमभिमृशति । भ्रमसि ज्वलदसि पूर्णमासि प्रस्तब्धमस्येकसभमसि हिङ्कृतमसि हिङ्क्रियमाणमस्युद्गीथमस्युद्गीथमानुमासि श्रावितमसि प्रत्याश्रावितमस्यार्द्रं सन्दीप्तमसि विभूरसि प्रभूरसि ज्योतिरस्यन्नमसि निधनमसि सम्बर्गोऽसीति ॥ ९ ॥

(त्यु) अथैनमुद्यच्छति । (त्या) आमोऽस्यामं हि ते मयि । स हि राजेशानोऽधिपतिः स मा राजेशानोऽधिपतिङ्करोत्विति ॥ १० ॥

(त्यु) अथैनमाचामति । तत्सवितुर्वरेण्यम् । मधु वाताऽऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः । माध्वीर्नः संत्वोषधीः ॥ भूः स्वाहा ॥ ११ ॥

भर्गो देवस्य धीमहि । मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवं रजः । मधु द्यौरस्तु नः पिता ॥ भुवः स्वाहा ॥ १२ ॥

धियो यो नः प्रचोदयात् । मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँऽस्तु सूर्यः । माध्वीर्गावो भवन्तु नः ॥ स्वः स्वाहेति सुर्वाञ्च सावित्रीमन्वाह सुर्वाञ्च

अथैनमभिमृशति—“ भ्रमसि ज्वलदसि पूर्णमासि प्रस्तब्धमस्येकसभमसि हिङ्कृतमसि हिङ्क्रियमाणमस्युद्गीथमस्युद्गीथमानुमासि श्रावितमसि प्रत्याश्रावितमस्यार्द्रं सन्दीप्तमसि विभूरसि प्रभूरसि ज्योतिरस्यन्नमसि निधनमसि संबर्गोऽसि ” इति ॥ ९ ॥

अथैनमुद्यच्छति—“ आमोऽस्यामं हि ते मयि । स हि राजेशानोऽधिपतिः स मा राजेशानोऽधिपतिं करोतु ”—इति ॥ १० ॥

अथैनमाचामति—“ तत्सवितुर्वरेण्यम् ” । “ मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः । माध्वीर्नः संत्वोषधीः ”—(वा. सं. १३।२७) “ भूः स्वाहा ” ॥ ११ ॥

“ भर्गो देवस्य धीमहि ” । “ मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवं रजः । मधु द्यौरस्तु नः पिता ” (वा. सं. १३।२८) “ भुवः स्वाहा ” ॥ १२ ॥

“ धियो यो नः प्रचोदयात् ”—(वा. सं. ३।३५) “ मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँऽस्तु सूर्यः । माध्वीर्गावो भवन्तु नः ”—(वा. सं. १३।२९) “ स्वः स्वाहा ”—इति । सर्वा च

‘ अथैनमभिमृशति ’ “ भ्रमसि ” इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ९ ॥

‘ अथैनमुद्यच्छति ’ । सह पात्रेण हस्ते गृह्णाति । “ आमोऽस्यामं हि ते मयि ” इत्यनेन ॥ १० ॥

‘ अथैनमाचामति ’ भक्षयति । गायत्र्याः प्रथमपादेन मधुमत्पार्थिवं व्याहृत्या च प्रथमया प्रथमं प्रांसं आचामति ॥ ११ ॥

तथा गायत्रीद्वितीयपादेन मधुमत्पार्थिवं द्वितीयया च व्याहृत्या द्वितीयं प्रांसम् ॥ १२ ॥

तथा तृतीयेन गायत्रीपादेन तृतीयया मधुमत्पार्थिवं च व्याहृत्या तृतीयं प्रांसम् । ‘ सर्वा सावित्री ’

मधुमतीः सुर्वाश्च व्याहृतीरहुमेवेदं^१ सुर्वम्भूयासम्भूर्भुवः स्वः स्वाहे-
त्यन्ततुऽआचम्य प्रक्षाल्य पाणी जघनेनाग्निम्याक्षिराः संविशति ॥ १३ ॥

प्रातरादित्यमुपतिष्ठते । दिशामेकपुण्डरीकमस्यहुम्भुष्याणामेकपु-
ण्डरीकुम्भूयासमिति युथेतमेत्य जघनेनाग्निमासीनो व्व^२शुञ्जपति ॥ १४ ॥

तु^३ हैतमुद्दालकऽआरुणिः । (र्वा) व्वाजसनेयाय याज्ञवल्क्यायान्ते-
वासिनऽउक्त्वोवाचाऽपि युऽएन^४ शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः
प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ १५ ॥

(त्ये) एतमु हैव व्वाजसनेयो याज्ञवल्क्यः । (ल्क्यो) मधुकाय पैङ्ग्या-
यान्तेवासिनऽउक्त्वोवाचाऽपि युऽएन^५ शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेर-
ञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ १६ ॥

(त्ये) एतमु हैव मधुकः पैङ्ग्यः । (श्रू) चूडाय भागवित्तयेऽन्तेवा-
सिनऽउक्त्वोवाचाऽपि युऽएन^६ शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः
प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ १७ ॥

सावित्रीमन्वाह । सर्वाश्च मधुमतीः । सर्वाश्च व्याहृतीः । “अहमेवेदं सर्वं भूयासम्” । “भूर्भुवः
स्वः स्वाहा” इति । अन्ततः आचम्य । प्रक्षाल्य पाणी । जघनेनाग्निं प्राक्षिराः संविशति ॥ १३ ॥

प्रातरादित्यमुपतिष्ठते—“ दिशामेकपुण्डरीकमस्यहं मनुष्याणामेकपुण्डरीकं भूयासम्”—
इति । युथेतमेत्य । जघनेनाग्निमासीनो वंशं जपति ॥ १४ ॥

तं हैतमुद्दालक आरुणिर्वाजसनेयाय याज्ञवल्क्यायांतेवासिन उक्त्वोवाच । अपि य एनं शुष्के
स्थाणौ निषिचेत् । जायेरन् शाखाः । प्ररोहेयुः पलाशानि इति ॥ १५ ॥

एतमु हैव वाजसनेयो याज्ञवल्क्यो मधुकाय पैङ्ग्यायांतेवासिन उक्त्वोवाच । अपि य एनं शुष्के
स्थाणौ निषिचेत् । जायेरन् शाखाः । प्ररोहेयुः पलाशानि इति ॥ १६ ॥

एतमु हैव मधुकः पैङ्ग्यश्चूडाय भागवित्तयेऽन्तेवासिन उक्त्वोवाच । अपि य एनं शुष्के स्थाणौ
निषिचेत् । जायेरन् शाखाः । प्ररोहेयुः पलाशानि इति ॥ १७ ॥

‘ सर्वाश्च मधुमतीः सर्वाश्च व्याहृतीरहुमेवेदं सर्वं भूयासम् ’ इति च अन्ते भूर्भुवः स्वः स्वाहेति समस्तं भक्ष-
यति । यथा चतुर्भिर्ग्रीसैः तत्तद्ब्रह्म सर्वं परिसमाप्यते । तथा पूर्वमेव निरूपयेत् । यत्पान्नावलितं तत्पान्नं सर्वं निर्णिज्य
तूष्णीं पिबेत् । ‘ पाणी प्रक्षाल्य ’ ‘ आचम्य ’ । ‘ जघनेनाग्निं ’ पश्चादग्नेः ‘ प्राक्षिराः ’ ‘ संविशति ’ शेषे ॥ १३ ॥

‘ प्रातः ’ सन्ध्यामुपास्य ‘ आदित्यमुपतिष्ठते ’ “ दिशामेकपुण्डरीकं ” इत्यनेन मन्त्रेण । ‘ युथेतं ’ यथा-
गतमेत्यागत्य । जघनेनाग्निमुपासीनः ‘ वंशं जपति ’ ॥ १४ ॥

“ तं हैतमुद्दालक आरुणिः ” इत्यादि “ सत्यकामो जाबालोऽन्तेवासिम्य उक्त्वोवाचाऽपि य एनं शुष्के स्थाणौ

(तये) एतमु हैव चूडो भागवित्तिः । (ज्ञा) जानकुयऽआयस्थूणा-
यान्तेवासिनऽउक्त्वोवाचाऽपि युऽएन११ शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेर-
ञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ १८ ॥

(तये) एतमु हैव जानकिरायस्थूणः । सत्यकामाय जावालायान्तेवा-
सिनऽउक्त्वोवाचाऽपि युऽएन११ शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः
प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ १९ ॥

(तये) एतमु हैव सत्यकामो जाबालः । (लोऽन्ते) अन्तेवासिभ्यऽ
उक्त्वोवाचाऽपि युऽएन११ शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररो-
हेयुः पलाशानीति तुमेतन्नापुत्राय वाऽनन्तेवासिने वा ब्रूयात् ॥ २० ॥

(च) चतुरौदुम्बरो भवति । (तयौ) औदुम्बरश्चमसऽऔदुम्बरः सुवऽ
औदुम्बरऽइध्मऽऔदुम्बर्योऽउपमन्थन्यौ ॥ २१ ॥

दश ग्राम्याणि धान्यानि भवन्ति । व्रीहियुवास्तिलमुषाऽअणुप्रियङ्गवो

एतमु हैव चूडो भागवित्तिर्जानक्य आयस्थूणायांतेवासिन उक्त्वोवाच । अपि य एनं शुष्के
स्थाणौ निषिचेत् । जायेरन् शाखाः । प्ररोहेयुः पलाशानि इति ॥ १८ ॥

एतमु हैव जानकिरायस्थूणः सत्यकामाय जावालायांतेवासिन उक्त्वोवाच । अपि य एनं शुष्के
स्थाणौ निषिचेत् । जायेरन् शाखाः । प्ररोहेयुः पलाशानि इति ॥ १९ ॥

एतमु हैव सत्यकामो जाबालोऽन्तेवासिभ्य उक्त्वोवाच । अपि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिचेत् ।
जायेरन् शाखाः । प्ररोहेयुः पलाशानि इति । तुमेतं नापुत्राय वा अनन्तेवासिने वा ब्रूयात् ॥ २० ॥

चतुरौदुम्बरो भवति । (१) औदुम्बरश्चमसः । (२) औदुम्बरः सुवः । (३) औदुम्बर
इध्मः । (४) औदुम्बर्योऽउपमन्थन्यौ ॥ २१ ॥

दश ग्राम्याणि धान्यानि भवन्ति—१ व्रीहि २ यवाः ३ तिल ४ माषाः ५ अणु ६ प्रियङ्गवः

निषिचेत् जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानि ” इत्येवमन्तम् । ‘ एनं ’ मन्थं उद्दालकात्प्रभृति एकैकाचार्य-
क्रमगतं सत्यकाम आचार्यो बहुभ्यः ‘ अन्तेवासिभ्य उक्त्वा उवाच ’ । किमन्यदुवाचेत्यभिधीयते । ‘ अपि य
एनं शुष्के स्थाणौ ’ गतप्रागेऽपि ‘ एनं ’ मन्थं भक्षणाय संस्कृतं निषिचेत्प्रक्षिपेत् । ‘ जायेरन् ’ उत्पद्येरन्
एवास्मिन् स्थाणौ किमुत अनेन कर्मणा कामः सिध्येदिति ध्रुवफलमिदं कर्मेति कर्मस्तुत्यर्थमेतत् । विद्याधिगमे षट्
तीर्थानि । तेषामिह प्राणदर्शनस्य मन्थविज्ञानस्याधिगमे द्वे एव तीर्थे अनुज्ञापेते । पुत्रश्चांतेवासी च ॥ १९-२० ॥

‘ चतुरौदुम्बरो भवतीति ’ व्याख्यातम् ॥ २१ ॥

‘ दश ग्राम्याणि धान्यानि भवन्ति ’ । ग्राम्याणां तु धान्यानां दश नियमेन प्राद्याणि इत्यवादि । तान्येतानि

१-समानप्रकरणे छांदोग्यं “ स यदि क्षियं (स्वप्ने) पश्येत्समृद्धं कर्मेति विद्यात् ” इति (छां. उ. ५।२।८) इति कर्म-
सिद्धिज्ञानोपायो ज्ञापितः ॥

गोधूमाश्च मसूराश्च खल्वाश्च खलकुलाश्च तान्त्सार्द्धं पिष्ट्वा दध्ना मधुना
घृतेनोपसिञ्चत्याज्यस्य जुहोति ॥ २२ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे सप्तमे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमे
प्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १४ (७) ५ । ४ ॥ (९) ६-३ ॥

एषाम्बै भूतानाम्पृथिवी रसः । पृथिव्याऽआपोऽपामोषधयऽओषधीना-
म्पुष्पाणि पुष्पाणाम्फलानि फलानाम्पुरुषः पुरुषस्य रेतः ॥ १ ॥

स ह प्रजापतिरीक्षाञ्चके । हुन्तास्मै प्रतिष्ठाकल्पयानीति स स्त्रियुष्टु

७ गोधूमाश्च ८ मसूराश्च ९ खल्वाश्च १० खलकुलाश्च । तान् सार्द्धं पिष्ट्वा दध्ना मधुना घृतेनो
पसिञ्चति । आज्यस्य जुहोति ॥ २२ ॥

पुत्रमन्यकर्मब्राह्मणम् ।

एषां वै भूतानां पृथिवी रसः । पृथिव्या आपः । अपामोषधयः । ओषधीनां पुष्पाणि । पुष्पाणां
फलानि । फलानां पुरुषः । पुरुषस्य रेतः ॥ १ ॥

स ह प्रजापतिरीक्षाञ्चके । हुन्तास्मै प्रतिष्ठां कल्पयानीति । स स्त्रियं ससृजे । तां सृष्ट्वा

निर्दिश्यन्ते 'त्रीहियवास्तिलमाषा अणुप्रियंगवः' अणवश्च अणुशब्दवाच्याः कचिदेशे । प्रियंगवः प्रसिद्धाः
कंगुराब्देन । 'खल्वाः' निष्पावाः बल्लशब्दवाच्या लोके । 'खलकुलाः' कुलत्थाः । एतद्व्यतिरेकेण यथाशक्ति
सर्वोषधयो प्राह्याः फलानि चेत्यवोचाम । अयज्ञिकानि वर्जयित्वा ॥ २२ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यंदिनशाखोपनिषद्-

बृहदारण्यकव्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे षष्ठेऽध्याये

तृतीयं श्रीमन्यकर्मब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ । (९) ६-३ ॥

यादृग्जन्मा यथोत्पादितैर्वा गुणैर्विशिष्टः पुत्रः आत्मनः पितुश्च लोकयो भवतीति तत्सम्पादनाय ब्राह्मणमार-
भ्यते । प्राणदर्शिनः श्रीमन्यकर्म कृतवतः पुत्रमन्ये अधिकारः । यदा पुत्रमन्यं चिकीर्षति तदा श्रीमन्यं कृत्वा
ऋतुकालं फल्याः प्रतीक्षेत इत्येतत् रेतस ओषध्यादिसारतमत्वं तत्स्तुत्या अवगम्यते । 'एषां वै' ।
'एषां' चराणां 'भूतानां' 'पृथिवी रसः' सारभूता । "सर्वभूतानां मधु" (श. प. बृ. २ । ९ । १)
इति द्वाभिहितम् । 'पृथिव्या आपः' रसः । अस्मि हि पृथिवी ओता च प्रोता च । "यदिदं सर्वमप्स्वोत्तं च
प्रोतं च" (श. प. बृ. ३ । ६ । १ । १) इत्यभिहितम् । 'अपामोषधयः' रसः । कार्यत्वाद्भस्वत्वमोषध्याः
'ओषधीनां पुष्पाणि' । 'पुष्पाणां फलानि' । 'फलानां पुरुषः' । 'पुरुषस्य रेतः' । "सर्वेभ्योऽङ्गैर्य-
स्तेजः सम्भूतम्" ( ) इति श्रुत्यन्तरात् । यत एवं सर्वभूतानां सारतममेतत् 'रेतः' । अतः का
मु खलु अस्य योग्या प्रतिष्ठेति ॥ १ ॥

'स ह' सृष्टा 'प्रजापतिः ईक्षाञ्चके' । ईक्षां कृत्वा 'स्त्रियं ससृजे' । 'तां' च 'सृष्ट्वा' 'अथ

समृजे ता॒ ॐ सृष्ट्वाऽधऽउपास्त तस्मात्स्त्रियमुधऽउपासीत श्रीर्ह्येषा सुऽ
एतम्प्राञ्चं ग्रावाणमात्मनऽएव समुदपारयतेनैनामुभ्यसृजत् ॥ २ ॥

(तु) तस्या वेदिरुपस्थः । (स्थो) लोमानि बर्हिश्चुर्माधिषवणे समिद्धो
मध्यतस्तौ मुष्कौ स यावान्ह वै वाजपेयेन युजमानस्य लोको भवति
तावानस्य लोको भवति युऽएवुम्बिद्वानधोपहासञ्चरत्या सु स्त्रीणां ॐ
सुकृतम्बृङ्क्तेऽथ युऽइदमुविद्वानधोपहासञ्चरत्याऽस्य स्त्रियः सुकृत-
म्बृञ्जते ॥ ३ ॥

(तऽए) एतद्ध स्म वै तद्विद्वानुद्दालकऽआरुणिराह । (है) एतद्ध स्म
वै तद्विद्वान्नाको मौद्गल्यऽआहैतद्ध स्म वै तद्विद्वान्कुमारहारितुऽआह बहवो
मर्या ब्राह्मणायना निरिन्द्रिया विसुकृतोऽस्माल्लोकात्प्रयान्ति युऽइद-
मुविद्वान् ॐ सोऽधोपहासञ्चरन्तीति ॥ ४ ॥

अध उपास्त । तस्मात् स्त्रियमध उपासीत । श्रीर्हि एषा । स एतं प्राञ्चं ग्रावाणमात्मन एव समुद-
पारयत् । तेनैनामुभ्यसृजत् ॥ २ ॥

तस्या वेदिरुपस्थः । लोमानि बर्हिः । चर्माधिषवणे । समिद्धो मध्यतस्तौ मुष्कौ । स यावान्ह वै
वाजपेयेन लोको भवति । तावानस्य लोको भवति । य एवं विद्वानधोपहासं चरति । आ स स्त्रीणां
सुकृतं वृङ्क्ते । अथ य इदमविद्वानधोपहासं चरति । आ अस्य स्त्रियः सुकृतं वृञ्जते ॥ ३ ॥

एतद्ध स्म वै तद्विद्वानुद्दालक आरुणिराह । एतद्ध स्म वै तद्विद्वान्नाको मौद्गल्य आह । एतद्ध
स्म वै तद्विद्वान् कुमारहारित आह । बहवो मर्या ब्राह्मणायना निरिन्द्रिया विसुकृतोऽस्माल्लोका-
त्प्रयान्ति । य इदमविद्वान् सोऽधोपहासं चरन्ति । इति ॥ ४ ॥

उपास्त ' मैथुनाख्यं कर्म अधउपासनं नाम कृतवान् । ' तस्मात् ' ' स्त्रियमेवाध उपासीत ' । ' श्रीर्हि एषा ' ।
श्रेष्ठ उपासकः । श्रेष्ठानुश्रयणा हि प्रजा । अत्र वाजपेयसामान्यं श्रुतिराह—' स एतमात्मनो ग्रावाणं ' सोमा-
मिषवोपल्लस्थानीयं कठिनसामान्यात् । प्रजननेन्द्रियं ' उदपारयत् ' उत्पूरितवान् स्त्रीव्यञ्जनं प्रति । ' तेन एनां '
स्त्रियं ' अभ्यसृजत् ' अभिसंसर्गं कृतवान् ॥ २ ॥

तस्या वेदिरित्यादि समस्तं सामान्यं प्रसिद्धम् । समिद्धोऽग्निर्मध्यतो मध्यप्रदेशः स्त्रीव्यञ्जनस्य । ' तौ
मुष्कौ ' वृषणौ अधिषवणफले इति व्यवहितेन सम्बध्यते । वाजपेययाजिनः ' यावान् लोकः ' प्रसिद्धः ।
' तावान् ' विदुषो मैथुनकर्मणः फलं इति स्तूयते । तस्मात् वीमत्सा न कार्येति । ' य एवं विद्वानधोपहासं
चरति ' । ' आ स स्त्रीणां सुकृतं वृङ्क्ते ' वर्जयति । ' अथ ' पुनर्यो वाजपेयसम्पत्तिं न जानाति । ' अविद्वान् '
रेतसो रसतमत्वं च ' अधोपहासं चरति ' । ' अस्य ' अविदुषः स्त्रियः सुकृतं ' आहृञ्जते ' ॥ ३ ॥

' एतद्धस्म वै तद्विद्वानुद्दालक आरुणिराह । अधोपहासाख्यं मैथुनं कर्म वाजपेयसम्पत्तिं विद्वानिति यावत् ।

बहु वाऽइदं सुप्तस्य वा जाग्रतो वा रेतः स्कन्दति । तदभिमृशेदनु वा मन्त्रयेत यन्मेऽद्य रेतः पृथिवीमुस्कान्त्सीद्यदोषधीरप्यसरद्यदुपः । इदमहन्तद्वेतऽआददे ॥ पुनर्मा मैत्रिन्द्रियम्पुनस्तेजः पुनर्भुगः । पुनरश्रयो धिष्ण्या यथास्थानुक्कल्पन्तामित्युनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामादायान्तरेण स्तनौ वा भ्रुवौ वा निमृञ्ज्यात् ॥ ५ ॥

(दु) अथ युद्यदकुऽआत्मानम्पश्येत् । (तु) तदभिमन्त्रयेत मयि तेजऽइन्द्रियं यशो द्रविणं सुकृतमिति ॥ ६ ॥

श्रीर्ह वाऽएषा स्त्रीणां यन्मलोद्वासाः । (स्तु) तस्मान्मलोद्वाससं यशस्विनीमभिक्रम्योपमन्त्रयेत सा चेदस्मै नु दद्यात्काममेनामुपक्रीणीयात्सा

बहु वा इदं सुप्तस्य वा जाग्रतो वा रेतः स्कन्दति । तदभिमृशेदनु वा मन्त्रयेत—“ यन्मेऽद्य रेतः पृथिवीमुस्कान्त्सीद्यदोषधीरप्यसरद्यदुपः । इदमहं तद्वेत आददे ॥ पुनर्मा मैत्रिन्द्रियं पुनस्तेजः पुनर्भुगः । पुनरश्रयो धिष्ण्या यथास्थानं कल्पन्ताम् ” । इति-अनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामादाय । अन्तरेण स्तनौ वा भ्रुवौ वा निमृञ्ज्यात् ॥ ५ ॥

अथ यदि उदक आत्मानं पश्येत् । तदभिमन्त्रयेत—“ मयि तेज इन्द्रियं यशो द्रविणं सुकृतम् ”—इति ॥ ६ ॥

श्रीर्ह वा एषा स्त्रीणां यन्मलोद्वासाः । तस्मान्मलोद्वाससं यशस्विनीमभिक्रम्योपमन्त्रयेत ।

तथा ‘ नाको मौदल्यः कुमारहारितश्च आह ’ । किञ्च—एत आहुरित्यभिधीयते । ‘ बहवो मर्याः ’ मरणधर्मिणो मनुष्याः ब्राह्मणा अयनं येषां ते ‘ ब्राह्मणायनाः ’ ब्रह्मबन्धवो जातिमात्रोपजीविन इत्यर्थः । ‘ निरिन्द्रियाः ’ विच्छिष्टेन्द्रियाः । ‘ विसुकृतः ’ विगतसुकृतकर्माणः । अविद्वांसो मैथुनकर्मासक्ताः इति यावत् । किं ‘ अस्माल्लोकात्प्रयन्ति ’ परलोकात्परिजृष्टाः । इति मैथुनकर्मणः अत्यन्तपापहेतुत्वं दर्शयति—य इदमविद्वांसोऽधोपहासं चरन्तीति ॥ ४ ॥

श्रीमन्थं कृत्वा पत्न्या ऋतुकालं ब्रह्मचर्येण प्रतीक्षतो यदिदं ‘ रेतः स्कन्दति ’ ‘ बहु वा ’ अल्पं वा ‘ सुप्तस्य वा जाग्रतो वा ’ रजःप्राबल्यात् ‘ तदभिमृशेत् ’ ‘ अनुमन्त्रयेत वा ’ अनुजपेदित्यर्थः । यदा अभिमृशति तदा ‘ अनामिकाङ्गुष्ठाभ्यां ’ तद्वेतः आदत्ते । “ यन्मेऽद्य रेतः ” इत्यादिना “ आददे ” इत्येवमन्तेन मन्त्रेण । “ पुनर्मा ” इत्यनेन मन्त्रेण ‘ निमृञ्ज्यात् ’ ‘ अन्तरेण ’ मध्ये ‘ भ्रुवौ ’ भ्रुवोर्वा ‘ स्तनौ ’ स्तनयोर्वा ॥ ५ ॥

‘ अथ यदि ’ कदाचित् ‘ उदके आत्मानं ’ आत्मच्छायां ‘ पश्येत् ’ । तत्रापि ‘ अभिमन्त्रयेत ’ अनेन मन्त्रेण “ मयि तेजः ” इति ॥ ६ ॥

‘ श्रीर्ह वै ’ ‘ एषा ’ पत्नी ‘ स्त्रीणां ’ मध्ये ‘ यत् ’ यस्मात् ‘ मलोद्वासाः ’ उद्गतमलवद्वासाः । ‘ तस्मात्

चेदस्मै नैव दद्यात्काममेनां यष्ट्या वा पाणिना वोपहृत्यातिक्रामेदिन्द्रियेण ते यशसा यशऽआददऽइत्ययशऽएव भवति ॥ ७ ॥

स यामिच्छेत् । (त्का) कामयेत मेति तस्यामर्थनिष्ठाप्य मुखेन मुखं सन्धायोपस्थमस्याऽअभिमृश्य जपेदङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधि जायसे । स त्वमङ्गकषायोऽसि दिग्धविद्धामिव मादयेति ॥ ८ ॥

(त्यु) अथ यामिच्छेन्न गर्भं दधीतेति । तस्यामर्थं निष्ठाप्य मुखेन मुखं सन्धायामिष्ठाप्यापाण्यादिन्द्रियेण ते रेतसा रेतऽआददऽइत्यरेताऽएव भवति ॥ ९ ॥ शतम् ७६०० ॥

सा चेदस्मै न दद्यात् । काममेनामपक्वीणीयात् । सा चेदस्मै नैव दद्यात् । कामं एनां यष्ट्या वा पाणिना वोपहृत्यातिक्रामेत्—“ इन्द्रियेण ते यशसा यश आददे ”—इति । अयश एव भवति ॥ ७ ॥

स यामिच्छेत् । कामयेत मेति । तस्यामर्थं निष्ठाप्य । मुखेन मुखं सन्धाय । उपस्थमस्या अभिमृश्य जपेत्—“ अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधि जायसे । स त्वमङ्गकषायोऽसि दिग्धविद्धामिव मादय ”—इति ॥ ८ ॥

अथ यामिच्छेत् । न गर्भं दधीतेति । तस्यामर्थं निष्ठाप्य । मुखेन मुखं सन्धाय—अभिष्ठाप्यापाण्यात् “इन्द्रियेण ते रेतसा रेत आददे ”—इति । अरेता एव भवति ॥ ९ ॥

तां ‘मलोद्भासं यशस्विनीं’ श्रीमतीं अभिक्रम्याभिगम्य ‘उपमन्त्रयेत्’ । इदं अथ आवाभ्यां कार्यं यत् पुत्रोत्पादनमिति । त्रिरात्रान्ते आप्नुती ‘सा चेत्’ ‘अस्मै’ न दद्यान्मैथुनं कर्तुं ‘काममेनां’ अवक्वीणीयात् आभरणादिना ज्ञापयेत् । तथाऽपि ‘सा नैव दद्यात्’ चेत् । ‘काममेनां’ ‘यष्ट्या वा पाणिना वा’ उपहृत्या । अभिक्रामेन्मैथुनाय । शप्स्यामि त्वां दुर्भगां करिष्यामीति प्रत्याख्याप्य । तां अनेन मन्त्रेण उपगच्छेत् । “ इन्द्रियेण ते यशसा यशऽआददे ” इति । सा तस्मात् तदभिशापोद्धृत्वात् दुर्भगा इति ख्याता ‘अयश एव भवति’ । शाखांतरानुसारेणेदमुच्यते । सा चेत् अस्मै दद्यात् । अनुगुणा एव स्यात् भर्तुः । तदा अनेन मन्त्रेणोपगच्छेत् । “ इन्द्रियेण ते यशसा यश आदधामि ” इति । तदा यशस्विनावेव उभावपि भवतः ॥ ७ ॥

स यामिति । ‘सः यां’ भार्यामिच्छेत् इयं ‘मा’ मां ‘कामयेतेति’ । ‘तस्या’ ‘योनौ’ ‘अर्थ’ प्रजननेन्द्रियं ‘निष्ठाप्य’ निक्षिप्य । ‘मुखेन मुखं सन्धाय’ । ‘उपस्थं अस्याः अभिमृश्य जपेत्’ इमं मन्त्रं “ अङ्गादङ्गात् ” इति ॥ ८ ॥

‘अथ यामिच्छेत् न गर्भं दधीत्’ न धारयेत् गर्भिणी मा भूदिति । तस्यामर्थमिति । पूर्ववत् । ‘अभिष्ठाप्य’ प्राणनं प्रथमं कृत्वा, पश्चादपाण्यात् । “ इन्द्रियेण ते रेतसा रेत आददे ” इत्यनेन मन्त्रेण । ‘अरेता एव भवति’ न गर्भधारिणी भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

(त्र्यु) अथ यामिच्छेद्गुम्भंन्दधीतेति । तस्यामर्थ्यनिष्ठाप्य सुखेन मुखं सन्ध्यापान्याभिप्राण्यादिन्द्रियेण ते रेतसा रेतऽआदधामीति गर्भिण्येव भवति ॥ १० ॥

(त्र्यु) अथ यस्य जायायै जारः स्यात् । (त्त) तञ्चेद्विष्यादामपात्रेऽग्निमुप-
समाधाय प्रतिलोमुं शरबर्हिं स्तीर्त्वा तुस्मिन्नेतास्तिष्ठः शरभृष्टीः प्रति-
लोमाः सर्पिषाऽक्त्वा जुहुयान्मम समिद्धेऽहौषीराशापराकाशौ तऽआद-
देऽसाधिति नाम गृह्णाति मम समिद्धेऽहौषीः पुत्रपशूस्तऽआददेऽसाधिति
नाम गृह्णाति मम समिद्धेऽहौषीः प्राणापानौ तऽआददेऽसाधिति नाम
गृह्णाति स वा एष निरिन्द्रियो विसुकृदस्मालोकात्प्रैति यमेवंवि-
द्ब्राह्मणः शपति तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य जायायाऽउपहासुन्नेच्छेदुत ह्येव-
मित्पुरो भवति ॥ ११ ॥

अथ यामिच्छेत् । गर्भं दधीतेति । तस्यामर्थ्यं निष्ठाप्य । सुखेन मुखं संधाय अपान्याभिप्राण्यत्-
“ इन्द्रियेण रेतसा ते रेत आदधामि ”-इति । गर्भिण्येव भवति ॥ १० ॥

अथ यस्य जायायै जारः स्यात् । तं चेद्विष्यात् । आमपात्रे अग्निमुपसमाधाय । प्रतिलोमं शर-
बर्हिं स्तीर्त्वा । तस्मिन्नेतास्तिष्ठः शरभृष्टीः प्रतिलोमाः सर्पिषा अक्त्वा जुहुयात्-“ मम समिद्धे-
ऽहौषीराशापराकाशौ त आददे असौ ”-इति नाम गृह्णाति । “ मम समिद्धेऽहौषीः
पुत्रपशूस्त आददे असौ ”-इति नाम गृह्णाति । “ मम समिद्धेऽहौषीः प्राणापानौ त आददे
असौ ”-इति नाम गृह्णाति । स वा एष निरिन्द्रियो विसुकृदस्मालोकात्प्रैति । यमेवंवित् ब्राह्मणः
शपति । तस्मादेवंवित् श्रोत्रियस्य जायाया उपहासं नेच्छेत् । उत हि एवंवित्परो भवति ॥ ११ ॥

अथ यामिच्छेद्गुम्भं दधीत इति । तस्या अर्थमित्यादि पूर्ववत् । पूर्वविपर्ययेण ‘ अपान्य अभिप्राण्यात् ’
“ इन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदधामि ” इति । ‘ गर्भिण्येव भवति ’ ॥ १० ॥

‘ अथ ’ पुनः ‘ यस्य जायायै जारः ’ उपपत्तिः ‘ स्यात् ’ । ‘ तं चेत् द्विष्यात् ’ अभिचरिष्यामि एनं
इति मन्येत । तस्येदं कर्म । ‘ आमपात्रे ’ ‘ अग्निमुपसमाधाय ’ । सर्वं ‘ प्रतिलोमं ’ कुर्यात् । तत् तस्मिन्नग्नौ
‘ एताः तिस्रः शरभृष्टीः ’ शरैषीकाः ‘ सर्पिषा अक्त्वा ’ घृतेनाभ्यज्य ‘ प्रतिलोमाः ’ विपरीताप्राः ‘ जुहुयात् ’ ।
“ मम समिद्धेऽहौषीः ” इत्याद्या आहुतीः । ‘ असाविति ’ नामग्रहणं प्रत्येकम् । स एषः ‘ एवंवित् ’ ब्राह्मणः ‘
‘ यं ’ शपति । ‘ स विसुकृत् ’ विकृतपुण्यकर्मा ‘ प्रैति ’ । ‘ तस्मात् एवंवित् श्रोत्रियस्य जायायाः ’

(त्र्य) अथ यस्य जायामार्तवम्विन्देत् । (त्र्य) व्यहङ्कृतं नु पिबेदु-
हतवासा नैनाम्बृषलो न वृषल्युपहन्यात्त्रिरात्रान्तऽ आप्लूय व्रीहीनव-
घातयेत् ॥ १२ ॥

(त्स) स युऽ इच्छेत् । (त्पु) पुत्रो मे गौरौ जायेत वेदमनुब्रवीत
सर्वमायुरियादिति क्षीरौदनम्पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्रीयातामीश्वरौ
जनयितवै ॥ १३ ॥

(वाऽथ) अथ युऽ इच्छेत् । (त्पु) पुत्रो मे कपिलः पिङ्गलो जायेत
द्वौ वेदावनुब्रवीत सर्वमायुरियादिति दध्योदनम्पाचयित्वा सर्पि-
ष्मन्तमश्रीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥ १४ ॥

अथ यस्य जायामार्तवम्विन्देत् । व्यहं कंसे न पिबेत् । अहतवासाः । नैनां वृषलो न वृषल्यु-
पहन्यात् । त्रिरात्रान्त आप्लूय । व्रीहीनवघातयेत् ॥ १२ ॥

स य इच्छेत् । पुत्रो मे गौरौ जायेत । वेदमनुब्रवीत । सर्वमायुरियात् इति । क्षीरौदनं पाच-
यित्वा । सर्पिष्मन्तमश्रीयाताम् । ईश्वरौ जनयितवै ॥ १३ ॥

अथ य इच्छेत् । पुत्रो मे कपिलः पिङ्गलो जायेत । द्वौ वेदावनुब्रवीत । सर्वमायुरियात् इति ।
दध्योदनं पाचयित्वा । सर्पिष्मन्तमश्रीयाताम् । ईश्वरौ जनयितवै ॥ १४ ॥

दारेण ' नोपहासं ' नर्मापि न कुर्यात् । किमुत अधोपहासम् । ' हि ' यस्मात् एवंविदपि तावत् ' परो
भवति ' । शत्रुर्मवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

' अथ यस्य जायामार्तवम्विन्देत् ' ऋतुभावः प्राप्नुयात् इत्येवमादिग्रन्थः " श्रीर्ह वा एषा स्त्रीणां " -
(कं. ७) इत्यतः पूर्वं द्रष्टव्यः । सामर्थ्यात् । ' व्यहं कंसे न पिबेत् ' । अहतवासाश्च भवेत् । ' न एनां '
स्नातां अस्नातां च ' वृषलो वृषली वा ' नोपहन्यान्नोपस्पृशेत् । ' त्रिरात्रान्ते ' त्रिरात्राक्तुसमाप्तौ ' आप्लूय '
स्नात्वा ' अहतवासाः ' स्यात् । इति व्यवहितेन संबन्धः । तामाप्लुतां ' व्रीहीनवघातयेत् ' ब्रौह्मवघाताय तामेव
विनियुज्यात् ॥ १२ ॥

' स य इच्छेत् पुत्रो मे गौरः ' वर्णतः ' जायेत ' । ' वेदमेकमनुब्रवीत । ' ' सर्वमायुरियात् ' वर्षशतम् ।
' क्षीरौदनं पाचयित्वा ' । ' सर्पिष्मन्तमश्रीयातां ' । ' ईश्वरौ जनयितवै ' ॥ १३ ॥

' दध्योदनं ' दध्ना चरुं ' पाचयित्वा ' ' पुत्रो मे कपिलः पिङ्गलो जायेत द्वौ वेदावनुब्रवीत सर्वमायुरिया-
दिति ' पुत्रं चेदिच्छति ॥ १४ ॥

(॥५५) अथ यऽ इच्छेत् । (त्पु) पुत्रो मे श्यामो लोहिताक्षो जायेत त्रीन्वेदानुब्रवीत सर्वमायुरियादित्युदौदनम्पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्रीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥ १५ ॥

(वाऽ५) अथ यऽ इच्छेत् । (दु) दुहितु मे पण्डितु जायेत सर्वमायुरियादिति तिलौदनम्पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्रीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥ १६ ॥

(वाऽ५) अथ यऽ इच्छेत् । (त्पु) पुत्रो मे पण्डितो विजिगीथः समितिङ्गमः शुश्रूषिताम्वाचम्भाषिता जायेत सर्वान्वेदानुब्रवीत सर्वमायुरियादिति मांसौदनम्पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्रीयातामीश्वरौ जनयितवः । औक्षणेन वा । आर्षभेण वा ॥ १७ ॥

(वाऽथा) अथाभिप्रातरेव । स्थालीपाकावृताऽऽज्यं चेष्टित्वा स्थाली-

अथ य इच्छेत् । पुत्रो मे श्यामो लोहिताक्षो जायेत । त्रीन् वेदानुब्रवीत । सर्वमायुरियात् इति । उदौदनं पाचयित्वा । सर्पिष्मन्तमश्रीयाताम् । ईश्वरौ जनयितवै ॥ १५ ॥

अथ य इच्छेत् । दुहिता मे पण्डिता जायेत । सर्वमायुरियात् इति । तिलौदनं पाचयित्वा । सर्पिष्मन्तमश्रीयाताम् । ईश्वरौ जनयितवै ॥ १६ ॥

अथ य इच्छेत् । पुत्रो मे पण्डितो विजिगीथः समितिङ्गमः शुश्रूषितां वाचं भाषिता जायेत । सर्वान् वेदानुब्रवीत । सर्वमायुरियात् इति । मांसौदनं पाचयित्वा । सर्पिष्मन्तमश्रीयाताम् । ईश्वरौ जनयितवै । औक्षणेन वा । आर्षभेण वा ॥ १७ ॥

अथाभिप्रातरेव । स्थालीपाकावृता आज्यं चेष्टित्वा । स्थालीपाकस्योपघातं जुहोति—“ अग्रये

“ अथ य इच्छेत् पुत्रो मे श्यामो लोहिताक्षो जायेत त्रीन् वेदानुब्रवीत ” इत्यादि । इच्छति पुत्रम् । तदा एवमत्र न नियमः । केवलमेव स्वाभाविकं ओदनम् । उदकग्रहणमन्यप्रसंगनिरासार्थम् ॥ १५ ॥

‘ दुहिता मे पण्डिता जायेत ’ । दुहितुः पण्डित्यं गृह्यतंत्रविषयमेव । वेदे अनधिकारात् । ‘ तिलौदनं ’ कृसरम् ॥ १६ ॥

विशेषं जिगीथः ‘ विजिगीथः ’ प्रख्यात इति यावत् । ‘ समितिङ्गमः ’ सभां गच्छतीति प्रगल्भः इत्येतत्पांडित्यस्य पृथक् ग्रहणम् । ‘ शुश्रूषितां ’ श्रोतुमिष्टां रमणीयां ‘ वाचं ’ ‘ भाषिता ’ संकृताया अर्थवत्या वाचो भाषितेत्यर्थः । मांसमिश्रभोदनं ‘ मांसौदनं ’ तन्मांसनियमार्थं ब्रवीति ‘ औक्षणेन वा ’ मांसेन । उक्षा सेचनसमर्थः पुंगवः । तदीयं मांसम् । ‘ आर्षभेण वा ’ ऋषभस्ततोऽप्यधिकवयाः । तदीयमर्षभं मांसम् ॥ १७ ॥

‘ अथाभिप्रातरेव ’ काले अवघातनिवृत्तान् तण्डुलानादाय ‘ स्थालीपाकावृता ’ ‘ आज्यं चेष्टित्वा ’ आज्य-

पाकस्योपघातञ्जुहोत्यद्युषे स्वाहाऽनुमतये स्वाहा देवाय सवित्रे सत्यप्र-
सवाय स्वाहेति हुत्वोद्धृत्य प्राश्नाति प्राश्येतरस्याः प्रयच्छति प्रक्षाल्य
पाणीऽउदपात्रं पूरयित्वा तेनैनान्त्रिरभ्युक्षति उत्तिष्ठातो विश्वावसोऽन्या-
मिच्छ प्रफुर्यम् । सुआयाम्पुत्या सहेति ॥ १८ ॥

(त्वु) अथैनामभिपद्यते । (तेऽमो) अमोऽहमस्मि सा त्व॑ सा त्वम-
स्यमोऽअहम् । सामाहमस्मि ऽ ऋक्त्वन्द्यौरहमपृथिवी त्वम् ॥ तावेहि
स॒त्प॒र॒भा॒व॒है सह रेतो दधाव॑है । पु॒त्से पु॒त्राय वि॒त्तथ॑ऽइति ॥ १९ ॥

(त्वु) अथास्या ऊरू विहापयति । विजिहीथान्यावापृथिवीऽइति
तस्यामर्थं निष्ठाप्य मुखेन मुख॑त् सन्धाय त्रिरेनामुनुलोमामुनुमार्ष्टि विष्णु-
व्योनिङ्कल्पयतु त्वुष्टा रूपाणि पि॒त्शतु । आसि॑ञ्चतु प्रजापतिर्दाता

स्वाहा । अनुमतये स्वाहा । देवाय सवित्रे प्रसवित्रे सत्यप्रसवाय स्वाहा ”-इति ।
हुत्वा, उद्धृत्य, प्राश्नाति । प्राश्य, इतरस्याः प्रयच्छति । प्रक्षाल्य पाणी, उदपात्रं पूरयित्वा,
तेनैनां त्रिरभ्युक्षति-“ उत्तिष्ठातो विश्वावसोऽन्यामिच्छ प्रफुर्यम् । सं जायां पत्या
सह ”-इति ॥ १८ ॥

अथैनामभिपद्यते-“ अमोऽहमस्मि सां त्वं सा त्वमस्यमोऽअहम् । सामाहमस्मि ऋक्
त्वं द्यौरहं पृथिवी त्वम् ॥ तावेहि संरभाव॑है सह रेतो दधाव॑है । पु॒त्से पु॒त्राय वि॒त्तये ”
इति ॥ १९ ॥

अथ गर्भाधानम् ।

अथास्या ऊरू विहापयति-“ विजिहीथां यावापृथिवी ”-इति । तस्यामर्थं निष्ठाप्य ।

संस्कारं कृत्वा चरुं श्रपयित्वा स्थालीपाकस्याहुतीः ‘ जुहोति ’ उपघातमुपहत्योपहत्य । “ अमये स्वाहा ”
इत्याद्याः । गार्वाः सर्वे विधिर्द्रष्टव्योऽत्र । ‘ हुत्वोद्धृत्य ’ चरुशेषं ‘ प्राश्नाति ’ स्वयं ‘ प्राश्य ’ इतरस्याः
पत्न्यै ‘ प्रयच्छति ’ उच्छिष्टम् । ‘ प्रक्षाल्य पाणी ’ आचम्य ‘ उदपात्रं पूरयित्वा ’ । तेनोदकेनैनां ‘ त्रिर-
भ्युक्षति ’ अनेन मन्त्रेण “ उत्तिष्ठातो विश्वावसो ”-इति । सङ्कन्मंत्रोच्चारणम् ॥ १८ ॥

‘ अथैनामभिपद्यते ’ । क्षीरौदनादि यथाऽपत्यकामं भुक्त्वेति क्रमोऽत्र द्रष्टव्यः । संनिवेशकाले “ अमो-
ऽहमस्मि ” इत्यादिमन्त्रेणाभिपद्यते ॥ १९ ॥

‘ अथास्या ऊरू विहापयति ’ विशेषयति । “ विजिहीथां यावापृथिवी ” इत्यनेन । तस्यामर्थमित्यादि

१-एतन्नामकगन्धर्व । इति बोध्यम् । २-‘ प्रफुर्यम् ’ प्रकुर्येण गम्या तां प्रथममुवति तद्वर्णामित्यर्थः । ३-अमः प्राणः इति ।
४-‘ सा ’ इति तच्छब्देन ‘ वाक् ’ गृह्यते । ५-वित्तर्लभ इति ।

गुर्भन्दधातु ते । गुर्भन्धेहि सिनीवालि गुर्भन्धेहि पृथुष्टुके । गुर्भन्तेऽ
अश्विनौ देवावाधत्ताम्पुष्करस्रजौ ॥ २० ॥

हिरण्ययीऽअरणी । याभ्यान्निर्मन्थतामश्विनौ देवौ । तुन्ते गुर्भन्दधा-
महे दशमे मासि सूतवे ॥ यथाऽग्निगर्भा पृथिवी यथा द्यौरिन्द्रेण
गर्भिणी । वायुर्दिशां यथा गुर्भंऽएवङ्गुर्भन्दधामि तेऽसाविति नाम
गृह्णाति ॥ २१ ॥

सोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति । यथा वातः पुष्करिणीं समीङ्गयति
सर्वतः । एवा ते गुर्भंऽ एजतु सहावैतु जरायुणा ॥ इन्द्रस्यायुस्वज्रः
कृतः सार्गङः सपरिश्रयः । तमिन्द्र निर्जहि गुर्भेण सावरं सहेति ॥ २२ ॥

मुखेन मुखं सन्धाय । त्रिरेनामनुलोमामनुमार्ष्टि—“ विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपोणि
पिंशतु । आसिंचतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते ॥ गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि
पृथुष्टुके । गर्भं ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजौ ॥ २० ॥

हिरण्ययी अरणी याभ्यां निर्मन्थतामश्विनौ देवौ । तं ते गर्भं दधामहे दशमे
मासि सूतवे ॥ यथाऽग्निगर्भा पृथिवी यथा द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी । वायुर्दिशां यथा गर्भं
एवं गर्भं दधामि ते ” ॥ ‘असौ’ इति नाम गृह्णाति ॥ २१ ॥

अथ सोष्यन्तीकर्म ।

सोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति—“ यथा वातः पुष्करिणीं समीङ्गयति सर्वतः । एवा ते गर्भं
एजतु सहावैतु जरायुणा ॥ इन्द्रस्यायं वज्रः कृतः सार्गङः सपरिश्रयः । तमिन्द्र
निर्जहि गर्भेण सावरं सह ”—इति ॥ २२ ॥

पूर्ववत् । ‘त्रिरेनां’ शिरःप्रभृत्यनुलोमामनुमार्ष्टि । “विष्णुर्योनिम्” इत्यादि प्रतिमन्त्रम् । अन्ते ‘नाम
गृह्णाति’ ‘असाविति’ तस्याः ॥ २० ॥ २१ ॥

‘सोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति’ प्रसृतिकाले सुखप्रसवार्थं अनेन मंत्रद्वयेन “यथा वातः पुष्करिणीं समी-
गमयति सर्वतः । एवा ते गर्भं एजतु” इत्यादिना ॥ २२ ॥

१-‘रूपोणि पिंशतु’ अवयवान् विभागशो दर्शनयोग्यान्करोत्विति भावः । २-‘सिनीवालि’ अन्नवति इति । ३-‘पृथुष्टुके’
पृथुर्विस्तारिणां स्तुका स्तुतिर्यस्यास्तस्मिन्बुद्धौ । तद्वत्त्वेन वर्तमाने इत्यर्थः । ४-‘सूतवे’ प्रसोतुमिति । ५-‘समीङ्गयति’-संचालयति ।
६-‘एवा’ एवमेव । ७-‘सार्गङः’ सार्गलः, अर्गलेन निरोधेन सहितः । ८-‘सपरिश्रयः’ परिश्रेष्ठनसहितः । ९-‘तथाऽस्मिन्मन्त्रे’
इन्द्रशब्दे वायुवाचकः । वायुश्चात्र प्रसृतिकालीयः । १०-सावरं मातपेशी तया सह ।

जातेऽग्निमुपसमाधाय । (या) अङ्कुऽ आधाय कथंसे पृषदाज्य-
मानीय पृषदाज्यस्योपघातं जुहोत्यस्मिन्सहस्रम्पुष्यासुमेधमानः स्वे
गृहे । अस्योपसन्ध्याम्मा चैत्सीत्प्रजया च पशुभिश्च स्वाहा । मयि
प्राणांस्त्वयि मनसा जुहोमि स्वाहा ॥ २३ ॥

यत्कुर्मणाऽत्यरीरिचम् । यद्वा न्यूनमिहाकरम् । अग्निष्टत्स्विष्टकृद्विद्वा-
न्त्स्विष्टं सुहुतङ्करोतु स्वाहेति ॥ २४ ॥

(त्यु) अथास्यायुष्यङ्करोति । दक्षिणङ्कुर्णमभिनिधाय वाग्वागिति
त्रिरुथास्य नामधेयङ्करोति वेदोऽसीति तदस्यैतद्गुह्यमेव नाम स्यादुथ
दधि मधु घृतं ससृज्यानन्तर्हितेन जातरूपेण प्राशयति भूस्त्वयि
दधामि भुवस्त्वयि दधामि स्वस्त्वयि दधामि भूर्भुवः स्वः सुर्वन्त्वयि
दधामीति ॥ २५ ॥

अथ जातकर्म ।

जाते अग्निमुपसमाधाय । अंके आधाय । कंसे पृषदाज्यमानीय । पृषदाज्यस्योपघातं
जुहोति—“ अस्मिन् सहस्रं पुष्यासमेधमानः स्वे गृहे । अस्योपसन्ध्याम्मा चैत्सी-
त्प्रजया च पशुभिश्च स्वाहा ॥ मयि प्राणांस्त्वयि मनसा जुहोमि स्वाहा ” ॥ २३ ॥

“ यत्कर्मणाऽत्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकरम् । अग्निष्टत् स्विष्टकृत् विद्वान्
स्विष्टं सुहुतं करोतु स्वाहा ”—इति ॥ २४ ॥

अथायुष्यकरणम् ।

अथास्यायुष्यं करोति—दक्षिणं कर्मभिनिधाय, वाग्वागिति त्रिः । अथास्य नामधेयं करोति—
“ वेदोऽसि ” इति । तदस्यैतद् गुह्यमेव नाम स्यात् । अथ दधिमधुघृतं संसृज्य, अनन्तर्हितेन
जातरूपेण प्राशयति—“ भूस्त्वयि दधामि । भुवस्त्वयि दधामि । स्वस्त्वयि दधामि ।
भूर्भुवः स्वः सर्वं त्वयि दधामि ”—इति ॥ २५ ॥

अथ जातकर्म । ‘ जातेऽग्निमुपसमाधाय ’ ‘ अंक आधाय ’ ‘ कंसे पृषदाज्यमानीय ’ सत्रीय संयोज्य
‘ पृषदाज्यस्योपघातं जुहोति ’ । “ अस्मिन् सहस्रम् ” इति । आवापस्थाने ॥ २३ ॥ २४ ॥

‘ अथास्यायुष्यं करोति ’ । ‘ अथास्य ’ ‘ दक्षिणं कर्मभिनिधाय ’ स्वमुखम् । ‘ वाग्वागिति त्रिः ’
जपेत् । ‘ अथास्य नामधेयं करोति ’ ‘ वेदोऽसि ” इति । ‘ तदस्यैतद् ’ ‘ गुह्यमेव ’ गोप्यमेव नाम भवति

(त्वु) अथैनमभिमृशति । (त्वु) अश्मा भवपरशुर्भव हिरण्यमस्रुतुम्भव
आत्मा वै पुत्रनामाऽसि सु जीव शरदः शतमिति ॥ २६ ॥

(त्वु) अथास्य मातरमभिमन्त्रयते । (तऽड्) इडाऽसि मैत्रावरुणी
वीरे वीरुमजीजनथाः । सा त्वुम्बीरुवती भवु याऽस्मान्वीरुवतोऽ-
करडिति ॥ २७ ॥

(त्वु) अथैनम्मात्रे प्रदाय स्तनम्प्रयच्छति । यस्ते स्तनः शशयो यो

अथैनमभिमृशति—“ अश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्रुतं भव । आत्मा वै पुत्रनामा-
ऽसि स जीव शरदः शतम् ”—इति ॥ २६ ॥

अथास्य मातरमभिमन्त्रयते—“ इडाऽसि मैत्रावरुणी वीरे वीरुमजीजनथाः । सा त्वं
वीरवती भव याऽस्मान् वीरवतोऽकरत् ”—इति ॥ २७ ॥

अथ स्तन्यप्रदानम् ।

अथैनं मात्रे प्रदाय स्तनं प्रयच्छति—“ यस्ते स्तनः शशयो यो मयो भूर्यो रत्नधा

“ वेदः ” इति । ‘ अथ दधि मधु घृतं संसृज्य ’ सन्नीय ‘ अनन्तर्हितेन ’ वस्त्वन्तराव्यवहितेन ‘ जातरूपेण ’
हिरण्येन ‘ प्राशयति ’ “ भूस्त्वयि दधामि ” इत्येतेर्मन्त्रैः प्रत्येकम् ॥ २५ ॥

‘ अथैनमभिमृशति ’—“ अश्मा भव ” इत्यादिना । हे पुत्र ! ‘ अश्मा भव ’ पाषाणवत्स्थिरो भवेत्यर्थः । ‘ परशुर्भव ’
यथा अयःस्पृगाच्छं यं स्पृशति तस्य सुवर्णत्वं करोति, तथा त्वमपि यं स्पृशसि करेण मस्तके तस्य सुवर्ण-
त्वं स्वनृहण्यं कर्तुं समर्थो भवेत्यर्थः । किं च ‘ हिरण्यमस्रुतं भव ’ अक्षयं सुवर्णं परमात्मरूपं वित्तं भवेत्यर्थः ।
तदेवोक्तं—“ नादिर्नान्तो न मध्यं वा यस्य वित्तस्य विद्यते । भोगे न च क्षयं याति तदेव वसु दीयताम् ”—

( ) इति । तदेव स्फुटयति—“ आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ”—व्यवहारत इति ॥ २६ ॥

‘ अथास्य मातरमभिमन्त्रयते ’—“ इडाऽसि ” इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २७ ॥

‘ अथैनं मात्रे प्रदाय ’ स्वांस्थम् । ‘ स्तनम्प्रयच्छति ’—“ यस्ते स्तनः ” इत्यादिमन्त्रेण ॥ २८ ॥

१—‘ इडा ’ भोग्या, यद्वा पृथिवी, यद्वा इडानाग्नौ पात्री इति ।

२—‘ मैत्रावरुणी ’ मैत्रावरुणो वसिष्ठस्तस्य भार्या अरुन्वती, यद्वा मैत्रावरुणत्वविषयिणी, यद्वा मित्रावरुणयोरुपमा इति ।

३—‘ शशयः ’ शशयानः तव देहे वर्तमानोऽन्यैरनुपभुक्तः सुप्त इवास्ते इति शेषः । इति द्विवेदगंगः । अथवा ‘ शशयः ’
इत्यत्र प्रथमशकारस्थाने ‘ स ’ इत्यक्षरस्यत्यासं कृत्वा शयः कर्मफलं शोतेऽस्मिन्कर्तॄति व्युत्पत्तेस्तेन सह वर्तते इति शशयः ।
यद्वा शं सुखं तस्य हेतुभूतं शयः स्थितिः स्थानं स्तोत्राधानदेशरूपं यस्य स्तनस्य स शशयः । इति मिताक्षराणां नित्यानन्दाश्रम
मुनिः । ‘ शशयः ’ “ शीङ् स्वप्ने ” । सुप्त इवास्ते अनुपभुक्तोऽन्यैः । इत्युच्यते । ‘ शशयः ’ शोते इति ‘ शशयः । अचूतस्य
द्वित्वं पूर्वस्यात्वं च छान्दसम् । सुप्त इवास्तेऽन्यैरनुपभुक्तत्वात् । “ यस्ते स्तनो निहितो गुहायां ” (श. प. १४ । २ । १ । १५)
इति श्रुतेः । इति महीधरः ॥

४—‘ वेदः ’ अनुभवः सर्वस्य निजं स्वरूपं परमात्मलक्षणम् । इति द्विवेदगंगो व्याचक्ष्वौ ॥

५—अस्मिन्पुत्रमन्थकर्मणि प्रायशो मंत्रा उक्तानि इति मत्वा भाष्यकारेण व्याख्याताः । । अतस्तन्मन्त्रार्थमुल्लेखार्थं प्रायो
मन्त्रगतविवरणपदैषु द्विवेदगंगनित्यानन्दाश्रममुनिभ्यो कृतभाष्यतस्तावन्तं तावन्तमंशमुद्धृत्य स्फुटतरमर्थप्रदर्शनं कृतमिति ॥

मयोभूष्यो रत्नधा वसुविद्युः सुदुत्रः । येन विश्वा पुण्यसि वार्याणि सरस्वति तमिह धातवेऽकरिति ॥ २८ ॥

तम्बुऽ एतमाहुः । (२) अतिपिता वताभूऽतिपितामहो वताभूः । परमां वत काष्ठां प्राप श्रिया यशसा ब्रह्मवर्चसेन युऽ एवम्बिदो ब्राह्मणस्य पुत्रो जायते ॥ २९ ॥

(तेऽथ) अथ वंशः । (स्तु) तदिदम्बयम्भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजी-
पुत्रो वात्सीमाण्डवीपुत्राद्वात्सीमाण्डवीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो
गार्गीपुत्राद्गार्गीपुत्रः पाराशरीकौण्डिनीपुत्रात्पाराशरीकौण्डिनीपुत्रो
गार्गीपुत्राद्गार्गीपुत्रो गार्गीपुत्राद्गार्गीपुत्रो बाडेयीपुत्राद्बाडेयीपुत्रो
मौषिकीपुत्रात्मौषिकीपुत्रो द्वारिकर्णीपुत्राद्द्वारिकर्णीपुत्रो भारद्वाजी-
पुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पैङ्गीपुत्रात्पैङ्गीपुत्रः शौनकीपुत्राच्छौनकीपुत्रः ॥ ३० ॥

वसुवित् यः सुदुत्रः । येन विश्वा पुण्यसि वार्याणि सरस्वति तमिह धातवेऽकः”-
(वा० सं० ३८ । ५) इति ॥ २८ ॥

तं वा एतमाहुः । अतिपिता वताभूरतिपितामहो वताभूः । परमां वत काष्ठां प्राप श्रिया यशसा ब्रह्मवर्चसेन । यः एवंविदो ब्राह्मणस्य पुत्रो जायते ॥ २९ ॥

अथ स्त्रीप्रधानो विद्यावंशः ।

अथ वंशः । तदिदम् १ वयं भारद्वाजीपुत्रात् । २ भारद्वाजीपुत्रो वात्सीमाण्डवीपुत्रात् ।
३ वात्सीमाण्डवीपुत्रः पाराशरीपुत्रात् । ४ पाराशरीपुत्रो गार्गीपुत्रात् । ५ गार्गीपुत्रः पाराशरी-

तं वा एतमाहुः । अनेन विधिना मन्त्रवद्गर्भाधानजातकर्मादिना जातः संस्कृतश्च पुत्रः पितरं पिता-
महं वा अतिशेते । ‘ वतेति ’ विस्मये । ‘ श्रिया यशसा ब्रह्मवर्चसेन ’ च ‘ परमां काष्ठां ’ निष्ठां ‘ प्राप ’
इत्येवं स्तुत्यो भवतीत्यर्थः । यस्य च ‘ एवंविदो ब्राह्मणस्य पुत्रो जायते ’ । स चैवं स्तुत्यो भवतीत्यध्या-
हारः । इति ॥ २९ ॥

अथानंतरं समस्तप्रवचनवंशः स्त्रीप्रधान्यात् गुणवान् पुत्रो भवतीति प्रस्तुतम् । अतः स्त्रीविशेषेणैव पुत्र-

१-‘ वसुवित् ’ वसु कर्मफलं तद्विन्दतीति वसुवित् इति ॥

२-‘ सुदुत्रः ’ सुष्ठु ददातीति सुदुत्रः कल्याणद इति ॥

३-असौ उपनिषुक्तो जातकर्मनामकर्मणोर्विधिः यथोक्तप्राणविद्याविदः कृतश्रीमन्वस्य पुत्रमन्थमनुष्ठित एवेत्यवसीयत
प्रकरणप्राप्त्यात् । पारस्करगृह्योक्तस्तु-अनेतादृशः सामान्येन सर्वस्य द्विजातिरित्यवसेयः प्रकरणपार्थक्यात् । इत्येवमुभयत्राधि-
कारिभेदोऽवगम्यतामिति ॥

४-पुत्रमन्थकरणः स्त्रीसंस्कारार्थेनेोक्तत्वात्तन्निधानादयं वंशः स्त्रीप्रधान्येनोच्यते । इति द्विवेदगो व्याचष्ट्यौ ॥

काश्यपीवालाकयामाठरीपुत्रात् । (त्का) काश्यपीवालाकयामाठरीपुत्रः कौत्सीपुत्रात्कौत्सीपुत्रो बौधीपुत्राद्बौधीपुत्रः शालङ्कायनीपुत्राच्छालङ्कायनीपुत्रो वार्षगणीपुत्राद्वार्षगणीपुत्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रऽआत्रेयीपुत्राडात्रेयीपुत्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रो वात्सीपुत्राद्वात्सीपुत्रो भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो वार्कारुणीपुत्राद्वार्कारुणीपुत्रऽआर्त्तभागीपुत्रात्तार्त्तभागीपुत्रः शौङ्गीपुत्राच्छौङ्गीपुत्रः साङ्कृतीपुत्रात्साङ्कृतीपुत्रः ॥ ३१ ॥

(५) आलम्बीपुत्रात् । (डा) आलम्बीपुत्रऽआलम्बायनीपुत्राडालम्बायनीपुत्रो जायन्तीपुत्राज्जायन्तीपुत्रो माण्डूकायनीपुत्रान्माण्डूकायनीपुत्रो माण्डूकीपुत्रान्माण्डूकीपुत्रः शाण्डिलीपुत्राच्छाण्डिलीपुत्रो राथीतरीपुत्राद्वाथीतरीपुत्रः क्रौञ्चिकीपुत्राभ्याङ्क्रौञ्चिकीपुत्रो वैदभृतीपुत्राद्वैदभृतीपुत्रो आलुकीपुत्राडालुकीपुत्रः प्राचीनयोगीपुत्रात्प्राचीनयोगीपुत्रः साजीवीपुत्रात्साजीवीपुत्रः कुशिकेयीपुत्रात्कुशिकेयीपुत्रः ॥ ३२ ॥

कौडिनीपुत्रात् । ६ पाराशरीकौडिनीपुत्रो गार्गीपुत्रात् । ७ गार्गीपुत्रो गार्गीपुत्रात् । ८ गार्गीपुत्रो वाडेयीपुत्रात् । ९ वाडेयीपुत्रो मौषिकीपुत्रात् । १० मौषिकीपुत्रो हारिकर्णीपुत्रात् । ११ हारिकर्णीपुत्रो भारद्वाजीपुत्रात् । १२ भारद्वाजीपुत्रः पैंगीपुत्रात् । १३ पैंगीपुत्रः शौनकीपुत्रात् । १४ शौनकीपुत्रः—॥ ३० ॥

काश्यपीवालाकयामाठरीपुत्रात् । १५ काश्यपीवालाकयामाठरीपुत्रः कौत्सीपुत्रात् । १६ कौत्सीपुत्रो बौधीपुत्रात् । १७ बौधीपुत्रः शालङ्कायनीपुत्रात् । १८ शालङ्कायनीपुत्रो वार्षगणीपुत्रात् । १९ वार्षगणीपुत्रो गौतमीपुत्रात् । २० गौतमीपुत्र आत्रेयीपुत्रात् । २१ आत्रेयीपुत्रो गौतमीपुत्रात् । २२ गौतमीपुत्रो वात्सीपुत्रात् । २३ वात्सीपुत्रो भारद्वाजीपुत्रात् । २४ भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात् । २५ पाराशरीपुत्रो वार्कारुणीपुत्रात् । २६ वार्कारुणीपुत्र आर्त्तभागीपुत्रात् । २७ आर्त्तभागीपुत्रः शौंगीपुत्रात् । २८ शौंगीपुत्रः साङ्कृतीपुत्रात् । २९ साङ्कृतीपुत्रः—॥ ३१ ॥

आलंबीपुत्रात् । ३० आलंबीपुत्र आलंबायनीपुत्रात् । ३१ आलंबायनीपुत्रो जायन्तीपुत्रात् । ३२ जायन्तीपुत्रो माण्डूकायनीपुत्रात् । ३३ माण्डूकायनीपुत्रो माण्डूकीपुत्रात् ।

विशेषणात् आचार्यपरंपरा कीर्त्यते । आदित्यमारम्य यावद्भारद्वाजीपुत्रः तावदधोमुखो नियताचार्यपर्वक्रमः 'वंशः' समस्तस्यैव प्रवचनस्य न त्वेकस्य खिलकाण्डस्य । तस्य च सर्वत्रदेशव्यवधारणात् । आदित्यालुब्धा-

प्राश्रीपुत्रादासुरिवासिनः । प्राश्रीपुत्राऽआसुरायणादासुरायणऽ आसुरे-
रासुरिर्वाज्ञवल्क्याद्याज्ञवल्क्यऽउद्दालकादुद्दालकोऽरुणादरुणऽ उपवेशे-
रुपवेशिः कुश्रेः कुश्रिर्वाजश्रवसो वाजश्रवा जिह्वावतो बाध्योगा-
जिह्वावान्बाध्योगोऽसिताद्वार्षगणादसितो वार्षगणो हरितात्कुश्यपाङ्क-
रितः कुश्यपः शिल्पात्कुश्यपाच्छिल्पः कुश्यपः कुश्यपात्रैध्रुवेः कुश्यपो
नैध्रुविर्वाचो वागम्भिण्याऽअम्भिण्यादित्यादादित्यानीमानि शुक्लानि
सुजूषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनारुणायन्ते ॥ ३३ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे सप्तमे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमे प्रपाठके
पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (७) ५ । ५ ॥ (९) ६-४ ॥

आदितो नवमोऽध्यायः सप्तमप्रपाठकश्च बृहदारण्यकोपनिषदि तु
षष्ठोऽध्यायः पञ्चमः प्रपाठकश्च समाप्तः ॥

प्रपाठके काण्डिकासंख्या ॥ १०१ ॥ अध्याये काण्डिकासंख्या ॥ ८९ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्व्याख्यात्मकमन्तिमं खिलकाण्डं समाप्तम् ।
इति षडध्यायी बृहदारण्यकोपनिषत्समाप्ता ॥

३२ माङ्गकीपुत्रः शांडिलीपुत्रात् । ३५ शांडिलीपुत्रो रायीतरीपुत्रात् । ३६ रायीतरीपुत्रः
क्रौंचिकीपुत्राभ्याम् । ३७ क्रौंचिकीपुत्रो वैदभृतीपुत्रात् । ३८ वैदभृतीपुत्रो भालुकीपुत्रात् ।
३९ भालुकीपुत्रः प्राचीनयोगीपुत्रात् । ४० प्राचीनयोगीपुत्रः सांजीवीपुत्रात् । ४१ सांजीवी-
पुत्रः कार्शकेयीपुत्रात् । ४२ कार्शकेयीपुत्रः ॥ ३२ ॥

प्राश्रीपुत्रादासुरिवासिनः ४३ प्राश्रीपुत्र आसुरायणात् । ४४ आसुरायण आसुरेः ।
४५ आसुरिर्याज्ञवल्क्यात् । ४६ याज्ञवल्क्य उद्दालकात् । ४७ उद्दालकोऽरुणात् । ४८ अरुण
उपवेशेः । ४९ उपवेशिः कुश्रेः । ५० कुश्रिर्वाजश्रवसः । ५१ वाजश्रवा जिह्वावतो बाध्योगात् ।
५२ जिह्वावान् बाध्योगोऽसिताद्वार्षगणात् । ५३ असितो वार्षगणो हरितात् कुश्यपात् ।

न्यादित्यानि । तानीमानि ' शुक्लानि ' अव्यामिश्राणि ब्राह्मणेन । अथवा यानि ' इमानि यजूषि ' तानीमानि
' शुक्लानि ' शुद्धानि ' वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येन आरुणायन्ते ' प्रवचनविषयीक्रियन्ते इति ॥ ३०-३२ ॥

* अस्मिन्चतुर्दशे काण्डे बृहदारण्यकोपनिषदि यद्यपि धोसायणाचार्यकृतं भाष्यं नास्ति तथापि आदित आरभ्य ओपनिषदं
शतपथब्राह्मणे भूयस्त्वेन श्रीसायणाचार्यकृतं भाष्यमेवास्तेऽतः सर्वेषु विषमपुत्रेषु एव शिरोलेखश्छिन्न्यायेन स्थापित इति ॥

१-" आख्या प्रवचनसंयोगात् " (जै. सू. १ । १ । ८ । ३८) इति जैमिन्याचार्योदितराद्भासात् । इति गम्यते ॥

(२९२)

शतपथब्राह्मणम् ।

[१४ का०, १ प्र०, १ ब्रा०]

५४ हरितः कश्यपः शिल्पात्कश्यपात् । ५५ शिल्पः कश्यपः कश्यपान्नैध्रुवेः । ५६ कश्यपो नैध्रुविर्वाचः । ५७ वागंभिण्याः । ५८ अंभिण्यादित्यात् । आदित्यानीमानि शुक्लानि यजूंषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते ॥ ३३ ॥

दृष्टिमात्रं भवेद्दृश्यं कैवल्यं तत्परं पदम् । वेदान्तसारसर्वस्वं स्वसंवेद्यं शिवोदितम् ॥ १ ॥

अहं ब्रह्मेत्येतन्मननमपि विप्लव्य सहसा समाध्यन्तं सर्वं स्वयमपि गिलत्युद्धटतया ।

परानन्दः कोऽपि प्रकटपदभूम्येकविजयी परस्तुर्यातीतो जयति हि विवेकानन्दसरः ॥ २ ॥ इति ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीयं खिलकाण्डे षष्ठेऽध्याये चतुर्थं पुत्रमन्यकर्मब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ । (९) ६ । ४ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्यन्तिमं खिलकाण्डं परिसमाप्तम् ॥ १४ । ३ ॥

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणे-

काण्डानि.	अध्यायाः	प्रपाठकाः	ब्राह्मणानि	कण्डिकाः
१	९	७	३७	८३७
२	६	५	२४	५४९
३	९	७	३७	८५९
४	६	५	३९	६४८
५	५	४	२५	४७१
६	८	५	२७	५३०
७	५	४	१२	३९८
८	७	४	२७	४३७
९	५	४	१५	४०२
१०	६	४	३१	३६९
११	८	४	४२	४३७
१२	९	४	२९	४५९
१३	८	४	४३	४३२
१४	९	७	५०	७९६
१४	१००	६८	४३८	७६२४
	श्लोकसंख्या-	२४०००	अक्षरसंख्या-	७६८०००

इति चतुर्दशकाण्डात्मकं माध्यन्दिनीशतपथब्राह्मणं सभाष्यं समाप्तम् ॥

अथास्या बृहदारण्यकोपनिषदः स्वाध्यायप्रवचनादौ पठ्यमाना शान्तिः ।

आदौ—

ॐ नारायणं पद्मभुवं वसिष्ठं शक्तिं च तत्पुत्रपराशरं च ।
व्यासं शुक्रं गौडपदं महान्तं गोविन्दयोगीन्द्रमथास्य शिष्यम् ॥ १ ॥
श्रीशंकराचार्यमथास्य पद्मपादं च हस्तामलकं च शिष्यम् ।
तं त्रोटकं वाटिककारमन्यानस्मद्गुरुस्तन्ततमानतोऽस्मि ॥ २ ॥
श्रुतिस्मृतिपुराणानामालयं करुणालयम् ।
नमामि भगवत्पादं शंकरं लोकशंकरम् ॥ ३ ॥
ॐ पूर्णमदुः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमाद्याय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ १ ॥

[श. प. १४ (वृ. उ.) १ । १ । १]

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

अन्ते—

ॐ पूर्णमदुः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमाद्याय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ १ ॥

[श. प. १४ (वृ. उ.) १-१-१]

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

यैरिमे गुरुभिः पूर्वं पदवाक्यप्रमाणतः ।
व्याख्याताः सर्ववेदान्तास्तान्नित्यं प्रणतोऽस्म्यहम् ॥ १ ॥
श्रुतिस्मृतिपुराणानामालयं करुणालयम् ।
नमामि भगवत्पादं शंकरं लोकशंकरम् ॥ २ ॥
शंकरं शंकराचार्यं केशवं वादरायणम् ।
सूत्रभाष्यकृतौ वन्दे भगवन्तौ पुनः पुनः ॥ ३ ॥
गुरवे सर्वलोकानां भिषजे भवरोगिणाम् ।
निधये सर्वविद्यानां दक्षिणामूर्तये नमः ॥ ४ ॥
आनन्दमानन्दकरं प्रसन्नं ज्ञानस्वरूपं निजबोधयुक्तम् ।
योगीन्द्रमीड्यं भवरोगवैद्यमस्मद्गुरुं सन्ततमानतोऽस्मि ॥ ५ ॥

ॐ नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्तृभ्यो वंशीधरभ्यो नमो महर्ष्यो नमो गुरुभ्यः ।

ॐ सर्वोपप्लवरहितः प्रज्ञानधनः, प्रत्यगर्थो ब्रह्मैवाहमस्मि ब्रह्मैवाहमस्मि, ॐ ।

इति बृहदारण्यकोपनिषच्छान्तिः ।

अथ माध्यन्दिनीयज्ञतपथब्राह्मणस्य
स्वाध्यायप्रवचनान्ते पठ्यमानं
स्वाध्यायानिराकरणम् ।

अथातोऽधीत्याधीत्यानिराकरणम् ।

ॐ प्रतीकं मे विचक्षणं जिह्वा मे मधु यद्वचः ।
कर्णाभ्यां भूरि शुश्रुवे मा त्वा हार्षाः श्रुतम्मयि ॥

ब्रह्मणः प्रवचनमसि ब्रह्मणः प्रतिष्ठानमसि ब्रह्मकोशोऽसि सनिरसि शान्तिरस्यनिराकरणमसि
ब्रह्मकोशं मे विश वाचा त्वा पिदधामि वाचा त्वा पिदधामि [तिष्ठ प्रतिष्ठ] ॥

स्वरकरणकण्ठचौरसदन्तयौष्ठ्यग्रहणधारणोच्चारणशक्तिर्मयि भवतु । आप्यायन्तु मेऽङ्गानि
वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रं यशो बलम् । यन्मे श्रुतमधीतं तन्मे मनसि तिष्ठतु तिष्ठतु ॥ १ ॥

[पार. गृ. सू. ३ । १६ । १ ॥]

इति ।

॥ श्रीशः शरणम् ॥

अथ श्रीमन्महर्षिकात्यायनप्रणीतं

म. म. पं. नित्यानन्दपर्वतीयकृतव्याख्यासहितं
प्रतिज्ञासूत्रं प्रारभ्यते ।

प्रथमा कण्डिका ।

अथ संक्षेपेण प्रतिज्ञासूत्रं व्याख्यायते—

अथ प्रतिज्ञा ॥ १ ॥

अथ—श्रौतस्मार्तसूत्रकथनानन्तरं प्रातिशाख्यसूत्रकथनानन्तरं च प्रतिज्ञा व्यवहारजन्यज्ञानविषयोऽर्थः विधा-
स्यत इति सूत्रशेषः ॥ १ ॥

स्वरसंस्कारयोर्दृष्टंति नियमात्तज्ज्ञानार्थं लक्षणमाह—

मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् ॥ २ ॥

मन्त्रश्च—डुषे त्वा (वा. सं. १।१) इत्यादिः । ब्राह्मणं च व्रतमुपैष्यन् (मा. श. प. १।१।१।१)
इत्यादि । तयोर्वेदसंज्ञा भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

तस्मिन्नुक्ते याजुषाम्नाये माध्यन्दिनीयके मन्त्रे स्वरप्रक्रिया ॥ ३ ॥

तस्मिन्नेतावन्मात्रोक्तौ अन्यशाखायामतिप्रसंगः स्यादत आह—शुक्ल इत्यादि । कृष्णयजुषो व्यावृत्त्यर्थं शुक्ल-
ग्रहणम् । यजुर्वेदोक्तानामृचामपि वक्ष्यमाणस्वरसंस्कारसिद्धयर्थं आम्नायपदोपादानम् । अन्यथा यजुर्लक्षणा-
क्रान्तानामनियतपरिमाणानामेव डुषे त्वा इत्यादिमन्त्राणामेव ग्रहणं स्यात् । न तु पादसंबद्धानां अग्निर्मुर्द्धा
(वा. सं. ३।१२) इत्यादीनाम् । कण्वशाखाव्यावृत्त्यर्थमाह—माध्यन्दिनीयक इति । कण्वशाखा हि न माध्य-
न्दिनमुनिप्रोक्तं न तत्रातिप्रसंगः । “ ब्राह्मणे तूदात्तानुदात्तौ भाषिकस्वारौ ”—(प्राति. सू. १।८) इत्य-
नेन ब्राह्मणे विशेषरूपेण स्वरस्य वक्ष्यमाणत्वान्मन्त्रे इति । स्वरप्रक्रिया स्वराणामुदात्तादीनां प्रक्रिया प्रयोगः
कथ्यते इति सूत्रशेषः ॥ ३ ॥

स्यानस्याभ्यर्हितत्वेनानुदात्ताधिकरणं पूर्वमाह—

ह्यनुदात्तः ॥ ४ ॥

“ उच्चैरुदात्तः ” (प्राति. सू.) इत्यादिभिर्लक्षणोक्तौ “ हस्तेन ते ” (प्राति. सू. ....) इत्यनेन प्रदर्शनो-
क्तावपि ह्रदयाद्यङ्गविशेषे स्वरप्रदर्शनार्थं पुनरारंभः । इदंति सामीप्ये सप्तमी । ह्रदयसमीपे हस्तेनानुदात्तः
स्वरः प्रदर्शनीयः । अनुदात्तोच्चारणवेलायां ह्रदयसमीपे हस्तस्थापनं कर्तव्यमिति यावत् । यद्यपि प्रातिशाख्ये
“ हस्तेन ते ”—(प्रा. सू. ....) इति सामान्येनोक्तं तथापि स दक्षिण एव ग्राह्यः । “ दिशामनुक्तौ
प्राची स्यात्तथा हस्तस्तु दक्षिणः ” इति परिभाषणात् ॥ ४ ॥

१-इदं च प्रतिज्ञासूत्रं कात्यायनादशपरिशिष्टांतर्गततीयपरिशिष्टभूतप्रतिज्ञापरिशिष्टसूत्रात् “ अथातः प्रतिज्ञा गोत्रवरणवृत्तावा-
वश्यते ” इत्यस्माद्विप्रं तथा कात्यायनादशपरिशिष्टाद्बहिर्भूतं प्रातिशाख्यसूत्रपरिशेषभूतमिति संतम्यम् ॥

मूध्युदात्तः ॥ ५ ॥

मूर्ध्नि मुखप्रदेशे उदात्तः प्रदर्शनीयः । मुखस्यापि मस्तकावयवत्वेन प्रसिद्धेः । निष्कृष्टार्थः पूर्ववत् ॥ ५ ॥

श्रुतिमूले स्वरितः ॥ ६ ॥

दक्षिणकर्णमूले स्वरितः प्रदर्शनीय इत्यर्थः । क्रमेणेषामुदाहरणानि वायवं स्थ- (वा. सं. १ । १) इत्यत्र पूर्ववकारोत्तरवर्त्याकारोऽनुदात्तः, यकारोत्तराकार उदात्तः, उत्तरवकारोत्तराकारः स्वरितः इति ॥ ६ ॥

एवं जात्यादयोऽभिहिताः ॥ ७ ॥

यथा प्रचयस्य स्वरितभेदस्य प्रातिशाख्येऽभिधानम् । एवं जात्यादयोऽपि स्वरितभेदास्तत्रैवाभिहिताः उक्ताः । अतोऽत्र नोच्यंते इति भावः ॥ ७ ॥

ब्राह्मणे तूदात्तानुदात्तौ भाषिकस्वारौ ॥ ८ ॥

ब्राह्मणे पूर्वोक्ते व्रतमुपैष्यन् इत्यादिभागे तु उदात्तानुदात्तौ भाषिकलक्षणलक्षितौ, स्वरावेव स्वारौ । स्थार्येऽण्, तेन स्वरितस्य व्यावृत्तिः । द्विदि मूर्ध्नि च भवत इत्यनुवृत्त्या लभ्यते ॥ ८ ॥

तानस्वराणि छन्दोवत्सूत्राणि ॥ ९ ॥

इति प्रथमा कण्डिका समाप्ता । [१]

सूत्राणि कल्पाः “अथातोऽधिकारः”- (का. श्रौ. सू. १ । १) इत्यादयः । शृंगग्राहिकान्यायेनान्यान्यपि शेषादीनि वेदांगानि छंदोवच्छन्दसा तुल्यानि भवन्ति स्वरसंस्कारनियमे इति सूत्रशेषः । उदात्तादिस्वरावाधनार्थं तानस्वराणीति । तान एकश्रुतिः स्वरो येषां तानि । तथा च तत्र नोदात्तादिप्रवृत्तिरिति भावः ॥ ९ ॥ [१]

अथ द्वितीया कण्डिका ।

अथान्तस्थानामाद्यस्य पदादिस्थस्यान्यहलसंयुक्तस्य, संयुक्तस्यापि रेफोष्मान्त्याभ्यामृकारेण चाविशेषणादिमध्यावसानेषूच्चारणे जकारोच्चारणम् ॥ १ ॥

अथ स्वरूपनिरूपणानन्तरं संस्कारप्रक्रिया उच्यते इति-सूत्रशेषः । अन्तस्थानां य-र-ल-वानामाद्यस्य यकारस्य पदादौ विद्यमानस्य जकारोच्चारणमित्युत्तरेणान्वयः कर्तव्यम् इति शेषः । यथा सुञ्ज्ञानः प्रथमम्- (वा. सं. १ । १ । १) इत्यादौ । पदादिस्थस्येत्युक्त्या धियः (वा. सं. १ । १ । १) इत्यादौ नाति-प्रसंगः । तस्माद्यज्ञात् (वा. सं. ३ । १ । ६ । ७) इत्यादावतिप्रसंगवारणाय-अन्येति । अन्येन हला असंयुक्तस्य संयोगमप्राप्तस्येत्यर्थः । घृताचीर्घ्यन्तु हर्ष्यत (वा. सं. ३ । ४) इत्यादौ पदादिस्थत्वामावाजकारोच्चारणं न स्यादतस्तत्पुनर्विशिनष्टि-संयुक्तस्यापीति । रेफो रकारः, ऊष्माणामन्यो हकारः, ताभ्यां

१-मंत्रेऽपि प्रयोगकाले कतिचित्स्यलवर्जं तानस्वरोऽभिलष्यते तस्मिद्धांतीकृत्य प्रत्यपादि कात्यायनेन “तानो वा नित्य-स्वात्, एकश्रुति दूरात्सम्बुद्धौ यत्कर्मणि सुब्रह्मण्यासासजपन्यूङ्ख्याजमानवर्जम्” (का. श्रौ. सू. १ । १ । ३-१ । ४) इति बोध्यम् ॥

२-आस्मिन्सूत्रे सर्वत्र स्वरसंस्कारनियमानां प्रयोगप्रदर्शनाय यानि यानि मन्त्रगतपदजातानि उदाहरणतयोद्भूतानि तानि प्रायः सर्वाणि ब्राह्मणेऽपि विद्यन्ते इति मत्वेव ब्राह्मणेदाहरणानि पृथङ्मनोद्भूतानि विस्तरभेया व्याख्याकारैरिति ध्येयम् । तेनेतान्येवोदाहरणानि शतपथब्राह्मणे तत्तत्स्वमनुदाद्य विलोकनीयानि ॥

द्विभविऽप्येवम् ॥ २ ॥

अथापरान्तस्थस्यायुक्तान्यहलः संयुक्तस्योष्मक्कारैरेकार-
सहितोच्चारणम् ॥ ३ ॥

एवं तृतीयान्तस्थस्य क्वचित् ॥ ४ ॥

ऋकारस्य तु संयुक्तासंयुक्तस्याविशेषेण सर्वत्रैवम् ॥ ५ ॥

अथान्त्यस्यान्तस्थानां पदादिमध्यान्तस्थस्य त्रिविधं

गुरुमध्यमलघुवृत्तिभिरुच्चारणम् ॥ ६ ॥

अथ तृतीयान्तस्थादेशकथनानन्तरं अन्तस्थानामन्यस्य वकारस्य त्रिविधं त्रिप्रकारं गुरुमध्यमलघुवृत्तिभिर्बु-
रणं कर्तव्यमित्युच्यते । एतच्च पदादिक्रमेण ज्ञेयम् । तदुक्तमन्यत्र—“ वकारास्त्रिविधो ज्ञेयो गुरुर्लघुर्धृत्तरः ।

अ.दौ गुर्लघुर्मध्ये पदान्ते च लघूत्तरः ” (कैशवीयपरिभाषांकसूत्रिये) इति । यथा **वायवं स्थ देवो वः संज्ञेता** (वा. सं. १।१) इत्यादि ॥ ६ ॥

अथो मूर्द्धन्योष्मणोऽसंयुक्तस्य टुमृते संयुक्तस्य च खकारोच्चारणम् ॥ ७ ॥

अथो अन्तस्थादेशकथनानन्तरं मूर्द्धन्यस्योष्मणः षकारस्यासंयुक्तस्य टु टवर्गं ऋते विना संयुक्तस्य च खकारोच्चारणं कर्तव्यमित्युपदिश्यते । यथा **सुहृस्त्रीर्षा पुरुषः**-(वा. सं. ३।१।१) **विभुर्ष्यस्तंवे** (वा. सं. १।६।३) **शष्प्याय चु-** (वा. सं. १।६।४२) इत्यादौ । टवर्गयोगे तु **प्रत्युष्टम्**-(वा. सं. १।७) **कृष्णोऽसि-** (वा. सं. २।१) **श्रेष्ठतमाय** (वा. सं. १।१) इत्यादौ तु न भवति ॥ ७ ॥

अध्ययनादिकर्मसु ॥ ८ ॥

एते पूर्वोक्ताः स्वराः संस्काराश्चाध्ययनादिकर्मस्वेवेति नियम्यते । अध्ययनादीति आदिना यजनयाजनाध्यापनादिपरिग्रहः ॥ ८ ॥

अर्थवेलायां प्रकृत्या ॥ ९ ॥

इति द्वितीया कण्डिका समाप्ता ॥ [२]

मन्त्रार्थवेलायां तु प्रकृत्या प्रकृतिरूपेणैवोच्चारणम् ॥ ९ ॥ [२]

अथ तृतीया कण्डिका ।

अथानुस्वारस्य ॠ इत्यादेशः शषसहरेफेषु तस्य त्रैविध्यमाख्यातं ह्रस्वदीर्घगुरुभेदैर्दीर्घात्परो ह्रस्वो ह्रस्वात्परो दीर्घो गुरौ परे गुरुः परसवर्णेष्त्प्रकृत्या चान्यत्र ॥ १ ॥

अथ ऊष्मादेशोपदेशानन्तरं श-ष-स-ह-रेफेषु वर्णेषु परेषु अनुस्वारस्य स्थाने ॠ इत्यादेशः । तस्य ॠ कारस्य त्रैविध्यं ह्रस्वदीर्घगुरुभेदैः । ह्रस्वादेशकमातृकात्परो दीर्घो, दीर्घात् द्विमातृकात्परो ह्रस्वः, गुरौ संयुक्ताक्षरे परे गुरुबोध्यः । यद्यपि-दीर्घोऽपि गुरुर्भवति तथापि संयोगे परं ह्रस्वस्यापि गुरुसंज्ञाविधानाद्ब्रह्मस्वात्परस्यापि संयोगे परे गुरुत्वविधानात्ततो विशेषः । यथा **त्रिॠशब्दाम्** (वा. सं. ३।८) इत्यादौ ह्रस्वात्परो दीर्घः । **पृथिव्याॠ शुतेन पाशैः** (वा. सं. १।२९) इत्यादौ दीर्घात्परो ह्रस्वः । **कल्पनाॠ श्रोत्रम्** (वा. सं. ९।२१) **सोमानॠ स्वरंणम्** (वा. सं. ३।२८) इत्यादौ संयोगे परे दीर्घाद्ब्रह्मस्वाच्च परो गुरुः । अन्यत्र श ष स-ह-रेफपरत्वाभावे परा अनुस्वारात्परा तत्सवर्णा या ईषत्प्रकृतिस्तयोच्चारणम् । अर्थात्परत्र विद्यमानवर्णवर्गीयपंचमवर्णसदृशमुच्चारणं कर्तव्यमिति फलति ॥ १ ॥

विसर्गेष्वापद्विरामः ॥ २ ॥

विसर्गेषु ‘ अः ’ इत्यादिषु ईषद्विरामः किंचिद्विरम्यते, विसर्गस्य स्पष्टोच्चारणार्थम् । सोऽर्वाषद्विरामः “ दीर्घात्परो ह्रस्वो ह्रस्वात्परो दीर्घः ” इत्यनुवृत्त्य तदनुसारेण बोध्यः । यथा **नाकं गृभ्णानां सुकृतस्य** (वा. सं. १।९।९०) **भवतन्नु समनसौ** (वा. सं. ९।३) इत्यादौ ॥ २ ॥

पदाद्यस्यासंयुक्ताकारस्येषदीर्घता च भवतीषदीर्घता च भवति ॥ ३ ॥

इति तृतीया कण्डिका समाप्ता ॥

पदादौ विद्यमानस्यासंयुक्तस्य व्यञ्जनायुक्तस्य अकारस्येषदीर्घता भवति । अइमुच्चूर्जम् (वा.सं. १७।१) इत्यत्र शकारापूर्वः अकारः ईषदीर्घो न भवति, संयुक्तत्वात् । पदादौ विद्यमानस्येत्युक्त्या गोपन्तो (वा. सं. १ । १) इत्यादौ पकारोत्तराकारस्य न दीर्घता । अकारस्येत्युक्त्या च इरावती धेनु० (वा. सं. १।१६) इत्यादौ इकारस्य न दीर्घता । किन्तु व्वसोः पुवित्रम् (वा. सं. १ । २) इत्यादौ वकारोत्तराकारस्य पकारोत्तराकारस्य च दीर्घता । तथा च तयोः ईषदीर्घोच्चारणं यथा भवति तथा पठनीयम् । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । अन्ते द्विरभ्यासः परिसमाप्त्यर्थः ॥ ३ ॥

इति श्रीकाशीक्षेत्रवासिमहामहोपाध्यायपण्डितनित्यानन्दपर्वतीयकृतौ कात्यायनीयप्रातिशाख्यपरिशेषभूत-
त्रिकण्डिकप्रतिज्ञासूत्रपरिशिष्टस्य संक्षेपार्थसूक्तिरित्याख्या व्याख्या परिसमाप्ता ॥ इति शिवम् ॥

१-अस्मिन्सूत्रे प्रदर्शिताः सर्वसाधारणाः स्वरसंस्कारनियमा उभयत्र मंत्रे ब्राह्मणे चोपयोक्तव्याः । उपक्रमे “ मंत्रब्राह्मणयो-
र्वेदनामधेयम् ” इति प्रतिज्ञातत्वात्तथा मध्येऽपि तत्र तत्र मंत्रब्राह्मणे अपि कृत्य विधानदर्शनाच्च । विशेषनियमास्तु प्रातिशाख्ये
भाषिकसूत्रे स्वरां कुशे याज्ञवल्क्यशिक्षादौ च द्रष्टव्याः ॥

अथ त्रिकण्डिकभाषिकसूत्रोक्तविषयानां अनुक्रमणिका ।

प्रथमकण्डिकायां विषयाः ।

सूत्रांकाः

- १—ब्राह्मणस्वरसंस्कारनियमप्रतिज्ञाकरणम्
- २—ब्राह्मणे स्वरसंख्याप्रदर्शनम्
- ३—ब्राह्मणस्वरविधायकभाषिकसूत्रस्यावश्यकतानिरूपणम्
- ४—मन्त्रस्वरलक्षणसिद्धस्वरमनूय ब्राह्मणस्वरलक्षणनिरूपणम्
- ५—भाषिकसंज्ञालक्षणकथनम्
- ६—तस्यैव निरूपणम्
- ७—आ, प्र, इत्यन्यतरोपसर्गपूर्वकः आख्यातपरश्च य उदात्तानुदात्तसन्धिः स न भाषिक इति निरूपणम्
- ८—आ, प्र, उपसर्गपूर्वकः अनाख्यातपरः समासो न भाषिक इति कथनम्
- ९—यस्य सन्धेः पूर्वं ह्रस्वः अकारः सः अपूर्वः समाससन्धिर्न भाषिक इति निरूपणम्
- १०—जात्याभिनिहितक्षेप्रप्रश्लिष्टाश्चेति चतुर्णां स्वरितानां भाषिकसंज्ञाविधानम्
- ११—उतो, यो, मो, नो, सो, एतेषां पञ्चानां ओकाराणां भाषिकसंज्ञाविधानम्
- १२—केवलस्य ओकारस्य शाखांतरव्यवस्थया भाषिकसंज्ञाविधानम्
- १३—भाषिकस्योदात्तस्वरो भवतीत्युदात्तस्वरकथनम्
- १४—मन्त्रे स्वरितानुदात्तयोः शतपथे उदात्तस्वरो भवतीत्युदात्तस्वरविधानम्
- १५—मन्त्रे यदनन्त्यमेकमुदात्तं तच्छतपथे अनुदात्तं भवतीति अनन्त्यस्यैकस्यैवोदात्तस्य अनुदात्तस्वरत्वविधानम्
- १६—द्वयोर्वहूनां वा उदात्तानामेकत्र संयुक्तानां गौर्वापर्येणावस्थितानां मध्ये यदनन्त्यमुदात्तं मन्त्रे, तच्छतपथे अनुदात्तं भवति । पूर्वेषामुदात्तानां स्वरविशेषानुपदेशान्मन्त्रस्वर एव । इत्येवमुदात्तस्वरनिरूपणम्
- १७—प्रागुक्तलक्षणे भाषिकस्वरे परे सति उभयेषामुदात्तानामनुदात्तानां चानुदात्तस्वरत्वकथनम्
- १८—प्रागुक्तलक्षणे भाषिकस्वरे परे सति स्वरितस्यानुदात्तस्वरत्वविधानम्
- १९—भाषिकस्वरितस्वरस्याभिनिवातः स्यात् । एवमभिनिवातेऽपि सति स्वरितत्वम् । इयमभिनिहितस्वरितस्य भाषिकसंज्ञाविधानम्
- २०—प्रागुक्तानां बहूनां पौर्वापर्येणावस्थितानां उत्तमात्पूर्वेषां अनंतराणां जात्यन्तरेण व्यवहितानामनुदात्तानां कपनत्वविधानम्
- २१—उदात्तपूर्वस्यानुदात्तस्य प्रागुक्तलक्षणे भाषिके परे कम्पनत्वप्रकथनम्
- २२—उदात्तपूर्वस्य स्वरितस्य प्रागुक्तलक्षणे भाषिके परे कपनत्वप्रकथनम्
- २३—अन्यस्योदात्तस्य अनुदात्तो भवतीति एकेषां मतनिरूपणम्

द्वितीयकण्डिकायां विषयाः ।

- १—ब्राह्मणाग्रायनिवृत्त्यर्थकं मन्त्रसमाम्नायांतरज्ञापनार्थकं सूत्रम्

- २-१७ “ अर्थादिः ” इति सूत्रमारभ्य-“ अनुबन्धः ” इत्येतत्सूत्रपर्यन्ता षोडशसूत्री ह्यादिपदेभ्यः परस्याख्यातस्य अनुदात्तस्वरविधायिका, इति निरूपणम्
 १८-षोडशसूत्र्यां “ हि ” एतत्सूत्रोपक्रमा पंचदशसूत्री तत्तत्स्वपदादारभ्य आषोडशादक्षरात्परस्याख्यातस्यानुदात्तस्वरविधायिकेति निरूपणम्
 १९-आपञ्चविंशादक्षरात्परस्याख्यातस्यानुदात्तस्वरत्वमिति भारद्वाजमतप्रदर्शनम्
 २०-आद्वात्रिंशादक्षरात्परस्याख्यातस्यानुदात्तस्वरत्वमिति, औपशिविमतप्रदर्शनम्
 २१-ह्यादिभिर्योगे सति ईषन्मर्यादायां स्थितयोर्द्वयोर्वहूनामाख्यातानां वा पंचविंशत्यक्षरान्तं द्वात्रिंशदक्षरान्तं चानुदात्तस्वरो भवतीति विधानम्
 २२-प्रागुक्तमर्यादास्थानि सर्वाण्यपि आख्यातानि ह्यादीनामन्यतमयोगे सति अनुदात्तानि भवन्ति, इत्यौपशिविमतप्रदर्शनम्

तृतीयकण्डिकायां विषयाः ।

- १-६-विनियोगादिषु निमित्तेषु सत्सु पूर्वस्याख्यातस्य न विकारो भवतीति प्रतिपादनम्
 ७-ह्यादीनामन्यतमस्य योगे परिसमाप्त्यर्थत्वे च सति बहुष्वप्याख्यातेषु येनाख्यातेन तद्योगस्तस्याख्यातस्यानुदात्तो भवति, न समीपवर्तिनामन्येषामाख्यातानाम् । इति ह्याद्यन्वयाख्यातस्यानुदात्तत्वविधानं तदितरेषामाख्यातानामनुदात्तत्वनिषेधकरणं च
 ८-आख्यातसम्बन्धे सति यदजाद्यल्पाच्चं च द्विरुक्तं पदं तत्र यदेवाल्पाच्चं तस्य प्रकृतिस्वरकथनम्
 ९-अनाख्यातसम्बन्धे सति अजादि अनजादि च समसंख्यमात्रं यत् द्विरुक्तं पदं तत्र पूर्वं पदं प्रकृतिस्वरवदेवेति निरूपणम्
 १०-नानाख्यातोपसर्गनिपातात्मकं चतुर्विधं पदं मन्त्रे यथार्थं स्वरतो विद्यमानं तद्ब्राह्मणे मन्त्रस्वरादिपर्यस्तस्वरं भवति, इत्येतत्प्रतिपादनम्
 ११-ह्रस्वस्य दीर्घस्य च कण्ठवस्याकारस्य सवर्णे परे सति ‘ अर् ’ इत्यागमविधिनिरूपणम्
 १२-स्वरयोरन्तरा वर्तमानस्य वकारस्य लोपो भवतीति प्रतिपादनम्
 १३-उक्ताभ्यां स्वरसंस्कारनियमाभ्यामन्योऽनुक्तः स्वरसंस्कारनियमः व्याकरणप्रातिशाख्यादेः सामान्यशास्त्राद्बोध्य इति निरूपणम्
 १४-अ, इ, उ, ऋ, ए, इत्येतेषां पञ्चानां वर्णानां प्रत्येकं अष्टादश भेदाः । ए, ऐ, ओ, औ, एतेषां चतुर्णां सन्ध्यक्षराणां ह्रस्वाभावात् द्वादशैव भेदा इत्यादिनिरूपणम्
 १५-ताण्डिनां भालुविनां च ब्राह्मणस्वरः शतपथवत् इति प्रतिपादनम्
 १६-२५-“ सप्त साम्नाम् ” इत्यारभ्य-“ निषादः सर्वत इति ” इत्यन्त्यायां दशसूत्र्यां सामगानस्वरविधानम्
 २६-चरकाणां ब्राह्मणस्यो तन्मन्त्रसमाग्रायस्वरप्रतिदेशविधानम्
 २७-चरकभेदानां खाण्डिकेयानां औखीयानां च ब्राह्मणे उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितः प्रचितश्चेति चातुःस्वर्य, कश्चित् त्रैस्वर्यमन्येतन्निरूपणम्
 २८-उक्तव्यतिरिक्तानामन्येषामाश्वलायनादीनां ब्राह्मणे तानः स्वर एवेति विधानम्
 २९-षडंगानां षडुपांगानां च तानः स्वर एवेति विधानम्

इति त्रिकण्डिकाभाषिकसूत्रोक्तानां विषयाणाम् अनुक्रमणिका समाप्ता ।

श्रीशः शरणम् ।

भाषिकसूत्रविषये किञ्चिदावेदनम् ।

अथि विज्ञाः पाठकमहाभागाः ! भवद्भस्ते सभाष्यं सस्वरं समग्रं शतपथब्राह्मणं विन्यस्तम् । तस्य चाध्ययना-
ध्यापनं सस्वरमेवापेक्ष्यते । अन्यथा “मन्त्रोहीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं
हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ” इति । अत्र च मन्त्र इति पदं ब्राह्मणस्याप्युपलक्षणं वेदैकदेशत्वाद्व्याख्यान-
स्येति । एवं च पाणिनीयशिक्षया दर्शितया दिशाऽर्थान्तरसंभावेन महती विपदापद्यते । किं बहुना स्वरसमुदायो
वेदस्य वेदत्वावेदकः । तथाच ज्ञापितं पूर्वतन्त्रे कल्पसूत्राधिकरणे श्रीजैमिनीयवृषिणा “ प्रयोगशालामिति चेन्ना-
सन्नियमात् ” (जै. सू. १ । ३ । ४) “ असन्नियमात्स्वरैरन्निवद्धत्वात् ” इति हि तद्व्याख्याने श्रीशबर-
स्वामी व्याख्यत् । एतेनैतदुक्तं भवति—यत्र स्वरनिवद्धत्वं तत्रैव वेदत्वं, यत्र च तदभावस्तत्र वेदत्वाभावः ।
अनया चान्वयव्यतिरेकव्याख्याया स्वरसंवद्धत्वं वेदत्वावेदकमिति सिध्यति ।

किञ्च स्वरसमुदायो वेदस्य सम्पद्रूपः । दर्शितं च स्वयं शतपथश्रुत्या “ श्रीर्वै स्वरः ” (श. प. १ । १ । ४ । २ । १०)
अत्र सायणः “ (यः) उदात्तादिलक्षणः ‘ स्वरः ’ सः ‘ श्रीर्वै ’ वेदवाक्यस्य सम्पद्रूपः ” इति व्याचक्षे ।
शतपथब्राह्मणस्य स्वरसम्पत्तेर्यथार्थावबोधकं चैतद्भाषिकं सूत्रम् ।

अमुष्य सभाष्यभाषिकसूत्रस्य प्राथमिकं मुद्रणं काशीस्थचौखम्बासंस्कृतसीरिज्यन्त्रालये सम्पन्नम् । परन्तत्र
सूत्रभाष्योदाहरणानां मध्ये ‘ अन्यदुक्तमन्यद्वातम् ’ इव परस्परासम्बद्धता मर्मस्पृशा दृशा पश्यद्भिः प्रतिपदं
स्पष्टैव प्रतिपद्यत एवेति । ततो नितरामुद्भिन्नमानसा वयमजस्रं श्रममधिष्ठाय सूत्रभाष्यानुसारिणीं सरणिमुदाहर-
णानां यथावोधं निर्दोषमुरीकृतयत्नाः कियतीं सफलतामुपगता इति सानुग्रहं समीक्षणेनैवास्य जानीयुस्तच्च-
विदो जनाः ।

तस्य भाषिकसूत्रस्य चाध्ययनमध्यापनं शतपथब्राह्मणसमकालमेव विधेयम् । अतस्तदन्त इदं भाषिकसूत्रं
श्रीमदनन्तदेवभाष्यसंवलितं संगृह्यते । तस्माच्च यथावत्स्वरज्ञानं सम्पाद्य स्वरसहितं शतपथब्राह्मणं पठन्तु पाठयन्तु
च विज्ञाः पाठकमहाभागा इति तान्सम्प्रार्थये ।

विद्वद्भिरावेदः—

कल्याणनगर्याम्
दि. श्रा. शु. १९ भौमे.
शके १८६१

}

श्रीक्षेत्रनासिकनिवासी वारेइत्युपाहः
वैदिकतिलकश्रीमदण्णाशास्त्रिसुतः
श्रीधरशर्मा.

॥ श्रीशः शरणम् ॥

अथ श्रीमन्महर्षिकात्यायनप्रणीतं

अनंतदेवीयभाष्ययुतं

भाषिकपरिशिष्टसूत्रं प्रारभ्यते ।

वन्दे विष्णुं सदानन्दं भक्तकल्पमहीरुहम् । यच्छायाभाश्रितैर्लभ्यं नरैरर्थचतुष्टयम् ॥ १ ॥
कुपिताहिफणाच्छाया समीकृत्यापरं सुखम् । सेवन्ते तत्पदं धीरास्तमनन्तं भजेऽन्वहम् ॥ २ ॥
याज्ञवल्क्यं मुनिं नत्वा कात्यायनमुनीनपि । व्याख्यास्ये भाषिकं सूत्रं कात्यायनमुनीरितम् ॥ ३ ॥
मन्त्रलक्षणभिन्नत्वाच्छतपथब्राह्मणस्य तु । तल्लक्षणाय मुनिना प्रणीतं भाषिकं खलु ॥ ४ ॥

तस्येदमादिभं सूत्रं -

अथ ब्राह्मणस्वरसंस्कारनियमः ॥ १ ॥

अथशब्दस्यानन्तर्यमर्थः । अथ मन्त्रलक्षणप्रणयनानन्तरं शतपथब्राह्मणस्वरसंस्कारनियमः क्रियत इति सूत्र-
शेषः । मन्त्रलक्षणानन्तर्यं चैतस्य भाषिकलक्षणस्य संस्कारप्रस्थानादेव ज्ञायते । तथा हि वक्ष्यति “ जात्याभि-
निहितक्षेत्रप्रप्रदिलष्टाश्च ” (मा. सू. १।१०) इति सूत्रेण पूर्वसिद्धं जात्यादिकमनूय भाषिकसंज्ञाम्, तथा
“ स्वरितानुदात्तौ च ” (मा. सू. १।१४) इति सूत्रेण पूर्वसिद्धौ स्वरितानुदात्तावनूय ब्राह्मणे उदात्तं विधा-
स्यति । तेन तदुपजीव्यत्वात्तदानन्तर्यमेतस्य साधूक्तम् ॥ १ ॥

द्वौ ॥ २ ॥

ब्राह्मणे-उदात्तानुदात्तौ द्वावेव स्वरो वेदितव्यौ ॥ २ ॥

उक्तो मन्त्रस्वरः ॥ ३ ॥

ननु-मन्त्रलक्षणे प्रातिशाख्यस्य द्वितीयाध्यायादौ स्वरनियमस्याभिहितत्वात्नेदमारब्धव्यम्, निराकांक्षत्वा-
दित्यत आह-उक्तो मन्त्रस्वर इति । न न-पूर्वोक्तेनेदमन्यथासिद्धम्, पूर्वोक्तलक्षणस्य मन्त्रविभाग-
विषयत्वात् । अतो नैराकांक्ष्याभावादुक्तव्यमेवेदम् । किंच “ कण्ठ्य ऋकारे ह्रस्वम् ” (प्राति. सू. ४।४९)
इति विद्यमाने यत्किञ्चन्युच्यते (मा. श. प. ब्रा. १।१।२।७।२) तथुर्षीणां तथा मनु-
ष्याणाम् (मा. श. प. ब्रा. १।४।४।२।२१) इति । तथा-“ यवयोः पदान्तयोः स्वरमध्ये लोपः ”
(प्राति. सू. ४.१२९) इति सूत्रे विद्यमाने हुन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशदिति (मा. श.
प. ब्रा. १।४।६।९।३) इति । तथा-नियुद्धिर्वायविह ता त्रिमुञ्चेति (मा. श. प. ब्रा. ४।४।
१।१९) इत्येवमादौ संस्कारपैलक्षण्यदर्शनाच्चारब्धव्यमेवेदम् ॥ ३ ॥

१-प्रातिशाख्यस्यादिमे सूत्रे मन्त्रब्राह्मणेभ्यसाधारणच्छन्दःपदोपादानस्वरसाद्भाषिकस्यादिमे सूत्रे वेदैकदेशवचनब्राह्मणपदो-
पादानस्वरसाच्चैतद्भाषिकं प्रातिशाख्यस्य परिशेषभूतमिति प्रतीयते । ततश्चास्याध्ययने प्रातिशाख्यस्याध्ययनानन्तरं कर्तव्य-
मित्यवबोध्यम् ॥

तेनात्र सिद्धम् ॥ ४ ॥

ननु—‘उक्तो मन्त्रस्वरः’ इति न वक्तव्यम् । प्रकृते प्रयोजनाभावादित्यत आह—तेनात्र सिद्धम्—इति । तेन मन्त्रस्वरलक्षणेन सिद्धं स्वरमनूयात्र शतपथब्राह्मणे स्वरलक्षणं प्रणीयत इति सूत्रशेषः ॥ ४ ॥

अथ भाषिकसंज्ञाप्रक्रियालक्षणसूत्राणि ।

तत्रादौ संज्ञोच्यते—

उदात्तानुदात्तौ भाषिकस्तत्संधिः ॥ ५ ॥

उदात्तश्चानुदात्तश्चेत्युदात्तानुदात्तौ पूर्वं कथितौ तयोः संधिस्तत्संधिरैकवर्णरूपः स भाषिकसंज्ञः स्यात् । संज्ञाप्रयोजनमुत्तरत्र (भाषि. सू. १ । १३) भविष्यति । यथा—अर्घ्यमा । आयुः । मा नो मित्रो व्वरुणोऽ अर्घ्यमाऽऽयुः (मा. श. प. १३।१।१।७) तथा—भासा । अन्तरिक्षम् । भासा-अन्तरिक्षमा पृण (मा. श. प. ९।२।३।३४) तथा—गह्वरेष्ठा । उग्रम् । गह्वरेष्ठोग्रम् । (क. श. प. ब्रा.) इत्यादि स्वबुद्ध्या ज्ञेयम् । उदात्तग्रहणं किं ? बुद्धयुस्तु । अग्ने । उद्बुद्धय-स्वाग्ने—(मा. श. प. ८।६।३।२३) अत्र द्वयोरुदात्तयोर्भाषिकसंज्ञा मा भूदिति । अनुदात्तग्रहणं किं ? न । अप । स्वर्ग्यन्तो नापेक्षन्ते (मा. श. प. ब्रा. ९।२।३।२७) अत्र द्वयोरुदात्तयो-र्भाषिकसंज्ञा मा भूदिति । उदात्तानुदात्तौ किं ? जातुवेदः । अवाद् । त्वमग्नईळितो जातुवेदो-ऽवाद् (कण्व. श. प.) अत्रानुदात्तोदात्तसंघित्वान्न भाषिकसंज्ञा । संधिरिति किं ? ध्रुवा । असदन् । ध्रुवाऽअसदन्ति (मा. श. प. १।३।४।१६) का । ईम् । काऽईमरे पिशङ्गिलेति (मा. श. प. १३।९।२।१८) अत्र—असंघित्वान्न भाषिकसंज्ञा ॥ ५ ॥

अथेह कथं भवितव्यम्—उद्दिवा स्तभ्रान्तान्तरिक्षम् । (मा. श. प. ब्रा. ३।६।१।१९) इत्यादावित्यत आह—

अनुदात्तावन्तरेणोदात्तः ॥ ६ ॥

अनुदात्तोदात्तयोः पूर्वमेकादेशः तस्मिन्सति—“ उदात्तवानुदात्तः ” (प्राति. सू. ४ । १३२) इत्यु-दात्त एव तत्र भवतीति सूत्रकृदेकादेशसंधिर्भाषिकसंज्ञो भवतीत्युक्तवान् ॥ ६ ॥

अथ भाषिकसंज्ञाया अपवादसूत्राणि ।

एवं भाषिकसंज्ञामुक्त्वा कचिदपवादमाह—

आप्रपूर्वं आख्यातपरो न ॥ ७ ॥

आप्र—उपसर्गौ पूर्वा यस्य स आप्रपूर्वः । आख्यातं परं यस्य सः आख्यातपरः । आप्रपूर्वं आख्यात-पर उदात्तानुदात्तसन्धिर्भाषिकसंज्ञो न स्यात् । यथा—आ । अप्प्राः । आप्प्रा यावापृथिवी (मा. श. प. ब्रा. ४।३।४।१०) प्र । बुक्षासि । अग्रये त्वा जुष्टं प्रोक्षासीति (मा. श. प. ब्रा. १।१।३।११) प्र । अप्र्युत्तु । सविता प्रार्पयत्विति (मा. श. प. ब्रा. १।७।१।४) आप्रपूर्वं इति किं ? ध्रुवा । असि । ध्रुवाऽसीति (मा. श. प. ब्रा. ७।४।२।९) वृषा । असि । वृषाऽसीति (मा. श. प. ब्रा. १४।२।१।९) युन्ता । असि । युन्ताऽसि (मा. श. प. ब्रा. ९।१।३।११) कृता । असि । स्वधुया कृताऽसीति (मा. श. प. ब्रा. ६।६।२।६)

आख्यातपर इति किं ? आ । अयम् । आयं गौः पृथ्विरक्रमीत (मा. श. प. ब्रा. २।१।१०।१२९)
आ । इदम् । आहेदुमगन्म (मा. श. प. ब्रा. ३।१।१।११) प्र । डुषे । प्रेषे भुगाय
(मा. श. प. ब्रा. ३।४।३।२१) अत्र न निषेधः ॥ ७ ॥

समासश्चानाख्यातपरोऽपि न ॥ ८ ॥

चकार आपयोरुपसर्गयोरनुकर्षणार्थः । आप्रपूर्वः समासश्च अनाख्यातपरोऽपि न भाषिकसंज्ञः स्यात् ।
अनाख्यातग्रहणं—आख्याताधिकारनिवृत्त्यर्थम् । अपिशब्द आख्यातपरो यदि समासे दृश्यते सोऽपि न भाषिक-
संज्ञः स्यादित्येतदर्थः । आ । इष्टाः । एष्टा रायुः (मा. श. प. ब्रा. ३।४।३।२१) आं सम्यक्
इष्टा एष्टा इति समासः । आ । इष्टयुः । एष्टयो नाम (मा. श. प. ब्रा. ९।४।१।१२) । प्र ।
इष्टः । प्रेष्टोऽ अग्रे (मा. श. प. ब्रा. ९।२।३।४०) प्र । इत्ये । आ । इत्ये । प्रेष्ट्याऽ
एत्ये (मा. श. प. ब्रा. ८।१।४।८) समास इति किं ? आ । इदम् । एदम्बुर्हिर्निषीदत
(कण्व. श. प. ब्रा.) प्र । डुषे । प्रेषे भुगाय (मा. श. प. ब्रा. ३।४।३।२१) इति ॥ ८ ॥

अपूर्वश्च समासो नैव ॥ ९ ॥

अ इति—ह्रस्वाकारो गृह्यते । तथा च—अकारः पूर्वो यस्य सन्धेः सोऽयमपूर्वः । तादृशसमाससंधिर्न भाषिक-
संज्ञः स्यात् । विश्व-आयुः । सर्व-आयुः । सु नो विश्वायुः सप्प्रथाऽद्विति सु नः सर्वायुः
सप्प्रथाऽद्विति (मा. श. प. ब्रा. १।४।३।१।१८) विश्व-आयुर्यस्येति बहुव्रीहिसमासः । तथा—
शत-आयुषम् । शतायुषं कृणुहि चीयमानः (मा. श. प. ब्रा. ७।९।२।१७)
चित्र-ऊतयुः । चित्रोतयो वामुजाताः (मा. श. प. ब्रा. ७।३।१।२१) । वृद्ध-आयुम् ।
वृद्धायुमुल्लु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टयः (मा. श. प. ब्रा. ३।६।१।२४) अपूर्व इति
किं ? द्विवि-इव । द्विवीव चक्षुराततम् (मा. श. प. ब्रा. ३।७।१।१८) ह्रस्वपूर्व इति किं ?
माता-इव । मातेव पुत्रमुपस्थिवी (मा. श. प. ब्रा. ७।१।१।४३) पिता-इव । सु नः
पितवे सूनवेऽग्रे (मा. श. प. ब्रा. २।३।४।३०) वृस्ना-इव । वृस्नेव द्विक्रीणावहै
(मा. श. प. ब्रा. २।९।३।१७) समास इत्यनुवर्तमाने पुनः समासग्रहणं—अकारपूर्वसंधिमात्रप्रतिप-
त्त्यर्थम् । तेन—इह-इह । इहेहैषां कृणुहि भोजनानि (मा. श. प. ब्रा. ९।९।४।२४)
इत्यादि सर्वमुदाहरणं ज्ञातव्यम् । नशब्द एवशब्दश्चानवधारणार्थौ । नैव वाऽइदमुग्रेऽसदासीन्नेव
सदासीत् (मा. श. प. ब्रा. १०।३।९।१) नेत्यनुवर्तमाने पुनर्नेति वचनमुत्तरत्र प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम् ।
इति ॥ ९ ॥

जात्याभिनिहितक्षैप्रप्रश्लिष्टाश्च ॥ १० ॥

चशब्दो भाषिकसंज्ञानुकर्षार्थः । जात्यादयश्चत्वारः स्वरिता भाषिकसंज्ञाः स्युः । तल्लक्षणानि तु पूर्वमेवाभिहि-
तानि । “एकपदे नीचपूर्वः सयवो जात्यः” (प्राति. सू. १।१।११) “एदोऽस्यामकारो लुगभिनिहितः”

१—समासश्चात्र आपूर्वः प्रपूर्वः सुवन्तेन कृदन्तेन वा सह मन्तव्यः ॥

२—अस्योदाहरणमन्वष्टव्यम् ॥

३—नेत्युदात्तम् । इवेत्यनुदात्तम् । तत्सन्धिर्भाषिक इति यावत् ।

(प्राति. सू. १।१।१४) “ युवर्णो यवौ क्षेप्रः ” (प्राति. सू. १।१।१५) “ इवर्ण उभयतो ह्रस्वः प्रल्लिष्टः ” (प्राति. सू. १।१।१६) इति । क्रमेणोदाहरणानि तत्र जात्यो यथा—**ध्यान्यमसि धिनुहि** (मा. श. प. ब्रा. १।१।१।१८) **भूर्भुवः स्वरिति लया समुद्रयाऽऽशिषमाशास्ते सुप्रज्ञाः** (मा. श. प. ब्रा. २।१।१।१) अभिनिहितो यथा—**ध्रुववेऽश्विनोर्वाहुभ्याम्** (मा. श. प. ब्रा. १।१।२।१७) **पूष्णेऽयुधे स्वाहेति** (मा. श. प. ब्रा. २।१।१।१४) **बुदोऽसि येन त्वम्** (मा. श. प. ब्रा. १।१।२।२३) **क्रोऽसि कतमोऽसि** (क. श. प. ब्रा.) क्षेप्रो यथा **त्र्यंबकं यजामहे** (मा. श. प. ब्रा. २।१।२।१२) **द्रवन्नः सर्पिणः सुतिरिति** (मा. श. प. ब्रा. १।१।२।१४) इत्यादि । प्रल्लिष्टो यथा **सधुम्येऽ अङ्गिरस्वदुभीन्धनामुखे** (मा. श. प. १।१।१।१५) **द्विविव लक्ष्मणाततम्** (मा. श. प. ब्रा. २।१।१।१।१८) जात्यर्थप्रयोः “ **स्वरितानुदात्तौ च** ” (भाषि. सू. १।१४) इत्यनेनोदात्तत्वे सिद्धेऽपि पुनर्ग्रहणं पूर्वस्य निवोत्सिद्धयर्थम् । अभिनिहितप्रल्लिष्टयोस्तुदात्तानुदात्तसंधित्वाद्भाषिकसंज्ञायां प्रातायां अन्यत्र भाषिकसंज्ञाया अन्त्यत्वज्ञापनार्थं पुनर्ग्रहणम् । तेनात्र न संभवति । **सविताऽसि सत्यप्रसवः दुति** (मा. श. प. ब्रा. १।१।१।१५) **दुत्या हि सोमऽदन्मदेऽविताऽसि सुन्वतो वृक्षवर्हिषऽद्विति** (मा. श. प. ब्रा. १।१।२।१५) **आहुमजानि गर्भधम्** (मा. श. प. ब्रा. १।१।२।१५) इति ॥ १० ॥

उतो यो मो नो सो च ॥ ११ ॥

उतो यो मो नो सो इत्येतेषां पंचानामोकारो भाषिकसंज्ञः स्यात् । यथा—**एतन्नमस्करोत्युतो तऽद्ववे नमः** (मा. श. प. ब्रा. १।१।१।१४)—**यो मम तनूरेषा सा त्वयि** (मा. श. प. ब्रा. २।१।१।१५) **मोऽअहं तुव वीरुं विवदेय** (मा. श. प. ब्रा. २।१।१।१२) **नोऽएवासाधुना कुनीयान्** (क. श. ब्रा.) **सोऽदेशोऽभवत्** (कण्व. श. प. ब्रा.) इति ॥ ११ ॥

ओञ्चैकेषाम् ॥ १२ ॥

ओङ्कारश्च केवलो भाषिकसंज्ञः स्यात्, एकेषामाचार्याणां मतेन । एकशब्दोऽत्रैकदेशवचनो, न मुख्यवचनः । तेन कण्वाचार्यमते न भाषिकसंज्ञ इत्यर्थः । यथा—**सप्तदशः श्रुगण्योऽश्रावयेति** (कण्व. श. प. ब्रा.) **बोधयतातिथिर्भोऽअस्मिन्** (कण्व. श. प. ब्रा.) एकेषां किं ? काण्वानां मा भूदिति । ता वऽएताः पुञ्च व्याहृतय ओङ्काराव्यास्तु श्रौषद् यज येयजामहे श्रौषद् (कण्व. श. प. ब्रा.) इति ॥ १२ ॥

अथ भाषिकसंज्ञाप्रयोजनप्रकरणम् ।

अथेदानीं भाषिकसंज्ञाप्रयोजनमाह—

उदात्तमेतत् ॥ १३ ॥

यदेतत् “ उदात्तानुदात्तौ ” (भाषि. सू. १।४) इत्यादिप्रबंधेन भाषिकसंज्ञमुपक्रान्तं तदुदात्तं

अनन्तदेवीयभाष्यसमेतम् ।

(१०७)

स्यात्-ब्राह्मणे । यथाक्रममुदाहरणानि । यथा-मा नो मित्रो वरुणोऽअर्च्यमाऽऽयुः (मा. श. प. ब्रा. १३।१।१।१७) आसाऽन्तरिक्षमा पृण (मा. श. प. ब्रा. ९।२।३।३४) चित्रा-
माहुं वृणे सुमतिम् (मा. श. प. ब्रा. ९।२।३।३८)-सिंहं ह२ सेमं पात्व२हसः
(मा. श. प. ब्रा. १२।७।३।२१)-धान्यमसि धिनुहि (मा. श. प. ब्रा. १।२।१।
१८)-भूर्भुवः स्वरिति तृया समृद्धयाऽऽशिषमाशास्ते सुमज्जाः (मा. श. प. ब्रा. २।३।
१।१)-असुवेऽश्विनोर्बाहुभ्याम् (मा. श. प. ब्रा. १।१।२।१७)-व्येदोऽसि धेनु
त्वम् (मा. श. प. ब्रा. १।९।२।२३)-अयम्भकं यजामहे (मा. श. प. ब्रा. २।६।२।
१२)-हवन्नः सर्पिःपुरासुतिरिति (मा. श. प. ब्रा. ६।६।२।१४)-अङ्गिरस्वदुभीन्धता-
मुखे (मा. श. प. ब्रा. ६।९।४।९) इति ॥ १३ ॥

स्वरितानुदात्तौ च ॥ १४ ॥

मन्त्रविषये यौ स्वरितानुदात्तौ तावपि शतपथब्राह्मणे उदात्तौ स्तः । तत्र स्वरितो यथा-अथैनां
वाचयत्युक्कन्तुर्म कर्मकृत इति (मा. श. प. ब्रा. २।९।२।२९)-वाजेवाजेऽवत
वाजिनो नः (मा. श. प. ब्रा. ९।१।९।२४)-अग्ने नय सुपथा रायेऽअस्मान् (मा.
श. प. ३।६।३।११)-एष ते रुद्र भागऽआयुः । (मा. श. प. ब्रा. २।६।२।१०)-
एष ते निर्ऋते भागस्तनुषस्व । (मा. श. प. ब्रा. ९।२।३।३)-सह वाचा मयोभु-
वेति । (मा. श. प. ब्रा. २।९।२।२९) इति ॥ १४ ॥

उदात्तमनुदात्तमनन्त्यम् ॥ १५ ॥

मन्त्रधर्मेण यदुदात्तमभिहितं तच्छतपथब्राह्मणेऽनुदात्तं स्यात् । अनन्त्यम्-अन्ते स्थितमन्त्रं तदुत्थमन-
न्त्यम् । अनवसितमित्यर्थः । यथा-डुडे रुन्ते हव्ये काम्ये चुन्द्रे ज्योतेऽदिति सुरस्वति मुहि
न्विश्रुति । (मा. श. प. ब्रा. ४।९।८।१०)-स्वान भ्राजान्दधारे वम्भारे हुस्त सुहस्त ।
(मा. श. प. ब्रा. ३।३।१।११)-उक्षुर्मिन्नुस्य वुरुणस्याग्नेः । (मा. श. प. ब्रा. ४।३।४।१०)-
विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । (मा. श. प. ब्रा. ३।६।३।११)-विश्वत्रुगदभ्रिपित्वे
मुनीषा । (कण्व. श. प. ब्रा.) इति ॥ १५ ॥

अन्त्यं स१११तानाम् ॥ १६ ॥

द्वयोर्बह्वानमुदात्तानामेकत्र युक्तानां पौर्वापर्येणावस्थितानां मध्ये यदन्त्यमुदात्तं मन्त्रे, तद्ब्राह्मणेऽनुदात्तं
स्यात् । पूर्वेषामुदात्तानां स्वरविशेषानुपदेशान्मन्त्रस्वर एव भवति । यथा-आवृहन्ब्राह्मणः । (मा.
श. प. ब्रा. १३।१।९।१)-अत्रे तवानागसोऽनुदितये स्यामेति । (मा. श. प. ब्रा.
६।७।३।८)-लाजीरे उवाचीरे न्युग्ये गुव्यऽ इति । (मा. श. प. ब्रा. १३।२।६।
८)-आ या चाम्भास्या पृथिवीम् । (मा. श. प. ब्रा. ८।७।३।१३)-अग्ने युक्त्वा
हि येनुव । (मा. श. प. ब्रा. ७।९।१।३३) इत्यादि विवेक्तव्यम् ॥ १६ ॥

१-मन्त्रे मन्त्रसमाजये संहितायामित्यर्थः ।

(३०८)

भाषिकसूत्रम् ।

अयेदानीं भाषिकसंज्ञे परे विशेषमाह—

भाषिके चोभयेषाम् ॥ १७ ॥

“ उदात्तानुदात्तौ भाषिकस्तत्सन्धिः ”—(भाषि. सू. १ । ४) इत्यादिनां भाषिक उक्तः । तस्मिन्परे—
उभयेषामुदात्तानामनुदात्तानां चानुदात्त एव स्यात् । तत्रोदात्तानां यथा—चित्रेणामाहुं वृष्णे सुमतिम् ।
(मा. श. प. ब्रा. ९।२।३।३८)—सिंहं ऋसेमं पातुं हसः । (मा. श. प. ब्रा. १२।७।३।२१)
भासाऽन्तरिक्षमुपृण (मा. श. प. ब्रा. ९।२।३।३४) मा नो मित्रो वृरुणोऽ अर्युमाऽऽयुः
(मा. श. प. ब्रा. १३।१।१।१७) धान्यमसि धिनुहि (मा. श. प. ब्रा. १ । २ । १ । १८)
पवित्रे स्थो ववैष्णव्यावृति (मा. श. प. ब्रा. १।१।३।१) अभित्युन्देवुं सवितारमोण्योः
(मा. श. प. ब्रा. ३।३।२।१२) तास्वेनं व्वाचयति निग्नाभ्या स्थ (मा. श. प. ब्रा. ३ । ९ ।
४ । ७) पयस्या बृहस्पतये (कण्व. श. प. ब्रा.) स्तऽउपस्याः (कण्व. श. प. ब्रा.)
) इत्यादि । मन्त्रलक्षणानुदात्तत्वे सिद्धेऽपि पुनरनुदात्तादिविधानं “ स्वरितानुदात्तौ च ”
(भाषि. सू. १।१४) इत्यस्यापवादार्थम् ॥ १७ ॥

एकस्यापि ॥ १८ ॥

एकशब्दोऽत्र उक्तान्वयचनः । आम्नामेक इतिवत् । तदन्यश्च स्वरित एव । तथा चोदात्तानुदात्ताभ्यामेकोऽन्यः
स्वरितस्तस्यापि भाषिके परेऽनुदात्तादेशः स्यात् । यथा—नुमो भूत्ये येदं चकारेति (मा. श. प. ब्रा. ७।२।१।१७) एष्टा रायः प्रेषे भृगाय (मा. श. प. ब्रा. ३।४।३।२१) भूर्भुवः स्वरिति
(मा. श. प. ब्रा. २।३।१।१) स्वरितस्योदात्तानुदात्तोभयसम्प्रयोगे जाते “ भाषिके चोभयेषाम् ” (भाषि. सू. १।१७) इत्यनेनैव निघाते सिद्धेऽपि यदारभ्यते पुनस्तद्भाषयति निहन्त्यमानोऽपि केनचित्प्रकारेण केन-
चिन्निमित्तेनायं स्वरित एवेति ॥ १८ ॥

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनमित्युच्यते—

स्वरितस्य चाभिनिहितत्वम् ॥ १९ ॥

स्वरितस्वरस्य भाषिकस्याभिनिधातः स्यात् । एवं निघातेऽपि सति स्वरितत्वं स्वरितस्य चाभिनिहित-
त्वम् । अभिनिहितस्य भाषिकसंज्ञा भवतीति भावः । यथा प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्याम् (मा. श. प. ब्रा. १।१।२।१७) पृष्ठऽइत्यस्यै हवेनं पृष्ठऽआधत्तेऽग्रिमन्नाडमन्नाद्यायादधऽइति (मा. श. प. ब्रा. २।१।४।२८) सुरस्वत्यै पूष्णेऽनुये स्वाहेति (मा. श. प. ब्रा. ३।१।४।९) इति ॥ १९ ॥

तेषां च प्रागुक्तमादनन्तराणां च कम्पनम् ॥ २० ॥

तेषां च प्रागुक्तानां बहूनां पौर्वापर्येणावस्थितानामुत्तमात्पूर्वेषामनन्तराणां जात्यन्तरेणाव्यवहितानामनुदात्तानां
कम्पनं स्यात् । कम्पनं नाम—अनुदात्तादपि—अनुदात्तत्वम् । यथा—प्रतिष्ठापयति स्वर्णाङ्कः स्वाहेति

१—‘ चित्रामाहुम् ’ इत्यत्र ‘ आ—अहम् ’ इति संघो भाषिके परे ‘ वा ’ इत्यस्यानुदात्तत्वम् ।

२—अन्यस्यापि निघातेन स्वरितनिघातेन स्वरितनिघातः । ततो भाषिकसंज्ञालाभः । तेन स्वरितेऽपि परे पूर्वस्यानुदात्तताप्रत्यय-
मिति भावः । निघातोऽनुदात्त इति कर्षान्तरम् ॥

(मा. श. प. ब्रा. ९ । ४ । २ । १९ । २०)—युदैवोदित्यथ वसन्तः (मा. श. प. ब्रा. २ । २ । ३ । ९)—अद्धा हि तयन्मुन्योऽद्धा तयदात्मा (मा. श. प. ब्रा. २ । ३ । १ । २९)—आदित्यो ह त्वेवैषोऽग्निश्चितः (मा. श. प. ब्रा. १० । १ । ४ । ४)—सैषा वृष्येव विद्या तपति (मा. श. प. १० । ३ । ४ । २)—एषुमुकेष्टुकः (मा. श. प. ब्रा. १० । ३ । ४ । २२)—सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यत् (मा. श. प. ब्रा. १ । ४ । ४ । २ । १) इत्यादि ॥ २० ॥

उदात्तपूर्वस्यानुदात्तस्य च ॥ २१ ॥

उदात्तः पूर्वा यस्यानुदात्तस्य सोऽयमुदात्तपूर्वः । तादृशानुदात्तस्य भाषिके परे कम्पनं स्यात् । यथा—
किञ्चन—आममुत् । मा भेम्मा रोद्धमो च नः किञ्चनाममदिति (मा. श. प. ब्रा. ९ । १ । १ । २४) दाम् । उत । इमाम् । सु दाधार पृथिवीन्ध्यामुतेमामिति (मा. श. प. ब्रा. ७ । ४ । १ । १९) इति ॥ २१ ॥

उदात्तपूर्वस्य स्वरितस्यापि च ॥ २२ ॥

उदात्तः पूर्वो यस्य स्वरितस्य स उदात्तपूर्वः । तादृशस्य स्वरितस्यापि भाषिके परे कम्पनं स्यात् । अनुदात्त-
तरत्वं भवतीत्यर्थः । यथा—नुमो भूतुं येदं चकारेति (मा. श. प. ब्रा. ७ । २ । १ । १७)—
पुष्टा रायः प्रेये भुगाय (मा. श. प. ब्रा. ३ । ४ । ३ । २१) इति ॥ २२ ॥

अत्रान्त्यस्योदात्तस्यानुदात्ततामप्रत्येके विवदन्ते ॥ २३ ॥

इति श्रीभगवतः कात्यायनस्य कृतौ भाषिकपरीशिष्टसूत्रे प्रथमा कण्डिका परिसमाप्ता ॥ [१]

अत्रान्त्यस्योदात्तस्य सतः—अनुदात्ततां प्रत्येके आचार्या विवदन्ते । एकशब्दोऽत्र मुख्यवचनः । तेन
काण्वानां मतमिदमिति गम्यते । यथा—“ तस्मात्कुर्थाद्वैतस्य पुरुषस्य बाहू ” (कण्व. श. प. ब्रा.
) रोचनाऽस्य प्राणादपानुती (कण्व. श. प. ब्रा.) इत्यादि ॥ २३ ॥

इति श्रीकण्वशाखिनागदेवसुतश्रीमदनन्तदेवविरचिते भाषिकपरीशिष्टसूत्रभाष्ये प्रथमा
कण्डिका परिसमाप्ता ॥ [१]

अथ द्वितीया कण्डिका ।

अथ मन्त्रगतानामाख्यातानां स्वरविकारप्रकरणम् ।

अथाख्यातपदविकरणाः ॥ १ ॥

आख्यातं च तत्पदं चेति विग्रहः । तस्य विकरणा विकाराः आख्यातपदविकरणाः । के पुनस्ते ? “ हि ”
(भाषि. सू. २ । ४) इत्यादयो वक्ष्यमाणाः । अथशब्दोऽत्राधिकारान्तरज्ञापनार्थः । ब्राह्मणाधिकारो निवृत्तः ।
अथेदानीं मन्त्रलक्षणसमाप्त्या आख्यातपदविकरणा व्याख्यायन्ते । आख्यातपदलक्षणमन्यत्रोक्तं—“ क्रिया

वाचकमाख्यातं लिङ्गो न विशिष्यते । त्रीनत्र पुरुषान्वक्ति कालतस्तु विशिष्यते ” इति । कः पुनराख्यत-
पदस्य विकारः ? (मन्त्रे) अनाख्यातात्पस्याख्यातपदस्यानुदात्तत्वमविकारः । शेषो विकारः । ननु—प्रातिशाख्ये
एव—“ प्रकृत्याऽऽख्यातमाख्यातपूर्वम् ” (प्राति. सू. ६ । ११) इति प्रकृत्य-आख्यातपदविकरणमुक्तम् ।
एवं सति हि पुनर्वचनमनर्थकमिति चेदत्रोच्यते । तत्राभिनिहितेभ्योऽधिका एव वक्तव्याः । ते यदि शुद्धा अभि-
धीयेरंस्तदाऽभिनिहितानां परिसंख्यानमाशङ्क्येत । अतस्तदोषं परिजिहीर्षुराचार्योऽभिनिहितानभिनिहितसाधारण-
लक्षणं करोति स्म ॥ १ ॥

अर्थादिः ॥ २ ॥

अर्थस्यादिरर्थादिः । अर्थादौ वर्तमानमाख्यातमनुदात्तं विकारं प्राप्नोति । यथा—भुवत्स्यात्मुना पुराऽस्य
द्विषन्भ्रातृव्यः । (मा. श. प. ब्रा. १४ । ४ । १ । ८) —सुन्त्येषु घृतस्तोक्राऽइव त्वत् ।
(मा. श. प. ब्रा. १ । ६ । ३ । ९) —स्याद्धेव प्यायश्चित्तिः । (मा. श. प. ब्रा.)
भुवति हास्य सुवर्णम् । (मा. श. प. ब्रा. १४ । ४ । १ । २) इति ॥ २ ॥

पादादिः ॥ ३ ॥

पादस्यादिः पादादिः । पादादौ विद्यमानमाख्यातं विक्रियते । यथा—उदातु । उदातु ङैव्यो जुनः
(मा. श. प. ब्रा. २ । ६ । १ । ३९) । तथा—अगुन्महि । अगुन्महि मुनसा सुः शिखेन ।
(मा. श. प. ब्रा. १ । ९ । ३ । ६) । योज । योजा निबन्ध ते हरीऽइति । (मा. श. प. ब्रा. २ । ६ । १ । ३८) इति ॥ ३ ॥

हि ॥ ४ ॥

‘हि’ शब्दात्परमाख्यातं विक्रियते । यथा—आपो हि घ्रा मयोभुवः इति (मा. श. प. ब्रा. ६ । ९ । १ । २) हि हीमिद्धोऽख्यद्विनि । (मा. श. प. ब्रा. ६ । ७ । २ । २) —शूरो हि
प्रथमं जायमानस्य जायते । (मा. श. प. ब्रा. ८ । २ । ४ । १८) ‘हि’ शब्दात्पूर्वमपीति वक्त-
व्यम् । हुन्दवो वामुशन्ति हि । (मा. श. प. ब्रा. ४ । १ । ३ । १९) इति ॥ ४ ॥

हन्त ॥ ५ ॥

‘हन्त’ शब्दात्परमाख्यातं विक्रियते । यथा—हन्त तेऽनुया कृत्यायन्याऽन्तं करवाणीति ।
(मा. श. प. ब्रा. १४ । ८ । ३ । २) —हन्ताहुमिमं द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि । (मा. श. प. ब्रा. १४ । ६ । ८ । १) —हन्तैनम्ब्रह्मद्यमाह्वयामहऽइति । (मा. श. प. ब्रा. ११ । ६ । २ । ९) —
हन्तास्येन्द्रियं वृथ्वं सोमपीथमव्याद्यं हुराणीति । (मा. श. प. ब्रा.)
अत्र परत्वमर्थतो द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

१—लिङ्गमिति संख्याया अप्युपलक्षणम् । तिङ्मर्थकर्त्रर्दिगता हि संख्या क्रियां न विशिनष्टि, किन्तु कालमेव । तदुक्तं हार्षेणा—
“ क्रियाभेदाय कालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिका ” इति । क्रियाभेदाय—क्रियां भेतुं विशेषयितुं स्वेन रूपेण रूपणीयं कर्तुं,
कालस्तु—काल एव न संख्यादिः । सर्वस्येति क्रियाभिन्नस्य नामार्थस्येति । कालस्त्विति नुना संख्याकृतक्रियाभेदनस्य व्याव-
र्तनादिति ॥

नत् ॥ ६ ॥

‘नेत्’ इत्यस्मात्परमाख्यातं विक्रियते । यथा—नेत्तुदपचेतुयात्ताऽडुति । (मा. श. प. ब्रा. १ । ८ । ३ । २९)—नेदुन्योऽन्युः हिनसात्ताडुति । (मा. श. प. ब्रा. १ । १ । ४ । २०)—नेदु-
तिरेचयानीति । (मा. श. प. ब्रा. १० । ४ । १ । १९) इति ॥ ६ ॥

कुवित् ॥ ७ ॥

‘कुवित्’ इत्यस्मात्परमाख्यातं विक्रियते । यथा—कुविदङ्ग युवमन्तो युवञ्चितुथा ढान्ति ।
(मा. श. प. ब्रा. ९ । ९ । ४ । २४)—कुविन्मे पुवमुवधीडुति । (मा. श. प. ब्रा. ९ । ४ । ४ ।
७)—कुडिन्मेऽनुपहूतः सोममुवभुक्षडुति । (मा. श. प. ब्रा. १ । ६ । ३ । ८) इति ॥ ७ ॥

अह ॥ ८ ॥

‘अह’ इत्यस्मात्परमाख्यातं विक्रियते । यथा—नञ्चत्रमाहास्य भवति (मा. श. प. ब्रा.)
अत्रमहैतस्य भवति (मा. श. प. ब्रा.) इत्यादि ॥ ८ ॥

समुच्चये ॥ ९ ॥

समुच्चयार्थचकारात्परमाख्यातं विक्रियते । यथा—शुर्म च स्थो वृर्म च स्थऽडुति (मा. श. प.
ब्रा. ६ । ४ । १ । १०) सुक्ष्मा चासि शिष्टा चासीति (मा. श. प. ब्रा. १ । २ । ९ । ११)
इति ॥ ९ ॥

आमन्त्रितसस्वरम् ॥ १० ॥

स्वरेण सह वर्तत इति सस्वरम् । आमन्त्रितं च तत्सस्वरं च आमन्त्रितसस्वरम् । आवुदात्तमित्यर्थः । आम-
न्त्रितसस्वरात्परमाख्यातं विक्रियते । यथा—मुघवन्वन्दिषीमुहि (मा. श. प. ब्रा. २ । ६ । १ । ३८)
अग्ने युक्ष्वा हि ये तुव (मा. श. प. ब्रा. ७ । ९ । १ । ३१) अग्ने भुरन्तु चित्तिभिगिति
(मा. श. प. ब्रा. ६ । ८ । १ । ७) अग्ने नय सुपथा राये (मा. श. प. ब्रा. ३ । ६ । ३ । ११)
अग्ने पुवस्व स्वुपाऽ अस्मे (मा. श. प. ब्रा. ४ । ९ । ४ । ९) इत्यादि ॥ १० ॥

जिज्ञासितम् ॥ ११ ॥

ज्ञातुमिष्टं जिज्ञासितम् । जिज्ञासितमाख्यातं विक्रियते । यथा—कथुमस्यैषा वृसोर्द्धारा सम्बत्सर-
मग्निमाप्नोति (मा. श. प. ब्रा. ९ । ३ । ३ । १८) कथुम्महुतोक्थेन सम्पद्यते (मा. श.
प. ब्रा. ९ । ३ । ३ । १९) इति ॥ ११ ॥

विचारितम् ॥ १२ ॥

विचारविषयकमाख्यातं विक्रियते । यथा—अधः स्विडासीऽदुपरि स्विडासीऽत (कण्व. श.
प.) तुदाहुः कथं कुर्यादित्था यज्ञपथाशुजेता ३ न यजेता ३ इति (मा. श. *
प. ब्रा. ११ । १ । ९ । ४) इति ॥ १२ ॥

अवधारितम् ॥ १३ ॥

अवधारणार्थकमाख्यातं विक्रियते । यथा—युजेत हैव न ह्यन्यदपक्रमणं भवति (मा. श. प. ब्रा. ११ । १ । ९ । ४) इति ॥ १३ ॥

यद्योगः ॥ १४ ॥

यच्छब्दस्य योगो यद्योगः । स च यच्छब्दः सर्वप्रत्ययान्तो गृह्यते । यद्योगे सत्याख्यातं विक्रियते । यथा—वृश्वा यदुजय स्पृधऽडुति (मा. श. प. ब्रा. १२ । ७ । ३ । ४)—योऽस्मान्देष्टि युश्च वयं द्विष्मऽडुति (मा. श. प. ब्रा. ३ । ८ । ९ । ११)—वत्रा नियुद्धिः सुचसे शिवाभिः (कण्व. श. प. ब्रा.)—यतरा नौ दवीयः परापुड्यात् (मा. श. प. ब्रा.)—यतरो वै संयत्तयोः पराजुयते (मा. श. प. ब्रा. १ । ९ । ३ । ६)—यतेरुद्यः स्वस्ति (मा. श. प. ब्रा.)—यतरथा कामुयते (मा. श. प. ब्रा.)—यतमथा कामुयेत (मा. श. प. ब्रा.)—यादृशाद्वै जायते (मा. श. प. ब्रा.) इत्यादि ॥ १४ ॥

विनियोगः ॥ १५ ॥

विनियोगार्थमाख्यातं विक्रियते । विनियोगो नाम-मन्त्रादित्वदेवतादित्वपदार्थादित्वात्मकः । यथा—स वृ इन्द्राग्निभ्यामुपदधाति (मा. श. प. ब्रा. ८ । ३ । १ । ४)—वृश्चकर्मणाऽऽसादयति । (मा. श. प. ब्रा. ८ । ३ । १ । ४)—तूष्णीं दर्भस्तुम्बमुपदधाति (मा. श. प. ब्रा. ७ । २ । ४ । २९)—यजुषाभिजुहोति (मा. श. प. ब्रा. ७ । २ । ४ । २९)—तूष्णीमुदचमसान्निनयति (मा. श. प. ब्रा. ७ । २ । ४ । २९)—यजुषा हुषति (मा. श. प. ब्रा. ७ । २ । ४ । २९) इत्यादि ॥ १५ ॥

वाक्यशेषः ॥ १६ ॥

वाक्यशेषो यस्मिन्नाख्यात उपलभ्यते तदाख्यातं विक्रियते । यथा—अथ प्राप्तुराग्नेयः पुरोडाशो भवत्यैन्दुः सान्नाययम् (मा. श. प. ब्रा. २ । ४ । ४ । १२)—द्वावुत्तरस्यां वृथां पादौ भवतो द्वौ दक्षिणस्याम् (मा. श. प. ब्रा. १२ । ८ । ३ । ६)—चितो गार्हपत्यो भवत्य चितऽआहवनीयः (मा. श. प. ब्रा. ७ । २ । ९ । १) इति ॥ १६ ॥

अनुबन्धः ॥ १७ ॥

अनुबन्धतेऽनेनेत्यनुबन्धः । आख्यातार्थस्य नित्यतां यः शब्दो ब्रवीति सोऽनुबन्धः । तस्मात्परमाख्यातं विक्रियते । यथा—शुः श्वः श्रेयान्भवति (मा. श. प. ब्रा. २ । २ । २ । १९) इतिकरणमाख्याताधिकारसमाप्त्यर्थम् । एवं यत्र यत्र समान्नाये आख्यातविकारो दृश्यते तत्र तत्र तथैव द्रष्टव्यं न्यायसाम्यात् । यथा—इमम्मे वरुण श्रुधी हवम् (कण्व. श. प. ब्रा.) इति ॥ १७ ॥

एत आपोडशाक्षरात्पदं विकुर्वन्ति ॥ १८ ॥

एते ' हि ' शब्दादय आपोडशाक्षरादाख्यातपदं विकुर्वन्तीति आपोडशादभिधिमिर्यादा वा । तमेवारभ्य-
आपोडशाक्षरात् यथाकाममुदाहरणानि दीयन्ते । हुन्तास्येन्द्रियं षड्रिच्यं सोमपीथमन्नाद्यं
हुराणीति (मा. श. प. ब्रा.) स यो हैवमेतं सम्बत्सरमध्यात्मं पृथिष्ठितं
वृद्धे (मा. श. प. ब्रा. १२।१।१६) नेदतिरेक्याहीति (मा. श. प. ब्रा. १०।४।१।१९)
नेष्टुदपचेतयाताऽहुति (मा. श. प. ब्रा. १।८।१।२९) इति ॥ १८ ॥

आपञ्चविंशदिति भारद्वाजः ॥ १९ ॥

ह्यादय आरभ्य-आपञ्चविंशदक्षरादाख्यातपदं विकुर्वन्तीति भारद्वाज आचार्यो मन्यते । यथा येना नः
पूर्वं पितरः पदज्ञाऽ अर्चन्तोऽ अङ्गिरसो गाऽभुविन्दन् (कण्व. श. प. ब्रा.)
यन्निर्णिजा रेक्णसा प्रावृतस्य राति गृभीतां मुखतो न्यन्ति (कण्व. श. प. ब्रा.)
इति ॥ १९ ॥

आद्यात्रिंशदित्यौपशिविः ॥ २० ॥

ह्यादय आरभ्य आद्यात्रिंशदक्षरादाख्यातपदं विकुर्वन्तीत्यौपशिविराचार्यो मन्यते । यथा-स यो हैवमेतं
सप्तदशं प्रज्ञापतिमधिदैवतं चाध्यात्मं च पृथिष्ठितं वृद्धे (मा. श. प. ब्रा. १२।३।३।४) इति ॥ २० ॥

आमर्यादास्थयोः पदयोर्वहूनां च पूर्वपदं विक्रियते ॥ २१ ॥

मर्यादा त्रिविधा-पोडशाक्षरा, पञ्चविंशत्यक्षरा, द्वात्रिंशदक्षरा, इति । तत्र पोडशाक्षरा प्रधानाऽप्रतिहता ।
पञ्चविंशत्यक्षरायां, द्वात्रिंशदक्षरायां वा पक्षे विक्रियते । पाक्षिकत्वादपरिपूर्णे इतरे मर्यादे । अत्राङ्-ईषदर्थे
वर्तते । आमर्यादा ईषन्मर्यादेत्यर्थः । आमर्यादायां तिष्ठत इत्यामर्यादास्थे । तयोमर्यादास्थयोरख्यातयोः पूर्व-
माख्यातपदं पञ्चविंशत्यक्षरान्तं द्वात्रिंशदक्षरान्तं वा विक्रियते । ह्यादिभिर्योगे सतीत्यनुवर्तते । तत्र द्वयोर्थेया-स
यत्सायमुस्तमिते जुहोत्यगृह्वैभ्यऽएतत्पुत्रिष्टेभ्यो जुहोति (मा. श. प. ब्रा. २।३।१।९)-अथ यत्प्रातरनुदिते जुहोत्यस्य रुसस्य जीवनस्य देवभ्यो जुहवानि (मा.
श. प. ब्रा. २।३।१।१२) बहूनामाख्यातानां यथा-स यत्सायमुस्तमिते जुहोति गुर्भ-
मेवैतत्सन्ततमभियुहोति गुर्भं सन्ततमभिकरोति । (मा. श. प. ब्रा. २।३।१।४)-अथ यत्प्रातरनुदिते जुहोति पुजनयत्येवैनमेतत्सोऽयं तेजो भूत्वा विश्वा-
जमानऽउदेतीति । (मा. श. प. ब्रा. २।३।१।९) इति ॥ २१ ॥

सर्वाणीत्यौपशिविः ॥ २२ ॥

इति श्रीभगवतः कात्यायनस्य कृता भाषिकपरिशिष्टसूत्रे द्वितीया कण्डिका
परिसमाप्ता ॥ (२)

(६१४)

भाषिकसूत्रम् ।

अत्र सर्वाण्यपि—आमर्यादास्थितान्याख्यातपदानि ह्यादियोगे विक्रियन्ते, इत्यौपशित्राचार्यो मन्यते । यथा—
युस्मिन्नुद्धं यजन्ते तेषां वाऽ उन्नेतोत्तमो दीक्षते प्रथमोऽवभृथादुदायतामुद्वैति ।
(मा. श. प. ब्रा. १२ । १ । १ । ९-१०)—ये देवासो दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामध्ये-
कादश स्थ । अप्सुक्षितो महिषैकादश स्थ ते देवासो यजुमिसुं जुषध्वम् । (मा. श.
प. ब्रा. ४ । २ । २ । ९) इति ॥ २२ ॥

इति श्रीकण्वशाखिनागदेवसुतश्रीमदनन्तदेवविरचिते भाषिकपरिशिष्टसूत्रभाष्ये
द्वितीया कण्डिका परिसमाप्ता ॥ (२)

अथ तृतीया कण्डिका ।

अथ प्रागुक्ताख्यातविक्रियापवादकसूत्राणि ।

विनियोगे तु पूर्वपदम् ॥ १ ॥

विनियोगेऽर्थे गम्यमाने पूर्वमाख्यातं विक्रियते नोत्तरम् । तुशब्दोऽवधारणे । यथा—तूष्णीं दर्भस्तम्ब-
मुपदधाति युजुषाऽभिजुहोति । (मा. श. प. ब्रा. ७ । २ । ४ । २९)—तूष्णीमुदचमसा-
त्रिनयति युजुषा व्रपति । (मा. श. प. ब्रा. ७ । २ । ४ । २९)—स वाऽऽन्द्राग्रिभ्यामुप-
दधाति विश्वकर्मणाऽऽसादयति । (मा. श. प. ब्रा. ८ । ३ । १ । ४) इति ॥ १ ॥

जिज्ञासितयोश्च ॥ २ ॥

जिज्ञासितयोराख्यातयोः पूर्वमाख्यातं विक्रियते नोत्तरम् । यथा—जुहुवानी ३ मा हौषा ३मिति
(मा. श. प. ब्रा.)—कथमस्यैतत्कुर्मं सम्बत्सरमग्निमाप्नोति कथं सम्बत्सरे-
णाग्निना सम्पद्यते (मा. श. प. ब्रा. ६ । २ । २ । ३१) इति ॥ २ ॥

अनन्तर्हितयोश्च ॥ ३ ॥

अनन्तर्हितं भिन्नजातीयेनाव्यवहितमित्यर्थः । अनन्यजातीययोराख्यातयोः पूर्वमाख्यातं विक्रियते, न
द्वितीयम् । यथा पुरुषश्च ह नारायणं प्रजापतिरुवाच यजस्व यजस्वेति (मा. श. प.
ब्रा. १२ । ३ । ४ । १) अथ यज यजेत्येवोत्तरानाह (मा. श. प. ब्रा. १ । १ । ३ । ८) इति ॥ ३ ॥

विचारितसमुच्चितयोश्च ॥ ४ ॥

विचारिते समुचिते चेति द्वन्द्वसमासः । विचारार्थकयोः समुच्चयार्थकयोश्चाख्यातयोः पूर्वं विक्रियते, न द्विती-
यम् । तत्र विचारार्थकयोर्थया—यजेताज्यभागो ना ३ इति यजेता ३ न यजेता ३ इति
(मा. श. प. ब्रा.) समुच्चयार्थकयोर्थया—शुर्म च स्थो वृर्म च स्थऽइति (मा.
श. प. ब्रा. ६ । ४ । १ । १०)—सुक्ष्मा चासि शिवां चासीति (मा. श. प. ब्रा. १ । २ ।
९ । ११) इति ॥ ४ ॥

निर्वचनेऽनूबन्धो वाक्यशेषोऽवध्यर्थश्चावधारणो न विकुरुत
इति भारद्वाजः ॥ ५ ॥

निर्वचनं नाम-अन्वाख्यानम् । तच्च विधिरूपेण वा, अनुवादरूपेण वा पूर्वपदस्यान्वाख्यानमित्यर्थः । अनुवध्यत इत्यनूबन्धः । पुनः पुनरावर्तनमित्यर्थः । अनुबन्ध इत्यत्र-अन्येषामपि दृश्यते (पाणि. सू. ६।३। १२७) इति पाणिनीयसूत्रेण दीर्घता । निर्वचनेऽनूबन्धो वाक्यशेषो यस्मिन्नाख्याते तदाख्यातं न विकुरुत इति भारद्वाजाचार्यो मन्यते । तथा-अवध्यर्थो योजधारणो यस्मिन्नाख्याते दृश्यते तदपि न विक्रियत इति भारद्वाजो मन्यते । अवधिरत्र कालविशेष उच्यते । विनियोगो वाक्यशेष इति प्राप्तापवादोऽयम् । क्रमेणोदाहरणानि । देवा दीक्षां निरमिमतादित्यै प्रायणीयम् (मा. श. प. ब्रा. १२।१।२।१)-इत्युक्ते कृषत्यथेति (मा. श. प. ब्रा. ७।२।२।१४) भारद्वाजोक्तं विक्रियते वा । वस्तुजिने पुष्टिकाममभिषिञ्चेत्कृष्णाजिते ब्रह्मवर्चसुकाममुभयोरुभयकाममिति (मा. श. प. ब्रा. २।३।४।१४) इति प्रथमस्योदाहरणम् । द्वितीयस्योदाहरणं यथा-एवमेव साध्यन्दिने सुवतेऽगृहीतऽ एवैतस्मादच्छा-वाक्याद्योत्तमो गृहो भवत्युथ तृतीयं वृसतीवरीणामवनयति (मा. श. प. ब्रा. ४ । २।३।९) इति ॥ ९ ॥

भूयोवादी वरीयोवादी कनीयोवादी चानवधारणाः ॥ ६ ॥

भूयो बहुतरं वदतीति भूयोवादी । वरीयो गुरुतरं वदतीति वरीयोवादी । कनीयोऽल्पतरं वदतीति कनीयो-वादी । एते भूयोवाद्यादयः अनवधारणाः कार्यकारिणो न स्युः । भूयोवाद्यादयः परभूतमाख्यातं न विकुर्वन्ती-त्यर्थः । क्रमेणोदाहरणानि । तस्य भूयो भूय एव तेजो भवति (मा. श. प. ब्रा. २।२।२। १९)-पुरः परऽएव वरीयस्तुपो भवति (मा. श. प. ब्रा. ३।४।४।२७)-कनीयः कनीयस्तेजो भवति (मा. श. प. ब्रा. २।२।२।१९) अनुबन्ध इति प्राप्तापवादकमेतत् । नेत्यनुवर्तमाने पुनरनवधारणार्थ इति नञ्-अत्रानित्यत्वसूचनार्थः । तेन शाखान्तरे पूर्वोक्तोदाहरणे आख्यातपदे विक्रियते, इत्यपि गम्यत इति । अनवधारणा इति किं ? अन्यत्रापि यत्र विकारो दृश्यते तत्रानवधारणेऽपि सति विकारो मा भूदिति । यथा-एवुं हैनं सऽउद्दीपयति (मा. श. प. ब्रा. २।२।२।१९)-एवुं हैव श्रिया युशसा भवति (मा. श. प. ब्रा.)-एवुं हैनं सु जासयति (मा. श. प. ब्रा. २।२।२।१९)-एवुं हैव कीर्त्या युशसा श्रिया शुः श्वः श्रेयान्भवति (कण्व. श. प. ब्रा.) इत्यादि ॥ ६ ॥

परिसमाप्त्यर्थश्चान्यतमो ह्यादीनां न विकरोति ॥ ७ ॥

‘ हि, हन्त ’ इत्यादयो विकारकारिण इत्युक्तम् । कचित्तस्यायमपवादः । ह्यादीनां मध्येऽन्यतम एकंतमः परिसमाप्त्यर्थश्चेदाख्यातं न विकरोति । बहुष्वप्धाख्यातेषु येनाख्यातेन सम्बध्यते तदेवाख्यातं विक-रोति । समीपस्थितान्यन्यन्याख्यातानि न विकुर्वन्ति । तस्मिन्नेव स्वसम्बद्धाख्याते परिसमाप्त्यर्थत्वात् । यथा-किं हि हरेद्यदन्तरिक्षं हरामि दिवः हरामि इति हरेत् । (मा. श. प. ब्रा. १।२।४। १५) हुन्तास्यै प्रतिष्ठां कल्पयानीति सु स्त्रियः सुसृजे । (मा. श. प. ब्रा. १४ । ९।४।२)-मेढ्रन्योऽन्यः हिनुसानीति । (मा. श. प. ब्रा.)-स त्वष्टा बुद्धो कृविन्मे पुत्रसुवधीदिति । (मा. श. प. ब्रा. ९।९।४।७) इत्यादि ॥ ७ ॥

यमपदयोः स्वराद्योरल्पस्वरतरं प्रकृत्या ॥ ८ ॥

द्विरक्तं पदं यमपदमित्युच्यते । स्वर आदिर्ययोः पदयोरस्ति ते स्वरादी । अतिशयेनाल्पाः स्वरा यत्र पदे दृश्यन्ते तदल्पस्वरत्वमिति विग्रहः । स्वराद्यर्थमपदयोर्मध्ये यदल्पस्वरतरं तत्प्रकृत्या स्यात् । अत्र सूत्रे तरग्रहणं तुल्यसंख्येष्वपि मात्राधिक्यादुत्तरस्य नाल्पस्वरत्वमिति भावः । यथा—तडेकैकयैवेमुँल्लो-
कान्सुन्तनोति । (मा. श. प. ब्रा. १ । ३ । ९ । १९)—एकैकयैवेमुँल्लोकान्सृणुते । (मा. श. प. ब्रा. १ । ३ । ९ । १९)—तस्मादेकैकामेवानवाननुब्रूयात् । (मा. श. प. ब्रा. १ । ३ । ९ । १९) । अत्र पूर्वस्यैकशब्दस्योत्तरैकशब्दपेक्षया मात्राल्पत्वात्प्रकृतिस्वरत्वं ज्ञेयम् । अत्रैका चैका चेति समासे सति “ स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादन्तः समासनाधिकरणे स्त्रियामपूरणी-
प्रियादिषु ” —(पाणि. सू. ६ । ३ । ३४) इति व्याकरणसूत्रेण टाडलोपे पूर्वस्यैकशब्दस्यैकमात्रत्वमुत्त-
रस्य द्विमात्रत्वमिति विवेकः । यमाख्यातप्रसंगादनाख्यातयमार्थोऽयमारम्भः ॥ ८ ॥

स्वराद्यस्वराद्योश्च सममात्रयोः पूर्वन्नेष्टमिति भारद्वाजः ॥ ९ ॥

स्वर आदिर्ययोः पदयोस्ते स्वरादी तादृशे ये न भवतस्ते अस्वरादी । चकारः समुच्चयार्थः । समाः मात्रा ययोस्ते सममात्रे । स्वराद्योरस्वराद्योश्च सममात्रयोर्मध्यमपदयोर्मध्ये पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं नेष्टमिति भारद्वाजो मन्यते । अस्वरादिसममात्रार्थोऽयमारम्भः । तत्र स्वराद्योः सममात्रयोर्थया—उपोपेक्षु मध्वन् । (मा. श. प. ब्रा. २ । ३ । ४ । ३८) अस्वराद्योः सममात्रयोर्थया—पुष्पप्रायुमाश्विर्भरतुस्य ऋण्व इति । (मा. श. प. ब्रा. ६ । ८ । १ । १४)—स५ सुमिदुवसे वृषन् । (कण्व. श. प. ब्रा.)
सममात्रयोः किं ? उप—उत । उपोत । प्र—प्रति । प्रप्रति इति ॥ ९ ॥

यथार्थं चतुर्विधं पदं विपर्यस्तम् ॥ १० ॥

नामाख्यातोऽसर्गनिपातरूपं चतुर्विधं पदं यथार्थं मन्त्रे स्वरतो यद्याख्यातं तद्ब्राह्मणे स्वरतो विपर्यस्तं स्यात् । स च विपर्यासो व्याख्यातः पूर्वत्र भौषिके । “ उदात्तमेतत् ” —“ स्वरितानुदात्तौ च ” —“ उदात्तमनुदात्त-
मनन्त्यम् ” —“ अन्त्य५ स५ हतानाम् ” —“ भाषिके चोभयेषाम् ” —(भाषि. सू. १ । १३—१७)
इति ॥ १० ॥

इति ब्राह्मणस्वरनियमप्रकरणम् ॥

१—अत्रेदं बोध्यम् । यत्—विच्छिन्नपाठे खण्डशः पदविच्छेदे च ब्राह्मणस्वरेणैव पाठः । न मन्त्रस्वरणे इत्येव-
मर्थकं वेदं सूत्रम् । यथा—दृशानो रुक्मिण्य उद्वृणु व्यष्टौऽनिनि—(मा. श. प. ब्रा. ६ । ७ । २ । २)
इति । मन्त्रदशाया मन्योदात्ते ब्राह्मणदशायां सर्वोदात्तता । यज्जुहुयात्क्षिप्त्रं यजमानमृतम्—(मा. श. प. ब्रा.) इत्यत्र जुहुदादिति पदं सर्वोदात्तम् । यजमान५ स्वर्गुँल्लोकमभिवहति ।
(मा. श. प. ब्रा. ११ । ४ । १ । १६) इत्यत्राभिरूपसर्गोऽविच्छिन्नः न सर्वोदात्तः । स वै प्रातु-
रपुः पवु । (मा. श. प. ब्रा. १ । १ । १ । १२) इत्यत्र विच्छिन्नः ‘ वै ’ इति निपात उदात्तः
इति । “ मन्त्रस्वरवद्विभूतपदे स्वरनिरूपणम् । पाणिनिप्रातिशाख्याभ्यां भवेच्छाखान्तरात्तथा ॥ १ ॥ ” इति ।
अत्र स्वरपदं संस्कारस्याप्युपलक्षणम् । “ कण्ठ्य ऋकारे ह्रस्वम् ” (प्राति. सू. ४ । ४९) इत्यस्य प्राति-
शाख्यबाहुलकसूत्रस्यापवादकमेतत्सूत्रमिति ध्येयम् ॥

अथाचसन्धिसंस्कारनियमप्रकरणम् ।

कण्ठ्यस्वरोऽर्कत्सवर्णे ॥ ११ ॥

“ अथ ब्राह्मणस्वरसंस्कारनियमः ” (भाषि. सू. १ । १) इति प्रतिज्ञातयोः स्वरसंस्कारयोर्मध्ये पूर्वं स्वरनियममुक्त्वा—अथेदानीं संस्कारनियममाह—कण्ठ्यस्वरोऽर्कत्सवर्ण इति । कण्ठे भवः कण्ठ्यः । कवर्गादित्युदासार्थं स्वरग्रहणम् । कण्ठ्यस्वरः अवर्णो ह्रस्वो दीर्घो वा—अर् स्यात्तदुत्तरेण ऋवर्णेन सह । ब्राह्मणे इत्यनुवर्तते । यथा—यत्किञ्च—ऋतुषु । यत्किञ्चर्तुषु क्रियते । (मा. श. प. ब्रा. १ । १२ । ७२) यत्किञ्च—ऋतसत्याभ्याम् । यत्किञ्चर्तसत्याभ्यां जुष्व* सर्व* हैव तज्जयति (मा. श. प. ब्रा. १ । १२ । ७२) इत्यादि ह्रस्वोदाहरणम् । दीर्घोदाहरणं यथा—तथा—ऋषीणाम् । तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम् (मा. श. प. ब्रा. १४ । ४ । २ । २१) युथा—ऋतुम् । यथर्तुभ्याप्य (मा. श. प. ब्रा.) कण्ठ्यस्वर इति किं ? यदि—ऋक्तः । यद्युक्तो भूरिति चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा गार्हपत्ये जुह्वथ (मा. श. प. ब्रा. ११ । १ । ८ । ६) सर्वे किं ? तुम्—ऋतुवः । सम्बत्सरो युजमानस्तुभृतवो याजयन्ति (मा. श. प. ब्रा. ११ । २ । ७ । ३२) ब्राह्मणे किं ? यत्रां सप्त ऋषीन्पुरः एकमाहुः (मा. सं. १७ । २६) सप्त ऋषयः प्रतिहिताः (मा. सं. ३४ । ११) इति च ॥ ११ ॥

वकारस्य पदान्तस्य स्वरमध्ये लोपः ॥ १२ ॥

स्वरयोर्मध्ये वर्तमानस्य पदान्तस्य वकारस्य ब्राह्मणे लोपः स्यात् । यथा—द्वौ—इति । द्वा—इति । कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति द्वाऽ इत्योमिति होवाच (क. श. प. बृ. १७ । १ । ९ । १) वृयस्त्रि*शौ—इति । इन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च वृयस्त्रि*शाऽ इति (क. श. प. बृ. १७ । १ । ९ । २) इति । वायो—इह । नियुद्धिर्वायऽ इह ता विमुञ्चेति (क. श. प. ब्रा.) इत्यादि । ब्राह्मणे किं ? नियुद्धिर्वायविह ता विमुञ्च (मा. सं. २७ । ३३) इति ॥ १२ ॥

शेषं सागान्यशास्त्रात् ॥ १३ ॥

अत्रोक्तविशेषादन्यच्छेषम् । सामान्यशास्त्राद्देवाद्वात्पाणिनीयव्याकरणशास्त्रात्सिद्धमवगन्तव्यमिति सूत्रशेषः । तच्च दिविषदन्त्वा नृपदम् (क. श. प. ब्रा.) इत्यादि स्वयमूहम् ॥ १३ ॥

अथ स्वरभेदप्रकरणम् ।

इदानीं वर्णधर्मानाह—

अकारेकारोकारकार्लकारा अवर्णधारणाः ॥ १४ ॥

अवर्णस्य धारणा अवर्णधारणाः । अकारश्च, इकारश्च, उकारश्च, ऋकारश्च, लृकारश्चेति तथेति द्वन्द्वसमासः ।

(३१८)

भाषिकसूत्रम् ।

अकारादयः पञ्च वर्णा अवर्णधारणाः । अष्टादशधा भिद्यन्ते इत्यर्थः । भेदास्तु—ह्रस्वदीर्घप्लुता इति पूर्व अकारस्य त्रयो भेदाः, ततस्तेषां ह्रस्वदीर्घप्लुतानामुदात्तानुदात्तस्वरिता इति प्रत्येकं च त्रयो भेदाः, एवं नव भेदाः । इति नवभेदभिन्नः—अकारः सानुनासिकनिरनुनासिकभेदेन द्विधा भिद्यते । इत्यकारस्याष्टादश भेदाः । तथा—इकारोकारककारलृकाराणामपि भेदा ज्ञातव्या इति सूत्रार्थः । यच्चापिशलिनोक्तं—“ ऋवर्णलृवर्णयोर्दीर्घा न सन्ति ” इति तदिह न विद्यत इति । अकारादिपञ्चानां ग्रहणात् ए—ऐ—ओ—औ—इति सन्ध्यक्षराणां ह्रस्वाभावात् द्वादशैव भेदा भवन्तीति ज्ञापितम् ॥ १४ ॥

उक्तलक्षणं प्रसंगादन्यत्राप्यतिदिशति—

शतपथवत्ताण्डिभाल्लविनां ब्राह्मणस्वरः ॥ १५ ॥

शतपथेन स्वरस्तुल्यं वर्तन इति शतपथवत् । “नेन तुल्यं क्रिया चेद्वृत्तिः ” (पाणि. सू. १।१।१११) इति पाणिनीयसूत्रस्मरणात् । ताण्डिभाल्लविनः, ताण्डिनश्च भाल्लविनश्चेति विग्रहः । तेषां शतपथब्राह्मणस्वरः स्यात् । अन्यत्राप्युक्तम् । “ द्वितीयप्रथमावेतौ ताण्डिभाल्लविनां स्वरौ । तथा शतपथावेतौ स्वरौ वाजसनेयिनाम् । ” इति सामगनादशिक्षायाम् ॥ १५ ॥

प्रसंगात्सामस्वरमाह—

सप्त साम्नाम् ॥ १६ ॥

यद्वा चयनेन—नान्योऽध्वर्युर्गर्गयेत् (मा. श. ५. ब्रा. ९।१।२।४३) इति यजुर्वेदेऽपि सामगानं विहितम् । अतस्तत्तल्लक्षणमुच्यते इति नानुपपत्तिः । यत्तु प्रातिशाख्ये “ सप्त ” (प्राति. सू. १ । १२७) इति सूत्रेणैवं प्रपञ्चितावान्न वक्तव्यमिति । तदपि न तत्र सामान्येनोद्दिष्टानामेष प्रपञ्च इति न कोऽपि शुद्धोपद्रवः ॥ १६ ॥

साम्नां सप्त स्वरा इत्युक्तं, हेतुः—शिक्षायामाह—

षड्जऋषभगान्धारमध्यमपञ्चमधैवतनिषादाः ॥ १७ ॥

षड्जश्च ऋषभश्चेत्यादिद्वन्द्वसमासः ॥ १७ ॥

प्रसंगात्तेषां स्थानान्याह—

तेषां योनयः ॥ १८ ॥

तेषां षड्जादिसप्तसामस्वराणां योनयः कारणभूतानि स्थानानि उच्यन्ते इति सूत्रशेषः ॥ १८ ॥

१—अ-इ-उ-ऋ-लृ-इत्येते पञ्च वर्णा अवर्णधारणाः स्वरकार्यवर्णप्रपञ्चप्रकृतिभूता इत्यर्थः । तथाया—एते पञ्चापि प्रत्येकं—ह्रस्वदीर्घप्लुताः । अन्यत्राप्येवमेव ज्ञेयम् । “आहो विद्वानमुं लोकं प्रेत्या कथित्वं समश्नुते ३ इति” प्लुतत्वमेकारादीनामपि । पञ्चापि—बदानुदात्तस्वरिता मन्दमध्यतीव्राश्च नवधा भिद्यन्ते । सानुनासिकनिरनुनासिकत्वेनाष्टादशधा भिन्ना आख्याताः । पञ्चानामप्युपादानं चापिशलिनी मतनिराकरणाय, तन्मते ऋ-लृ-वर्णयोर्दीर्घता नैति । तदिह निराकृतं सूत्रकृता ऋ-लृ-वर्णोपादानेन, “ लृकारो दीर्घः ” (प्राति. सू. ८ । ३०) इति प्रातिशाख्येऽभेदेऽप्याये वर्णसमात्रायपाठाच्चेति ।

२—“ अथ ब्राह्मणस्वरसंस्कारानिदमः ” (प्राति. सू. १ । १) इत्यत्राविशेषविधानात्सर्वब्राह्मणेषु प्राप्तेः, शतपथ इत्युपसंहाराद्यमु शास्त्रासु शतपथोऽस्ति, तास्त्वैतदुपदिष्टाः स्वराः । शतपथश्च शताध्यायैः । तद्वत्त्यश्च शाखाः काण्वमाध्वन्दिनायास्ताण्डिनो भाल्लविनश्च । काण्वानां शतपथस्तु—चतुरधिकशताध्यायैः । शतपथव्यपदेशस्तत्तादी लृढश्च । लागः स्वरः कण्वानां नास्ति ।

विशिष्यं तान्यैवाह—

कण्ठात्षड्जः ॥ १९ ॥

कण्ठस्थानात्षड्जः स्वरोऽभिव्यज्यते ॥ १९ ॥

शिरस ऋषभः ॥ २० ॥

शिरःस्थानादृषभोऽभिव्यज्यते ॥ २० ॥

नासिकाया गान्धारः ॥ २१ ॥

नासिकास्थानाद्गान्धारोऽभिव्यज्यते ॥ २१ ॥

उरसो मध्यमः ॥ २२ ॥

उरःस्थानान्मध्यमोऽभिव्यज्यते ॥ २२ ॥

उरसः शिरसः कण्ठाच्च पञ्चमः ॥ २३ ॥

उरःशिरःकण्ठेतिस्थानत्रयात्पञ्चमोऽभिव्यज्यते ॥ २३ ॥

धैवतो ललाटात् ॥ २४ ॥

ललाटस्थानाद्धैवतोऽभिव्यज्यते ॥ २४ ॥

निषादः सर्वत इति ॥ २५ ॥

निषादः स्वरस्तु—कण्ठादिसर्वस्थानादभिव्यज्यते । इतिशब्दः सामस्वरप्रकरणसमाप्तिज्ञापनार्थः ॥ २५ ॥

प्रसंगात्तैत्तिरीय ब्राह्मणस्वरमाह—

मन्त्रस्वरवद्ब्राह्मणस्वरश्चरकाणाम् ॥ २६ ॥

चरकाणां ब्राह्मणस्वरो मन्त्रेण तुल्यो भवति ॥ २६ ॥

तेषामेव विशेषमाह—

तेषां खाण्डिकेयौखेयानां चातुःस्वर्यमपि क्वचित् ॥ २७ ॥

तेषां चरकाणां मध्ये खाण्डिकेयानामौखेयानां च ब्राह्मणे चत्वारः स्वरा उदात्तानुदात्तस्वरितप्रचितास्त्वा भवन्ति । कश्चिद्ग्रहणाग्नैस्वर्यमपि । अत्र चत्वारः स्वराः समाहृता इति चातुःस्वर्यमिति विग्रहः ॥ २७ ॥

तदन्यशाखिनां ब्राह्मणस्वरमाह—

तानोऽन्येषां ब्राह्मणस्वरः ॥ २८ ॥

अन्येषामुक्तव्यतिरिक्तशाखिनामाश्वलैयनादीनां तानो ब्राह्मणस्वरो भवति । तान एकश्रुतिरित्यर्थः ॥ २८ ॥

अथाङ्गोपाङ्गानां स्वरमाह—

तान एवाङ्गोपाङ्गानां तान एवाङ्गोपाङ्गानामिति ॥ २९ ॥

इति श्रीभगवतः कात्यायनस्य कृतौ भाषिकपरिशिष्टधुने तृतीया कण्डिका परिसमाप्ता ॥ [३]

इति श्रीमन्महर्षिकात्यायनप्रणीतं भाषिकपरिशिष्टं सूत्रं परिसमाप्तम् ॥

१-इतिकरणमधिकारोपसंहारार्थं, न तु चरमत्वयोनार्थम् । तथा यदत्रावहितं लक्षणमुदाहरणं कस्य च तच्छाखान्तरीय-
मातिषाख्यपाणिनीयादिशास्त्रेभ्योऽवगन्तव्यम् ॥ २-चरकाः कृष्णयजुर्वेदे ॥ ३-खाण्डिकेया औखेयाभ्यां कृष्णयजुर्वेदेन एवेति ॥

४-अङ्गत्वादिष्वेन साकल्यमात्मनः प्राप्ताः । तेषामेव तेषां साधनब्राह्मणानां तादृशान्स्वरान्नुभवः सर्वैरनुभूयते ॥

शिक्षा कल्पो व्याकरणं नैरुक्तं छन्दो ज्यौतिषमिति षडंगानि । प्रतिपदमनुपदं छन्दो भाषा धर्मो मीमांसा
न्यायस्तर्क इत्युपाङ्गानि । तेषामङ्गोपाङ्गानां तान एव तानस्वर एव भवति । द्विरभ्यासः शास्त्रपरिसमाप्त्यर्थः ।
इतिशब्दः शास्त्रवेदिनामभ्युदयसूचनार्थः ॥ २९ ॥

तद्वैते श्लोका भवन्ति ।

उदात्तः स्वर्यते नीचो नीच उच्चस्वरो भवेत् ।
ब्राह्मणस्य स्वरो ह्येष ज्ञायते वेदपारंगैः ॥ १ ॥
ऋषिप्रोक्त्यनुसारेण स्वरं ज्ञात्वा द्विजः पठेत् ।
स वेदैफलमाप्नोति ह्यन्यथा नरकं व्रजेत् ॥ २ ॥
एकं तु ब्राह्मणं सम्यक्स्वरार्थज्ञानपूर्वकम् ।
योऽधीति वेदवित्स स्यादन्यथा स्थाणुरुच्यते ॥ ३ ॥
अम्बा मागीरथी यस्य नागदेवः पिता सुधीः ।
तेनानन्तेन विवृतं भाषिकं सूत्रमुत्तमम् ॥ ४ ॥
अनेन प्रीयतां देवो रमानाथः सदा मम ।
ब्रह्मादिवन्दितपदो देवदेवशिखामणिः ॥ ५ ॥
वचनप्रभून्माला याऽनन्ताख्येन सूरिणा रचिता ।
ध्रियतां हृदये सदये कमलामहिलेन पुरुषेण ॥ ६ ॥

इति श्रीकण्वशाखिनागदेवसुतश्रीमदनन्तदेवविरचिते भाषिकपरिशिष्टसूत्रभाष्ये तृतीया
कण्डिका परिसमाप्ता ॥

इति श्रीमदनन्तदेवीयं भाषिकपरिशिष्टसूत्रभाष्यं
परिसमाप्तमभूत् ॥

१-अत एव श्रीमत्कात्यायनप्रणीतमुख्यपरिशेषभूतसर्वसूत्रेषु तानस्वरपाठो बाध्यः ॥

२-संहितायां यः स्वर उदात्तः स ब्राह्मणेऽनुदात्तो भवति । यश्चानुदात्तः संहितायां स ब्राह्मण उदात्तो भवतीति प्रायिकं
तात्पर्यमिति भावः ।

३-वेदफलं वेदपाठजन्यं फलमित्यर्थः ।

THE AITAREYA BRĀHMAṆA
(WITH SUKHRPRDĀ SANSKRIT COMMENARY)

Ed. Ananta Krishna Shastri

The Aitareya Brāhmaṇa belong the Aitareya Āranyaka and Aitareya Ūpaniṣad. It is written about 600 B. C. The Aitareya Brāhmaṇa is divided into eight books (Panjikas) each containing five lectures. These are subdivided into 285 Kāndas. The work is mostly written in verse and only partly in prose. The first 16 chapters treat of some sacrifice called Agniṣṭoma lasting for one day. The next two chepters speak of Gavamayana which last for whole year. Chapter 19-24 treat of Dvadasha, chapter 25-32 are connected with Agnihotra and the last chapters (33-40) with Sāyana Commentery describe Abhiṣeka ceremony, The thirty eighth chapter describes a supposed consecration of Indra and fortieth chapter refers to the benefit of entertaining a purohita. The longest and the most interesting legend found in the Aitareya Brāhmaṇa is the story of Sunahśepha.

ISBN 81-7081-224-0

(1991)

N A G P U B L I S H E R S

11A/U. A. Jawahar Nagar, Delhi-7 (India)